

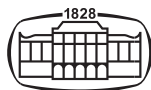
NŐK A TUDOMÁNY
FELLEGVÁRÁBAN

NŐK A TUDOMÁNY FELLEGVÁRÁBAN

KUTATÓI ÉLETUTAK
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÁN
1949–2021

Szerkesztette
Hay Diana – Palasik Mária – Schadt Mária

I. kötet

AKADÉMIAI KIADÓ

Nők a tudomány fellelőjében I.
Szerkesztette: Hay Diana – Palasik Mária – Schadt Mária

© Szerzők és szerkesztők

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Budafoki út 187–189. A. ép. III. em.
www.akademiai.hu

ISBN: 978 963 664 036 1 (összkiadás)
ISBN: 978 963 664 089 7 (I. kötet)

Első magyar nyelvű kiadás: 2024

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia és Könyvtára alapításának 200 éves évfordulója,
az MTA200 ünnepi programsorozata keretében, az Akadémia támogatásával jelent meg.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója
Felelős szerkesztő: Füzi Péter
Olvasószerkesztő: Doba Dóra
Nyomdai előkészítés: Korinfo
Fedélterv: Markó Natália
Termékmenedzser: Egri Róbert

Készült a Gyomaikner Nyomda Zrt.-ben
A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
Felelős vezető: Luka-Barcza Viktória vezérigazgató
www.gyomaikner.hu

Megjelent 50,41 (A/5) ív terjedelemben

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió-és
televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

Az MTA Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság örömmel és büszkeséggel bocsátja útjára a *Nők a tudomány fellegvárában – Kutatói életutak a Magyar Tudományos Akadémián 1949–2021* című kötetet, amely Hay Diana, Palasik Mária és Schadt Mária szerkesztők és 88 szerző többéves munkájának gyümölcse. A frappáns cím – amelyet a téma ismert szakértője, Acsády Judit egyik úttörő tanulmányának címéből¹ kölcsönöztek a szerkesztők – pontosan kifejezi a kötet célját: az első nő akadémikussá választása, illetve a „nagydoktori” minősítés bevezetése óta e legmagasabb tudományos címet szerző nők életútjának bemutatását. A szerkesztők fáradhatatlan, kitartó levéltári és nemegyszer személyes nyomozói munkájának köszönhetően az összes női akadémikusról és az összes tudomány(ok)/MTA doktoráról születtek pályaképek. Szám szerint 191 életutat mutat be a kötet, olyan női tudósokét, akiknek élete 2021 decembere előtt véget ért. A pályaképeket felvezető tanulmányok – így a szerkesztők bevezetője, Pukánszky Béla történeti összefoglalója a női művelődés korlátairól és lehetőségeiről, Kozári Monika áttekintése a tudományos minősítés rendszerének történetéről, Hay Diana bemutatója az akadémiai tagjelölések és tagválasztások változásairól, valamint a szerkesztők és Pótó Zsuzsanna elemzése a nők tudományban elfoglalt helyének alakulásáról – tág kontextust nyújtanak az életutak értelmezéséhez és megértéséhez. Ezek olvasóbarát áttekintésében az MTA tudományos osztályai, ezeken belül a diszciplínák szerinti csoportosítás segíti a 191 tudós pályáját és az egész problémakört megismerni kívánó érdeklődőket.

A kötet olvasásakor talán a körülmények változatossága a legfeltűnőbb: hogy hányféle életút vezetett a teljesítményhez. Mint a szerkesztők a *Bevezetésben* hangsúlyozzák, ezek a tudósok más és más környezetből jöttek, értelmiségi vagy nem értelmiségi családokba születtek, hagyományosabb vagy liberálisabb értékrendet vallottak, házasként vagy egyedülállóként éltek le az életüket. Nem mondhatjuk, hogy akár a vallott szellemiség, akár a családi háttér, akár a családi állapot egyértelműen meghatározná,

¹ Acsády Judit: Nők a magyar tudomány fellegvárában. Statisztikai áttekintés és narratív elemzés karrieréről. *Magyar Tudomány*, 2010/11. 1390.

kiből lesz tudós. Hiába tűnik legyőzendő erőnek „a tradicionális környezet hagyományos szerepekhez való ragaszkodása” vagy nehézségnek a több gyermek, sok asszony mindezek ellenére – vagy talán éppen ezek hatására és ezek megtartó ereje révén – lett komoly tudós, igazolva, hogy a körülményeknél fontosabb a tehetség, az elkötelezettség és a munkabírás. Meglelték a tudomány műveléséhez szükséges hajtóerőt, a tudós igazi örömét, amely nem más, mint – Bolyai János szavaival – „az elveszett, eredeti vagy kezdetbeninél még sokkal szebb és gyönyörűbb, okos, művelt második paradicsomnak még a földöni megtalálása”.² Olyan *drive* ez, amely a kérdésre adható végérvényes válasz hiányának tudatában is hajtja a tudóst, akit nemcsak a tudományos probléma inspirál, de az is, hogy ezzel valamiképp embertársait szolgálja. Jutalmul pedig megkapták a Bolyai-féle „beljutalmat”,³ a szolgálattudattal beoltott kreativitás szédítő hajtóerejét. Ezzel kapcsolatban írja Csíkszentmihályi Mihály, hogy a tudományos kreativitás olyan *flow*-élményt eredményez, amelyben az alkotó eggyé válik a feladattal, a koncentráció mintegy fókuszba áll, vagyis a tudat kizárja magából az elterelő tényezőket, s az *itt és most* irányuló teljes figyelem megszabadítja az embert a lét korlátainak tudatából adódó szorongásoktól.⁴ A kreativitás autotelikus tevékenységgé lényegül, amelyet önmagáért, a Bolyai-féle beljutalomért végzünk, és amelynek gyümölcse önmaga: a tevékenység által kiváltott boldogságélmény.

Jelen kötet megjelentetésének egyik célja éppen az, hogy az itt bemutatott tudósok példájával inspirálja a későbbi nemzedékeket: keressék ők is a tudományos eredmények kiváltotta különleges örömet, a *flow*-t, a beljutalmat.

Az MTA Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság nevében köszönetemet fejezem ki a szerkesztőknek és valamennyi szerzőnek a kötet elkészítésében végzett munkájukért. Köszönet illeti Freund Tamást, az MTA elnökét, aki felkarolta a vállalkozást, és támogatta ennek a valóban tudománytörténeti jelentőségű műnek a megjelentetését.

Bollobás Enikő

² Benkő Samu: *Bolyai János vallomásai*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972, 34.; Teleki–Bolyai Könyvtár, Bolyai-gyűjtemény – TBK BGy, Marosvásárhely, lelt. sz. 10.

³ Uo. és TBK BGy, lelt. sz. 740.

⁴ Csíkszentmihályi Mihály: *Creativity: Flow and the Psychology of Discovery and Invention*. Harper Perennial, New York, 2013, 111–113.

BEVEZETÉS

Okos nők a 20. században... A kötet középpontjában 191 kiemelkedően tehetséges nő életútja áll. Mindannyian olyan tudósok, akik 1949 után lettek akadémikusok, illetve az új minősítési rendszerben valamelyik tudományterület vagy – 1995-től – az MTA doktorai. Mindenki szerepel benne, aki megszerezte ezt a fokozatot/címet, és 2021. december végéig elhunyt.¹ Teljességre törekedtünk, tehát nem minősítettünk. Nem vettük figyelembe, hogy egyes tudományos irányzatok mára talán meghaladták váltak, vagy esetleg más szempontok is közrejátszhattak a fokozat megadásában. Válogatni közöttük azért sem lett volna egyszerű, mert különböző tudományterületeken alkottak, amelyeket nehéz egymáshoz mérni. Szereplőink abban azonban megegyeznek, hogy többségük jelentős eredményekkel gazdagította mind a hazai, mind pedig a nemzetközi tudományos életet. Együttal gyarapították a nők társadalmi elismertségét is.

Az életutakon keresztül bepillantunk abba az alkotói folyamatba, amely a kutatókat vezérli egy életen keresztül, betekintést nyerhetünk a sikerekbe és az időnkénti kudarcokba egyaránt. Megismerhetjük a kutatómunka iránti elkötelezettséget, a kutatói szenvedélyességet és kitartást. És szembesülhetünk a nehézségekkel, azokkal a pluszterhekkel, amelyekkel a legtöbb nőnek a tudományos pályán (is) meg kell küzdenie.

Az életutak a legtöbb esetben kiegészülnek fényképekkel, a kutatási terület főbb ismérveivel, a művekből válogatott bibliográfiával, az illetőről szóló irodalom felsorolásával. Megírásukra volt tanítványokat, munkatársakat vagy az érintettek szakterületükön végzett munkáját jól ismerő tudósokat kértünk fel. Sokan szívesen vállalkoztak

¹ 2022 januárjától is további veszteségek érték a tudományos életet: elhunyt Benedikt Szvetlana informatikus, Beregi Edit orvos, E. Abaffy Erzsébet nyelvész, E. Kövér Katalin vegyész, az MTA rendes tagja, Farsang Andrea geográfus, az MTA levelező tagja, Garam Éva régész, Gerszi Teréz művelődéstörténész, Hoffmann Istvánné közgazdász, Lehotzky Kornélia toxikológus, Pállya Gabriella fizikus, Penke Olga irodalomtörténész, Perlné Molnár Ibolya gyógyszerész, Rimler Judit közgazdász, Staub Mária orvos, Szalai Júlia szociológus, az MTA levelező tagja, Szalay Katalin orvos, Szilvássyné Vámos Zsuzsanna vegyész és T. Sós Vera matematikus, az MTA rendes tagja. Az ő tudományos életútjukat már egy következő könyv hivatott bemutatni, a jelen kötet szerkesztői csak a nevek és a hozzájuk tartozó tudományterületek felsorolásával emlékezhettek meg róluk.

a feladatra, visszaemlékezve egykori mentorukra, a kutatótársra, a barátra. Külön köszönet azoknak, akik vállalták. Nagyon sokat segítettek a családok is, akik korrigálták és sok esetben fotókkal egészítették ki az életrajzi adatokat. A fellelt fényképek egy részének minőségén nem tudtunk javítani. Nem műteremben készültek, hanem családi, baráti közösségekben felejthetetlen pillanatokat örökítettek meg. Ezért döntöttünk úgy, hogy ezek is kerüljenek be a kötetbe. A felkutatott családtagok, barátok, kollégák, tanítványok – és időnként még a hálás betegek is – segítettek abban, hogy a tudományos pálya mellett a személyiséget is megidézzük. Voltak azonban olyanok is, akiknél ez minden erőfeszítés ellenére sem sikerült, ezért az életutat csak a dokumentumok alapján írhattuk meg. Így aztán a pályaképek ugyan egységes szempontrendszer alapján készültek, mégis sokszínűek.

Itt szeretnénk köszönetet mondani mindazoknak, akik örömmel vettek részt a közös munkában, bennünket is inspirálva az élettörténetek és a hozzájuk kapcsolható kutatómunka fontosságának megismerésében.²

Az életutak mellett – a nők és a tudomány kapcsolatát körbejárva – a kötet külön tanulmányokban mutatja be a nők helyzetét a felsőoktatásban a 20. században. Felvázoltuk a tudományos minősítés rendszerét az Akadémián, az akadémiai tagjelölések és tagválasztások rendjét, illetve a nők helyét a kutatói életpályán, érzékelte azt is, hogy a tudománypolitika hogyan befolyásolja az intézmények és a kutatók életét.

Az életutakat tudományterületek szerint csoportosítottuk, és az MTA jelenlegi tudományos osztályai szerint soroltuk be egy-egy fejezetbe. A legtöbb doktort a II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya (44 fő), illetve az V. Orvosi Tudományok Osztálya (43 fő) adta, a legkevesebbet pedig a III. Matematikai Tudományok Osztálya és a VI. Műszaki Tudományok Osztálya három-három fővel.

A különböző tudományterületeken alkotó nők élettörténete több mint száz évet foglal magában; közülük a legidősebb Sebestyén Olga limnológus, aki 1891-ben született. Ez idő alatt Magyarország politikai rendszerében, gazdaság- és társadalomtörténetében – sőt a tudománypolitikában is – jelentős változások következtek be, amelyek hol negatívan, hol pozitívan befolyásolták a nők társadalmi helyzetét. Míg a jogszabályokban rögzített korlátok folyamatosan csökkentek, majd megszűntek, addig a társadalom tradicionális érték- és normarendszere nem sokat változott.

² A családtagokon kívül sokan segítettek a rokoni szálak felgöngyölítésében, az életrajzi adatok és a fotók felkutatásában, illetve a fényképeken szereplő személyek azonosításában, valamint szakmailag ellenőrizték az írásokat; köztük Baranyai Judit, Batalka Krisztina, Bognár Katalin dr., Boóczné Várnai Beatrix, Botár Olivér dr., Csengel-Plank Ibolya, Dalmay Árpád, Dovicsin-Péntek Csilla, Égerházi Edit, Erdélyi Ágnes dr., Erdész Ádám dr., Forgács Anikó, Gádorosi Katalin, Habon Tamás dr., Hámosi Péter, Horvai György dr., Horváth Gergely dr., Horváth Judit, Jambrik Zoltán dr., Jancsó Katalin, Király Júlia dr., Kisari Miklósné, Kiss Ádám dr., Kiss Anna, Klopfer Judit, Kövér György dr., Kunovits Jenő dr., Lomniczi Béla dr., Madarász Eszter dr., Majoros Henrietta, Máté Gergely, Máté Hajnalka, Mihály György, Mikó Zsuzsanna dr., Mogorósy Gábor dr., Molnár László dr., Munkácsy Béla dr., Müll Anita, Nagy Dénes Lajos dr., Nagy Géza dr., Novák Béla, Ónadi Sándor, Pallai László dr., Pavlovsky Zsoltné, Perényi Dóra, Pihurik Judit dr., Próder István, Pukánszky Béla dr., Rédey Soma, Remenár Éva dr., Sajgó Mihály dr., Sarusi Kiss Béla dr., Schiller Róbert dr., Schneider Márta, Sohár Pál dr., Szigeti Péter, Szőnyi Etelka, Szuja Anna, Tarr Tünde dr., Thomka István dr., Tóth Eszter, Szabó Árpád, Széles Zsuzsanna dr., Tasnádi Edit, Toronyi Zsuzsanna dr., Vargáné Nyári Katalin, Varsányi Erika dr., Zsidi Bernát és Zsidi Vilmos. Nekik is köszönjük a segítségüket.

A kutatók élettörténetének szerkesztése közben azt tapasztaltuk, hogy a különböző történeti, társadalmi és családi körülmények, az egyenlőtlen feltételek között végzett tudományos munka ellenére a választott hivatás szeretete, a kitartó és áldozatos munkavégzés egységesen jellemző volt rájuk, már fiatalkoruktól kezdve.

A könyvben szereplő tudósok nagyon eltérő családi környezetből indultak. Szüleik révén néhányan már második vagy harmadik értelmiségi generációként kezdték meg tudományos pályafutásukat. Voltak olyanok is, akik az idősebb testvérek hatására választották ezt a pályát. Sokan közülük nem értelmiségi családból származtak, de szüleik, pedagógusaik biztatásával, támogatásával eljutottak az egyetemig, majd professzoraik, tanáraik mentorálásával a tudományos kutatásig.

Az érintettek családi környezete sokszínű volt, és többségük életére alapvető hatással voltak a 20. századi történelem tragikus eseményei. Több életrajzban olvashatunk ezekről, az életpálya ideiglenes megtöréséről, ám úgy tűnik, a negatív hatások megédzették az akaratot. A kötetünkben bemutatott lányok, asszonyok még tudatosabban törekedtek céljaik megvalósítására, emellett személyiségük olyan oldalát is megmutatták, amely csak nagyon ritka és kivételes emberek sajátja.

Néhányan egyetemi éveik alatt ismerkedtek meg azonos területen dolgozó leendő házastársukkal, közös kutatásokban vettek részt, egymást inspirálva értek el eredményeket, vagyis a családban kettős karriert építettek. Természetes, hogy néhány életútban itt is megfigyelhető volt a tágabb és szűkebb tradicionális környezet hagyományos szerepekhez való ragaszkodása. Ezért előfordult, hogy szakmai karrierjüket a férj előrejutása érdekében lassították, ám néhány ellenkező példával is találkozhatunk.

Számtalan olyan tudományos eredményről, következtetésről olvashattunk a hivatásukat, kutatómunkájukat nemzetközi szinten is magasan művelő asszonyok munkásságában, amelyek jelentősen javítottak életlehetőségeinken. Bár több ötletük is megvalósult volna!

Ezekkel az életutakkal szeretnénk felhívni a figyelmet annak az alkotómunkának a szépségeire is, amely – a sok áldozat ellenére – szerintünk az egyik legszebb hivatás. Inspirálni szeretnénk a következő nemzedékeket a tudományos munkára, hiszen a könyvben olvasható életrajzok egyértelműen bizonyítják, hogy a kutatómunka eredményessége, elismertsége független a nemi hovatartozástól.

Budapest, 2023. július 30.

A szerkesztők

„TITKOS ELLENSÉGEK KÖZT ÉLI ÉLETÉT” – NŐK A FELSOÓKTATÁSBAN

Történeti áttekintés

Pukánszky Béla

„A Szentlélek edényei” – Művelődés a középkori női kolostorokban

A nők nevelésének, művelődésének történetével foglalkozó szerzők egyetértenek abban, hogy a korai középkor Európája női kolostorainak lakói között számos kiemelkedő műveltségű apáca élt. Így például Hrotsvitha von Gandersheim (935–973), aki költeményeket és drámákat írt latin nyelven, Hildegard von Bingen (1098–1179), aki zeneműveket komponált, kozmológiai és orvostudományi műveket alkotott, a miszticizmus hatását tükröző misztériumjátékokat és próféciákat írt. Vallási közösséget alapított, II. Henrik, Barbarossa Frigyes és a pápa is kikérte a tanácsait. Kiterjedt levelezést folytatott tudós férfi kortársaival. Néhány művét illusztrációkkal is ellátta. Művei Szent Ágoston, Boethius, Sevillai Izidor, Arisztotelész, Bernard Silvestris és Galénosz munkásságának alapos ismeretét és hatását tükrözik.¹ Többek között ebbe a körbe tartozott Mechtild von Magdeburg (ca. 1210–1282?), aki vallási tárgyú vízióit részint latin, részint pedig ófelnémet nyelven tette közzé az olvasók számára. Ezek a példaként említett tudós apácák azonban nem a korabeli felsőoktatásban, nem az egyetemeken tettek szert műveltségre, hanem életük színterén, a kolostorban, annak belső iskolájában és könyvtárában.

Habár a középkori miszticizmus női képviselőinek fennmaradt művei általában magasabb teológiai műveltségről tanúskodnak, ők maguk leginkább úgy tekintettek magukra, mint az isteni tudás és akarat egyszerű közvetítőire, „a Szentlélek edényeire”.² A késő középkori kolostorokban a nők magasabb színvonalú művelődésének esélyei egyre csökkentek. A korabeli női kolostorok könyvtárainak fennmaradt katalógusai arról árulkodnak, hogy egy idő után egyre kevesebb lett a teológiai szakkönyv, szemben az imakönyvek, misszálék, breviáriumok, szentek életrajzai és egyéb liturgikus művek jelentősen emelkedő számával.

A középkori Európa egyetemeinek kapui legtöbbször zárva maradtak a nők előtt. Egyfelől azért, mert a lányok általában nem részesültek szervezett, iskolaszerű kere-

¹ Claudia Opitz: *Erziehung und Bildung in Frauenklöstern des hohen und späten Mittelalters (12.–15. Jahrhundert)*. In: Elke Kleinau–Claudia Opitz (Hrsg.): *Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung*. Band 1. Campus Verlag, Frankfurt–New York, 1996, 63–77.; Shulamith Shahar: *A negyedik rend. Nők a középkorban*. Osiris, Budapest, 2004.

² Claudia Opitz, i. m. 63.

tek között zajló, latinos műveltséget nyújtó oktatásban. Másfelől a nők jogi státusza nem tette lehetővé, hogy eskütétellel tagjává váljanak valamelyik egyetem hallgatói testületének, korporációjának. Ha nem vonultak kolostorba, akkor világi nevelésük a családjuk körében zajlott, és alapjában véve a házias erények kialakítására, a „női nemhez illő” gyakorlati tevékenységformák tanítására korlátozódott. Legfeljebb a tehetősebb családok leányai részesültek a magasabb műveltség elemeiből a magántanítók révén.

Kivételek természetesen akadtak. A kései középkor évszázadaiban már találunk olyan tudós nőket, akik kapcsolatba kerültek az egyetemek köreivel. Egyesek közülük oktatókká is váltak, mint például Maddalena Buonsignori, aki az 1380-as években jogot tanított a bolognai egyetemen. Mások azzal tettek szert ismertségre, hogy tudományos színvonalú levelezést folytattak teológiai és filozófiai témákról kortárs férfi humanista tudósokkal. Közéjük tartozott Isotta Nogarola (1418–1466) veronai humanista írónő, aki a korszak olyan kiemelkedő humanistáival levelezett, mint Francesco Barbaro, Jacopo Foscari és Guarino da Verona.

Az első női „egyetemista”, Anna Maria van Schurman

A 17. századi európai szellemi életben már egyre gyakran bukkantak fel olyan nők, akik kimagasló műveltségükkel széles körű ismertségre és hírnévre tettek szert. A legjelentősebb közülük Anna Maria van Schurman (1607–1678) volt, egy kölni protestáns nemesi család gyermeke. Anna Maria itt töltötte életének első éveit, míg a fokozódó vallási intolerancia miatt a család Hollandiába volt kénytelen menekülni.³

A leány már gyermekkorában csodagyereknek számított: négyéves korában már olvasta a Bibliát. Fiútestvérei mellé szülei magántanárt fogadtak, aki írni, olvasni, számolni és zenélni tanította őket. Latinra apjuk oktatta a gyerekeket – Annával együtt, akinek kivételes képességeire korán fény derült. A nyelvi, humán stúdiumok egyre fontosabb szerepet töltöttek be az életében, apja azonban folytonosan aggódva féltette leánya keresztény erkölcsi tisztaságát a pogány latin és görög költők műveinek „mérgezett italától”.⁴

Hamarosan kiváló latin- és görögtudásra tett szert, de ezt nem tartotta elegendőnek: élete során – a modern európai nyelvekkel együtt – összesen tizennégy nyelvet sajátított el. Időközben az irodalom, a nyelvek, a filozófia és a teológia tanulmányozása terén is kiemelkedő eredményeket ért el. Kortársai „tizedik múzsának”, „Utrecht csil-

³ Pieta Van Beek: *De eerste studente: Anna Maria van Schurman (1636)*. Matrijs, Utrecht, 2004. Neve tévesen még a szakirodalomban is gyakran Schurmannként szerepel.

⁴ Az egyetlen dolog, amit a protestáns vallás tilalmai ellenére megengedett magának, az a képzőművészeteknek való hódolás volt. Rendkívüli tehetséggel megáldva készítette hímezéseit, de festett árnyképeket, akvarelleket is. Ő volt az első művész Hollandiában, aki pasztellportrékat rajzolt. Rézkarcai, fa- és agyagszobrai hamar ismertté tették a művészetkedvelők körében.

lagának” nevezték. Olyan tudósokkal folytatott levelezést, mint Constantijn Huygens (1596–1687) humanista író és André Rivet (1572–1651) református teológus.

Amikor Utrechtben megnyitotta kapuit az új egyetem, Gisbertus Voëtius (1589–1676), a híres protestáns teológus – több férfi kollégájával együtt – őt is meghívta: köszöntse egy ünnepi költeménnyel az új univerzitást. Anna Maria a dicsőítő versben több „locus”-ban utalt a város jó adottságaira, a polgárok elszántságára, hogy a Rajna medrének délebbre kerülése után megküzdjenek a kereskedelmet sújtó nehézségekkel. Kifejti reményét, hogy a tudományok fellegvára hamarosan „új folyamokat fakaszt”, és ismét felvirágoztatja majd a várost. Végezetül azért könyörög, hogy a tudományoknak ebbe a szentélyébe a férfiakon kívül a „Hajadonok Kara” is beléphessen.⁵

Amikor megkezdődtek az előadások, jutalmul megengedték neki, hogy az előadóterem falának egyik fülkéjében (egy függöny mögött) jelen lehessen a nyilvános előadásokon is. Schurman a nőnevelés kérdéseivel is foglalkozott írásaiban, különösen az André Rivet-vel folytatott levelezésében, amelynek tárgya annak a kérdésnek a megválaszolása volt, hogy illik-e egy keresztény nőhöz a tudományok tanulmányozása.⁶

Figyelemre méltó, hogy a korai felvilágosodás képviselői még viszonylag nagyobb toleranciát tanúsítottak a tudós nőkkel szemben, mint a 18. század végének férfi gondolkodói. Kezdetben a nőket sem kívánták kizárni az egyetemes művelődés köréből. Ez a nőnevelő szándék a század végére elenyészett.

Általában véve elmondható, hogy a rendszeres, a férfiakéval egyenértékű egyetemi tanulmányok a 19. századig nem voltak elérhetők a nők számára. Természetesen akadtak kivételek. A kevesek egyike volt Dorothea Christiane Leporin (1715–1762), az első német orvosnő, aki az orvosi egyetemre még nem juthatott be. Titokban gyógyított, ezért szülővárosának orvosai bevádolták a hatóságoknál. Az uralkodóhoz, Nagy Frigyeshez fordult segítségért, aki utasította a hallei egyetemet, hogy tegye lehetővé a lány számára a vizsgák letételét. Ő azonban időközben feleségül ment egy özvegyemberhez, felnevelte férje előző házasságából született öt gyermekét, és szült még négyet. Doktori disszertációját csak nem sokkal negyedik gyermeke születése után, 1754-ben nyújtotta be és védte meg, jelentős szakmai elismerést aratva. A doktori vizsga után már törvényesen praktizálhatott orvosként.

Nyitás ellentmondásokkal – A nők egyetemjárása a 19. században

A philadelphiai egyetemen 1842-ben még elutasították Elizabeth Blackwell (1821–1910) felvételi kérelmét, aki ezt követően valamennyi amerikai egyetemre beadta a jelentkezését – de sehol nem fogadták el. Végül egy kisvárosi orvosi egyetemi fakul-

⁵ Nagyllés János: Anna Maria van Schurman latin nyelvű költeményei az Opuscula 1652-es kiadásában. *Antikvitás & Reneszánsz*, 2020/5. 271–305. <https://doi.org/10.14232/antikren.2020.5.271-305>. (Utolsó letöltés: 2022. december 1.)

⁶ Anna Maria van Schurman: *Amica Dissertatio inter Annam Mariam Schurmanniam et Andr. Rivetum de capacitate ingenii muliebris ad scientias*. Paris, s. n., 1638.

tásra (Geneva, New York állam) nyert felvételt 1847-ben. Tanulmányai során kezdetben jelentős hátrányokkal kellett megküzdenie: a laboratóriumi gyakorlatokból gyakran kizárták, a város lakói pedig „romlott nőnek” tekintették, mivel szembeszállt a hagyományos női nemi szerepfelfogással. Azonban fokozatosan kivívta tanárai és hallgatótársai tiszteletét, végül 1849-ben évfolyamelsőként szerzett diplomát. Ő lett az első női orvos az Egyesült Államokban. Határozottan kiállt az őt követő amerikai orvostan-hallgatónők jogaiért.

Franciaországban az első érettségi vizsgát Emma Chenu (1835–1912) tette le 1863-ban, egyetemi tanulmányok után pedig 1868-ban matematikus diplomát szerzett a párizsi egyetem természettudományi karán. Angliában London, Cambridge és Oxford egyetemeire nők az 1870-es évek végétől iratkozhattak be. (Az utóbbi két helyen kollégiumokat is alapítottak számukra.) Egyetemi vizsgákat először Oxfordban tehettek, 1884-ben.⁷

Európában első ízben a zürichi egyetemre vettek fel rendszeresen nőhallgatókat 1840-től. Ráadásul a svájci egyetemekre akkoriban felvételi vizsga, érettségi és gimnáziumi bizonyítvány nélkül kerülhettek be a külföldi hallgatónők. Ez igen népszerűvé tette az alpesi ország felsőoktatását a külföldiek körében. 1907-ben több mint ezer nő tanult orvosnak a svájci egyetemeken – ami nagyobb szám, mint Európa többi országában együttvéve. Svájc egészen az 1910-es évekig megőrizte vezető szerepét az európai egyetemek között a nőhallgatók tekintetében. 1910-ben a hallgatók 22 százaléka volt nő, míg ez az arány Németországban 4 százalék, Ausztriában 8 százalék, Franciaországban 9 százalék, Olaszországban 17 százalék, Nagy-Britanniában pedig 19 százalék volt. (1930-ra már Nagy-Britannia állt az első helyen 26 százalékkal, míg Svájcban a nőhallgatók számaránya 12 százalékra csökkent.)⁸

Svájc ugyan úttörő szerepet játszott a nők egyetemi tanulmányainak engedélyezésében, a friss diplomásokkal szemben azonban már kevésbé volt nyitott, még akkor is, ha alkalmasint svájci volt az érintett. Marie-Heim Vögtin (1846–1916), az első Svájcban végzett orvosnő 1872-ben otthon még asszisztensként sem kapott munkát, ezért Németországban próbált szerencsét.

Érthető, hogy Svájc a 19. század második felétől kezdve a fiatal orosz nők számára is kiváló lehetőségeket kínált az egyetemi tanfolyamok terén.⁹ Zürichben szerzett orvosi diplomát az orosz Nagyezsda Szuszlova (1843–1918), aki diplomája átvételekor a következő szavakat intézte a jelenlevőkhöz: „Én vagyok az első, de nem az utolsó, utánam még ezrek fognak jönni.”¹⁰ 1874-ben már 104 fiatal orosz nő élt és tanult svájci egyetemeken. Többnyire nemesi származásúak voltak, és gyakran kötöttek névházasságot azért, hogy külföldre utazhassanak.

⁷ Fritz Ringer: Students. In: Walter Rüegg (ed.): *A History of the University in Europe. Volume III. Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800–1945)*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004, 233–268.

⁸ Fritz Ringer, i. m. 248.

⁹ Egy ideig Szentpéterváron is hallgathattak egyetemi előadásokat, de 1863-ban kizárták őket a legtöbb egyetemi tanulmányból.

¹⁰ Nagyezsda Szuszlova hazatérve otthon folytatott orvosi praxist. Mikonya György: *Az európai egyetemek története (1700–1945)*. ELTE TÖK, Budapest, 2017, 336.

A továbbtanulni szándékozó fiatal orosz nők a 19. század második felében a német egyetemeken is egyre gyakrabban jelentek meg. Közéjük tartozik a később kiváló matematikusként elismert Szofja Kovalevszkaja (1850–1891), aki 1868-ban névházasságot kötött Vlagyimir Kovalevszkijjal, hogy férjével külföldre utazhasson tanulni. Előbb Bécsben, majd 1869-ben Heidelbergben járhatott be az előadásokra – rendkívüli hallgatóként. 1870-ben a híres matematikus, Karl Weierstrass magántanítványa lett Berlinben. Három év alatt három disszertációt írt, végül 1874-ben *summa cum laude* minősítéssel védte meg doktori dolgozatát a göttingeni egyetemen. Kovalevszkaját 1883-ban magántanárrá nevezték ki a stockholmi egyetemen, ő lett Európa első női egyetemi professzora.

A szintén orosz Anna Jevreinova (1844–1919) szülei tiltása ellenére külföldön kívánt tanulni. Mivel nem kapott útlevelet, illegálisan lépte át a határt. A lipcsei egyetemre ment, ahol előadásokra járhatott, majd tanulmányait befejezve záróvizsgát tett, és jogi doktorátust szerzett 1873-ban. Bár egyetemre jutásának körülményei rendkívüliek voltak, egyetemi hallgatói pályafutása már tipikusnak volt mondható, megegyezett a férfiakéval. Őt tekinthetjük az első szabályos tanulmányi utat bejáró nőhallgatónak.

A német egyetemeken egyébként sokáig csak különleges engedéllyel, speciális körülmények között tanulhattak a nők, és általában nem engedélyezték számukra a nyilvános előadások látogatását. A női hallgatók körében magas volt a külföldiek aránya. Az első rendkívüli hallgatók német, brit és amerikai nők voltak. Berlinben például, ahová 1895-től vettek fel nőket, az 1895/1896-os akadémiai évben 51 százalékuk, az 1904/1905-ös tanévben pedig 26,9 százalékuk volt külföldi vendéghallgatónő.

A rendszeres felsőfokú női tanulmányok úttörői a cári Oroszországban az 1850-es évektől kezdve a társadalmi és politikai reformokért síkra szálló „nonkonformista” nők voltak. A fennálló rend megdöntésére törekvő férfi társaikkal együtt arra kényszerültek, hogy külföldön folytassanak felsőfokú tanulmányokat.¹¹ A határokon túli egyetemjárás célja az ő esetükben elsősorban nem a személyes ambíció kielégítése volt, hanem egy idealista társadalmi utópia megvalósítása: az, hogy képzett orvosokként, tanárokként járulhassanak hozzá a cári hatalom akár erőszakkal történő megdöntéséhez. Ahogyan azt a II. Sándor cár elleni, 1881 márciusában végrehajtott sikeres merényletet szervező (terror)szervezet egyik tagja, Vera Figner írta: „Nem azért mentünk Zürichbe, hogy felsőfokú oktatásban részesüljünk, hanem azért, hogy [orvosként] hasznosak legyünk a társadalom számára.”¹²

¹¹ Kéri Katalin: *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapo-zással)*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018, 456–462.

¹² Franziska Rogger-Kappeler: Über Grenzen gestoßen, nicht gezogen. Zur grenzüberschreitenden Mobilität der russischen Pionierinnen des schweizerischen Frauenstudiums. In: Hesse, Christian–Maurer, Tina (Hrsg.): *Von Bologna zu 'Bologna' – Akademische Mobilität und ihre Grenzen*. Schwabe Verlag, Basel, 2011, 69–86.

„Kétségbeesett küzdelem hivatásuk” – Nők a 19. századi magyar egyetemeken

Magyarországon a kiegyezést követő évtizedek kezdetben nem hoztak érdemi változást a nők felsőfokú oktatása terén. A női emancipáció kérdései azonban egyre jobban előtérbe kerültek a korabeli közbeszédben, publicisztikában és szakművekben. Az 1870-es éveknek a korábbiakhoz képest szabadabb politikai légkörében a nők felsőfokú képzését is egyre többen szorgalmazták. Közéjük tartozott Veres Pálné, a hazai nőnevelés jelentős szószólója, aki *Nézetek a női ügy érdekében* (1868) című röpiratában olyan hivatások hozzáférhetőségét is biztosítani kívánta a nők számára, mint például a gyógyszerészet, a gyermek- és a nőgyógyászat. A kor egyik mérvadó és befolyásos kultúrpolitikusa, Markusovszky Lajos (1815–1893) orvos – a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban az egyetemi ügyek előadója – egy hosszabb tárcát szentelt a kérdésnek az általa főszerkesztőként megjelentetett *Orvosi Hetilapban* (Az orvosi gyakorlat a nőknek való-e? 1869/1870). Írásában észak-amerikai, francia és svéd példákra hivatkozva sürgeti a nők orvossá képzésének megindítását. (Párizsban 1869-ben engedélyezték négy női hallgató tanulmányainak megkezdését az orvosi karon.) Markusovszky sorra cáfolta a nők felsőfokú tanulmányaival szemben felhozott tipikus ellenérveket is. Főszerkesztői tárcasorozata méltán értékelhető a hazai „orvosnőképzés mellett tudományosan érvelő, egyik legelső hazai forrásunkként”.¹³

Az 1890-es években a nők egyetemi képzéséről folyó szakirodalmi diskurzus különösen az orvosnők képzése tárgyában vált élénkké. György Aladár (1844–1906), kultúrpolitikai kérdésekkel rendszeresen foglalkozó író a *Gyógyászat* című szakfolyóiratban a következő szavakkal ecsetelte az előítéletekkel folyamatos küzdelmet folytatni kényszerülő orvostan-hallgatónők és női orvosok helyzetét: „Nem pillanatnyi lelkesedés, hanem éveken át tartó kétségbeesett küzdelem hivatásuk. Abban a társadalomban, amely azt a nőt dicsőíti, kiről mit sem szólnak, folyvást a nyilvánosság előtt kell szerepelniök. Tanulói pályájuk megfeszített munka, mert előképzettségük rendesen hiányosabb, mint a férfié, de ezt a komoly munkát sem végezhetik nyugodtan; napról-napra küzdeniök kell a női kedélyt gyilkoló megszólás s gúny sokszor alattomos vádjaival. Küzdelem maga a tantárgy hallgatása, a bonczterem s kórházak borzalmai, küzdelem az a tudat, hogy a nagy világban lelki elhagyatottságban élnek, nincs bátorító támaszuk, de sokan, igen sokan függesztik rájuk szemeiket megdermesztő ridegséggel... Az a nő, ki szeretni jött a földre, mint orvosnövendék és orvos, titkos ellenségek közt éli életét, s az udvariasság külső máza alatt gyilkoló gúnymosoly rejtegetését kell mindenhol képzelnie.”¹⁴ Mint fentebb már szó volt róla, a nők, akiknek a sorsát ilyen drámai erővel mutatja be a szerző, a világ több országában ekkor már részesülhettek orvosi képzésben. Angliában, Franciaországban, Oroszországban és Svájcban műkö-

¹³ Kéri Katalin: Viták az orvosnők képzéséről a XIX. század második felében. *Orvosi Hetilap*, 2019/47. 1881–1884.

¹⁴ György Aladár: Nők mint orvosok. *Gyógyászat. Az orvostudomány hazai és külföldi fejlődésének, különösen az orvosi gyakorlatnak közlönye*. 1891/39. 466–469.

dött a legtöbb diplomás orvosnő. Magyarországon viszont „csak egy van, illetve egy sincs” – utal György Aladár Hugonnai Vilma grófnő közismert kálváriájára, amelyet Zürichben szerzett diplomája honosítása ügyében kellett járnia.

„Mindent az egyénért, semmit az ügyért” – Hugonnai Vilma oklevélhonosítása

Hugonnai Vilma (1847–1922) szenvedélye már gyermekkorától a gyógyítás volt.¹⁵ 1865-ben feleségül ment a nála húsz évvel idősebb Szilassy György földbirtokoshoz. A házasság rosszul sikerült: a legszívesebben a lovaival foglalkozó férj nem értette meg tudásra vágyó feleségét. Ahhoz hozzájárult, hogy – anyagi támogatás nélkül, eladott ékszerei árából – 1872-ben Zürichbe utazzon, és ott orvosi tanulmányokat folytasson az egyetemen. A „koldus grófnő” feltűnést keltett: rendkívül egyszerű körülmények között élt, áttért a vegetáriánus táplálkozásra, és orvosi objektivitással követte figyelemmel saját szervezetének működését. Az egyetemen eredményesen haladt. Már tanulmányai elején bekapcsolódott az ott folytatott fiziológiai kutatásokba, és asz-szisztense lett annak az Edmund Rose professzornak, aki a diftériás betegek számára kidolgozta a gégemetszés technikáját.

Az első magyar női „orvostudort” 1879. február 2-án avatták orvossá. Ezután még egy esztendő Zürichben töltött kórházi orvoscént. Állást ajánlottak neki az egyetemen, mégis hazatért Magyarországra. Itthon a svájci diplomája honosítását kezdeményező kérelmeit sorra elutasították. Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter a gimnáziumi érettségi megszerzését és a bábaképző tanfolyam elvégzését javasolta neki. Hugonnai Vilma Tauffer Vilmos szülész-nőgyógyász főorvoshoz, a tanfolyamot lebonyolító „szülészeti kóroda” igazgatójához fordult, aki nem ragaszkodott a jelenlétéhez, hanem zürichi tanulmányai alapján 1879 májusában vizsgák nélkül kiállította neki a bábaoklevelet. Ugyanazon év őszén rendkívüli hallgatói státuszban beiratkozott a pesti egyetem orvosi karára, és kérvényt nyújtott be a minisztériumba érettségi vizsgára bocsátás céljából. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Hugonnai Vilma kérvényét véleményezésre megküldte a pesti és a kolozsvári egyetem orvoskarára. A grófnő érettségi iránti folyamodványát a minisztérium elvi kérdésként kezelte, és úgy értelmezte, hogy az érettségi vizsga sikeres letétele után a pályázó kérelmezni fogja svájci diplomája nosztrifikálását. A két egyetem a minisztérium által feltett kérdésekre – miszerint támogatják-e a jelölt érettségi vizsga letétele iránti kérelmét, illetve ezt követően diplomája honosítását

¹⁵ „Mindent az egyénért, semmit az ügyért”: Trefort Ágoston VKM miniszter szavai Hugonnai Vilmához. Trefort azt javasolta, hogy folytasson orvosi praxist engedély nélkül – őt nem fogják akadályozni a hatóságok. Nagyné Szegvári Katalin–Ladányi Andor: *A nők az egyetemeken. I. Küzdelmek a nők egyetemi tanulmányaiért*. Felsőoktatástörténeti Kiadványok 4. Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, Budapest, 1976.

– igenlő választ adott. Hugonnai 1881. március 13-án letette az érettségi vizsgát,¹⁶ és már március 22-én kérvényezte orvostudori diplomája honosítását. Mindezek ellenére – miután a pesti orvosi kar március 29-i ülésén foglalkozott az ügygel – kérelmének tárgyában nemleges válasz született. Arra hivatkoztak, hogy a svájci orvosi diploma önmagában még nem jogosít orvosi gyakorlatra Magyarországon. Javasolták, hogy a pályázó tegye le a szükséges szigorlatokat a pesti egyetemen, azaz szerezzen új orvosi oklevelet. Azonban még az orvoskar által felkínált lehetőség is szertefoszlott, amikor a VKM – mintegy öt hónapig tartó halogatás után – 1881. október 23-án elutasította a kérelmet. Hugonnai ezt követően felségfolyamodványt nyújtott be Ferenc Józsefhez, aki azt véleményezésre Trefort Ágoston miniszternek továbbította. Trefort hosszasan érvelt a kérelem teljesítése ellen, mondván, hogy annak teljesítése „illedelembe és közerkölcsiségbe ütközik”. Úgy vélte, hogy a svájci diplomás magyar orvosnő kérésének teljesítése precedenst teremtene, és más nőket is ehhez hasonló „rendellenes” eljárásra készítetne.¹⁷

Feltehetően a VKM élén bekövetkezett személyi változások is hozzájárultak ahhoz, hogy amikor a hajthatatlan Trefort Ágoston után Wlassics Gyulát nevezték ki miniszternek, oldódni kezdett a főhatóság korábbi merev elzárkózása. Wlassics érzékenyen reagált a korszellem – külföldön már jól tetten érhető – változásaira, a hazai társadalmi problémákra, és egyértelműen szükségesnek tartotta, hogy az egyetemek kapui a nők előtt is megnyíljanak. Wlassics nőképzés iránti nyitottabb, támogató attitűdje és a „Hugonnai-ügy” kapcsán kialakuló széles körű társadalmi diskurzus nyomán végre megérett a helyzet arra, hogy 1895 őszén megjelenjen a nők egyetemi tanulmányait engedélyező rendelet. A VKM eredetileg valamennyi egyetemi kart és a műegyetemet is meg kívánta nyitni a nőhallgatók előtt, ám az uralkodó, Ferenc József – akinek véleményét a szokásoknak megfelelően már a rendeletalkotás végső szövegezése előtt, királyi audiencián ki kellett kérni – csak a bölcsészkar, orvosi és gyógyszerészeti tanulmányokat támogatta számukra.¹⁸ Az uralkodói állásfoglalás alapján átdolgozott javaslatot Wlassics Gyula előterjesztése nyomán a minisztertanács 1895. október 23-i ülésén fogadta el. Ferenc József végső jóváhagyása után a nők magyarországi egyetemjárását első ízben szabályozó királyi rendelet 1895. november 18-án jelent meg. Ennek alapján a kultuszminiszter Wlassics Gyula 1895. december 19-én leiratot

¹⁶ Az akkor érvényben lévő előírások szerint görög nyelvből is vizsgázott.

¹⁷ A miniszter két audiencián fogadta a grófnőt. Kérését nem támogatta, de – némi cinizmussal – javasolta, hogy „praktizáljon Grófnő ügy, mintha tíz diploma volna kezei között, sem a hatóság, sem mi nem leszünk útjában”. Nagyné Szegvári Katalin–Ladányi Andor, i. m. 17.

¹⁸ Nagyné Szegvári Katalin és Ladányi Andor e témában írt monográfiájukban idézik azt az 1818 novembereből származó kultuszminisztériumi belső ügyiratot, amely tömören összefoglalja a történeteket: „Amikor a nőhallgatók magyar egyetemekre való felvételének kérdése először nyert megoldást (1895-ben), az ügyosztály előterjesztésére az akkori vallás- és közoktatási miniszter azt a javaslatot terjesztette a király elé, hogy a nők az egyetemek összes világi karára felvehetők legyenek. [...] A miniszter javaslatát azonban a király csak részben fogadta el, t. i. csak azt engedte meg, hogy a nők a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti pályákra léphessenek.” Az uralkodó tartózkodó álláspontjának oka lehetett az a tény, hogy ekkor még Ausztria sem nyitotta meg kapuit a nők előtt; erre ott – részben a magyar fejlemények hatására – csak a következő években került sor. Nagyné Szegvári Katalin–Ladányi Andor, i. m. 27–28.

intézett a budapesti és a kolozsvári egyetem tanácsához *A nőknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti pályára léphetése tárgyában* címmel.¹⁹

A rendelet végre lehetővé tette, hogy Hugonnai Vilma – miután svájci diplomával a kezében az 1880-as évek elején másodszor is hallgatta az orvosképzés előadásait a pesti orvosi karon – újra honosítási kérelmet nyújtson be, és letehesse a szükséges orvosgyakorlati szigorlatokat. Az első magyar női „orvostudort” első doktorátusa után tizennyolc évvel – ötvenévesen – 1897. május 14-én Pesten is orvossá avatták.²⁰ Ezután már hivatalosan is folytathatott magánorvosi gyakorlatot; elsősorban nőbetegeket és szegényeket gyógyított ingyen. Magyarra fordította Anna Fischer-Dückelmann *A nő mint házi orvos* című könyvét.²¹ Mindemellett aktívan részt vett az emancipációval kapcsolatos diskurzusokban is: határozottan támogatta a nők egyetemi tanulmányainak ügyét. 1914-ben elvégezte a katonaorvosi tanfolyamot, és jelentős szervezőmunkát végzett, orvosnőket és ápolónőket vont be a harctéri sebesültek ellátásába. Sikeres katonaorvosi tevékenységét a Vöröskereszt hadi érdemrend adományozásával ismer-te el. Hugonnai Vilma kálváriája hosszú küzdelem után végül sikerrel zárult, alakja a magyarországi felsőfokú nőoktatás megpróbáltatásokkal terhes történetének egyik jelképévé vált.

Századforduló: fejlődés ellentmondásokkal

A századfordulótól az első világháborúig terjedő időszak – kisebb megtorpanásokkal – a gyors ütemű, extenzív fejlődés időszaka volt a hazai alsó- és középfokú intézményes nőoktatás történetében. Eötvös József kultuszminiszter népoktatási törvénye (1868. évi 38. tc.) a fiúpolgári iskolával együtt a leányok számára is létrehozta a polgári iskola típusát, amely kezdettől fogva igen népszerű volt.²² 1900-ban már 27 500 lány tanult polgári leányiskolában, többen, mint fiú a fiúpolgári iskolákban. A lányok az ezt követő évtizedekben is megőrizték magasabb arányukat ebben a középfokú iskolatípusban. Az 1910/1911-es tanévben már 50 093 leánypolgáriba járó tanulót jegyeznek fel a statisztikák, míg a fiúpolgáriba csak 37 416 gyerek járt. A polgári iskolát végzett lányok 44 százaléka otthon maradt. Egyötödük középfokú tanítónőképző intézetben tanult

¹⁹ A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek 1895. évi 65.719. szám alatt a budapesti és kolozsvári egyetem tanácsához intézett rendelete, a nőknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti pályára léphetése tárgyában. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1895/?pg=3464&layout=s (Utolsó letöltés: 2023. január 28.)

²⁰ Második férje, Wartha Vince vegyészprofesszor 1897. július 17-én, saját 53. születésnapja alkalmából nagy társaságot hívott lakásukba, ám – szép gesztussal – nem magát, hanem feleségét, az első magyar doktorasszonyt ünnepelte barátaik társaságában.

²¹ Éva Bruckner: Vilma Hugonnai (1847–1922), Sarolta Steinberger (1875–1966), Margit Genersich (1878–1918): The First Female Physicians in Hungary. In: Cristian, M. Réka–Kérchy, Anna (eds): *Pioneer Hungarian Women in Science and Education*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2022, 59–72.

²² Az 1868-as népoktatási törvény által megteremtett, lányok és fiúk számára egyaránt kötelező és egységes képzést nyújtó, hatosztályos népiskola negyedik osztályára épülő, szaktanári rendszerű iskolatípus, a mai általános iskola felső tagozatának megfelelője.

tovább, és 2 százalékuk ment – a különbözeti vizsga letétele után – az érettségit adó középiskolákba. A 20. század első két évtizedében a lányok középfokú iskolázottsága terén domináns iskolatípus volt a nőpolgári iskola és a tanítónőképző intézet.²³

Az 1868-as népoktatási törvény középfokú állami tanítóképző és tanítónőképző intézetek felállításáról is rendelkezett a már működő felekezeti intézetek mellett. A tanítónőképzőkbe a 14. életévüket betöltött, elemi népiskolát végzett lányokat vették fel.

Az első állami tanítónőképző intézetet Budán alapították 1869-ben; első igazgató-nője az ekkor már jelentős nőnevelői tapasztalatokkal rendelkező Zirzen Janka (1824–1904) lett. Ezt követték további intézetalapítások Kolozsvárott (1870), Pozsonyban (1871), Szabadkán (1871) és Győrött (1875). Az első világháború végéig nyolc állami tanítónőképző intézetet létesítettek az országban. Emellett huszonnégy római katolikus, két görögkatolikus, két görögkeleti, öt református és két evangélikus tanítónőképző intézet alapítására is sor került. Ezekhez társult még néhány magánkézben lévő és különféle társulatok („egyletek”) által fenntartott intézet, például az Országos Nőképző Egyesület (ONE) budapesti tanítóképző intézete (1894) és a Fröbel Nőegylet képzője (1903).

A hazai tanítónőképző intézetek vonzereje 1868-tól kezdve a nyolcvanas évek elejéig egyre nőtt. 1868-ban még csak 101 lány járt ilyen középfokú iskolába, de számuk 1878-ban már 1220-ra emelkedett. A további gyors létszámnövekedésnek az a miniszteri rendelet vetett gátat, amely megszigorította az intézetekbe való bejutás feltételeit.

A tanítónőképző intézet ennek ellenére igen népszerű iskolatípus maradt. Figyelemre méltó elterjedésük gyors üteme: számuk 1894 és 1904 között 15-ről 34-re nőtt, holott ugyanebben az időszakban a férfitanító-képzők száma 52-ről 48-ra csökkent. A növendékek száma is dinamikusán gyarapodott: 1893-ban 1324, 1897-ben 2204, 1900-ban 3252, 1903-ban 4194, 1915-ben 5286, 1918-ban pedig 6838 lány járt ezekbe az intézetekbe. Létszámuk 1913-ban már meghaladta a férfiképzőkbe járókét: a tanítónőképzőknek ekkor már 4718 növendékük volt, a férfitanító-képzőkbe pedig 4503 fő járt.²⁴

A tanítói szakma tartalmának gazdagodását követte a képzési idő fokozatos emelkedése. Az 1868. évi 38. törvény még csak három évet írt elő, de a „professzionizációval” párhuzamosan megindultak a képzés fejlesztésére irányuló kísérletek is. Ennek egyik példája, hogy az 1869-ben alapított budai képzőben 1879-ben kísérleti jelleggel négyéves képzést indítottak. A pozitív tapasztalatok hatására 1881-től már valamennyi hazai intézet a négyéves képzési modellt alkalmazta.²⁵ A középfokú tanítóképzés 1923-tól lett ötéves. Az érettségire épülő, három évfolyamos felsőfokú képzést nyújtó tanítóképző intézetek 1959 szeptemberében nyíltak meg. 1974 augusztusában törvényerejű

²³ Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei. Fejezetek a lányok nevelésének történetéből*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006, 158–159.

²⁴ Pukánszky Béla, i. m. 127.

²⁵ Hunyady Györgyné: Rendszerváltás a tanítóképzésben. Kísérleti négyéves képzés a budai tanítóképzőben (1986–1994). *Iskolakultúra*, 2012/1. 36–49.

rendelet született a felsőfokú tanítóképző intézetek tanítóképző főiskolává való át-szervezéséről. A tanítóképzés területén is jelentős fordulatot készített elő az 1985-ben elfogadott oktatási törvény. A nyolcvanas években megfogalmazódó oktatáspolitikai reformtörekvések három kiemelkedő motívuma – az autonómia, a decentralizáció és az alternativitás – kiolvasható a szövegéből.²⁶ A tanítóképzéssel szemben támasztott, átalakuló társadalmi igényekre válaszul az 1980-as évektől kezdve országszerte egyre több próbálkozás történt a képzési szerkezet és tartalom megváltoztatására. Ezek közül később az 1986 és 1994 között a budai képzőben lefolytatott kísérleti négyéves képzés vált modellértékűvé, amelynek során a szakkollégiumi rendszer bevezetése révén már a 6–12 éves korú gyermekek nevelésére, oktatására készítették fel a diplomát szerző fiatalokat.²⁷ A budai modell vált országosan követendővé, amikor az 1994-ben megjelent kormányrendelet²⁸ négy évre emelte a tanítóképzés tanulmányi idejét, és a képzés tartalmát úgy alakította át, hogy a tanító szakon szerzett képesítés az általános iskola 1–4. osztályában való oktatás mellett egy választott műveltségi területnek az 5–6. osztályban való tanítására is jogosítson.²⁹

A 19. század végének Magyarországon még mindig hiányzott a női középiskola, amely az „úri középosztály” leányai előtt megnyithatta volna az utat az érettségihez kötött értelmiségi pályák és az egyetem felé. Pedig az államigazgatás megnövekedett munkaerőigénye és a megélhetési viszonyok nehezebbé válása egyre jobban sürgette ezt. Az igény kielégítését ekkor már a kultuskormányzat is szorgalmazta. A nőnevelés ügyében elődeinél nyitottabb és támogatóbb Wlassics Gyula miniszter 1895. december 15-én rendeletet adott ki, amelyben engedélyezte a lányok magán-*érettségi* vizsgára bocsátását az ország valamennyi, fiúk számára rendszeresített középiskolájában.³⁰ Mindemellett a lányok a polgári iskolából vagy a felsőbb leányiskolából a középiskolába is átléphetek – magántanulóként. Ugyanez a rendelet lehetővé tette a nők számára – a férfiakkal megegyező módon – a bölcsészkar végzése mellett a középiskolai tanári pályára való felkészülést és a tanári vizsgára bocsátást is.

²⁶ Kissné Zsámboki Réka: „Mozdonypedagógusok” az alternativitás és pluralizmus füstjében – avagy az 1985. évi oktatási törvény a 80-as, 90-es évek pedagógiai reformjainak tükrében. *Képzés és Gyakorlat*, 2011/3–4.

²⁷ Hunyady Györgyné, i. m. 43.

²⁸ 158/1994. (XI. 17.) korm. rendelet a tanító-, a konduktor-tanító és az óvodapedagógus alapképzésben a képesítési követelményekről.

²⁹ Ladányi Andor: A pedagógusképzés minőségi fejlesztéséről. *Új Pedagógiai Szemle*, 1999/9. <https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/pedagoguskepzes> (Utolsó letöltés: 2023. február 10.)

³⁰ A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister 1895. évi 72.039. számú rendelete valamennyi tankerületi kir. főigazgatóság-hoz, leányoknak érettségi vizsgálatra bocsátása, és polgári vagy felsőbb leányiskolából a középiskolába átlépése tárgyában. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1895/?pg=3470&layout=s (Utolsó letöltés: 2023. január 26.) Eszerint: „Mindezen vizsgálatok teljesen ugyanazon tanulmányi mérték szerint tartandók meg, mely a középiskolák fiútanulóira nézve a tantervekben ki van szabva. Súlyt helyezek arra, hogy ezen új intézkedés jótéteményeiben valóban kiváló szorgalmú és tehetséges nők részesüljenek, s minden jogosítatlan törekvés a megfelelő korlátok közé szoríttassék; azért itt még külön hangsúlyozni kívánom, hogy miként a fiúk, úgy a leányok vizsgálatainál sem lehet helye semminemű enyhe elbírálásnak vagy könnyítésnek.”

Az első nő, aki felvételét kérte magyarországi egyetemre,³¹ Glücklich Vilma (1872–1927) volt: a budapesti bölcsészkarra jelentkezett az 1895/1896. tanév második félévében. Az első magyarországi egyetemista nő bizonyítványai „kitűnő tehetség mellett kardoskodtak”, ezért a dékán a felvételi kérelmet „meleg pártolással” terjesztette fel az illetékes minisztériumnak.³² Hamarosan több lány is csatlakozott hozzá, de a nőhallgatók számaránya a magyarországi egyetemek előttük megnyílt fakultásain a századfordulóig elenyésző volt.

Nagy lendületet adott a hazai felsőfokú nőnevelés ügyének, hogy az 1868-ban Veres Pálné Beniczky Hermin által létrehozott Országos Nőképző Egyesület (ONKE) már működő nőpolgári iskolája és tanárnőképző intézete keretei között 1896. október 2-án megalapította az első hazai, nyilvánossági joggal felruházott leánygimnáziumot.³³ A lányokat kezdetben az első és az ötödik osztályba vették fel, így az első leányosztály már 1900-ban érettségizhetett. Az iskola tanterve a fiúgimnáziumok tantervét vette alapul, de gondolt a „női jelleg” érvényesítésére is. A lányok nem tanultak görögöt – helyette az ókori irodalmat vezették be –, latin csak az ötödik osztálytól kezdve szerepelt a tantervben, a női jelleget pedig a rajz, az ének és a női kézimunka biztosította. A leánygimnázium érettségi bizonyítványt is kiadott, amellyel a lányok továbbléphettek a felsőoktatás felé.

A századfordulón a nőhallgatók megjelenése a magyar egyetemen kiemelkedő jelentőségű eredmény volt, amelynek okai között a magyarországi nőmozgalmak erősödése, a liberális gondolkodásmód térhódítása és a külföldi példák hatása egyaránt szerepel. A fejlődés azonban korántsem volt töretlen – ezt több tény jelzi. Egyrészt a bölcsészeti, az orvosi és a gyógyszerészeti karokon kívül a századfordulón más kar még nem vett fel nőhallgatókat. A jogi karok továbbra is elzárkóztak a nők oktatása elől. A Műegyetemen árnyaltabb volt a helyzet. A nők felvételének lehetőségét többször vizsgálta Műegyetem Egyetemi Tanácsa is. 1912-ben például az egyetem – új szervezeti szabályzatáról folytatott vitája során – kifejezetten a nők műegyetemi felvétele ellen foglalt állást. Ugyanakkor lehetőséget biztosított arra, hogy a bölcsészkarra beiratkozott kémia szakos nőhallgatók mint rendkívüli hallgatók a Műegyetem előadásain és laboratóriumi gyakorlatain is részt vehessenek. Ennek következtében az 1912/1913-as tanévben 32, a következőben pedig 37 nő volt jelen a műegyetemi oktatásban rendkívüli hallgatóként.³⁴ Másrészt a továbbra is fennmaradó korlátok hátráltató erejét mutatja, hogy egyetemi továbbtanulási szándéka esetén minden egyes lánynak a

³¹ Ebben az időszakban – egészen 1914-ig – két tudományegyetem működött Magyarországon: a Pázmány Péter Tudományegyetem Budapesten és a Ferenc József Tudományegyetem Kolozsvárott. A debreceni és a pozsonyi egyetemen 1914-ben kezdődött az oktatás.

³² Nagyné Szegvári Katalin–Ladányi Andor, i. m. 31.

³³ Ez az intézmény a mai Veres Pálné Gimnázium elődje.

³⁴ Palasik Mária: A magyar nők a műszaki felsőoktatásban, a mérnöki pályán és a műszaki tudományokban a XX. században. *Múltunk*, 2003/3. 132–158. https://adt.arcanum.com/hu/view/Multunk_2003/?query=Palasik&pg=773&layout=s (Utolsó letöltés: 2023. január 28.)

vallás- és közoktatási miniszter engedélyét kellett kérnie.³⁵ Harmadrészt ehhez társult a századelőn egy további szigorítás is: Berzeviczy Albert kultuszminiszter 1904-ben előírta, hogy csak a jeles érettségi eredménnyel rendelkező nők fordulhatnak hozzá felvételi kérelemmel.³⁶ A megtorpanásokkal tűzdelt fejlődési folyamat eredményeként a budapesti tudományegyetemen az 1913/1914-es tanév második felében a nőhallgatók aránya már elérte a 7,5 százalékot. Ekkor az egyetemnek összesen 564 nőhallgatója volt, akik jobbára tisztviselő-értelmiségi családból származtak.³⁷

Az első világháború végén a rövid életű polgári demokratikus rendszernek köszönhetően 1918 decemberében néhány hónapra az összes világi egyetem megnyílt a nők előtt Magyarországon.

Új lehetőségek – Nők a pedagóguspályákon

Az 1867 után vagyonát veszített úri középosztály leányai közül azoknak, akik nem mentek férjhez, vagy nem akartak rokonaik kegyelemkenyerén élni, a tanulás és a munkavállalás már reális alternatívát jelentett megélhetésük biztosítása érdekében. A tanítónői foglalkozás könnyebben elfogadható volt a hagyományos értékrendet valló családok számára, mint leányaik főiskolai, egyetemi taníttatása. A középfokú tanítónőképző intézeti oktatás költségei alacsonyabbak is voltak, mint a felsőoktatásé, és a többgyermekes családokban az egyetemjárás még mindig a fiúk előjoga maradt.

Az iskolafenntartók kezdetben ódzkodtak a tanítónők alkalmazásától; tartottak attól, hogy nem tudnak kellő eréllyel fegyelmezni. Ez az aggály azonban hamarosan eloszlott, és a nők egyre nagyobb számban kerültek be a pedagóguspályákra. Az 1927/1928-as tanévben a statisztikai adatok szerint 10 202 elemi iskolai tanító és 7354 tanítónő volt alkalmazásban. A nők pedagógiai pályákon való foglalkoztatásának áttekintésénél figyelembe kell venni a polgári iskolai tanárokat és tanárnőket is.³⁸ Az 1927/1928-as tanévben a polgári fiú- és leányiskolákban 1490 tanár és 2118 tanárnő tanított. Polgári leányiskolába 198 férfi tanár volt beosztva, és 333 női tanár oktatott a polgári fiúiskolákban.³⁹

A polgári iskolai tanári képesítés megszerzésének gyakorlata a két háború között a következőképpen alakult: négy elvégzett elemi iskolai osztály után négy év polgári vagy

³⁵ Kéri Katalin: Kmetty képviselő úr és a „női szörnyetegek”. Egy 1907-es parlamenti felszólalás sajtóviSSzhangja. *Iskolakultúra*, 1996/3. 101–103.

³⁶ A jó érettségi bizonyítvánnyal rendelkezőket és azokat, akiknek nem volt háromnál több elégséges érettségi jegyük, először csak „rendkívüli” hallgatónak vették fel. Ha az első két félévben legalább két tárgyból jó eredménnyel kollokváltak, akkor kaphatták meg a „rendes” hallgatók státuszát. Amennyiben ez nem sikerült, tanulmányaikat nem folytathatták. Müller Ildikó: A Budapesti Tudományegyetem nőhallgatóságának társadalmi összetétele (1896–1914). *Korall*, 2001/3–4.

³⁷ Uo. 203–204.

³⁸ Az 1873-ban induló polgári iskolai pedagógusképzés az 1920-as évek elejére lett főiskolai státuszú; az itt végzettek besorolása ekkor már nem tanító, hanem tanár.

³⁹ Pukánszky Béla, i. m. 159.

négy év gimnázium következett (a nyolc évfolyamból). A 15. életévét betöltött fiatal jelentkezhetett az 1923-tól már öt évfolyamos tanító- és tanítónőképző intézetekbe. Ezt követően kerülhetett sor az előbb három, majd Szegedre helyezésétől, 1928-tól kezdve négy évfolyamos polgári iskolai tanárképző főiskola elvégzésére.⁴⁰

Az 1940-es évek közepéig a nők és a férfiak számára a felsőfokú képzésbe való bekapcsolódás különleges – érettségihez nem kötött – lehetőségét biztosította a polgári iskolai tanárképző főiskola. Az általában középfokú tanítóképző intézeti végzettség után a főiskolára kerülő hallgatók ugyanis az „áthallgatás” egy sajátos modellje segítségével egyik szakjuk keretei között a szegedi egyetem képzésében is részt vehettek. Így a tanárképző főiskola és az egyetem együttműködése révén a pedagógiai szempontból gyakorlatiasabb főiskolai oktatás az egyetem bölcsészet- és természettudományi karai által nyújtott magasabb tudományos színvonalú képzéssel egészült ki.⁴¹

A polgári iskolai tanárképző főiskola hallgatóságán belül a szegedi évek alatt fokozatosan emelkedett a nők aránya. A „feminizáció” az 1940-es évekre tetőzött. Az alsó társadalmi rétegekből származó férfiak számára a főiskola a társadalmi felemelkedés fontos eszköze volt. Egy kutatás tanúsága szerint ezek a rétegek fiaik iskoláztatásával ki is használták a mobilitás összes tartalmát – olyannyira, hogy leányaikat már kisebb számban küldték ide. A középosztályokba tartozó szülők fiaiknak elsősorban egyetemi végzettséget kívántak biztosítani – ez őrizte meg vagy javította a család társadalmi státuszát –, lányaik viszont gyakrabban mentek a polgári iskolai tanárképző főiskolára. A lányok esetében ez a képzés nem státuszemelkedéssel, hanem inkább státuszcsökkenéssel járt. A középosztályok lányai a főiskolát ezért gyakran használták arra, hogy – a kedvezőbb házasságkötés, a „jobb parti” reményében – csak magasabb műveltséggel felvértezett úri háziasszonyokká váljanak.

Lassú változások – A Műegyetem gyakorlata

Jelentős mértékben segítette a nők egyetemi tanulmányainak kiterjesztését Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter, aki következetesen kiállt a nők egyetemi emancipációjának érvényesítése mellett. A leányközépiskolák újjászervezésével foglalkozó 1926. évi XXIV. törvény révén a miniszternek alkalma volt arra, hogy segítse a nők felsőfokú tanulmányokra való felkészítését.

Jól érzékelteti a klebelsbergi leányközépiskola-reform jelentőségét az az összefoglaló értékelés, amelyet a győri Állami Leánygimnázium 1932. évi értesítőjében olvashatunk:

⁴⁰ Bereczki Sándor: A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola története. In: Békési Imre (szerk.): *Szegedi Tanárképző Főiskola 1873–1998*. Szeged, 1998, 13–348.

⁴¹ Karády Viktor–Valter Csilla: *Egy országos vonzáskörű szegedi főiskola – A polgári iskolai tanárképző diplomásai (1928–1950)*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1990; valamint: Pukánszky Béla: *Középiskolai tanárok képzése a két világháború között*. In: Békési Imre (szerk.): *Szegedi Tanárképző Főiskola 1873–1998. Tanszéktörténet*. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged, 1999. 580–593.

„Az 1926/1927. tanév örövendve ad hírt arról, hogy végre, a hazai állami felsőbb leánynevelésnek több mint ötvenéves fennállása után, törvényes alapot nyert a mi működésünk és intézményünk. Mert eddig a mi leányiskoláink miniszteri rendeletek alapján létesültek és működtek, *de törvény nem intézkedett róluk*. A tantervet, a szervezetet, a tanítás menetét, az igazgatást mind miniszteri rendeletek szabályozták és másították. Gróf Klebelsberg Kunóé az érdem, hogy törvényes alapokra fektette a nőnevelést. Tette ezt az 1926. december elején kihirdetett 1926. évi XXIV. törvénycikknek megalkotásával. A törvény *leányközépiskolát és leánykollégiumot* különböztet meg. A leányközépiskolának két fajtát állapítja meg: a *leánygimnáziumot és a leánylíceumot*. A leánygimnázium a latin és modern nyelvi és irodalmi tanulmányok segítségével, a leánylíceum csakis a modern nyelveknek és kultúráknak megismertetésével akarja a növendékeket magasabb általános műveltséghez juttatni és főiskolai tanulmányokra képesíteni. Mindkét leányiskola érettségi bizonyítványa a fiúközépiskoláknak érettségi bizonyítványával egyenlő értékű. A vallás- és közoktatásügyi miniszter azonban felhatalmazást nyer arra, hogy a leányoknak egyes egyetemi karokra való felvételét rendeleti úton korlátozhassa. A *leánykollégium* olyan magasabb általános műveltséget nyújt, amelyre a nőnek a családban és a társadalomban szüksége van, egyetemek látogatására jogosító érettségi bizonyítványt nem ad. Mindhárom iskolafaj teljes nyolcosztályú középiskola.”⁴²

A nők egyetemjárását Klebelsberg Kunó 1927. augusztus 24-i rendeletében szabályozta. Ennek eredményeként a nők minden további korlátozás nélkül felvehetők lettek a bölcsészettudományi,⁴³ a matematikai és természettudományi, továbbá az orvostudományi karokra, a gyógyszerészeti tanfolyamokra, a Közgazdaságtudományi Kar kereskedelmi és mezőgazdasági osztályaira, valamint a József Nádor Műegyetem közgazdasági osztályára. Bekerülhettek a református és az evangélikus hittudományi karokra is, valamint a műegyetem építési osztályára, de csak a keretszám 5 százalékos arányában, és csak akkor, ha a létszámot férfiakkal nem tudták feltölteni. A római katolikus hittudományi, valamint a jog- és államtudományi karokra és a jogakadémiákra továbbra sem iratkozhattak be. Nem járhattak a Műegyetem mérnöki, gépészmérnöki és vegyészmérnöki osztályára, a Közgazdaságtudományi Kar közgazdasági és közigazgatási osztályára, valamint külügyi szakosztályára sem. Hozzáférhetetlen volt számukra a Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola és az Állatorvosi Főiskola is. Viszont már tanulhattak a lányok az 1925-ben alapított Testnevelési Főiskolán, a művészeti főiskolákon és az előzőekben már említett Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán.

A nők egyetemi tanulmányainak képe a valóságban ennél bonyolultabb és ellentmondásosabb volt. Ennek illusztrálására érdemes kissé alaposabban szemügyre vennünk a nőhallgatók helyzetének alakulását a két világháború közötti Műegyetemen. Palasik Mária kutatásai bemutatják azokat a belső fékezőerőket, amelyek ebben az

⁴² Az 1926. évi XXVI. törvénycikk. In: Strasser Sándor (szerk.): *A Győri M. Kir. Állami Leánygimnázium értesítője az 1932–33. iskolai évről*. 25. évfolyam. Győr, 1933. 36.

⁴³ A középiskolai tanárképzés a bölcsészettudományi karhoz kapcsolt tanárképző intézet irányítása alatt folyt az egyetemi karokon, illetve az intézetben.

intézményben jelentősen gátolták a nők bekerülését és előrehaladását – ezzel is előidézve a női tudósok alulreprezentáltságát a műszaki tudományok területén. „Az 1919-es ellenforradalmi rendszerváltás kedvezőtlenül befolyásolta a nők műegyetemi tanulmányainak lehetőségét. Az őszi félév kezdetekor a Műegyetem rektora – saját hatastörkörben intézkedve – kitiltotta a nőket a vegyészmérnöki osztályról. Új hallgatónők egyik osztályra sem iratkozhattak be. A vegyészeken kívül viszont az a néhány nő, aki az előző félévben már az egyetemre járt, folytathatta tanulmányait. Ezt a gyakorlatot megerősítette a kultuszminiszter, Haller István által 1920. február 27-én kibocsátott rendelet és a numerus clausus törvény nőkre való kiterjesztése, ami 1920 és 1928 között sújtotta őket. 1924-ben a rektori tanács engedélyezte, hogy az építészeti osztály a hallgatók 5 százalékáig felvehessen nőket abban az esetben, ha a létszámot a férfiak nem töltik be. A lehetőség megteremtését több professzor – a nők gyengébb fizikumára utalva – ellenezte, ugyanakkor voltak, akik ezt azonnal cáfolták, mondván: az építőmesterek munkája jóval erősebb fizikumot igényel, és ezt a képesítést minden korlátozás nélkül megszerezhetik nők is. A közgazdasági osztály nők előtt történő megnyitását viszont egységesen támogatták abban az esetben, 'amennyiben a férfiak nem töltik be a felvehető létszámát'. A műegyetemi belső szabályozást és az ennek nyomán kialakult gyakorlatot megerősítette egy újabb kultuszminiszteri rendelet 1927-ben, amely csakis a közgazdasági és az építészeti pályát nyitotta meg a nők előtt, de azt is a fent említett korlátozásokkal. S még ezt a szűk lehetőséget is korlátozta egy bizalmas kultuszminiszteri utasítás 1934-ben. Hóman Bálint miniszter arra kérte a Műegyetem vezetését, hogy nehezítsék meg a nők felvételét a nem mérnöki karokon is.”⁴⁴

Ígéretes perspektívák – lehangoló valóság

A második világháború után a nők „egyetemi emancipációja” nagyot lépett előre azal, hogy a felsőfokú képzés szinte teljes spektruma – a római katolikus hittudományi karoktól és a katonai főiskoláktól eltekintve – hozzáférhetővé vált számukra. Első lépésként az 1945. augusztus 15-én kiadott 6660/1945. sz. VKM rendelet lehetővé tette a nők jogi kari tanulmányait. (A rendelet hatálya nem terjedt ki a jogakadémiákra.) Ezt követte az 1946. évi XXII. törvény, amely kimondta, hogy „a nők az egyetemek valamennyi karára, valamint a főiskolákra hallgatókul a megállapított létszám keretén belül minden korlátozás nélkül felvehető” a férfi hallgatókkal azonos feltételek mellett.⁴⁵ A törvényszöveg azt is hangsúlyozta, hogy rendelkezése „nem érinti a hittudo-

⁴⁴ Palasik Mária: A magyar nők a műszaki felsőoktatásban, a mérnöki pályán és a műszaki tudományokban a XX. században. *Múltunk*, 2003/3. 135.

⁴⁵ 1946. évi XXVII. törvénycikk a nőknek az egyetemekre és főiskolákra való felvétele tárgyában. Az első demokratikus kormány elé terjesztett törvényjavaslat vitája során a nők társadalmi szerepéről alkotott régi, sztereotip vélemények is felszínre kerültek. A törvényjavaslat kormány- és parlamenti vitájának részletes elemzését közli Palasik Mária „A női esélyegyenlőség 1945 és 1948 között” című tanulmányában. In: Ignác Károly–Feitl István (szerk.): *Régi és új világ határán – 1945 történetei*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2018, 94–111.

mányi karokra való felvétel tekintetében eddig fennálló szabályozást”. A nők aránya ezt követően fokozatosan emelkedett a magyar felsőoktatásban. Az 1946/1947. tanévben több mint háromszorosa, az 1947/1948. tanévben pedig már közel négyszerese volt az 1938/1939. tanévi létszámnak. Arányuk az összes hallgatóshoz viszonyítva 22 százalékra nőtt.⁴⁶

A női hallgatók aránya 1946-tól napjainkig folyamatosan növekedett a magyar felsőoktatásban. A nyolcvanas évek közepétől az egyetemeken és a főiskolákon már meghaladta az 50 százalékot; a csúcspont 2004-ben volt (nappali és levelező tagozaton összesítve 58 százalék). A levelező tagozatos hallgatók számának 2006-tól bekövetkezett csökkenése óta a hallgatónők arányszáma jelenleg 53 százalék körül mozog.⁴⁷

A felsőoktatás feminizálódása ellenére a markáns eltérések továbbra is megmaradtak. A Bologna-rendszer új jelensége, hogy az alap- és mesterképzésekben a nők és a férfiak aránya tudományáganként, képzésenként jelentősen eltérő. Továbbra is a pedagógusképzés különféle ágaiban a legmagasabb a nők jelenléte. 2016-os statisztikák szerint a képzések közül a műszaki tudományok (25,4 százalék) és az informatika (15,1 százalék) területén a legalacsonyabb a nők aránya.

A felsőoktatás vertikumát tekintve érdekes különbségek figyelhetők meg a nők és a férfiak pályafutását tekintve – tudományáganként is. A neveléstudomány területén a nők előnye az alapképzéstől a doktori fokozat szerzéséig fennáll. A közgazdaságtudomány és a jog területén ez az előny a fokozatszerzéshez érve eltűnik, közülük kevesebben szereznek PhD-fokozatot. A műszaki és informatikai területeken eleve kisebb létszámban vannak jelen a nők az alapképzéstől kezdve, és ez az arány végig megmarad.⁴⁸ Egy 2020-ban végzett szociológiai kutatás rámutat, hogy a tradicionális társadalmi szerepeltvárások továbbélése a felsőoktatásban és a tudományos kutatói pályán jelentős karrierlassulást eredményez a nők körében, hiába része a közbeszédnek a nemek esélyegyenlőségének evidenciaszerű hangoztatása.⁴⁹

Ha a felsőoktatás oktatói szektorára és az akadémiai kutatóintézetekre tekintünk, akkor lehangoló kép tárul elénk. A nők aránya az akadémiai szférában a PhD-fokozat megszerzése után drámaian csökken. 2016-os statisztikai adatok szerint az akadémia doktora fokozattal rendelkező tudósok körében 15,8 százalék, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai között 8,9 százalék, a rendes tagok között pedig már csak 6,2 százalék a nők aránya. Jó kezdeményezésre van már példa – ilyen például a Nők a Kutatói Pályán Elnöki Bizottság létrehozása –, de további összehangolt tudománypolitikai lépésekre van szükség ahhoz, hogy a helyzet érdemben változzon.

⁴⁶ Ladányi Andor: Két évforduló. A nők felsőfokú tanulmányainak száz éve. *Educatio*, 1996/3. 385.

⁴⁷ Lannert Judit–Nagy Beáta: A nők helyzete a magyar tudományos életben. *Szociológiai Szemle*, 2019/4. 3–82.

⁴⁸ Uo. 69–70. Lásd erről a kötetben a *Nők a kutatói életpályán* című tanulmányt.

⁴⁹ Schadt Mária: A nemek közötti egyenlőtlenségek társadalmi meghatározottsága a felsőoktatásban, tudományos kutatásban. *Acta Sociologica*, 2010/3. 75–87.

IRODALOM

- 158/1994. (XI. 17.) kormányrendelet a tanító-, a konduktor-tanító és az óvodapedagógus alapképzésben a képzési követelményekről. <http://www.jogiportal.hu/index.php?id=2j1vjfr9hnyq23r&state=19970213&menu=view> (Utolsó letöltés: 2023. február 17.)
1946. évi XXVII. törvénycikk a nőknek az egyetemekre és főiskolákra való felvétele tárgyában. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (Utolsó letöltés: 2023. január 28.)
1985. évi 1. törvény az oktatásról. https://jogkodex.hu/jsz/1985_1_torveny_9884370 (Utolsó letöltés: 2023. február 17.)
- A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister 1895. évi 72.039. számú rendelete valamennyi tankerületi kir. főigazgatósághoz, leányoknak érettségi vizsgálatra bocsátása, és polgári vagy felsőbb leányiskolából a középiskolába átlépése tárgyában. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1895/?pg=3468&layout=s (Utolsó letöltés: 2023. január 28.)
- A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 1895. évi 65.719. szám alatt a budapesti és kolozsvári egyetem tanácsához intézett rendelete a nőknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerési pályára léphetése tárgyában. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1895/?pg=3459&layout=s (Utolsó letöltés: 2023. január 28.)
- Amica Dissertatio inter Annam Mariam Schurmanniam et Andr. Rivetum de capacitate ingenii muliebris ad scientias.* Paris, s. n., 1638.
- Az 1926. évi XXVI. törvénycikk. In: Strasser Sándor (szerk.): *A Győri M. Kir. Állami Leánygimnázium értesítője az 1932–33. iskolai évről.* 25. évfolyam. Győr, 1933. 36.
- Bereczki Sándor: A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola története. In: Békési Imre (szerk.): *Szegedi Tanárképző Főiskola 1873–1998.* Szeged, 1998, 13–348.
- Bruckner, Éva: Vilma Hugonnai (1847–1922), Sarolta Steinberger (1875–1966), Margit Genersich (1878–1918): *The First Female Physicians in Hungary.* In: Cristian, M. Réka–Kérchy, Anna (eds): *Pioneer Hungarian Women in Science and Education.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2022, 59–72.
- György Aladár: Nők mint orvosok. *Gyógyászat. Az orvostudomány hazai és külföldi fejlődésének, különösen az orvosi gyakorlatnak közlönye.* 1891/39. 466–469. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1895/?pg=3470&layout=s (Utolsó letöltés: 2023. január 28.)
- Hunyady Györgyné: Rendszerváltás a tanítóképzésben. Kísérleti négyéves képzés a budai tanítóképzőben (1986–1994). *Iskolakultúra*, 2012/1. 36–49.
- Irwin, Joyce: Anna Maria van Schurmann – Eine Gelehrte zwischen Humanismus und Pietismus. In: Kleinau, Elke–Opitz, Claudia (Hrsg.): *Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung.* Band 1. Campus Verlag, Frankfurt–New York, 309–324.
- Karády Viktor–Valter Csilla: *Egy országos vonzáskörű szegedi főiskola – A polgári iskolai tanárképző diplomásai (1928–1950).* Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1990.
- Kéri Katalin: Kmety képviselő úr és a „női szörnyetegek”. Egy 1907-es parlamenti felszólalás sajtóvisshangja. *Iskolakultúra*, 1996/3. 101–103.

- Kéri Katalin: *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekin-téssel és nőtörténeti alapozással)*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018.
- Kéri Katalin: Viták az orvosnők képzéséről a XIX. század második felében. *Orvosi Hetilap*, 2019/47. 1881–1884.
- Kissné Zsámboki Réka: „Mozdonypedagógusok” az alternativitás és pluralizmus füstjében – avagy az 1985. évi oktatási törvény a 80-as, 90-es évek pedagógiai reformjainak tükrében. *Képzés és Gyakorlat*, 2011/3–4. https://epa.oszk.hu/02600/02641/00003/pdf/EPA02641_kepzes_es_gyakorlat_2011_03-04_04.pdf (Utolsó letöltés: 2023. február 17.)
- Kozák Péter: Hugonnai Vilma, az első orvosnő. *Névpont*, 2022. <https://nevpont.hu/tanulmany/hugonnai-vilma-az-elso-orvosno-3f632> (Utolsó letöltés: 2023. január 28.)
- Ladányi Andor: Két évforduló. A nők felsőfokú tanulmányainak száz éve. *Educatio*, 1996/3, 375–389.
- Ladányi Andor: A pedagógusképzés minőségi fejlesztéséről. *Új Pedagógiai Szemle*, 1999/9. <https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/pedagoguskepzes> (Utolsó letöltés: 2023. február 17.)
- Lannert Judit–Nagy Beáta: A nők helyzete a magyar tudományos életben. *Szociológiai Szemle*, 2019/4. 63–82.
- Markusovszky Lajos: Az orvosi gyakorlat nőknek való-e? I–III. *Orvosi Hetilap*, 1869/13. 607–608., 623–624., 1870/14. 555–557.
- Michals, Debra (2015): *Elizabeth Blackwell (1821–1910)*. National Women’s History Museum. 2015. www.womenshistory.org/education-resources/biographies/elizabeth-blackwell (Utolsó letöltés: 2023. január 28.)
- Mikonya György: *Az európai egyetemek története (1700–1945)*. ELTE TÓK, Budapest, 2017.
- Müller Ildikó: A Budapesti Tudományegyetem nőhallgatóságának társadalmi összetétele (1896–1914). *Korall*, 2001/3–4.
- Nagyillés János: Anna Maria van Schurman: Értekezés arról, hogy illik-e egy keresztény nőhöz a tudományok tanulmányozása? *Antikvitás & Reneszánsz*, 2019/3. 231–246. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/antikrene/article/view/32756/32232> (Utolsó letöltés: 2023. január 29.)
- Nagyné Szegvári Katalin–Ladányi Andor: *A nők az egyetemeken I. Küzdelmek a nők egyetemi tanulmányaiért*. Felsőoktatástörténeti Kiadványok 4. Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, Budapest, 1976.
- Opitz, Claudia: Erziehung und Bildung in Frauenklöstern des hohen und späten Mittelalters (12.–15. Jahrhundert). In: Kleinau, Elke–Opitz, Claudia (Hrsg.): *Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung*. Band 1. Campus Verlag, Frankfurt–New York, 1996, 63–77.
- Palasik Mária: A magyar nők a műszaki felsőoktatásban, a mérnöki pályán és a műszaki tudományokban a XX. században. *Múltunk*, 2003/3. 132–158. https://adt.arcanum.com/hu/view/Multunk_2003/?query=Palasik&pg=773&layout=s (Utolsó letöltés: 2023. január 28.)
- Palasik Mária: A női esélyegyenlőség 1945 és 1948 között. In: Ignác Károly–Feitl István (szerk.): *Régi és új világ határán – 1945 történetei*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2018, 94–111.
- Pernoud, Régine: *Leben der Frauen im Hochmittelalter*. Centaurus Verlagsgesellschaft, Pfaffenweiler, 1991.

- Pető Andrea: Nők a tudományban. *Magyar Tudomány*, 2018/4. 550–565.
- Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei. Fejezetek a lányok nevelésének történetéből*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006.
- Pukánszky Béla: Középiskolai tanárok képzése a két világháború között. In: Békési Imre (szerk.): *Szegedi Tanárképző Főiskola 1873-1998. Tanszéktörténet*. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged, 1999. 580–593
- Ringer, Fritz: Students. In: Rüegg, Walter (ed.): *A history of the university in Europe. Volume III. Universities in the nineteenth and early twentieth centuries (1800–1945)*. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2004, 233–268.
- Rogger-Kappeler, Franziska: Über Grenzen gestoßen, nicht gezogen. Zur grenzüberschreitenden Mobilität der russischen Pionierinnen des schweizerischen Frauenstudiums. In: Hesse, Christian–Maurer, Tina (Hrsg.): *Von Bologna zu 'Bologna' – Akademische Mobilität und ihre Grenzen*. Schwabe Verlag, Basel, 2011, 69–86.
- Rüegg, Walter (ed.): *A history of the university in Europe. Volume III. Universities in the nineteenth and early twentieth centuries (1800–1945)*. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2004.
- Rüegg, Walter (Hrsg.): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 1: Mittelalter*. Verlag C. H. Beck, München, 1993.
- Schadt Mária: A nemek közötti egyenlőtlenségek társadalmi meghatározottsága a felsőoktatásban, tudományos kutatásban. *Acta Sociologica*, 2010/3. 75–87.
- Schwinges, Rainer Christoph: Der Student in der Universität. In: Rüegg, Walter (Hrsg.): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 1: Mittelalter*. Verlag C. H. Beck, München, 1993, 181–223.
- Shahar, Shulamith: *A negyedik rend. Nők a középkorban*. Osiris, Budapest, 2004.
- Ugry Bálint: Miként világította meg „Utrecht csillagának” fénye kora újkori hazai művelődésünket? Adalékok Anna Maria van Schurman magyarországi recepciójának történetéhez. In: Papp Júlia (szerk.): *A zsolttártól a rózsaszín regényig*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2014, 127–139. http://real.mtak.hu/25844/1/noi_muvelodes.pdf (Utolsó letöltés: 2023. január 29.)
- Van Beek, Pieta: *De eerste studente: Anna Maria van Schurman (1636)*. Matrijs, Utrecht, 2004. Angolul: Van Beek, Pieta: *The first female university student: Anna Maria van Schurman (1636)*. Igitur Publishing & Archiving Services, Utrecht, 2010. <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/235540> (Utolsó letöltés: 2023. január 29.)

A TUDOMÁNYOS MINŐSÍTÉS MAGYARORSZÁGON A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉS A RENDSZERVÁLTÁS KÖZÖTT

A minősítési rendszer átalakítása az 1940-es évek végétől kezdődően

Kozári Monika

Magyarországon az 1950. évi 44. számú törvényerejű rendelet megjelenéséig az egyetemek adhattak doktori címet, és magántanárrá habilitálhatták azt a doktorátussal rendelkező szakembert, akinek tudományos működése alapján az egyetem valamelyik kara egyetemi előadások tartására engedélyt adott, és ezt az illetékes miniszter megerősítette. Az egyetemeken szerezhető doktori és a magántanári cím tudományos fokozatok voltak.

1949-től kezdődően az állam központosítani akarta a tudományos minősítést, de még nem volt kikristályosodva, hogy milyen intézmény keretében.¹ 1948 nyarán a Magyar Dolgozók Pártján belül megalakult a Tudományos Bizottság, amely munkatervet dolgozott ki a tudományos kutatás és a felsőoktatás intézményrendszerének átalakítására.² Elhatározta Magyar Tudományos Tanács (MTT) felállítását, amelynek létesítéséről 1948. szeptember 8-án született meg a törvény. Az MTT a miniszterelnök közvetlen felügyelete alá került, apparátusa pedig a miniszterelnökség része lett. Elnökévé Gerő Ernő közlekedési minisztert, főtítkárává pedig Alexits György matematikus, egyetemi tanárt, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkárárt nevezték ki. „A törvénnyel létrehozott új állami szerv átfogta az egész tudományos életet – a tudományos tevékenységre vonatkozó adatok nyilvántartásától az országos tudományos terv kidolgozásán és ellenőrzésén át a kutatások anyagi támogatásáig, a vezető tudományos állások betöltésének véleményezéséig –, s gyakorlatilag minden fontos kérdésbe beleszólhatott.”³ Feladata volt, hogy központilag irányítottan kialakítsa a tudományos kutatók új képzési rendszerét, amelyet szovjet minta alapján

¹ A tudományos minősítés 1949–1960 közötti történetéről részletesen lásd: Kozári Monika: A tudományos minősítés rendszere Magyarországon az 1940-es évek végétől 1960-ig, az új minősítési rendszer stabilizálódásáig. *Múltunk*, 2015/2. 148–198.

² Kónya Sándor: *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949)*. MTA Könyvtár, Budapest, 1998. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 35 (110). Új sorozat. 11. Köszönöm Hay Dianának, a Magyar Tudományos Akadémia Levéltára vezetőjének rendkívül sok segítségét, a rendelkezésemre bocsátott anyagokat, köztük egy általa írt kéziratot, amely a minősítés történetét foglalja össze a jogszabályok alapján.

³ Kónya Sándor, i. m. 14–15.; Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. A Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. Alexitsről különösen: 35. oldal.

szándékoztak megszervezni. Ennek az első aspirantúratervnek a megvalósítására azonban nem került sor. Végül 1949 szeptemberének közepén a politikai vezetés az Akadémia átszervezése és az MTT apparátusának az Akadémia Hivatalába való átvétele mellett döntött.⁴

Az 1950. évi 44. sz. törvényerejű rendelettel szovjet mintára bevezették a tudományok kandidátusa fokozatot, amelyet aspiránsképzés keretében lehetett elnyerni, olyan értekezés megírásával és megvédésével, amellyel az aspiráns bizonyította az önálló tudományos kutatásra való képességét. Ez a jogszabály a tudományok kandidátusa fokozat alapjául szolgáló képzés irányítását a Magyar Tudományos Akadémia feladatává tette.⁵ Az MTA keretében létrehozott egy önálló szervezetet, az Országos Tudományos Képesítő Bizottságot (OTKB), és előírta, hogy az OTKB mellett az ügyviteli tennivalók ellátására titkárságot kell szervezni, amely az Akadémia titkári hivatalának szervezetébe tartozik. Ugyanakkor a szervezett aspirantúráról kívül is lehetőséget biztosított a fokozat megszerzésére. 1951 januárjában a Minisztertanács döntött az OTKB elnevezésének megváltoztatásáról. A 7/1951. (I. 3.) sz. M.T. rendelet előírta, hogy „az Országos Tudományos Képesítő Bizottság működését ezentúl Országos Aspirantúra Bizottság elnevezés alatt folytatja”.

A következő lépcső az 1951. évi 26. sz. törvényerejű rendelet volt, amely bevezette a tudományok doktora fokozatot, és rendelkezett az egyetemi tudományos minősítés megszüntetéséről is. Bevezetőjében azt írta, hogy „az eddigi (régi rendszerű doktori, magántanári) fokozatok nem segítik elő kellőképpen tudományos életünk általános színvonalának emelését, és nem ösztönzik eléggé kutatóinkat fokozott tudományos munkára, valamint tudásuk növelésére”. 1951 januárjától a régi címeket nem használhatták az egyetemi oktatók és a kutatók. A tvr. 7. §. (1) bekezdése azonban lehetőséget adott a címüktől megfosztott tudósoknak úgynevezett „egyszerűsített eljárásra”, hogy kérvényezzék addigi munkásságuk felülvizsgálatát abból a célból, hogy megkapják a kandidátusi, illetve tudományok doktora fokozatot. Az egyetemi tanárok és a kutatóintézeti vezetők mellett a klinikai főorvosok is bekerültek ebbe a körbe. A rendelet megszüntette az Országos Aspirantúra Bizottságot, és felállította a Tudományos Minősítő Bizottságot (TMB). Ez a változás érthető, hiszen most már nem pusztán az aspiránsok képzéséről volt szó, majd annak eredményeként néhány év múlva a kandidátusi minősítésről, hanem átfogóan a teljes tudományos minősítésről. A TMB tagjait az Akadémia javaslatára a Minisztertanács nevezte ki.

⁴ Kónya Sándor, i. m. 12., 34., 50–51., 53–55., 64.; Huszár Tibor, i. m. 54–55.

⁵ Kónya Sándor: Az Akadémia újjáalakulása és működése 1957-ig. In: *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 384–385.

A Tudományos Minősítő Bizottság

A TMB első elnöke Schulek Elemér gyógyszerész, kémikus akadémikus volt, egyetemi tanár, titkára pedig Tolnai Gábor akadémikus, irodalomtörténész.⁶ Az OTKB, majd OAB Titkárságból alakult a TMB Titkárság, amely kezdetben csak az aspiránsképzéssel foglalkozott. Az apparátus feladata elsődlegesen az volt, hogy munkatársai aspirantúrára jelentkezőket toborozzanak a hivatalokban és az üzemekben. Akkoriban – beleszámítva az osztályokon dolgozó TMB-előadókat és a részmunkaidőben dolgozó külső előadókat is – 13–15 fő volt a titkársági létszám. Az itt dolgozók szervezték a felvételi vizsgákat, illetve az ideológiai és nyelvvizsgákat, majd 1956 után a szakmai vizsgákat is. Ez a kis létszámú apparátus nem győzte a hirtelen ugrásszerűen megnövekedett terhelést, párhuzamosan az aspiránsképzést, a toborzást és az egyszerűsített eljárásokat. Ezért törekedtek a minősítés decentralizálására. A 20/1953. tvr. alapján az aspiránsképzéssel kapcsolatos feladatok egy részét átvette az Oktatási Minisztérium. Az aspiránsok felvételi vizsgáit csak az 1950-es évek második felében vették át egyes egyetemek, de 1963-ban ez a feladat is teljes egészében visszakerült a TMB Titkárságra.

Az 1950-es évekből fennmaradt ügyrendek, valamint szervezeti és működési szabályzatok sajnos dátum nélküliek, így csak szövegükből lehet következtetni a sorrendiségükre. A Tudományos Minősítő Bizottság Titkárságának ügyrendje mindössze két oldalban foglalta össze a Titkárság feladatait, amely szerint a Titkárság előkészítette az aspiránsfelvételeket, segítette az aspiránsokat és ellenőrizte munkájukat, kapcsolatot tartott a külföldön tanuló magyar és a Magyarországon tanuló külföldi aspiránsokkal, előkészítő tanfolyamot szervezett a külföldön tanuló aspiránsok számára, biztosította a külföldön tanuló magyar aspiránsok hozzátartozóinak szociális támogatását, gondoskodott a külföldön tanuló aspiránsok könyvvél és folyóirattal való ellátásáról, elkészítette a TMB költségvetési tervét és összeállította a gazdasági jelentéseket, gondoskodott a tudományos fokozatok után járó illetmények, illetve az aspiránsvezetői, konzulensi és opponensi tiszteletdíjak, valamint az aspiránsok ösztöndíjának és a különböző segélyeknek a folyósításáról, és vezette az aspirantúrával és a tudományos minősítéssel kapcsolatos nyilvántartást és anyakönyvet.⁷

A Tudományos Minősítő Bizottságot a TMB elnöke képviselte. Két TMB-ülés közötti időszakban a TMB titkárával együtt gyakorolta a bizottság hatáskörét. Döntése alá tartoztak a Szervezeti és Működési Szabályzat szerint mindazok az ügyek, amelyekben a TMB ügykörén belül a döntést kifejezetten magának tartotta fenn.⁸

⁶ Tagok: dr. Németh Gyula egyetemi tanár, dr. Trencsényi-Waldapfel Imre egyetemi tanár, dr. Andics Erzsébet egyetemi tanár, dr. Fogarasi Béla egyetemi tanár, dr. Budó Ágoston kutatóintézeti tanár, dr. Rényi Alfréd, a Matematikai Intézet igazgatója, dr. Manninger Rezső egyetemi tanár, dr. Somos András egyetemi tanár, dr. Kellner Béla egyetemi tanár, dr. Babics Antal egyetemi tanár, dr. Vadász Elemér egyetemi tanár, dr. Winter Ernő kutatóintézeti osztályvezető, Hevesi Gyula akadémikus és dr. Bognár Rezső egyetemi tanár (*Magyar Közlöny*, 1951. november 24.). Érdekeség, hogy miközben eltörölték az egyetemi címeket, mindenkinél az egyetemi tanárságot adták meg, és nem azt, hogy az MTA levelező vagy rendes tagja, pedig mindegyikük az újjászervezett Akadémia tagja volt.

⁷ A Tudományos Minősítő Bizottság Titkárságának Ügyrendje. Akadémiai Levéltár (AL) 200. TMB 5283.

⁸ AL 200. TMB 5283. A Tudományos Minősítő Bizottság Működési és Szervezeti Szabályzata és A Tudományos Minősítő Bizottság és Titkárságának Ügyrendje. Dátum nélkül; valószínűleg 1953 és 1956 között készülhetett.

Az aspirantúra kezdetei

Az első aspiránsok 1946-ban utaztak a Szovjetunióba. Köztük volt Rényi Alfréd matematikus és Medve Zsigmond jogász. A hazai aspirantúra 1951 tavaszán indult; először 140 aspiránst vettek fel. Az aspiránsfelvételnél működött politikai előszűrés, amelyet a TMB Titkárság, az Akadémia Személyzeti Osztálya és a pártközpont egy-egy képviselője végzett, és ők döntöttek el, hogy kiket hívnak be felvételi vizsgára. A három-négy tagú felvételi bizottságokat a TMB Titkárság alakította meg, főként akadémikusokból.

1951 és 1955 között összesen 320 aspiránst vettek fel, 1959-ben pedig 116 főt.⁹ Az aspiránsok számát az évek során csökkentették. A TMB-nek feladata volt a végzett aspiránsok elhelyezése is, ami sok feszültséggel járt, mert nem volt elegendő szabad állás, és megtörtént, hogy idősebb szakembereket nyugdíjaztak azért, hogy a végzett aspiránsok álláshoz jussanak. 1955-ben kereken száz ösztöndíjas végzett: hetven belföldi (hatvan rendes, tíz levelező) és harminc „szovjet”, vagyis a Szovjetunióban végzett. A TMB vezetése 1956-ban is száz aspiránshelyet kívánt meghirdetni, hiszen folyamatosan új, rendszerhű értelmiségieket akartak képezni, de már szükségét látta, hogy javaslatokat kérjen minden minisztériumtól, valamint az Országos Tervhivaltól és az Akadémia Osztályaitól. 1955 szeptemberében a tudományos osztályoktól azt kérte, hogy „elsősorban azokon a tudományterületeken javasoljon az osztályvezetőség keretszám-beállítást, mely területeken a kutatóintézetekben és egyetemi tanszékeken nem biztosítható a káderutánpótlás, illetőleg azokon a területeken, ahol viszonylagos lemaradás van a káderképzésben”.¹⁰

Az 1956-ban kezdett évfolyamból 34 fő biztosan végzett, mert az ő elhelyezésükre a TMB név szerint konkrét javaslatot tett.¹¹ Elhelyezésük úgy történt, hogy a kormány a 2027/1959. (V. 31.) számú határozattal kinevezett egy a végzős aspiránsokat elosztó Tárcaközi Bizottságot, amely 1959. augusztus 12-i ülésén döntött arról, hogy melyik minisztériumnak név szerint kiket kell elhelyeznie saját területén.

Az egyszerűsített eljárás

Az egyszerűsített eljárás csúcsideőszaka 1952 volt. Az első mérce nagyon magas volt; a pályázókat nemcsak szakmai szempontból, hanem ideológiailag is nagyon alaposan megvizsgálták. Az elbírálásra tudományos osztályonként és tudományáganként

⁹ AL 200. TMB 5283. Aspiráns kimutatások 1951-55-59. *Aspiránsfelvételek 1951-55, Aspirantúrára 1959-ben felvettek, Az 1959-ben elutasítottak száma.*

¹⁰ AL 200. TMB 5283. 1956, keretszámok, aspirantúra, belföldi és SZU. Tolnai Gábor levele az I-VII. Osztály titkárainak, iktatószám nélküli másolat, Budapest, 1955. szeptember 8. Az osztálytitkárok akadémikusok voltak, az osztályelnök mellett ők végezték az operatív munkát. A mellettük dolgozó hivatalnok volt a szaktitkár, aki a tudományos osztály adminisztratív ügyeit intézte. Ez volt a későbbi tudományos titkár funkció.

¹¹ AL 200. TMB 5283. Aspiráns kimutatások 1951-55-59.; AL 200. TMB 145.703/1959. *Javaslat az 1959-ben végző aspiránsok elosztására.*

összesen tizenhárom bizottságot alakítottak, amelyek általában három tagból és egy elnökből álltak. A tagok az Akadémia rendes és levelező tagjai voltak. Minden szakbizottságban helyet foglalt a TMB egy-egy képviselője is. Ezek a bizottságok tettek javaslatot arra, hogy az illető pályázó kandidátusi vagy doktori címet kapjon, vagy egyikre sem tartják méltónak. A javaslatokról 1952-ben a Tudományos Minősítő Bizottság három ülésén döntöttek. A pályázatok egy részében kikérték a Politikai Bizottság véleményét. Ezeknek az eljárásoknak a felügyelete Révai József és Gerő Ernő kezében volt. A társadalomtudományok rosszabb helyzetben voltak, mert tudósaik tevékenységének megítélése sokkal erősebben függött az ideológiai szempontoktól. Közgazdász nagydoktor egyáltalán nem lett, történész és jogász is mindössze hat fő (Domanovszky Sándor, I. Tóth Zoltán, Kiss Lajos /néprajz/ és Lederer Emma történész,¹² Eckhart Ferenc és Polner Ödön jogász).¹³ A természettudományok terén más volt a helyzet, mert olyanok is kaptak minősítést, akiknek a világnézete nem kötődött a marxizmus–leninizmushoz.

1953. április 20-án készült egy szigorúan bizalmas anyag, huszonöt példányban, Tolnai Gábor s. k. névaláírással, *Az egyszerűsített úton történt minősítések értékelése* címmel.¹⁴ Az Értékelés leírta, hogy a TMB egy-egy normát fogalmazott meg a doktori és a kandidátusi fokozat odaítélése irányelvül, amelyeket az MTA Elnöksége is elfogadott. A minősítést a tizenhárom szakbizottság végezte. Az azonos mércét úgy kívánták biztosítani, hogy a TMB titkára kezdetben valamennyi szakbizottság ülésén jelen volt. Miután az első tudományok doktora fokozatokat odaítélték, a szakbizottságok munkájába referálási feladattal egy-egy új tudományok doktorát is bevontak.

Az eljárás menete az volt, hogy minden pályázó munkájáról írásban értékelést készített egy szakbizottsági tag. Az értékelés alapján a kandidátusi fokozatra javasoltak egy részének, illetve azoknak, „akik eddigi munkásságuk alapján még a kandidátusi fokozatra nem voltak méltók”, levelet küldött a TMB, amelyben értékelték addigi eredményeiket, és „perspektívát” kínáltak, valamint felszólították az illetőket, hogy legközelebbi jelentős munkájukkal pályázzanak doktori, mások kandidátusi fokozatra.

Ebben az anyagban leírták, hogy a minősítésnél „a bizottságok elsősorban szakmai szempontokat tartottak szem előtt, valamint a minősítésnek a tudományos közvéleményre való kihatására is tekintettel voltak. Az értékelés legfőbb mértéke a szaktudomány terén elért eredmény volt. A társadalomtudományok területén doktori fokozatot természetesen csak marxista–leninista világnézetüként számontartott tudós kapott, néhány nagy múltú polgári tudós kivételével, akiknek munkássága a marxista–leninista társadalomtudomány számára is jelentős (például Kiss Lajos, Domanovszky Sándor,

¹² Pályaképe szerepel a kötetben.

¹³ Domanovszky Sándor, Eckhart Ferenc és Polner Ödön 1949-ben az MTA rendes tagjaiból tanácskozó taggá váltak, így „kárpótlásként” kapták a doktori címet.

¹⁴ AL 200. TMB 5283. Rehabilitációra vonatkozó javaslatok és kérések 1953–56–57. Az értékelő anyag mellé készült egy osztályok szerinti statisztikai táblázat a doktorokról, kandidátusokról, a felszólító levél kandidátusi fokozatra, a 9. § rövidített aspirantúra alapján, az elutasított és a nem jogosult pályázókról.

Melich János stb.). A bizottságok munkája általában igyekezett szigorú mértéket alkalmazni. Voltak azonban olyan bizottságok, amelyek határozatlan, sőt opportunista és liberális magatartást tanúsítottak, főként az első minősítéseknél. A minősítési munka során maguk a bizottságok is fejlődtek, és világos lett számukra a tudományos minősítés nagy tudománypolitikai jelentősége, s ennek tudatában igyekeztek meghozni döntéseiket. Súlyos nehézséget jelentett különösen kezdetben a tudomány és a gyakorlat viszonyának kérdése, különösen probléma volt ez a műszaki, valamint a mezőgazdasági minősítéseknél. Nagy segítséget jelentettek e téren munkánk számára Rusznyák Istvánnak és Schulek Elemérnek a minősítéssel kapcsolatban a *Szabad Népb*ben megjelent cikkei.”¹⁵

Tudományos fokozat egyszerűsített úton való elnyerésére összesen 2540-en pályáztak. Doktori fokozatot összesen 131-en nyertek el, kandidátusi fokozatot 724-en kaptak.¹⁶

Az anyagban leírták továbbá, hogy bármennyire is törekedtek arra, hogy a szakbizottságok egységes mércével mérjenek, ez mégsem valósult meg. „A mérték legmegnyugtatóbb a társadalomtudományoknál volt. Az I. [Nyelv- és Irodalomtudományok] és a II. [Társadalmi–Történeti Tudományok] Osztály területén összesen 11-en kaptak doktori fokozatot és 141-en kandidátusi fokozatot... Feltűnően nagy a biológiai tudományok területén a minősítettek száma. Így 98 pályázóból (32 nem jogosult pályázó volt) 12-en kaptak doktori fokozatot, 36-an kandidátusit, 12-en felszólítólevelet kandidátusi disszertáció benyújtására, hárman felszólítólevelet a törvényerejű rendelet 9. §-a szerinti tudományos fokozat megszerzésére, és mindössze 3 elutasítás történt. Az V. [Orvosi Tudományok] Osztály területén szigorú mértékkel ítélték oda a doktori fokozatot (25), azonban úgy tetszik, túlságosan sokan kaptak kandidátusi fokozatot (207). A VI. [Műszaki Tudományok] Osztály minősítésének mértéke szempontjából nem tarthatjuk túlságosan megnyugtatónak a képet. A műszaki tudományok heterogenitása folytán a szakbizottságokban nem alakulhattak ki megfelelő viták, voltak olyan szakok, amelyekhez csak a referens tudott hozzászólni. A VIII. [Agrártudományok] Osztály minősítéseinél megfelelő mértékkel mért a szakbizottság az állatorvos-tudományok tekintetében, liberalizmus tapasztalható a mezőgazdasági tudományoknál. Megnyugtatónak tartjuk a III. [Matematikai és Fizikai Tudományok] és a VII. [Kémiai Tudományok] Osztály döntéseit minden tekintetben.”¹⁷

A TMB legközelebbi feladataként a disszertációkat megvédő nyilvános viták elindítását jelölték meg. Tervbe vették, hogy a benyújtott doktori és kandidátusi értekezéseket 1953. május 10-ig ki kell adni opponenseknek, és „a disszertációk megvédésének módszeréről elfogadott határozat értelmében a munka megindítandó”¹⁸

¹⁵ AL 200. TMB 5283. Rehabilitációra vonatkozó javaslatok és kérések, 1953-56-57 dosszié.

¹⁶ AL 200. TMB 5283. Rehabilitációra vonatkozó javaslatok és kérések 1953-56-57. Az egyszerűsített úton történt minősítések értékelése. Az egyszerűsített eljárással fokozatot szerzettek névsorát nyilvánosságra hozta az Akadémiai Értesítő 1952-es és 1953-as számaiban.

¹⁷ AL 200. TMB 5283. Rehabilitációra vonatkozó javaslatok és kérések 1953-56-57. Az egyszerűsített úton történt minősítések értékelése.

¹⁸ Uo.

A kandidátusi és doktori anyakönyvek bejegyzései

Az első kandidátusi és tudomány doktora fokozatokat 1952. július 14-én ítélte oda a TMB. A kandidátusi anyakönyv első bejegyzése Barta János irodalomtörténész, egyetemi tanár. Egyetemi tanárok, tanszékvezetők – nyugalmazottak is –, intézetvezetők, igazgatók, múzeumi szakértők szerepelnek az anyakönyvben. Az első nő 22. sorszámmal Székács Imréné Vida Mária egyetemi docens neveléstudományban. A kandidátusi anyakönyv tanúsága szerint sok később is igen elismert, jó nevű tudós nyert ekkor kandidátusi címet. A fizikusok között Simonyi Károly van az első helyen bejegyezve. Kónya Albert a következő, aki később a TMB elnöke is volt. A 76. sorszámon Nyíró Gyula orvos neve szerepel, a 126. sorszámon pedig Csanádi György, aki műegyetemi tanár volt, később közlekedés- és postaügyi miniszter, az MTA rendes tagja lett.

Az 1952. július 14-i ülésen egy-egy irodalmár, nyelvész, jogász és közgazdász, földrajzos és művészettörténész, 3 neveléstudományi szakember, 12 történész (ez a szám tartalmazta a néprajzosokat is), 3 matematikus, 5 fizikus, 6 biológus, 50 orvos – nincs tévedés, valóban ennyi –, 3 gyógyszerész, 23 műszaki szakember, négyen a föld- és ásványtan területéről, 9 kémikus, 27 mezőgazdász és 5 állatorvos nyert kandidátusi fokozatot. 1952. július 14-re pótlólag még bejegyeztek két orvost és egy művésztörténészt.

Ezután 1952. október 18-án került sor a következő TMB-ülésre és oklevél-kiállításra. Ekkor már akadtak a pályázók között docensek, igazgatóhelyettes, főosztályvezető, tudományos osztályvezető, önálló tudományos kutató, múzeumi osztályvezető.

Még a következő TMB-ülésen, 1952. december 31-én is az egyszerűsített eljárás keretében adtak fokozatokat. A 444. sorszámtól a 725. sorszámgig ezen a napon állították ki az okleveleket. 280 új kandidátus született azon a napon.

Ezt követően párhuzamosan folytak még az egyszerűsített eljárások, de már elkezdődtek a disszertációvédések is. 1953. június 19-én jelent meg a kandidátusi anyakönyvben az első disszertációbeírás: a 726. sorszámon Illyés Éva, közgazdaság-tudomány, majd egy fő a jogtudomány területéről, egy orvos és egy mezőgazdász, majd ismét egyszerűsített eljárások következnek az anyakönyvben. Ekkor még az egyszerűsített eljárások voltak többségben.

1953. december 2-án a 772. sorszámon jelent meg az első olyan kandidátus, aki függetlenített „szovjet aspiráns” volt: egy közgazdász. A korabeli szóhasználatban, mint már említettük, így jelölték a Szovjetunióban tanuló magyar aspiránsokat. Ekkortól már több függetlenített aspiránssal találkozunk a kandidátusi anyakönyvben a védettek között.

1954-ben már alig történt fokozatszerzés egyszerűsített eljárás alapján. A legutolsó ilyen bejegyzés a 790. sorszámon egy közgazdász (Háy László), aki később nagydoktor és levelező tag lett.

1954/1955-től jelent meg a rövidített aspirantúra. 1956-ban, mivel ekkor már nem az addigi munkásság alapján kapták meg a fokozatot – mint az egyszerűsített eljárásban

az egyetemi tanárok, intézetigazgatók –, hanem a felszólító levélre benyújtottak egy cikket, és az eljárásban kandidátusi védés is volt, így már tanársegédek, adjunktusok, osztályvezetők, tudományos munkatársak is kandidátusok lettek.

Az egyszerűsített eljárásokból rendkívül sok sértődés származott, mert – különösen az első hullámban – számos, már nagyon komoly tudományos teljesítménnyel rendelkező egyetemi tanár és kutatóintézeti igazgató kapott nagydoktori helyett kandidátusi fokozatot. Ezt ők érthetően leminősítésnek tartották. (Például Zoványi Jenő nem is fogadta el a kandidátusi fokozatot.) Ez különösen az 1952-ben hozott döntések esetében fordult elő.

1953 után megkezdődött a fokozatok felülvizsgálata. Több tucat kandidátusból doktor lett, sokan pedig lehetőséget kaptak arra, hogy egy könnyített, kivételes eljárással doktorok legyenek. A TMB 1955. május 19-i ülésén így kapott doktori fokozatot például Benedek Marcell, Eckhardt Sándor, Hajnal István és Mályusz Elemér.

A doktori anyakönyvben 1-től 138-ig akadémikusok vannak anyakönyvezve, dátum nélküli bejegyzéssel. Az első dátummal anyakönyvezett doktor Bóka László irodalomtörténész volt (egyszerűsített eljárás, 1952. július 14.). A doktori anyakönyvben 275-ös sorszámon szerepel az első tudós, aki védelemmel szerzett doktori fokozatot: Sőtér István irodalomtörténész. A sorszám úgy alakult ki, hogy előtte 138 akadémikus, majd 131 doktor szerepelt, akik egyszerűsített eljárással kaptak fokozatot, majd még öt fő, akik különböző okok miatt kimaradtak a listából – például Friss István, akit 1953 májusában választottak meg az MTA levelező tagjává.

Az aspirantúra és a minősítési eljárások tapasztalatainak felmérése 1956 tavaszán–nyarán

1956. január 21-én Rusznyák István, az Akadémia elnöke egy szigorúan bizalmasnak minősített feljegyzést küldött Tolnai Gábornak, amelyben tájékoztatta arról, hogy a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága a közeljövőben foglalkozik az Akadémia tudományos káderutánpótlásának helyzetével, és a megírandó anyaghoz mellékelte a szempontokat.¹⁹ Ennek nyomán a TMB Titkárságon is megkezdődött a beszámoló készítése, amely *A tudományos káderutánpótlás helyzete* címet kapta.²⁰ Az anyag lezárta, hogy az évenkénti keretszám-megállapítás nem volt kellően megalapozott, az aspiránsok kiválasztása nem épült perspektivikus tervre. Kezdetben igen nagy számú aspiránst vettek fel, hogy minél nagyobb számban képezzenek tudományos kutatókat. Csak az 1955/1956-os felvételeknél tűzték ki célul, hogy azokra a területekre vegyenek fel jelölteket, ahol a legnagyobb hiány mutatkozik szakemberekben.²¹

¹⁹ AL 200. TMB 5283. Jelentés a PB elé a TMB munkájáról. Rusznyák István levele Tolnai Gábornak, Budapest, 1956. január 21., valamint *Szempontok a „Tudományos káderutánpótlás helyzete” című anyag elkészítéséhez*. Budapest, 1956. január 20.

²⁰ AL 200. TMB 5283. Jelentés a PB elé a TMB munkájáról. *A tudományos káderutánpótlás helyzete*, 1956. március 20.

²¹ Uo.

A tehetséges munkás- és parasztszármazású hallgatókat az egyetemeken túlterheltek társadalmi munkával, szakmai fejlődésükben ezért „elmaradtak azok mögött a kispolgári származású, politikailag fejletlen, társadalmi munkában passzív, nagyobb általános műveltséggel rendelkező hallgatóktól, akik a tanszék köré tömörülve már egyetemi hallgató korukban is foglalkoztak tudományos kérdések megoldásával” – áll a beszámoló anyagában. Emellett az egyes minisztériumok nem szívesen engedték el aspirantúrára a tehetséges, politikailag is megfelelő, gyakorlattal rendelkező fiatal kádereket. Az aspiránsok anyagi helyzete szintén gátolta a fenti elv megvalósítását, „mert 2-3 éves gyakorlattal rendelkező mérnök vagy orvos nem szívesen cseréli fel jelenlegi jövedelmét 1700–2000,- Ft-os jövedelemmel”.²²

Jelezték, hogy a végzett aspiránsok elhelyezése súlyos nehézségekkel jár. Ennek okát a keretszámok kialakításánál tapasztalható tervszerűtlenségben látták, és ez szerrintük „bizonyos értelemben aláássa az aspirantúra tekintélyét”. A doktori és kandidátusi értekezések megvédéséről azt írták, hogy már több mint két éve szerves része a tudományos életnek. Majd néhány dicsérő mondat következett a védésekről, hogy mennyiben vitték előre a tudományt. Ezt követően a beszámoló megállapította, hogy az aspiránsok közül nagyon kevesen védtek meg disszertációjukat az aspirantúra ideje alatt. Általában a végzéstől számított egy-két év eltelte után adják be az értekezést. Az 1956-ig végzeteknek addig csupán 24 százaléka védte meg a disszertációját. Komoly kritikát is gyakorolt a beszámoló: a védések egy részét nem kielégítőnek minősítette.²³

Végül Rusznyák István s. k. névaláírással dátum nélkül készült egy anyag, amelynek része lett a TMB Titkárság által írt beszámoló, valamint 1956. augusztus 14-i dátummal elkészült a végleges TMB-beszámoló, és 1956. augusztus 28-i keltezéssel húsz példányban készült egy szigorúan bizalmas minősítésű anyag *Az aspiránsképzés helyzete* címmel,²⁴ amelyet az 1956. szeptember 8-i szűk elnökségi ülés meg is tárgyalt. Ezen az ülésen Erdey-Grúz főtitkár tájékoztatta a többieket, hogy a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága határozatot hozott, hogy ne csak az újonnan végzett jogászoknak és orvosoknak adják meg a doktori cím használatát, hanem hatalmazzák fel a többi egyetemet is a doktori cím adományozására. Egyben megbízta az Akadémiát és az Oktatásügyi Minisztériumot, hogy ezt dolgozzák ki, és hozzák összhangba a tudományos minősítések rendszerével. Ehhez kapcsolódóan készült *Az aspiránsképzés helyzete* című előterjesztés is. A szűk elnökség úgy határozott, hogy a TMB az elhangzott javaslatok alapján készítsen egy vitára alkalmas anyagot (amelyben legyen koncepció, egy jó bevezetés, és legyenek megvitatható tézisek), és amelyet az elnökség tagjainak október hó 12-ig küldjön meg.²⁵

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ AL 200. TMB 5283. Jelentés a PB elé a TMB munkájáról. A tudományos káderutánpótlás helyzete, Rusznyák István aláírással; Az aspirantúra, 1956. augusztus 14.; Az aspiránsképzés helyzete, Budapest, 1956. augusztus 28.

²⁵ AL 151. Elnökségi ülések 4/13/10.

Az 1956-os forradalom hatása a tudományos minősítésre

Ahogy fentebb már írtam, 1956 nyarán folyamatos vita zajlott az országban a tudományos fokozatokról és az aspiránsképzésről. Az 1956. szeptember 6-i TMB-ülésen például felmerült a fokozatok átnevezésének kérdése is (kandidátus – magister, doktor – professzor).

Az 1956 októberét követő hónapok politikailag enyhébb légkört hoztak. Ez azzal járt, hogy 1956 végén, 1957 elején ismét megszorodtak a rehabilitációs kérelmek és javaslatok, valamint az Akadémia tudományos osztályai is áttekintették a tanácskozó tagok, illetve a tudósok névsorát, és javaslatot tettek soron kívüli tagválasztásra, illetve kandidátusi és doktori fokozatokra. Ennek eredményeképpen a TMB 1957. januári és februári ülésén 53 tudós kapott fokozatot védés (disszertáció) nélkül, köztük több, még élő tanácskozó tag (Alszeghy Zsolt, Papp Simon, Szabó István, Szemere Samu, Váczy Péter stb.). Később felmerült, hogy ezeket a fokozatokat vissza kellene vonni, de erre nem került sor.

1956. december 1-jén megjelent az 1956. évi 26. számú törvényerejű rendelet, amely visszaállította az egyetemi doktori címet. Egyúttal folytatódtak a viták az egyetemi és akadémiai autonómia megteremtéséről és a tudományos minősítési rendszer megváltoztatásáról. Így került sor az *Irányelvek a tudományos fokozatok rendszerének módosításához* című előterjesztés elkészítésére és megvitatására. Ezt 1957. február 28-án először az intézeti dolgozók képviselői, majd 1957. március 7-én az akadémiai tagértekezlet (közgyűlés) tárgyalta meg.²⁶ Rusznyák István, az Akadémia elnöke kérésére Erdey-Grúz Tibor főtitkár azokat a kérdéseket emelte ki, amelyek a legjobban érdekelték az Akadémia vezetőségét. Az első vitás kérdés az volt, hogy a kandidátusi fokozat megmaradjon-e, vagy olvadjon össze az egyetemi doktori fokozattal. Amennyiben megmarad a kandidátusi fokozat, melyik szerv ítélje oda? Korábban sok szó esett arról, hogy a kandidátusi fokozat odaítélését az egyetemek kapják meg, újabban viszont sok javaslat van arra vonatkozóan, hogy mégis maradjon az Akadémián – mondta Erdey-Grúz. Ha viszont az Akadémián marad, továbbra is a TMB ítélje oda, vagy esetleg a tudományos osztályok? A harmadik az elnevezés kérdése volt. Amennyiben megmarad a két akadémiai fokozat, hogyan nevezzék ezeket a jövőben? Erdey-Grúz Tibor feltette a kérdést: mi a véleményük arról, hogy a kandidátusi és esetleg a doktori fokozatot is időnként felülbírálják, öt vagy tíz év múlva, hogy az illető továbbra is méltó-e arra a fokozatra? Elhangzott olyan javaslat, hogy efféle felülbírálat az Akadémia tagjaira is terjedjen ki. Szintén felvetették, hogy megmaradjon-e a függetlenített aspirantúra, vagy pedig szűnjön meg teljesen az akkori aspiránsok kifizése után. Majd leszögezték, hogy az egyetemi doktorátus visszaállítását ne vitassák, mert arra már van határozat.

²⁶ AL. 200. TMB 5283. Hozzászólások a minősítési rendszer módosítására vonatkozó javaslatához, 1956. Jegyzőkönyv az akadémikusok 1957. március 7-én megtartott tagértekezletéről.

Sok hozzászólás érkezett, eltérő álláspontokkal.²⁷ Rusznyák István röviden összefoglalta a megbeszélés eredményét. Mint megállapította, ő egyáltalán nem érzi úgy, hogy az alapvető kérdésekben konszenzus alakult volna ki. „Például több ízben hallottuk azt az igényt, hogy a szervezett aspirantúra szűnjék meg. Én azt hiszem, ez onnan származik, hogy nálunk az aspirantúra egész intézménye ferde irányban csúszott el. Az aspirantúra értelme a szervezett, tudatos tudósképzés volt, és elcsúszott ott, hogy elsősorban nem arra a vonalra ment rá, hogy a hiányterületeken fokozta vagy teremtette volna meg a tudósképzést. Tudniillik ahhoz, hogy Magyarországon a biokémiában vagy az organikus kémiában, vagy a jogtudományban, vagy a nyelvtudományban – felsorolhatnék egy egész csomó tudományterületet – a fiatalok nagy mennyiségben foglalkozzanak a tudománnyal, semmiféle szervezet nem lenne szükséges. Ez évtizedek óta folyamatosan megy a nagy magyar tradíciók következtében. Ellenben vannak tudományágak, ahol teljesen le vagyunk maradva. És az aspirantúra rendszere ott követte el – nézetem szerint – a hibát, hogy nem kereste meg azokat a hiányterületeket, ahol szervezett módon kellett volna a fiatalokat koncentrálni. Természetesen megint a dolog lényegéből folyik az, hogy azért nem tudott ez itt kifejlődni, mert idehaza nem voltak éppen ezeknek a hiányterületeknek megfelelő, nagyvonalú, tekintélyes szakemberei. Tehát én úgy látom – az elmúlt évek tapasztalatai alapján – a dolgot, hogy szervezett aspirantúra igenis kell, de elsősorban külföldön. Elsősorban olyan szakemberekhez küldjük ki a fiatalokat külföldre, amilyen szakemberek bizonyos területeken nálunk hiányoznak. [...] Azt, hogy az egyetemekkel meg kell teremteni valamilyen harmonikus együttműködést, és hogy nem lehetséges az, hogy az egyetemek egészen függetlenül az Akadémiától, vagy az Akadémia egészen függetlenül az egyetemektől minősítsen, azt hiszem, mindenki helyesli. [...] Bevallom, a kandidátus címért én sem rajongok, és jó volna, ha itt valami okosat tudnánk kitalálni. Hogy különösen a kandidátusok javadalmazása ne egy életjáradék legyen, azt hiszem, olyan kérdés, amivel az értekezlet többsége egyetért. [...] Azt hiszem, hogy a leghelyesebb egy időlimitet szabni, nem az, hogy a kihalástól tegyük a javadalmazást függővé akkor, ha valaki meghal, hanem azt mondjuk, hogy négy vagy öt év múlva lejár ez a juttatás, és akkor senki sem sérthető meg, éppen ellenkezőleg, ez egy buzdító faktor lesz. [...] És talán még azt is kérem, hogy ha valakinek a mai értekezlet után új gondolatai támadnának, küldje be írásba[n], mert hiszen nekünk ezeket a kérdéseket a kormányval is meg kell tárgyalni. Mi itt elhatározhatjuk, hogy felállítjuk a magántanári intézményt, ezt követelhetjük, de ebből nem következik az, hogy a kormányzat magáévá teszi. Nekünk ki kell alakítanunk egy álláspontot, és ezt a kormányzattal is meg kell beszélnünk. Ez lesz az Akadémia Elnökségének a feladata.”²⁸

²⁷ Uo. Hetényi Géza hozzászólása. A vitát részletesen lásd: Kozári Monika, i. m.

²⁸ AL 200. TMB 5283. Hozzászólások a minősítési rendszer módosítására vonatkozó javaslatához, 1956. Rusznyák István zárszava. Jegyzőkönyv az akadémikusok 1957. március 7-én megtartott tagértekezletéről. A tagértekezlet teljes jegyzőkönyve a 150. Közgyűlés jelzetű fondban található; köszönöm Hay Dianának ezt az információt.

A politikai helyzet változását, a visszarendeződés megindulását jelzi az 1957. május 7-én megjelent, a tudományos fokozatok elnyerésének átmeneti felfüggesztéséről szóló 1957. évi 31. törvényerejű rendelet. Következő lépésben az MTA elnöke körlevelet intézett a minisztériumokhoz,²⁹ és érdeklődött a doktorok, kandidátusok ellen folytatott fegyelmikről, az MTA Elnökségi Titkársága pedig állásfoglalást adott ki a disszidált, tudományos fokozattal rendelkezők tiszteletdíjának megvonásáról.

1956 októberét követően a kandidátusok közül többekkel szemben eljárás indult, mivel letartóztatták őket. Ezt a tényt az anyakönyvben is rögzítették. Az ítélet meghozatala után általában a kandidátusi fokozatot is megvonták tőlük. Olyan bejegyzések is vannak, ahol az 1970-es években aztán azt is rögzítették az anyakönyvben, amikor az illető TMB-határozattal visszakapta kandidátusi fokozatát.

1957 októberében a TMB politikai szempontból felülvizsgálta az 1957. január 1-jétől odaítélt fokozatokat,³⁰ majd az MTA Elnöksége is megtárgyalta a kérdést 1957. október 25-i ülésén. A 7/1957. számú határozattal az Elnökség úgy döntött, hogy politikai szempontból felülvizsgálja az 1957. január 1-je után odaítélt fokozatokat. Ez hosszabb folyamat lett, de végül senkitől nem vonták meg a fokozatot.

A kiemelt tudósok rendszerének megszüntetése

A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 2006/1958. (I. 23.) számú határozatával 1957. december 31-ével megszüntette a kiemelt tudósok rendszerét.³¹ Ezt a rendszert 1948-ban vezették be azért, hogy a tudósok a teljesítményükhöz méltó fizetést kapjanak, és ne kelljen a tudományukhoz méltatlan munkákkal megkeresniük a megélhetéshez szükséges pénzt.³² Ekkor még nem volt kandidátusi és doktori pótlék. A kiemelt tudósokat a Magyar Tudományos Tanács választotta ki, hogy létrejöjjön az új rendszert támogató értelmiség – erről Huszár Tibor írt bővebben, aki részletesen ismertette a javaslat kidolgozásában érvényesülő szakmai és tudománypolitikai megfontolásokat.³³ Az 1950-es évek elején az új fokozatokkal együtt bevezették a kandidátusi és doktori pótlékot. Az 1958-as határozat szerint az akkor is dolgozó kiemelt tudósokat az őket foglalkoztató szervnek kellett alkalmaznia 1957. december 15-től kezdődően, a tényleges munkakörüknek megfelelő illetménnyel. Azoknak a kiemelt tudósoknak, akiknek a személyi fizetése magasabb volt, mint amennyi a betöltött állásában lett volna, továbbra is folyósítani kellett korábbi személyi fizetésüket. Az állásban lévő volt kiemelt tudósokat ettől kezdve megillették az alapelőn túl a bérhez

²⁹ 573-575/R-1957 AL 3. Elnök (Rusznák) 79/2/58.

³⁰ AL 200. TMB 8/5. 145.695/1957.

³¹ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 2006/1958./I. 23. számú határozata. Határozatok Tára, 1958/2.

³² Kónya Sándor: A Magyar Tudományos Tanács, i. m. 42.; Huszár Tibor, i. m. 42–43., 60–70.

³³ Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziója; Huszár Tibor: A politikai gépezet 1951 Magyarországon. Sántha Kálmán ügye. Corvina, Budapest, 1998.

kapcsolódó pótlékok. Ha tudományos fokozattal rendelkeztek, az illetménykiegészítés is járt nekik. A nyugdíjas kiemelt tudósok személyéhez kötötten továbbra is kapták az akkori járandóságukat kivételes nyugellátásként az Országos Nyugdíjintézetől, és ha tudományos fokozattal rendelkeztek, akkor továbbra is folyósítani kellett számukra az illetménykiegészítést. Ezzel a tudósilletményre és a kiemelt tudósokra vonatkozóan 1950/1951-ben hozott korábbi határozatok hatályukat veszítették.

Keményebb irányvonal 1958-tól

1958 nyarán valószínűleg a Tudományos és Felsőoktatási Tanács³⁴ ülésére készült egy összefoglaló anyag, amely az *Irányelvek a tudományos fokozatok rendszerének módosításához* címet viseli. Az anyag leszögezte, hogy a minősítési rendszer „eszköz a tudományos kutatómunka ösztönzése mellett a tudományos kutatók és egyetemi oktatók politikai összetételének a javítására és a szocialista rendszer követelményeinek megfelelő vezető tudós réteg kialakítására”.³⁵

„Az elmúlt két esztendő alatt a tudománypolitikai kérdések közül a legtöbb vita minősítési rendszerünk és az aspiránsképzés körül folyt. Az SZKP XX. kongresszusa után a káderpolitikában elkövetett hibák kijavításáért meginduló munka során az egyedi, konkrét hibákból kiindulva, azokat sokszor eltűlozva és általánosítva egyre nagyobb arányú támadás bontakozott ki a minősítési rendszer és az aspirantúra ellen. Különösen általánossá vált ez a támadás 1956 októbere után az egyetemek autonómiájának követelésével egyidejűleg. A minősítési rendszer megváltoztatására, illetve a régi tudományos címeknek minden vonalon való visszaállítására irányuló törekvések képviselői céljaik elérésére kiindulópontként használták fel az egyetemi doktori cím visszaállítását. A tudományos közvélemény egy része szem elől tévesztve a minősítési rendszer és az aspiránsképzés kétségtelen eredményeit, a kandidátusi fokozat megszüntetése, az aspirantúra felszámolása mellett foglalt állást” – írja az *Irányelvek*, majd amellet érvel, hogy „a minősítési rendszer és az aspirantúra a kétségtelenül elkövetett hibák mellett is jelentős eredményekkel járult hozzá a magyar tudomány fejlődéséhez, tudományos életünk színvonalának emeléséhez. [...] Néhány évvel az új tudományos fokozatok bevezetése után a disszertációs viták tudományos életünk szerves részeivé váltak, és a fokozatoknak egyre nagyobb lett a tekintélye.”³⁶ Az ösztöndíjak és a fokozatokkal járó illetménykiegészítés jelentős anyagi támogatást nyújtottak a kutatóknak, és a minősítési rendszer hozzájárult ahhoz, hogy az egyes tudományszakokon országos viszonylatban a fokozatok egységes mértéke alakuljon ki – szögezte le a dokumentum.

³⁴ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 32/1957. (VI. 5.) számú rendeletével hozta létre a Tudományos és Felsőoktatási Tanácsot. Feladata a tudományos kutatás egységes elvi irányítása, valamint a tudományos kutatás és a felsőoktatási munka összehangolása volt. Munkáját közvetlenül a Minisztertanácsnak alárendelten végezte.

³⁵ AL 200. TMB 5283. Irányelvek a tudományos fokozatok rendszerének módosításához. Hozzászólások a minősítési rendszer módosítására vonatkozó javaslatához, 1958.

³⁶ AL 200. TMB 5283. Hozzászólások a minősítési rendszer módosítására vonatkozó javaslatához, 1956. Irányelvek a tudományos fokozatok rendszerének módosításához.

Az *Irányelvek* megszövegezésére kiküldött bizottság foglalkozott a minősítés helyzetével, és javaslatokat tett a változtatások során követendő irányelvekre. A bizottság figyelembe vette a TMB és az elnökség álláspontját, és javasolta, hogy a TMB növelje mind a kandidátusi, mind a tudományok doktora fokozatokkal szemben támasztandó szakmai és ideológiai követelményeket. Az egyetemi doktori címet fel kell használni a tudományos fokozatok színvonalának emelésére. Javasolták, hogy azoknak, akik a rendelet megjelenéséig már megszerezték a kandidátusi fokozatot, az egyetemek kérés alapján adják meg az egyetemi doktori címet, illetve azoknak is, akik kandidátusi értekezésüket 1959. december 31-ig megvédik. (Ez meg is valósult a tudományos fokozatokról és egyetemi doktori címről szóló 1031/1959. (X. 3.) számú kormányhatározattal.)

Az akadémiai tudományos fokozatokkal járó illetménykiegészítés rendszerét javasolták fenntartani azzal a módosítással, hogy a kandidátusi illetmény csak öt évig járjon; ezt követően a TMB meghosszabbíthatja a folyósítást azoknak, akik folyamatosan megfelelő színvonalú tudományos munkát végeznek. Az átmenetet úgy kívánták megoldani, hogy akiknek már 1957. december 31-én is járt kandidátusi illetmény, azoknak automatikusan kellett volna folyósítani 1962. december 31-ig. Azt tervezték, hogy a 60 év feletti kandidátusok illetménye nem szűnik meg az öt év lejártával. (Ez megvalósult az aspiránsképzésről és a tudományos fokozatokról szóló 41/1959. (X. 3.) számú kormányrendelettel.)

A szervezett aspiránsképzés fenntartását csak szűkebb keretek között javasolták, azokon a tudományterületeken és témakörökben, ahol a tudományos kutatás fejlesztése, a tudományos kutatók fejlődésének meggyorsítása miatt szükséges. Az aspirantúráat azok számára akarták biztosítani, akik olyan munkahelyen dolgoznak, ahol tudományos fejlődésük nincs biztosítva, és leszögezték, hogy általában nem nyerhetnek majd felvételt a kutatóintézetekben és az egyetemi tanszékeken dolgozók. Külföldre pedig csak olyan tudományterületeken akartak aspiránsokat küldeni, amelyeknek fejlesztése nálunk szükséges, de itthon nem oldható meg. Emellett széles körű ösztöndíjrendszer kidolgozását tervezték, amely a többi kutatónak fél-másfél éves tanulmányutakat biztosít a külföldi élvonalat képviselő intézetekben.

A kandidátusi fokozat aspirantúra nélküli megszerzését egységes szempontok alapján szándékoztak szabályozni. Csak olyanok pályázhattak, akik a kérelem benyújtását megelőzően legalább öt évvel végezték el az egyetemet, és már rendelkeztek tudományos publikációkkal, illetve az újból visszaállított egyetemi doktori címet a kérelem benyújtásakor már legalább három éve megszerezték. Előírták, hogy az engedély megadásánál a szakmai felkészültség mellett mérlegelés tárgyává kell tenni a kérelmező politikai magatartását is. Előírták, hogy a kérelmet az illetékes egyetemi karnak vagy valamelyik kutatóintézet tudományos tanácsának is véleményeznie kell, akkor is, ha a pályázó nem dolgozik egyetemen, főiskolán vagy kutatóintézetben.

A bizottság megállapította, hogy mivel a tudományok doktora fokozattal rendelkező tudósok közül fognak kikerülni az Akadémia levelező és rendes tagjai, fokozottan kell

ügyelni arra, hogy csak szakmai és politikai szempontból megfelelő emberek szerezzenek fokozatot. Ennek érdekében azt javasolták, hogy a rendelet megjelenése után csak előzetes engedéllyel lehessen beadni doktori disszertációt. (Ez is megvalósult az 1959-es rendelettel.) A bizottság javasolta, hogy a Tudományos Akadémia a Művelődésügyi, az Egészségügyi és a Földművelésügyi Minisztériummal együtt dolgozzon ki konkrét, személyekre vonatkozó tervet azoknak a tudósoknak a támogatására, akiknek az esetében a tudományok doktora fokozat megszerzését három éven belül kívánatosnak és lehetségesnek tartja.

A kiküldött bizottság azt a javaslatot tette, hogy „a kandidátusi disszertációk megvédését azokban a tudományágakban, ahol a szakmai és a politikai feltételek ezt lehetővé teszik, az egyetemekre kell decentralizálni”. Ezzel az volt a cél, hogy fokozottabban biztosítsák a szakmai és a tudománypolitikai követelmények betartását, a minősítésekkel egyszerűsítsék az Akadémiára háruló munkát, és növeljék az egyetemek tudománypolitikai szerepét. Tervbe vették, hogy az Akadémia az illetékes minisztériumokkal és a Tudományos és Felsőoktatási Tanáccsal együtt tegyen javaslatot azokra a tudományágakra, ahol az egyetemeken dolgozó szakemberek kandidátusi disszertációjának megvédése az egyetemekre decentralizálható.

Tervbe vették, hogy ki kell dolgozni a külföldön szerzett tudományos fokozatok honosításának szabályzatát.

Meg akarták változtatni a TMB összetételét oly módon, hogy csak kétharmada legyen akadémikus, egyharmada pedig tudományos fokozattal rendelkező nem akadémiai tag. Az aspirantúrára és a minősítésre vonatkozó rendelkezéseket is felül akarták vizsgálni, és egy éven belül egységes rendelettervezetet készültek terjeszteni az Elnöki Tanács, illetve a Minisztertanács elé. Felmerült az a javaslat, hogy a tudományok doktora elnevezést az egyetemi doktori címtől való megkülönböztetés miatt egészítsék ki az „akadémiai” jelzővel: például a műszaki tudományok akadémiai doktora, rövidítve D.ac. A tudományok kandidátusa elnevezést nem kívánták megváltoztatni. Előírták, hogy a Tudományos és Felsőoktatási Tanács tegyen javaslatot a Minisztertanácsnak az új TMB-tagok kinevezésére. Az új tagokkal megerősített TMB pedig dolgozza ki részleteiben az elfogadott javaslatok megvalósításához szükséges intézkedéseket.³⁷

Mindebből jól látszik, hogy ez a dokumentum már a sokéves megbeszélési folyamat végén készült. Az elképzelések a 41/1959. (X. 3.) kormányrendelettel meg is valósultak.

A Tudományos és Felsőoktatási Tanács 1958. május 28-án kelt anyagában a fenti *Irányelveket* azzal egészítette ki, hogy a kutatóintézetek és az egyetemi tanszékek vezetőit felelőssé kell tenni a kutatóintézetekben és az egyetemi tanszékeken dolgozók tudományos fejlődésének biztosításáért, a TMB-nél pedig „az egységes irányítás biztosítása érdekében az Akadémia tudományos osztályaira támaszkodva állandó bizottságokat kell szervezni a TMB mellé, melyek felelősek a TMB által meghatározott

³⁷ AL 200. TMB 5283. Hozzászólások a minősítési rendszer módosítására vonatkozó javaslatához, 1956. *Irányelvek a tudományos fokozatok rendszerének módosításához*. Az *Irányelvek* végső változatán kézírással az 1958. VI. 4. dátum szerepel.

szakmai és politikai szempontok érvényesítéséért saját területükön a minősítés és az aspiránsképzés összes kérdésében.”³⁸

1958. július 12-én készült a TFT-nél egy TÜK [titkos ügykezelt] anyag, amelyet Rusznyák István írt alá mint a Tudományos és Felsőoktatási Tanács elnöke.³⁹ Ez néhány elemmel kiegészítette az *Irányelveket*, és helyenként sokkal keményebben fogalmazott. Például abban, hogy „a minősítési rendszer megvalósítása során elkövetett hibák jórésze arra vezethető vissza, hogy nem alakult ki a különböző tudományos fokozatok szakmai nivóját illetően egységes követelmény. Ezt gátolta az is, hogy a tudósok között meglévő klikkéreklerek következtében a követelményeket magasabbra vagy alacsonyabbra állították, érdekeiknek megfelelően.”⁴⁰ Fontosnak tartotta megemlíteni, hogy az aspiránsfelvételeknél nem volt megfelelő a kiválasztás, mert „a rendes aspiránsok több mint fele adós maradt disszertációjával, az ellenforradalom alatt 43 fő disszidált, s a Szovjetunióból is többeket kellett politikai okok miatt visszarendelni”. Írt arról, hogy az aspiránsvezetők egy része nem foglalkozott rendszeresen az aspiránsaival, nem segítette őket, illetve „voltak és ma is akadnak még olyan aspiránsvezetők, akiknek politikai hatása gátolta a fiatalok jóirányú fejlődését”.

A TFT anyagából kiderül, hogy a hibákból okulva 1958-ban már kevés kutatót vettek fel szervezett aspirantúrára: belföldre mindössze tíz főt, a Szovjetunióba pedig harmincat. Ezzel megnőtt azoknak a száma, akik a szervezett aspirantúrán kívül, úgynevezett rövidített eljárással pályáztak a kandidatúrára. Ennek a formának az volt az előnye, hogy „a munkahelyek pártszervezetei révén jobb politikai ellenőrzés valósítható meg.”⁴¹

Mindezek alapján a TFT az 1951-ben bevezetett tudományos minősítési rendszer fenntartása mellett szólt, és fontosnak tartotta a szakmai és a politikai követelmények emelését. Előirányozta a TMB átszervezését, létszámának emelését az illetékes minisztériumok képviselőivel. Majd kimondta, hogy a TMB átszervezése után vissza kell majd vonni az Elnöki Tanács 1957. évi 31. számú rendeletét, amelyben a TMB jogait átmenetileg korlátozták, valamint „a Titkárság elvi hozzájárulását adja, hogy kivételesen – egyszeri alkalommal – disszertáció benyújtás és megvédés nélkül, eddigi szakmai munkásságuk alapján kandidátusi fokozatot nyerjen mintegy 20–25 politikailag szilárd szakember.”⁴² Tervbe vette, hogy ahol a szakmai és a politikai feltételek is megvannak, ott az egyetemekre kell decentralizálni az aspiránsok felvételét és disszertációjuk megvédését. Végül előírta, hogy a TFT az 1958/1959. tanév elején a Művelődésügyi Minisztériummal együtt vizsgálja meg, milyen hatással járt az egyetemi doktori cím

³⁸ AL 200. TMB 5283. Hozzászólások a minősítési rendszer módosítására vonatkozó javaslatához, 1956. TFT anyag cím és szám nélkül, az *Irányelvek* a tudományos fokozatok rendszerének módosításához anyaghoz kapcsolódóan.

³⁹ AL 200. TMB 5283. A tudományos minősítés továbbfejlesztése, 1956-60. TFT:77-2/958./TÜK. Javaslat a tudományos minősítés rendszerének továbbfejlesztésére.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Erre valóban sor került: 1958–1959-ben gyorsított eljárással, védés nélkül ítéltek oda néhány fokozatot.

visszaállítása, és tegyenek javaslatot az egyetemi doktori cím fenntartása vagy esetleges eltörlése kérdésében.⁴³

Mindezeket az MSZMP KB Titkárságának július 18-i ülésén is megtárgyalták. Ezután jelent meg a 29/1958. tvr. a tudományos minősítés rendszerének továbbfejlesztéséről, majd 1959. június 10-én *Jelentés vázlat* készült a TMB munkájáról az MTA Elnöksége részére, amely szerint ez a rendelet „első ízben fogalmazta meg törvényerővel az aspiránsképzéssel és a tudományos minősítéssel szemben támasztott politikai követelményeket, amikor kimondotta, hogy tudományos fokozatot csak olyan, szakmailag arra érdemes szakemberek nyerhetnek, akik támogatják népi demokratikus rendszerünket, és tevékenyen részt vesznek a szocialista társadalom építésében.”⁴⁴ Majd megalkották a 41/1959. (X. 3.) számú kormányrendeletet az aspiránsképzésről és a tudományos fokozatokról, amelyet a tudományos fokozatokról és egyetemi doktori címről szóló 1031/1959. (X. 3.) számú határozat követett, illetve az 1146.134/1959. TMB határozat a kandidátusi és a doktori értekezés megvédésének szabályozásáról és a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, a művelődésügyi, az egészségügyi és a földművelésügyi miniszter 9/1959. MTA (Á. K. 21-22) számú együttes utasítása az aspiránsképzés szabályozásáról.

Az előbb említett rendeletek előírták a szakmai és főként a politikai követelmények emelését. Az újjászervezett TMB⁴⁵ ennek érvényesítése érdekében egyszerűsített eljárással tudományos fokozatokat adott a TMB 1958. szeptemberi és 1959. januári ülésén azoknak, akiket a szocialista rendszer hívének tartottak. Ezen a címen 29 kandidátusi és 23 doktori fokozatot adományoztak. Kézírással betoldva szerepel a következő két mondat: „Az e. elj.-al [egyszerűsített eljárással] történt minősítések az esetleges egyéni sérelmek orvoslásán⁴⁶ túl feltétlenül a pol. [politikai] szigorítás irányába hatottak. Erre mutat, hogy a minősítettek 71%-a ptag [párttag].” (Ekkor kapott fokozatot – többek között – Bognár József, Dobrovits Aladár, Germanus Gyula, Háy László, Kónya Albert, Nemes Dezső és Pach Zsigmond Pál. Nem volt köztük egyetlen nő sem.)

Az új TMB 1959 tavaszán foglalkozott először az aspiránsfelvételekkel.⁴⁷ Elégedetten állapították meg, hogy „a TMB törekvése és a felvételekre fordított nagymennyiségű munka nem volt eredménytelen”: a felvett aspiránsok körülbelül 70 százaléka munkás- és parasztszármazású, és körülbelül 80 százalékuk párttag.

A határozat a politikai mellett a szakmai követelmények emeléséről is döntött. A TMB ezért előírta a védés előtti publikálási kötelezettséget.

A TMB főként a színvonal tekintetében megnövekedett feladatait csak úgy volt képes megoldani, hogy átalakították a szervezetét. A kormány megváltoztatta a TMB

⁴³ AL 200. TMB 5283. A tudományos minősítés továbbfejlesztése, 1956-60. TFT:77-2/958./TÜK. Javaslat a tudományos minősítés rendszerének továbbfejlesztésére.

⁴⁴ Az idézett mondat a Jelentés vázlatban szerepel. AL 200. TMB 5283. TMB 145.823-/1959. Lásd még: Kónya Sándor: Az Akadémia tevékenysége, 429.

⁴⁵ AL 200. TMB 11/5. TMB újjáalakuló ülés, 1958. szeptember 11.

⁴⁶ Például azok, akik eddig csak kandidátusi fokozattal rendelkeztek, doktorit kaptak.

⁴⁷ Vö. Levelező és rendes aspiránsok tanulmányi helyzete 1958-59. AL 200. TMB 11/8.

személyi összetételét. Létszámát a korábbi 15 főről 29-re emelte, és külső szakembereket is bevont a működésbe úgy, hogy képviselőhöz juttatta az oktatásban és a tudományszervezésben érdekelt minisztériumokat és országos főhatóságokat.⁴⁸ Ez utóbbi a *Jelentés vázlat* megfogalmazása szerint „lehetőséget adott a TMB munkája sokat bírált konspiratív jellegének megszüntetésére is.” Az 1959. december 11-i elnökségi ülésen a 177/1959. elnökségi határozattal jóváhagyták a TMB ügyrendjét, amelynek alapján a TMB az Akadémia tudományos osztályain létrehozta a TMB szakbizottságokat. A szakbizottságok az osztályokon dolgozó szaktitkárok segítségével önállóan intézték a TMB feladatkörébe tartozó ügyek előkészítését, és egy sor szervezési feladatot is elláttak. A TMB-nek felelős szakbizottságok létrehozása a *Jelentés vázlat* szerint helyesnek bizonyult, „mert ezáltal a TMB munkája gyakorlatibbá, közvetlenebbé és ügyintézése gyorsabbá vált, és döntései megalapozottabbak lettek. A szakbizottságok személyi összetétele biztosítja a fokozott szakmai és politikai követelmények érvényesítését.”⁴⁹

A *Jelentés vázlat* vége politikai és mentalitástörténeti szempontból is figyelemre méltó. „A kitűzött tudománypolitikai célok érvényesítésében vannak még zökkenők. Egyrészt azért, mert a helyesnek elfogadott elvek alkalmazásának módszerei még nem teljesen kialakultak, másrészt – főleg a kívülállók és a személyükben is érdekelték számára – nehezen érthető a szakmai és politikai követelmények egy szintre való emelése. Ma is kísért még az a szemlélet, hogy a tudományos fokozat a tudományos eredményekért járt, függetlenül az illető politikai magatartásától és tevékenységétől. A külső pártszervezetek és személyzeti osztályok bekapcsolása a TMB-hez intézett kérelmek előzetes véleményezésébe kétségtelenül hasznos intézkedés volt. Ez azonban esetenként komoly ellentéteket okoz.”⁵⁰ Az 1950-es évek legvégére a minősítés rendjét érintő nagy kérdések tehát eldőlték. Fenntartották az 1950-es évek elején kialakított struktúrát, az 1956-ban visszaállított egyetemi doktori cím is megmaradt, az Akadémia és az egyetemek között pedig kialakult bizonyos fokú együttműködés.

Az 1958. évi 29. számú törvényerejű rendelet kimondta, hogy az egyetemeken dolgozó szakemberek kandidátusi disszertációjának megvédése az egyetemekre decentralizálható. Ez a következő néhány évben így is történt. Ahogyan Lengyel Béla rektorhelyettes írta: „Az aspiránsképzést illetően komoly lépést jelent előre a közelmúltban megjelent Elnöki Tanácsi rendelkezés, amely lehetőséget ad arra, hogy az aspiránsképzés a maga egészében, tehát a jelölt kiválasztásától, illetve felvételétől kezdve a disszertáció megvédéséig – ez utóbbit is beleértve – egyes egyetemekre decentralizáltassák, amivel régi óhaj teljesült.”⁵¹ Ezzel jobban közelítettek a szovjet szisztémához, ahol az eljárások és a védések az egyetemeken folytak. A központi mi-

⁴⁸ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1035/1958. (IX. 2.) számú határozata a Tudományos Minősítő Bizottság elnökének, titkárának és tagjainak felmentéséről, illetőleg kinevezéséről. Akadémiai Közlöny, 1958. szeptember 15. 99.

⁴⁹ *Jelentés vázlat*, 1959. június 10.

⁵⁰ Uo. 4. A margón kézírással: „Elnökség hívja fel az Osztályokat, véleménykérekskor írják le a követelményeket. Mi tekinthető társ. [társadalmi] munkának szakmai körben hivatali munkán kívül.”

⁵¹ Lengyel Béla: Az egyetemek tudományos munkájának néhány kérdéséről. Felsőoktatási Szemle, 1958/10. 611–606. Erre utal az is, hogy 1960 körül hiányoznak az Akadémiai Levéltárból a történész kandidátusi pályázatok.

nőситő szervezet, az ottani TMB (oroszul VAK) ellenőrizte a folyamatot, és a fokozat odaítélését végezte.

1960 elején a TMB Titkárságon született egy előterjesztés a TMB szervezeti működésének javítása céljából.⁵² Az előterjesztés először jónak minősítette, hogy a TMB-t 1958 őszén átszervezték, létszámát pedig megemelték, ezáltal minden jelentősebb tudományterület és a felsőoktatással foglalkozó minisztériumok is képviselve vannak benne, továbbá azóta jelentős javulás tapasztalható a munkájában. Majd jónak minősítette, hogy az átszervezés után a tudományos osztályokon TMB szakbizottságok jöttek létre, ezáltal a TMB munkája gördülékenyebb lett, döntései megalapozottabbak, és ezzel a rendszerrel az Akadémián kívül álló, tudományos fokozattal rendelkező szakembereket is közvetlenül bevonták a tudományos utánpótlás és a tudományos minősítés munkájába. Ezek után az előterjesztés váratlanul arra a következtetésre jutott, hogy „a TMB működése azonban nehézkés, bizonyos területeken formális, és az ügyintézés általában lassú. [Aláhúzás az eredetiben.] Ennek okaként – az adminisztráció szétagoltságát most nem említve – az jelölhető meg, hogy magas a TMB tagjainak száma.”⁵³ Az előterjesztés szükségesnek látta, hogy az elvi kérdésekben születő döntésekben minél több tekintélyes szakember vegyen részt, az operatív ügyek vitelében azonban hátránynak ítélte a TMB magas létszámát. Ezért azt a javaslatot tette, hogy a TMB Plénuma⁵⁴ csak negyedévente egyszer ülésezzen, és főként az elvi kérdések, illetve a kiemelt fontosságú ügyek kerüljenek elé (mint a tudományos fokozat odaítélése vagy elutasítása, a fokozat megvonása, az egyszerűsített eljárással történő minősítés és az aspiránsfelvételek kérdései). A mindennapos ügyintézést pedig egy a TMB Plénumból választott elnökség vigye és felügyelje; üléseit havonta tartsa a TMB titkárának vezetésével, aki a TMB Plénum ülésein köteles beszámolni az időközben végzett munkáról. Valamint javasolta, hogy a TMB Plénumának hatáskörébe utalják az aspiránskeretszámok megállapítását is. Egyébként az előterjesztéssel a TFT titkárságán általában egyetértettek.⁵⁵

1960–1983 között

1962-ben elkezdtek a kandidátusok tudományos tevékenységének felülvizsgálatát, amelyet az 1958. évi 29. tvr. 5 §. (1) és (3) bekezdése írt elő. Eszerint a fokozat megszerzését követően ötvenként központilag felül kell vizsgálni a kandidátusok tudományos

⁵² AL 200. TMB 5283. A tudományos minősítés továbbfejlesztése, 1956–60. Előterjesztés a Tudományos Minősítő Bizottság szervezeti működésének megjavítására. Dátum és iktatószám nélkül. Kónya Albertnek, a TFT titkárának az erre az előterjesztésre írt 1960. március 9-i válaszeveléből következtethetünk az előterjesztés elkészültének dátumára.

⁵³ AL 200. TMB 5283. A tudományos minősítés továbbfejlesztése, 1956–60. Előterjesztés a Tudományos Minősítő Bizottság szervezeti működésének megjavítására.

⁵⁴ TMB Plénumnak nevezték a tulajdonképpeni Tudományos Minősítő Bizottságot, hogy megkülönböztessék a TMB hivatali szervezetétől és a szakbizottságoktól.

⁵⁵ Uo. VI/25/1960. Dr. Kónya Albert, a TFT titkárának levele Tolnai Gáborhoz, Budapest, 1960. március 9.

tevékenységét – nem írták le, de ez jó alkalmat teremtett a politikai felülvizsgálatra is –, és dönteni kell arról, hogy továbbra is folyósítható-e számukra a kandidátusi illetménykiegészítés.⁵⁶ Ez a munka a következő években is folytatódott; 1963-ban már kérdőíveket szerkesztettek a kandidátusok felülvizsgálatához.⁵⁷

1962-ben készült egy anyag a tudományos minősítéssel kapcsolatos feladatok szabályozásáról,⁵⁸ valamint 1962/1963-ban rendkívül sokat foglalkoztak a tudományos minősítési tevékenységgel és a minősítés fejlesztésével.⁵⁹

Jelentős változásra 1963-ban került sor. Ebben az évben az 1963. évi 19. törvényerejű rendelettel újra szabályozták a tudományos minősítést és a tudományos fokozatokat. Először is megszűnt az egyetemek szerepe a minősítésben.⁶⁰ A szakmai elem több vonatkozásban is előtérbe került a szabályozásban.⁶¹ Ennek folyományaként 1963-ban készült egy új TMB-ügyrend.⁶² Az 1963. évi általános rendezés óta a TMB Plénuma és az általa kinevezett, a tudományos osztályoktól független szakbizottságok⁶³ alkották a minősítési szervezet gerincét. A szakbizottságokat háromévente újjászervezték. Az Akadémia tudományos osztályai speciális véleményezési szerepet töltek be a doktori ügyekben.⁶⁴ 1967-ben újjáalakították a szakbizottságokat, a következő évben pedig szabályozták a szakbizottságok működési körét.⁶⁵

1968-ban ismét szabályozták az aspiránsok felvételét.⁶⁶ Ebben az anyagban hatásköri kérdések is előkerültek. Rögtön az első pontban leszögezték, hogy „a tudományos minősítés távlati főirányának megállapítása, továbbá a tudományos képzés távlati és éves tervének elkészítése a TFT hatáskörébe tartozik. A TMB kötelezettsége, hogy nyilvánosan meghirdetett pályázat és a tudományos képzés éves terve alapján válassza ki a belföldi és külföldi aspiránsképzésben részt vevő jelölteket. A TFT 11/1965. számú határozatában megállapította az 1966–1970. évekre vonatkozó aspiránsvételi létszámtervet, amely tudományágazonként és aspiránsi formánként tartalmaz előirányzatokat. [...] Később a 204/1966. számú TFT határozat előírta a külföldön kép-

⁵⁶ AL 200. TMB. 27/4. Kandidátusok felülvizsgálata 1962; AL 200. TMB 1684/5. Felülvizsgálat, kandidátusi anyag (nyelvtud., irod., néprajz, klasszika-fil., orientalisztika, zenetud.) 1962.

⁵⁷ AL 200. TMB 821/4. Kérdőívek kandidátusok felülvizsgálatáról, 1963; AL 200. TMB 644/5. Kandidátusi illetménykiegészítés meghosszabbítása, 1966.

⁵⁸ AL 200. TMB 1979/1.

⁵⁹ AL 200. TMB 2660.

⁶⁰ A törvényerejű rendelet 27. §-a (3) bekezdése szerint: „Az 1958. évi 29. számú törvényerejű rendelet 3. §-ának (1) bekezdése alapján kijelölt karok feladatait a Tvr hatálybalépésével a TMB veszi át”

⁶¹ Harmathy Attila előadása az ELTE ÁJK Doktori Iskolájának szervezésében az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán a doktori képzés megindulásának 20. évfordulója alkalmából megrendezett konferencián. Köszönöm Harmathy professzor úrnak, hogy előadásának szövegét rendelkezésemre bocsátotta.

⁶² AL 200. TMB 2210/2.

⁶³ A törvényerejű rendelet 4. §-a (4) bekezdése szerint: „A TMB tevékenységét szakbizottságok közreműködésével végzi, s e célból a szükséghez képest tudományáganként, illetőleg ágazatonként szakbizottságokat létesít.”

⁶⁴ AL 200. TMB 4393. A TMB szervezeti és munkamódszerei kérdései; az MTA és a TMB kapcsolata. Szakértői tanulmányok alapján összeállított tézisek, 1974. május 18.

⁶⁵ AL 200. TMB 2150/1. és 2.

⁶⁶ AL 200. TMB. 624/2. TMB 145-171/1967. Az 1968. évre vonatkozó aspiránsvételi keretszámok megvizsgálása és pályázati felhívás jóváhagyása.

zendő aspiránsok számát. [...] Ugyanezen határozat melléklete tartalmazza azokat a tudományszakokat, amelyeket a tervidőszakban előnyben kell részesíteni.” A fejlesztendő tudományágak a matematika, fizika, kémia, biológia és a műszaki tudományok. Ezeken a területeken a TMB azonban nem tudott az előírányzatnak megfelelő számú aspiránst felvenni, máshol ugyanakkor „túlteljesítés történt”. Nem teljesültek a külföldi aspiránsok számára vonatkozó elképzelések sem. 1966-ban 47, 1967-ben 38 főt tudtak felvenni külföldre 55–60 helyett, belföldön pedig 1966-ban 47 ösztöndíjas és 90 levelező (90+140 helyett), 1967-ben 60 ösztöndíjas és 125 levelező került felvételre (100+125 helyett). Az okokat abban látták, hogy a belföldi felvételnél megnöttek a felvételi követelmények, részben a tételes szakmai felvételi anyag, részben a felvételi vizsgának a tételes filozófiai anyaggal történt kibővítése miatt. Ezért azonos pályázói létszám mellett – mindkét évben 320 fő körül volt a pályázók száma – kevesebben érték el megfelelő eredményt. Az aspirantúra anyagi szempontból sem volt vonzó minden foglalkozási ágban, mert például elesetek az automatikus előléptetéstől, jutalmazástól, másodállástól, szakértői díjazástól. Külföldre a gyenge nyelvismeret miatt nem vehettek fel több pályázót. Mindezek mellett egyes főhatóságok sem foglalkoztak az aspirantúrára irányítással. Szervezési problémák szintén akadtak, mert a pályázati feltételeket nem tudták teljes szövegükben megjelentetni a napi sajtóban, és a pályázatok késői beérkezése miatt nem minden tudományterületen tudták biztosítani a pályázóknak a két hónapos felkészülési időt.⁶⁷

Tolnai Gábor, a TMB elnöke 1968-ra vonatkozóan azt javasolta, hogy a pályázati felhívásban a TFT által kiemelt szakok szerepeljenek kiemelt tudományszakokként. A pályázati felhívást május elején adja ki a TMB, a határidő pedig július 30. legyen. A létszám-előírányzatokat tartsák az 1966-os szinten: 90 ösztöndíjas és 140 levelező aspiránsi helyet hirdessenek meg, külföldre 40–45 fő felvételét tervezzék. El kell érni, hogy a pályázati feltételeket a napi sajtó részletesen közölje, és a két hónapos felkészülési időt is biztosítani kell a pályázóknak.⁶⁸

Az MSZMP KB 1969-ben tudománypolitikai irányelveket adott ki, amelyek a tudományos élet minden területén változásokat eredményeztek, így a minősítés problémáival is foglalkoztak.⁶⁹ Ennek nyomán született az 1970. évi 9. tvr., amely a szakmai szempontok erősítését és a politikai követelmények mérséklését mutatja. A tudományos fokozat odaítélésének alapfeltételeként a jelentős új tudományos eredmény elérését jelölte meg, bár a szövegben az is szerepelt, hogy „olyan eredményét, amely a társadalmi haladás, a szocialista társadalom építése érdekében végzett rendszeres tudományos tevékenység gyümölcse”. Harmathy Attila előadásában így minősítette az 1970. évi 9. tvr.-t: „A sorok között történő olvasáshoz hozzászólt olvasó észlelheti, hogy ehhez az alapkövetelményhez viszonyítva másodlagosan elhelyezve található

⁶⁷ AL 200. TMB 624.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ AL 200. TMB 2094. Az MSZMP KB Tudománypolitikai irányelveit az MSZMP KB 1969. június 26-i ülése fogadta el, a Társadalmi Szemle pedig 1969/7–8. számában közölte.

csak meg az a korábbihoz viszonyítva enyhe követelmény, amely szerint 'tudományos fokozat nem adományozható olyan értekezés alapján, amelynek témája nem jelentős, új tudományos eredményt nem tartalmaz, illetőleg tételei a marxizmus–leninizmus ideológiájával szemben állnak.’⁷⁰

Az *Akadémiai Közlöny* 1970. augusztus 31-i számában megjelentette az 1/1970. MTA elnöki utasítást „A tudományos fokozatokról és a tudományos minősítésről”. Az elnöki utasítás hivatkozik az 1970. évi 9. tvr.-re és a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 12/1970. (V. 5.) rendeletében kapott felhatalmazásra, amelyek alapján ez az elnöki utasítás megszületett. A kormányrendelet azt írta elő, hogy tudományos fokozat csak annak ítéltethető oda, aki „korszerű, jelentős, új tudományos eredményt ért el”. Az 1970. évi 9. tvr. 5. § (1) bekezdése pedig előírta, hogy „a doktori fokozat elnyerésének alapja a tudományágazat továbbfejlesztését eredményező olyan átfogó tudományos feladat megoldása, amely összhangban áll a társadalmi fejlődés követelményével”. A tudomány doktora fokozat megszerzésének előfeltétele volt a kandidátusi fokozat, továbbá a tudományágazat alkotó művelése a kandidátusi fokozat megszerzését követően legalább három évig, közreműködés a tudományos közéletben, illetve értekezés megírása, benyújtása és megvédése.

Az 1970. évi 9. tvr. megjelenésével hatályát veszítette az 1967. évi 19. számú tvr.-rel módosított 1963. évi tvr. a tudományos minősítés szabályozásáról. Az MTA elnöki utasítás folyamánként 1970 őszén komoly munka kezdődött a TMB Titkárságon. Tóth Béla, a TMB Titkárság vezetője az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete közreműködésével, Kovács István és Lőrincz Lajos segítségével átdolgozta a TMB Ügyrendjét. A tervezetet Tóth Béla 1970. november 11-én felterjesztette az Akadémia elnökéhez, Erdey-Grúz Tiborhoz jóváhagyásra.⁷¹ Az átdolgozott TMB Ügyrendet Erdey-Grúz Tibor 1971. február 12-én jóváhagyta. Ez már egy részletes, tizenhat oldalas ügyrend volt, a szabályok tehát bővültek. Az utolsó oldalon felsorolták a huszonnyolc TMB szakszabizottságot is. Ez változatlan formában így is maradt egészen az 1990-es évek végéig – igaz, a szakszabizottságok száma harmincháromra nőtt –, amikor a kandidátusi fokozat megszüntetésével és az utolsó eljárások kifutásával felszámolták a TMB szakszabizottsági rendszerét. 1970-től kezdve a kandidátusi fokozat odaítélését is a szakszabizottságok végezték,⁷² a doktori fokozatok ügyében pedig továbbra is a teljes Tudományos Minősítő Bizottság, a hétköznapi beszédben TMB Plénumnak nevezett testület döntött. Az előbbiekből jól látható, hogy mi volt a döntési lánc: MSZMP KB irányelv, törvényerejű rendelet, kormányrendelet, MTA elnöki utasítás és annak leképezése a TMB Ügyrendre.

⁷⁰ Harmathy Attila idézett előadása az ELTE ÁJK-n.

⁷¹ AL 200. TMB 2147/2. Kovács István, akkor az állam- és jogtudomány doktora, később akadémikus, 1951-től az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatóhelyettese, 1980-tól haláláig igazgatója. Lőrincz Lajos, akkor az állam- és jogtudomány kandidátusa, később akadémikus, a TMB titkára, majd a Doktori Tanács elnöke volt 2000–2003 között.

⁷² A 12/1970. (V. 5.) kormányrendelet 23. §. (4) bekezdése a szakszabizottságok kezébe adta a kandidátusi fokozat odaítélésének jogát.

1971 nyarán Tolnai Gábor akadémikus, a TMB elnöke megírta a szakbizottsági elnököknek, hogy hamarosan az elnökség napirendjére kerül a TMB elmúlt évi munkájáról szóló jelentés, és anyagot kért a szakbizottságoktól erre vonatkozóan.⁷³ A szakbizottságok közül többen reagáltak. Például a Történettudományi Szakbizottság 1971. október 4-i ülésén részletesen foglalkozott a tudományos minősítés és az aspiránsképzés megváltoztatásának kérdéseivel, és többek között felvetett egy ma is aktuális témát: „Végül az alaprendeletekben szükséges volna intézkedni az ún. háttérterületekről készülő disszertációk elbírálásáról. Itt nyilvánvalóan a gyakorlatban eddig is bevált módszert kellene rögzíteni, azt ti., hogy a disszertációt két vagy több bizottság véleményezi, gondolja. Nem annyira új bizottságok alakítása lenne tehát itt szükséges, mint a nomenklatúra megfelelő finomítása és alkalmazása, a bizottságok együttes működésének szabályozása.”⁷⁴

Meisel János, a TMB titkára 1971. szeptember 15-én egy másfél oldalas anyagban fejtette ki a véleményét. Azt javasolta, hogy a TMB több kérdésben is fogadjon el irányelveket, mint például a doktori cím odaítélése alkotások vagy tézisek alapján, témák preferálása, egyetemek feladatai. Ezeket jogszabályban kellene rögzíteni. Részletesebb szabályozást tartott szükségesnek olyan kérdésekben, mint az összeférhetetlenség, munkahelyi vita, témajóváhagyás, a nyilvános vita utáni eljárás, sikertelen véde és negatív opponensi vélemény következményei az eljárásra, a szakbizottságok működési szabályai.⁷⁵

Tóth Béla igen részletes összefoglalót készített a TMB és az Akadémia elnöksége számára. Ezt az MTA Elnöksége 1972. február 29-i ülésén megvitatta, és elfogadta a 7/1972. számú elnökségi határozatot a Tudományos Minősítő Bizottság munkájáról. Megállapította, hogy jelentékeny erőfeszítések történtek a párt Tudománypolitikai Irányelvei, valamint a vonatkozó törvényerejű rendelet szellemében a tudományos minősítési tevékenység továbbfejlesztésére, illetve a társadalmi igények fokozottabb szolgálatába állítása érdekében, ugyanakkor az elnökség néhány vonatkozásban szükségesnek tartotta a TMB gyakorlatának módosítását. Például nem értettek egyet a TMB Plénumának azzal az elvével, hogy a minősítés alapjául szolgáló művek témái csak az Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv kutatási főirányai, illetve kiemelt fejlesztési koncepciói köré csoportosuljanak. Az elnökség azt is fontosnak tartotta, hogy minél jobban vonják be a tudományos osztályokat a minősítés munkájába.⁷⁶

Az MTA 1975. évi közgyűlése felkérte a TMB elnökét, vizsgálja meg, hogy milyen tényezők okozzák a kutatóknak jelentős lemaradását a tudományos fokozatok megszerzésében, és milyen intézkedéseket lehet tenni ennek a „visszás” helyzetnek a megváltoztatása érdekében, hogyan lehetne előmozdítani a kutatók részvételét a

⁷³ AL 200. TMB 2147/2. Tolnai Gábor levele az SZB-elnököknek.

⁷⁴ AL 200. TMB 2147/2. A TMB Történettudományi Szakbizottsága 1971. október 4-i ülésének jegyzőkönyve.

⁷⁵ AL 200. TMB 2147/2.

⁷⁶ Akadémiai Közlöny, 1972/6 (04.26.) 61–62.

TMB-ben és a szakbizottságokban.⁷⁷ A TMB létrehozott egy ötfős munkabizottságot a kérdés megvizsgálására. A bizottságnak egyetlen női tagja volt Szabolcsi Gertrúd személyében. A TMB 1976. február 25-i plénumülésén tárgyalta az elkészült anyagot egy nagyon hosszú ülés keretében, amelynek szó szerinti jegyzőkönyve több mint száz oldalt tesz ki; 53 oldal szól csak erről a kérdésről.⁷⁸

1974 és 1980 között komoly viták folytak a tudományos minősítés továbbfejlesztéséről és a TMB helyzetéről.⁷⁹ Az 1974 májusában született tézisek⁸⁰ megállapították, hogy „a jelenlegi szervezet kielégítően oldja meg a feladatokat, alapvető szervezeti változás nem szükséges. A jogszabályok logikusan egymásra épültek, viszonylag állandóak, relatíve egyszerűek és közérthetőek.” A tézisek leszögezték, hogy az új jogszabályok kialakításában hasznosították a nemzetközi tapasztalatokat is, valamint hogy szükséges a jogszabályok következetes alkalmazása. Javasolták, hogy a TMB Plénumát mentesítsék az operatív ügyektől, ezeket a feladatokat a szakbizottságok lássák el, és az Akadémia tudományos osztályait vonják be jobban a minősítési folyamatba. Szükségessnek ítélték a TMB Titkárság létszámának növelését és minőségi összetételének javítását.

Ezzel azonban korántsem jutott nyugvópontra a kérdés. Különösen 1977 és 1979 között a kutatók különböző fórumokon fejtették ki a véleményüket. A viták egy részét a *Magyar Tudomány* is közzölte. Kónya Albert TMB-elnök tízoldalas összefoglaló anyaga a tudományos minősítés továbbfejlesztéséről 1978. július 31-én készült.⁸¹ Kónya Albert három nagy egységben és számos alpontban fejtette ki mondandóját. Abból indult ki, hogy a tudományos minősítés a párt tudománypolitikájának részeként fejlődött. Fontos szerepet töltött be a tudományos teljesítmények elismerésében és a tudományos alkotómunkára ösztönzésben. Az ország kutatóállományának mintegy 16–27 százaléka rendelkezik tudományos fokozatokkal. Ez az arány azonban már hosszabb ideje nem növekszik, és alacsonyabb, mint a legtöbb szocialista országban. „A fokozatokkal rendelkező kutatók döntő részben szakmájuk, témájuk elismert művelői. [...] A nálunk meghonosodott minősítési rendszer lényegét tekintve azonos a szocialista országok minősítési rendszereivel, és nagyon sok hasonlóság vagy azonosság figyelhető meg a fejlett kapitalista országok minősítési (postgraduális) rendszereivel is.”

Az aspirantúrán kezdetben tömegesen vettek részt a jelentkezők, időközben azonban kialakult a kutatóintézetek hálózata, és gyorsan fejlődtek a felsőfokú oktatási intézmények is, ezért „az aspirantúra az évek során veszített jelentőségéből” – állapította meg Kónya Albert. A tudományos minősítés fenntartása szükséges. „A cél az legyen, hogy a minősítési követelmények jelenlegi szigorú kritériumait szakmai, ideológiai, nyelvismereti vonatkozásban ne oldjuk fel, sőt az eddigieknél következetesebben vigyük

⁷⁷ AL 200. TMB 1928.

⁷⁸ Uo. A TMB 1976. február 25-i ülésének szó szerinti jegyzőkönyve. Lásd még a kötet *Nők a kutatói élet pályán* című tanulmányát.

⁷⁹ AL 200. TMB 3575., 3576., 4393., 5284.

⁸⁰ A TMB szervezeti és munkamódszerei kérdései; az MTA és a TMB kapcsolata. Szakértői tanulmányok alapján összeállított tézisek, 1974. május 18. AL 200. TMB 4393.

⁸¹ AL 200. TMB 4393.

át a gyakorlatba. [...] Ennek megfelelően a minősítettek arányának lényeges emelése összességében nem kívánatos, sőt a doktorok esetében bizonyos visszafogás és tudatos irányítás indokolt.” Majd így folytatta: „A minősítést egyértelműen és kizárólag csak a tudományos teljesítmény elismerésére szabad felhasználni. [...] A minősítés alapjául szolgáló munkák körét bővíteni kell a gyártmányfejlesztés, licencek továbbfejlesztése és az alkotóelemet is tartalmazó adaptációja, továbbá az új tudományos eredményt is magában foglaló jelentősebb találmányok körében végzett teljesítményekkel, ez esetben sem adva fel azonban a tudományos minősítés alapjául szolgáló tudományos követelményeket.”⁸² A pályázókat kötelezni kell: mutassák be, hogy munkájukat hol, milyen eredménnyel lehet hasznosítani.

A doktori fokozattal kapcsolatban kapjon erősebb hangsúlyt a korábbi munkásság elbírálása, általában megtartva a disszertációírás követelményét. Kónya Albertnek az volt a koncepciója, hogy erre a fokozatra meg kell szüntetni a pályázást, helyette felszólítás alapján kezdődjön el a minősítési eljárás. Nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani a doktori minősítendőek összteljesítményének, munkájuk külföldi elismertségének, kádernevelő, iskolateremtő és tudományos közéleti tevékenységüknek.

Az egyetemi doktorátust be kívánták illeszteni a tudományos fokozatok rendjébe, a minősítési rendszert pedig háromfokozatúvá tervezték fejleszteni. A kandidátusi fokozat elnyerése továbbra is pályázat útján történjen. A bírálókat szélesebb körből válasszák, a formális bírálatokat ne fogadják el. A bírálatokat és a vitán elhangzott egyéb véleményeket valamilyen módon nyilvánosságra kell hozni, például az akadémiai osztályközleményekben, de megfontolandó egy TMB-bulletin kiadása is ebből a célból. A bírálói díjakat lényegesen fel kell emelni. „Ha a jelölt a minősítő eljárás során valamilyen módon manipulál, visszaél, az ilyen magatartás ok arra, hogy minősítését megtagadják. A szakbizottságokban folyó tárgyalásokkal kapcsolatos hivatali titoktartást szigorúan kell venni: aki azt nem tartja meg akár egy alkalommal is, a fokozatot tőle meg kell vonni, a szakbizottság tagjai közül ki kell zárni.”⁸³ A fentiek mellett Kónya Albert több más kérdéssel is foglalkozott tervezetében: például a tiszteletdíjakkal, az aspiránsképzéssel, az országos minősítési rendszer előnyeivel és a TMB szervezetével.

Az 1970-es években lefolytatott vita és az MSZMP 1978-as tudománypolitikai irányelvei előkészítették az 1980-as években bevezetett új szabályokat.

Az 1983-ban bevezetett új szabályok

A Tudományos Minősítő Bizottság országos hatáskörű szerv volt, hatóság, amelynek tudományos fokozattal rendelkező tagjait az Akadémia javaslatára a minisztertanács nevezte ki, illetve a kormány kijelölt minisztériumokat is, amelyek képviselőit delegálta

⁸² Kónya Albert, i. m.; AL 200. TMB 4393.

⁸³ Kónya Albert összefoglaló anyaga. AL 200. TMB 4393. Ezek az elképzelések nem valósultak meg, illetve egy részük csak sokkal később valósult meg, például a nyilvánosságra hozatal vagy az opponensi díjak emelése.

a TMB-tagok közé. Az 1980-as években már igen nagy létszámú, több mint ötven főt számláló testület a szakmák minél teljesebb körű lefedésére törekedett. A minisztériumok közül azok vettek részt a TMB-ben, amelyeknek volt valamilyen kapcsolatuk a tudománnyal, a kutatással és a felsőoktatással. A TMB Titkársága kezdettől fogva az Akadémia Hivatala keretében működött.

A kandidátusi eljárás teljes egészében a TMB szakbizottságokban folyt, a tudomány doktora eljárásban azonban részt vett az Akadémia szakmailag illetékes tudományos osztálya is, véleményező, javaslattevő, habitusvizsgálati hatáskörben eljárva. A TMB Plénumban az Akadémia valamennyi tudományos osztálya képviseltette magát. A TMB szakbizottságok működése sem volt független az Akadémia tudományos osztályaitól, mert a szakbizottságok személyi összetételére vonatkozó javaslatokat is a tudományos osztályok adták. A testületekbe delegált személyek kiválasztásában szempont volt – amellet, hogy szakterületenként jól lefedjék az adott szakmákat –, hogy az egyetemek és az egyéb tudományos műhelyek is arányosan képviselve legyenek.

1983-ban átalakították az egyetemek által adható egyetemi doktori címek rendszerét, megemelték követelményeit, bevezették a dr. univ. megjelölést, és tudományos fokozattá nyilvánították.⁸⁴ Ezzel a tudományos minősítés rendszere háromfokozatúvá vált. Az Akadémián pedig a TMB keretében létrehozták a tudományos továbbképzési ösztöndíj rendszerét, amely nappali képzés formájában hároméves munkaviszonyt biztosított a felvett ösztöndíjasoknak, illetve levelező formában is megpályázható volt. A kutatások vezetésére minősített szakembereket, úgynevezett tudományos vezetőket kért fel az Akadémia, akiknek évente értékelniük kellett a vezetésük alatt dolgozó ösztöndíjasok munkáját. Ez a továbbképzési rendszer tizenhárom éven keresztül működött; az 1993-ban felvett utolsó évfolyam ösztöndíja 1996-ban járt le.

Az 1980-as években jelentősen felerősödött az egyetemek autonómiatörekvése. A tudományos minősítés terén ez először abban nyilvánult meg, hogy kezdeményezések történtek a háromfokozatú minősítés ismét kétfokozatúvá tételére, a kandidátusi és az egyetemi doktori fokozat összevonásával egy új fokozat létrehozására, amelyet az egyetemek adományoznak. A Minisztertanács 3140/1987. számú határozata alapján a Tudományos Minősítő Bizottságnak és a Művelődési Minisztériumnak ismét meg kellett vizsgálnia a tudományos minősítést, „különös tekintettel a kandidátusi fokozat társadalmi funkciójára”, továbbá javaslatot kellett kidolgoznia „a tudományos káderutánpótlás rendszerének és képzésének fejlesztésére”.⁸⁵ Az elkészült koncepció még a háromfokozatú minősítési rendszer és a TMB fenntartása mellett tette le a voksát, és indokoltnak látta a tudományos továbbképzés rendszerének átalakítását.

⁸⁴ A tudományos fokozatokról és a tudományos minősítésről szóló 1983. évi 23. számú tvr.

⁸⁵ AL 200. TMB 50.180/1987. Összefoglaló a tudományos minősítés és a tudományos továbbképzés rendszerének továbbfejlesztéséről; MM 34.710/1987. XI. Kézirat.

Az MTA Doktori Tanácsának megalakulása és működése

A rendszerváltás új helyzetet teremtett, illetve felerősítette a korábbi törekvéseket a minősítési rendszer megváltoztatására, és felgyorsította a változásokat. 1990-ben a TMB határozati javaslatot készített arról, hogy a tudományos minősítés megújítása nem történhet önmagában, azt össze kell kapcsolni az egyetemi–felsőoktatási reformmal, az akadémiai reformmal, a nemzeti kutatóhálózat megújításával, valamint a műszaki kutatásfejlesztés reformjával, és a tudományos minősítésről is önálló törvényt kell alkotni. A TMB javaslatot tett egy új fokozatrendszer kialakítására. Leszögezte, hogy elsődleges jelentőséget kell tulajdonítani a minősítés tényleges tartalmának, és egy új köztestületi működés kidolgozását javasolta. Kimondta, hogy az addig megszerzett fokozatok nem annulálhatók. A legmagasabb tudományos fokozat odaítélésére egy új, önálló, autonóm országos testület felállítását javasolta. A TMB-határozat kimondta, hogy a TMB megszüntetéséről ennek az új szervezetnek a létrejöttével, valamint az egyetemi feladatok és hatáskör új meghatározásával egyidejűleg kell döntenie.⁸⁶

Ez az időszak, 1990 ősze és a következő egy-két év még az útkeresés jegyében telt. Abban egyetértés volt, hogy a Tudományos Minősítő Bizottságot meg kell szüntetni, és egy másik, autonóm testületet kell felállítani. Azonban nem lehetett tudni, hogy az Akadémia és az egyetemek viszonya hogyan alakul, és nem volt egyetértés a bevezetendő új fokozatok tekintetében, illetve abban sem, hogy a tudományos minősítésben csak az egyetemek vegyenek-e részt, vagy az Akadémia is.

1990-ben a TMB közvélemény-kutatást végzett. Egy kérdőíves felmérésben megkérdezte az összes nagydoktort és kandidátust, illetve a tudományos továbbképzési ösztöndíjasokat – több mint 9200 főt – a tudományos minősítési rendszer átalakításáról. A megkérdezettek közel fele válaszolt, és 74,3 százalékuk szükségesnek tartotta a tudományos minősítési rendszer megváltoztatását. Az új rendszert a teljes autonómia keretében képzelték el, amelyben nincs prioritásuk sem az egyetemeknek, sem az akadémiai kutatóintézeteknek, hanem a tudományos minősítéssel rendelkezők egyenjogú, önálló korporációja.⁸⁷ Ez a felmérés megerősítette, hogy újszerű köztestületi működés kialakítására van szükség.

A felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. törvény alapvető változást hozott a tudományos minősítés rendszerében. Megszüntette a tudomány kandidátusa fokozat megszerzésének lehetőségét, és megteremtette a PhD-fokozatot, amelyet az egyetemek adományozhattak. Ez a törvény az átmenet lebonyolításával kapcsolatos kérdéseket azonban sok vonatkozásban nem rendezte.⁸⁸ A Magyar Tudományos Akadémiáról

⁸⁶ A Tudományos Minősítő Bizottság határozati javaslata (1990). Előterjesztő: Szabó János, az MTA rendes tagja, a TMB elnöke. Kézirat.

⁸⁷ Tájékoztató a minősítettek és tudományos továbbképzési ösztöndíjasok körében végzett, a minősítés korszerűsítésével kapcsolatos kérdőíves felmérésről. TMB Titkárság, 1990. november.

⁸⁸ 1993-ban lekerült a napirendről az önálló minősítési törvény koncepciója, és eldőlt, hogy a felsőoktatásról és a Magyar Tudományos Akadémiáról előkészületben lévő törvényekbe épül be a tudományos minősítés szabályozása.

szóló 1994. évi XL. törvény mondta ki, hogy a megszűnő Tudományos Minősítő Bizottságtól az Akadémia Doktori Tanácsa veszi át a folyamatban lévő tudományos minősítési ügyeket, és gondoskodik azok érdemi határozattal történő lezárásáról.⁸⁹

Az Akadémiai törvény 1994. július 1-jén lépett hatályba. Ennek alapján létre kellett hozni az MTA Doktori Tanácsát, amelyet az MTA Közgyűlése választott meg 1995 januárjában, illetve a tanács működésének megkezdése érdekében a közgyűlés ideiglenes jelleggel elfogadta a Doktori Szabályzatot. A Doktori Tanács 1995. január 19-én alakult meg. A Doktori Szabályzat véglegesítésére – a tudományos osztályok keretében lefolytatott viták után elfogadott módosításokkal – az 1995. májusi rendes közgyűlésen került sor.

Az átmenet kérdéseit is szabályozni kellett. 1994 nyarán megalakult az úgynevezett Ideiglenes Doktori Tanács, amelynek elnöke Ujfalussy József akadémikus lett.⁹⁰ Ez az Ideiglenes Doktori Tanács határozta meg, hogyan zárják le a folyamatban lévő kandidátusi és tudomány doktora ügyeket. Egyetértés mutatkozott abban, hogy a Doktori Tanács csak a tudomány doktora és a meginduló MTA doktora pályázatokkal foglalkozzon. A kandidátusi eljárások érdemi döntéssel való befejezésére fenn kell tartani a szakbizottsági rendszert, és az eljárásrendről átmeneti szabályokat kell alkotni. Az Ideiglenes Doktori Tanács feladata volt a Doktori Alapszabályzat tervezetének elkészítése is. Az Ideiglenes Doktori Tanács alakította ki azt az elvet, hogy a testület nem diszciplináris összetételű, hanem minden tudományos osztály részéről legalább két tagja legyen.⁹¹

A Doktori Tanács átvette a TMB-től a folyamatban lévő minősítési ügyeket, amelyeket érdemi határozattal kellett befejeznie. Az Akadémiai törvény hatályba lépése után a Doktori Tanács már nem vehetett át újabb kandidátusi és tudomány doktora pályázatokat. Ez alól csak azoknak a tudományos továbbképzési ösztöndíjasoknak a kandidátusi pályázatait jelentettek kivételt, akik letették a vizsgáikat, és a felvételükkor érvényben lévő szabályok szerint 1997. szeptember 1-ig még benyújthatták a kandidátusi pályázatot. Ez után a határidő után azonban már a korábbi jogszabályok alapján tudományos továbbképzésben részt vevők sem kérhették kandidátusi pályázatuk befogadását.

Az új Akadémiai Alapszabályban meghatározták a Doktori Tanács szervezeti felépítését és az akadémiai szervekhez való viszonyát. Ez már nem igényelt kormányintézkedést, mivel teljes egészében az MTA feladatkörébe tartozott. Az Akadémia Alapszabálya szerint a Doktori Tanács a Közgyűlés bizottsága. 1995-től 2011-ig huszonöt tagja volt. (2011 óta huszonkét tagú, vagyis minden tudományos osztálynak két képviselője

⁸⁹ Harmathy Attila, az MTA Doktori Tanácsának elnöke összefoglalója Az MTA Doktori Tanácsának tevékenységéről, 1996. Kézirat. A beszámoló elkészítésében közreműködött Romics László akadémikus, a Doktori Tanács titkára.

⁹⁰ Az Ideiglenes Doktori Tanács megalakulásával párhuzamosan zajlott egy másik folyamat is. Létrejött egy Országos Athenaeum Bizottság az Akadémia keretén belül, és az volt a terv, hogy az egyetemek ehhez a szervezethez fognak csatlakozni. Ez a kezdeményezés azonban elhalt.

⁹¹ Emlékeztető az MTA Ideiglenes Doktori Tanácsa 1994. október 12-i üléséről.

van.) Tagjait a tudományos osztályok delegálják, és a közgyűlés választja meg három évre. A tagok legfeljebb egyszer újraválaszthatók. A Doktori Tanács alakuló ülésén maga választja meg tisztségviselőit, elnökét, társelnökét és titkárát. A Tanács összetételében – ezzel is jelezve, hogy a TMB-től eltérő módon épül fel – az alapszabály szerint nem az az elv érvényesül, hogy minden tudományágnak legyen egy-egy képviselője, hanem a tudományos osztályok képviselete valósul meg. Ez a szervezési elv a tudományos osztályok jelentőségét is tükrözi a tudományos teljesítmények értékelésében.

A Doktori Tanács működését kezdetől fogva az MTA Titkárság egyik főosztálya, a Doktori Tanács Titkársága biztosítja.

A Doktori Tanács 1995 márciusában tartotta első ülését.⁹² Először a szabályzatáról és az ügyrendjéről döntött. Ezeknek a tervezetét már a Doktori Tanács megalakulása előtt elkészítették, és az MTA tudományos osztályai előzetesen véleményezték, az MTA Alapszabályában meghatározottak szerint. A Doktori Tanács a konkrét ügyeken túl kezdetől fogva jelentős időt szentel a munka általános elvi kérdéseinek és a munkamódszerek tisztázásának is.

A Doktori Tanács első elnöke, Ujfalussy József akadémikus csak korlátozott időre vállalta a megbízatást, és már az 1995. májusi közgyűlésen lemondott. Utóda Harmathy Attila akadémikus lett.

1995 tavaszán átszervezték a szakbizottságokat, amelyeknek feladatává vált a megörökölt kandidátusi pályázatok eljárásai lefolytatásának befejezése. A Doktori Tanács ideiglenes szabályzata rögzítette, hogy milyen tudományágakban lehet tudományos fokozatot szerezni, és ezzel összhangban, az Akadémia tudományos osztályainak javaslatai alapján került sor a szakbizottságok megújítására. Összesen harminchárom szakbizottság alakult. Az egyes szakbizottságok létszáma általában tizenhét fő volt. A tudományos minősítés feladatainak megoldásában tehát szakbizottsági szinten is több száz szakember vett részt.

Az MTA doktora eljárásokban a korábbinál jóval jelentősebb szerepet kaptak a tudományos osztályok. Ehhez a helyzethez alkalmazkodva kellett átalakítaniuk tudományos bizottsági hálózatukat, amely a korábbiakban is működött, sőt – mint arról már szó esett – a doktori eljárásokban is részt vett, de csak mint a TMB szakbizottságaival párhuzamosan működő véleményező testület. 1995-től kezdődően az új doktori eljárásokban azonban fontos szerep jutott a tudományos osztályoknak, és ehhez a feladathoz kellett igazítani a tudományos bizottságok személyi összetételét, valamint működési rendjét, hogy az megfeleljen az új Doktori Szabályzatnak.

A Doktori Tanács 1539 kandidátusi és 553 doktori ügyet vett át a Tudományos Minősítő Bizottságtól. Ezek közül 1996 februárjáig a kandidátusi ügyekből 662, a dokto-

⁹² Az 1995 márciusa óta eltelt huszonnyolc évben július és augusztus kivételével minden hónapban volt ülése, kivéve 2020 márciusát, amikor a Covid miatt a márciusi ülést nem lehetett megtartani. A Doktori Tanács 2020. április 30. óta elektronikus formában a Zoom platformon tartja üléseit.

rikból pedig 145 került lezárásra.⁹³ Az egyetemeken is ki kellett építeni az új minősítési rendszert, és 1995-ben még csak igen kis számban tudtak odaítélni PhD-fokozatot. 1995 voltaképpen átmeneti év volt, amikor a tudományos minősítés döntően még az Akadémia keretén belül zajlott. Ebben az évben 123 doktori és 655 kandidátusi ügyben folytatták le a nyilvános vitát. Ezzel az átvett ügyek közül a kandidátusi eljárások több mint 40 százalékát és a doktori eljárások több mint 25 százalékát sikerült befejezni. Ugyanakkor 1995-ben a doktori pályázatok 23 százalékát és a kandidátusi pályázatok 4,5 százalékát elutasították. Korábbi adatok hiányában az elutasítások számát nincs mivel összevetni.⁹⁴

Egy kormányrendelet honosítási feladatot is telepített a Doktori Tanácshoz, az 1972-es Prágai Egyezményt aláírók körében, azokra az országokra vonatkozóan, amelyekkel Magyarország addig nem kötött kétoldalú államközi egyezményt a diplomák és a fokozatok kölcsönös elismeréséről.

A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény új tudományos címet létesített, és kimondta, hogy az Akadémia Doktori Tanácsa a kiemelkedő tudományos teljesítményt elért személyeknek, akik tudományszakuk mértékadó hazai és nemzetközi körei előtt ismertek, a Magyar Tudományos Akadémia doktora címet ítélheti oda. Az Akadémia által adományozható MTA doktora *cím*, és nem tudományos fokozat, mert az 1993-ban életbe lépett felsőoktatási törvény úgy szabályozta a minősítés rendjét, hogy Magyarországon csak egyetlen tudományos fokozat van, a PhD, amellyel jogilag egyenértékű a korábban megszerzett tudomány(ok) kandidátusa fokozat. A Felsőoktatási Törvény nem határozott meg hierarchiát a tudományos fokozat és az MTA doktora tudományos cím között, mert az egyetemek ellenálltak ezzel szemben. Ugyanakkor a minősítési rendszer átalakítása körüli tudománypolitikai és törvény-előkészítési vitákban nyilvánvaló volt, hogy az MTA doktora címnek előfeltétele lesz a PhD-/kandidátusi fokozat, illetve az is, hogy akadémikus csak az MTA doktorai/tudomány doktorai közül választható. Vagyis a fokozatok és címek hierarchiája a gyakorlatban megvalósult.⁹⁵

⁹³ Harmathy Attila, az MTA Doktori Tanácsának elnöke összefoglalója Az MTA Doktori Tanácsának tevékenységéről, 1996. Kézirat. Az ügyek vitelét, a mindennapi adminisztrációs feladatokat nagyban megkönnyítette, hogy az Akadémia 1987-ben számítógépeket vásárolt, amelyekből a TMB Titkárság is kapott két gépet. Az Akadémia Központi Hivatalában a TMB-nek volt először számítógépes rendszere. Emellé fejlesztették párhuzamosan az illetménykifizetési rendszert. A TMB Titkárság munkatársai 1988-ban tanulták meg használni a számítógépet, amely akkor Magyarországon még újdonságnak számított a hivatalokban.

⁹⁴ Uo. Kormányrendeletben kellett újraszabályozni a tudományos fokozattal rendelkezők illetménykiegészítését és a folyósítás módját. Az 1994 végén megjelent rendelet 1995 januárjától a kifizetés új rendjét állapította meg. Korábban a Titkárság a doktori illetménykiegészítés folyósítását a doktorok munkáltatóinak közreműködésével intézte. Az új szabályozás szerint a kifizetés közvetlenné vált. Ehhez új számítógépes szoftver kidolgozására volt szükség. Kormányrendelet rendezte a kandidátusi illetménykiegészítést is. Az átmeneti időben még gondoskodni kellett az 1993-ban felvett utolsó tudományos továbbképzési ösztöndíjas évfolyam munkafeltételeiről, és az ösztöndíjasok közalkalmazotti munkaviszonyával kapcsolatos munkáltatói jogok gyakorlása is a Doktori Tanács Titkárságához került.

⁹⁵ A Doktori Tanács további működését részletesen lásd: Kozári Monika: Az MTA Doktori Tanácsának megalakulása és működése (1995–2013). In: Az MTA doktora. Doktori eljárás – szabályok – követelmények. MTA, Budapest, 2013, 533–545. <http://real.mtak.hu/110608> (Utolsó letöltés: 2022. augusztus 31.)

EPILOGUS

Fontos kérdés volt a nyilvánosság kérdése, amely a közelmúltban valósult meg teljeskörűen, nagyjából az eredeti elképzelésnek megfelelően. Bazsa György már 2002-ben felvetette, hogy az internetet használják fel a doktori eljárások nyilvánosságához. Jelenjen meg a jelentkezés, a vitára bocsátás minden adatával, végül a döntés is. (A jelentkezéseket és a negatív döntéseket nem teszik közzé, a nyilvánosság az eljárásra bocsátástól indul.) Már 1998. szeptember 1-től valamennyi védés meghirdetésre került az interneten is. A Doktori Szabályzatban hangsúlyosan szerepel a doktori eljárások nyilvánosságának növelése. A Doktori Tanács az MTA honlapján közzéteszi az eljárás legfontosabb dokumentumait, együttműködve az MTA Könyvtár Repoitóriumával is. Az MTA doktora oklevelek ünnepélyes átadásával egy időben pedig a Doktori Tanács nyilvánosságra hozza azt a közérthető szakmai értékelést, amely indokolta a cím odaítélését.

Időközben kiépült a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) rendszere. A Doktori Szabályzat előírásai szerint a pályázóknak az MTMT rendszerében kell rögzíteniük a publikációkra és hivatkozásokra vonatkozó adataikat. Az MTMT ellenőrzi a pályázók publikációs és hivatkozási adatait, és az ellenőrzött adatok alapján tölti fel a jegyzékeket, valamint a tudománymetriai adatokat a doktori pályázat internetes rendszerébe.

2010 szeptemberében lényeges változás történt a doktori pályázat lebonyolításában, mert a doktori pályázatokat ettől kezdve egy interneten működő elektronikus rendszeren keresztül kell benyújtani. 2022. július vége óta egy továbbfejlesztett webes doktori rendszer szolgálja az MTA doktora eljárást.

A doktori minimumkövetelmények 2013 óta minden osztályon részletesen – a korábbiaknál sokkal részletesebben – kidolgozottak, írásba foglaltak, és az Akadémia tudományos osztályai időről időre felülvizsgálják azokat. A Doktori Tanács a Doktori Szabályzat 2018-as változása folyamánként létrehozta a Doktori Minimumkövetelmények Tárát, amely az MTA honlapján olvasható.

IRODALOM

- Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. A Magyar Tudományos Tanács 1948–1949.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.
- Huszár Tibor: *A politikai gépezet 1951 Magyarországon. Sántha Kálmán ügye.* Corvina, Budapest, 1998.
- Kónya Sándor: Az Akadémia újjáalakulása és működése 1957-ig. In: *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- Kónya Sándor: *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949).* A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 35 (110). Új sorozat. MTA Könyvtár, Budapest, 1998.

- Kozári Monika: A tudományos minősítés rendszere Magyarországon az 1940-es évek végétől 1960-ig, az új minősítési rendszer stabilizálódásáig. *Múltunk*, 2015/2. 148–198.
- Kozári Monika: Az MTA Doktori Tanácsának megalakulása és működése (1995–2013). In: *Az MTA doktora. Doktori eljárás – szabályok – követelmények*. MTA, Budapest, 2013, 533–545. <http://real.mtak.hu/110608> (Utolsó letöltés: 2022. augusztus 31.)
- Lengyel Béla: Az egyetemek tudományos munkájának néhány kérdéséről. *Felsőoktatási Szemle*, 1958/10. 611–606.

AZ AKADÉMIAI TAGJELÖLÉSEK ÉS TAGVÁLASZTÁSOK RENDJE

Hay Diana

Ebben a tanulmányban nagy vonalakban azt mutatom be, hogy az elmúlt kétszáz évben hogyan alakult, hogy kiből (és hogyan) lesz akadémikus. Az alapszabályok (ügyrendek) rögzítik azt, hogy

- milyen típusú akadémiai tagság létezik,
- kik jelölhetik, illetve választhatják meg az új akadémikusokat,
- milyen szakmai, erkölcsi, politikai szempontok alapján választják meg őket, valamint
- mi a jelölés és a választás menete.

Az Akadémia alapításának néhány mozzanata közismert, de azt már kevesen tudják, hogy kik lettek az első tagok, és hogyan választották meg őket. Miután Széchenyi István az 1825. évi pozsonyi országgyűlésen felajánlotta birtokának egyévi jövedelmét a Tudós Társaság céljaira, további három főúr – Andrássy György, Károlyi György és Vay Ábrahám – követte őt. A négy kezdeményező november 8-án arra kérte a nádort, hogy legyen az intézmény pártfogója, az országgyűlés két tábláját pedig arra, hogy válasszanak „elegyes küldöttséget” az alapszabályok kidolgozására. Hosszú előkészítő munka után 1827. augusztus 18-án Magyarország királya, I. Ferenc szentesítette az 1827. évi 11. törvénycikket, amely *A honni nyelv kimívelésére felállítandó Tudós Társaságról, vagyis Magyar Academiáról* szólt.¹

Az előkészítő munkálatok során a négy alapító tag a nádor elé terjesztette annak a huszonegy tagnak a nevét, akikkel együtt alkotnák az Igazgató Tanácsot. 1830 júliusában megérkezett a királyi megerősítés, így megalakult az Igazgató Tanács.² Első

¹ „Az intézmény elnevezéséről is vita folyt már az alapszabályokat kidolgozó bizottságban. Az alapító törvényben mindkét elnevezés olvasható. A vélemények megoszlottak, de a többség a Magyar Tudományos Akadémia elnevezés használatát kívánta. Feltételezhető, hogy az udvarnak a Társaság elnevezés jobban megfelelt, ezzel is csökkenteni akarta az intézmény jelentőségét.” Kónya Sándor: „... Magyar akadémia állítassék fel...”: akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek, 1827–1990. MTA, Budapest, 1994, 10.

² Az Igazgató Tanács tagjai a következők voltak: Andrássy György gróf (alapító), Barta György, Batthyány Fülöp herceg, Cziráky Antal gróf, Dessewffy József gróf, Illésházy István gróf, Károlyi György gróf (alapító), Keglevich Gábor gróf, Kolosváry Sándor, Kornis Mihály gróf, Majláth György, Mednyánszky Alajos báró, Felsőbükői Nagy Pál, Péchy Imre, Prónay Sándor báró, Reviczky Ádám gróf, Somsich Pongrácz alnádor, Szegedy Ferenc, Szepeszy Ignác báró, Széchenyi István gróf (alapító), Teleki József gróf, Vay Ábrahám gróf (alapító), Wagner Ferenc, Végh István (Baranya vármegye főispánja), Wesselényi Miklós báró.

ülésükön, 1830. november 17-én kinevezték az első rendes tagokat is, akik huszonhárman voltak.

- Nyelvtudományi Osztály. Helybeliek: Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Toldy Ferenc.³ Vidékiek: Kisfaludy Sándor, Kölcsey Ferenc, Horvát Endre, Guzmics Izidor.
- Filozófiai Osztály. Helybeliek: Döbrentei Gábor, Imre János. Vidékiek: Berzsenyi Dániel, Szilasy János.
- Történettudományi Osztály. Helybeliek: Horvát István, Petrovics Frigyes. Vidékiek: Kazinczy Ferenc, Kis János.
- Matematikai Osztály. Helybeliek: Tittel Pál. Vidékiek: Bitnicz Lajos
- Törvénytudományi Osztály. Helybeliek: —. Vidékiek: Szlemenics Pál, Köteles Sámuel.
- Természettudományi Osztály. Helybeliek: Gebhardt Ferenc, Bugát Pál. Vidékiek: Horvát József, Balásházy János.

Az alapszabály végleges szövegét csak 1830 decemberében fogalmazta meg az Igazgató Tanács, mert az udvar kívánságára bele kellett venni azt a tiltást, hogy a Társaság tagjai nem folytathatnak vitákat politikai és vallási kérdésekről. A tagságról az V. fejezet szólt. Ebben leszögezték, hogy „A’ Társaság’ tagjai négy rendűek: Igazgatók, Tiszteletbeliek, Rendesek és Levelezők.”

A tiszteletbeli tagok közé huszonnégy olyan nagy tekintélyű embert választottak, akik „vagy magyar nyelven kiadott jeles írásaik által híresek, vagy a’ hazai nyelv’ szerete, védelmezése, terjesztése által magokat érdemesekké tették”.⁴ A rendes tagok számát negyvenkettőben állapították meg, őket már a tudósok soraiból választották; és ugyanígy a levelező tagokat is, de az ő számuk nem volt korlátozva.

Bekerült az alapszabályba az is, hogy a választott tag használhatja „a Magyar Tudós Társaság tagja” címet, de a taggá választást „folyamodó levéllel és kérelmekkel keresni tehát, vagy éppen utána esengeni nem csak nem szabad, hanem különösen mindenkorra tiltatik”.⁵ Leírták, hogy az Igazgató Tanács csak az első alkalommal választott tagokat, de a továbbiakban a tiszteleti és rendes tagok szavazatai alapján kerülnek be az új tagok. Az első nagygyűlésen, 1831. február 14-én tizenhat tiszteletbeli, tizenkilenc levelező, három rendes és két külföldi tagot választottak.⁶

³ Még Schedel Ferenc néven.

⁴ A Magyar Tudós Társaság Alaprajza, 1831.

⁵ A Magyar Tudós Társaság Alaprajza, 1831 – Levelező tagok.

⁶ Levelező tagok: Bajza József (1804–1858), almási Balogh Pál, Bártfay László, Beszédes József, Czuczor Gergely, Deáki Filep Sámuel, Dohovics Vazul, Ercsei Dániel, Forgó György, Gévay Antal, Kemény József, Kiss Károly, Márton József, Nyíry István, Perger János, Szalay Imre, Szeder Fábán, Szenvey József, Thaisz András, Zádor György. Rendes tagok: Schuster János, Szemere Pál. Tiszteleti tagok: Bene Ferenc, Budai Ézsaiás, Dessewffy József, Döme Károly, Fáy András, Görög Demeter, Jankovich Miklós, Kolossváry Sándor (1775–1842), Kopácsy József, Kresznerics Ferenc, Mednyánszky Alajos, Ragályi Tamás, Schedius Lajos, Szepeszy Ignác, Teleki Ferenc, Wesselényi Miklós.

A működés során felmerülő kérdések miatt szükség lett volna új alapszabály készítésére, de mivel erre nem volt lehetőség, „utasító határozatokkal” módosították azt. Először 1835-ben, amikor többek között a tagajánlások rendszerét is részletesen szabályozták. „Hogy valaki tiszteleti, rendes vagy levelező taggá választathassék, szükség mindenek előtt a' társaságnak valamely szavazható tagja által érdemei', s tehetségei' előadása mellett írásban ajánltnia: melly ajánlás a' társaság' terében legalább nyolcz napig köz olvashatásra ki legyen téve, mielőtt azon tudós titkos választás alá mehetne.” Ettől kezdve készültek tagajánlások, amelyek megmaradtak a Régi Akadémiai Levéltárban.⁷ 1845-ben újabb utasító határozatot alkottak; ettől kezdve alakult ki az a gyakorlat, hogy rendes tagot csak a levelező tagok közül lehet választani.

1849 után az ország katonai megszállás alá került. Az Akadémia működését ez jelentős mértékben korlátozta a következő évtizedben, de 1858-ban már megjelent egy új alapszabály. Ez még nem hozott jelentős változást, az 1869-es alapszabály azonban újra szabályozta az Akadémia működését és a tagválasztás folyamatát, és az ekkor kialakult rend maradt érvényben 1945-ig.⁸ Az osztályok száma háromra csökkent (majd az 1909-es ügyrendben megjelent, hogy minden osztály két alosztályból áll):⁹ nyelv és széptudományi osztály; bölcsészeti, társadalmi és történeti tudományok osztálya; valamint matematikai és természettudományok osztálya.

A tagválasztás módjában is jelentős változás történt. Az illetékes osztály minden tagot titkos szavazással, kétharmados szótöbbséggel ajánlhatott a nagygyűlésnek, amely titkos szavazással, szintén kétharmados szótöbbséggel választhatta taggá a jelöltet. Kimaradt az a paragrafus, amely tiltotta, hogy esedező levéllel vagy közbenjárással keressék a taggá választást.

A tagsági kategóriák szintén módosultak. Voltak belső és külső tagok; ez utóbbiak közé azok tartoztak, akik nem magyar nyelven művelték a tudományt. A belső tagok három kategóriába tartoztak: voltak levelező, rendes és tiszteleti tagok, és minden tag valamelyik osztályba tartozott. (A levelező és rendes tagok a tudósok közül kerültek ki, a tiszteleti tagok viszont nem feltétlenül voltak tudósok.) Az újonnan választott levelező és rendes tagoknak egy éven belül székfoglalót kellett tartaniuk, és ekkor kapták meg az oklevelüket is. A tiszteleti és külső tagok megválasztásuk után kapták meg az oklevelet, és ők nem tartottak székfoglalót. Megmaradt az Igazgató Tanács is, amely továbbra is huszonnégy tagú volt. Viszont az évek múlásával egyre kevesebb alapító tag élt, így tizenkét tagot olyan férfiak közül választottak, akikről „az Akadémia díszé és java öregbedését várja”, a másik tizenkét tag pedig az akadémiai belső tagok közül került ki.

⁷ Az 1833–1863 között készült tagajánlások itt olvashatók: http://real-ms.mtak.hu/25906/1/MTAK_A_1034_II.pdf (Utololsó letöltés: 2023. július 30.)

⁸ „A báró Eötvös József, Arany János, Csengery Antal által alkotott alapszabály tartásnak bizonyult. A stílus és néhány részlet módosítástól eltekintve 76 évig volt érvényben.” Kónya Sándor, i. m. 17.

⁹ „Az 1909-es ügyrend mutat fel újabb változásokat. A 3 tudományos osztályon belül 2-2 alosztályt szerveztek már 1891-ben. [...] Az ügyrend azt is kimondta, hogy a rendes és levelező tagok fele részben az A., fele részben a B. alosztályba választatik. Az 1909-es ügyrend azonos kötelezettségeket állapított meg a rendes és a levelező tagok számára.” Kónya Sándor, i. m. 21.

A tagajánlásokat 1882-től megjelentették az *Akadémiai Értesítő*ben. 1909-től kezdve már külön nyomtatták ki a tagajánlásokat, és ezt megküldték az Akadémia tagjainak.¹⁰ Kisebbségi változások történtek a következő évtizedekben is; például egy ideig csak egy ajánló szerepelt a tagajánlásban, később viszont szinte az egész tudományos osztály aláírta az ajánlást. Ezeket már nem veszem sorra, mert a fent leírtakból is látható, hogy kialakult a mai tagválasztást is jellemző rend: az Akadémia tagjai javasolják az újabb tagokat valamelyik tudományos osztályba, akiket az alapszabályokban leírt eljárás szerint a közgyűlésen választanak meg, és akiknek a tagsága a székfoglaló megtartásával válik teljes értékűvé. Először levelező tag lesz valaki, utána pedig rendes.

1945 után az országban zajló politikai változások az Akadémián is éreztették hatásukat. Szent-Györgyi Albert vezetésével a természettudósok egy csoportja szakított az Akadémiával, és megalakította a Természettudományi Akadémiát, hogy kikényszerítse reformjavaslatainak elfogadását. Hosszas tárgyalások után aztán 1946-ban a Természettudományi Akadémia tizenhét tagját, akik még nem voltak az MTA tagjai, beválasztották a Magyar Tudományos Akadémiába, és ezzel megszűnt a Természettudományi Akadémia. Az alapszabályok módosítása révén a természettudományos osztályok száma egyről kettőre növekedett.

A valódi változások azonban csak ez után következtek. A kommunista párt hatalma növekedésével létrehozta a Magyar Tudományos Tanácsot a tudományos élet tervszerű irányítása céljából. A Tudományos Tanács feladata lett az Akadémia átszervezése;¹¹ ennek végeredményeként született meg az 1949-es törvény az Akadémiáról, és ez alapján készült el az új alapszabály.¹² A tagság körében a régi felosztás szerint még voltak tiszteleti, külső és belső tagok, de a belső tagoknál megjelent egy olyan kategória, amely nem sokáig maradt használatban: a tanácskozó tagság. Az 1949. évi átszervezés során az Akadémia az 1949 előtt választott tagok egy részének újból megállapította a tagságát, másik részét pedig az 1949-es új alapszabály 13. paragrafusa alapján tanácskozó tagnak minősítette. Ezzel megoldották, hogy az Akadémia sokkal kisebb létszámmal és csak a rendszer szempontjából megbízható tagokkal végezze a munkáját.¹³ Az 1956. évi alapszabályban a tagsági formák felsorolásánál már nem is szerepeltek a tanácskozó tagok.¹⁴ A Magyar Tudományos Akadémia 1989. májusi közgyűlésén hatálytalanította a tanácskozó taggá minősítést, és a szóban forgó tagságokat folyamatosnak nyilvánította.¹⁵

¹⁰ A digitalizált változat olvasható az MTA Könyvtár és Információs Központ Repozitáriumában: http://real-j.mtak.hu/view/journal/MTA_Tagaj=E1n1=E1sok.html (Utolsó letöltés: 2023. július 30.)

¹¹ Pótv János: Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949. Történelmi Szemle, 1994/1–2. 79–110.

¹² A Magyar Tudományos Akadémia alapszabályai, 1949. In: Kónya Sándor, i. m. 309–316.

¹³ Az új alapszabály 1949 őszén 131-ben határozta meg a létszámot, és osztályonként rögzítette a rendes és a levelező tagok számát (összesen 59 rendes, 69 levelező és három tiszteleti tag). A régi tagok közül 122-en, akiket nem választottak meg újra, tanácskozó taggá váltak.

¹⁴ A „Vegyes intézkedések” között, a 49. §-ban még megemlítik őket: „Az Akadémiának azok a korábbi tagjai, akik az 1949. évben elfogadott alapszabályok alapján az Akadémia tanácskozó tagjaivá váltak, e címüket továbbra is használhatják.” Ezt megismételte az 1960-as alapszabály is, de az 1970-es alapszabályban már nincs szó tanácskozó tagokról.

¹⁵ 30/1989. számú elnökségi határozat. Akadémiai Közlöny, 1989/8. 147–149.

Az eddigiek – bármilyen tagságról volt is szó – kizárólag a férfiakra vonatkoztak, hiszen csak a 19. század végén jelentek meg az első, egyetemet végzett nők.¹⁶ A 20. század közepéig fel sem merült, hogy ők is lehetnének az Akadémia tagjai. 1949-ben, az átszervezéskor ugyan megjelent az első nő az Akadémiai tagjai között – Andics Erzsébet –,¹⁷ ő azonban elsősorban politikai okokból kerül az akadémikusok közé, és még hosszú ideig nem voltak nők a megválasztásra javasoltak között. Így abba az izgalmas kérdésbe se megyek bele, hogyan érvényesült a kommunista párt befolyása a tagválasztásokban. Az biztos, hogy a következő évtizedekben a pártközponttal való szoros, többszörös egyeztetés után alakultak ki a listák, ugyanakkor – ahogy az akadémiai dokumentumokból látható – egyre komolyabb előkészítő munka folyt az osztályokon, és egyre több jelölt került az elnökség elé.

1956-ra megszilárdult az új tudományos minősítési rendszer.¹⁸ Az alapszabályokban¹⁹ is megjelent, hogy „levelező taggá kiváló tudományos eredményeik alapján a tudományok doktorai választhatók”. Az alapszabály azt is kimondta, hogy az Akadémia rendes és levelező tagjainak számát az elnökség évenként állapítja meg. A tagválasztás rendjét úgy szabályozták, hogy az osztály egy vagy két tagjának ajánlása alapján az osztályon szavaztak a jelölésről, és az osztályok javaslatai alapján az elnökség határozott arról, hogy kiket terjeszt a közgyűlés elé megválasztásra. Ezt a listát a betölthető helyek alapján alakították ki, és gyakorlatilag már itt eldőlt, hogy kik kerülnek be az Akadémiára. Az elnökség tagjai stencilezett formában megkapták a tagajánlásokat, és a javaslatokat minden akadémikus számára hozzáférhetővé tették a közgyűlésen.²⁰

Mivel a tudományok doktorai között már nem csak férfiak voltak, megjelentek az első nők is az ajánlásokban. Legelőször Radnót Magda neve merült fel,²¹ méghozzá 1958-ban, de őt is politikai megfontolásból ajánlották, mint Andics Erzsébetet. 1958-ban gondot okozott, hogy lecsökkent a párttagok aránya az Akadémián, így az 1958-as közgyűlést megelőzően a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága 1958. július 22-i ülésén megtárgyaltak egy politikai megerősítést tartalmazó javaslatot. Ezen az ülésen Rusznyák István, az MTA elnöke a következőket mondta: „Radnót komoly tudományokkal foglalkozó szakember, tudományos munkásságáért egyetemi tanár és a közelmúltban a tudományok doktora lett, de meg kell mondani, hogy rendkívül népszerűtlen. Radnótnak akadémiai taggá való nyilvánítása rossz visszhangot keltene, és nem jelent megerősítést.”²² 1961-ben azonban már nem utasították vissza Babics

¹⁶ Lásd Pukánszky Béla „Titkos ellenségek közt éli életét” – Nők a felsőoktatásban című tanulmányát ebben a kötetben.

¹⁷ Lásd a róla szóló pályaképet ebben a kötetben.

¹⁸ Lásd Kozári Monika A tudományos minősítés Magyarországon a második világháború és a rendszerváltás között. A minősítési rendszer átalakítása az 1940-es évek végétől kezdődően című tanulmányát ebben a kötetben.

¹⁹ Az MTA Alapszabályai az 1956. évi rendkívüli közgyűlés után, 9. § és 10. §.

²⁰ Az elnökség által javasoltak névsorát minden akadémikus megkapta, de a teljes anyagot hosszú ideig csak a titkárságon, illetve a közgyűlés előtt tudták megnézni. (Ki volt téve egy asztalra az összes ajánlás, ami a bibliográfiák miatt több kötetet tett ki.)

²¹ Róla is olvasható pályakép ebben a kötetben.

²² https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/pdfview2?file=static/documents/mszmp_mdp/HU_MNL_OL_M-KS_288_05_00870.pdf#search=&page=67 (Utolsó letöltés: 2023. június 6.)

Antal és Gegesi Kiss Pál ajánlását, és Radnót Magda az MTA másodikként megválasztott női levelező tagja lett.

A hatvanas évek elnökségi anyaga alapján nem sok nő jutott el odáig, hogy levelező tagnak ajánlják, és közülük is csak egyet választottak meg, Szabolcsi Gertrúdot. Jelölték még Lederer Emmát, akit nem választottak meg, és Péter Rózst, akit a sokadik jelölés után 1973-ban megválasztottak.²³

Az MSZMP KB 1970. februári nőpolitikai határozatának és a nők helyzetéről szóló 1013/1970. számú minisztertanácsi határozat végrehajtásának köszönhetően kezdődött meg a változás. A következő tagválasztó közgyűlésen,²⁴ 1973-ban rögtön négy nőt választottak levelező tagnak: Földváriné Vogl Mária geokémikust, Garas Klára művészettörténészt, Hollán Zsuzsa orvost és Péter Rózsa matematikust.²⁵

A hetvenes évek közepén az MTA elnöksége is foglalkozott a nők helyzetével. 1975-ben felállították „a tudományos kutatónők speciális problémáinak megvizsgálására” kiküldött elnökségi ad hoc bizottságot, amelynek munkájáról olvashatunk a kötet következő tanulmányában.²⁶ Az ezt követő választásokon így általában egy-egy újabb női levelező tagja lett az Akadémiának: 1976-ban Falusné Szikra Katalin, 1985-ben Ancsel Éva és T. Sós Vera, 1987-ben Ormos Mária, 1990-ben Heller Ágnes,²⁷ de volt olyan választási év is, amikor egyetlen nő sem lett az MTA levelező tagja (1979, 1982, 1993).

1978-ban felmerült, hogy vissza kellene térni a hagyományokhoz, és meg kellene jelentetni a tagajánlásokat. Az 1978-as májusi közgyűlés határozata felhatalmazta az elnökséget, hogy „megfelelő konzultációk és előkészítés után saját hatáskörében döntse el azt a kérdést, hogy az akadémiai levelező és rendes tagságra jelöltek névsorát, az ajánlók nevét és az ajánlások szövegét a választást megelőzően, megfelelő időben közlétegyék-e a *Magyar Tudomány*ban a jelölt tudományos tevékenysége dokumentációjának az Akadémiai Könyvtárban történő hozzáférhetővé tételével egyidejűleg.”²⁸ Így a *Magyar Tudomány* 1979/4. számának mellékletében már megjelent azoknak az ajánlása, akiket az elnökség megválasztásra javasolt, 1982-től²⁹ kezdve pedig valamilyen nyi levelező tagsági tagjelölés olvasható volt a *Magyar Tudomány*ban.³⁰

²³ Szabolcsi Gertrúd, Lederer Emma és Péter Rózsa pályaképe is szerepel a kötetben.

²⁴ Ebben az időben már csak két-három évenként került sor tagválasztásra.

²⁵ Mindegyikükről olvasható pályakép a kötetben.

²⁶ Lásd Schadt Mária–Palasik Mária–Hay Diana–Pótó Zsuzsanna *Nők a kutatói életpályán* című tanulmányát ebben a kötetben.

²⁷ Mindegyikükről olvasható pályakép a kötetben, kivéve T. Sós Verát, mert ő még élt 2021. december 31-én. 2023. március 22-én hunyt el.

²⁸ 25/1978. számú elnökségi határozat az 1978. évi közgyűlés határozatai végleges szövegének megállapításáról. 5. pont. Akadémiai Közlöny, 1978/9. 111.

²⁹ Az Elnökség 26/1982. számú határozata: a Magyar Tudományos Akadémia 1982. évi közgyűlésén hozott határozatok végleges szövegének megállapítása. A 3.1. pont határozott a tagajánlások előzetes közzétételéről. Ettől kezdve általában a Magyar Tudomány decemberi számának mellékletében jelentek meg a tagajánlások (mindig a tagválasztás előtti év decemberi számában).

³⁰ Digitalizálva olvasható az MTA Könyvtár és Információs Központ repozitóriumban: http://real-j.mtak.hu/view/journal/MTA_Tagaj=E1n1=E1sok.html (Utolsó letöltés: 2023. július 30.)

A következő évtizedekben többször módosították a választásokra vonatkozó szabályzatokat: ezek elsősorban a létszámról és a korhatárra vonatkoztak. Mivel egyaránt érintették a nőket és a férfiakat, ezekkel nem foglalkozom részletesen. Csak azt emelem ki, hogy 1982-ben szabályozták az interdiszciplináris jelölések rendjét, mert egyre több olyan tudós akadt, akinek a munkássága két tudományterület határán mozgott – amelyek sokszor két tudományos osztályhoz tartoztak –, tehát nem volt egyértelmű, hogy melyik osztály ajánlja, illetve megválasztása esetén melyik osztályhoz fog tartozni az akadémikus. Márpedig ez – mint már utaltam rá – fontos szempont volt, mert minden akadémikus valamelyik osztályhoz tartozik.³¹

Már 1989-ben felmerült, hogy ha megváltozik a minősítési rendszer, illetve megszűnik a tudományok doktora fokozat, akkor kik közül fogják választani az akadémikusokat.³² A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény végül bevezette az MTA doktora címet a megszűnt tudományok doktora fokozat helyére – egyúttal kimondták, hogy a tudományok doktora egyenértékű az MTA doktora címmel –,³³ így ettől kezdve az MTA doktorai közül választották az új levelező tagokat.

A kilencvenes évek közepétől, miután már a tudomány doktorai/MTA doktorai között is sok nő volt, egyre több nő lett az MTA levelező tagja, de nőtt azoknak a száma is, akiket többször javasoltak, mégsem lettek akadémikusok. A tanulmány végén külön táblázatban szerepel az ő nevük. Itt csak a megválasztottakat sorolom fel.³⁴

1995 – Tóth Klára

1998 – Ferge Zsuzsa, Németh Judit

2001 – Ádám Veronika, Hetényi Magdolna

2004 – Erdei Anna, Hargittai Magdolna, Kurutzné Kovács Márta

2007 – Barnabás Beáta, Csépe Valéria, É. Kiss Katalin, Lamm Vanda, Ligeti Erzsébet, Oláh Edit, R. Várkonyi Ágnes

2010 – Kamarás Katalin, Kondorosi Éva, Schaff Zsuzsa

2013 – E. Kövér Katalin, Kovács Melinda, Madas Edit, Pálné Kovács Ilona

Ezek után a 2016. évi közgyűlésen nagy meglepetésre egyetlen nőt sem választottak meg. Erről már a közgyűlésen vita alakult ki, amely később különböző fórumokon

³¹ Az Elnökség 26/1982. számú határozata: a Magyar Tudományos Akadémia 1982. évi közgyűlésén hozott határozatok végleges szövegének megállapítása. A 3.2. pont részletesen szabályozta az interdiszciplináris jelölést.

³² Horányi György: Zsákutcában a tudományos minősítés?! Néhány gondolat Berényi Dénes javaslata ürügyén. Magyar Tudomány, 1989/9. 742.

³³ A Magyar Tudományos Akadémia 1995. január 19–20-i rendes közgyűlése 13. számú határozatával elfogadta a Doktori Szabályzatot, amelynek 1. pont 2. bekezdése kimondja: „A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény 28. paragrafusában foglalt felhatalmazás alapján a jelen szabályzat érvénybe lépésétől a korábban szerzett »tudomány(ok) doktora« fokozat – a név megtartásával – az MTA doktora tudományos címmel egyenértékű. A korábban szerzett »tudomány(ok) doktora« fokozat feljogosít az »MTA Doktora« tudományos cím viselésére.” Így egy ideig még a tudományok doktorai közül kerültek ki az új levelező tagok, aztán egyre nőtt azoknak a száma, akik már tényleg az MTA Doktorai voltak.

³⁴ Tóth Kláráról, Németh Juditról és R. Várkonyi Ágnesről, a már elhunytakról olvasható pályakép ebben a kötetben.

folytatódott. (Erről is a kötet következő tanulmányában olvashatnak bővebben.³⁵) Itt csak annyit jegyeznek meg, hogy a 2016-os közgyűlés rögtön megbízta az elnökséget, hogy vizsgálja meg az akadémikusjelölés és -választás eljárásának módját, különös tekintettel a nőikkel szembeni esetleges diszkriminációra, és vizsgálata eredményét terjessze az Akadémikusok Gyűlésének következő ülése elé. Ezt követően jött létre a Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság. 2017. május 8-án az MTA 188. Közgyűlése meghallgatta ennek az elnöki bizottságnak a beszámolóját és javaslatait. A közgyűlési határozatban pedig felkérték „az MTA elnökét, hogy a női akadémikusok választását érintő konkrét javaslatokat terjessze a soron következő Akadémikusok Gyűlése elé”.³⁶ A 2018-as közgyűlésen az Akadémikusok Gyűlése módosította az akadémikusválasztás eljárási szabályai 5. § (8) bekezdését: „Az Elnökség a tudományos osztályok között egyenlően el nem osztható helyek felét (páratlan számú hely esetén azok felét egész számra felfelé kerekítve) – elsősorban azok között a tudományos osztályok között osztja szét, amelyek az osztályok között egyenlően elosztott helyre női jelöltet elfogadtak; – másodsorban olyan női jelölteket támogat, akik az osztályuktól elnyerték a szavazatok több mint 50 százalékát, de a rangsorban elért helyük az egyenlően elosztott hely megszerzésére nem volt elegendő.”³⁷ Ennek meg is lett az eredménye, mert a 2019-es tagválasztáskor tíz nő került be az Akadémiára: Bollobás Enikő, Buzás Edit Irén, Csákiné Michéli Erika, Helyes Zsuzsanna, Hohmann Judit, Kovács Ilona, Padisák Judit, Sperlág Beáta, Szalai Júlia és Voszka Éva.

IRODALOM

- A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002. I–III.* Társ szerzők: Balogh Margit, Burucs Kornélia, Hay Diana, Markó László. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2003.
- Az akadémikusválasztás eljárási szabályai – Az Akadémikusok Gyűlésének 2/2021. (V. 4.) számú határozatával módosított 7/2018. (V. 8.) számú határozattal elfogadott dokumentuma.* https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2021/tagvalasztas_eljarasi_szabalyzat_20210510.pdf (Utolsó letöltés: 2023. október 2.)
- Fekete Gézáné: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1973.* MTA Könyvtára, Budapest, 1975.
- Fekete Gézáné: Az akadémiai tagság 1830–1996. *Magyar Tudomány*, 1998/3.
- Fekete Gézáné: Az akadémiai tagajánlások az alapszabályok és az ügyrendek tükrében. *Magyar Tudomány*, 1997/1.

³⁵ Lásd Schadt Mária–Palasik Mária–Hay Diana–Pótó Zsuzsanna Nők a kutatói életpályán című tanulmányát ebben a kötetben.

³⁶ 31/2017. (V. 8.) számú közgyűlési határozat. Akadémiai Értesítő, 2017/7. 189.

³⁷ Az Akadémikusok Gyűlésének 5/2018. (V. 8.) számú határozata. Akadémiai Értesítő, 2018/6. 144.

- Horányi György: Zsákutcában a tudományos minősítés?! Néhány gondolat Berényi Dénes javaslata ürügyén. *Magyar Tudomány*, 1989/9.
- Kónya Sándor: Az akadémiai tagság összetételének változásai 1945–1949. *Magyar Tudomány*, 1989/6.
- Kónya Sándor: A Magyar Tudományos Tanács és a Magyar Tudományos Akadémia egyesítése (1949). *Magyar Tudomány*, 1990/2.
- Kónya Sándor: Történelmi fordulatok az alapszabályok tükrében. *Magyar Tudomány*, 1992/10.
- Kónya Sándor: „... *Magyar akadémia állíttassék fel...*”: *akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek, 1827–1990*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 32 (107). Új sorozat. MTA Könyvtár, Budapest, 1994.
- Kónya Sándor: Régi ügyrendek – új ügyrend. *Magyar Tudomány*, 1995/5.
- Prékopa András: Az akadémiai tagválasztás elé. *Magyar Tudomány*, 2012/3.
- Solymosi Frigyes: Gondolatok a tagválasztásról, a kétfokozatú akadémiai tagságról és a fiatalításról. *Magyar Tudomány*, 1992/9.
- Sólyom Jenő: Két választás Magyarországon – és ami közben történt. I. rész. A tagválasztások pártirányítása az Akadémia 1949-es átalakításától az 1956-os forradalomig. *Magyar Tudomány*, 2023/9.
- Sólyom Jenő: Két választás Magyarországon – és ami közben történt. II. rész. Az akadémiai tagválasztások pártirányításának fokozatos lazulása az 1956-os forradalom leverése utáni évektől annak megszűntéig, 1985-ig. *Magyar Tudomány*, 2023/10. 1287–1304.
- Szentes Tamás: Észrevételek és javaslatok az Akadémia szervezetének és működésének reformjával kapcsolatban. *Magyar Tudomány*, 2008/7.
- Tigyi József: Hol teremnek az akadémikusok? Az MTA tagjai számokban. *Magyar Tudomány*, 2006/3.
- Vértés Attila: Néhány gondolat és javaslat a Hogyan válasszunk akadémikust? című, az MTA elnöksége által közzétett ajánlásokhoz. *Magyar Tudomány*, 2006/3.
- Wéber Attila: Akadémikusok 1962–1985. *Kutatás-Fejlesztés – Tudományszervezési Tájékoztató*, 1990/1.

Az MTA levelező tagjának jelölt és a közülük megválasztott nők 1949 és 2019 között

Név	Tagjelölés éve (tagválasztás évével jelölve)	Levelező taggá választás dátuma	Tudományos osztály (Név a tagajánlás idején)	Forrás
Ádám Magda	1998		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1997/12
	2004		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
Ádám Veronika	2001	2001. 05. 07.	V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2000/12
Ádány Róza	1998		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1997/12
	2001		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2000/12
	2004		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
	2007		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
	2010		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2009/12
	2019		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Ancsel Éva	1985	1985. 05. 09.	II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1984/10-11
Andics Erzsébet	1949	1949. 10. 31.	II. Társadalmi- történeti Tudományok Osztálya	1949-es tagajánlások nincsenek
Augusztinovics Mária	1990		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1990/1
	1993		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1992/12
	1995		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1994/12
	2004		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
	2007		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12

AZ AKADÉMIAI TAGJELÖLÉSEK ÉS TAGVÁLASZTÁSOK RENDJE

Név	Tagjelölés éve (tagválasztás évével jelölve)	Levelező taggá választás dátuma	Tudományos osztály (Név a tagajánlás idején)	Forrás
Bagi Katalin	2016		VI. Műszaki Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2015/12
	2019		VI. Műszaki Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Bánfalvi Zsófia	2019		IV. Agrártudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Bánóczy Jolán	1985		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1984/10-11
	1987		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1986/12
	1990		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1990/1
	1993		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1992/12
	1995		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1994/12
Barnabás Beáta	1995		IV. Agrártudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1994/12
	2007	2007. 05. 07.	IV. Agrártudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
Birkás Márta	2010		IV. Agrártudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2009/12
	2013		IV. Agrártudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2012/11
Bokorné Szegő Hanna	1982		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1981/11-12
Bollobás Enikő	2019	2019. 05. 07.	I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Buzás Edit Irén	2016		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2015/12
	2019	2019. 05. 07.	VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Csákiné Michéli Erika*	2016		IV. Agrártudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2015/12
	2019	2019. 05. 07.	IV. Agrártudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Csépe Valéria	2007	2007. 05. 07.	II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
Deli Mária Anna**	2019		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12

AZ MTA LEVELEZŐ TAGJÁNAK JELÖLT ÉS A KÖZÜLÜK MEGVÁLASZTOTT NŐK 1949 ÉS 2019 KÖZÖTT

Név	Tagjelölés éve (tagválasztás évével jelölve)	Levelező taggá választás dátuma	Tudományos osztály (Név a tagajánlás idején)	Forrás
É. Kiss Katalin	1993		I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1992/12
	1998		I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1997/12
	2001		I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2000/12
	2004		I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
	2007	2007. 05. 07.	I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
E. Kövér Katalin***	2010		VII. Kémiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2009/12
	2013	2013. 05. 06.	VII. Kémiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2012/11
Ecsedy Ildikó	1993		I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1992/12
	1995		I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1994/12
Egriné Abaffy Erzsébet	1993		I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1992/12
Erdei Anna	1998		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1997/12
	2001		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2000/12
	2004	2004. 05. 03.	VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
Falusné Szikra Katalin	1976	1976. 05. 07.	IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Tagajánlás 1976/2
Farkas Katalin	2019		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Farsang Andrea (M. Tóthné)****	2019		X. Földtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Fehér Márta	1998		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1997/12

AZ AKADÉMIAI TAGJELÖLÉSEK ÉS TAGVÁLASZTÁSOK RENDJE

Név	Tagjelölés éve (tagválasztás évével jelölve)	Levelező taggá választás dátuma	Tudományos osztály (Név a tagajánlás idején)	Forrás
Ferge Zsuzsa*****	1990		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1990/1
	1995		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1994/12
	1998	1998. 05. 04.	IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1997/12
Font Márta	2007		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
	2019		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Garas Klára	1973	1973. 05. 11.	II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Tagajánlás 1973/1
Gidai Erzsébet	1995		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1994/12
Gósy Mária	2010		I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2009/12
	2013		I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2012/11
	2016		I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2015/12
Hably Lilla	2016		X. Földtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2015/12
Hangos Katalin	2004		VI. Műszaki Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
	2007		VI. Műszaki Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
	2010		VI. Műszaki Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2009/12
	2013		VI. Műszaki Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2012/11
	2016		VI. Műszaki Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2015/12
	2019		VI. Műszaki Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12

AZ MTA LEVELEZŐ TAGJÁNAK JELÖLT ÉS A KÖZÜLÜK MEGVÁLASZTOTT NŐK 1949 ÉS 2019 KÖZÖTT

Név	Tagjelölés éve (tagválasztás évével jelölve)	Levelező taggá választás dátuma	Tudományos osztály (Név a tagajánlás idején)	Forrás
Hargittai Magdolna	2001		VII. Kémiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2000/12
	2004	2004. 05. 03.	VII. Kémiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
Heller Ágnes	1990	1990. 05. 21.	II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1990/1
Helyes Zsuzsanna	2019	2019. 05. 07.	V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Hernádi Klára	2016		VII. Kémiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2015/12
	2019		VII. Kémiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Hetényi Magdolna	2001	2001. 05. 07.	X. Földtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2000/12
Hodúr Cecília	2019		IV. Agrártudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Hohmann Judit	2016		VII. Kémiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2015/12
	2019	2019. 05. 07.	VII. Kémiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Hollán Zsuzsa	1973	1973. 05. 11.	Orvosi Tudományok Oszt.	Tagajánlás 1973/2
Istvánovics Vera	2019		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Izsvák Zsuzsanna	2016		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2015/12
Kádár Anna	1987		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1986/12
Kálmán Erika	2007		VII. Kémiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
Kamarás Katalin	2010	2010. 05. 03.	XI. Fizikai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2009/12
Kárpáti Sarolta	2013		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2012/11
Kiss Rita Mária*****	2019		VI. Műszaki Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Kliburszkyne Vogl Mária*****	1973	1973. 05. 11.	X. Föld- és Bányászati Tudományok Osztálya	Tagajánlás 1973/2
Kondorosi Éva	2004		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
	2007		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
	2010	2010. 05. 03.	VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2009/12

AZ AKADÉMIAI TAGJELÖLÉSEK ÉS TAGVÁLASZTÁSOK RENDJE

Név	Tagjelölés éve (tagválasztás évével jelölve)	Levelező taggá választás dátuma	Tudományos osztály (Név a tagajánlás idején)	Forrás
Kovács Ilona	2010		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2009/12
	2013		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2012/11
	2019	2019. 05. 07.	II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Kovács Melinda	2013	2013. 05. 06.	IV. Agrártudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2012/11
Kövesné Gilicze Éva	2004		VI. Műszaki Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
Kurutzné Kovács Márta	2001		VI. Műszaki Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2000/12
	2004	2004. 05. 03.	VI. Műszaki Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
Lamm Vanda	2001		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2000/12
	2004		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
	2007	2007. 05. 07.	IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
Lederer Emma	1967		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Elnökségi ülés, 1967. márc. 28.
	1970		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Elnökségi ülés, 1969. dec. 22.
Ligeti Erzsébet	2004		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
	2007	2007. 05. 07.	V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
Ludassy Mária	1993		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1992/12
	2007		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
	2010		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2009/12

AZ MTA LEVELEZŐ TAGJÁNAK JELÖLT ÉS A KÖZÜLÜK MEGVÁLASZTOTT NŐK 1949 ÉS 2019 KÖZÖTT

Név	Tagjelölés éve (tagválasztás évével jelölve)	Levelező taggá választás dátuma	Tudományos osztály (Név a tagajánlás idején)	Forrás
Madas Edit	2013	2013. 05. 06.	I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2012/11
Magyari Enikő Katalin*****	2019		X. Földtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Márton Péterné Szalay Emőke	2010		X. Földtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2009/12
Mindszenty Andrea	2007		X. Földtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
	2010		X. Földtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2009/12
	2013		X. Földtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2012/11
Németh Judit*****	1993		III. Matematikai és Fizikai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1992/12
	1995		III/B Fizikai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1994/12
	1998	1998. 05. 04.	XI. Fizikai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1997/12
Nováky Erzsébet	2004		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
	2007		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
	2010		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2009/12
Oláh Edit	2001		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2000/12
	2004		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
	2007	2007. 05. 07.	V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
Ormos Mária	1985		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1984/10-11
	1987	1987. 05. 08.	II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1986/12
Ovádi Judit	2004		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
	2007		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
	2010		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2009/12

AZ AKADÉMIAI TAGJELÖLÉSEK ÉS TAGVÁLASZTÁSOK RENDJE

Név	Tagjelölés éve (tagválasztás évével jelölve)	Levelező taggá választás dátuma	Tudományos osztály (Név a tagajánlás idején)	Forrás
Padisák Judit	2013		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2012/11
	2016		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2015/12
	2019	2019. 05. 07.	VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Pálné Kovács Ilona	2007		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
	2010		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2009/12
	2013	2013. 05. 06.	IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2012/11
Péter Rózsa	1964		III. Matematikai és Fizikai Tudományok Osztálya	Elnökségi ülés, 1964. ápr. 3.
	1965		III. Matematikai és Fizikai Tudományok Osztálya	Elnökségi ülés, 1965. márc. 26.
	1967		III. Matematikai és Fizikai Tudományok Osztálya	Elnökségi ülés, 1967. márc. 28.
	1973	1973. 05. 11.	III. Matematikai és Fizikai Tudományok Osztálya	Tagajánlás 1973/1
R. Várkonyi Ágnes	1993		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1992/12
	1995		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1994/12
	1998		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1997/12
	2001		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2000/12
	2004		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
	2007	2007. 05. 07.	II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12

AZ MTA LEVELEZŐ TAGJÁNAK JELÖLT ÉS A KÖZÜLÜK MEGVÁLASZTOTT NŐK 1949 ÉS 2019 KÖZÖTT

Név	Tagjelölés éve (tagválasztás évével jelölve)	Levelező taggá választás dátuma	Tudományos osztály (Név a tagajánlás idején)	Forrás
Radnót Magda	1961	1961. 04. 14.	V. Biológiai és Orvosi Tudományok Osztálya	Tagajánlás 1961
Rajnavölgyi Éva	2007		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
	2010		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2009/12
	2013		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2012/11
Reglődi Dóra*****	2019		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Rózsa Erzsébet	2010		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2009/12
	2013		II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2012/11
Schaff Zsuzsa	1990		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1990/1
	1995		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1994/12
	2004		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
	2007		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
	2010	2010. 05. 03.	V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2009/12
Sperlágh Beáta	2019	2019. 05. 07.	V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Süveges Ildikó	1998		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1997/12
	2001		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2000/12
	2004		V. Orvosi Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
Szabó Katalin	2001		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2000/12
	2004		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2003/12
	2007		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
	2010		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2009/12

AZ AKADÉMIAI TAGJELÖLÉSEK ÉS TAGVÁLASZTÁSOK RENDJE

Név	Tagjelölés éve (tagválasztás évével jelölve)	Levelező taggá választás dátuma	Tudományos osztály (Név a tagajánlás idején)	Forrás
Szabolcsi Gertrúd*****	1967	1967. 05. 05.	VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Tagajánlások 1967
Szalai Erzsébet	2007		IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2006/12
Szalai Júlia	2019	2019. 05. 07.	IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
T. Sós Vera	1985	1985. 05. 09.	III. Matematikai és Fizikai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1984/10-11
Tombácz Etelka	2019		VII. Kémiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Tóth Klára	1995	1995. 12. 18.	VII. Kémiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 1994/12
Tóth Magdolna	2013		IV. Agrártudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2012/11
	2016		IV. Agrártudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2015/12
Vadászné Bognár Gabriella	2019		VI. Műszaki Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Vértessy G. Beáta*****	2016		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2015/12
	2019		VIII. Biológiai Tudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12
Voszka Éva	2019	2019. 05. 07.	IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya	Magyar Tudomány 2018/12
Zomboriné Németh Éva	2019		IV. Agrártudományok Osztálya	Magyar Tudomány, 2018/12

* A tagajánlásban csak Michéli Erika!

** 2022. május 3-án megválasztották.

*** Kövér Katalin néven szerepelt a tagajánlásokban.

**** 2022. május 3-án megválasztották.

***** Ferge Sándorné Kecskeméti Zsuzsa

***** 2022. május 3-án megválasztották.

***** 1973-ban még Földváriné Vogl Mária néven választották meg, később lett Kliburszky Mária – a kötetben így szerepel.

***** 2022. május 3-án megválasztották.

***** A tagajánlásokban még Dörnyeiné Németh Judit néven szerepelt.

***** 2022. május 3-án megválasztották.

***** Szabolcsi Lászlóné néven, de utána már minden akadémiai dokumentumban Szabolcsi Gertrúd néven szerepel.

***** 2022. május 3-án megválasztották.

NŐK A KUTATÓI ÉLETPÁLYÁN

Schadt Mária – Palasik Mária – Hay Diana – Pótó Zsuzsanna

Bevezetés

A tudományos kutatómunka egyike a legmagasabb presztízsű foglalkozásoknak; főként egyéni vagy teammunkában elért, kimagasló teljesítményekre épül, a sikerhez az út egyrészt a választott tudományterületben való elmélyülésen, másrészt eredményes vizsgákon és a tudományos eredményeket igazoló publikációkon keresztül vezet. A nők és a férfiak tudományos pályán való részvételét, pályáivét mind a statisztikai adatok, mind az életutak kvalitatív módszerekkel történő elemzése mentén összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a különböző tudományterületeken foglalkoztatott nők karrierlehetőségei – kutatási támogatás, megbízatás – jelentősen elmaradnak az azonos végzettséggel rendelkező férfiakétól. Ez a hátrány a felsőfokon tanulók számának jelentős expanziója, a női hallgatók arányának a férfi hallgatókat meghaladó növekedése ellenére is fennáll.¹

Jogos a kérdés, hogy ha a nők nagyobb arányban rendelkeznek felsőfokú diplomával,² akkor milyen okokra vezethető vissza, hogy a férfiaknál lényegesen kevesebben képesek tudományos karriert építeni. Az a több mint százéves vita ugyan már idejétmúlt, hogy a nők kutathatnak-e, publikálhatnak-e tudományos folyóiratokban; „mára

¹ A középfokú oktatás expanziója az 1960-as évek elején fejeződött be. A lányok túlsúlya a gimnáziumokban jellemző. (Az 1958/1959-es tanévben már 53,1 százalék.) A felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányának növekedése az 1980-as évektől számottevő; a női hallgatók száma gyorsabban nőtt, mint a férfiaké. Míg az 1960-as évekig a diplomások 80–90 százaléka férfi volt, 1990-től a 25–29 éves korcsoportban, 2001-ben pedig a 40–49 éves korosztályban is nagyobb arányban rendelkeztek felsőfokú végzettséggel a nők. 2016-ban a diplomások 56 százaléka már nő volt. Valamennyi 65 év alatti korcsoportban nőtöbbséget figyelhet meg. *Mikrocensus*, KSH, 2016, 15. (Az 1. táblázatban a 2015-ös és 2018-as adatok szerepelnek, ahol külön-külön láthatók a főiskolai és egyetemi diplomás női arányok. Ebben az időszakban mindkettő vonatkozásában érzékelhető az enyhe, de folyamatos növekedés, a fenti 56 százalék pedig a főiskolai és az egyetemi diplomás nők létszámának súlyozott arányaként adódik.)

² Az Eurostat friss adatai szerint 2021-ben a 25–34 éves kor közötti magyar lakosságban 32,9 százalék volt a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya. (Az EU 27 tagállamának átlagértéke 41,2 százalék.) A férfiak körében 27 százalék, a fiatal diplomás nők aránya 39,2 százalék. (Az uniós átlag 46,8 százalék.) Csak két EU-s országban kisebb a diplomával rendelkező fiatal felnőttek és férfiak aránya, mint Magyarországon (Olaszország, Románia). Bodnár Zsolt: Csak két EU-s országban kisebb a diplomával rendelkező fiatal felnőttek aránya, mint Magyarországon. *Qubit*, 2022. május 26. <https://qubit.hu/2022/05/26/csak-ket-eu-s-oroszaban-kisebb-a-diplomaval-rendelkezo-fiatal-felnottek-aranya-mint-magyarorszagon> (Utolsó letöltés: 2022. december 15.)

1. táblázat. A középfokú és felsőfokú végzettséggel rendelkezők nemek szerinti megoszlása (1970–2021, %)

Év	Nem	Érettségizett népesség, %		Egyetemi, főiskolai stb. oklevéllel rendelkező népesség, %	
1970	férfi	49,5		68,8	
	nő	50,5		31,2	
1980	férfi	45,9		60,0	
	nő	54,1		40,0	
1990	férfi	42,5		53,0	
	nő	57,5		47,0	
2001	férfi	41,4		49,6	
	nő	58,6		50,4	
Év	Nem	Középfokú végzettség érettségivel, szakmai végzettség nélkül	Középfokú végzettség érettségivel, szakmai végzettséggel	Felsőfokú végzettség, főiskola vagy alapképzés	Felsőfokú végzettség, egyetem vagy mesterképzés
2009	férfi	36,0	46,6	37,5	53,7
	nő	64,0	53,4	62,5	46,3
2012	férfi	36,8	46,7	37,9	50,9
	nő	63,2	53,3	62,1	49,1
2015	férfi	37,3	48,4	37,7	51,0
	nő	62,7	51,6	62,3	49,0
2018	férfi	38,5	47,1	37,3	50,5
	nő	61,5	52,9	62,7	49,5
2019	férfi	39,0	48,7	35,5	49,1
	nő	61,0	51,3	64,5	50,9
2020	férfi	39,6	48,4	35,9	49,3
	nő	60,4	51,6	64,1	50,7
2021	férfi	40,2	48,5	34,9	49,8
	nő	59,8	51,5	65,1	50,2

A táblázat első részében (2001-ig) a népszámlálási adatok, azt követően pedig a KSH-tól származó további adatok kerültek felhasználásra. Mivel a két adatszerkezet más bontásban szerepelt, a táblázat elkészítése csak így volt lehetséges.

Forrás: A KSH 1970-es, 1980-as, 1990-es és 2001-es népszámlálásának eredményei és a 20.1.1.6. tábla alapján saját számítás és szerkesztés

sokkal inkább arra helyeződött a hangsúly, hogy elismerten méltó helyüket a nők a tudományos életben, kutatóként, egyetemi tanárként, akadémikusként miként tölthetnék be a férfiakkal egyenlő esélyekkel. [...] Úgy tűnik azonban, hogy a tudományos pálya megnyitása, a jó szándékú, támogató politikai lépések és a sokszor heroikus egyéni erőfeszítések ellenére látványosan alulreprezentáltak maradtak a nők a tudomány igazi, magas presztízsű pozícióiban, és alig jelennek meg a vezető tudományos testületekben, a tudomány igazi fellegráiban. A különbségek mérhetőek a megjelent publikációk, a konferenciák, tanácskozáson előadott előadások száma, elnyert pályázatok, jutalmak, kitüntetések terén is.”³

Annak ellenére, hogy a tudományos életben a nők hátrányos helyzetét jelző, úgynevezett ollódiagram az utóbbi időben szűkülni látszik, a pozitív tendencia nem egyenes vonalú; fellendülés és visszarendeződés is tapasztalható. A vertikális szegregáció egyik jól látható mutatója az akadémikus nők alacsony aránya (10,45 százalék, 2022). Annak ellenére sem tapasztalható látványos növekedés, hogy a PhD-hallgatók közé is közel azonos létszámban kerülnek be nők és férfiak, „és a PhD/DLA-fokozatot szerzők között is 37% a nők aránya, ám a PhD-fokozat megszerzése után a nők lényegében eltűnnek a tudományos közéletből. Ez pedig felhívja a figyelmet mind a ’szivárgó vezeték’ (leaky pipeline) metafora, mind az életút-megközelítés relevanciájára (Paksi, 2014).”⁴ Mivel számottevően kevesebben érnek el MTA doktori fokozatot, jóval kisebb arányban kerülhetnek be az akadémikussá jelölhetők közé. Ez tovább csökkenti annak lehetőségét, hogy nemtől függetlenül a legtehetségesebbek haladhassanak végig a tudóssá válás lépcsőfokain, és válhassanak a társadalmi folyamatokat jobbtó, a tudományos fokozat legmagasabb szintjéig – akadémikusi státuszig – eljutó kutatókká.

A különböző tudományterületeken kutató nők lehetőségeit illetően – a felsőfokú oktatásba való bekapcsolódás nemek szerinti időbeli eltérése miatt – a kezdeti nehézségek leküzdése után⁵ további gátakat jelentett, illetve jelent a társadalom tradicionális értékrendszerének továbbélése. Míg jelentős pozitív változások történtek a nők művelődése és felsőfokú iskolázottsága, a tudományos kutatómunkába való bekapcsolódása terén, ezek legtöbbször csak tudati síkon jelentettek változást, miközben a férfiak és a nők társadalmi helyzete, lehetőségei kevésbé változtak a nemi szerepekhez kapcsolódó elvárások állandósága miatt. Magyarország történeti sajá-

³ Acsády Judit: Nők a magyar tudomány fellegráiban. Statisztikai áttekintés és narratív elemzés karrieréről. *Magyar Tudomány*, 2010/11. 1390.

⁴ Lamm Vanda–Nagy Beáta: 2019 ismét a „nők éve” az Akadémián. Törekvések a nők tudományos pályafutásának támogatására. *Magyar Tudomány*, 2019/11. 1655. Paksi Veronika tanulmányában arra utal, hogy a nemzetközi kutatások leggyakrabban a „szivárgó vezeték” (leaky pipeline) metaforáját használják annak bemutatására, hogy a karrier előrehaladtával egyre kisebb arányban találunk nőket a magasabb tudományos fokozatok, valamint a vezető pozíciók birtokosai között. „A ’szivárgó vezeték’ az elmúlt három évtizedben szinte gyűjtőfogalomává vált: minden olyan területet magába foglal, ami összefügg a nők alacsony részvételének okaival. [...] A legfontosabb változást azonban a kritikák hatására létrejött új, mérföldkönek tekinthető kutatási irányok hozták [...] az életút-perspektíva bevonása [...] vagy a családalapítás és a gyermekvállalás hatásának vizsgálata.” Paksi Veronika: Miért kevés a női hallgató a természet- és műszaki tudományi képzésekben? *Replika*, 2014/1–2. 196.

⁵ Lásd erről a könyvben Pukánszky Béla „Titkos ellenségek közt éli életét” – Nők a felsőoktatásban című tanulmányát.

tosságai, a kutatóhálózat elmaradottsága is nagymértékben hozzájárultak a nemek közötti egyenlőtlenségeknek fennmaradásához.⁶ Az egyenlőtlenségek a tudományos kutatómunka területén sem tekinthetők csak egyéni és egyedi problémáknak, ezért jelen tanulmány keretében elsősorban azokat a társadalmi gyökereket igyekszünk feltárni, amelyek következtében a diplomás nők karrierépítése jóval lassúbb, mint a diplomás férfiaké. Ugyanakkor – véleményünk szerint – ezek a hátrányok nem egyszerűen függő változói a gazdasági-társadalmi átalakulásnak, annak a megkésettységnek, ami a nők oktatásba való bekapcsolódását jellemezte. A jelenleg érvényes kulturális értékek és normák, a nemekkel szemben megfogalmazott szerepelvárások⁷ legalább ugyanilyen hatást gyakorolnak arra, hogy a tudományos kutatómunkában a nők aránya jóval alacsonyabb a férfiakénál.

Az esélyegyenlőtlenséget meghatározó tényezők

A kutatónők férfiakhoz viszonyított esélyegyenlőtlenségének változását, az ezt befolyásoló tényezőket a nemekkel szemben megfogalmazott szerepelvárások különbségei, az eltérő szocializációból adódó gátak és az intézményi struktúrából következő hátrányok mentén mutatjuk be. Majd az intézményi struktúrához kapcsolódva az MTA működésében történt változások közül azokat elemezzük – az 1970-es évek közepétől napjainkig –, amelyek a kutatónők helyzetének javítására irányultak.

A nemek közötti szerepelvárások társadalmi különbségei és az eltérő szocializációból adódó hátrányok

Mivel a nők és a szűkebben vett család története évszázadokon keresztül összekapcsolódott, ezért a társadalmak egyenlőségelet tettek a háziasszonyság és a nőiesség közé.⁸ A kutatónők előrehaladásában szerepet játszó gátló tényezők egy része tehát visszavezethető a tradicionális szerepelvárások továbbélésének jelenkori okaira. Bár abban megegyezhetünk, hogy a nemek közötti egyenlőtlenségek különböző magyarázatainál

⁶ „Mert Európa történelmileg szerencsésebb országai más utat jártak be a tudományos munka feltételeinek megteremtésében (is), mint mi. Mi két és fél évtizede kezdhettünk bele azokba a változtatásokba, amelyeknek célja volt, sajnos nem azonnal, a professzionális kutatáshoz szükséges jobb tárgyi és személyi feltételek megteremtése. Később indultunk el azon az úton, mint azok az országok, amelyeknek akadémiaiára ma csodálattal tekintünk.” Csépe Valéria: Túl az üvegplafonon – Beyond the Glass Ceiling. *Magyar Tudomány*, 2017/3. 359.

⁷ A férfiak és nők közötti viszonyrendszer egy – a nemek kölcsönhatásában – folyamatosan változó fogalom, olyan különböző viselkedési, magatartási szabályokat tartalmaz, amelyeket a szűkebb és tágabb társadalmi környezet elvárt/elvár a nőktől és a férfiaktól, illetve megfigyelhető az is, ahogy ezeket az egyes egyének vagy tudomásul veszik, vagy elutasítják. Mindkét magatartásformára, de főként az utóbbira számos példát sorolhatunk a kötetben szereplő tudósok életrajzából, amikor akadályokat kellett leküzdeniük.

⁸ Scott, Joan Wallach: Társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája. In: J. W. Scott (szerk.): *Van-e a nőknek történelmük?* Balassi Kiadó, Budapest, 2001, 126–160.

megfigyelhető az eltávolodás a „biológiai meghatározottságtól”, ugyanakkor a hátrányok indoklásánál, magyarázatánál ezek tudattalanul vagy tudatosan mégis szerepet játszanak. A szerepelvárások megosztottságára épülő egyenlőtlenségek felismerését és a tradicionális szerepelvárások gyakorlatban történő mozdulatlanságának okait Ulrich Beck⁹ az „új tudat, de régi helyzet” ellentétpárra vezette vissza, ami véleményünk szerint még a tudományos pályán alkotóknál is – férfiaknál és nőknél egyaránt – jelen van.

A nők tudományos teljesítményét gátló, tradicionális szerepelvárások megszüntetésében mint hátráltató tényezőkben csak akkor várható pozitív elmozdulás, ha megváltoztatásukra tudatosan figyelünk. Ez hangzott el 1976. január 14-én a „Vita a tudományos kutatónők problémáiról” című akadémiai ankéton is: „A nőkkel kapcsolatos szemlélet megváltoztatását már a kisgyermek nevelésénél kellene megkezdeni, mert megalapozása már a kisiskolás korban történik. Az alsó tagozatos iskolai tanönyvekben található illusztrációkon pl. az apákat a legkülönbözőbb foglalkozások gyakorlása közben, míg az anyákat a konyhában, ill. általában házimunka végzése közben ábrázolják. A nőkkel kapcsolatos helytelen szemléletet a kommunikációs eszközök is 'ápolják', pl. a háztartási tanácsadás a TV-ben vagy a rádióban a 'Lányok, asszonyok' c. adásban hangzik el; a háztartási gépek reklámjai a nők munkájának, a nők második műszakjának megkönnyítésére hívják fel a figyelmet ahelyett, hogy a családok második műszakjáról beszéljenek.”¹⁰

A nők tradicionális szerepeinek továbbélésére és az ebből fakadó hátrányok megletére, az eltérő szerepelvárások elfogadására egy harminc évvel későbbi, 2007-ben legalább PhD-fokozattal rendelkező kutatók körében készített felmérés is rávilágított.¹¹ Azokra a nőkre, akik a tudományos munkában sikereket szeretnének elérni, ugyanakkor a család ellátását is ugyanolyan fontosnak tartják, a szerepkonfliktusokból adódóan nagy nyomás nehezedik. Ezekre az eltérő feladatok megoldásából adódó, nehezen összeegyeztethető feszültségekre hívja fel a figyelmet Nagy Beáta is a 2016-os tanulmányában, amikor a vezetők társas támogatásának nemek szerinti aszimmetriájára utalva teszi fel a kérdést – abból az általánosan elfogadott megállapításból kiindulva, hogy „minden sikeres férfi mögött áll egy nő” –, hogy vajon ki áll a sikeres nő mögött. Arról ma már nincs vita, hogy a család, a közvetlen környezet támogatása nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a nők is komoly karriert építsenek fel. Mindebben szükségük van a támogatásra, arra, hogy a férj és a család jelentős részt vállaljon a háztartással kapcsolatos feladatok elvégzésében.¹² Nagy Beáta megerősíti, hogy „a nemek szerinti

⁹ Ulrich Beck: *Én én vagyok: a nemek egymás nélkül, egymással szemben a családon belül és kívül*. In: U. Beck: *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba*. Századvég Kiadó, Budapest, 2003, 185.

¹⁰ Vita a tudományos kutatónők problémáiról. (Erdélyi Judit: Beszámoló a tudományos kutatónők speciális problémáinak megvizsgálására kiküldött elnökségi ad hoc bizottság 1976. január 14-ére összehívott ankétjáról.) *Magyar Tudomány*, 1976/4–5. 312.

¹¹ *Nők és férfiak esélyegyenlősége a kutatás-fejlesztésben Magyarországon a 20. századtól napjainkig*. Jedlik Ányos projekt. NFEKUTMO, NKFP-B3-2006-0003. A kutatás Palasik Mária vezetésével készült. Az MTA köztestületi tagjainak kiküldött 4137 kérdőívből összesen 1411 érkezett vissza. A 34 százalékos visszaküldési arány online kérdőív esetén jónak mondható.

¹² Engler Ágnes–Takács-Miklósi Márta–Tornyai Zsuzsa Zsófi: A munka–magánélet egyensúlya a női kutatói karrierútban. *Kultúra és Közösség*, 2018/4. 32. <https://docplayer.hu/124743867-Munka-maganelet-egyensulya-a-noi-kutato-i-karrierutban.html> (Utolsó letöltés: 2023. január 25.)

munkamegosztás jellegzetességei, a munkaerő-piaci és az otthoni feladatok szegregációja mögött ott húzódnak a nemekhez kapcsolódó eltérő és sztereotip elvárások”. Valamint kiemeli, hogy „bár elvileg mindenki számára lényeges kérdés a munka és a magánélet egyensúlyban tartása, valójában mégis sokszorosan nagyobb problémát jelent a nők, mint a férfiak számára, ami azzal az egyenlőtlen helyzettel is megmagyarázható, hogy a munkavállaló nők az otthoni, ún. második műszak terhei miatt lényegesen több elvégzendő feladattal és kevesebb szabadidővel rendelkeznek, mint a férfiak”¹³

A Palasik Mária által vezetett kutatásban a karrier támogatásában és az otthoni feladatvállalásban volt jelentős különbség a házastársak között. A nők tudományos munkájuk közben kevésbé számíthattak férjük támogatására. „Minden sikeres férfi mögött van egy támogató női háttér, de fordítva legfeljebb eszmei támogatás van, feladatvállalás nélkül” (70 éves nő, természettudományok).¹⁴ A nyitott kérdéseknél a válaszadók között volt olyan is, aki egyértelműen a nemek közötti biológiai különbségekre vezette vissza a nők kutatásban meglévő hátrányait. „Sosem lesz esélyegyenlőség, mert férfi nem hordozza magában az élet ajándékát, nem szoptathat, a férfi esélye az, hogy anyatej helyett tudományos szemlélettel szoptatja a következő nemzedéket, ez irgalmatlan hajtóerő. Nőnél meg éppen fordítva, ha gyermekeket világra segít, dédelget és felnevel, akkor minden férfinál többet tett, ezért a nőnek nem létfontosságú, hogy az egyetemen úgymond tudományos karrierje legyen...”¹⁵ (52 éves férfi, természettudományok). „A legnagyobb problémát a gyereknevelés és a kutatás összeegyeztethetőségében látom. Egy sikeres karrier túl nagy áldozatokkal jár a családtól, így kevesen hozzák meg. Véleményem szerint nem is éri meg, hiszen a gyerekeknél semmi sem lehet fontosabb. Szerintem ez a legfőbb oka a nők és a férfiak karrierje közti különbségnek a kutatásban (és általában a vezető pozíciókban). Az igazat megvallva, nem is tudok elképzelni igazi megoldást a problémára. Vagy elfogadja a (kutató)nő a helyzetet, és megtanul együtt élni a kisebb sikerekkel, vagy jobb, ha más szakma után néz. Én komolyan fontolgatom ez utóbbi lehetőséget” (36 éves kutatónő, természettudományok).¹⁶ Az utóbbi idézetben a kutatónő társadalmi okokkal, a nemek közötti eltérő szerepeltvárásokból, a munkavégzés és a szabadidő felhasználásának különbségéből eredeztette a tudományos kutatómunkában meglévő hátrányos helyzetét, ennek tudomásulvételét pedig a tradicionális társadalom szocializációs mechanizmusa teszi számára elfogadhatóvá.

Ugyanakkor a férfiak sem mentesek a több évszázados elvárásoktól – családfő (eltartó, kereső) –, de ez karrierjükben nem hátráltatja, hanem inkább nagyobb teljesítményre inspirálja őket. A keresőtevékenység logikájából adódik, hogy „ideális mun-

¹³ Nagy Beáta: Ki áll a sikeres nő mögött? *socio.hu*, 2016/2. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/578> 123. (Utolsó letöltés: 2022. február 15.)

¹⁴ *Nők és férfiak esélyegyenlősége a kutatás-fejlesztésben Magyarországon a 20. századtól napjainkig*, i. m.; Schadt Mária: Esélyegyenlőség a tudományos szférában. In: Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások*. TÁRKI, Budapest, 2011, 59.

¹⁵ Schadt Mária, i. m. 65.

¹⁶ Schadt Mária, i. m. 61.

kavállalónak” a gondoskodási feladatok alól felmentett férfi számít, a férfiak produktív munkájának előfeltétele pedig a nők reprodukív munkája. A nők többségére jellemző a konfliktusokkal terhelt karrierépítés, ahol gyakran választaniuk kell a „saját élet” és a „másokért való lét” ellentmondásai között, amit sokan úgy fordítanak le, hogy „karrier vagy család”.¹⁷ A nők akkor érzik magukat sikeresnek – és ez a társadalmi elvárás is velük szemben –, ha a karriert és családi szerepeiket össze tudják hangolni. „Egyensúlyt képes tartani a családjával és a munkájával. [...] a család is örömmel éli meg a szakmai sikert. Példamutatás a gyermekeimnek” (60 éves nő).¹⁸ A sikeres férfi a munkahelyi sikerek által lesz sikeresebb családfő, férj, apa. Ennek az elvárásnak megfelelően a férfiak, ha tehetik, kivonulnak azokról a pályákról, ahol alacsony a jövedelem.

A család mellett az oktatási rendszernek is nagyon jelentős a hatása a nemi szerepek szocializációjában. Az Európai Bizottság még 2010-ben közzétett egy tanulmányt, amely azt vizsgálta, miként küzdenek az európai országok az oktatás területén a nemek közötti egyenlőség megteremtéséért. A közlemény rávilágított, hogy különbségek mutatkoznak a nemek között a tanulmányok megválasztását és az elért eredményeket illetően. Androulla Vassiliou szerint, aki ebben az időszakban az Európai Bizottság oktatásért felelős biztosa volt, továbbra is a hagyományos sztereotípiák jelentik a legnagyobb kihívást a nemek közötti egyenlőség tekintetében.¹⁹

A kutatónők is gátló tényezőként említették karrierjük alakulásában a tradicionális férfi, illetve női szerepelvárásokhoz kapcsolódó sztereotípiák meglétét. „Egyértelmű, hogy férfiként hamarabb elértem volna a jelenlegi pozíciómat, sőt valószínűleg többet is. Igaz, hogy lassabban haladtam, viszont a családom kevésbé sínylette meg azt, hogy dolgozom” (45 éves nő, orvos).²⁰ Mások a tudományos életben való lassabb előrehaladást családi feladataik előtérbe helyezése mellett a hierarchiában feljebb lévő férfiak közötti összetartással magyarázták. „Minél feljebb van egy nő a ranglistán, annál több nehézsége van a további lépcsőfokok elérésében, mert annál rosszabb a férfiak és nők aránya a férfiak javára” (85 éves nő, orvos).²¹ A sztereotípiák legtöbbször csak látens utalásokban nyilvánulnak meg a férfiak részéről, de még rosszabb, ha tudatában sincsenek gondolkodásuk előítéletes voltának. „Sokszor érzékelem a férfi kollégák részéről, hogy egy bizonyos szint feletti feladat ellátására nem tarják alkalmasnak a nőket. Ez a gondolkodás leginkább az elejtett megjegyzések szintjén látszódik, nem fogalmazódik

¹⁷ „A nők emiatt sokszor úgy érezhetik, hogy választaniuk kell a karrier és a családi teendők között. Elképzelhető, hogy sok nő a munka és a család közötti konfliktust csak a családi élet háttérbe szorításával véli megoldhatónak.” Nagy Beáta: *Női menedzserek*. Aula Kiadó, Budapest, 2001, 52.

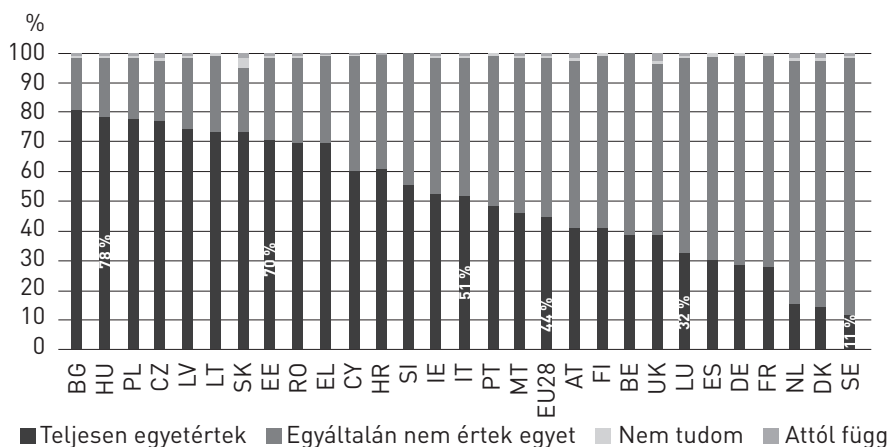
¹⁸ Schadt Mária, i. m. 62.

¹⁹ „Az elmúlt 50 évben nagymértékben átalakult a nemek és az iskolai végzettség közötti kapcsolat, és a nemek szerinti különbségek ma összetettebb formában jelentkeznek. Az iskolákban túlnyomó többségben nők dolgoznak, az oktatási rendszereket viszont férfiak irányítják. A legtöbb diplomás a nők közül kerül ki, ezzel szemben az iskolákból kimaradók többsége fiú. Ezekre a tényekre kell alapoznunk a nemek közötti egyenlőség előmozdítását célzó politikáinkat.” A nemek közötti egyenlőség az oktatás terén az Európai Unióban. *CCO Magazin*, 2010. június 8. <https://www.cco.hu/a-nemek-koezoetti-egyenlseg-az-oktatas-teren-az-europai-unioban> (Utolsó letöltés: 2023. január 20.)

²⁰ Schadt Mária, i. m. 54.

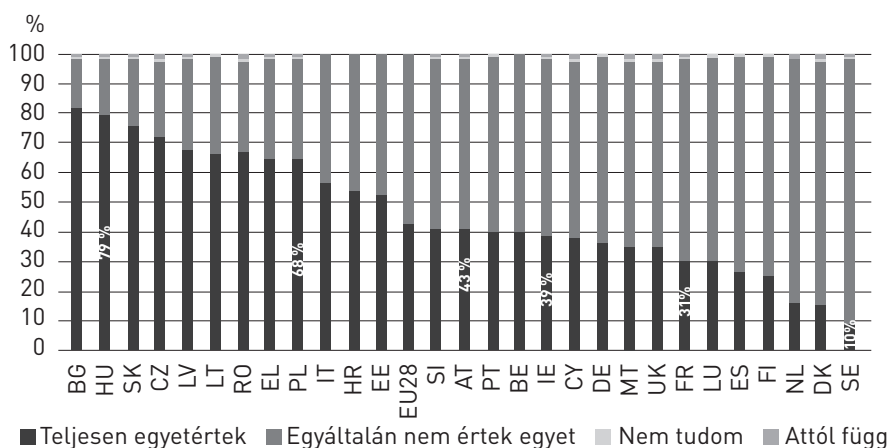
²¹ Uo.

meg konkrétan” (54 éves nő, művészettudományok).²² „... férfi kutató létemre férfi és nő kutatók vesznek körül, akik mind mások, és mind különböznek egymástól. A körülöttem lévő, de alacsonyabb végzettségű nők döntő többsége ’elnyomásról nyafog’, de körülményeit maga determinálta, csupán ezt nem akarja vagy nem tudja belátni. Öntudatos diplomás nő az én munkahelyemen teljesen egyenjogú...” (64 éves férfi, természettudományok).²³ Ez utóbbi megállapításnak ellentmond, hogy az Európai Unió tagországai között Magyarország az egyik legradicionalisabban gondolkodó társadalom – ezt a nők és a férfiak legfontosabb szerepével kapcsolatos vélekedésekről készített 2018-as felmérés is szemlélteti (1. ábra és 2. ábra).

1. ábra. „Egy nő legfontosabb szerepe az otthonáról és a családjáról való gondoskodás” (%)

Forrás: Report on equality between women and men in the EU. European Union, 2018, 12.

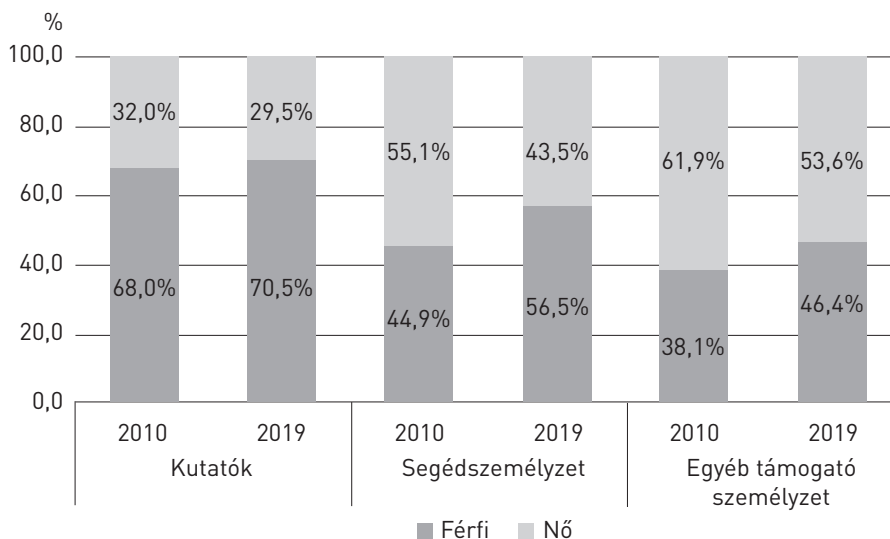
2. ábra. „Egy férfi legfontosabb szerepe a családról való gondoskodás” (%)

Forrás: Report on equality between women and men in the EU. European Union, 2018, 12.

²² Uo. 55.

²³ Uo. 65.

A K+F statisztikák három csoportra osztják a kutatóhelyeken foglalkoztatottakat: tudományos kutató-fejlesztőkre, segédszemélyzetre és egyéb személyzetre. A kutató-fejlesztő helyeken a nők és a férfiak arányát elemezve látható, hogy egy közel tízéves intervallumban a 2010-es jelentős kutatói férfitöbbség tovább nőtt, míg a segédszemélyzet és egyéb személyzet között a nők aránya eleve jóval magasabb volt, és ez tovább növekedett (3. ábra).

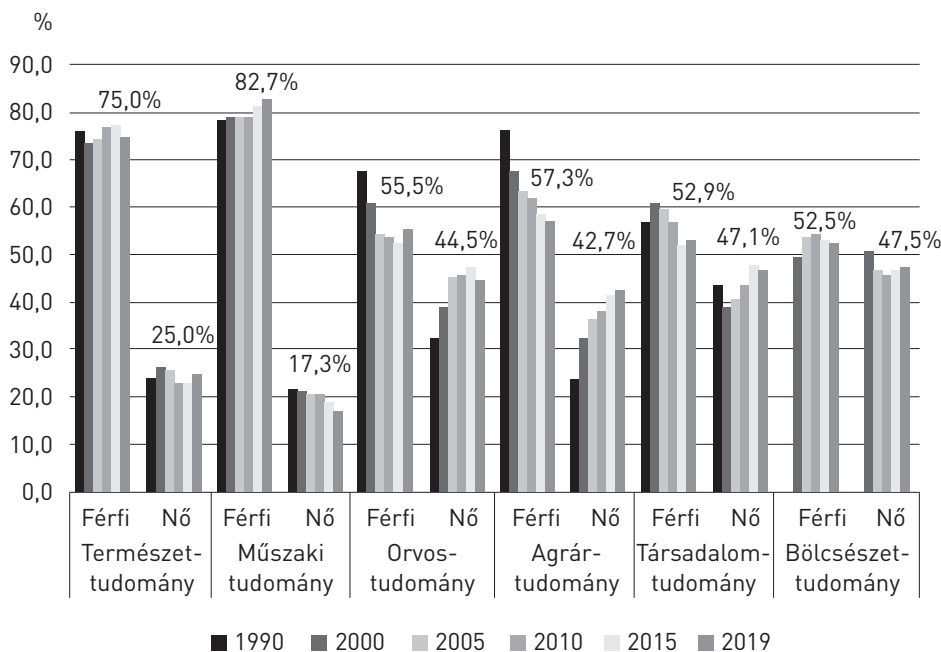
3. ábra. A kutatás-fejlesztésben foglalkoztatottak tényleges állományi létszámának nemek szerinti megoszlása szektoronként (2010–2019, %)

Forrás: KSH, Nők és férfiak Magyarországon 2019, 3.16-os tábla, 59–60. oldal alapján saját szerkesztés

Az adatok nemek szerinti megoszlása a kutatóhelyeken a nőktől és férfiktól elvárt kereső státuszt, presztízst tükrözi vissza, vagyis minél magasabb és jobb a kereseti lehetőség, annál nagyobb a férfiak aránya. Különösen igaznak tekinthetjük ezt a megállapítást, ha a kutatás-fejlesztésre szánt ráfordítások növekedését nézzük: a 2000-től 2021-ig terjedő időszakban 105 388 millió forintról 907 453 millió forintra nőtt az összes ráfordítás, ezen belül is jelentős a növekedés az alapkutatásban és a kísérleti fejlesztésben (2. melléklet).

A diploma megszerzését követően a tudományos fokozat megszerzéséhez kulcskérdés a kutatói karrier, mivel fokozat nélkül lehetetlen az előrelépés. A kutatók között a férfiak kétharmados aránya a keresőmunka kialakulásának férfiakhoz kötött elvárásai-ból is következik, amely szerint a férfiak jobban preferálják a versenyszituációt, a társas környezetet, és feladatorientált interakció jellemzi őket. Ezek a tulajdonságok jobban megfelelnek a versenyfeltételeknek, ezért gyorsabban elérik céljaikat. A statisztikai adatok alapján a férfiak rövidebb idő alatt építik fel karrierjüket, amit az is elősegít, hogy

a megkülönböztetés a férfiaknál olyan megelőlegezett jutalmazáshoz vezet, amelyet a nők csak többszörös bizonyítás árán tudnak elérni. A karrierutak nemek szerinti különbségét a kutatók és a többi foglalkoztatott között meglévő részvételi arányok eltérése is jól mutatja (4. ábra).

4. ábra. A kutatók tényleges állományi létszámának nemek szerinti megoszlása tudományáganként (1990–2019, %). Az oszlopok fölötti %-ok a 2019. év adatai.

Megjegyzés: Az ábra jól mutatja a nemek arányának változását az egyes tudományterületeken belül, ezért a százalékarányokat csak a 2019-es évre jelöltük. 1990-ben a bölcsészettudományokat a társadalomtudományok közé sorolták, de 2000 óta szétválasztják a kettőt.

Forrás: KSH, *Nők és férfiak Magyarországon 2019*, 3.17-es tábla és Palasik–Papp, 2007, 3. ábra adatai alapján saját szerkesztés

Az egyes tudományterületeket illetően jelentős növekedés tapasztalható a nők arányában az orvos- és agrártudományok területén. A társadalom- és bölcsészettudományokban majdnem kiegyenlített, a természettudományok területén pedig változatlan a nemek közötti arány az elmúlt közel húsz évben. A műszaki területeken a nők hagyományosan alulreprezentáltak mind az egyetemeken, mind az itt megszerzett diplomával való elhelyezkedésnél, illetve a kutatók között csökkenő tendenciát mutat az arányuk. Az okokat keresve megállapítható, hogy mind a képzésnél, mind a munkaerőpiacra történő belépésnél erősek a gátak, amelyek elbizonytalanítják a műszaki területre aspirálókat. Az önértékelés alacsony szintje mellett a műszaki tudományokkal, technológiai fejlődéssel, karrierlehetőségekkel kapcsolatos információhiány – ezen

belül a női karrierlehetőségek és szerepmodellek hiánya – és a fizetési különbségek is szerepet játszanak abban, hogy a nők ezeken a területeken nemcsak gyakrabban hagyják el a munkaerőpiacot, hanem végzettségük arányához mérten is kevesebben foglalkoztatottak.

A nők tudományos munkájának elősegítésére irányuló intézményi megoldások a Magyar Tudományos Akadémián 1970 és 2021 között

Témánk szempontjából különösen fontos, hogy elemezzük azoknak az akadémiai szervezeteknek – közgyűlés, elnökség, az MTA Központi Hivatala – a magatartását, amelyek irányítják az Akadémiát, és amelyek – történeti okokból – férfitöbbséggel rendelkeznek, férfiak által irányítottak, vezetői funkcióik által pedig meghatározó szerepük van a nemek közötti esélyegyenlőség megteremtésében. A mélyen bevésődött tradicionális szerepelvárások, az intézményes szocializációs mechanizmusok változásának feltétele, hogy csak mindkét nem – főként a domináns nem – együttes akarata által változhatnak. Az évszázadokon keresztül rögzült elvárások még oly tudatos megváltoztatásának dilemmáira világít rá Hadas Miklós: „Férfiak megpróbálnak úgy élni, hogy saját hatalmukat, korlátaikat, rögzült férfiviselkedési formáikat tudatosan próbálják kezelni, hogy kevésbé elnyomók, kevésbé hegemonok, kevésbé hagyományosan maszkulin jellegűek legyenek. [...] Rájöttem, számos olyan elem volt a magatartásomban, ami azért létezett, mert férfiként neveltek adott helyen és adott időben, és elsajátítottam bizonyos férfi viselkedési formákat. [...] Amit a kutatók megfogalmaznak a férfiakkal kapcsolatban, az rám is érvényes.”²⁴

Intézkedések és javaslatok a kutatónők tudományos munkájának javítása érdekében az 1970-es években

A Magyar Tudományos Akadémián az MSZMP KB 1970. februári nőpolitikai határozatának és a nők helyzetéről szóló 1013/1970. számú minisztertanácsi határozat végrehajtásának köszönhetően kezdődtek el a kutatónők helyzetének vizsgálata, a tudományos teljesítményüket gátló tényezők megismerése, a nemek közötti esélyegyenlőség irányába tett pozitív lépések. Ezek közül kiemelkedik az 1975-ös akadémiai közgyűlés, amelyen hangsúlyosan foglalkoztak a tudomány területén dolgozó nők problémáival, és többek között határozatot hoztak²⁵ arról, hogy az elnökség küldjön ki egy bizottságot, amely megvizsgálja a nők helyzetét, és javaslatot tesz arra, hogy milyen intézkedések segíthetik a nők előrejutását a tudományos pályán. Ugyanez a

²⁴ Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiokról, feminizmusról*. Replika Kör, Budapest, 1994, 154–158.

²⁵ Az MTA Elnökségének 33/1975. számú határozata az MTA 1975. évi közgyűlési határozatainak végleges szövegéről. *Akadémiai Közlöny*, 1975/6. 125.

közgyűlési határozat felkérte a TMB elnökét is: vizsgálja meg, hogy milyen tényezők okozzák a kutatónők jelentős lemaradását a tudományos fokozatok megszerzésében, és mit lehet tenni ennek megszüntetése érdekében.²⁶

A kutatónők speciális problémáinak megvizsgálására kiküldött elnökségi ad hoc bizottság²⁷ 1976. január 14-ére ankétot hívott össze a téma széles körű megvitatására.²⁸ Az Akadémiának a vitatott témával kapcsolatos nyitottságát mutatja, hogy az MTA elnöke az Akadémia tagjain kívül²⁹ meghívott a találkozóra mintegy száz, többségében fiatal kutatónőt is, akik nemcsak az akadémiai intézeteket, hanem az egyetemi kutatóhelyeket is képviselték.

A bevezető előadást Hollán Zsuzsa akadémikus, a bizottság tagja tartotta, aki többek között arról is beszélt, hogy a nők gazdasági és szociális helyzetének javítása érdekében – különösen a pályakezdő fiataloknál – figyelni kell arra, hogy az anyagi javak hiánya nem hátráltatja-e a lányok tudományos életre való felkészítését. Rámutatott a tudományos minősítés területén a tehetséges fiatal nőknek nyújtandó, fokozott segítséget jelentő intézkedések szükségességére és arra, hogy azokon a tudományterületeken, ahol kevés a nő, az okokat fel kellene tárni. Fontosnak tartotta annak vizsgálatát, hogy azokon a munkaterületeken – például a gyakorló pedagógusok körében –, ahol sok nő dolgozik, hogyan lehetne minél több nőt bevonni a tudományos munkába. A bevezető előadáshoz sokan szóltak hozzá, legtöbbször konkrét példákkal illusztrálták a tudományos kutatás területén dolgozó nőkkel szemben meglévő diszkriminációt. Megemlítették, hogy a Közgazdasági Egyetemen mind az adjunktus, mind a docens nők kevesebb fizetést kaptak, mint a férfiak. Emellett az egyetemen volt tizenhat férfi, akit egyetemi tanárrá neveztek ki úgy, hogy nem volt meg a tudományok doktora fokozatuk, ugyanakkor egyetlen nő sem akadt, akit kandidátusi fokozattal egyetemi tanárnak neveztek volna ki. A nőket az akadémiai folyóiratok szerkesztőbizottsági munkájában is hátrányok érték: az ebben a munkában részt vevő 692 tudós, kutató közül mindösszesen 36 volt nő. Megállapították, hogy a nők már az egyetem elvégzése után hátrányos helyzetbe kerülnek, közülük kevesebben kerülnek kutatóintézetekbe, és jellemző, hogy a fiatalok közül a nőket tudományos ügyintézőknek veszik fel, míg a férfiakat gyakornoknak.

²⁶ Erről a kérdésről Kozári Monika is ír *A tudományos minősítés Magyarországon a második világháború és a rendszerváltás között* című, jelen kötetben olvasható tanulmányában.

²⁷ A bizottság elnöke Szabolcsi Gertrúd akadémikus, tagjai Barabásné Kisbán Eszter, Alföldi Lajos, Arató Mátyás, Bokorné Szegő Hanna, Doleschall Sándor, Hazai László, Hollán Zsuzsa, Kovács Lászlóné, Kustos Gyuláné, Láng Tibor, Szabady Egon és Szalai Sándor voltak. Szabolcsi Gertrúd, Bokorné Szegő Hanna és Hollán Zsuzsa pályaképéről jelen kötetben is olvashatunk.

²⁸ Lásd 197. lábjegyzet. Erdélyi Judit, i. m. 312–313. Az ankéton elhangzottakat és a megszületett javaslatokat ennek a közleménynek a nyomán ismertetjük.

²⁹ Az Akadémia vezetése az 1973. szeptember 25-i elnökségi ülésen tárgyalta az elnökségi szintű tevékenység hatékonyságának növelésére kiküldött elnökségi bizottság munkájáról készült előterjesztést, amelyben megfogalmazták, hogy „az Elnökség elé kerülő anyagok esetében a döntés előtt, egyes esetekben pedig elnökségi ülés helyett kerüljön sor ankétokra, amelyeken való részvételre és a hozzászólásra az elnök önkéntes jelentkezést kér, és ennek alapján hívja össze a tagságot”.

Az ankéton arról is szó volt, hogy mit lehetne tenni e helytelen szemlélet ellen. Kialakult az a nézet, hogy a tudományos kutatásban dolgozó nők helyzetének javítása mindenekelőtt „folytonos odafigyelést” kíván mindazoktól, akiknek a tudományos életben elfoglalt helyük, szerepük lehetővé teszi, hogy segítsék a területen dolgozó nőket.

Felvetették, hogy az egyetemen, a tudományos diákkörökben támogatni kell a hallgatókat abban, hogy válasszák bátran a kutatói pályát, és a tanulmányok után is figyelemmel kellene kísérni mindazokat az egyetemen kitűnt fiatal nőket, akik nem kerültek kutatóhelyekre vagy egyetemi tanszékekre, és alkalmas időpontban őket is be kellene vonni a kutatómunkába.

Felhívták a figyelmet arra, hogy a kutatónőket differenciáltan, egyéni elbírálás alapján kell segíteni. „Az ankét felszólalói hangsúlyozták, hogy a tudományos kutatónők problémáit csak óvatosan, differenciáltan lehet felvetni. Óvakodni kell az általánosítástól, valamint csak a statisztika javítását célzó tendenciáktól.” Majd hozzátették: „Mindezek ellenére a tudományos kutatónőkkel kapcsolatban jelenleg nem az a fő veszély, hogy túlzott támogatásban részesülnek.”

Konkrét javaslatok is elhangzottak: „A gyermekgondozási segélyt igénybe vevő kutatónőknek legyen lehetőségük arra, hogy a segély összege és a kutatói fizetés közötti különbség összegének határáig a kutatási területükön munkát vállaljanak. A kísérletes munkaterületeken ezt a lehetőséget rövidített munkaidőben teljesített kutatómunkára használhassák fel. A gyermekgondozási segélyt igénybe vevő kutatónők nagyobb gyermekeiket ne tegyék ki a bölcsődéből vagy óvodából. Tegyék lehetővé, hogy ez idő alatt intenzív nyelvtanfolyamokon vehessenek részt.”

A függetlenített aspirantúrára történő felvételeknél – egyenlő esélyek esetén – a kisgyermekes anyák előnyben részesítését szorgalmazták. Annak érdekében, hogy a gyermekes anyák részt vehessenek külföldi tanulmányúton, javasolták, hogy a tanulmányút idejére a gyermekeket bentlakásos intézetekben helyezhessék el. Emellett az egyetemeken foglalkoztatott női oktatók adminisztratív feladatainak csökkentésére hívták fel a figyelmet.

Hollán Zsuzsa akadémikus válaszában hangsúlyozta, és több felszólaló is utalt rá, hogy a tudományos pályán dolgozó nők közül lényegesen kevesebben veszik igénybe a gyermekgondozási segélyt, mint a más munkakörben dolgozók. Ugyanakkor felvetette, hogy a kisgyermekes kutatónők problémái mellett arra is figyelni kell, hogy a kutatómunkát gátló tényezők a nagyobb gyermek esetében is fennállnak. Emellett lényeges kérdésnek tartotta a pedagóguspályán dolgozó nők bevonását a kutatómunkába, mert szakmai fejlődésük a jövő generáció nevelése, oktatása szempontjából is nagyon lényeges.

Erdey-Grúz Tibor, az MTA elnöke zárszávaiban hangsúlyozta, hogy az ankéton kialakult nyílt, őszinte vita és az elhangzott javaslatok segítséget adtak az ad hoc bizottságnak az Akadémia 1976-os közgyűlésére elkészítendő, a kutatónők munkáját akadályozó tényezők megoldását segítő ajánlások kidolgozásához.

Az 1975-ös közgyűlési határozat alapján időközben létrejött egy TMB munkabizottság is a TMB Plénum tagjaiból. Ennek elnöke Kovács István volt (az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatóhelyettese, az MTA levelező tagja), tagjai Szabolcsi Gertrúd (az MTA levelező tagja),³⁰ Halay Tibor (közgazdasági tudományok kandidátusa), Frigyes Andor (műszaki tudományok kandidátusa) és Hutás Imre (orvostudományok kandidátusa), titkára pedig Simon Péterné (a TMB titkárságának előadója). A létrehozott bizottság tagjait felkérték, hogy készítsenek egy helyzetelemzést, továbbá tegyenek javaslatot a nők tudományos kutatásban érzékelhető korlátozottabb lehetőségeinek, valamint a hatalommal rendelkező felső vezetésben a nők megfigyelhető alulrepresentált státuszának javítására és a képességeiknek megfelelő előmenetel biztosítására. Az anyag előkészítése során Kovács István elküldte az előterjesztést Hutás Imre igazgató-főorvosnak, a bizottság tagjának,³¹ aki biztatónak tartotta az anyagot és azt, hogy az MSZMP KB nőpolitikai határozatai után a tudományos minősítettek között nőtt a nők aránya.³² Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra is, hogy a népesedéspolitikai határozat³³ következtében a szülések számának emelkedése a diplomás nőket is érinti. Így ellentmondásnak érezte a tudományos fokozat megszerzésének túlzó, esetleg adminisztratív eszközökkel kényszerített elősegítését és ugyanakkor a népesedéspolitikai irányelvek következetes érvényesítését. A javaslat minden pontjával egyetértve óvott „a nők rosszul felfogott segítése érdekében a kontraszelekció veszélyétől. Nem járna politikailag sem kedvező hatással, ha látszateredmények érdekében alacsonyabb mércét állítanánk a nők elé. Feltétlenül indokolt azonban a nők aktív támogatása az Akadémia bizottságaiban aktívabb részvétel érdekében.”³⁴ A TMB munkabizottság 1976. február 4-i ülésén tárgyalta az elkészült helyzetjelentést, majd ebből egy nyolcoldalas tervezetet készítettek *A nők a tudományos minősítés rendszerében* címmel, amelyet megküldtek a TMB Plénumnak.

A TMB 1976. február 25-i plenáris ülése

A TMB Plénum első napirendi pontjaként a fent említett anyagot tárgyalta meg. Az ülés jegyzőkönyvének első 53 oldala tartalmazza a témához kapcsolódó vitát.³⁵ A vita levezetését a TMB Plénum elnöke, Kónya Albert akadémikus irányította. A TMB mun-

³⁰ Szabolcsi Gertrúd emellett elnöke volt a már említett „A nők tudományos fejlődését elősegítő tényezők feltárása tárgyában” kiküldött elnökségi ad hoc bizottságnak. Pályaképe olvasható ebben a *kötetben*.

³¹ Akadémiai Levéltár (a továbbiakban: AL) 200. TMB 1928/1.

³² A hetvenes években nőtt az egyetemet végzett és fokozatot szerzett nők száma, és ennek köszönhetően 1973-ban négy új női levelező tagot választott az Akadémia.

³³ A népesedéspolitika szempontjából kiemelkedő az MSZMP IX. Kongresszusának (1966) határozata, amely a termelékenység csökkenésének okait elemezve a népszaporulat emelését szorgalmazta. Javasolták a különböző juttatásokra fordítható összegek növelését, külön kiemelve a mezőgazdaságban foglalkoztatottak addigi, a családi pótlék és a nyugdíjaztatás terén meglévő hátrányos megkülönböztetésének megszüntetését, és ekkor határozták el a gyermekgondozási segély létrehozását. Hoóz István: Népesedéspolitikai döntéseket alakító tényezők Magyarországon. *Demográfiai tájékoztató füzetek*, 1988/4. 53.

³⁴ AL 200. TMB 1928/1. 2.

³⁵ Uo.

kabizottság nevében az elnök, Kovács István akadémikus arra hívta fel a figyelmet, hogy az elkészített anyagban kifejezetten a tudományos minősítés szempontjából releváns kérdésekre fókuszálva vizsgálták a kutatónők tudományos életben elfoglalt helyzetét. Azzal érvelt, hogy „a TMB-t végeredményben csak azok a kérdések érdekelhetik, ahol befolyása lehet a kérdés további intézésére”. Véleménye szerint a tudományos fokozattal rendelkezők között a nők aránya alacsony mind a kandidátusi, mind a doktori fokozatot szerzetteken belül; ennek megfelelően kijelölte a legfontosabb megoldandó feladatokat.

2. táblázat. Az adott évben fokozatot szerzett akadémiai doktorok és kandidátusok számának nemek szerinti megoszlása (1965–1975, fő)

Év	Doktorok	Ebből nő	Kandidátusok	Ebből nő
1965	42	1	220	27
1966	43	2	314	34
1967	45	–	270	20
1968	51	6	319	22
1969	56	1	338	40
1970	62	6	328	40
1971	68	5	335	45
1972	76	3	347	41
1973	75	5	339	43
1974	85	1	368	59
1975	77	3	268	37

Forrás: AL 200. TMB 1928/1. 2.

Az előterjesztéshez először Kulcsár Kálmán szólt hozzá. A tanulmányutak szervezésének merevségét említette (egy évre előre tervezik őket), ami mindkét nemnél hátrányt jelenthet, ha közbejött okok miatt halasztani kell, de a nőknél ez többször előfordul, mivel a nőknek „más jellegű a helyzete a társadalomban”. A vita során ugyancsak hátráltató tényezőként említették a gyermekvállalással kapcsolatos problémákat és ezzel összefüggésben azt, hogy végzés után azok a női hallgatók is eltűnnek a pályáról, akikhez reményt fűztek (Csizmadia Ernő). Madas András arra hívta fel a figyelmet, hogy elsősorban a társadalmi tudatban meglévő előítéleteket kell csökkenteni: „Igenis, ma hall az ember olyasmit, hogy: maga két évig nem szülhet, mert most a Kovácsné fog szülni, maga majd három év múlva szülhet. Ilyen körülmények között nem lehet szó a tudományos fokozat megszerzéséről, hiszen úgy kell igazodni, ahogy a főnök meghatározza, tehát nincsenek meg az elemi feltételei a családi élet kialakításának.”³⁶

³⁶ Uo. 14.

Azt javasolta, hogy a nők akkor szülhessenek, amikor akarnak, de meg kell teremteni számukra a tudományos munkavégzés feltételeit is. A gyeseen lévő nőkkel kapcsolatban a kandidátusi vizsgára való felkészülés segítésénél, a nyelvtanulásnál, a szükséges konzultációs lehetőség biztosításánál is arra irányultak a javaslatok, nehogy „elvonják az anyát a gyermekgondozás fő feladatának ellátásától”.³⁷ Vagyis a hozzászólók a gyermekvállalással és a megszületett gyermekek gondozásával kapcsolatban felmerülő problémákat a nők tudományos teljesítményét gátló tényezőkként említették, ami jobbító szándékaik ellenére is azt jelzi, hogy férfiként gondolkodtak, és egyértelműen megmutatta, hogy ezek a feladatok az 1970-es években egyértelműen a női szerepelvárások közé tartoztak.

A bizottság egyetlen női tagja, Szabolcsi Gertrúd is hozzászólott a vitához. Felhívta a figyelmet arra, hogy nem elég bevonni a nőket a tudományos életbe, hanem mivel ösztársadalmi ügyről van szó, a társadalmi szemlélet javítása, a feltételek megteremtése a férfiak és a nők közös ügye kell hogy legyen. Valamint arra is emlékeztetett, hogy nem a statisztika javítása a fő cél, hanem az egyenlő esélyek feltételeinek megteremtésére kell törekedni. Véleménye szerint a gyermekvállalás az egyetlen, nemhez köthető különbség, tehát minden segítséget meg kell adni a kisgyermekes nőknek az aspirantúra elvégzéséhez. Javasolta, hogy a gyermeket vállaló nőknek biztosítsanak állami ösztöndíjat, így három éven keresztül mint aspiránsok dolgozhattak volna, további feladatok alóli mentességgel. A főhatóságok figyelmét felhívta arra is, hogy az aspiránsfelvételeknél mindenképpen ajánlják az aspirantúrára való jelentkezést az olyan fiatal nőknek, akik arra érdemesek, kiválóak a szakmájukban, és idegen nyelven is beszélnek. Ugyanakkor nagyon fontosnak tartotta a minőség megőrzését, ezért javaslatában a kiindulási esélyegyenlőség megteremtésére hívta fel a figyelmet: „Azt kell elérnünk, hogy olyan feltételeket teremtsünk, hogy azok a nők, akik megteszik azt az erőfeszítést, amely szükséges a tudományos munkához – mert mindnyájan megtettük ezt az erőfeszítést –, objektív lehetőséget kapjanak erre.”³⁸

A további hozzászólásokban emlékeztettek arra, hogy különböző szakterületeken mások a kandidátusok és a tudományok doktorainak potenciális lehetőségei, ezért az egyes tudományterületeken eltérő a merítési bázis. Azt is problémaként említették, hogy az oktatásban részt vevő nőknek jóval nagyobbak a többletfeladataik (biológia, orvostudomány). Javasolták, hogy a tudományos diákkörökbe fokozottan vonják be a női hallgatókat. Simon Sándor azt fűzte a vitához: „Nem egy nőt ismerek, aki kitűnő koponya, és mindaddig, amíg a férjének nem lesz tudományos fokozata, ő sem hajlandó kérelmét a fokozat megszerzése érdekében beadni.”³⁹

A felvetett problémákra és javaslatokra Szabolcsi Gertrúd a következő választ adta.

– A férjezett/nem férjezett nőkre nincs adat. A hátrányok kialakulásánál úgy tenné fel a kérdést, hogy gyermekes vagy nem gyermekes. Ugyanakkor a nőkkel szem-

³⁷ Uo. 34.

³⁸ Uo. 16.

³⁹ Uo. 45.

ben meglévő diszkrimináció kapcsán egyes vezető férfiak hozzáállására hívta fel a figyelmet: „Nyilván nehéz lenne abban a kutatóintézetben, akár férjes, akár nem férjes nőnek előrehaladnia, ahol az igazgató a tudományok doktora, és azt mondja, jobb lenne, ha otthon maradnának, és a fakanál mellett lennének.”⁴⁰

- Figyelmeztetett a minősítéssel rendelkező nők statisztikai adatainak elemzése kapcsán felmerülő problémákra, mivel egyes tudományterületekre a nők csak 1945 után kerülhettek be (jog, műszaki tudományok). Az 1952-től kezdődő statisztikai adatgyűjtésben a nők még nem jelenhettek meg, ezért ezeket csak 1960-tól tartotta értékelhetőnek. Egyidejűleg más problémára is felhívta a figyelmet: „Nézzük meg, mi, akik most vagyunk 50–60 évesek, akik felelősek vagyunk azért, hogy mi történt az elmúlt 15 évben, gyászos dolgot tudunk mondani. Márpedig azt, hogy az ELTE a legnagyobb természettudományi egyetemünk, és ott egyetlen nőnek van tudományok doktora fokozata, Székyné Fux Vilmának.”⁴¹ (Beck Mihály közbeszólása: Ő már a debreceni egyetemen van!)⁴²
- Azokon a területeken, ahol a doktori teljesítményhez teammunkára van szükség (természettudományok), nehezebb a nők előrejutása, mivel a nők nem kapják meg a kutatáshoz elengedhetetlenül szükséges beosztott munkatársat, laboránsokat. Szintén hiányzik számukra a segéderő, például a gépírónő.

Többen utaltak arra, hogy a kutatói pályán való haladás különbségei legtöbbször az eltérő szocializációból következnek: míg a férfi magát helyezi előtérbe, addig a nő másokat, főként a családtagokat. Ezen a helyzeten az javíthatna, ha mind a nők, mind a férfiak másképp gondolkodnának, kölcsönösen fontosnak tartanák a másik előmenetelét.

Kovács István zárta a vitát a bizottság elnökeként. Felhívta a figyelmet a nemzetközi szinten megfigyelhető túltámogatási veszélyre, arra, hogy a túlzott megkülönböztetés negatív formában hathat vissza. A javaslatok megfogalmazásánál ennek elkerülését javasolta. Arra is utalt, hogy az anyag talán nem mutatja, de a politikai határozatoknak van hatásuk: az MSZMP KB 1970. februári nőpolitikai határozata óta száz százalékkal emelkedett az aspiránsnők száma.

Kónya Albert a vita alapján javasolta, hogy az előterjesztésre benyújtott anyagot bővítsék ki, és küldjék el az akadémiai szervezeteknek (osztályelnököknek, közgyűlésnek, vezetőknek), de elsősorban a TMB szakbizottságainak, mivel ott dől el, hogy milyen reményekkel startolnak a nők és a férfiak. Tapasztalatait megosztva fontos megállapításokat tett, és felsorolt néhány okot, amelyek szerepet játszanak a kutatónők hátrányos helyzetében: például az aspiránsfelvételeknél a nők körében nagyobb volt az elutasítások száma, vagy eleve nem a kutatások fő témáihoz, hanem mellékvágányokra tolták őket. Végül hozzátette: „A társadalmi köztudattal van baj, nem a nőkkel. A férfiak hosszú évszázadok alatt nevelték bele a nőkbe ezt a köztudatot... Bátorítsuk

⁴⁰ Uo. 42.

⁴¹ Az ő pályaképét is olvashatjuk ebben a kötetben.

⁴² AL 200. TMB 1928/1, 43.

a nőket... Ne kövessenek olyan tekintélyelveket, amelyek idejétmúltak, és amelyekről lehetőségük van megszabadulni.”⁴³ A Tudományos Minősítő Bizottság 1976. február 25-i ülésén hozott határozatai felhívták rá a figyelmet, hogy már az egyetemről kezdve minden szinten segíteni kell a nőket abban, hogy kutatói pályát válasszanak, valamint a munkahelyeken biztosítani kell tudományos fejlődésüket.

Az MTA Elnökségének határozatai, 1976. március

Az MTA Elnöksége 1976. március 30-i ülésén tárgyalta a Szabolcsi Gertrúd által vezetett munkabizottság *A nők helyzete a tudományos kutatásban* című előterjesztését.⁴⁴

Szabolcsi Gertrúd az előterjesztést – szokatlan módon – egy 18. századi református lelkész, irodalomtörténészről, Bod Pétertől vett mottóval kezdte: „Más országokban a’ tudós Asszonyok nem olyan ritkák, mint a’ Fekete Hattyuk, vagy a’ Fehér Tsókák, a’kik a’ tudós Férjfiak között elő számláltatnak s’ ditsértetnek. Hogy azért itt-is egy kettő meg-emlittetik, hogy másoknak legyen jó példa a követésre, ’s a’ tudományt azoknak Példájokkal ne szégyenljék. Nem illő, hogy a’miatt senkinek illetlen vádja vagy ítélete alá essen.”⁴⁵

Az előterjesztés első fejezetének első része a fiatal kutatónőkkel, a kezdősebesség és a szociális intézmények problémáival foglalkozott, megismételve azokat a gondolatokat, amelyek a TMB előterjesztésében is megfogalmazódtak, és hozzátéve, hogy bár a kutatónők problémái sok tekintetben megegyeznek a dolgozó nők problémáival, ehhez az ő esetükben speciális kérdések is járulnak. A második rész tárgyalta azokat a kérdéseket, amelyek a kutatónők következő korosztályát érintették: például az adminisztratív munkával való túlterhelést, a tanulmányutakból való kimaradást, a segéderők (laboránsok, gépírónők) hiányát stb. Végül a harmadik részben vizsgálta azt is, hogy miért van olyan kevés nő a tudományok doktorai között, különösen néhány szakmában. A nők arányát (24,7 százalék, 1973. évi statisztika) a kutatómunka területén jelentősnek értékelte, emellett jelezte, hogy fokozottabb figyelmet kell fordítani a fiatal nők helyzetére, mivel a diploma utáni első tíz év egybeesik a családalapítás időszakával. Az előterjesztés második fejezetében megfogalmazták javaslatukat.

1. Az MTA – akár a tudományos létesítmények beruházási alapjának terhére is – fejlessze a gyermekintézményeket.

a) A gyermekintézmények és egyéb szociális intézmények hálózatának bővítését kell szorgalmazni, valamint gondoskodni kell arról, hogy a gyes időszaka ne legyen holt idő a kutatómunka szempontjából.

⁴³ Uo. 52.

⁴⁴ AL 200. TMB 1928/4. Előterjesztés.

⁴⁵ Idézet Bod Péter *Magyar Athenas* (Magyarigen, nyomtatott az 1766-dik esztendőben) című könyvének előszavából. Ebben a műben 528 író életét és munkásságát ismerteti Bod Péter, köztük néhány női író is megemlítve: Bethlen Kata, Lorántffy Zsuzsanna, Petrőczy Kata Szidónia, Daniel Polixénia.

- b) Ha gyermeke hároméves kora előtt a kutatónő visszatér a munkájához, akkor addig az időpontig, amíg a gyermekgondozási segélyre egyébként igényt tarthatna, részleges munkaidőben dolgozhasson. Emellett felmerült az is, hogy a gyermek hároméves kora előtt visszatérő kutatónők gyermekgondozási költségeihez hogyan lehetne hozzájárulni egy központi alapból.
 - c) A gyermekgondozási segélyen lévő nők számára esetleg az esti órákban külön nyelvi és szakmai továbbképzést elősegítő tanfolyamokat lehetne szervezni, mivel este a gyermeket más családtag is elláthatja.
 - d) Nagyon fontos javaslat volt a nemek esélyegyenlőségének megteremtése szempontjából, hogy az MTA hasson oda, hogy változtassák meg azt az általános társadalombiztosítási rendelkezést, amely szerint a gyermek betegsége esetén csak az anya mehet gondozás céljából táppénzes állományba.
 - e) Az MTA legalább minimális mértékben tegye általánossá intézményeinek üzemorvosi ellátását.
2. A tudományos kutatást elősegítendő a következő speciális javaslatokat tették.
- a) A rátermett kutatónők az eddiginél nagyobb számban részesüljenek tanulmányutakban, vegyenek részt kongresszusokon. A fiatal anyák nagyobb számban részesüljenek rövidebb tanulmányutakban (a tudományág igényeinek megfelelően két hét – három hónap), jussanak el kongresszusokra. Ehhez vizsgálják meg annak lehetőségét, hogy hosszabb tanulmányút esetén hogyan lehet férőhelyet szerezni teljes ellátást biztosító gyermekotthonban (lásd a Külügyminisztérium hasonló intézményét).
 - b) Ha az aspirantúránál rövidebb rendkívüli fizetett szabadságra megy a fiatal anya, akkor a tudományos kutatás érdekében a kiesett jövedelmet kompenzálni kell. Javasolták a főhatóságok és a TMB figyelmének felhívását, hogy az arra érdemes kutatónők számára fokozottabban biztosítsanak helyet az aspirantúra keretében még akkor is, ha egyetemeken vagy úgynevezett „egyéb kutatóhelyeken” dolgoznak.
 - c) A kutatási eredményekkel rendelkező nőket az eddiginél merészebben bízzák meg tudományos feladatokkal, lássák el munkatársakkal, tudatosan törekedjenek előléptetésükre, vezetői állások betöltésére, érvényesítsék az „egyenlő munkáért egyenlő bér” elvét.
 - d) Az MTA pedig vizsgálja meg az okokat, hogy abban a néhány tudományágban, amelyek már 1945 előtt is nyitva álltak a nők előtt, miért csak elenyésző számban vagy egyáltalán nem jutott el nő a tudományok doktora fokozatig.
 - e) Ösztönözzék az arra érdemes kutatónőket a kandidátusi, illetve doktori fokozat megszerzésére, tegyenek javaslatokat a tudományos testületekbe való bevéltásukra; fokozottabban vonják be őket az akadémiai bizottságok tevékenységébe és kiadványok szerkesztési munkálataiba.
 - f) Az MTA Elnöksége, főtítkára és Személyzeti Főosztálya fokozottan vizsgálja, hogy akadémiai tagok, tiszteleti tagok ajánlásánál, díjak odaítélésénél stb., illetve

a kinevezési és előléptetési javaslatoknál kellőképpen figyelembe veszik-e a kiváló eredményeket elért női kutatókat.

- g) Felhívták a figyelmet arra, hogy a változáshoz maguknak a kutatónőknek is erőfeszítéseket kell tenniük, illetve a megoldás nem lehet formális, statisztikát javító, hanem folyamatos figyelmet, időközönkénti ellenőrzést igénylő feladat kell hogy legyen. Ugyanakkor arra is rámutattak, hogy az Akadémia önmaga nem oldhatja meg a kutatónők helyzetének pozitív irányú változtatását, de saját lehetőségein belül sokat tehet. A kitűzött célok megvalósításában, a közvélemény formálásában fontos szerepet szántak a tudósoknak is.

Az elnökség 17/1976. számú határozatában⁴⁶ elfogadta a Szabolcsi Gertrúd vezette munkabizottság előterjesztését, és hangsúlyozták, hogy „a kutatónők nem kedvezményekre tartanak igényt, hanem arra, hogy objektív biológiai körülményeik figyelembevételével a férfakkal egyenlő lehetőségeik legyenek alkotóképességük kibontakozásának előmozdítására”. Az elnökség felszólította az Akadémia tagjait, hogy aktívan és tartósan működjenek közre annak megelőzésében, hogy azok a tehetséges nők, akik maguk is megfelelő erőfeszítéseket tesznek tudományos munkájukban, ne kallódjanak el. Az elnökségi határozat azzal fejeződött be, hogy „az elnök a közgyűlés határozata után készítsen az illetékes szervek számára olyan előterjesztést vagy előterjesztéseket, amelyek a javaslatok végrehajtását szolgálják”.

Érdemes megismerni a TMB Szociológiai és Demográfiai Szakbizottságának a fenti előterjesztéssel kapcsolatban született állásfoglalását. A szakbizottság tagjai megállapították, hogy a problémáknak csak bizonyos hányada származik a tudományos minősítés helyzetéből, és ezek csak részben küszöbölhetők ki a TMB hatáskörében. Sokkal inkább a nők általános társadalmi helyzetének még megoldatlan problémáival fűgnek össze (társadalmi elvárások, szocializáció).

A szakbizottság javaslatot is tett, hogy milyen akadémiai intézkedésekkel csökkenthetők a nők hátrányai. Felhívta rá a figyelmet, hogy míg 1971–1974 között folyamatos növekedés volt tapasztalható az aspiránsok közé felvett nők százalékarányában (15,1 százalékról 23,9 százalékra nőtt), addig 1975-ben már visszaesés tapasztalható (17,2 százalék). Ezt a nagyarányú csökkenést – 6,5 százalék – nem lett volna szabad figyelmen kívül hagyni.⁴⁷

A szakbizottság bírálta, túl óvatos és túl diplomatikus megfogalmazásnak tartotta azt a megállapítást, hogy a számadatokból nem lehet közvetlen következtetést levonni arra vonatkozóan, hogy a minősítési rendszer összhangban van-e a női egyenjogúság társadalmi méreteiben megvalósítandó követelményével. Leszögezte, hogy a számadatok jelentékeny lemaradást tükröznek. Az előterjesztésben is olvasható az a meg-

⁴⁶ Az MTA Elnökségének 17/1976. számú határozata. *Akadémiai Közlöny*, 1976/6. 84–85.

⁴⁷ Kovács István a TMB 1976. február 25-i plenáris ülésén az előterjesztés kapcsán megemlítette, hogy az anyag talán nem mutatja, de a politikai határozatoknak igen nagy hatásuk volt, mert száz százalékkal emelkedett az aspiránsnők száma. Az utolsó év adatai azonban az ő figyelmét is elkerülték.

állapítás, amely szerint a nők minősítésének fejlődése „nincs összhangban a nőknek állandóan növekvő szerepével a tudományos kutatásban”.⁴⁸

Nem értettek egyet azzal a megállapítással sem, hogy „a vizsgáktól való pszichés félelem a nőknél jelentkezik”, mivel a bizottság tagjainak vizsgákon szerzett tapasztalatai szerint a nők általában jobb és nyugodtabb vizsgázók.

Erős diszkriminációnak vélték a szakbizottságokon belül a nők hiányát. Volt olyan bizottság, amelyben egyetlen nő sem kapott helyet, amit semmi sem indokolhatott. Kifogásolták, hogy a TMB Plénium 1973-ban kinevezett 36 tagja között is csak egyetlen nő van, Szabolcsi Gertrúd.⁴⁹

A Szociológiai és Demográfiai Szakbizottság javasolta, hogy a TMB vizsgálja meg, hogyan lehetne segíteni abban, hogy az aspirantúra, a minősítés, az ösztöndíjjuttatás terén a tudományos területeken dolgozó házaspárok esetében a nő ne kerüljön hátrányos helyzetbe. (A feleség minősítése ugyanis háttérbe szorult, gyakran el is maradt.)

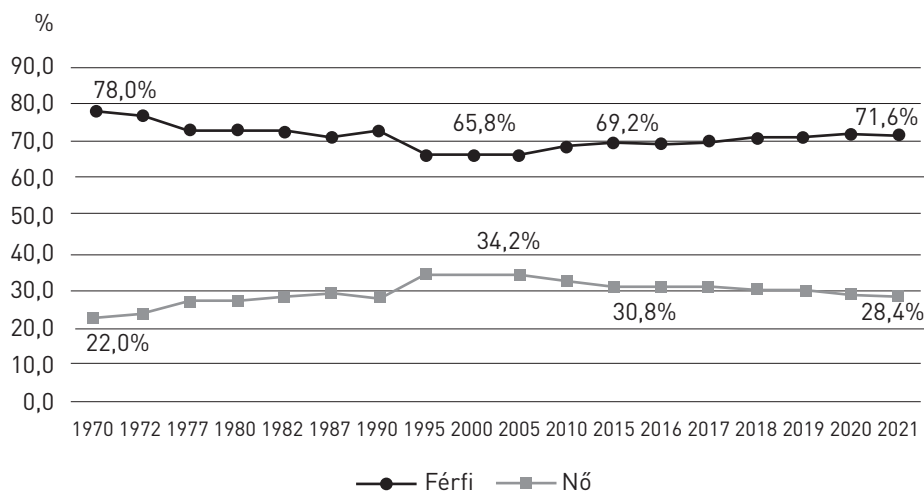
Hiányolták, hogy az előterjesztés nem tért ki arra, hogy vidéken, főként nem egyetemi városokban működő tudományos munkahelyeken hogyan lehetne segíteni a dolgozó nőket. A területi hátrányok csökkentéséhez jóval komolyabb tájékoztatásra lenne szükség. Javasolták, hogy amennyiben az egyes szakbizottságokban kirívóan elmarad az átlagtól a női aspiránsfelvétel és a nők minősítésszerzése, akkor a TMB szólítsa fel az érintett szakbizottságot az okok kivizsgálására, és kérjen jelentést. Továbbá javasolták azt is, hogy az MTA kutatóhelyein, a nem szervezett képzés/aspirantúra útján való fokozatszerzésnél a fiatal, kisgyermekes nők helyzetét vizsgálják meg, és szervezzenek számukra speciális képzéseket (rövidített egyéves ösztöndíj, külföldi kiküldetés). Végül a szakbizottság arra is felhívta a figyelmet, hogy az elkészült javaslatok alapján úgy tűnik, a TMB-nek csak igen hiányos évenkénti statisztikai kimutatásai vannak a női aspiránsok, kandidátusok és doktorok számának alakulásáról. Csak ezeknek az adatoknak a rendszeres és idősoros kimutatása alapján lehetnének tervezhetőek a nők helyzetének javítására szolgáló intézkedések, a folyamatos és tartós figyelem vezethetne el a megoldáshoz.

Az MTA 1976-os előterjesztésének hosszú távú hatásai

Az MTA 1976-os előterjesztése és javaslatai után áttekintve a női kutatók számának alakulását, az akadémiai hierarchiában való elhelyezkedésüket, a nemek közötti arányok változását a 2021-es időintervallumig pozitív, de nem elégséges változást tapasztalhatunk. Sőt a változások az évek előrehaladásával nem lineárisak; a harmadik évezred első évtizedének közepétől enyhe, majd 2018-tól jelentős csökkenés tapasztalható (5. ábra).

⁴⁸ Szociológiai és Demográfiai Szakbizottság állásfoglalása. AL 200. TMB 1928/4.

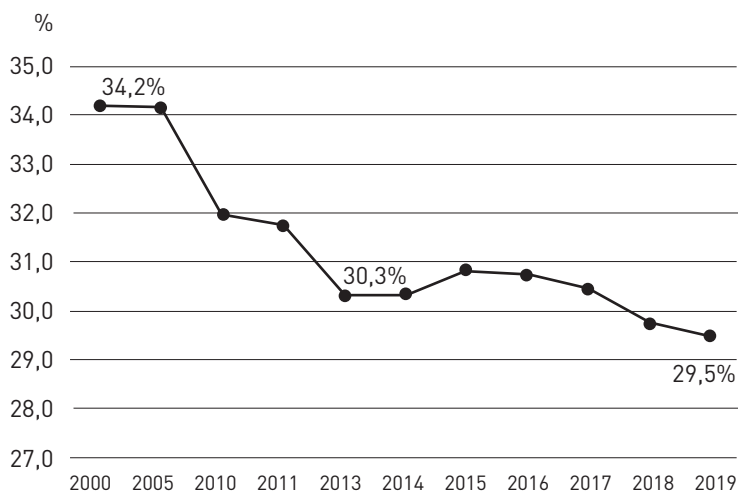
⁴⁹ Az 1976 augusztusában újraválasztott bizottságnak már négy nő volt a tagja: Barkóczi Ilona, Dévay Márta, Falusné Szikra Katalin és Wollemann Mária. Mind a négy tudós pályaképe olvasható ebben a kötetben.

5. ábra. Kutató-fejlesztők aránya nemek szerinti bontásban (1970–2021, %)

Forrás: KSH, *Nők és férfiak Magyarországon 2019*, 3.15-ös tábla és Palasik–Papp, 2007 adatai alapján saját szerkesztés

Míg a tendencia három évtizeden keresztül emelkedő volt, ez 2005-ben megtört. A kutatásban részt vevő nők férfiakhoz viszonyított aránya jelentősen csökkent, majd 2013-ban stabilizálódott. Enyhe emelkedés után 2016-tól – az évenkénti bontást figyelembe véve – ismét és folyamatosan csökkenni kezdett. 2021-ben alig volt magasabb, mint a rendszerváltás előtt, ami mindenképpen negatívan befolyásolja a női tudósok

6. ábra. Kutató-fejlesztő nők aránya (2000–2019, %)

Forrás: KSH, *Nők és férfiak Magyarországon 2019*, 3.16-os tábla, 59–60. oldal alapján saját szerkesztés

további fokozatszerzésének merítési bázisát és az akadémiai fokozatok megszerzésének lehetőségét. További problémát jelez a kutatás-fejlesztésben foglalkoztatottak létszámának nemek szerinti és szektoronkénti megoszlása (3. ábra), amely szerint a kutatók között a nők aránya jelentősen alulreprezentált, míg a segédszemélyzet és egyéb támogató személyzet között jelentősen felülreprezentált.

A tendencia azért is lehangoló, mert a kutatásra szánt összegek – ahogyan a 3. táblázat is mutatja – ez idő alatt jelentősen növekedtek.

3. táblázat. A kutatás-fejlesztési ráfordítások tevékenységtípus szerint (millió forint)

Év	Mindösszesen	Ebből		
		alapkutatás	alkalmazott kutatás	kísérleti fejlesztés
2001	140 605	41 264	36 433	51 259
2003	175 773	54 599	52 858	59 172
2005	207 764	55 757	66 763	77 599
2007	245 693	54 736	91 335	94 300
2009	299 159	66 664	103 719	123 478
2011	336 573	70 424	112 949	147 660
2013	420 100	81 865	128 896	203 953
2015	468 390	86 418	122 051	254 497
2017	517 258	98 397	116 150	297 329
2019	702 199	144 457	127 527	425 216
2021	907 453	208 333	167 532	526 387

A táblázat tartalmazza a tudományos fokozattal rendelkezők tiszteletdíjára, illetménykiegészítésére, valamint az ösztöndíjakok illetményére költségvetési forrásból kifizetett összegeket, továbbá 2005-ig az államháztartási forrásból származó, a megfigyelt kutató-fejlesztő helyeken kívül felhasznált pénzeszközöket.

Forrás: KSH 2022, 26.1.1–12. tábla alapján saját szerkesztés

A nők férfiakhoz viszonyított általános esélyeinek csökkenését az üvegplafon-index⁵⁰ is jól jelzi, amely Magyarország esetében 2013 és 2016 között 1,57-ről 1,94-re növekedett, miközben az Európai Unió tagállamainak mutatója valamelyest csökkenő tendenciát

⁵⁰ Az üvegplafon (glass ceiling) kifejezést Gay Bryant, a *Working Women* magazin szerkesztője használta először *The Working Woman Report: Succeeding in Business in the '80s* (Simon & Schuster, Kadin-Ístihdam–USA, 1984) című könyvében. <https://www.wsj.com/articles/the-phrase-glass-ceiling-stretches-back-decades-1428089010> (Utolsó letöltés: 2023. január 28.) Az üvegplafon-jelenség láthatatlan akadályok sorát jelenti, amikor egy szakképzett személy előmenetele egy szervezet hierarchiáján belül egy bizonyos szinten megakad. Ezt vertikális szegregációnak is nevezzük, amelynek oka a nemi, a faji, az ideológiai stb. alapon történő hátrányos megkülönböztetés. Jellemzően a nők és a kisebbségek előmenetelével kapcsolatban szoktak üvegplafonról beszélni. Az üvegplafon-index azt mutatja, hogy a nők mennyire számíthatnak egyenlő bánásmódra a munka világában egy adott országban. <https://www.economist.com/graphic-detail/2015/03/05/the-glass-ceiling-index?fsrc=scn%2Ffb%2Fwl%2Fbl%2Fdc%2Ftheglassceilingindex> (Utolsó letöltés: 2023. január 25.)

mutatott (1,68-ról 1,64-re).⁵¹ Tardos Katalin és Paksi Veronika azokat a magyarországi kutatásokat elemezték, amelyek a nemek közötti esélyegyenlőtlenséget vizsgálták a munka–magánélet összeegyeztetésében. Az ezzel kapcsolatos kutatásokat így összegezték: „Nagy Beáta (2014) a magyar műszaki felsőoktatásban kvalitatív kutatás segítségével a szervezeti nemi kultúrát vizsgálta, és felhívta a figyelmet arra, hogy a szereplők még csak nem is érzékelik a nemek közötti egyenlőtlenséget. Schadt Mária (2011) doktoráltak reprezentatív mintáján vizsgálta az intézményi tényezőket, amelyek alapján a karrierlehetőségeket gátló körülmények újratermelődnek. A kutatónők hátrányát legfőképpen a nemekre vonatkozó sztereotípiákra és a férfi–női szerepek megosztottságára vezeti vissza. [...] Tanulmányukban Lannert Judit és Nagy Beáta (2019) azt emelik ki, hogy Magyarországon a felsőoktatás- és tudománypolitikában kimutatható a genderszemlélet hiánya, sőt a gendervakság és a genderszempontok elutasítása (anti-gender attitude) is. Ennek következtében a nőknek nyílt és rejtett akadályokkal kell megküzdeniük ahhoz, hogy férfi társaikhoz hasonló teljesítményt nyújthassanak. Ezért a látszólag egyenlő, meritokratikus teljesítményelvárások hátrányos megkülönböztetéshez is vezethetnek.”⁵²

Tehát a fenti adatok tulajdonképpen a nők tudományos fokozatszerzéséhez szükséges merítési bázis csökkenését jelzik, vetítik előre, ami aggodalomra adhat okot. Az MTA 2016-os akadémikusválasztási eljárása során nagy meglepetést váltott ki az a tény, hogy bár tizenkét nő is volt a 117 tagjelölt között, az osztályokon egyik sem került be a választható tagok közé, így a közgyűlésen végül csak férfiakat (26 fő) választottak meg új levelező tagoknak.⁵³

Az MTA 2016-os akadémikusválasztása után kialakult vita

Az, hogy a női jelölteket lesöpörték az „asztalról” az MTA 2016-os közgyűlésén, újra elindított egy párbeszédet, ami ismét előtérbe állította a nők tudományos előmenetelében meglévő gátakat. A hozzászólásokat a *Magyar Tudomány* folyóiratban követhetjük. Somogyi Péter a kialakult helyzetre reagálva *Alkalmasak-e a magyar nők az MTA tagságára?* című írásával indította a vitát.⁵⁴ „Én szégyellem, hogy egyetlen nő sem került be; ez egyértelmű diszkrimináció, melyen változtatnunk kell. Ez a szomorú tény

⁵¹ *She Figures 2018. Gender in Research and Innovation*. 124.

⁵² Tardos Katalin–Paksi Veronika: Tudományos karrierutak kutatói értékelése: női és férfi perspektívák. *Kultúra, közösség és társadalom. Tanulmányok Tibori Tímea tiszteletére*. Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Szociológiai Társaság, Budapest, 2020, 97.

⁵³ Az akadémikussá válás első lépése a levelező tagok választása. A levelező tagokat nagy merítési bázisból, az MTA doktori közül, meritokratikus ajánlásokra alapozva, többlépcsős folyamatban az akadémikusok közössége választja. A rendes tagok már csak ebből a szűk körből kerülnek ki: a jelenlegi gyakorlat szerint a levelező tagok általában hat év (az előírt minimum) elteltével rendes tagok lesznek. A tagválasztásról lásd Hay Diana tanulmányát ebben a kötetben.

⁵⁴ Somogyi Péter Agy-díjas neurobiológus, a magyar, a német és az angol tudományos akadémiák rendes tagja, az Oxfordi Egyetem agykutató professzora 2020 júniusában bejelentette lemondását MTA-tagságáról. Kenesei István: A világ bús tengere. *Élet és Irodalom*, 2020. július 31.

választási rendszerünk tükrre. Kívülről valaki azt gondolhatná, hogy a nők kirekesztése Akadémiánk hagyománya. Ez biztosan nem így van, és a 7%-os női arány nem kirekesztést jelent. Az alacsony arány azt mutatja, hogy a nők tudományos eredményeit kevésbé ismerjük el.”⁵⁵ Nemzetközi példákra hivatkozva megismételte három javaslatát, amelyeket a 2016. május 2-i zárt tagválasztó közgyűlésen tett.

1. „Az Elnökség dolgozzon ki rendszert, és vezesse be a következő választásra három év múlva, hogy az 50% feletti szavazatot elért nők az osztálysorrendtől függetlenül levelező tagjelöltté váljanak közgyűlési szavazásra. Az Elnökség a fennmaradó helyeket ossza szét az Osztályok között a sorrend szerinti jelöltségre.”
2. „Az Elnökség dolgozza ki és vezesse be a következő akadémikusválasztásra a külső, független szakmai bírálók rendszerét, melyben minden jelölről legalább három, de lehetőleg öt vezető nemzetközi szakember adjon írásos szakmai tanácsot.”
3. „Az Osztályok szavazásán az indoklás nélküli titkos NEM szavazati mechanizmust meg kell szüntetni, és csak IGEN vagy üresen hagyás lehetőség legyen.”⁵⁶

A Somogyi Péter által feltett provokatív kérdésre tizenegy válasz érkezett. A válaszok elemzése előtt – a tudományos fokozattal rendelkezők nemek szerinti arányában megfigyelhető csökkenő tendencia ismeretében – újra feltehető a TMB Szociológiai és Demográfiai Szakbizottságában 1976. június 8-án megfogalmazott kérdés, miszerint „minősítési rendszerünk ‘összhangban’ van-e a női egyenjogúság társadalmi méreteiben megvalósítandó követelményeivel, hogy képes-e speciális segítséget nyújtani a nőknek?”⁵⁷ Vagy az időnkénti fellángolás „a kutatónők helyzetének javítására” vajon nem a negatív tendenciák utáni tudatosabb odafigyelésnek köszönhető-e, amit egy idő után visszarendeződés követ. A hullámozó eredmények azokra az okokra is visszavezethetők, amelyekre már Szabolcsi Gertrúd is felhívta a figyelmet: nemcsak a nőkről, hanem össztársadalmi ügyről van szó. A társadalmi szemlélet javítása, a feltételek megteremtése a tudós- és az egész társadalom közös ügye kellene, hogy legyen, ez vezethet tartós és pozitív irányú változásokhoz. A fenti feltételek következetes megteremtésének hiányából adódó problémának tudható be a 2016-os akadémikusválasztás kutatónőkkel szembeni diszkriminációjának jelentős része is.

A Somogyi Péter vitaindító cikkére érkezett válaszok több irányból közelítették meg a problémát. Az egyik felmerült vitatéma a támogatás, a megkülönböztetés kérdése volt. „Amikor felvetődik bizonyos pozitív diszkrimináció szükségessége, a tiltakozók között ott vannak már megválasztott akadémikus nők, akik ebben elismertségük lefokozását látnák. Pedig a helyzet másképpen nem fog változni. Én korlátozott keretek között megvalósítandó pozitív diszkriminációt tartok szükségesnek és lehetségesnek”

⁵⁵ Somogyi Péter: Alkalmasak-e a magyar nők az MTA tagságára? *Magyar Tudomány*, 2016/7. 862.

⁵⁶ Uo. Somogyi Péter cikkében jó példaként utalt az angol Royal Societyre és a német Leopoldinára, ahol az utóbbi években 30 százalék körüli a nők aránya az új tagok között.

⁵⁷ Szociológiai és Demográfiai Szakbizottság állásfoglalása. AL 200. TMB 1928/4.

– írta Hargittai Magdolna.⁵⁸ Azt javasolta, hogy „abban az esetben, amikor az osztályokon nagyjából azonos teljesítményt felmutató nő és férfi jelölt között kell választani, az Akadémia vezetése ajánlja a női jelölt támogatását, és vegye figyelembe az osztálykeretek elosztásánál a női jelöltek számát”. Az MTA intézményein belüli maszkulin hegemoniának a nők lehetőségeit gátló szerepére is utalt Hargittai Magdolna, aki szerint „feltűnően kevés női tagja van az MTA-nak, és az Akadémia feltűnően keveset tesz a helyzet megváltoztatásáért. Jól ismert, hogy egy férfidominanciájú szervezetben természetesen alakul ki az a helyzet, hogy az új tagok kiválasztásánál megint férfiakat válasszanak.” A vitában szintén megszólaló Kamarás Katalin azonban más véleményt képviselt. Azt írta, hogy ha a 2016-os választáson „a jelölésekben megjelenő arány érvényesült volna, akkor a megszokott két-három új női levelező tagot üdvözölhattük volna sorainkban. A hozzám közel álló területeken végigtekintve, bizony én is találtam olyan női jelölteket, akiknek a formális mutatói elérték vagy meghaladták a végül megválasztott férfi kollégáékét (tehát a 'számokhoz való ragaszkodás' sem magyarázat). Ennek ellenére nem támogatnám a pozitív diszkriminációt.”⁵⁹

A vita hozzászólásaiban egyértelmű volt a biológiai magyarázatok elvetése. A kudarcként inkább abból következtek, hogy nincs elég jelölhető kiemelkedő női tudós (Buzsáki György, Kamarás Katalin, Lamm Vanda). A rendszer hibájából következően elfogynak a nők, mire elismerésre alkalmas teljesítményt tudnának felmutatni. A gyermekszüléssel és -neveléssel kapcsolatos pszichikai, szellemi és időbeli befektetést a nők tudományos munkájában gátló tényezőnek tekintették, míg a karrier során tapasztalt versengést úgy emlegették, mint ami a férfiaknak kedvez.

Szintén a választási rendszer hibájaként utaltak arra, hogy a kiválóság mellett nagy szerepet játszik a lobbizás. Ezt maga Somogyi Péter is elismerte: „Hol van hát a különbség? A hipotézisem az, hogy a diszkrimináló választási rendszerünkben van. Sajnos csak anekdotális információm van a többi osztály működéséről, de a Biológiai Osztályon, hogy a sok kiváló jelölt közül kik kerülnek az első néhány közé, az érdekcsoportok lobbymunkáján múlik.”⁶⁰ Többen hivatkoztak arra (Hadas Miklós, Hargittai Magdolna), hogy az akadémikusok 93,4 százaléka férfi, így elsősorban ők jelölhetnek új női akadémikust.

Somogyi Péter a vitaindító cikkéhez érkezett hozzászólásokra adott válaszában a változás lassúságára is felhívta a figyelmet. Közölve az 1965 és 2016 között megválasztott nők arányát úgy vélte: „Ha tudjuk tartani a nők megválasztásának elmúlt 25 éves ütemét, amire semmi bizonyíték nincs, a nők aránya akkor is csak 2150-re érne el a 30%-ot az MTA-n. De még a 30% sem tükrözné a nők arányát a tudományos haladáshoz való hozzájárulásban. [...] Remélem, tudunk annyit tenni, hogy legfiatalabb aka-

⁵⁸ Hargittai Magdolna: Korlátozott pozitív diszkrimináció. *Magyar Tudomány*, 2016/7. 865. A további két idézet ugyanitt található.

⁵⁹ Kamarás Katalin: Nők az Akadémián. *Magyar Tudomány*, 2016/7. 866.

⁶⁰ Somogyi Péter: A számok beszélnek. Válasz az „Alkalmasak-e a magyar nők az MTA tagságára?” című cikkemhez érkezett hozzászólásokra. *Magyar Tudomány*, 2017/5. 627.

démikustársaink megtapasztaljanak egy olyan, statisztikailag szignifikáns növekedést a nők arányában, amit mi indítottunk el.”⁶¹ Somogyi Péter a hozzászólókkal (Csépe Valéria, Hadas Miklós, Nagy László, Pléh Csaba) egyetértve ismételtén javasolta férfi akadémikustársainak, hogy mutassanak példát a társadalomnak. „Ha másért nem, önérdékből, mert a nők felső szinten való elismerése, pl. akadémiai levelező taggá választásuk, javítaná az ország tudományos teljesítményét teljes szellemi kapacitásunk kihasználásával. Volt elég időnk vizsgálódni és elmélkedni, s ezt folytassuk is... Negyven évvel ezelőtt Szentágothai János elnöksége alatt az 51/1975. számú elnökségi határozat bizottságot hozott létre Szabolcsi Gertrúd akadémikus vezetésével. [...] Az eredmény hiányát az 1. ábra [a nők arányának növekedése 1965–2016 között] mutatja.”⁶²

A vitában elhangzott hozzászólásokból a továbbiakban azokat emeljük ki, amelyek – túlmutatva az MTA levelező tagjai megválasztásának intézményi szintjén – fokozottabban hívják fel a figyelmet a diszkrimináció társadalmi okaira a kutatónők megválasztásánál.

Csermely Péter szintén elfogadhatatlannak tartotta az olyan választást, ahol a tagok közé egyetlen nő sem kerül be, ám ezt nem csak az intézményi mechanizmusból származó okokra vezette vissza.⁶³ Szerinte csak a teljes magyar társadalom és közgondolkodás megváltozásával lehet eredményt elérni, és ez a hosszú folyamat több évtizedig is eltarthat. A merítési arány elérése érdekében példaként említette a gyermekvállalással kapcsolatos feladatok megosztását, amiben szerepe van a családbarát munkahelynek, valamint a sikeres női vezető kutatói életpálya szerepét, aminek változnia kellene a közgondolkodásban. Három okot sorolt fel, amelyek gátolják a női akadémikusok számának sokkal gyorsabb növekedését.

1. Csak férfiakból vagy szinte csak férfiakból álló bizottságoknak rendre csak férfiak vagy szinte csak férfiak jutnak az eszükbe, amikor javasolni kell valakit valamire.
2. Az üvegplafon-hatás igen jelentős részben percepciók okokból keletkezik, vagyis egy idő után maguk a feladatokra alkalmas nők is (hogy a férfiakról most ne is beszéljünk) kezdik elhinni (különösen belső, nem okvetlenül tudatossá váló percepciójuk szintjén), hogy sem ők, sem a környezetükben lévő nők nem alkalmasak a vezető funkcióra.
3. „Az üvegplafon-hatás, valamint a sikeres női vezető kutatói életpálya pozitív példáinak szintén számos tanulmány által igazolt, mozgósító szerepe azt mutatja, hogy ezek a jelenségek 'felülről korlátozódó' hálózatos rendszereket alkotnak. Ez a tény különleges jelentőséget tulajdonít a hierarchia csúcsának, azaz a magyar tudományos életben belül az MTA levelező tag választásainak.”⁶⁴

⁶¹ Uo.

⁶² Uo. 628.

⁶³ Csermely Péter: A nők tudományos előmenetele mint felülről korlátozódó hálózatos jelenség. *Magyar Tudomány*, 2017/5. 625.

⁶⁴ Uo. 625.

Csermely Péter kifejezetten hasznosnak tartaná mind a tudományos kutatásban, mind a közösségi döntéshozatal területén, ha abban számottevő arányban vennének részt a nők, mivel így a férfiak nem alkotnának szuperdomináns többséget. Több vezető kutatónő jelenléte a magyar tudományban szerint akkor várható, ha a jelenlegi probléma megoldására együttesen, társadalmi és intézményi ügy kölcsönhatásaként fogalmazódnak meg javaslatok. Jónak tartja Somogyi Péter felvetését, amely csak „a sorrendiséget írná felül a 3. jelölttől kezdve. Ez a gyakorlatban általában egy-két szavazatnyi különbséget jelentene. Ennyi előnyt ezek a kivételes női tudósok megérdemelnek, hiszen ugyanazt az 50% feletti teljesítményt sokkal 'nehezebb terepen' érték el, mint az ugyanúgy 50% fölé jutott férfi társak.”⁶⁵

Hadas Miklós szintén diszkriminációként értelmezte, hogy az 2016. évi választások során egyetlen nőt sem javasoltak az Akadémia levelező tagságára. Pozitív fejleményként értékelte viszont az ennek nyomán kialakult konstruktív vitát, valamint azt is, hogy „Lovász László, az MTA elnöke szintén fontosnak tartotta annak deklarálását, hogy a tudományos osztályoknak – azonos tudományos teljesítményű jelöltek közötti döntésnél – figyelemmel kell lenniük a férfiak és nők arányára.”⁶⁶ A probléma felismerése mellett azt is ígéretesnek tartotta, hogy kiváló férfi akadémikusok is a megoldáson gondolkodnak. Továbbá úgy vélte, hogy „az MTA tagjai között jócskán akadnak olyanok, akik számára a nők akadémiai diszkriminációja nem jelent problémát; mi több, félő, hogy az e témáról folyó diskurzushoz is ellenérzésekkel viszonyulnak. Pedig a férfiak és nők viszonyában az elmúlt évszázadokban bekövetkezett radikális változások hatásai alól mi, akadémiai emberek sem vonhatjuk ki magunkat.”⁶⁷

A statisztikai adatok elemzéséből (1. táblázat) egyértelmű, hogy ma Magyarországon több nő vesz részt a felsőoktatásban, mint férfi – néhány képzési terület kivételével, ahol megmaradt a férfitöbbség. Ugyanakkor a magasabb minősítésű eredmények, a sikeres munkahelyi karrier ellenére a nők jóval nehezebben jutnak vezető pozíciókba, vagyis jelentkezik a már említett üvegplafon-jelenség. Hadas szerint ez a jelenség tapasztalható az akadémiai világban is, viszont ő az üvegplafon helyett inkább a „demaszkulinizációs folyamat” fogalmat használja, amely a statikus épület-metaphora helyett jobban leírja a történelmi változások dinamikáját a nők diszkriminációjának hosszú távú kontextusában. A folyamat lényege, hogy a nyugati világban az elmúlt ezer évben a férfiak mind a nyilvános, mind az intim szférában elvesztették erőszakmonopóliumaikat, valamint domináns pozíciójuk magától értetődő kizárólagosságát. Nálunk a passzív ellenállás és a változások fékezése, a saját hatalmi monopólium megőrzése azonban még az MTA keretein belül is érvényesül. Hadas egyetértett az 50 százalékos feletti szavazatot elért nők automatikus tagjelöltté minősítésével, a független külső bírálók bevonásával, a kommunista rendszerből itt maradt nem szavazatok megszüntetésével, valamint más akadémiai testületek nemdiszkrimináció-ellenes

⁶⁵ Uo. 626.

⁶⁶ Hadas Miklós: Az MTA és a férfiuralom. *Magyar Tudomány*, 2016/11. 1391.

⁶⁷ Uo.

jó gyakorlatainak átvételével. Az akadémikusok szintjén nyilvánvalóan nem lehet kötelezővé tenni nemi kvótákat, ezzel ellentétben a köztestületi tagok és a különböző akadémiai bizottságok szintjén bevezethetőnek tartotta. Saját példáján illusztrálta, hogy nem elegendő másoktól várni a változásokat, ezért egy szociológusnő javára lemondott testületi tagságáról. „Kíváncsi, hogy mi, az akadémiai szféra férfi tagjai képesek legyünk az önreflexióra, az önmérsékletre és hatalmi aspirációink korlátozására.”⁶⁸ A kiváltságos helyzetről való lemondás szükségességére és nehézségeire már több évtizede felhívta a figyelmet.

Pléh Csaba egyetértett az elvvel, de azzal az indokkal vetette el a független külső bírálók rendszerének kialakítására Somogyi Péter által tett javaslatot, hogy az „feladja az akadémiai jellegű szervezetek alapelvét, azt, hogy új tagjai nem pályázás és külső javaslat, hanem belső javaslattétel alapján konstituálódnak”.⁶⁹ Gondolatmenetét így folytatta: „Magáról a nők nagyobb reprezentációjáról szólva, Somogyi Péter fontos felvetését egy további szemponttal egészíteném ki. Nemcsak a társadalmi igazságtosság miatt tartom fontosnak az akadémikus kolléganők számának s arányának növelését, hanem az akadémikus szerepek miatt is. Szeretnék hinni abban, hogy éppen az MTA tekintélye és függetlensége miatt az akadémikusok továbbra is kiemelkedő szerepet játszanak saját intézményük, valamint a forráselosztó és minősítő szervezetek munkájában. Ezekben a stratégiai pontokon igen fontos szerepe van és még fontosabb lehet a nőknek, éppen a 'férfisoviniszta' kompetitív irányítás korlátozásával.”⁷⁰

A Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság megalakulása

Miután 2016 májusában kiderült, hogy nincs női levelezőtag-jelölt, az Akadémikusok Gyűlése az 5/2016. (V. 2.) számú határozatában kimondta: „Az Akadémikusok Gyűlése megbízza az Akadémia Elnökségét azzal, hogy Somogyi Péter akadémikus javaslata alapján vizsgálja meg az akadémikusjelölés és -választás eljárásának módját, különös tekintettel a nőkkal szembeni esetleges diszkriminációra, és vizsgálata eredményét terjessze az Akadémikusok Gyűlésének következő ülése elé.”

Még ebben az évben, 2016. november 16-án, a Magyar Tudomány Ünnepeén kerekasztal-beszélgetést rendeztek a témáról. Ezt követően, 2017 elején Lovász Lászlónak, az MTA elnökének kezdeményezésére létrejött a Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság. Elnöke Lamm Vanda, az MTA rendes tagja lett, tagjai pedig a különböző tudományterületeket képviselő doktorok és akadémikusok.⁷¹ A bizottság feladatai

⁶⁸ Uo. 1393.

⁶⁹ Pléh Csaba: Szakmák és a nők. *Magyar Tudomány*, 2016/9. 1131.

⁷⁰ Uo. 1132.

⁷¹ A bizottság tagjai 2017–2020 között: Dalos Anna PhD, Frank András MTA levelező tag, Groó Dóra CSc, Horváth Ákos PhD, Kamarás Katalin MTA rendes tag, Kospál Ágnes DSc, Ligeti Erzsébet MTA rendes tag, Müller Veronika DSc, Nagy Beáta CSc, Pető Andrea DSc, Szabó-Morvai Ágnes PhD, Vértesi Beáta DSc. Titkár: Máté Hajnalka, MTA Elnöki és Alelnöki Titkárság.

kiterjedtek nemcsak a női akadémikusok alacsony számával összefüggő problémák vizsgálatára és a helyzet javítása érdekében javaslatok megtételére, hanem – ehhez kapcsolódóan – arra is, hogyan lehetne elősegíteni a kutatói és az egyetemi oktatói életpályát választó nők szakmai előmenetelét. Emellett 2017 óta a Magyar Tudomány Ünnepe keretén belül minden évben sor került egy-egy a női kutatókkal foglalkozó előadás-sorozatra, kerekasztal-beszélgetésre, ahol az előadók történeti áttekintésben vagy személyes tapasztalatok alapján mutatták be a kutatónők tevékenységének szépségeit és nehézségeit. A bizottság céljait a következőképpen fogalmazták meg. Az egyik fő feladat megoldást találni a női akadémikusok alacsony számával összefüggő problémákra. Fontosnak tartották a kutatói és az egyetemi oktatói életpályát választó nők szakmai előmenetelének támogatását középgenerációs mentorprogram indításával. Ifjúságmotivációs projektjükkel pedig az általános iskolás és középiskolás lányok figyelmét igyekeztek ráirányítani a tudományos kutatómunkára.

A Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság tevékenységének első három éve

Lamm Vanda akadémikus elnöklete alatt 2017–2018 között öt találkozót szerveztek nők számára; ezeket a konzultációkat aktív részvétel jellemezte. A következő témakörökről esett szó: a családalapítás és a karrierkezdet összeegyeztetésének nehézségei, a gyermekvállalással kapcsolatos többletterhek, amelyeket legtöbbször nem vesznek figyelembe a tudományos teljesítmények és pályázatok elbírálása során. Szóba került a női kutatók kisebb mértékű szakmai elismerése, valamint a szexuális zaklatás előfordulásának problémái. A meghallgatásokon javaslatot tettek egy a fiatal kutatónők számára a férfiakkal egyenlő lehetőségeket biztosító intézkedési csomag kidolgozására. „Felmerült a pályázati életkori határok felemelése a kisgyerekes szülők esetében, esetleg újabb pályázati keretek létrehozása az esélyegyenlőség kialakítása érdekében.”⁷² A Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság további konzultációt kezdeményezett az MTA tudományos osztályainak elnökeivel és az MTA női tagjaival. A cél egyrészt az információátadás volt – várhatók-e női levelező tagok –, másrészt a nők tudományos előmenetelét előmozdító ismeretek megszerzése, de talán a legfontosabb, hogy tudatosítsák a nők akadémiai teljesítményének elismerését és az arról folytatott párbeszéd napirenden tartását.

A bizottság a konzultációk eredményei alapján a következő javaslatokat dolgozta ki a női akadémikusok számának növelésére.

- A gyermeket vállaló nők karrierjének újrakezdésével és segítségével kapcsolatban az MTA doktora cím megszerzéséhez szükséges disszertáció megírásához egy külön ösztöndíj alapítását javasolták.

⁷² Lamm Vanda–Nagy Beáta, i. m. 1640–665. 1658.

- Sikeres női kutatói életpályák bemutatása tudományos rendezvényeken, publikációk, kiadványok megjelentetésén keresztül. A múlt magyar tudós női életpályáinak minél szélesebb körben való megismertetése.
- Kapcsolattartás a tudományos kutatással foglalkozó nők minél szélesebb körével, videokonferenciák rendezése azzal a céllal, hogy problémáikat megismerjék, a közös tapasztalatokat megosszák, illetve javaslatokat tehessenek. További kapcsolattartás a tudományos osztályokkal, azok elnökeivel, illetve kölcsönös, partnerségi viszony kialakítása az MTA Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság profiljához hasonló célokkal létrehozott szervezetekkel (Nők a Tudományban, Fiatal Kutatók Akadémiája).

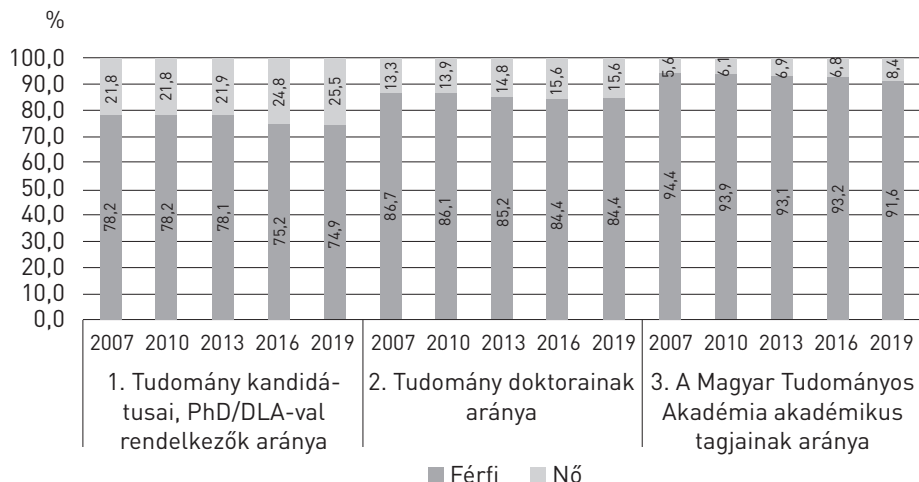
2017. május 8-án az MTA 188. Közgyűlése meghallgatta és elfogadta A Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság beszámolóját és javaslatait, amelyek közül a legfontosabbakat ismertetjük.

- Az akadémikusválasztás során a nők esetében az MTA tekintszen el a levelező tagságra való többszöri jelöléssel kapcsolatos korlátoktól.
- A tudományos osztályok akadémikus tagjai ismerjék meg jobban a női jelöltek szakmai munkáját. (A bizottság értékelése szerint a 418 DSc vagy MTA doktora címmel rendelkező között 50–60 olyan van, aki tudományos eredménye alapján az MTA tagja lehetne.)
- Az MTA pályázati rendszereiben fordítsanak nagyobb figyelmet a női pályázókra. Hangsúlyozták, hogy csak azonos teljesítmény esetén legyen szó segítségről. Az akadémiai kutatói állások meghirdetésénél tüntessék fel, hogy a pályázatok elbírálásánál azonos teljesítmény esetén a női pályázók előnyt élveznek.
- A bizottság javasolta, hogy azok a tudományos osztályok, amelyek a levelező tagságra történő jelöléskor a rangsor első vagy második helyére női jelöltet állítottak, a „maradék helyek” elosztásakor nagyobb eséllyel kapjanak majd levelező tagsági helyeket.⁷³

Ennek megfelelően a 2017-es közgyűlés módosította a választási szabályokat, és az Alapszabály 13. §-ába beiktatta a következő bekezdést: „(4) Az osztályok által megszavazott jelöltlistákat az Elnökség közös jelöltlistává egyesíti, és a jelölthelyeket egyenlő számban elosztja a tudományos osztályok között, aminek során nem térhet el attól a sorrendtől, amelyet az osztályok megállapítottak. Az osztályok között egyenlően el nem osztható számú jelöltek sorrendjéről az Elnökség dönt az Akadémia általános érdekei alapján. Az általános érdekeket mint figyelembe vehető szempontokat a tagválasztás előtti évben az Akadémikusok Gyűlése határozza meg az akadémikusválasztási

⁷³ A 31/2017. (V. 8.) számú közgyűlési határozattal az MTA közgyűlése elfogadta a Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság beszámolóját, és egyben felkérte az MTA elnökét, hogy a női akadémikusok választásáért érintő konkrét javaslatokat terjessze a soron következő Akadémikusok Gyűlése elé.

irányelvekkel összhangban. A szempontok között első helyen kell hogy szerepeljen a nők arányának javítása az Akadémia tagjai között. Az Elnökség a jelöléseket az Akadémikusok Gyűlése elé terjeszti.”⁷⁴

7. ábra. Nemek szerinti arányok a tudományos fokozatot szerzettek között (2007–2019, %)

Forrás: KSH 26.1.1.15-ös tábla adatai alapján saját szerkesztés

A 2016-ban elkezdődött párbeszéd és a bizottság működése következtében 2019-ben – a korábbi választásokhoz képest – magasabb számban kerültek be nők az új akadémikusok közé, mint addig bármikor. Tehát az akadémikussá válás rendkívül összetett problémái ellenére a több évtizedes viták mindegyikében megfogalmazott javaslatok következetesebb képviseletével, nagyobb odafigyeléssel rövid idő alatt is jelentős eredményeket lehetett elérni. Már az előző évtizedek vitái és javaslatai (1976, 2016) is rávilágítottak azokra a tényezőkre, amelyek a női tudósok férfiakkal azonos előrejutását gátolták az akadémiai szférában. De mind 1976-ban, mind 2016-ban elhangzott, hogy a szemléletváltáshoz idő kell, emellett folyamatosan figyelni kell a nők előmenetelére.

A pozitív eredmények tartós elérése érdekében Lamm Vanda, a bizottság elnöke kiemelte a párbeszéd fontosságát, amely egyrészt elősegíti a nyílt kommunikációt a „miért olyan alacsony a nők száma az Akadémia tagjai között” problémáról, de ennél is fontosabb, hogy rávilágíthat a kudarcok okára, arra, hogy a jelölési években papírra vetett irányelvek a gyakorlatban miért nem működtek, miért nem hoztak tartós áttörést.

⁷⁴ Az MTA Közgyűlése 32/2017. (V. 8) számú határozata.

Maga a változás hosszú, több évtizedes folyamat lesz, viszont csak akkor történhet valódi előrelépés, ha az akadémikusnők szemérmes hallgatásán vagy saját érdemeiket a vitákban csorbulni érző tiltakozásán túl a férfiak is megszólalnak. A kérdést együtt kellene megoldani, ezért jó, ha férfi akadémikusok (is) felteszik a kérdést, hogy melyek lehetnek a tudományos előmenetel legmagasabb szintje előtti elakadás okai. Lamm Vanda jó példaként említi Vizi E. Szilvesztert, aki az akadémia elnökeként ezeket az okokat és a lehetséges megoldásokat kereste. Ezért „a 2007. év a ’nők éve’ volt az Akadémián, amikor egyszerre hét hölgy lett az MTA levelező tagja. Annak idején Vizi E. Szilveszter, az MTA akkori elnöke célul tűzte ki, hogy növeljék a női akadémikusok számát, és íme, törekvését siker koronázza.”⁷⁵

A bizottság javaslatai közül a fiatal kutatónők hosszú távú utánpótlását biztosíthatja a kisgyermekes anyák részére alapított külön ösztöndíj, amely segíti őket az MTA doktora cím megszerzésében. 2018 őszének kedvezményezettjei azok közül kerültek ki, akiknek akadémiai doktori disszertációja előrehaladott állapotban volt, és annak befejezése egy éven belül várható volt. Az ösztöndíjat nyolc nő és két férfi nyerte el – az utóbbiak kisgyermeküket egyedül nevelő apák voltak. Ez utóbbira azért érdemes felhívni a figyelmet, mert bizonyítja, hogy – a gyermek megszületése utáni nagyon rövid időt leszámítva – nem maga a gyermekvállalás hátráltatja a nőket a tudományos kutatásban, hanem azok a nem csak nőkhez köthető feladatok, amelyek a gyermekek ellátásával kapcsolatosak.

Az ösztöndíj odaítélése hosszú távú befektetés, hatása csak később jelentkezik. Ezért a 2018-as közgyűlésen – az Akadémikusok Gyűlése 32/2017. (V. 8.) számú határozata alapján – javasolták az MTA Elnökségének, hogy „a 2019. évi tagválasztó közgyűlést megelőzően a levelező tagsági helyeknek a tudományos osztályok közötti elosztása során az osztályok között egyenlően el nem osztható levelező tagsági helyek felét elsősorban azok között a tudományos osztályok között kell szétosztani, amelyek az osztályok között egyenlően elosztott helyre női jelöltet javasoltak. Emellett az Elnökségnek olyan női jelölteket kell támogatnia, akik az osztályukon elnyerték a szavazatok több mint 50 százalékát, de a rangsorban elért helyük az egyenlően elosztott hely megszerzésére mégsem volt elegendő.”⁷⁶

Felhívták a figyelmet arra is, hogy a 2018 májusában elfogadott eljárási szabályok eredetileg csak a 2019. évi tagválasztásra vonatkoztak, ám kívánatos lenne, ha ezek a szabályok a további tagválasztások alkalmával is irányadók lennének, mivel ösztönzik az osztályokat a nők jelölésére.

⁷⁵ Lamm Vanda: Nők az Akadémián. *Magyar Tudomány*, 2016/7. 7. A 2016–2017-ben lezajlott viták is azt bizonyítják, hogy mennyire termékeny és hatékony lehet a problémák megoldásának szándékával elindított, a nemek kölcsönös egyetértésével megvalósuló vita.

⁷⁶ Lamm Vanda–Nagy Beáta, i. m. 1659.

A Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság tevékenysége az MTA 2020. évi tisztújítása után

A Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság akkori elnökét, Lamm Vandát 2020 júliusában az MTA társadalomtudományi alelnökévé választották. A bizottság új elnöke Bollobás Enikő, az MTA levelező tagja lett, aki ekkor néhány, a téma iránt elkötelezett új tagot is meghívott a bizottságba.⁷⁷ A bizottság a 2017-es megalakuláskor elfogadott irányelvek szerint folytatta munkáját, és számos, az MTA egészét érintő ajánlást és állásfoglalást tett közzé, például a 2022-es akadémikusválasztásra⁷⁸ és az akadémiai szervezetek tagságának, vezetőségének összetételére vonatkozóan.⁷⁹ Ezeken túl a bizottság a Nők a Tudományban Egyesülettel együttműködve ifjúságmotivációs programot, a Fiatal Kutatók Akadémiájával karöltve pedig fiatal női kutatókat támogató programot indított. Tanulmányírási pályázatot hirdetett, a Magyar Tudomány Ünnepeén minden évben megszervezte a „Nők a tudományban” kerekasztalt, tudományos konferenciát rendezett a Magyar Szociológiai Társasággal, és STEM (science – tudomány, technology – technológia, engineering – mérnöki tudományok) orientációs előadásokat tartott partner középiskolákban. A bizottság kezdeményezésére és támogatásával két angol nyelvű kötet jelent meg Cristian Réka M. és Kérchy Anna szerkesztésében,⁸⁰ amelyek a tudományos kutatás és az oktatás területén jelentős eredményeket elért nők életútját és pályáivét mutatják be. Végül a bizottság égisze alatt készült jelen munka is, a *Nők a tudomány fellegvárában – Kutatói életutak a Magyar Tudományos Akadémián 1949–2021* című kötet.

A 2023-as tisztújítás után Bollobás Enikő újabb három évre megbízást kapott a bizottság elnöki feladatainak ellátására. A két ciklust kitöltő tagok helyére olyan új, komoly tudományos munkássággal és közéleti aktivitással rendelkező kutatók kerültek, akik szintén elkötelezettek a témában.⁸¹

A 2021. évi helyzetet a 8. ábra szemlélteti, amely egy pillanatfelvételné is felfogható, ugyanakkor a tendencia pozitív, a tudományos fokozatok minden szintjén a nők arányának további emelkedését mutatja.

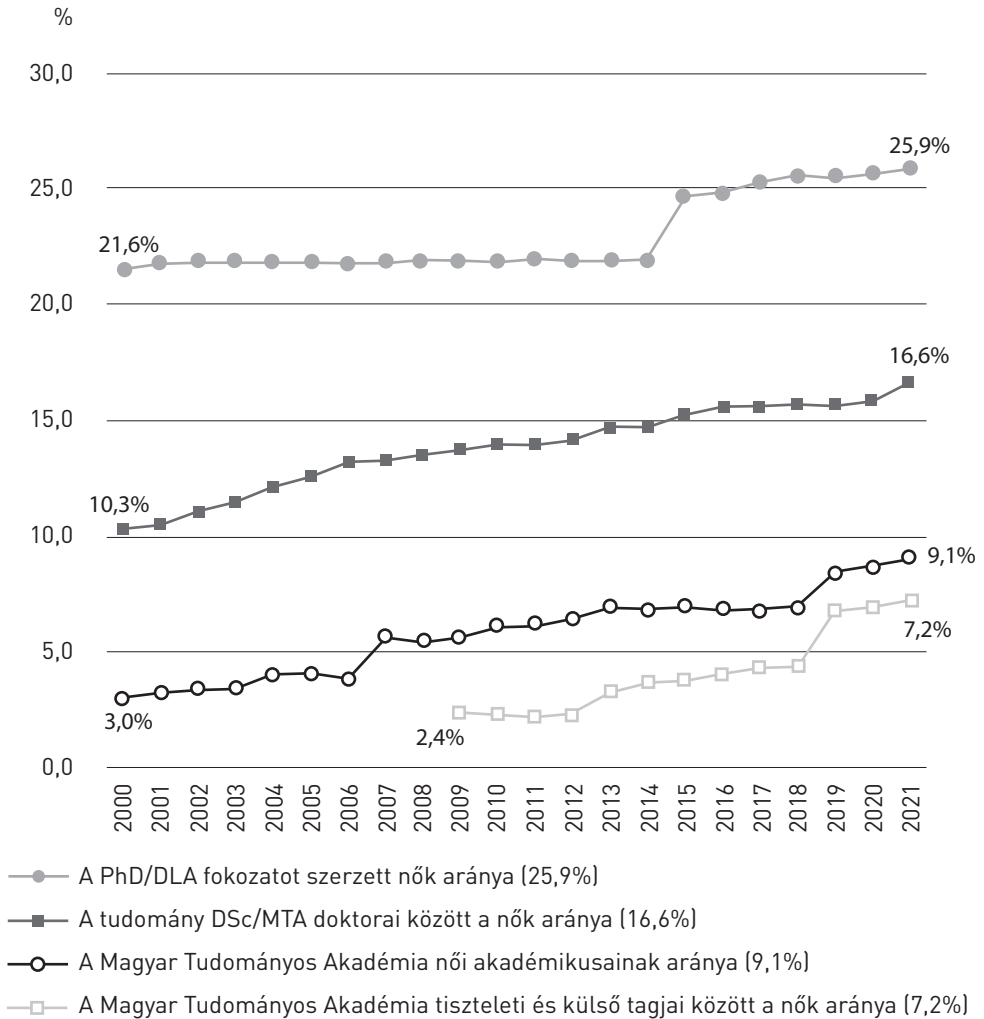
⁷⁷ A bizottsági tagjai: Balázi Katalin, Cristian Réka Mónika, Dalos Anna, Frank András, Kamarás Katalin, Kérchy Anna, Kurdi Mária, Ligeti Erzsébet, Müller Veronika, Nagy Beáta, Pető Andrea, Solymosi Katalin, Varga Zsuzsanna és Vértessy Beáta. Titkár: Máté Hajnalka.

⁷⁸ <https://mta.hu/data/dokumentumok/nok-a-kutatai-eletpalyan-bizottsag/Ajanlas3.pdf> (Utolsó letöltés: 2023. október 20.)

⁷⁹ <https://mta.hu/data/dokumentumok/nok-a-kutatai-eletpalyan-bizottsag/Ajanlas4.pdf> (Utolsó letöltés: 2023. október 20.)

⁸⁰ *Pioneer Hungarian Women in Science and Education I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2022–2023.

⁸¹ A bizottsági tagjai: Acsády Judit, Ambrusné Kéri Katalin, Balázi Katalin (a Nők a Tudományban Egyesület képviselője), Csákiné Michéli Erika, Gábor Csilla, Horváth Kinga, Kérchy Anna, Kiss Rita Mária, Kurdi Mária, Kurutzné Kovács Márta, Palasik Mária, Péley Bernadette, Solymosi Katalin, Toldy Andrea (a Fiatal Kutatók Akadémiája képviselője) és Varga Zsuzsanna. Titkár: Máté Hajnalka.

8. ábra. A tudományos fokozattal rendelkező nők arányának változása (2000–2021, %)

Forrás: MTA Doktori Tanács Titkársága által közölt adatok alapján saját szerkesztés

ÖSSZEFOGLALÁS: nők a tudományban – a változások elemzése

A modernizáció együtt jár a társadalmi struktúra, a társadalmi szerepelvárások megváltozásával, ami csökkentheti vagy elmélyítheti az azonos társadalmi pozíciókban lévő nemek közötti eltéréseket. Azáltal, hogy a nők 1895-től fokozatosan bekerülhettek az egyetemekre,⁸² folyamatosan átalakultak a nemekkel kapcsolatos szerepelvárások, a

⁸² A kötetben Pukánszky Béla tanulmánya részletesen foglalkozik a nők oktatásának alakulásával.

bekövetkező változások pedig megnyilvánulnak a kultúrában, a mindennapokban és a különböző intézményi szinteken is. Hasonló változások tapasztalhatók a Magyar Tudományos Akadémia minősítési rendszerében.⁸³ A nemek közötti esélyegyenlőség igénye a kutatónők férfiakkal azonos, diszkriminációtól mentes előrehaladását feltételezi. Jelenlétük elfogadása a legmagasabb akadémiai szinteken már nem kell hogy együtt járjon az alapvető személyiségjegyek (nőiesség, gyermekekért vállalt felelősség kizárólagossága) megváltozásával. Ehhez tudatosítani kell, hogy a női akadémikusok számának növelése nemcsak a tudós-, hanem az egész társadalom ügye kell, hogy legyen. Ezzel párhuzamosan pozitív változások elindítói lehetnek az Akadémia különböző vezető testületeibe beválasztott nők is. A munka és a magánélet egyensúlyának megteremtésére jó példa az a Csépe Valériának, az MTA akkori főtitkárhelyettesének közreműködésével megvalósult esélyteremtő keretprogram, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia indított 2009-ben. A programnak az a lényege, hogy német minta alapján az életkorhoz vagy tudományos fokozat megszerzésének időpontjához kötött pályázatoknál a tíz éven aluli gyermekek nevelő kutatónők esetében gyermekeként két évvel kitolódik a korhatár. Ezt megelőzően a családos kutatónők sokszor elvesztették a pályázás lehetőségét. Ez a program fontos lépést jelentett abban az irányban, hogy a nők strukturális hátrányát központi eszközzel kezeljék.⁸⁴

A kutatóhelyeken tudományos fokozatokat elért nők egészen az akadémikusszintig számszerű növekedésükkel maguk is kulturális változásokat eredményeznek: egyrészt a változás alanyai, másrészt maguk is követendő mintául szolgálnak.⁸⁵ Ugyanakkor, amíg fennáll a nemek közötti jelentős különbség, a „nincsenek elegendő” kérdését is tudatosítani kell, mivel – főként a férfiak közül – sokan nincsenek tudatában sem a hiánynak, sem az ezt előidéző okoknak. Előfordulhat, hogy a női kutató maga sem érzi, hogy diszkrimináció áldozata lenne – például egy kutatói pályázat elnyerésénél. Vagy annak ellenére, hogy meggyőződött a nemek közötti egyenlőtlenségek létezéséről, nem akar erről beszélni, úgy érzi, ezzel stigmatizálja magát. Erre a helyzetre a kérdésre fókuszáló kutatásból is következtethetünk. Tardos Katalin és Paksi Veronika fókuszcsoporthoz tartozó interjúk módszerével PhD-fokozattal rendelkező nők és férfiak karrierútjainak hasonlóságait és különbségeit vizsgálták, elemezve a megkérdezettek saját karrierútjukkal kapcsolatos véleményét. Négy fő témára összpontosítottak: a tudományos karriereket támogató és hátráltató tényezőkre, a munka–magánélet egyensúlyára, a nemek szerinti diszkriminációra, valamint a munkahelyi esélyegyenlőségre. Arra a következtetésre

⁸³ A kötetben Kozári Monika tanulmánya elemzi a változás folyamatait.

⁸⁴ Pető Andrea: Nők a tudományban. *Magyar Tudomány*, 2018/4. 561.; Erdélyi Ilona: Nők a tudományban. *National Geographic*, 2015. augusztus 8. <https://ng.24.hu/tudomany/2015/08/03/nok-a-tudomanyban> (Utolsó letöltés: 2023. január 25.)

⁸⁵ Ahol nők is jelentős számban vannak jelen, ott más a környezet; mintát adnak a kutatónői nemi szerepekre, szituációkra, öltözködésre, arra, hogyan kell a konferenciákon kapcsolatokat teremteni. Fontosnak tartjuk Lamm Vanda akadémikus megjegyzését, miszerint a fiatal kutatónőknek már a kezdetektől, ha nem is előadóként, de hallgatóként részt kell venniük konferenciákon. Ez jó alkalmat kínál a kapcsolati háló építésére. Elhangzott a Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság 2021. december 3-i online ülésén.

jutottak, hogy a munka és a magánélet egyensúlyával kapcsolatban mind a nők, mind a férfiak mindhárom szinten – egyéni megküzdési stratégiák; szervezeti támogatási rendszerek és társadalmi környezet; elvárások és attitűdök – megfogalmaztak véleményeket. Ugyanakkor a nők relatíve nagyobb arányban helyezték a hangsúlyt az egyéni megküzdési stratégiákra, míg a férfiak inkább a társadalmi normákra, elvárásokra és attitűdökre összpontosítottak.⁸⁶ A nemek közötti egyenlőtlenség észlelését nem minden esetben azonosították diszkriminációként, sőt „az üvegplafont sokan említették a fókuszbeszélgetés során, de ez sem feltétlenül kapcsolódott össze a diszkrimináció fogalmával.”⁸⁷

Összefoglalva, feltehetjük a kérdést, hogy milyen rejtett hatások, sztereotípiák működnek a nemek közötti karrierkülönbségeknél a tudományos élet szereplői között. A férfiak a karrierre, a kutatásra tudnak összpontosítani, ezeknek a társadalmi elvárásoknak kell megfelelniük, ezért kemény, kompetitív győzni akarás jellemzi őket. Ezzel szemben a nők – legtöbbször szerteágazó feladataik miatt, egyensúlyteremtésre törekedve a karrier és a család, a magánélet között – a tudományos kutatás követelményrendszerét kevésbé vagy csak nagy nehézségek árán tudják teljesíteni.⁸⁸ Mivel a kutatáshoz szükséges kapcsolati tőke hiánya⁸⁹ különböző stratégiákat fejleszt ki, amivel igazolni kell a tudományterületen elért produktivitást,⁹⁰ e nélkül azonos képzettségű emberek között is szélsőségesen egyenlőtlen lehetőségek alakulhatnak ki. A kapcsolatépítés nemek közötti különbségének egyik megnyilvánulása, hogy a magánszféra feladatai főként a nőket terhelik. Ez a karrier magánszférába transzponált ellentmondása, ami miatt a nők és a férfiak tudományos kapcsolatrendszere, együttműködési stratégiái különbözőek. A férfiak jobbak a kutatási területükön belüli megerősítő kapcsolatkeresésben, míg a nőkre kisebb kapcsolatrendszer jellemző.

De még ha teljesítik is a feltételeket, a hierarchiában felettük álló férfiak előítéletei, az intézményrendszerek hierarchiájában elfoglalt vezető szerepük miatt kevesebb lehetőséget, bizalmat kapnak tőlük az előrejutásra. „Amíg a tudománypolitikai döntéshozók, akiknek a többsége férfi, a 'női' megjelenést saját veszteségként és veszélyként élik meg, addig nagy változásra nem nagyon számíthatunk.”⁹¹ Ezért is fontos a nők fokozott jelenléte az akadémiai élet minden szintjén, ami további pozitív átalakulást eredményezhet.

⁸⁶ Tardos Katalin–Paksi Veronika: Tudományos karrierutak a 21. század elején: női és férfiperspektívák. In: Tardos Katalin–Paksi Veronika–Fábi György (szerk.): *Tudományos karrierutak a 21. század elején*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2021, 55.

⁸⁷ Uo. 53.

⁸⁸ Még a kettős karrierű családoknál is megfigyelhető időeltolódás a karrierben: a feleség megvárja, amíg a férj eredményes lesz. Ugyanakkor a nők jóval nagyobb terhelésnek vannak kitéve, amin csak a külső segítség igénybevétele enyhíthet.

⁸⁹ A nemzeti jövedelemből kutatásra fordított összegek idősoros változásai. Melléklet: 2. táblázat.

⁹⁰ Habár a kutatás eredményessége nem minden esetben ekvivalens a publikációk számával, a kutatás és a kutató eredményességét mégis ezzel mérik. Vö. J. Scott Long–Mary Frank Fox: *Scientific Careers: Universalism and Particularism. Annual Review of Sociology*, 1995/21. 51. A publikációk száma a kutatás indikátora. Két okból is fontos: a kutatók ezen keresztül kommunikálnak és igazolódnak.

⁹¹ Pető Andrea, i. m. 564.

Ilyen változásokat hozhattak a 2019. évi akadémikusválasztás eredményei, amelyek azt mutatják, hogy „kellő odafigyeléssel a hatályos szabályok módosítása nélkül is növelhető – bizonyos mértékig – a női akadémikusok száma. Éppen ezért – noha a 2018 májusában elfogadott eljárási szabályok eredetileg csak a 2019. évi tagválasztásra vonatkoztak – kívánatos lenne, ha ezek a szabályok a következő tagválasztáskor is irányadók lennének. Ezzel a megoldással ugyanis ösztönözni lehet az osztályokat a nők jelölésére.”⁹² Ugyanakkor – ahogyan ezt a tanulmány készítői is megállapították – ez az eredmény még mindig nem elégséges. A nők százalékos aránya az akadémikusok között 2019-ben 8,77 százalék volt, tehát még a 10 százalékot sem érte el.

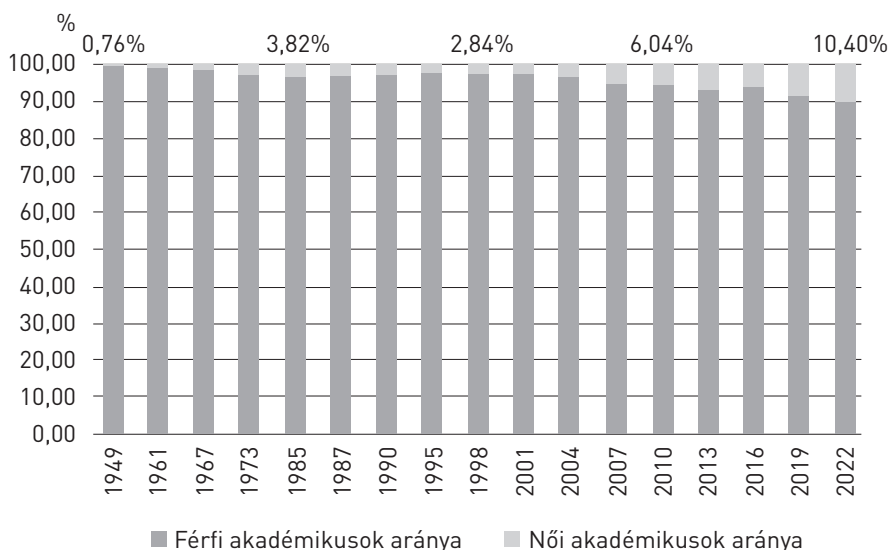
Az MTA tagjai között a női tudósok/akadémikusok tudományos munkássága, tevékenysége egyértelművé tette, hogy számuk növekedése egyrészt a magyar tudóstársadalom ügye kell hogy legyen, másrészt az egész társadalom számára fontos tényező. A nemek közötti esélyegyenlőség megteremtése érdekében a kutatók körében sokkal határozottabban kellene felhívni a figyelmet arra, hogy a munka és a magánélet összeegyeztetése nemcsak a nők, hanem a férfiak számára is ugyanolyan terheket kell jelentsen, mindkét szférában egyenlően kell osztozni a felelősségben. Egyetérthetünk a következő megállapítással: „Hogy sikerül-e eredményt elérnünk, az mindenekelőtt azokon múlik, akik meg tudják alkotni a megfelelő szabályokat, ki tudják alakítani a támogató szabályozást, és példát tudnak mutatni a női kutatók számára.”⁹³ A megfelelő szabályok megalkotása mellett a folyamatos odafigyelésre és figyelemfelhívásra is szükség van. A nők akadémikussá jelölésének hullámszó trendje is erre hívja fel a figyelmünket, abból következően, hogy a nemek közötti esélyegyenlőség gátjai társadalomtörténeti, kulturális és szocializációs aspektusokra vezethetők vissza a tudósok között is, ahogyan azt a tanulmány elején bemutattuk. Éppen ezért a nemek közötti esélyegyenlőség megoldását társadalmi problémaként kell kezelnünk. A cél elsősorban a nemekhez kapcsolódó attitűdváltozás, a meglévő előítéletek és sztereotípiák feltárása, tudatossá tétele és a változtatás szükségességének felismerése és akarása.

A Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottsága tevékenységével elkezdte a szemléletformálást az egyenlő lehetőségeket fontosnak tartó, támogató légkör megvalósítása felé, ami a magyar társadalom – beleértve a tudományos élet szereplőit is – jelentős többségének tradicionális értékek mentén jellemezhető gondolkodása miatt nélkülözhetetlen. Annak ellenére, hogy a jelentős változáshoz még hosszú út vezet, a bizottság munkája nyomán megindult változások – például külön ösztöndíjak, pályázatok, díjak a nők számára – nyomán „joggal lehet remélni, hogy ez a nők szerepét a magyar tudományban erősítő folyamat nem áll meg, s főleg nemcsak az akadémikusválasztásokban, hanem a nők tudományos munkájának feltételeiben, szakmai eredményeik, PhD- és DSc-fokozataik gyarapodásában érdemi előrelépést jelent, s hozzájárul, hogy minél több nő válasszon számára ígéretes és sikeres tudományos pályát.”⁹⁴

⁹² Lamm Vanda–Nagy Beáta, i. m. 1663.

⁹³ Uo. 1663.

⁹⁴ Bazsa György: Nők az Akadémián: Beszéljenek a számok! *Magyar Tudomány*, 2019/7. 1080.

9. ábra. A nemek aránya az MTA akadémikusai között a választások pillanatában (1949–2022, %)

Forrás: MTA Doktori Tanács Titkársága által közölt adatok alapján saját szerkesztés

Az MTA több mint hetvenéves története során a megválasztott akadémikusok nemek szerinti arányának megoszlása alapján nem lehetünk túlzottan optimisták (9. ábra), ugyanakkor a választások időbeli sorrendjében az utolsó két alkalommal folyamatos a női akadémikusok számának növekedése (2019–2022 között 32-ről 39 főre). A 10 százalékos átlépése további pozitív irányú elmozdulásra ad reményt.⁹⁵ Az eddigi adatoknál két tényezőt mindenképpen figyelembe kell vennünk. Az egyik a nők oktatásának a férfiakéhoz viszonyított megkésettisége, amelynek hatása az akadémiai életben jóval később jelentkezett, a 21. században ennek azonban már alig lehet jelentősége. A másik gátló tényező a tradicionális nemi szerepeknek az adott társadalmi lehetőségekhez képest is lassabb változása. Ugyanakkor inspirálóan hat és pozitív változásokat eredményez a Magyar Tudományos Akadémia Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottsága megalakulása, az általa kiírt pályázatok, amelyekben a magyar nők tudományban elért eredményeit mutatják be. Mindez azért is fontos, hogy „a jövő magyar női kutatói bízzanak magukban, és sikeres életpályát futhassanak be, ami végső soron az egész társadalom érdeke.”⁹⁶

⁹⁵ A kutatónők helyzetének minőségi változását az eredményezhetné, ha számuk eléri vagy meghaladja a kritikus tömeget, a 30 százalékot. Ekkor a változások már külső segítség nélkül jöhetnek létre, és ezek hatására a kutatónők kutatóként érhetnek el megbecsülést.

⁹⁶ Pető Andrea: Bevezetés. Tematikus összeállítás: Nők a tudományban. *Magyar Tudomány*, 2022/2. 141.

IRODALOM

- Acsády Judit: Nők a magyar tudomány fellegvárában. Statisztikai áttekintés és narratív elemzés karrieréről. *Magyar Tudomány*, 2010/11. 1390–1399.
- Bazsa György: Nők az Akadémián: Beszéljenek a számok! *Magyar Tudomány*, 2019/7. 1878–1981.
- Beck, Ulrich: *A kockázat-társadalom*. Századvég Kiadó, Budapest, 2003.
- Buzsáki György: Nők az Akadémián. *Magyar Tudomány*, 2016/12. 1527.
- Csépe Valéria: Túl az üvegplafonon. Reflexiók Somogyi Péter tagtársunk javaslataira. *Magyar Tudomány*, 2017/3. 359–364.
- Csermely Péter: A nők tudományos előmenetele mint felülről korlátozódó hálózatos jelenség. *Magyar Tudomány*, 2017/5. 624–626.
- Engler Ágnes–Takács-Miklósi Márta–Tornyai Zsuzsa Zsófi: A munka–magánélet egyensúlya a női kutatói karrierútban. *Kultúra és Közösség*, 2018/4. 31–40.
- Falus András: Somogyi Péter akadémikus javaslatához. *Magyar Tudomány*, 2016/10. 1264.
- Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Replika Kör, Budapest, 1994.
- Hadas Miklós: Az MTA és a férfiuralom. *Magyar Tudomány*, 2016/11. 1391–1393.
- Hargittai Magdolna: Korlátozott pozitív diszkrimináció. *Magyar Tudomány*, 2016/7. 856.
- Hochschild, Arlie Russell: Inside the Clockwork of Male Careers. In: Florence Howe (ed.): *Women and the Power to Change*. New York, 1975. 47–80.
- Hoóz István: Népesedéspolitikai döntéseket alakító tényezők Magyarországon. *Demográfiai Tájékoztató Füzetek*, 1988/4. 46–86.
- Kamarás Katalin: Nők az Akadémián. *Magyar Tudomány*, 2016/7. 866.
- Lamm Vanda: Nők az Akadémián. *Magyar Tudomány*, 2016/7. 867.
- Lamm Vanda–Nagy Beáta: Ismét a „nők éve” az Akadémián – Törekvések a nők tudományos pályafutásának támogatására. *Magyar Tudomány*, 2019/11. 1640–1665.
- Leahey, Erin: Gender differences in productivity: Research specialization as a missing link. *Gender & Society*, 2006/6. 754–780.
- Long, J. Scott–Fox, Mary Frank: Scientific Careers: Universalism and Particularism. *Annual Review of Sociology*, 1995/21. 45–71.
- Nagy Beáta: *Női menedzserek*. Aula Kiadó Kft., Budapest, 2001.
- Nagy Beáta: Ki áll a sikeres nő mögött? *socio.hu*, 2016/2.
- Nagy László: Hozzászólás Somogyi Péter tagtársunk javaslatához. *Magyar Tudomány*, 2016/10. 1262–1263.
- Nők és férfiak esélyegyenlősége a kutatás-fejlesztésben Magyarországon a 20. századtól napjainkig*. Jedlik Ányos projekt. NFEKUTMO, NKFP-B3-2006-0003.
- Palasik Mária–Papp Eszter: *Nők a tudományban – Áttekintés Magyarországról*. A Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiájának Szociológiai Intézete, Prága, 2007.
- Pléh Csaba: Szakmák és nők. *Magyar Tudomány*, 2016/9. 1131–1132.

- Schadt Mária: Esélyegyenlőség a tudományos szférában. In: Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások*. TÁRKI, Budapest, 2011. 49–67.
- Pető Andrea: Nők a tudományban. *Magyar Tudomány*, 2018/4. 550–565.
- Pető Andrea: Bevezetés. Tematikus összeállítás: Nők a tudományban. *Magyar Tudomány*, 2022/2. 141.
- She Figures 2018. Gender in Research and Innovation*. Publication Office of the European Commission, Luxemburg, 2019.
- She Figures 2021. Gender in Research and Innovation: Statistics and Indicators*. Publication Office of the European Commission, Luxemburg, 2021.
- Soltész Iván: Nők a Magyar Tudományos Akadémián. *Magyar Tudomány*, 2016/9. 1130.
- Solymosi Frigyes: A női akadémikusokért. A kutatónők akadémikusi tagságáért. *Magyar Tudomány*, 2017/11. 1494–1495.
- Somogyi Péter: Alkalmasak-e a magyar nők az MTA tagságára? *Magyar Tudomány*, 2016/7. 862–864.
- Somogyi Péter: A számok beszélnek. Válasz az „Alkalmasak-e a magyar nők az MTA tagságára?” című cikkemhez érkezett hozzászólásokra. *Magyar Tudomány*, 2017/5. 24–27.
- Somogyi, Péter: Representation of Women in the Hungarian Academy of Sciences / Nők a Magyar Tudományos Akadémián. Presented at the 188. General Assembly of the Hungarian Academy, 8th May 2017. *Magyar Tudomány*, 2017/11. 1490.
- Tardos Katalin–Paksi Veronika: Tudományos karrierutak kutatói értékelése: női és férfiperspektívák. In: *Kultúra, közösség és társadalom. Tanulmányok Tibori Tímea tiszteletére*. Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Szociológiai Társaság, Budapest, 2020. 93–120.

DOKTOROK ÉS AKADÉMIKUSOK
AZ AKADÉMIÁN

ÉLETUTAK

I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya

a) Irodalomtörténészek

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

Irodalomtörténész, kodikológus

[Budapest, 1911. január 1. – Budapest, 1993. december 4.]

A régi magyar és magyar vonatkozású kéziratok bejegyzett szakértője. Nemzetközileg is jelentős eredményeket ért el a magyar humanista könyvtárak, elsősorban Hunyadi Mátyás Corvina Könyvtára, illetve Janus Pannonius és Vitéz János könyvtárának kutatása terén.

Édesapja Gárdonyi Albert (1903-ig Grün Albert, 1874–1946) történész, Budapest Székesfőváros Levéltárának vezetője, a főváros történetírója. Édesanyja Weigl Mária (1880–1969) zongoraművész, zenetanár, aki Bartók Bélával együtt szerzett oklevelet a Zeneművészeti Főiskola zongora tanszakán. Gárdonyi Klára testvére, Gárdonyi Zoltán (1906–1986) Magyar Örökség díjas (2016) zenetudós, zeneszerző, Kodály Zoltán tanítványa volt. Gárdonyi Klára 1938-ban ment férjhez Csapodi Csaba (1910–2004) irodalomtörténészhez. Csapodi Csaba és Gárdonyi Klára a tudományos életben is társak voltak, szakmai munkásságukért 2015-ben mindketten posztumusz Magyar Örökség Díjat kaptak. Négy gyermekük született.

Gárdonyi Klára a budapesti IV. kerületi (belvárosi) Gizella Királyné Leánygimnáziumban érettségizett 1928-ban, majd két szemesztert a Grazi Egyetemen tanult. 1929-ben beiratkozott a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem magyar–német–művészettörténet szakára. 1934-ben magyar–német szakos középiskolai tanári, 1935-ben magyar irodalom, esztétika és művészettörténet tárgyakból bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Doktori értekezése témáját – biedermeier a magyar költészetben – Horváth János javasolta, és a fiatal kutató nő ízléstörténeti tanulmányt írt egy meglehetősen kevésbé kutatott, lényegében ismeretlen területről. Különösen nehezéte a feladatot, hogy az osztrák–német biedermeier jellemvonásai sem voltak még meghatározva, továbbá hogy a stílus elsősorban a városi polgársághoz köthető, márpedig

Magyarországon a 19. század elején alig lehetett szó magyar városi kulturális életről. Gárdonyi Klára úgy vélte, hogy a közvetlen hatás csak külsőségekben nyilvánult meg, ezért a kor jellemző költőinek munkásságában kereste a biedermeier motívumokat. Első tudományos dolgozatával mindenesetre felkeltette a szűkebb szakma figyelmét.

1935-ben lépett a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára (Országos Széchényi Könyvtár) szolgálatába mint gyakornok. 1939-ben az OSZK örévé nevezték ki, 1962-től 1970-ig tudományos főmunkatársként a Kézirattár vezetője volt. Tudományos pályafutásának kezdetén 19–20. századi írók – például Tompa Mihály, báró Kemény Zsigmond, Ady Endre – kiadatlan kézírataival, mindenekelőtt leveleivel foglalkozott. Az OSZK „Irodalmi Levelestár” gyűjtőnév alatt őrizte az irodalmi leveleket, ennek az anyagnak a rendezése lett a fiatal tudós első feladata. Irodalmi levélen azonban mást értett az irodalom, és mást a könyvtártudomány. A levél egy irodalmi műfaj, a Kézirattár gyűjtőköre szempontjából azonban irodalminak számít minden olyan (magán)levél is, amely forrásértékkel rendelkezik. Gárdonyi Klára az elsők között dolgozta ki az irodalmi levelek (és egyéb kéziratok) kézirattári feldolgozási módszerét, vagyis azokat az adatokat, amelyeket az alapadatokon (a levélíró személye, a címzett személye, a levél keletkezésének időpontja) kívül még rögzíteni szükséges. Számos levél ugyanis úgy maradt fenn, hogy az alapadatok sem ismertek; ilyenkor csak a szövegből, a levél formai és tartalmi adataiból és az írásképből lehet kideríteni a hiányzó információkat.

Érdeklődése idővel a régi magyar irodalom, majd a reneszánsz kori kéziratok felé fordult. A Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézetének kiadásában 1943-ban megindult új sorozat, a *Régi magyar verseskönyvek* első kötete a Szentsei-daloskönyv (Szentsei-kódex) teljes anyagát tartalmazza, betűhív szöveggözléssel. A Szentsei György, a Veszprém megyei Tésről származó kuruc katona által a 17–18. század fordulóján összegyűjtött daloskönyvet a fiatalon elhunyt Buda János piarista tanár dolgozta fel, másolta le és látta el előszóval. Ezt a másolatot Csapodiné Gárdonyi Klára vetette össze a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő eredetivel; a kiadás gondozását és a sorozat szerkesztését Alszegehy Zsolt vállalta el. Ez volt az első kódex – jöllehet még nem korvina –, amellyel bizonyíthatóan foglalkozott. Az ízléses kiadványt egy iniciálé hasonmása díszítette, és talán ennek a bibliofil műnek a szerkesztése közben döntött úgy, hogy módszeresen összegyűjti és részletesen feldolgozza a kézzel írott kódexekben rejlő rendkívüli tudásmennyiséget. Az 1950-es évektől részt vett a kézirattári anyag nyomtatott katalógusainak elkészítésében, majd kezdeményezte a magyarországi kéziratok országos központi katalógizálást, de 1957-től elsősorban a középkori magyarországi kódexekkel foglalkozott, különös tekintettel Mátyás király és Vitéz János könyvtárának kézírataira.

Több mint egy évtizedes anyaggyűjtés és kutatás után elérkezettnek látta az időt az eredmények rendszerezésére. Ezt el is végezte *A Corvina könyvtár kodikológiai problémái* című kandidátusi értekezésében, amelyet 1973 februárjában sikeresen megvédett, így megkapta az irodalomtudományok kandidátusa fokozatot. Az addig

megismert és fennmaradt 180 hitelesnek tekintett korvina alapján elvégezte a korvinák kodikológiai komplex vizsgálatát (írás és díszítés). A díszítések vizsgálatánál támaszkodott elődei, vagyis Hoffmann Edit, Balogh Jolán és Berkovits Ilona¹ megállapításaira. Ugyanúgy, ahogyan korábban az irodalmi levelek kéziratári feldolgozási módszerére, Csapodiné Gárdonyi Klára ezúttal a Mátyás-korabeli kéziratok vizsgálatára is kidolgozott egy új módszert, amelynek célja az volt, hogy minél több új ismeretet szerezzen a korvinákból.

Csapodiné Gárdonyi Klára kutatásai előtt a kor szakértői csupán egy-két másoló nevét említették meg, de az írásokat és a kódexeket nem illesztették bele a 15. századi írások rendszerébe. Csapodiné tette erre az első kísérletet, amikor Petrus Cenninius szignált írásai alapján megpróbálta kimutatni, hogy a korvinák között még melyek azok a kódexek, amelyeket ő másolt le, de nem szignálta azokat. Kutatásai során kiderítette, hogy Cenninius nemcsak Hunyadi Mátyás, hanem más magyar humanisták – például Vitéz János, Nagylucsei Dóczy Orbán stb. – számára is másolt, személye a magyar humanizmus szempontjából tehát sokkal jelentősebb, mint azt korábban gondolták. Kutatásait tovább folytatva összegyűjtötte a név szerint ismert másolókat, akiket Mátyás könyvtárával kapcsolatban valaha is említettek, vagy akik szignálták magukat egy-egy korvinában. Az ismert scriptorokat ezután megpróbálta írástípus szerint is megjelölni. A *Bibliotheca Corviniana* (1967) című, férjével és Szántó Tiborral közösen írt művében elsőként tett kísérletet arra, hogy valamennyi kódex írástípusát meghatározza. Új módszert dolgozott ki az írástípusok összehasonlítására: nem az egyes betűket vizsgálta, hanem az összképet, az írás ductusát. Az írás emberi kéz, nem pedig gép munkája: ugyanannál a scriptornál lehetőség nyílt kisebb-nagyobb eltérésekre, aszerint, hogy az illető milyen helyzetben írt, vagy hogy milyen volt a másoláshoz szükséges anyag és eszköz minősége. Az írások, az írásképek azonosításához Csapodiné Gárdonyi Klára megállapította a jellegzetes és kevésbé változó tényezőket az egyes másolóknál: a betűk kapcsolódási módját, az írásjelek és a rövidítések alkalmazását, a szavak helyesírását és elválasztási gyakorlatát.

Kutatásait később kiterjesztette a 14–15. századi magyar könyvkultúrára, mindekelőtt Vitéz János könyvtárára. Az 1984-ben megjelent *Die Bibliothek des Johannes Vitéz* című monográfiájában megállapította, hogy a gyermek Mátyás nevelőjeként ő keltette fel a későbbi uralkodó humanista érdeklődését, és könyvtára utóbb indítéka és mintaképe lett a Corvina Könyvtárnak. Az ott őrzött és fennmaradt kódexekben láthatóak Vitéz János szövegjavításai, emendálásai. A harmincnégy hiteles Vitéz-kódex közül Csapodiné Gárdonyi Klára tízet maga talált meg, köztük több görög nyelvű kódexet is maga azonosított. A Vitéz-könyvtár méretében közvetlenül a Corvina Könyvtár után következik, és akárcsak Mátyás könyvtára, az akkori világ első gyűjteményei között foglalt helyet; könyvében Csapodiné egy 120 tételes lajstromot közölt. Sikeresen cáfolta azt a legendát, amely szerint Vitéz János halála után Mátyás a lázadásba keveredett

¹ Balogh Jolán és Berkovits Ilona pályaképe ebben a kötetben is szerepel.

érsek könyvtárát lefoglalta volna saját könyvtára számára. Vitéz Jánoson és Janus Pannoniuson kívül más kortársak – elsősorban főpapok – is alapítottak könyvtárat. 1990-ben Csapodiné Gárdonyi Klára az életművét összefoglaló *A könyv- és könyvtári kultúra Magyarországon a XIV. és a XV. században* című dolgozatával megszerezte az irodalomtudományok doktora fokozatot.

A Csapodi házaspár és Szántó Tibor közösen összeállították, és elsősorban Csapodiné Gárdonyi Klára újabb kutatásai tükrében 1967 óta többször újra kiadták a Corvina Könyvtárban fellelhető könyvek részletes könyvészeti leírását. A *Bibliotheca Corviniana* kötetei öt nyelven összesen tizennégy kiadást éltek meg. Csapodiné Gárdonyi Klára férjével, Csapodi Csabával összeállította a Magyarországon 1526 előtt kiadott kódexek és nyomtatott könyvek minden addiginál részletesebb könyvészeti leírását (*Bibliotheca Hungarica* I–III., 1989–1994), majd 1995-ben szintén férjével kiadta az *Ariadnét*, a középkori magyarországi irodalom kéziratainak lelőhely-katalógusát.

Csapodiné Gárdonyi Klára 1962-től 1987-ig a brüsszeli *Scriptorium* című folyóirat évenként megjelenő bibliográfiája, a *Bulletin Codicologique* magyar referenseként is tevékenykedett. 1970-től a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága tagja volt. Tudományos munkásságát a már említett Magyar Örökség Díjon kívül a Munka Érdemrend bronz fokozatával (1970), Akadémiai Díjjal (1976) és a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjével (1993) ismerték el.

► Műveiből

Biedermeier a magyar költészetben. Budapest, 1936; *Bibliotheca Corviniana.* Társszerkesztő: Csapodi Csaba és Szántó Tibor. Budapest, 1967; második, javított kiadás 1976; harmadik, bővített kiadás 1981; negyedik, bővített és átdolgozott kiadás 1990; németül: 1969, második német kiadás 1978, harmadik német kiadás 1982; angolul: 1969, második angol kiadás 1981; lengyelül: 1981; franciául: 1982; *A magyarországi miniatűrök kisabécéje.* Budapest, 1970; *A Corvina Könyvtár kodikológiai problémái.* Kandidátusi értekezés. Budapest, 1971; *Humanista kódexek nyomában.* Budapest, 1978; *Európai kódexfestő művészet.* Budapest, 1981; németül: 1982; lengyelül: 1984; *Die Bibliothek des Johannes Vitéz.* Budapest, 1984; *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt.* I–III. Társszerkesztő: Csapodi Csaba. Budapest, 1988–1994; *Könyv- és könyvtári kultúra Magyarországon a XIV. és a XV. században.* Doktori értekezés. Budapest 1990; *Ariadne. A középkori magyarországi irodalom kéziratainak lelőhelykatalógusa.* Társszerkesztő: Csapodi Csaba. Budapest, 1995.

► Róla szóló irodalom

Rozsondai Marianne: Csapodiné Gárdonyi Klára (1911–1993). *Magyar Könyvszemle*, 1994/1.; Rozsondai Marianne: Csapodiné Gárdonyi Klára. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve.* 1994–1998. Budapest, 2000; Kocsy Anikó: Csapodiné Gárdonyi Klára munkássá-

ga. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1994–1998.* Budapest, 2000; Tóth Eszter Zsófia: Csapodiné Gárdonyi Klára. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010; Kozák Péter: Csapodiné Gárdonyi Klára. *Névpont*, <https://nevpoint.hu/palyakep/csapodine-gardonyi-klara-83dec> (Utolsó letöltés: 2023. január 10.); Rozsondai Marianne: Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára Magyar Örökség Díja. *Magyar Könyvszemle*, 2015/3.

Kozák Péter történész

HALÁSZ KATALIN

Irodalomtörténész

[Pocsaj, 1944. február 9. – Debrecen, 2003. november 21.]

A középkori francia irodalom jeles, nemzetközileg ismert kutatója volt.

Családja a Bihar megyei Pocsajon élt, majd Miskolcra költözött. Egy lánytestvére van, Halász Olga, aki a Miskolci Egyetem könyvtárosa volt.

Az általános iskolát még szülőfalujában végezte. Középiskolába már Miskolcon járt, a Zrínyi Ilona Leánygimnáziumban érettségizett 1962-ben kitűnő eredménnyel. Érettségi után évekig a miskolci Városi Könyvtárban dolgozott, majd 1969-ben felvételt nyert a Kossuth Lajos Tudományegyetem (KLTE) történelem–francia szakára. Harmadévtől leadta a történelem szakot, és egyszakosként folytatta tanulmányait. 1974-ben kapott francia nyelv és irodalom szakos középiskolai tanári diplomát. Ezután két évet töltött tudományos továbbképzési ösztöndíjasként a KLTE Francia Nyelv és Irodalom Tanszékén, majd 1976-ban egyetemi tanársegéddé, 1981-ben pedig egyetemi adjunktussá nevezték ki. Közben 1978-ban megvédte bölcsészdoktori értekezését, amely Chrétien de Troyes elbeszélő technikájáról szólt. Az értekezés 1980-ban megjelent a tanszék *Studia Romanica* sorozatában.

Kutatásait az 1980-as évek elejétől kiterjesztette a nem arthuri prózaregényre,¹ valamint a 13. századi prózaregényre is azzal a céllal, hogy feltérképezze a művekben található narrációs modelleket. Ebből a témából készítette el kandidátusi disszertációját *Images d'auteur dans le roman médiéval (XIIe–XIIIe siècles)* címmel, amelyet 1994 márciusában védett meg. A dolgozatban vizsgálta a regényben megjelenő és abba belekomponált szerzőképet és a benne megszólaló narrátort. Tipizálta ezeket a megszólalásokat, amelyeknek három típusát különítette el, és ezzel új megközelítést vezetett be a nemzetközi szakirodalomba is.² Ez az értekezése szintén megjelent a „Studia Romanica” sorozatában. 1995 júliusától egyetemi docensként folytatta munkáját, majd 2001-ben sikeresen habilitált a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán.

¹ A középkori lovagregények nagy része a kelta eredetű Artúr-mondakörhöz tartozik.

² Néhány évvel később akadémiai doktori disszertációjában továbbgondolta a tipizálást, és négy szerzőkép-modellt különített el: az írástudót (klerikust), a trubadúrt, az énekmondót (jongleur) és az „önéletrajzíró”.

Bár tanszéke igényei szerint az oktatásban sokféle területtel foglalkozott – tanított nyelvtörténetet, irodalomelméletet, a 20. századot kivéve szinte minden irodalmi korszakot –, a kutatásban kitartott eredeti választásánál, a középkori, illetve főként a 12–13. századi francia elbeszélő irodalomnál. A regény műfajának kérdései, általánosabban a középkori írásművészet, szövegalkotás és recepció specifikus problémái foglalkoztatták. Figyelme egyre inkább a középkori időélmény időbeli ábrázolása felé fordult. Két évtizedes kutatásait az *Egy műfaj születése. A középkori francia regény* című könyvében összegezte: ez egyúttal akadémiai doktori értekezése is lett, amelyet 2001-ben megvédett, és megkapta az MTA doktora címet. 2002-ben egyetemi tanárrá nevezték ki.

Egyre nagyobb ismertségre és elismertségre tett szert Franciaországban, egymást követték a szakmai meghívások: 1998-ban Angers-ben az Université Catholique L'Ouest meghívására előadásokat tartott Chrétien de Troyes-ről, majd ugyanez év decemberében a Paris III. (Sorbonne Nouvelle) Francia Irodalom Tanszékén „Lancelot en prose” címmel. 2000 májusában ismét Angers-ben, ezúttal az állami egyetemen tartott több előadást.³ Ezekén kívül is számos előadást tartott itthon és külföldön.

1984-től tagja volt a Société Internationale Arthurienne-nek. 1987 után levelező titkárként vett részt a szervezet életében és a társaság *Bulletin*jének az összeállításában, valamint rendszeres előadója volt az arthuri kongresszusoknak. Szintén 1987-től lett tagja és levelező titkára a CERMEIL-nek (Centre d'Études et de Recherches sur le Merveilleux, l'Étrange et l'Irréel en Littérature).

Folyamatosan segítette a doktoranduszok és a fiatal kutatók tanulmányait. Kutatásaikból két kötetet is szerkesztett: az egyik a *Palimpszeszt könyvek* sorozat indító kötete volt 1998-ban, a másik pedig francia nyelven, a *Studia Romanica* sorozatban jelent meg 2000-ben. 1997 és 2000 között Széchenyi Professzori Ösztöndíjban részesült.

Aktívan részt vett az egyetemi közéletben: tagja volt a KLTE BTK Kari Tanácsának (1987–1990), a Debreceni Egyetem Doktori Tanácsának (1996–1998), valamint az Egyetemi Tanácsnak (1999). Alapító tagja volt a Debreceni Egyetem Irodalomtudományok Doktori Iskola francia irodalmi alprogramjának, 1995-től az ELTE romanisztikai doktori programjában oktatott. 1996-tól alapító tagja volt a *Palimpszeszt* elektronikus folyóirat szerkesztőbizottságának, és aktívan közreműködött a munkájában. A folyóirat 2004. áprilisi számát *Erőszak és társadalmi nem a középkorban és a reneszánsz idején* címmel az ő emlékének ajánlották.⁴

Halász Katalin emlékére 2006. november 17–18-án nemzetközi tudományos konferenciát, irodalmi estet és műfordítói kerekasztalt rendeztek Budapesten, az ELTE

³ Akadémiai Levéltár 200. TMB 4551/1.; 201. DT 39/5.

⁴ Ez a 2003 októberében a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Társadalmi Nem- és Kultúrakutató Központja által megrendezett tudományos ülésszak „Erőszak és társadalmi nem a középkorban és a reneszánsz idején” című szekciójában elhangzott előadásokat tartalmazza. A szerkesztői megjegyzés szerint a szekció szervezésekor Halász Katalin még jelezte részvételi szándékát. Elhatalmasodó betegsége miatt azonban már nem tudott részt venni a konferencián, és a tanulmánygyűjtemény megjelenését sem érthette meg.

BTK Egyetemközi Francia Központjában. Kollégái 2015-ben a *Regards actuels sur la littérature médiévale en mémoire de Katalin Halász (1944–2003)* című kötetten emlékeztek meg munkásságáról, amelyet Tegye Gabriella szerkesztett, és a Debreceni Campus Nonprofit Közhasznú Kft. adott ki.

Értékes francia nyelvű és romanisztikai könyvtárat gyűjtött össze, amelyet a Debreceni Egyetemnek ajándékozott.

► Műveiből

Éjszakai szállás és vendéglátás Chrétien de Troyes regényeiben. *Filológiai Közlöny*, 1977/1.; *Az elbeszélés technikája Chrétien de Troyes műveiben – Structures narratives chez Chrétien de Troyes*. *Studia Romanica*, 1980; *Francia nyelvgyakorlati kézikönyv*. Társszerző: Szabó Anna. Debrecen, 1982; *Kommunikációs viszonyok ábrázolása a XII. és XIII. századi francia irodalomban*. Budapest, 1983; Regénymodellek keveredése egy XIII. századi prózaregényben: Roman de Laurin. *Filológiai Közlöny*, 1983/3–4.; *A lukácsi esztétika és a középkori regény*. Lukács György irodalomelmélete. Pécs, 1985; *Le narrateur et sa fonction interprétative: Le Conte du Graal et Perlesvaus. Analyses de romans*. Debrecen, 1985; *A párviadal. Elbeszélés és szerkezet Chrétien de Troyes műveiben*. 1988; L'Ange, Josephes, Merlin, Robert, Gautier et les autres: approche narratologique de quelques romans en prose. *Le Forme e La Storia*, 1990; Pre et fils dans le cycle romanesque des Sept Sages de Rome. *Acta Litteraria*, 1990; *Images d'auteur dans le roman médiéval: XIIe–XIIIe siècles*. Debrecen, 1992; L'autre dans le même. Quelques cas de dédoublement de personnage dans le Lancelot en prose. *Revue d'Études Françaises*, 1997; *Hommages à Kulin Katalin*. Palimpszeszt könyvek 1. Szerk. Budapest, 1997; *Egy műfaj születése. A középkori francia regény*. Debrecen, 1998; *Monuments du Temps, in Temps et Histoire dans le Romain Arthurien*. Toulouse, 1999; *Études de Littérature médiévale. Recherches actuelles en Hongrie*. *Studia Romanica*, 2000; *Anthologie de la prose française médiévale*. Szerk. Debrecen, 2005.

► Róla szóló irodalom

Szárisz Roxána: Halász Katalin. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; Kozák Péter: Halász Katalin. *Névpont*, <https://www.nevpont.hu/palyakep/halasz-katalin-0d8f8> (Utolsó letöltés: 2023. május 31.)

Palasik Mária történész, PhD

KOC SIS RÓZSA

Rezek Ödönné, R. Kocsis Rózsa

Irodalomtörténész

[Budapest, 1929. április 14. – Budapest, 1992. február 1.]

A 20. századi magyar irodalom, különösen Németh László műveinek jeles szakértője Kocsis János és Szabó Rozália gyermeke volt. Szegényparaszti származású édesapja önerőből tanult, és biztosítási tisztviselő lett. Édesanyja háztartásbeli volt. Testvére, Kocsis András gépészmérnök. Férjével, Rezek Ödön gépészmérnökkel, a Budapesti Műszaki Egyetem oktatójával 1954-ben kötöttek házasságot. Férje később egyetemi docens, a műszaki tudományok kandidátusa lett. Fia, ifj. Rezek Ödön orvos, fül-orr-gégész.

A budapesti Zrínyi Ilona Leánygimnáziumban érettségizett 1948-ban, majd beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar–francia szakára. Mivel testvére is középiskolás volt, szülei nem tudták anyagilag támogatni a továbbtanulását, ezért egyetemi tanulmányait esti és levelező tagozaton folytatta, miközben képesítés nélküli tanár lett a Budapest XV. kerület Lenin úti általános iskolában.¹ Mivel nem volt elég orosz szakos tanár, és ő tudott valamelyest oroszul,² orosz nyelvet tanított. Az egyetemmel párhuzamosan – levelező tagozaton – elvégezte a budapesti Apáczai Csere János Pedagógiai Főiskolán az orosz nyelv és irodalom szakot. 1953-ban egyszerre kapott diplomát a főiskolán és az immár Eötvös Loránd Tudományegyetemre átkeresztelt intézmény Nyelv- és Irodalomtudományi Karán; az utóbbin magyar–francia szakos tanári oklevelet szerzett. Még ugyanabban az évben, 1953-ban jelentkezett a Színművészeti Főiskola akkor induló dramaturg szakára, mert színházi dramaturg szeretett volna lenni. A felvételi vizsgán megfelelt, esti tagozaton azonban nem indult képzés. Így kénytelen volt lemondani erről az álmáról, mivel a megélhetését biztosító munkáját nem adhatta fel. Néhány évig még maradt a rákospalotai általános iskolában, majd 1957-ben a IX. kerületi Móra Ferenc Általános Leánygimnáziumba helyezték át. 1963-

¹ Ma Szent Korona Általános Iskola. A XV. kerület legrégebben működő általános iskolája az 1910/1911-es tanévben nyitotta meg kapuit Rákospalotán.

² A TMB-hez benyújtott önéletrajzában úgy fogalmazott: „bizonyos fokú nyelvtudásomnál fogva”. Akadémiai Levéltár 200. TMB 545/7.

ban az ELTE gyakorló vezető tanárává nevezték ki magyar nyelv és irodalom szakon, közben vezette az iskola önképzőkörét és a magyartanárok szakmai munkaközösségét.

1956 februárjában levelező aspirantúrára jelentkezett a Tudományos Minősítő Bizottságnál, de abban az évben nem indítottak levelező aspirantúrát, és mivel választott témája nem kapcsolódott a TMB által megadott témákhoz – a *Nyugat* folyóirat nőíróival foglalkozott –, jelentkezését eleve elutasították.³ Ez mégsem szegte kedvét. Elkészítette *Dukai Takács Judit élete és költői fejlődése* című egyetemi doktori értekezését, amelyet 1963-ban benyújtott az ELTE Bölcsészkarán, és amelyet az ELTE meg is jelentetett 1972-ben. 1963-ban újra jelentkezett – ezúttal hároméves ösztöndíjas – aspirantúrára. Jelentkezésében egy eléggé rendhagyó bekezdést fogalmazott meg arról, miért kéri, hogy ösztöndíjasként végezhesse az aspirantúráját: „Egy gyermekem van. Tanári munkaköröm, családi helyzetem és háztartásom miatt az éjszaka óráit áldoztam fel, ha tudományos munkát akartam végezni. Úgy érzem azonban, hogy életem csak akkor válik teljessé, ha irodalommal foglalkozhatok. Noha szeretek tanítani, igazi területemnek a kutatómunkát érzem és éreztem mindig, de körülményeim, kezdve azon, hogy munka mellett esti egyetemen tanultam, folytatva a család vállalásáig, megakadályoztak abban, hogy önmagamra találjak. Maga a pedagógus munkakör túlnő a tanórák keretein, és egész embert kíván. Így célomat eddig elérni nem tudtam, noha 1964-ben töltöttem be a 35. életévemet. Kérem a Tudományos Minősítő Bizottságot, hogy foglalkozzzék kérésemmel, és tegyék lehetővé, hogy belföldi ösztöndíjas aspirantúrára felvételt nyerhessek.”⁴

A felvételi ezúttal sikerült, és 1964-ben a budapesti Színháztudományi Intézetbe került mint a Magyar Tudományos Akadémia aspiránsa. Témavezetője Hont Ferenc volt. Ettől kezdve töretlenül haladt előre tudományos pályáján. 1965-ben egyetemi doktor, 1969-ben az irodalomtudomány kandidátusa, 1988-ban akadémiai doktor lett. Aspirantúrája után az ELTE Bölcsészettudományi Karán a XX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék tudományos munkatársa, 1974-től tudományos főmunkatársa lett. 1978-ban egyetemi docenssé nevezték ki. 1985-ben vonult nyugdíjba.

Tudományos tevékenysége kezdetén a felvilágosodás korának magyar irodalmával foglalkozott, érdeklődése azonban hamarosan a 20. századi, ezen belül a két világháború közötti és a kortárs magyar irodalom felé fordult. Különös figyelmet fordított a magyar női írók alkotásaira, köztük Kaffka Margitra és Reichard Piroska munkásságára. Feldolgozta a magyar avantgárd drámairodalom és színházi kultúra történetét és hagyományait, ennek során a magyar dráma történetének kevésbé ismert korszakát elevenítette fel. Ebből a témából született az *Igen és nem. A magyar avantgárd színjáték története* című kandidátusi disszertációja, amelyet a Magvető Kiadó jelentetett meg 1974-ben az *Elvek és Utak* sorozatban.⁵ Ebben a könyvében a magyar drámatörténet egy kevésbé ismert időszakát tárgyalta: Balázs Béla, Füst Milán és Karinthy Frigyes

³ Akadémiai Levéltár 200. TMB 545/7.

⁴ Uo.

⁵ A könyvet a kiadó nívódíjjal jutalmazta.

modernista kísérleteitől Máczsa János, Barta Sándor, Remenyik Zsigmond és Déry Tibor avantgárd szellemű dramaturgiáján át Tamási Áron szürreális motívumokkal is átszőtt színpadi játékaikig.⁶ Hermann István így írt a művet ismertetve: „Kocsis Rózsa könyve az első nagyszabású, s tegyük hozzá mindjárt: sikerült kísérlet a magyar avantgárd történelmi szerepének megrajzolására... Komoly hozzájárulás ez a magyar avantgárd sajátos arculata megrajzolásához, annak az ellentmondásos szerepnek ábrázolásához, melyet a történelemben s különösképpen az irodalomtörténetben a magyar avantgárd játszott.”⁷

Kocsis Rózsa munkásságának legjelentősebb eredményei Németh László szépirodalmi műveinek irodalomtörténeti és esztétikai vizsgálatával kapcsolatosak. Legfontosabb könyve, a *Minőségeszmény Németh László szépirói műveiben* szintén a Magvető Kiadónál jelent meg 1982-ben;⁸ ez a mű mind az irodalomtörténet és az irodalomelmélet, mind a kortárs magyar közgondolkodás szempontjából kiemelkedő jelentőségű. Pomogáts Béla értékelése szerint ez a munka „fontos szerepet játszott abban, hogy Németh László munkásságát és gondolkodását befogadja a magyar szellemi élet.”⁹ A könyvért Kocsis Rózsa 1986-ban megkapta a Németh László-plakettet, amelyet az író özvegye alapított, és amelyet Borsos Miklós szobrászművész készített bronzból.

Tehetsége műalkotásokban is megmutatkozott: írt és szerkesztett ifjúsági és gyermekszíndarabokat, bábszínházi műveket és diafilmes adaptációkat.

Hivatali úton kétszer járt Párizsban: 1964-ben középiskolai vezetőtanárként a francia irodalom tanításának módszertanát tanulmányozta, 1972-ben pedig a modern drámával kapcsolatos témában kutatott a Sorbonne-on.

Általános iskolai, gimnáziumi és egyetemi oktatóként egyaránt elkötelezett és kiváló pedagógus volt, tanítványai mindenütt tisztelték és szerették.

1965-től tagja volt a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak, 1978-tól a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságnak, a Németh László Társaságnak pedig vezetőségi tagja.

► Műveiből

Reichard Piroskáról. *Irodalomtörténet*, 1962/3–4.; Karinthy groteszk tragikomédiái. *Irodalomtörténet*, 1968/5.; Németh László drámaszemlélete. *Kortárs*, 1971/4.; *Dukai Takács Judit élete és költői fejlődése*. Egyetemi doktori értekezés is. Budapest, 1972; Déry dadaista abszurd játéka. Az óriáscsecsemő. *Irodalomtörténet*, 1972/2.; A magyar szocialista drámai-színpadi avantgarde. In: *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből*. III. Szerk. Szabolcsi Miklós és Illés László. Budapest, 1973; *Igen és nem. A magyar avantgárd színjáték története*. Kandidátusi értekezés is. Budapest, 1974; *A Bauhaus színháza*. Szerk. és utószó. Budapest,

⁶ Pomogáts Béla: Kocsis Rózsa. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1992/3. 376.

⁷ Hermann István: Kocsis Rózsa: Igen és nem. A magyar avantgárd színjáték története. *Tiszatáj*, 1976/1. 86.

⁸ Ezt a könyvet nyújtotta be a Tudományos Minősítő Bizottsághoz akadémiai doktori értekezésként is, és 1988-ban sikeresen meg is védte.

⁹ Pomogáts Béla, i. m. 376.

1978; A magyar gondolati regény Németh László-i példája. *Új Írás*, 1979/7.; *Minőségeszmény Németh László szépirói műveiben*. Akadémiai doktori értekezés is. Budapest, 1982; A Kassák-kör színpadi programja. In: Fráter Zoltán–Petőcz András (szerk.): *Kassák Lajos-émlékkönyv*. Budapest, 1988; Németh László Közép-Európa-gondolata mai szemmel. In: Bakonyi István (szerk.): *Az író rejtettebb birtokán. Írások Németh Lászlóról*. Hódmezővásárhely, 1992.

► Róla szóló irodalom

Cs. Varga István: In memoriam Kocsis Rózsa. Búcsú a Németh László-kutatótól. *Árgus*, 1992; Pomogáts Béla: Kocsis Rózsa. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1992/3.; Bakonyi István: Vulkanok fölött járunk... Kocsis Rózsa, a Németh László-kutatás tudós asszonya. *Fejér Megyei Hírlap*, 1995. május 29.; Licskó Görgy: Kocsis Rózsa. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; Kozák Péter: Kocsis Rózsa, R. *Névpont*, <https://www.nevpont.hu/palyakep/kocsis-rozsa-r-ee8dc> (Utolsó letöltés: 2023. május 5.)

Palasik Mária történész, PhD

MEZEI MÁRTA

Ribinszki Károlyné

Irodalomtörténész

(Budapest, 1929. július 20. – Budapest, 2012. augusztus 30.)

A magyar felvilágosodás- és romantikakutatás kiemelkedő személyiségeként elsősorban e korszak irodalomtörténeti, műfaji, esztétikai, verstani, filológiai, művelődéstörténeti kérdéseinek vizsgálatával, Berzsenyi Dániel, Kazinczy Ferenc és Petőfi Sándor munkásságával, a nyelvújítás korának jelenségeivel, a 19. század elejének irodalmi problémáival foglalkozott.¹

Nuszbaum József raktári segéd munkás és Pék Margit leánya. 1953-ban ment férjhez Ribinszki Károlyhoz, a csepeli Kossuth Lajos Gépipari Technikumban tanító, magyar szakos középiskolai tanárhoz. Gyermeük Ribinszki István (1957). Kedves, szerény, üde, egyszersmind zárkózott egyéniség volt, sztoikus nyugalommal és epikureus derűvel. Budapesten élt és tevékenykedett. Utazásainak, kulturális töltökezésének kedves színhelye Itália volt, de járt hivatalos kiküldetésen 1959-ben Csehszlovákiában, 1961-ben az NDK-ban, 1965-ben Angliában (magánútlevéllel). Hamvait a Rákoskeresztúri temetőben szórták szét, saját kívánsága szerint.

A négy polgárit kitűnő eredménnyel végezte, majd ipari tanuló lett, hogy idősebb szüleit mihamarabb segíthesse. 1946-ban női szabó segédlevelet szerzett, és dolgozni kezdett. 1947-től tanulhatott tovább, különbözeti vizsga után, a budapesti Madách Imre Gimnázium Dolgozók Iskolájában, ahol 1949-ben érettségizett jeles eredménnyel. Ezután az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán tanult, magyar és latin szakon, többek között Ritoók Zsigmond évfolyamtársaként. Az egyetem 1953-ban történt átszervezése következtében a Nyelv- és Irodalomtudományi Karon szerzett magyar–latin szakos középiskolai tanári diplomát.

¹ Az életrajzi adatok forrásai a megadott nyomtatott emlékbeszédek mellett Mezei Márta saját maga által összeállított életrajzi áttekintései, amelyek kandidátusi és akadémiai nagydoktori pályázati anyagában találhatók: *Mezei Márta kandidátusi pályázata. Költészetünk a felvilágosodás korában*. Védés: 1971. június 18. Akadémiai Levéltár 200. TMB 125/2. *Mezei Márta akadémiai nagydoktori pályázata. Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*. Védés: 1990. március 30. Akadémiai Levéltár 200. TMB 4268/2. Ezúton is köszönöm Novák Béla levéltáros segítségét az iratanyagok kutatásában.

Családjának nehéz anyagi körülményei, édesanyja betegsége miatt egyetemi tanulmányai mellett továbbra is dolgozott, tanítványokat, nyári munkát vállalt, és varrt. Harmadéves hallgatóként bekapcsolódott a Vörösmarty, majd az Ady kritikai kiadás előkészületeibe. Negyedévesen demonstrátor lett, irodalmi szeminárium vezetését bízták rá. Édesapja 1952-ben halt meg. 1953-as házasságkötése után édesanyjával éltek egy szoba-konyhás lakásban, mígnem 1956-ban akkori egyetemi munkahelye révén szolgálati lakást kapott a Lendvay utcában.

Tudományos pályáját 1963-ban kezdte az ELTE BTK-n a Waldapfel József vezette I. Számú Magyar Irodalomtörténet (később Felvilágosodás- és Reformkori Magyar Irodalomtörténet) Tanszék tanársegédjeként. 1960-tól ugyanott adjunktus, 1972-től docens, majd 1979-től professzor. Az 1970-es években az egyetem leánykollégiumának nevelőtanáraként is dolgozott. 1993–1994-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanára volt, majd nyugdíjba vonult.

Fiatalkorában tagja, később alapszervezeti vezetőségi tagja volt a MADISZ-nak, a MEFESZ-nek, majd a DISZ-nek, kari szakszervezeti bizalmiként működött. Az ELTE BTK Irodalomtudományi Intézetének oktatói között szinte példátlan módon nem lépett be a Magyar Szocialista Munkáspártba.

1961 és 1964 között az MTA Tudományos Minősítő Bizottságának aspiránsa volt; ennek eredményeként született meg kandidátusi értekezése, és kapta meg az irodalomtudományok kandidátusa fokozatot 1971-ben. Kandidátusi értekezését, amely *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt* címmel 1974-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál, az MTA Akadémiai Nívódíjjal jutalmazta. 1991-ben *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben* című értekezésével elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia doktora címet.

Kutatóként a felvilágosodás- és reformkori magyar irodalomtörténet, a filológia, a textológia, a műfajtörténet, a líratörténet és a verstan szinte minden területén ott-honosan mozgott. Konferenciák és vitaülések szívesen látott előadójaként sokat tett a termékeny, gazdag szakmai diskurzus megteremtéséért. Kiterjedt, szigorú, de segítőkész opponensi, bírálói, lektori tevékenysége szintén jelentős hatást gyakorolt a szakterület tudományos életére. A magyar felvilágosodás- és romantikakutatás kiemelkedő személyiségeként elsősorban e korszak irodalomtörténeti, műfaji, eszmetörténeti, verstani, filológiai, művelődéstörténeti kérdéseinek vizsgálatával, Berzsenyi Dániel, Kazinczy Ferenc és Petőfi Sándor munkásságával, a nyelvújítás korának jelenségeivel, a 19. század elejének irodalmi problémáival foglalkozott. Líratörténeti jelentőségű munkája a magyar felvilágosodás költészetéről írt, fentebb már említett monográfiája és a Kazinczy-levelezés sajátos szempontú, művelődéstörténeti összefoglaló feldolgozása (*Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Budapest, Argumentum, 1994). Több tucat alapvető tanulmánya, ugyanennyi recenziója a korszak irodalmi kapcsolatainak elemző megvilágítását végezte el, mindig szigorúan szöveggközpontú szemlélettel. Kutatásai során figyelme elsősorban az irodalmat, művészetet művelők közösségére, együttműködésére irányult, fontosnak tartotta a korabeli irodalmi élet szürke emi-

nenciásai életművének, szerepének feltárását. Tevékenysége alapvető hatással volt a későbbi Berzsényi-kutatásokra, a 18. századi kismesterekről és mesterkedő szerzőkről kialakuló képre, pályája második felében pedig a Kazinczy-filológiára és -textológiára. Kutatói munkásságát nem látványos, hangos sikerek, hanem folyamatos, következetes, időtálló eredményeket hozó építkezés jellemezte. A marxista elvárásokat erőltető környezet és tanszékvezetője, Szauder József sokszor túlszabályozó pártfogása ellenére negyvenévnyi tudományos munkássága során nemcsak lépést tartott az irodalomtudomány fordulópontjaival, hanem sok esetben kezdeményező szerepet töltött be azokban: Kazinczy-kötetei révén a publicitás vizsgálatának, az irodalomszociológiai szempontoknak és az episztolairodalom kommunikációelvű értelmezésének modern és termékeny nézőpontját vonta be a Kazinczy-filológiába, és vált ezzel számos projekt és kutatás iniciatívájává.

Tudósi attitűdjét hajdani kollégája, Margócsy István így mutatta be nekrológiájában: „Ő maga is, egész életével, tudásával, műveltségével és erkölcsi gesztusaival a felvilágosodás legtisztább eszméit képviselte – annak tudását és erkölcsi parancsát, hogy az ember, legyen a történelem vagy a mindennapi élet bármily zavaros, kiszámíthatatlan, fenyegető vagy egyszerűen csak visszataszító, a maga eszével és belátásával képes olyan tartást kialakítani, amely nemcsak önmagának, hanem másoknak is segítségére lehet – nem a világ, a társadalom vagy a magánélet megváltásában, hanem az elkerülhetetlen nehézségek elviselésében és megítélésében.”²

Tanszéki oktatói feladataihoz kapcsolódóan részt vett több alapvető szöveggyűjtemény, tanulmánykötet szerkesztésében. Önálló kutatásaihoz kapcsolódóan hiánypótló antológiákat állított össze, például a *Magyar Remekírók* sorozatban. Továbbá fontos, többek között Berzsényi Dániel, Virág Benedek és Eötvös József munkásságát reprezentáló szövegkiadások fűződnek a nevéhez. Oktatóként a napjaink tudományában aktív kutató- és tanárnemzedékek egyik meghatározóan emlékezetes és tisztelt nevelője, mentora volt. Ahogyan egykori tanítványa, Dávidházi Péter írja: „Szemináriumán egy mindig kifogástalanul felkészült, diákjaitól sokat elváró, de segítőkész, póztalanul közvetlen, s ami ritkaság, ihletett pedagógust ismertünk meg, ezért kezdettől tiszteltük és szerettük.”³ Hivatalos feladatként felvilágosodás- és reformkori irodalomtörténetet, illetve verstant tanított, de hallgatóinak kérésére már az 1960-as években is tartott tanrenden kívüli, „illegális” kurzusokat. Ezeken a kurzusokon a kortárs irodalom és filmművészet legjavából válogatott alkotásokat tanulmányoztak, olvastak, néztek, beszéltek meg együtt, a kurrens marxista diskurzustól eltérő, az esztétikai értéket kereső, becsülő szemlélettel. Kedvelte és diákjaival is megkedveltette a játékos, esztétikai és anyanyelvi kompetenciákat kiválóan fejlesztő tréfás stílusparódiákat. Jó szemmel fedezte fel a tehetséges diákokat, akiket nem csak az órai keretek között támogatott: konferenciákra, kötetek szerzői közé ajánlotta őket, ajtaja a diplomaszerezés

² Margócsy István: Búcsú Mezei Mártától. 2012. szeptember 24. http://www.iti.mta.hu/2012_0924_Mezei_Marta_temetese.html (Utolsó letöltés: 2023. január 11.)

³ Dávidházi Péter: Mezei Márta (1929–2012). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2012/1. 108.

után is nyitva állt előttük. „Nem önmagáért segített, hanem az elvégzendő munkáért és a létrehozható műért”⁴ – emlékezett hajdani tanárára Bécsy Ágnes. Hetvenötödik születésnapján, 2004-ben kollégái, barátai és tanítványai ünnepi tanulmánykötettel köszöntötték.

Súlyosbodó betegségei ellenére élete utolsó éveiben is állandó résztvevője volt a Ménesi úton az MTA Irodalomtudományi Intézetében folyó szakmai munkának: a Kölcsey Ferenc és Arany János műveinek kritikai kiadásához kapcsolódó értekezleteken, a 18. és 19. századi témájú előadásokon és munkahelyi vitákon esszenciális, finoman pontosító, mindig a téma minél teljesebb kibontását célzó, szakmailag önzetlen hozzászólásaival, tanácsaival volt jelen. Jeles elődök, tradíciók iránti tiszteletét jól mutatja, hogy idős kora ellenére még fizikailag is részt vett Horváth János akadémikus irodalomtörténész könyvtárának Ménesi útra költöztetésében.

Tudományszervezőként is fontos, nyomot hagyó tevékenységet végzett. Szerkesztett kulturális rádióműsorokat, munkatársa volt a Benedek Marcell főszerkesztésében készült háromkötetes *Magyar irodalmi lexikon*nak (Budapest, 1963) és a hatkötetes, Sőtér István által főszerkesztett, *A magyar irodalom története* című kézikönyvnek (Budapest, 1964–1966). 1976 és 1984 között Nagy Péterrel együtt szerkesztette az *Irodalomtörténet* című folyóiratot. Az 1980-as években az ő kezdeményezésére jött létre az az általa „Rezervátumnak” elnevezett kis szakmai-baráti társaság, amely havonta házi körülmények között – nyáron Gyapay László nagymarosi nyaralójában – jött össze társalkodni, megvitatni az épp akkor született tanulmányokat. Ennek a művelt asztaltársaságnak a tagjai főként 18–19. századi irodalommal foglalkozó kutatók, kollégák voltak: Mezei Márta mellett Dávidházi Péter, Margócsy István, Gyapay László, Bíró Ferenc, Szabó G. Zoltán, Bécsy Ágnes és S. Varga Pál, de az összejöveteleken alkalmanként mások is részt vettek.

Számos tudományos bizottság tagjaként segítette többek között a Magyar Tudományos Akadémia munkáját: tagja volt az Akadémia Irodalomtudományi Bizottságának (1980–2000), XVIII. századi Művelődéstörténeti Munkabizottságának (1986–1990) és Verstani Munkabizottságának (1986–1990). Az MTA–TMB Irodalomtudományi Szakbizottságának 1976 és 1984 között volt tagja. Részt vett a XVIII. és XIX. századi Kritikatörténeti és a Kultusztörténeti Kutatócsoportban, 2004-ben pedig tiszteletbeli tagjává választotta a Kazinczy Társaság.

Tudományos és oktatói munkásságát rangos és – eltekintve az általánosabb profilú A Felsőoktatás Kiváló Dolgozója elismeréstől – kifejezetten szakmai kitüntetésekkel ismerték el: Akadémiai Nívódíj (1975), Oltványi Ambrus-díj (1997), Martinkó András-díj (2001), Toldy Ferenc-émlékérem (2003), Faludi Ferenc Alkotói Díj (2007).

⁴ Bécsy Ágnes: Mezei Márta halálára (1929–2012). *Irodalomtörténet*, 2012/3. 426.

A Faludi Ferenc Alkotói Díj átadása az MTA-n 2007-ben

► Műveiből

Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában. Budapest, 1958; *Berzsenyi Dániel válogatott művei.* Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta. Budapest, 1961; *Vörösmarty Mihály: A holdvilágos éj. Elbeszélések.* Sajtó alá rendezte Waldapfel Józseffel. Budapest, 1968; *Mesterség és alkotás. Tanulmányok a felvilágosodás és a reformkor magyar irodalmáról.* Szerkesztette Wéber Antallal. Budapest, 1972; *Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfig.* Versek, verselemzések. Szerkesztette Kulin Ferencsel. Budapest, 1972; *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt.* Budapest, 1974; *Eötvös József: Kultúra és nevelés. Cikkek, beszédek, iratok.* Szerkesztette, az előszót írta. Budapest, 1976; *Szöveggyűjtemény a felvilágosodás korának irodalmából.* 1–2. kötet. Főszerkesztő Pándi Pál, szerkesztette Szuromi Lajossal. Budapest, 1982; *Virág Benedek: Magyar századok.* Válogatta, sajtó alá rendezte, az utószót írta. Budapest, 1983; *Magyar költők. 18. század.* Válogatta, a szöveget gondozta. Budapest, 1983; *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben.* Budapest, 1994; *Berzsenyi Dániel és Kölcsey Ferenc összes költeményei.* Sajtó alá rendezte, az utószót írta. Budapest, 1994; *Gvadányi József és Fazekas Mihály válogatott művei.* Sajtó alá rendezte, az utószót írta. Budapest, 1995; *Amade László és Faludi Ferenc.* Sajtó alá rendezte, az utószót írta. Budapest, 1996; *Költők a hírnév árnyékából. Édes Gergely, Vajda Péter, Arany László válogatott művei.* Sajtó alá rendezte, az utószót írta. Budapest, 1998; *A kiadó „mandátuma”. Kiadói nézetek és eljárások Révaitól Kazinczyig.* Debrecen, 1998.

► Róla szóló irodalom

Mezei Márta 75. születésnapjára. Tanulmányok Mezei Márta tiszteletére. Szerk. Szabó G. Zoltán, a bibliográfiát összeállította Csécs Teréz. Budapest, 2004; Bécsy Ágnes: Mezei Márta halálára (1929–2012). *Irodalomtörténet*, 2012/3.; Dávidházi Péter: Mezei Márta (1929–2012). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2012/1.; Fried István: „Zúgj búsan, s hullasd e sírra virágdat, ákátz”. Mezei Márta idézése. In: *A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve*. Széphalom, 2012; Margócsy István: *Búcsú Mezei Mártától*. 2012. szeptember 24. http://www.iti.mta.hu/2012_0924_Mezei_Marta_temetese.html (Utolsó letöltés: 2023. január 11.); Kozák Péter: Mezei Márta. *Névpont*, <https://www.nevpont.hu/palyakep/mezei-marta-7a01f> (Utolsó letöltés: 2023. január 11.)

Balogh Piroska irodalomtörténész, PhD

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN

Színház- és drámatörténész, könyvtáros

[Temesvár, 1892. október 21. – Budapest, 1989. augusztus 11.]

A magyar dráma- és színháztörténet élő legendája volt. Legjelentősebb, legtöbbet forgatott és idézett munkái a Nemzeti Színház történetével és dokumentumaival kapcsolatos kötetek.

Édesapja, Kádár Lajos ipariskolai tanár volt Temesvárott, édesanyja, Mehoffér Matild Antónia régi Arad-hegyaljai bortermelő család sarja. Első gyermekük, Lehel 1884-ben született, író és szerkesztő volt. 1935-ben hunyt el. A család 1908-ban Budapestre költözött. Kádár Jolán 1924. február 15-én ment feleségül Pukánszky Béla (1895–1950) irodalomtörténész germanistához, a későbbi egyetemi tanárhoz és a Magyar Tudományos Akadémia tagjához. Három gyermekük született: Pukánszky Jolán (1925) középiskolai matematikatanár, aki 1947-ben feleségül ment Varga Ottó (1909–1969) matematikus, Kossuth-díjas akadémikushoz; Pukánszky Béla (1926–1986) vegyészmérnök, a Műanyagipari Kutatóintézet osztályvezetője; valamint Pukánszky Lajos (1928–1996) matematikus, 1956 után a University of Pennsylvania egyetemi tanára. Unokája Varga Borbála és Pukánszky Béla vegyészmérnök, egyetemi tanár, az MTA tagja.

Kádár Jolán iskoláit Temesvárott kezdte, majd 1908-ban beiratkozott a budapesti VI. kerületi Felső Leányiskola és Leánygimnáziumba; itt tett érettségi vizsgát 1910-ben. A Pázmány Péter Tudományegyetemen 1914-ben bölcsészdoktori oklevelet, 1915-ben pedig magyar–német–francia szakos középiskolai tanári diplomát szerzett. Közben 1914/1915-ben a Bécsi Egyetemen folytatott színháztörténeti tanulmányokat. 1915 és 1920 között helyettes, majd rendes középiskolai tanárként oktatott a budapesti felsőkereskedelmi iskolában. 1920-ban az Országos Széchényi Könyvtár¹ gyakornoka lett, majd 1922/1923-ban könyvtárosa, ezt követően 1938-ig előbb a Kötelesspéldány Osztály, később az Ősnyomtatványtár Régi Nyomtatványok Tára főkönyvtárosa. 1938-tól 1944-ig a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosa volt. 1948 és 1952 között

¹ Az 1808. évi VIII. törvénycikkkel hozták létre a Magyar Nemzeti Múzeumot, és az újonnan létesített intézmény keretébe illesztették be a Széchényi Könyvtárat, amely ettől kezdve a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára nevet viselte. 1949-ben a közgyűjtemények szocialista átszervezésekor lett önálló az Országos Széchényi Könyvtár.

a művelődés- és színháztörténet magántanára a Debreceni Tudományegyetemen. 1952-ben, hatvanéves korában lett az irodalomtudományok kandidátusa, majd 1983-ban, kilencvenegy esztendősen az irodalomtudományok doktora.

1913-ban elnyerte a Pasquich-alap Pályadíját, 1937-ben és 1940-ben Akadémiai Pályadíjjal ismerték el tudományos munkáját. 1937-ben díjnyertes tanulmánya, *A budai Népszínház története* csak 1979-ben jelent meg nyomtatásban.

Kádár Jolán már egyetemi tanulmányai idején elkötelezte magát a színháztörténet-írás és a forráskutatás iránt. Bölcsészdoktori értekezése témáját a pest-budai német színészet 1812-ig terjedő története adta.² Kutatásai során a 19. század végének legjelentősebb színháztörténésze, Bayer József³ volt a konzulense. A dolgozat előszavában megfogalmazta kutatói alapvetéseit, és hogy „külső történetet” ír, vagyis a társulatok működését a bevételeken, a műsoradatokon, a fellépők számbavételén és rövid jellemzésén keresztül meséli el. Az azonban, ahogyan tárgyának korszakolását ígéri a bevezetőben, szélesebb perspektívát igazol. „A kezdet az extempore-darabok [az előadás cselekményének gerince a színészi rögtönzés], majd első rendszeres-darabok [a cselekmény gerince megírt és betanult szöveg] és a ballet kultuszának kora, erre következik a mutatványoktól megtisztított színészet kora, a fénykor, végre a külső fejlődés, a külső kiállítás fényének virágkora...”⁴

1923-ban jelent meg a munka folytatása, *A budai és pesti német színészet története 1812–1847*. Pukánszkyne ebben még több forrástípust használt, a történeti leírás szempontjai bővültek. A források értelmezésének kerete, a szemlélet és a színháztörténet-írás módszertana megváltozott – erről írta 1928-ban kiadott tanulmányát *A színészettörténet tudományos rendszerének kialakulása és a magyar színészet története* címmel. A 20. század elején publikált németországi kutatások – elsősorban Max Hermann módszertana, a Theaterwissenschaft és a Theaterphilologie – önállóvá, saját metódikát működtető diszciplínává tették a színház-tudományt, elszakították az irodalomtörténet-írás, a hely- és művelődéstörténet kutatásának korábban hegemon módszertanától. „A színházi filológia művelője felhasznál minden em-

² Kádár Jolán: *A budai és pesti német színészet története 1812-ig játékszíni és drámai irodalmi szempontból*. Budapest, 1914.

³ Bayer József (1851–1919) a magyar színészettörténet megalapítója, 1899-től az MTA levelező tagja volt.

⁴ Kádár Jolán, i. m. Idézi Rajnai Edit *És mit ír „a Pukánszkyne”? című előadásában*, a Pukánszkyne Kádár Jolán születésének 125. évfordulója tiszteletére rendezett emlékszimpoziumon. Budapest, OSZK, 2017. október 19. https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2017/10/18/es_mit_ir_a_pukanszkyne (Utolsó letöltés: 2022. szeptember 20.)

léket, amely ezt a rekonstrukciót [a színjáték-rekonstrukciót] teljesebbé teheti. Régi épületek, amelyek a színjáték teréül szolgáltak (így pl. a mesterdálnok-színjátékok rekonstrukciójánál a nürnbergi Márta-templom), tervrajzok, kosztümök, kosztümképek mint közvetlen források, bírálatok, naplók, levelek, színészírók darabjai s különösen az utóbbiaknak színpadi utasításai mint közvetett dokumentumok becsesek a színészettörténet kutatója számára. De magához a rekonstrukcióhoz nem elég a források tömege; ehhez alkotó fantázia kell.”⁵ A Bayer Józseftől tanult sokszálú és alapos forráskutatás mellé Pukánszkné új módszereket vett át az új német színház-történész-iskolától. Ezek együttes hatása már az 1916-ban és 1918-ban megjelentetett, a hazai Shakespeare-recepciót tárgyaló tanulmányaiban is tetten érhető. Színházról vagy drámáról értekezve mindig a komplex forráskutatás és a színjáték-rekonstrukció maradt kutatói-alkotói módszere.⁶

Közgyűjteményi munkájához az is hozzátartozott, hogy kutató kollégáinak forráskutatását segítő jelentős gyűjteményeket, dokumentumegyütteseket írt le és adott ki (Todoroszku-gyűjtemény, Krecsányi Ignác színigazgatói hagyatéka stb.). „A színészettörténet kutatójára nézve nélkülözhetetlenek a színészeti gyűjtemények, múzeumok, kiállítások”⁷ – írta már 1928-ban.

Legjelentősebb, legtöbbet forgatott és idézett munkái a Nemzeti Színház történetével és dokumentumaival kapcsolatos kötetek, amelyeket a Nemzeti Színház 1935-től irányító színidirektor, a tudományos kutatással is foglalkozó dr. Németh Antal⁸ felkérése inspirált. 1937-ben ünnepelte az ország a nemzet színháza megnyitásának 100. évfordulóját, és a korábbi, leíró jellegű történeti munkák korszerű folytatásaként egy a korábban feltáratlan forrásokon alapuló szintézis megírását várták Pukánszkné Kádár Jolántól. A két kötetben megjelentetett színháztörténeti alapmű, *A Nemzeti Színház százéves története* a 20. századi színházi filológia kiváló példája. Az intézmény históriáját komplex elemzéssel, számos társadalmi, művészeti és működési szempontot érvényesítő módszertan szerint bemutató első kötet mellett kiadott, 296 dokumentumot tartalmazó válogatást mint forráskiadványt pedig felbecsülhetetlen értékűvé teszi az a tény, hogy az eredeti iratok, amelyeket a színház a centenárium évében az Országos Levéltár gyűjteményében helyezett el, a főváros 1945-ös ostroma során megsemmisültek.

Pukánszkné pályája utolsó szakaszában még közreműködött az 1988-ban napvilágot látott *Iratok a Nemzeti Színház történetéhez* című, az ő 1939-es forráskiadványa folytatásának tekinthető kötet⁹ előkészítésében, amely 1050, korábban nem közölt dokumentumot tartalmaz.

⁵ Rajnai Edit, i. m.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ Dr. Németh Antal (1903–1968) színháztörténet-író, egyetemi tanár, 1935–1944 között a Nemzeti Színház igazgatója.

⁹ Szerk. Belitska-Scholtz Hedvig, Berlász Piroska, Pukánszkné Kádár Jolán. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1988.

A színházkutatás, induljon bár a bölcsészet vagy a színházművészet irányából, olyan művészettudomány, amelynek tárgya az idő kútjába hull, és csak nyomait, hatásait, összefüggéseit tárhatjuk fel a tudományos gondolatmenetek számára elengedhetetlenül fontos források elemzése segítségével. Ezt a tényt a tudományosság és a művészet-oktatás is elfogadja. Ám a „szabadságharc”, amely egy másik művészettudománytól, a nagyrészt már filozófiai-elméleti, illetve szinte átmatematizált, a műalkotáshoz való viszonyát időnként elveszteni látszó irodalomtudománytól, a drámaközpontú vizsgálatok „segédtudományának” státuszától, illetve a színházi alkotók végletekig vitt szubjektívitásezményétől egyaránt függetleníteni kívánta önálló módszerekkel és önálló eredményekkel a teatrológiát, úgy tűnik, még mindig nem ért, és nem érhet véget. A színházi filológia, amelynek alapja a forráskutatás, a pozitívizmus korának szülötte (amelyet emiatt egyes időszakok tudományos divatja igyekszik is kiszorítani a kutatásmódszertanok változatos köréből), eredményei mégis mindmáig alapját adják elsősorban a történeti stúdiumoknak, de a komparatív és kontaktológiai vagy a tipológiai vizsgálatok sem nélkülözhetik a múlt alkotóinak és közönségének működéséről tanúskodó forrásokat.

A hazai filológia színházi alapvetését Bayer József, de főként a nála még tudatosabban korszerű tudományos módszert és irányt választó Pukánszky Kádár Jolán adta meg. Tanítványaik sorából kiemelkedik a Pukánszky búcsúztatását is vállaló Kerényi Ferenc,¹⁰ továbbá Mályuszné Császár Edit,¹¹ Staud Géza¹² és Székely György.¹³ „Pukánszky Kádár Jolán a magyar dráma- és színháztörténet élő legendája volt. Egyfelől közvetlen folytatója Váli Béla, Bayer József nemzedékének, másfelől – így vagy úgy – mestere mindnyájunknak, akik e tudományág területén dolgozunk. És tanítványai is maradunk, mert nemcsak a forráskutatás oknyomozó szenvedélyességét, a filológiai érvelés briliáns mesterségbeli tudását, a nyelvismeret fontosságát leshettük el (többek között) tőle, de csodálhattuk szelleme mindentől megőrzött épességét, elpusztíthatatlan munkakedvét, a kényszerű élettényekből tudományos témát, majd eredményeket kicsiholó lebírhatatlanságát is”¹⁴ – fogalmazott Kerényi Ferenc nekrológiájában.

A későbbi utódoknak is mestere Pukánszky Kádár Jolán. A további úton, újabb forrásfelfedezésekhez és újabb korok színházainak tudományos vizsgálatához nemcsak módszertani példát jelent munkássága, de tudósi pályamodellje is inspiráló. Kilencvenhét esztendőnyi életéből hetvenötöt tett ki a tudományos munka. A történelem

¹⁰ Kerényi Ferenc (1944–2008) irodalom- és színháztörténész.

¹¹ Mályusz Elemérné Császár Edit (1910–1992) színháztörténész.

¹² Staud Géza (1906–1988) színháztörténész, bibliográfus.

¹³ Székely György (1918–2012) színháztörténész, dramaturg, rendező.

¹⁴ Kerényi Ferenc: Pukánszky Kádár Jolán. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1989/5–6. 723.

hányattatásai – az első világháború kitörésekor elmaradt párizsi ösztöndíjas út, a második világháború végén a kutatott levéltári anyag egy részének megsemmisülése, a csak késve megjelent jeles tanulmányok és monográfiák, a sokáig késett tudományos elismerések – ellenére kiemelkedően eredményes és értékes kutatói karriert tudhatott magáénak. Így őt is jellemezhetjük azokkal a szavakkal, amelyeket Bayer Józsefről írt 1921-ben. „Kiváló kutató, a nagy kutató minden erényével, minő a fáradtságot nem kímélő utánjárás s az anyag megbecsülése. Hiába nézem végig a színészettörténeti munkák sorát, a németek közt sem találok egyet sem, mely ilyen összefoglaló s egyben ilyen részletező lenne; egyet sem, mely ekkora adatkészlettel dolgoznék; egyet sem, mely minden oldalról ennyire kimerítené tárgyát.”¹⁵

► Műveiből

A budai és pesti német színészet története 1812-ig játékszíni és drámai irodalmi szempontból. Budapest, 1914; Shakespeare drámái a magyarországi német színpadokon. *Magyar Shakespeare-tár*, 1916/8.; Német Shakespeare-előadások Pesten és Budán 1812–1847. *Magyar Shakespeare-tár*, 1918/10.; Bayer József. *Budapesti Szemle*, 1921/187.; *A budai és pesti német színészet története 1812–1847.* Budapest, 1923; Rakodczay Pál irodalmi hagyatéka a Nemzeti Múzeum könyvtárában. *Magyar Könyvszemle*, 1923/30.; Krecsányi Ignác hagyatéka a Nemzeti Múzeum könyvtárában. *Magyar Könyvszemle*, 1925/32.; A színészettörténet tudományos rendszerének kialakulása és a magyar színészet története. *Budapesti Szemle*, 1928/210.; Az Országos Széchényi Könyvtár színésztörténeti forrásanyaga. *Magyar Könyvszemle*, 1928/35.; *A magyar népszínmű bécsi gyökerei.* Budapest, 1930; Az Országos Széchényi Könyvtár színésztörténeti forrásanyaga II. Az újonnan rendezett színlapgyűjtemény. *Magyar Könyvszemle*, 1931/38.; Nemzeti színházunk és a közvélemény a XIX. században. *Budapesti Szemle*, 1937/246.; *A Nemzeti Színház százéves története I.* Budapest, 1940; *A német és osztrák bábjáték.* Budapest, 1955. (További kiadásai in: *Bábtörténeti szöveggyűjtemény I–II.* Szerk. Vészi János. Budapest 1978; *Bábtörténeti kalandozások.* Szerk. Tarbay Ede. Budapest, 1990); *A drámaíró Csokonai.* Budapest, 1956; Az első magyar énekesjáték, „Pikkó hertzeg és Jutka Perzsi”. *Zenatudományi Tanulmányok*, 1961/9.; Az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára. Társszerző: Berczeliné Monori Erzsébet. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965–66.* Budapest, 1967; Ambrus Zoltán dramaturgiája. *Irodalomtörténet*, 1971/53.; A Todoreszku–Horváth gyűjtemény. *Magyar Könyvszemle*, 1972/88.; *Csokonai Vitéz Mihály. Színművek. 1–2.* (kritikai kiadás). Szerk. Julow Viktor, Pukánszkné Kádár Jolán. Budapest, 1978; *A Budai Népszínház története.* Budapest, 1979; Gyermekkor, Temesvár, visszaemlékezés. *Kortárs*, 1986/11.; *Iratok a Nemzeti Színház történetéhez.* Szerk. Belitska-Scholtz Hedvig, Berlász Piroska, Pukánszkné Kádár Jolán. Budapest, 1988.

¹⁵ Pukánszkné Kádár Jolán: Bayer József. *Budapesti Szemle*, 1921/535. 126.

► Róla szóló irodalom

Németh Antal: A Nemzeti Színház iratainak sorsa. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965–66*. Budapest, 1967; Staud Géza: A kilencvenéves Pukánszky Kádár Jolán köszöntése. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1982/4.; Cenner Mihály: A történész halála. *Film, Színház, Muzsika*, 1989. október 21.; Kerényi Ferenc: Pukánszky Kádár Jolán. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1989/5–6.; *Magyar színházművészeti lexikon*. Budapest, 1994; Varsányi Erika: Pukánszky Kádár Jolán. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; Rajnai Edit: *És mit ír „a Pukánszky”? 2017. október 19.* https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2017/10/18/es_mit_ir_a_pukanszkyne (Utolsó letöltés: 2022. december 4.)

Sírató Ildikó színház- és irodalomtörténész, PhD

SZŐKE KATALIN

Irodalomtörténész, műfordító

[Dunapataj, 1950. március 17. – Budapest, 2018. április 3.]

A hazai és a nemzetközi orosz irodalomkutatás kiemelkedő képviselője volt, kiváló műfordító, a 19. és 20. századforduló orosz irodalmának, kultúrtörténetének, a szimbolizmus korszakának és a kortárs orosz prózának avatott szakértője.

Szőke Katalin édesanyja Benyik Malvina, édesapja Szőke Sándor volt. Nagyszülei módos kocsmárosok voltak Dunapatajon, az egész család együtt lakott egy nagy házban. A szülők mindketten négy polgári osztályt végeztek. Édesanyja szíjgyártók családjába született, de családi kapcsolatok révén gyermekkorát Franciaországban töltötte. Dunapatajra visszatérve fiatalkorában főszerepeket játszott a falu színjátszó csoportjában, később boltvezetőként dolgozott. Édesapja tízgyermekes földműves családba született; volt pénzügyőr, adminisztrátor, majd a Magyar Államvasutaknál forgalmi ellenőr, később könyvelő.

Szőke Katalin szülei és tanárai már az általános iskolában felismerték, hogy a lány rendkívül fogékony és tehetséges, ezért Budapestre küldték, a Móricz Zsigmond Gimnáziumba. Kollégista lett. A zenei tagozaton tanult hegedülni és zongorázni is. (Talán a táncos és zenész dédszülők nyomán: a Franz Tumo „Balaton” cigányzenekar Európa-szerte turnézott.)

1968-ban érettségizett. Utána felvették a szegedi JATE bölcsészkarára, magyar–orosz szakra, ahol 1973-ban jeles diplomával végzett, miután az utolsó évet a Lenin-grádi Állami Egyetemen töltötte. Han Anna, akivel együtt voltak a csak névkon Szőke György tanítványai, így emlékezett az egyetemi évekre: „Szőke Katalin szépírói és szerkesztői szárnypróbálgatásai az 1960–1970-es években kezdődtek, amikor a Szegedi Móra Kollégiumban részt vett az enyhén feminista beütésű *Magunk* című lap szerkesztésében, ahol [...] több oktatót, férfiakat és nőket meginterjúvoltak a nők esélyeiről a kutatói pályán.” Szőke Katalin negyven év távlatából ezt írta: „Nai-ivak voltunk és lelkesek, noha jól tudtuk, mi vár bennünket az életben: a kis tanári fizetés és az éveken át tartó albérletezés.” A mind szellemileg, mind anyagilag igen sanyarú évek során – írja Han Anna – a magyar kultúrpolitikában nem változott az

orosz irodalomkutatás ambivalens társadalmi presztízse, folyamatosan előítéletekkel kellett küzdeni.

Szőke Katalint 1975-től oktatói munkája mindvégig szorosan Szegedhez kötötte, az SZTE Szláv (1992-ig Orosz) Filológiai Intézetében dolgozott. Egyetlen kétéves kitérőt tett, amikor a pécsi Széchenyi István Gimnáziumban tanított.

1977-ben védte meg bölcsészdoktori disszertációját *A Nyugat–Kelet problematika Andrej Belij Az ezüst galamb című regényében* címmel, majd 1993-ban kandidátusi értekezését (*Az önéletrajziség Alekszej Remizov prózájában*).

1994-ben nevezték ki egyetemi docensnek. Habilitációs előadásainak tárgya az SZTE Bölcsészettudományi Karán 2007-ben szélesebb témakört ölelt fel: *Kultúra és szubkultúra dichotómiája a XX. századi orosz irodalomban*, illetve *Az orosz szimbo-lista regény*.

Irodalomelméleti gondolkodására nagy hatással volt Mihail Bahtyin munkássága, jól ismerte az orosz prózaelméletet, filozófiát és bölcseletet. Kurzusai a 20. századi orosz irodalomra, irodalomelméleti és kultúratörténeti anyagra fókuszáltak. Előadott a Móra Ferenc Kollégium kurzusain is. Külső oktatóként aktív szerepet vállalt az ELTE „Orosz irodalom és kultúra Nyugat és Kelet vonzásában” című doktori programjában, ahol Zöldhelyi Zsuzsával, Szilárd Lénával, Hetényi Zsuzsával és Han Annával dolgozott közös projekteken. Bagi Ibolyával közösen a Bölcsész Konzorcium HEFOP pályázati támogatásával *Az orosz kultúra Nyugat és Kelet között* címmel szöveggyűjteményt állítottak össze. Az általa vezetett tudományos diákköri dolgozatok többször nyertek díjat az országos konferenciákon.

Az SZTE Szlavisztikai Intézetében részt vett a cseh szak megalapításában. 1998-ban az SZTE-n akkreditálták „A modern orosz kultúrtörténet és poétika” című doktori programot, amelynek vezetője lett. Tagja volt az SZTE Irodalomtudományi doktori iskola tanácsának. Hat doktorhallgató végzett témavezetése alatt. Később kollégaként, barátként emlékeztek vissza rá. „A beszélgetés volt a lételeme. Életkor, társadalmi státusz, vallás, nemi hovatartozás, műveltség, foglalkozás szempontjából a legkülönbözőbb emberekkel tudott beszédbe elegyedni, s elérni, hogy azok megnyíljanak előtte – pedig nem volt lefegyverzően kedves ember. Kicsit neurotikus volt, kicsit szorongó, kicsit narcisztikus, néha infantilis, néha ironikus, de egyúttal elfogadó és megértő” – írta Kalafatics Zsuzsanna. Mikola Gyöngyike pedig így emlékezett: „Jó érzékeléssel ismerte fel a tehetséget, ösztönözte, bátorította jó képességű hallgatóit, és minden módon támogatta szakmai előmenetelüket. Maximálisan tiszteletben tartotta az eltérő megközelítéseket, a gondolkodás szabadságát. [...] Éles szemű kritikus volt, és kritikus gondolkodásra nevelt.”

Az SZTE számos bizottságának tagjaként meghatározó személyisége lett a bölcsészkar szakmai irányításának. 1988–1992 között a Modern Filológiai Tanszékcsoport vezetőhelyettese, 1994–1996-ig a Kari Doktori Bizottság, 1998 és 2001 között a Kari Tanács tagja. 1983–1989 között szerkesztője volt a *Dissertationes Slavicae* szegedi szlavisztikai folyóiratnak, később a szerkesztőbizottság tagjaként vett részt a lap mun-

kájában. 2006 és 2009 között részt vett az OTKA Magyar Irodalom és Modern Filológia zsűrijében.

1984-ben oktatói munkájáért Kiváló Munkáért kitüntetésben részesült. 1997-ben a Moszkvai Puskin Intézet „Az orosz nyelv oktatásában elért sikerekért” emlékéremmel tüntette ki. 2004-ben a Magyar Felsőoktatási Emlékplakettben részesült. 2011-ben az „Alapítvány az Orosz nyelvért és kultúráért” nevű szervezet „Az év ruszistája” kitüntetést adományozta neki.

Első fő kutatási területe az orosz századforduló irodalma és kultúrtörténete volt, ezen belül a szimbolizmus, a kultúra és a szubkultúra problémája, a prózapoétikában pedig a szimbolista regény és az ornamentális próza. Az 1990-es évektől Szőke Katalin munkásságának köre kibővült, foglalkozni kezdett a kortárs, különösen a posztmodern orosz prózával is. Az *orosz irodalom története 1941-től napjainkig* című kötetbe húsz fejezetet írt az „új” prózáról és költészetről. Az MTA tudományos adatbázisa több mint háromszáz publikációját jegyzi.

A magyar irodalomból Baka István munkásságáról közölt írásokat, aki Szőke Katalinnal konzultálva és bátorítására kezdte fordítani Blok, Mandelstam, Cvetajeva és Brodskij verseit. A kétirányú munkakapcsolatban Szőkét elsősorban az érdekelte Baka költészetében, hogyan alakították a költő fordításai saját költészetének képi világát, költői alaphangját, és hogyan fonódik össze ebben a kultúrákat egyesítő szövegvilágban a saját és „idegen” elem, az orosz és a magyar művelődéstörténeti anyag.

Külföldi szakmai kapcsolataiban egészen korai korszakától meghatározó konzulens személyiségek voltak számára Dmitrij Makszimov (Leningrád), Miroslav Drozda (Prága) és Jerzy Faryno (Varsó). Külföldi szakmai útjai közül fontosnak tartotta fél éves prágai (1981–1982) és 1984-es három hónapos leningrádi tanulmányútját. 1991-ben a Krakkói Jagelló Egyetemen, 1992-ben a Göttingeni Egyetemen, 2009-ben a Brnói Masaryk Egyetemen, 2010-ben a Moszkvai Állami Egyetemen volt meghívott előadó. Több nemzetközi konferencián adott elő, többek között Bergamóban, Moszkvában és Szentpétervárott. Rendszeres résztvevője volt az Orosz Tudományos Akadémia moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézetében rendezett Andrej Belij-konferenciáknak, az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete (Moszkva) konferenciáinak, a Zágrábi Egyetemen rendezett *Orosz avantgárd fogalomtár* sorozat, valamint a szentpétervári Puskin Orosz Irodalmi Intézetében rendezett nemzetközi konferenciáknak. Külföldi konferenciáinak kiemelt helyszínei voltak a közép-európai régió egyetemei: Brno, Gdańsk, Kolozsvár, Krakkó, Prága, Szófia és Zágráb. Hazai konferenciákat is látogatott országszerte (Szeged, Szombathely, Kecskemét, Debrecen, Pécs és Budapest). 2008-ban nemzetközi konferenciát szervezett Szegeden Bagi Ibolyával „Az orosz kultúra utópikus és szubkulturális eredői” témában. Az MTA Irodalomtudományi Bizottságában 2015-től haláláig tag volt. Szegeden több alkalommal vett

részt konferenciákon előadóként, moderátorként a Szegedi Akadémiai Bizottság szervezésében és irodalmi beszélgetéseken a város kultikus kulturális terévé vált Grand Caféban, amelynek akkori vezetőjével, Erdélyi Ágnessel közeli barátok voltak. Nagy hatással volt rá évtizedig tartó szoros, 1988 és 1994 között élettársi kapcsolata a vibráló egyéniségű Könczöl Csabával, aki az orosz formalizmus és Bahtyin-kutatás magyarországi közvetítője volt.

Rendszeresen írt kritikákat, elsősorban kortárs orosz irodalomról. Írásai a *Holmi*-ban, a *Tiszatáj*-ban, a *Jelenkor*-ban, a *Forrás*-ban, a *Nagyvilág*-ban és az *Új Könyvpiac*-ban jelentek meg. Rendszeresen végzett könyvszerkesztői munkát; ő gondozta az Európa Könyvkiadónál a hatkötetes *Mihail Bulgakov összes művei* sorozatot.

Tevékenységeiben jelentős szerepet játszottak a műfordítások, amelyek köre szervesen kapcsolódott tudományos munkájának tárgyához. Nemcsak szépirodalmat, hanem értekező prózát és esszéket is tolmácsolt. Akadémiai doktori disszertációja Mihail Kuzmin *Szárnyak* című regényéről szólt. Az értekezés függelékeként közölte a regény fordítását. Tagja volt a Magyar Műfordítók Egyesületének, műfordítói tevékenységéért 2000-ben a MAOE Irodalmi Tagozatától Pro Literatura díjat kapott. Tagja volt a Modern Filológiai Társaságnak, a MAOE irodalmi szekciójának, a Telegdy Polgár István Műfordítói Díj Kuratóriumának (2003–2005) és a Baka István Alapítvány Kuratóriumának.

Szóke Katalin egyike volt azon keveseknek, akik a 20–21. századi, a 20. század eleji és a kortárs orosz irodalom kutatóiként a magyar tudományos életben és nemzetközi konferenciák és kutatócsoportok elismert résztvevőiként is képviselték a magyar-

országi szlavisztikát, folytatták legjobb hagyományait. Az oktatás, tananyagírás és könyvszerkesztés mellett aktívan részt vett tudományterülete magyar nyelvű megismertetésében, terjesztésében, fordításában, népszerűsítésében, kiadványok szerkesztésében. Az orosz kultúra egyik követe lett nemcsak a szélesebb olvasó- és médiaközönség számára, hanem a kortárs szellemi élet nem egy kiváló alkotója, például Tolnai Ottó szemében is.

Terjedelmes publikációs listájának műfaji sokszínűsége meggyőzően támasztja alá a fenti megállapítást. Publikációnak jegyzéke látszólag két, egymástól időben távol eső kor kutatásainak eredményeit összegzi. A két időszakot 1920 és 1965 között más irányzatú és szellemű periódusok választják el egymástól, Szóke Ka-

talán azonban elméleti folytonosságot, sőt szemléleti rokonságot fedezett fel a század eleji szubkultúra magas irodalomba való beemelése és a hivatalosságot el- és megvető posztmodern tömegirodalmi orientáltsága, apokrif iránt vonzó dekonstrukciója között. Tétele szerint utóbbi tulajdonképpen az előbbi örökségét dolgozza fel sajátos módon. Ezzel a tézissel nemcsak a nemzetközi szakirodalomban is jelentős felfedezést tett az igen szétszabdalt és hányatott sorsú orosz irodalom mélyáramaiban felfedezhető kontinuitásról, hanem mintegy saját „életművén” belül is hidat vert két fő kutatási területe közé, megteremtve köztük a kapcsolatot, a belső egységet.

Sokrétű irodalmi és kritikai munkásságát szemléletesen mutatja be első esszékötet, az *Álommúzeum* (2003). A kötet cikkei az orosz irodalom folytonosságának és a nagy irodalmi mítoszok kettészakadásának folyamataival foglalkoznak. A 20. századi orosz kultúra szinte valamennyi dilemmáját áttekinti: a mítoszteremtési kísérletet, az életalkotás programját, a szimbolizmus esztétikai elvének ellentmondásait, az élet és az irodalom konfliktusát, az idegen vagy másság fogalmát, a centrum és periféria ellentétét, a valóság és a fikció viszonyát, a kulturális emlékezet kultuszát, a hagyomány és a szellemi értékek megőrzését, az oroszok által hagyományosnak tekintett értékek pusztulását és szétszóródását, az utópikus tudat válságát. Bahtyin szubkultúra-elmélete alapján teremtette meg a 20. század eleji orosz irodalom és a posztszovjet korszak irodalma közötti kapcsolatot.

Szőke Katalin úgy látta, hogy a kortárs irodalom szekularizálja és dekonstruálja a 20. század eleji gondolkodás és irodalom stilizált szubkultúráját. Ez utóbbi volt a kiindulási pont a posztmodern felé, ezért is foglalta össze az 1980-as évek óta született munkáit és kandidátusi értekezését Alekszej Remizov prózapoétikájáról 2006-os monográfiájában. Az orosz nyelvű könyv átfogóan tárgyalja az író egyedülálló alkotói személyiségét, alkotói útját, prózájának önéletrajzi jellegét, a műfaji sajátosságok kialakulását, az elbeszélői stílus sajátosságait és sajátos stilizáló szubkulturális szemléletét. A könyv Remizov műveit a 20. századi világirodalom, sőt világkultúra kontextusában, az Ezüstkori filozófiai és esztétikai gondolkodásának hátterében, Vaszilij Rozanov, Lev Szesztov és Andrej Belij koncepcióival összevetésben tárgyalja.

Megközelítésében egyszerre alkalmazott társadalmi, filozófiai, esztétikai és irodalmi szempontokat. Mind szakmailag, mint az oktatásban nyitott volt, soha nem tartozott szakértáborokba, az együttműködést és a párbeszéd lehetőségét kereste. Elfogulatlan, kritikai és kritikus gondolkodást érvényesített bírálataiban és polémiáiban. Tanítványait ösztönözte, bátorította, támogatta szakmai előmenetelüket. Mindig tiszteletben tartotta az eltérő megközelítéseket, a gondolkodás szabadságát, értékelte a műveltséget és a szorgalmat. Jóindulatú nagyvonalúsága mellett mindig érvényesült humorérzéke is. Ahogyan a tudományban, úgy az életben is hidakat keresett a magas kultúra és a másfajta kultúra között.

► Műveiből

A Nyugat és Kelet problémája Andrej Belij Az ezüst galamb című regényében. Bölcsészdoktori értekezés. Szeged, 1977; *Az önéletrajziség Alekszej Remizov prózájában.* Kandidátusi értekezés, 1993; Húsz fejezet. In: Hetényi Zsuzsa (szerk.): *Az orosz irodalom története 1941-től napjainkig.* Budapest, 2002; *Álommúzeum. Írások a XX. századi orosz irodalomról.* Budapest, 2003; *Szutyba bez szugybi. Problemi poetyiki Alekszeja Remizova.* Budapest, 2006; *A szimbolizmus túlhaladása? A paradigmaváltás problémája a XX. századelő orosz prózájában (Andrej Belij és Mihail Kuzmin).* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2013.

► Róla szóló irodalom

Mikola Gyöngyi: Ex Libris. Szőke Katalin: *Álommúzeum. Élet és Irodalom*, 2003/11. 7.; Kalafatics Zsuzsanna: Szőke Katalin: *Álommúzeum. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2005/1–2.; Han Anna: Ilyenek voltunk – ilyenek maradtuk. Laudáció Szőke Katalin „Az év ruszistája” díjához. *Orosz Negyed*, 2011. tavasz–tél; Kalafatics Zsuzsanna: Nekrológ két hangra: tények és legendák. *Helikon*, 2018/3.; Fried István: Szőke Katalin (1950–2018). *Tiszatáj*, 2018/5.; Mikola Gyöngyi: Prof. dr. Szőke Katalin emlékezete. <https://arts.u-szeged.hu/hirek/szte-btk-2018-aprilis/prof-dr-szoke-katalin> (Utolsó letöltés: 2023. március 30.)

Hetényi Zsuzsa irodalomtörténész, az MTA doktora

TEGYEY GABRIELLA

Dr. Molnárné Tegyei Gabriella

Irodalomtörténész

[Budapest, 1958. július 29. – Budapest, 2017. július 17.]

A 20. századi francia irodalom jeles kutatója volt. Elemzéseinek tárgyát a női identitás problémaköre, ezen belül a nőregény elbeszélő formáinak vizsgálata, valamint a 20. századi magyar és francia irodalmi kapcsolatok képezték.

Édesapja, Tegyei Imre a 20. századi magyar okortudomány egyik jelentős képviselője volt. Édesanyja, Tegyei Imréné Balthazár Teréz pedig középiskolai tanárként generációkat tanított latin nyelvre. Gabriella 1982-ben kötött házasságot Molnár Csaba orvossal. Két gyermekük született, Orsolya és Ábel. A szülők időközben elváltak.

Általános és középiskolai tanulmányait Budapesten végezte. A Bartók Béla Zene-művészeti Szakközépiskola általános tantervű osztályába járt. Negyedikében, az 1975/1976-os tanévben francia nyelvből első helyezést ért el az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyen. 1976-ban felvételt nyert a Kossuth Lajos Tudományegyetem (KLTE) magyar–francia szakára, ahol 1982-ben szerzett diplomát jeles eredménnyel. 1983-ban az Országos Tudományos Diákköri Konferencián *A Beauvoir-regények előképe fiatalkori novellákban* című dolgozatával első helyezést ért el.

Az egyetem elvégzése után, 1982 őszétől a KLTE Francia Nyelv és Irodalom Tanszékén dolgozott, előbb könyvtárosként, majd mint tanszéki munkatárs. 1986-ban a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Francia Tanszékére hívták; előbb tanársegédi, később adjunktusi beosztásban tanított francia irodalmat és civilizációt. Eközben óradó maradt az egyetemen, ahol francia fonetikát és stílust tanított. Ekkor készítette el *Analyse structurale du récit chez Colette* című egyetemi doktori dolgozatát, amelyet summa cum laude minősítéssel védett meg 1987-ben. Az értekezés Sidonie-Gabrielle Colette regényeinek elbeszélő struktúráit vizsgálta, és a KLTE Francia Tanszékének *Studia Romanica* kiadványában jelent meg teljes terjedelmében. 1991-ben egyetemi adjunktusi státuszban visszatért a KLTE-re, ahol a modern francia regényről tartott kurzusokat.

1992 és 1995 között a Tudományos Minősítő Bizottság tudományos továbbképzési ösztöndíjasa volt. Ez alatt az idő alatt készítette el *L'inscription du personnage dans les*

romans de Rachilde et de Marguerite Audoux című kandidátusi értekezését,¹ amelyben a két különböző származású (Rachilde arisztokrata család leánya volt, Audoux egyszerű varrónő), de sok tekintetben hasonlóságot mutató írónő regényeinek strukturális-komparatív elemzését végezte el. A szerzők első regényei, Rachilde *Monsieur Vénus* (1884) és Audoux *Marie Claire*-je (1910) megjelenésükkor nagy sikert értek el, felkavarták az irodalmi életet.² Az első könyvek után az írónők karrierje azonban hanyatlásnak indult, és a regények sorsa a feledés lett. Az értekezés többek között arra keresett választ, hogy mi lehetett az oka ennek, illetve újbóli felfedezésüknek a 20. század végén. Tegye Gabriella a szereplők narratológiai-szemiotikai elemzésén keresztül közelítette meg a rachilde-i és audoux-i elbeszélésvilágot, felfedve annak állandó, formális jegyeit és ezek jelentését az egyes szövegek tükrében. Témavezetője Gorilovics Tivadar professzor volt. Az értekezés ezúttal is megjelent a tanszék kiadványában, a *Studia Romanicában* – önálló kötetként. Disszertációját 1997-ben védte meg.

Az ösztöndíjas jogviszony lejárta után is az egyetemen maradt adjunktusként. A francia nőregényeket tanulmányozta, és elkezdett foglalkozni az elbeszélő módok és a zenei formák kapcsolatának elemzésével.

1997-ben részt vett a Lille-i Egyetemen működő kutatócsoport munkájában, amely a 20. századi francia regény vizsgálatával foglalkozott. Az együttműködés eredményeként tanulmányát megjelentette a francia egyetem periodikája. Jó szakmai kapcsolatokat épített ki a Bretagne-Sud Egyetem, illetve a libanoni Saint-Esprit Egyetem kollégáival.

2000-ben elhagyta Debrecent, és 2009-ig a veszprémi Pannon Egyetem Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kara Francia Nyelv és Irodalom Tanszékének egyetemi docense és tanszékvezető helyettese lett, egyúttal vezette az irodalmi és civilizációs műhelyt. A tanszéki kiadványnak, az *Études Françaises*-nek a sorozatszerkesztője volt 2004–2009 között. Ugyanekkor a Kari Tanács tagja, valamint a TDK elnöke 2005-től 2009-ig.

Kutatásait is folytatta. 1999-ben Széchenyi Professzori Ösztöndíjat nyert; ennek keretében készítette el habilitációs értekezését *Écrire, réécrire. Récits de femmes au XXe siècle* címmel, amelyet 2004-ben a Miskolci Egyetemen sikeresen megvédett.

A Pannon Egyetem Francia Nyelv és Irodalom Tanszékén történt leépítések őt is érintették. 2009 februárjától az ELTE BTK-n tudott elhelyezkedni. Feladata a tanári mesterképzések koordinálása volt, emellett tanított az Eötvös Collegium kurzusain, valamint az Irodalomtudományi Doktori Iskola oktatómunkájában is részt vett. Ebben az időszakban két tanulmánykötete látott napvilágot: a *Treize récits de femmes (1917–1997) de Colette à Cixous. Voix multiples, voix croisées* a L'Harmattan Kiadónál

¹ Marguerite Eymery francia író (1860–1953) művészneve volt a Rachilde. 1889-ben feleségül ment Alfréd Vallette-hez, és együtt alapították meg a *Mercure de France* című folyóiratot. Rachilde brutális szenvedélyeket és angyali szerelmeket festő, hevesen provokatív, botrányt kavarázó regényeket írt. Marguerite Audoux (eredeti neve: Marguerite Donquichotte, 1863–1937) francia író. Árvaházban töltött gyermekkor után tanyai szolgálóleány, majd varrónő lett Párizsban. Legismertebb műve a *Marie-Claire* című regény, amely saját életének művészi és megrázó erejű feldolgozása.

² A *Monsieur Vénus* miatt per indult Rachilde ellen.

jelent meg Párizsban 2009-ben, a *Hangok, összhangzatok. Hat 20. századi francia író* pedig a Gondolat Kiadónál 2011-ben, amely az előbbinek nem fordítása, hanem lényegesen rövidített és a magyar közönség számára átdolgozott változata. Az első kötet alapján készült *Treize récits de femmes (1917–1997) de Colette à Cixous* című akadémiai doktori disszertációja, amelyet 2013-ban védett meg. Egyik opponense, Horváth Iván így értékelte a művet, amelynek tárgya „a női epikus irodalom az új Franciaországban (pontosabban Frankofóniában, mert a bemutatott egyik író nő québeci). Felveti a feminista irodalomtudomány szokásos témáit. Ő is keresi az ún. női hangot, a női beszédmódot 20. századi francia elbeszélő művek narrációs eljárásaiban. [...] Tegye Gabriella nem feminista irodalomtudós. Nem sorolja magát a feminista irodalomtudomány ama képviselői közé, akik szerint létezik a férfiak írásmódjától lényegileg különböző női írásmód. [...] Tegye Gabriella – ritka érdem! – tárgyilagosan, úgy foglalkozik a feminista irodalomtudománnyal, hogy közben nem válik szakértőlőjává, sőt vitatkozik vele. Tanulmányozza, ismerteti, de nem dicsőíti. [...] Összefoglalóan: Tegye Gabriella értekezésének fő erénye (1) a finoman árnyalt, az egyes művekhez hajlékonyan illeszkedő elemzések, (2) a mégiscsak végigvitt, egységes módszertani logika. A kettő együtt: fegyelmezettség, a tudományos megkötelések feltétlen tiszteletben tartása. [...] Tegye Gabriella kiváló könyvet írt, amely egyszerre tesz eleget két ellentmondó követelménynek: elemzései egyfelől produktívan és hajlékonyan illeszkednek a megvizsgált művekhez, másfelől szigorú elméleti megalapozottságú módszertanon alapulnak.”³

2013. szeptember 1-jétől egyetemi tanárrá nevezték ki még az ELTE-n, de ez év végén alma matere visszahívta Debrecenbe. 2014-től, immár egyetemi tanárként megválasztották a Francia Nyelv és Irodalom Tanszék vezetőjének, és ő vezette a Debreceni Egyetem Irodalomtudományok Doktori Iskola francia irodalmi alprogramját.

Az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság Nyelv- és Irodalomtudományi Szakbizottságában titkári feladatokat látott el 2003 és 2009 között, majd 2013-tól tagja volt az MTA Debreceni Akadémiai Bizottsága Nyelv- és Irodalomtudományi Szakbizottságának. Emellett a következő szervezeteknek volt tagja: Association Lucie Delarue-Mardrus, Francia Kormányosztöndíjasok Egyesülete, Modern Filológiai Társaság, Société des Amis de Colette, Société Octave Mirbeau. Számos francia és magyar ösztöndíjat nyert el.

³ Horváth Iván: *Opponensi vélemény Tegye Gabriella Treize récits de femmes (1917–1997) de Colette à Cixous c. MTA-doktori értekezéséről*. Budapest, 2013. február 28. <http://real-d.mtak.hu/527> (Utolsó letöltés: 2023. május 12.)

► Műveiből

Analyse structurale du récit chez Colette. Bölcsészdoktori értekezés is. Debrecen, 1988; *L'inscription du personnage dans les romans de Rachilde et de Marguerite Audoux.* Kandidátusi értekezés is. Debrecen, 1995; *Écrire, réécrire.* Habilitációs értekezés is. Veszprém, 2004; *Treize récits de femmes (1917–1997) de Colette à Cixous.* Paris, 2009; Női identitás, poétikai identitás: francia írónők a 19–20. század fordulóján. *Iskolakultúra*, 2013/1.; *Roses à la main.* Les roses d'Ottó Tolnai. Társszerző: Géczy János. *Revue des Lettres et de Traduction*, 2013; »L'amour bien nourri, et l'amour mal nourri«. Chéri et La Fin de Chéri de Colette. Sajtó alá rend. Lőrinszky Ildikó, Szabó Dávid. *Revue d'études Françaises*, 19, 2014; *Salve benigne rex Ladislai.* Társszerző: Horváth Iván. In: Tegye Gabriella (szerk.): *Regards actuels sur la littérature médiévale en mémoire de Katalin Halász (1944–2003).* Debrecen, 2015; *Un Hongrois à Paris.* In: Skutta Franciska–Tegye Gabriella (szerk.): *A la croisée de deux cultures: études en mémoire de Tivadar Gorilovics (1933–2014).* Debrecen, 2015.

Palasik Mária történész, PhD

ZÖLDHELYI ZSUZSA

Zöldhelyi Zsuzsanna Mária, Deák Sándorné,

D. Zöldhelyi Zsuzsa

Irodalomtörténész

(Budapest, 1928. január 27. – Budapest, 2015. november 23.)

Kiemelkedő munkát végzett az összehasonlító irodalomtudományban, megalapozta az orosz irodalom magyarországi fogadtatásának kutatási területét. Az összehasonlító műfordítás-történet és -kritika terén végzett úttörő tevékenységének eredménye többkötetes tankönyvsorozata, az *Orosz írók magyar szemmel*. Mintegy negyven éven át volt Turgenyev műveinek egyik legjelentősebb nemzetközi szintű kutatója.

Édesanyja Susitzky Erzsébet, édesapja Zöldhelyi Sándor; mindketten könyvelők voltak. Gyermekkorát Vácott töltötte, de anyai ágon a szlovákiai Dobsina környékéhez is kötődött családja, ahol a nyarakat töltötték. Zöldhelyi Zsuzsa 1954-ben férjhez ment Deák Sándor építésmérnökhöz. Gyermekük, Deák István és Deák Imre mindketten villamosmérnökök lettek.

Zöldhelyi Zsuzsa középiskolai tanulmányait (tízéves korától) az Erzsébet Nőiskolában végezte, ahol több zsidó származású diák tanult. Habár a tantestület toleráns volt, a gyerekközösség kevésbé, így az iskola kellemetlen élményeket hagyott benne. A háború alatt Szűcs Zsuzsanna álnéven, tizenhat évesen hamis iratokkal a Filmgyárban dolgozott mint gépirónő, bár nem tudott gépen írni. Eközben egy VIII. kerületi házban bújtatta bizonyos Zsófi néni, akinek a férje nyilas párttagként szolgált.

Zöldhelyi 1945-ben érettségizett, majd a Pázmány Péter Tudományegyetem angol–francia–orosz szakára iratkozott be. 1945-ben lépett be a Magyar Kommunista Pártba; utóbb az MSZMP-nek, majd az MSZP-nek is tagja maradt.

1948 januárjától a Leningrádi Állami Egyetemen folytatta tanulmányait, itt szerzett vörös diplomát orosz nyelv és irodalom tanári szakon 1951-ben. Ő volt az első Szovjetunióban végzett magyar ösztöndíjas. A leningrádi egyetemen tanuló magyar ösztöndíjasok egy csoportja lényegében kiközösítette, úgymond „kispolgári származása” miatt „önkritikára sarkallták”, sőt szóba került, hogy hazaküldetik.

Pályáját a Lenin Intézet Orosz Irodalom Tanszékének adjunktusaként kezdte (1951–1956), ahol tudományos titkárnak is kinevezték. A vezetési módszerek miatt terhesnek érezte ezt a megbízatást, így egy év után leköszönt a posztról. Kellemetlen

emlék maradt számára a nála sokkal idősebb átképzős – vagyis orosztanárrá átképzendő – némettanárok oktatása.

1956-tól az ELTE akkor alakult Orosz Filológiai Tanszékén dolgozott adjunktusként. 1961-ben szerzett kandidátusi fokozatot, 1963-tól nevezték ki docensnek. A korábban a Szovjetunióban végzett társak közül többen is kollégái lettek, leningrádi vegzálói is – ez már a megalakulástól kezdve elültette az intézetben a konfliktusok csíráját, amelyek nemzedékről nemzedékre öröklődtek. A nemritkán szakmai vitává nagyított ellentétek mindvégig rányomták bélyegüket Zöldhelyi helyzetére, aki a maga részéről vagy tárgyalásos kompromisszumokra törekedett, vagy visszavonult. Kint tanult kollégái közül viszont életre szóló barátja maradt a legendás orosz tanár, Köllő Márta és a Moszkvában végzett Tétényi Pálné Halász Mária, aki szintén a budapesti tanszéken tanított nyugdíjazásáig.

Mindenkori támasza és háttére volt a kivételesen szerető, befogadó és támogató család, amely nagy társaságot is gyűjtött maga köré. Az ironia, a humor és a szarkazmus minden árnyalata átvezette őket a nem kevésbé bonyolult korszakváltásokon. A rendszeres úszás pedig jó formában tartotta idősebb korában is.

Zöldhelyi Zsuzsa és férje 1954-ben

1968-ban férje, a Budapesti Műszaki Egyetem docense és kandidátus, egyéves észak-amerikai Ford-ösztöndíjat nyert el. A házaspár – a gyerekeket itthon hagyva – egy sorsfordító évet töltött külföldön. Röviddel érkezésük után vonultak be a szovjet csapatok Prágába, így rögtön megtapasztalták az események amerikai nézőpontját a rájuk záporozó kérdések formájában: vajon hazamennek-e? Szemnyitogató volt az ország legjobb egyetemein – Yale, Columbia, Harvard – eltöltött több hét, majd a Berkeley University köztudomásúan liberális intézményében töltött hónapok. Ide a kontinens átszelésével jutottak el, Greyhound busszal, gyakori megállókkal, és a jól szervezett út során minden-

hol fogadták és kalauzolták őket. Zöldhelyi Zsuzsa irodalmi ízlése az amerikai út során nem szorult átértékelésre. Számos bölcsész kollégája emlékszik vissza arra, hogy soha nem tapasztalt esztétikai választásaiban és ítéleteiben semmi „szovjetest”.

1969 nyarán Zöldhelyi Zsuzsa, aki páratlan kapcsolatteremtő képességgel rendelkezett, életre szóló baráti és szakmai kapcsolati háló birtokában érkezett haza. Ez a hálózat a továbbiakban minden kollégája és tanítványa számára nyitva állt. Közvetítő szerepet játszott a szovjet és a nyugati kollégák között, ami idővel a körülötte kialakuló budapesti kör egészére kiterjedt, mert Magyarország viszonylag nyitott volt mindkét irányban.

Zöldhelyi Zsuzsa iskolateremtő professzorként maradt meg tanítványai emlékezetében, akik szinte mindenütt megtalálhatók, ahol klasszikus orosz irodalmat tanítanak és kutatnak: dolgoznak egyetemeken, iskolákban, kiadóknak, tudományos és irodalmi folyóiratoknál, fordítóként, a diplomáciában itthon és külföldön. Össze sem lehet számolni, hányan írtak disszertációt és könyvet az irányítása alatt, közvetlen vagy közvetett szellemi vezetésével.

Nem volt tipikus egyetemi oktató. Mindig igyekezett személyes kapcsolatba kerülni hallgatóival, szinte osztályfőnökként figyelte tanítványait. Nyitottsága, határtalan segítőkézsége mindenre kiterjedt, és mély sebeket ütött rajta minden hálátlanság és intrika. Óráin az egyéni gondolatot a tárgyi tudás fölé helyezte, előadásain a didaktikus módszernél fontosabbnak tartotta, hogy közvetlen stílusával lekösse az érdeklődést. Vizsgáit könnyed hangulatban, párbeszédes formában tartotta, de differenciáltan osztályozott. Ugyanakkor képes volt akár az államvizsgán megbuktatni valakit, mert nem tudta a nyelvet, a szóbeli felvételin pedig csalhatatlanul felismerte az érdeklődést, és nála ez számított, nem a tárgyi tudás.

Első publikációja 1950-ben jelent meg Petőfi verseinek legkorábbi orosz közléséről. A leningrádi könyvtárakban és archívumokban gyűjtött anyag alapján számos további publikációja született a magyar irodalom orosz fogadtatásáról, vagyis már kezdettől fogva elkötelezte magát a 19. századi orosz irodalom kutatása mellett. 1961-ben védte meg kandidátusi disszertációját *Szabó Endre. A magyar–orosz irodalmi kapcsolatok történetéből* címmel, Turgenyevről szóló első könyve pedig 1964-ben jelent meg. Ez a könyv távolról sem az életrajzra épült, hanem a művekből kirajzolódó életműre, a szövegek belső összefüggésére helyezi a hangsúlyt.

Zöldhelyi Zsuzsa és fiai, István és Imre

Zöldhelyi Zsuzsa kutatásai – ahogy előadásai, szemináriumai és szakkollégiumai is – négy fő témakört öleltek fel: a 19. századi irodalmat, Ivan Turgenyev munkásságával a középpontban, az orosz irodalom nyugat-európai kapcsolatait, az orosz irodalom magyarországi fogadtatását és végül ennek részterületét, a műfordítás történetét, már a műfordítás-kritika kérdéseit is érintve. Az ekkor még gyerekcipőben járó magyar–orosz komparatistikát és recepciótörténetet lényegében ő alapította és alapozta meg mint tudományterületet, és ezzel bekapcsolódott a Szabolcsi Miklós vezetésével indult jelentős akadémiai kutatócsoport főáramába, amely az 1960-as évek elejétől beágyazta a világirodalomba a közép-európai irodalmakat.

Zöldhelyi Zsuzsa témaválasztásaiban feltételezhetően több tényező játszott szerepet. Egyrészt az orosz klasszikusokat kiemelkedően oktatták Leningrádban, másrészt a 20. századi irodalomban a rendszerváltásig nehéz volt megkerülni az ideológiai vonatkozásokat, harmadrészt pedig már korán kialakult érdeklődése a befogadtástörténet iránt. A magyar–orosz irodalmi kapcsolatokon kívül – egykori francia szakosként – a francia–orosz és általában az európai–orosz irodalmi érintkezéseket kutatta. Ezen belül általa felfedezett kutatási területnek tekinthető a mediátor kultúrák és nyelvek jelensége, vagyis a francia és a német fordításokon keresztül oroszból magyarra fordítás. Életművének domináns kutatási témájához, Turgenyevhez is a fenti négy tényező vezette el: az európai kapcsolódás és a távolságtartás az ideológiai vagy – ahogy akkoriban nevezték – a forradalmi elkötelezettségtől. (És tegyük hozzá egy újabb felismeréssel: a birodalmi szemléletől.)

Az orosz–magyar recepciótörténeti kutatási tevékenység és az összehasonlító műfordítás-történet terén végzett munkájának korszakalkotó eredménye az *Orosz írók magyar szemmel* ötkötetes sorozat elindítása. Munkálataiba bevonta hallgatóit is: kiosztotta közöttük a régebbi újságokat és lapokat, amelyeknek minden egyes számát végig kellett böngészniük az összes nagy budapesti könyvtárban, orosz témájú cikkeket keresve. Az elkészült kartotékokból (évfolyam, lapszám, oldalszám és a cikk kivonata) válogatta az antológiák anyagát.

Nevéhez fűződik a háború és egyben a rendszerváltás utáni egyetlen orosz irodalomtörténet kezdeményezése. Felvállalta első kötetének szerkesztését is (*Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig*. Budapest, 1997), amelyben a Turgenyev-fejezet mellett a Goncsarov-rész alkotója volt.

Miután 1990-ben megszerezte az irodalomtudományok doktora fokozatot, a professzori kinevezés helyett 1992-ben – nagydoktorként méltatlanul korán és váratlanul – nyugdíjba küldték. Egy tanszéki csoport tiltakozó beadványa nyomán egy nappal korábbi dátummal, de utólag ítélték meg neki a címzetes egyetemi tanár titulust. Ezután még másfél évtizedig, amíg ereje engedte, tanított a Szilárd Lénával és Hetényi Zsuzsával hármasban alapított „Orosz irodalom és kultúra Kelet és Nyugat vonzásában” című doktori programon.

Zöldhelyi Zsuzsa mintegy negyven éven át volt Turgenyev műveinek egyik legjelentősebb nemzetközi szintű kutatója. Turgenyev kortárs magyarországi recepciójára nagy

hatással voltak az általa szerkesztett szövegkiadások is. Turgenyevről írott harmadik könyve nagydoktori disszertációján alapszik, amelyben a prózavers mint új műfaj kialakulásának történetét mutatta be a 19. századi európai irodalomban. Korát jóval megelőzve, az intertextualitás és a percepcióesztétika elméletének kidolgozása előtt vizsgálta az irodalmi reminiscenciák kérdését a prózaversekben. Turgenyev kései ciklusa, a *Sejtelmes történetek* francia elődeit és mintáit Bertrand Gaspard de la Nuit és Baudelaire műveiben fedezte fel, ugyanakkor az orosz próza fejlődési sajátosságait taglalva azt a tételt vezette le, hogy Turgenyev miniatűrjeiben a szimbolizmus előfutárának is tekinthető.

Cikkeiben elemezte Puskin, a dekabristák, Herzen, Turgenyev, Goncsarov, Csernyisevszkij, Tolsztoj, Csehov és Gorkij recepcióját; az oroszból magyarra és a fordított irányban történő közvetítés sajátosságait; valamint az orosz szerzők hatását a magyar olvasókra, kritikusokra, írókra és költőkre. Cikkei széles körű történeti áttekintést adnak az orosz–magyar irodalmi kapcsolatok kialakulásáról, és beszámolnak e kapcsolatok magyar irodalomra gyakorolt hatásáról. Zöldhelyi Zsuzsa utolsó fordítás-történeti könyve, amely nyolcvanadik születésnapjára jelent meg, ezeket a tendenciákat foglalja össze elemzően, kronologikusan.

Igen szorgalmas, apróságokkal is szívesen bíbelődő tudósalkat volt, aki a részletekből nagyívű felismerésekre jutott, de távol állt tőle az öncélú elméletalkotás vagy tudományoskodás. Roppant szerény, néha talán túlságosan toleráns és visszahúzó volt.

Az 1980-as években tagja volt az ELTE BTK Kari Tanácsának és Doktori (bölcsészdoktori) Bizottságának, a *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* és a *Filológiai Közlöny* akadémiai lapok szerkesztőbizottságának, az MTA Kelet-európai és Nemzetiségi Komplex Bizottságának, alelnöke az Oroszstanárok Magyarországi Társaságának, 1983-tól a Magyar–Szovjet Baráti Társaság elnökségének tagja. Több kitüntetést kapott: a Munka Érdemrend ezüst fokozatát két alkalommal, Szocialista Munkáért érdemérmet, valamint a Felsőoktatás Kiváló Dolgozója, az Oktatásügy Kiváló Dolgozója, a Békéért, a Szocialista Kultúráért kitüntető jelvényeket.

Nívódíjat kapott 1978-ban *Turgenyev világa* című monográfiájáért az Európa Könyvkiadótól, illetve az *Orosz írók magyar szemmel* sorozat I. és II. kötetéért a Tankönyvkiadótól (1983, 1985). 2009-ben Életmű-díjat vehetett át a Ruszisztikai Intézetben.

Számos nemzetközi konferencián szerepelt nagy sikerrel, 1963-tól kezdve tanári és nemzetközi szlavisztikai konferenciákon vett részt (Moszkva, Várna, Varsó, Prága, Pozsony, Brno, Berlin, Kijev, Szófia, Regensburg, Uljanovszk, Bamberg, Orjol, Szentpétervár). Ő volt az 1993-ban Budapesten megrendezett jubileumi nemzetközi Turgenyev-konferencia szervezője és a konferenciakötet szerkesztője (1994).

Zöldhelyi Zsuzsa több tudományos testület aktív tagja volt: a Moszkvai Állami Bölcsészettudományi Egyetem (RGGU) Nemzetközi Tudományos Tanácsának, a Nemzetközi Szlavisztikai Komité magyar nemzeti bizottságának, az MTA Doktori Bizottsága irodalomtudományi szakbizottságának és az MTA Modern Filológiai Bizottságának, valamint a Modern Filológiai Társaság Műfordítói szakosztályának társelnöke.

A Szocialista Kultúráért érdemérem átvételekor 1986-ban

A hetvenedik születésnapjára készült tisztelgő kötet adta „Az orosz irodalom és kultúra Kelet és Nyugat vonzásában” doktori programon indult *Dolce Filologia* sorozat címét, amely hűen tükrözi Zöldhelyi Zsuzsa tudósi személyiségét. Azóta a sorozat tizennyolc kötete között számos pályatársának készült köszöntő kötet, illetve hallgatók fordításai jelentek meg. Zöldhelyi Zsuzsa gazdag életműve a magyarországi orosz irodalomkutatás fontos részévé vált. Gyümölcsöző pályájára, meggyerő, sziporkázó egyéniségére mindig jó emlékezni.

► Műveiből

Szabó Endre. *A magyar–orosz irodalmi kapcsolatok történetéből*. Kandidátusi disszertáció, 1961; *Turgenyev*. Budapest, 1964; *Turgenyev világa*. Budapest, 1978; *Turgenyev prózai költeményei. Új műfaj születik*. Budapest, 1991; Zöldhelyi Zs. (szerk.), társszerzőkkel: *Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig*. Budapest, 1997 és 2002; Zoldheji-Deak, Zsuzsanna: *Rol' nyemeckovo poszrednyicsesztva v vengerszkoj recepcii russzkoj lityeraturi (XIX vek)* [A német közvetítés szerepe az orosz irodalom magyar recepciójában]. *Vorträge und Abhandlungen zur Slavistik*. Hrsg. von P. Thiergen. Band 46. Bamberg, 2005; *A külföldi közvetítés szerepe az orosz irodalom magyar fogadtatásában (XIX. század)*. Budapest, 2008.

Szerkesztett kötetek: Jókai Mór: *Szabadság a hó alatt vagy A Zöld-könyv*. 1879. Sajtó alá rend. Budapest, 1965; Jókai Mór: *A jövő század regénye*. 1872–1874. Sajtó alá rend. Budapest, 1981; *Orosz írók magyar szemmel I, II. és IV*. *Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válo-*

gatott dokumentumai a kezdetektől 1919-ig. Szerk., bevez., jegyzetek. Budapest, 1983, 1985, 1993; *Az orosz irodalom antológiája a kezdetektől 1940-ig*. Szerk. és vál. Szőke Katalinnal. Budapest, 2001.

► Róla szóló irodalom

Zsitvai István: Az egyetemi oktató. *Lányok, Asszonyok*, 1971. január 1.; Hetényi Zsuzsa: Zöldhelyi Zsuzsa publikációi. In: Hetényi Zsuzsa (szerk.): *Dolce Filologia. Irodalomtörténeti, kultúratörténeti és nyelvészeti tanulmányok Zöldhelyi Zsuzsa c. egyetemi tanár, az MTA doktora 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest, 1998; Dukkon Ágnes: K 75-letyiju Zs. Zöldhelyi. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2003; Dukkon Ágnes: Zöldhelyi-Deak, Zsuzsanna: Rol' nyemeckovo poszrednyicsesztva v vengerszkoj recepcii russzkoj lityeraturi (XIX vek). *Magyar Könyvszemle*, 2005/2.; Hetesi István: K 80-letyiju Zs. Zöldhelyi. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2008; Zalai Katalin: Zöldhelyi Zsuzsa. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; Dukkon Ágnes: K 85-letyiju Zs. Zöldhelyi. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2013.

Hetényi Zsuzsa irodalomtörténész, az MTA doktora

b) Nyelvészek

B. LŐRINCZY ÉVA

Bokor Imréné

Nyelvész

[Debrecen, 1926. december 24. – Budapest, 2002. április 19.]

Az *Új magyar tájszótár* főszerkesztőjeként, a témán dolgozó munkacsoport vezetőjeként elévülhetetlen érdemeket szerzett abban, hogy ez a rendkívül fontos, nemzeti kulturális adat- és értékmentő tevékenység megvalósult.

Édesapja Lőrinczy Mihály hites könyvvizsgáló, igazságügyi szakértő, édesanyja Széll Ilona. Szüleinek egyetlen gyermeke volt. Gyerme- és fiatalkorát Debrecenben töltötte. Középiskolai tanulmányait a Dóczi Leánynevelő Intézetben végezte.¹ Itt nagy hatással volt rá, a mindenképpen irodalmárnak készülő diákra magyartanára, Juhász Géza. Visszaemlékezéseiben nagy szeretettel emlékezett meg többi kiváló tanáráról is, akik világképét alakították. Talán nem véletlenül említette köztük elsőként vallástanárát, Szele Miklóst, aki a filozófiát tanította. Ezzel a pályaképpel iratkozott be 1945-ben a debreceni egyetem Bölcsészettudományi Karára magyar–latin–francia szakra.

1949-ben kötött házasságot dr. Bokor Imrével, aki okleveles könyvvizsgáló volt, a Magyar Gyapjúfonó és Szövőgyár gazdasági igazgatójaként ment nyugdíjba. Gyermeük nem született.

B. Lőrinczy Éva egyetemi tanulmányai során került kapcsolatba Bárczi Géza akadémikussal, aki abban az időben a Magyar Nyelvészeti Tanszék professzora volt Debrecenben. A professzor úr módszere az volt, hogy minden elsőéves hallgatóval be-

¹ A Debreceni Református Leánygimnázium 1928-tól a Dóczi Intézet önálló részeként működött (a pontos elnevezése közben többször változott). A többfajta iskolát egyesítő református nőnevelési intézetet jelentős igazgatójáról, Dóczy Gedeonról már az 1890-es évektől csak Dóczy-intézetként emlegették, majd 1928-ban hivatalosan is Dóczi Intézet lett, így emlékeztek meg az Intézet igazgatójának, Dóczy Gedeonnak és az akkor még élő Dóczi Imre középiskolai felügyelőnek a leánygimnázium létrehozásában szerzett érdemeiről. Az iskolát 1952-ben államosították, a rendszerváltás után újraindult, és 2002-től újra önálló intézményként Debreceni Református Kollégium Dóczy Gimnáziuma néven működik. (A szerkesztők.)

szélggetett tizenöt-húsz percet érdeklődésükről, szakválasztásukról, terveikről. Ennek a „fejtapogatásnak” a során ismerte fel a jövő tudománya számára ígéretes hallgatókat. A 20. század második felének kiemelkedő nyelvészei lettek ők, és közéjük tartozott B. Lőrinczy Éva is. Bárczi Géza keltette fel az érdeklődését a nyelvtudományi stúdiu-mok iránt, így irodalmi érdeklődése elé került a számára addig ismeretlen magyar nyelvtörténet.

1950-ben magyar–latin szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett. A francia szakot másodéves korában el kellett hagynia, mivel a debreceni egyetemen megszűnt a francia tanszék. Friss diplomájával másfél évig egy közgazdasági technikumban, majd az egyetem gyakorló gimnáziumában tanított. Érzése szerint ez életének „vargabetűje” volt, amelynek során élettapasztalatokat gyűjtött, de ebben az időben is minden szabad-idejét a Bárczi-tanszéken, kutatómunkával töltötte. Alig másfél éves tanári működés után 1953 márciusában mint gyakorlótanárjelölt-vezetőtanár távozott a debreceni Kossuth Lajos Gyakorló Leánygimnáziumból, és Bárczi Géza ajánlására a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének tudományos segédmunkatár-sa lett Budapesten: tudományos segédmunkatársból munkatárs, majd főmunkatárs, később csoportvezető. Végül tudományos tanácsadóként dolgozott egészen haláláig.

1955-ben

Budapestre és a Nyelvtudományi Intézetbe kerülésének évében jelent meg első köny-ve, amellyel a nyelvtörténész B. Lőrinczy Éva bemutatkozott a tudományos életben. *A Königsbergi töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék* című munkájának létrejöttében nyilván szerepet játszott mestere inspirációja, aki a Tihanyi alapítólevelet feldolgozó monográfiájával magas mércét állított elé, amelyhez méltó módon zárkózott fel a ma is gyakran idézett könyv.

Új munkahelyén a nyelvtudomány egy új ágával, a leíró nyelvészettel kellett meg-ismerkednie, mivel az akkor készülő leíró nyelvtan, *A mai magyar nyelv rendszere* munkatár-sa lett. Úgy érezte, hogy hűtlen lett a nyelvtörténethez – mint korábban az irodalomhoz –, de elhatározta, hogy ha a feladat így kívánja, itt is helyt fog állni. Kiváló nyelvészekkel került egy munkacsoportba, ahol a szakmai viták sora új szint hozott az életébe. Kemény munkával több nagy fejezet kidolgozója lett (a szóösszetételekről, a

határozók fajtáiról, a határozói mellékmondatokról); összességében több száz oldalnyi, könyvméretű munkája jelent meg a nagy tervmunkában. Tudományos igényessége itt is megmutatkozott. Ezt mutatja az általa írott fejezetek magas színvonala – ami nemcsak azt jelenti, hogy el kellett mélyednie a szakirodalomban, és azt magasabb szinten kellett szintetizálnia, hanem a magyar nyelvtudomány egyik adósságát is törlesztette. Szakirodalmi olvasmányai során ugyanis nemcsak elolvasta, hanem le is fordította Ferdinand Saussure 1916-ban megjelent, de nálunk úgyszólván ismeretlen nyelvészeti korszakfordító művét, a *Cours de linguistique générale*-t – *Bevezetés az általános nyelvészetbe* címmel. Ez a könyv 1967-ben jelent meg.

A leíró nyelvtani munkálatok közben sem lett „hűtlen” a magyar nyelvtörténethez. Egyéni kutatómunkájában az ómagyar névanyag képzőit és képzési módjait vizsgálta, miközben azt a gondolatot dédelgette magában, hogy a leíró nyelvészet után visszatérhet a nyelvtörténet műveléséhez intézeti munkaköre keretében is. Így született meg 1957 közepére kandidátusi értekezése *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyar korban* címmel, amelyben szerencsésen ötvözte nyelvtörténeti ismereteit a leíró nyelvészetben elsajátított új módszerekkel. Az értekezés 1962-ben jelent meg.

1960-ban fejeződtek be a nyelvtani munkálatok. Lőrinczy Éva ekkor új feladatot kapott. A „dédelgetett vágy” azonban nem teljesült: az *Új magyar tájszótár* szerkesztője lett. Bár nem volt dialektológus, maga a munka nem volt idegen tőle. A tájszótár létrehozásának gondolata is Debrecenből, Bárczitól indítatva merült fel még 1950-ben, amikor Lőrinczy Éva már részt vett az adatgyűjtés megszervezésében, a kezdeteknél egyetemi hallgatóként, majd kezdő tanárként. A koncepció lényege az volt, hogy a Szinnyei-féle „Magyar tájszótár” mintegy fél évszázaddal korábbi megjelenése óta felgyülemlett népnyelvi publikációk és kéziratos szógyűjtések anyagát összegyűjtve jelenjen meg egy új magyar tájszótár. Az anyaggyűjtés Bárczi Géza és munkatársi gárdája Budapestre kerülésével sem állt le Debrecenben, sőt a budapesti egyetemen és a Nyelvtudományi Intézetben is folytatódott a munka. Amikor a munkálatok vezetőjeként 1961 végén számba vette a kicédulázott anyagot, az 464 ezret tett ki. A következő évben még néhány megkezdett forrás kicédulázásának befejezése volt hátra: a szerkesztést tehát mintegy 500 ezer tájszócédula birtokában kellett megkezdeni. Rá hárult a munkaközösség megszervezése, a szerkesztés elveinek és gyakorlatának kidolgozása, vagyis a több évre tervezett munkálatok elindítása. Ettől kezdve B. Lőrinczy Éva élete és a tájszótár sorsa egybefonódik. Egyikről sem lehet a másik nélkül beszélni.

A négykötetesre tervezett, végül öt kötetre duzzadt munka előkészületi munkálatnak, vagyis az előszerkesztés, filológiai ellenőrzés és a szócikkírás megkezdéséhez szükséges segédeszközök (forrásjegyzék, földrajzinév-jegyzék, szerkesztési szabályzat) elkészülte után 1969 szeptemberében kezdődött meg a szócikkírás. A főszerkesztő kezén minden cédula, minden szócikk keresztülment, ami páratlanul sok nyelvi tanulsággal járt számára a szerkesztendő feladatokon túlmenően is. Ezekből a „tanulságok-

ból” született meg akadémiai doktori disszertációja 1976-ban, amely 1979-ben jelent meg *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei* címen.

A főszerkesztő feladata azonban kénytelen-kelletlen a tudományos munkán túlra is kiterjedt. Az egyes kötetek megjelenési éve (I. kötet A–D tíz évvel a szócikkírás kezdete után, 1979, II. kötet E–J 1988, III. kötet K–M 1992, IV. kötet N–S 2002, V. kötet Sz–Zs 2010) hosszan elhúzódó munkáról tanúskodik, ami nem a munkatársak hibájából, hanem külső tényezők okozta akadályokból fakadt. Nem véletlen, hogy visszaemlékezésében B. Lőrinczy Éva azt írja: az anyag fölé jelmondatként kezdettől a „Ha lesz belőle egyáltalán valami” illett volna, ami a III. és a IV. kötet közötti időben is legfeljebb a „Ha be tudjuk egyáltalán fejezni” mondatra lett volna változtatható. Szerepet játszott benne a szótárírás szakmai körökben minimális presztízse, valamint az időközben megjelenő elektronikus publikációk terjedése, ami a papíralapú, terjedelmes munkák drága voltára hívta fel a figyelmet – és gördített akadályokat a megjelentetés elé. B. Lőrinczy Éva két cikkének a címe lehet mutatója a helyzet egyre nehezebbé válásának. Az egyik 1988-ban jelent meg az *ÉS*-ben: *Miért késik? Visszhang (bor) glosszájára az Új Magyar Tájszótár 2. kötetével kapcsolatban*. A negyedik kötet megjelenése a főszerkesztő szervezési, menedzselési teljesítményét is igazolja: a kötet megjelenését hat intézmény, alapítvány támogatása tette lehetővé. A körülményeket a *Magyar Tudomány* 1995/5. számában megjelent írás drámai módon ecseteli: *Kutatásfinanszírozás – alulnézetből. Az Új Magyar Tájszótár a szakadék szélén*. A negyedik kötet megjelenéséről B. Lőrinczy Éva kórházi betegágyán értesült, de kézbe venni már nem tudta. Az ötödik kötet anyagának főszerkesztését még elvégezte, de a befejezés a munkacsoportból végül egyedül maradt szerkesztőre, Hosszú Ferencre hárult.²

A hetvenes évek közepén készült a *Biblia* új, protestáns fordítása. B. Lőrinczy Éva a munkaközösség nyelvészeti tanácsadójaként működött közre ebben. Itt szerzett tapasztalatait *Vigyázzó, mit mondasz az éjszakáról?* címmel írta meg. A cikknek alcímet is adott: *Az új magyar bibliafordítások margójára*. 1996-ban hasonló címmel, de más alcímmel (*Publicisztikák és más effélék*) jelentette meg különféle írásainak gyűjteményes kötetét a Nyelvtudomány Intézet és az OTKA támogatásával.

Egykori irodalmi elkötelezettségéről még publicisztikájában, ismeretterjesztő írásában is árulkodik a stílusa. Szépírói tehetsége és mély embersége a *Meddig még?* című dokumentumregényében jelenik meg mélységében: négy, rákbetegségben elhunyt munkatársának, barátnőjének betegségéről, annak lefolyásáról ír (1980). A negyedik barátnő közülük, talán a legfájóbb eset számára a mindvégig összetartó debreceni „Bárczi-görlök” egyike volt, akinek a kislánya B. Lőrinczy Éva keresztlánya volt. Lehet mondani, hogy kissé pótanyának is érezte magát – saját gyermeke nem lévén –, ahogyan később fiatalabb munkatársainak kisgyermekét is pótunokának tekintette, magát pedig „pótnagynak” mondta.

² A *Tájszótár* történetéről lásd még: B. Lőrinczy Éva: Az Új Magyar Tájszótár. *Magyar Nyelv*, 1963. 59: 125–143.; Hosszú Ferenc: A készülő Új Magyar Tájszótár és előzményei. *Magyar Nyelvőr*, 1974. 98: 218–229.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Választmányának egy csoportja 1982-ben.

A hölgyek balról jobbra: Mátai Mária, T. Lovas Rózsa, Horváth Mária, Bartha Katalin és B. Lőrinczy Éva. Az urak balról jobbra: Végh József, Juhász József, Kovalovszky Miklós, Tompa József, Elekfi László, Bolla Kálmán, Tamás Lajos, Fábíán Pál, A. Molnár Ferenc, Imre Samu, Hajdú Mihály (és egy nem beazonosított férfi).

B. Lőrinczy Éva nem politizált abban az értelemben, hogy nem volt párttag. Közéleti érdeklődéséről publicisztikája tanúskodik, a szakmai közéletnek viszont – legalábbis a 1980-as évekig – aktív közreműködője volt. 1973-tól tagja volt az MTA Nyelvtudományi Bizottságának, 1976 és 1980 között ennek a bizottságnak a társelnöki tisztségét is betöltötte. Ugyancsak 1973-tól tagja a Nyelvészeti (máskor Nyelvtudományi) Munkabizottságnak; 1980-ban ennek a munkabizottságnak a társelnöke. A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak egész pályája során, a társaság Választmányának rövidebb ideig volt tagja. 1965-től jelentkező sokizületi gyulladása egy idő múltán annyira elhatalmasodott, hogy a tájszótári munkák mellett további felelősségteljes feladatokra már nem vállalkozott.

1964-ben az Akadémiai Díj I. fokában részesült. Irodalmi munkásságáért 2000-ben Déry Tibor-díjat, 2002-ben az *Új magyar tájszótár* IV. kötetének megjelenése után Akadémiai Nívódíjat kapott. Ez utóbbit már posztumusz ítéltek neki.

► Műveiből

A Königsbergi Töredék és Szalagjai. Budapest, 1953; A szóösszetétel. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* I. Budapest, 1961; A határozó. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* II. Budapest, 1962; A határozói mellékmondat. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* II. Budapest, 1962; *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyar korban.* Nyelvtudományi Értekezések 33. Budapest, 1962; Ferdinand de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe.* (Fordítás.) Budapest, 1967; *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei.* Nyelvészeti Tanulmányok 19. Budapest, 1979; *Meddig még? Dokumentumregény.* Budapest, 1980; *Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról? Publicisztikák és más effélék.* Budapest, 1996; *Új magyar tájszótár.* 1–5. kötet. Főszerkesztő. Budapest, 1979–2010.

► Róla szóló irodalom

B. Lőrinczy Éva. Szubjektív pályakép objektív elemekkel. In: Sz. Bakró Nagy Mariann–Kont-ra Miklós (szerk.): *A nyelvészetről egyes szám első személyben.* Budapest, 1991; Bánki Judit (szerk.): *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára.* Budapest, 1996/1997; *B. Lőrinczy Éva. Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások.* 34. Sorozatszerkesztő: Bolla Kálmán. 1998, <https://adoc.pub/magyar-nyelvezs-palyakepek-es-nvallomasok-34-b-lrinczy-eva.html> (Utolsó letöltés: 2022. október 10.); Licskó György: B. Lőrinczy Éva. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010; Sebestyén Árpád: B. Lőrinczy Éva. *Írásképe*, 2012, <http://iraskepepiras.blogspot.com/2012/04/b-lorinczy-eva.html> (Utolsó letöltés: 2022. október 10.)

Zelliger Erzsébet nyelvész, PhD

BARTHA KATALIN

Deák Györgyné Bartha Katalin,

D. Bartha Katalin

Nyelvész

[Jósvafő, 1914. január 1. – Vál, 2008. augusztus 3.]

Tanítványai szemében a magyar nyelvtörténet nagyasszonya volt. *A magyar szóképzés története* című munkáját hosszú időn keresztül tankönyvként használták, évtizedek távlatából nézve is hiánypótló munka.

Bartha Katalin édesapja Bartha József tanító volt a Torna vármegyei Szinpetriben; édesanyját Mészáros Malvinnak hívták. 1939-ben ment férjhez Deák Györgyhöz, aki a beregszászi gimnázium testnevelő tanára (1939–1944), a Nagykállói SE és a Beregszászi FTC alelnöke, az Országos Rákóczi Szövetség és a Magyar Atlétikai Szövetség Keleti Kerülete választmányi tagja volt. Deák Györgyöt a szovjet csapatok Beregszász elfoglalása után a szolyvai gyűjtőtáborba, majd Boriszovba (ma: Fehéroroszország) hurcolták; további sorsa és halálának körülményei ismeretlenek. Bartha Katalin alig ötéves házasság után megözvegyült, és igen nehéz körülmények között, egyedül nevelte fel a házasságából született négy gyermekét: Árpádot, Zoltánt, Gézát és Anikót. Nyolc unokája és kilenc déd-unokája született.

Bartha Katalin elemi iskoláit Szinpetriben végezte, majd 1924-ben a Debreceni Református Leányközépiskola tanulója lett, és 1932-ben itt, a Dócziban érettségizett.¹

1937-ben a debreceni Tisza István Tudományegyetemen magyar–latin szakos középiskolai tanári és bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Ezután középiskolai tanárként helyezkedett el: 1937–1939-ben helyettes óraadó tanárként visszatért alma materébe, a Dócziba.

Gimnazistaként

¹ A Dóczy Intézetéről lásd a B. Lőrinczy Éváról szóló tanulmány 1. jegyzetét. (A szerkesztők.)

Esküvői fotójuk férjével, Deák Györggyel

Az első bécsi döntés, 1938. november 2. után a Felvidék és Kárpátalja déli, magyarlakta területei visszakerültek Magyarországhoz. 1939 januárjától tizennégy új magyar nemzetiségű tanár kezdte meg pedagógusi munkáját a beregszászi Magyar Királyi Állami Fiú- és Leánygimnáziumban, köztük Bartha Katalin és a Nagykállóból érkezett testnevelő tanár, Deák György, akivel ekkor házasodtak össze, valamint Szemerényi Oszvald (1913–1996) nyelvész, az MTA későbbi tiszteleti tagja.

Férje halála és a beregszászi magyar gimnázium bezárása után Szekfű Gyula akkori moszkvai követ közreműködésével sikerült visszaköltöznie Debrecenbe. A család által megőrzött történetet így mesélte el Artainé Deák Anikó, aki klinikai szakpszichológus lett: „Beregszászban éltünk, édesanyám, Deákné Bartha Katalin nyelvészként tanított, három fiút neveltek a szüleim, anyám velem volt várandós. Apámat 1944. november 18-án vitték el a beregszászi gyűjtőpontról. Halála napjáig írta a szerelmes leveleket édesanyámnak, ma is őrzöm őket. Később tudta meg édesanyám, hogy 1945. március 9-én halt meg a férje, én pedig április 15-én születtem meg. 1947-ben települtünk át rongyosan, mezítláb, marhavagonban Magyarországra. Egy szovjet tisztnek megtettünk a házunk, egy órát engedélyezett összerakodnunk. Fél Beregszász segített édesanyámnak, hogy ne üres kézzel távozzunk, de az anyaországban újra kellett kezdeni az

Osztályfőnök a beregszászi Magyar Királyi Állami Fiú- és Leánygimnáziumban

életet. Soha többé nem ment férjhez. Négy gyerekkel? – csodálkozott, ha kérdezték, mert szép és okos nő volt.”²

1947-ben ismét középiskolai tanár lett Debrecenben. Az 1950-es évek elején tért vissza a nyelvtudomány egyik műhelyébe, a debreceni egyetem Bárczi Géza vezetett tanszékére. Amikor Bárczit 1952-től Budapestre helyezték, Bartha Katalin is követte. 1950-ben Debrecenben tanársegéddé, majd még ugyanabban az évben adjunktussá nevezték ki. 1953-tól már docens Budapesten, az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Nyelvtörténeti Tanszékén. 1979-ig tanított itt, ekkor ment nyugdíjba.

D. Bartha Katalin tudományos pályafutásának kezdetén elsősorban nyelvjárástörténettel foglalkozott. Már egyetemi hallgatóként mestere, Csúry Bálint (1886–1941) irányításával 1937–1939 között nyelvjárási gyűjtőmunkát végzett Szlavónia négy östelepitésű falujában: Kórógyon, Szentlászlóban, Harasztin és Rétfaluban. A nyelvjárás a községek idegen környezetének izoláló hatása következtében olyan archaikus nyelvi sajátosságokat őrzött meg, és annyira egyedien alakult állapotot mutatott, amely minden

² Zsohár Melinda: Levelek a koporsóban. *Magyar Idők*, 2015. szeptember 20. <https://www.magyaridok.hu/lugas/levelek-a-koporsoban-18610> (Utolsó letöltés: 2023. május 31.)

Elsőszülött fiával, Árpival

más magyarországi, illetve kisebbségi magyar nyelvjárástól eltért. Bartha Katalin még éveken át folytatta gyűjtését, amelyből a szlavóniai nyelvjárás szótárát kívánta elkészíteni. Tizenkét füzetnyi feljegyzéséből azonban csak az az egy füzet maradt meg, amelyet korábban véletlenül a szüleinél felejtett. A többi Beregszászon kellett hagynia, mert nem hozhatta át a határon.

Ekkor fordult érdeklődése a nyelvtörténet, mindenekelőtt a képzők és a szótövek története felé. A szlavóniai nyelvjárási szóképzés leírása pedig a történeti szóalaktan és a hangtörténet felé fordította a figyelmét. Feldolgozta a magyar szóképzés, illetve igeképzés történetét, a magyar tövégi magánhangzók történetét, és részt vett a magyar történeti grammatikák múltját feltáró akadémiai kutatásokban. A *szlavóniai nyelvjárás szóképzése* (1952) című dolgozatát szlavóniai anyagának megmaradt töredéke alapján készítette el, összekapcsolva korábbi és újabb kutatási területét. Ezt követte *A magyar szóképzés története* (1958) című tankönyve, illetve monográfiája, amelyet számos kisebb-nagyobb történeti tanulmány egészített ki (például a -kodik, -kedik igeképzőről, a -talan, -telen fosztóképzőről stb.). Kandidátusi értekezését *Tövégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig* címmel írta; ez 1964-ben megjelent a *Nyelvtudományi Értekezések* sorozatban. A sikeres védés után 1962-ben megkapta a nyelvtudomány kandidátusa fokozatot. Különösen gyakran visszatért a -kodik, -kedik igeképzőhöz, amely nemcsak az egyik leggyakoribb igeképző, de bővelkedik a jelentésárnyalatokban

és alakváltozatokban is – ahogy erre szellemesen maga is rámutatott *Adalékok a képzők életrajzához* (1980) című tanulmányában.

Az 1970-es és 1980-as években kutatásainak középpontjába a középkori magyarországi kódexek nyelvtörténeti vizsgálata került. Nem tért ki a nyelvemlékek tipizálására, a kódexek valamennyi nyelvjárási vonásának feltárására, csupán egyes részjelenségeket vett górcső alá (például a labiális és illabiális magánhangzók használatának arányát, ingadozásait, egyéb sajátosságait stb.). Arra azonban talán az elsők között figyelt fel, hogy bizonyos kódexek azonos kézírástól származnak. A Nagyszombati Kódex kézírása megegyezik a Nádor-kódex és a Simor-kódex kézírásával, valamint a Debreceni Kódex egy részének kézírásával. Ebből arra a következtetésre jutott, hogy e kódexek nyelvi állapota azonos, így egymás hitelét erősítik. A kódexek és egyéb nyelvi szórványemlékek jelenségeinek elemzése alapján írta meg a magyar ígéképzés történetét (két kötetben; az I. kötet *A korai ómagyar kor*, a II. kötet *A kései ómagyar kor* címmel jelent meg 1991–1992-ben). Ezt a témát fejtette ki *Az ígéképzés története a XVI. század közepéig* című doktori értekezése, amelyre 1988-ban megkapta a nyelvtudomány doktora fokozatot.

Az MTA–TMB Nyelvészeti Szakbizottságának tagja volt 1968 és 1978 között, 1954-től a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagja és jegyzője (1954–1958), 1970-től a Finnugor Nyelvtudományi Társaság levelező tagja.

Munkássága elismeréseként 1951-ben megkapta a Magyar Népköztársasági Érdemérem ezüst fokozatát, 1979-ben pedig a Munka Érdemrend ezüst fokozatát. 1995-ben Bárczi Géza-díjat kapott.

Kirándulás a kollégákkal

Első dédunokájával az 1990-es évek elején

Japán tanítványának esküvőjén

Bartha Katalin Debrecenben és Budapesten élt és tevékenykedett. A Fejér megyei Válon hunyt el családja körében. Nyolcvanadik születésnapján kedves tanítványa, Korompay Klára így jellemezte személyét: „Ugyanis, akivel találkoztunk, a legkülönbözőbb látószögekből nézve is egy és ugyanaz volt, s ez az önmagával való tökéletes azonosság talán az egyik titka keresetlen, s éppen ezért maradandó pedagógiai hatásának. A legjellemzőbb talán az, ahogy az emberekhez közelített: kivétel nélkül mindenki iránt megnyilvánuló jóindulattal, érdeklődéssel és tisztelettel. Ezen belül azonban mégis mintha különleges hangsúlyt kapott volna a tanítványokkal s általában az ifjúsággal való kapcsolata.”³

Halálakor pedig így emlékezett rá Jónás Frigyes: „D. Bartha Katalin, magyar nyelvész tudós- és tanárgenerációk felnevelője – Isten kegyelméből magas kort megérve – kilencvennégy éves korában, 2008. augusztus 3-án elfoglalta helyét égi katedráján. Az egyetlen mára kissé elfelejtett, de műveiben maradandó, tanítványai körében pedig soha nem feledett tanárunk, a csillogó szemű, csillogó elméjű és a szelíden-halkan, mégis csengő hangon előadó „Kati néni” évtizedekig az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi-féle magyar nyelvészeti iskolájának erőssége volt, hallgatói szemében pedig a magyar nyelvtörténet nagyasszonya. Előadásain szilárd, logikus érvrendszerben tárulkoztak fel az ómagyar idők nyelvészeti üzenetei. Nyelvtörténeti példái szinte virágokként, nyelvünk virágaiként nyíltak ki okfejtéseiben. Szelleme tudományos pontosságot, szerénységet, előadói ízlést, szeretetet, ugyanakkor méltóságot sugárzott. A Bárczi-iskola célját, a magyar nyelvtörténet evangelizációját – virágok virágaként – hitelesen teljesítette, amikor egy nép lelkiségét a múlt tükrében tudományosan megjelenítve szolgált jelenének, s üzent a jövőnek.”⁴

³ Korompay Klára: D. Bartha Katalin köszöntése 80. születésnapján. *Magyar Nyelv*, 1994/2. 248.

⁴ Jónás Frigyes: „Virágok virága”. Végso búcsú D. Bartha Katalintól. *Magyar Nyelvőr*, 2008/4. 497.

Tiszteletére 2013. szeptember 5-én emléktáblát helyeztek el a beregszászi Bethlen Gábor Magyar Gimnázium falán.

Emléktáblája a beregszászi Bethlen Gábor Magyar Gimnázium falán (Fotó: Kovács Sándor)

► Műveiből

A magyar nyelv színélnevezéseiről. Szókincstanulmány. Magyar nyelvészeti pályatétel, egyúttal tanári szakdolgozat és egyetemi doktori értekezés is. Debrecen, 1937; A szlavóniai nyelvjárás szóképzése. In: *Magyar nyelvjárások.* Debrecen, 1952; *Magyar történeti szóalaktan.* II. *A magyar szóképzés története.* Budapest, 1958; *Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig.* Kandidátusi értekezés is. Budapest, 1964; A labiális–illabiális tendencia állapota a Nagyszombati Kódex nyelvjárásaiban. 1–2. *Magyar Nyelv*, 1970/3–4.; Adalékok a képzők életrajzához. *Magyar Nyelv*, 1980/4.; *Az igeképzés története a XVI. század közepéig.* Monográfia és doktori értekezés is. Budapest, 1989; *Az igeképzés.* I–II. kötet. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* I. kötet. *A korai ómagyar kor.* Budapest, 1991; *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* II. kötet. *A kései ómagyar kor.* Budapest, 1992.

► Róla szóló irodalom

B. Lőrinczy Éva: D. Bartha Katalin hetvenéves. *Magyar Nyelv*, 1985/1.; A Beregszászi Magyar Gimnázium története. In: Benda István és Orosz László (szerk.): *A Magyarságkutató Könyvtára* 4. Budapest, 1990; Korompay Klára: D. Bartha Katalin köszöntése 80. születésnapján. *Magyar Nyelv*, 1994/2.; Jónás Frigyes: „Virágok virága.” Végző búcsú D. Bartha Katalintól. *Magyar Nyelvőr*, 2008/4.; Korompay Klára: Búcsú D. Bartha Katalintól. Búcsúbeszéd. Elhangzott D. Bartha Katalin temetésén, 2008. szeptember 4-én. *Magyar Nyelv*, 2008/4.; Artainé Deák Anikó: Emléktábla-avatás. *Válinfó*, 2013. szeptember 24.; Tóth Péter: 100 éve született Deákné Bartha Katalin. *Kárpáti Igaz Szó*, 2013. december 28.; Kozák Péter: Bartha Katalin. Pályakép. *Névpont*, <https://nevpont.hu/palyakep/bartha-katalin-d0f88> (Utolsó letöltés: 2023. április 15.)

Kozák Péter történész

ECSEDY ILDIKÓ

Sinológus

[Ungvár, 1938. március 23. – Budapest, 2004. február 5.]

Az ókori kínai történelemnek, illetve a kínai–nomád kapcsolatoknak nemzetközileg is kiemelkedő, rendkívül termékeny tudósa volt. Elévülhetetlen érdemeket szerzett abban, hogy hazánkban a sinológia területén is megindulhatott – és azóta is zajlik – az intézményes doktori képzés.

Ecsedy Ildikó 1938-ban született Ungváron, a viharos sorsú kárpátaljai városban. Édesapja Ecsedy Árpád jogász (majd a szocializmus idején könyvelő), édesanyja Margittai Ilona polgári iskolai tanárnő volt. A család eredetileg Munkácson élt. A tudományos tevékenységnek nagy hagyományai voltak a családban: anyai nagyapja, Margittai Antal (1880–1939) híres flórakutató, botanikus, a munkácsi gimnázium tanára volt, akinek 40 ezer lapos herbáriumát ma is őrzi a Magyar Természettudományi Múzeum növénytára.

Ecsedy Ildikó egész életét meghatározta, hogy kisgyermek korában őt is elérte a környéket akkoriban sújtó gyermekbénulás-járvány. Azon kevés gyermek közé tartozott, akik túléltek a betegséget, és egyéves kórházi kezelés után hazatérhetett szüleihez. A titokzatos kór élete derekán azonban visszatért, így utolsó huszonöt évét jórészt ágyhoz kötve élte le abban a kis óbudai panellakásban, amely a magyar orientalisták találkozóhelye, afféle szellemi központja lett. Innen kísérté figyelemmel szakmája és a világ fontos történéseit, és itt fogadta kollégáit, hallgatóit, tisztelőit, barátait. A betegség nem akadályozta meg a tudományos és oktatási tevékenység folytatásában, sőt a nehézségeket éppen arra használta fel, hogy még intenzívebben dolgozhasson. Hihetetlen akarateréjével, munkabíráásával, lelkesedésével, morális tartásával és jóindulatával, az egészségeseket megszégyenítő életerejével és életkedvével nemcsak tudósként, hanem emberként is példát mutatott munkatársainak és tanítványainak.

Gyermekkorát szerető családi közösségben, de nehéz körülmények között töltötte három testvérével együtt. Ez utóbbiak közül Csaba néprajzkutató, afrikanista lett, Emese középiskolai tanár Amszterdamban, Réka pedig zenetanár. Édesapja hosszú évekre szovjet fogságba, a doni szénbányákba került; édesanyjának a második világháború végén gyermekeivel együtt Kárpátaljáról Magyarországra kellett menekülnie.

A könyvek iránti szenvedély és a hatalmas műveltség gyökerei ezekre az évekre nyúlnak vissza: míg a többi gyerek játszott, az Ecsedy gyerekek olvastak. A családi legendárium szerint tanárnő édesanyjuk a pad alatt titokban olvasó diákoktól három napra elkobozta és hazavitte a könyveket, így a gyerekeknek három napjuk volt elolvasni azokat. A leendő orientalista tehát már gyermekkorában rá volt szorítva, hogy gyorsan falja a könyveket. Egy idő után a diákok szándékosan feltűnően bújták a könyveket az órákon, hogy így segítsenek a szűkös körülmények között élő tanárnő gyermekeinek olvasnivalóhoz jutni...

A család sok hányattatás után végül Budapestre került, ahol Ecsedy Ildikó az általános iskola nagy részét magántanulóként a későbbi Pető Intézet keretében végezte.¹ 1956-ban érettségizett a Veres Pálné Leánygimnáziumban. Ugyanebben az évben jelentkezett az ELTE Bölcsészettudományi Karára, eredetileg magyar és angol szakra, de amikor a felvételiztető bizottság megtudta, hogy a jelentkező magánszorgalomból ekkorra már több keleti nyelvet is elsajátított, az angol helyett a kínai szakra irányították.

A magyar Kína-kutatás ekkor élte első virágkorát. Bár az ELTE elődjén már 1923-ban megalakult a Kelet-ázsiai Intézet, a sinológia szisztematikus művelése csak a Kínai Népköztársaság 1949-es megalakulását követően kezdődött, amikor a két szocialista ország között megindult a diákcsera, az ELTE-n pedig megalakult a Kínai és Kelet-ázsiai Tanszék. A következő évtizedek nagy Kína-kutató nemzedékének több tagja (Galla Endre, Józsa Sándor, Kalmár Éva, Miklós Pál, Polonyi Péter, Tálas Barna) ezekben az években Kínában tanult, mások pedig (Csongor Barnabás, Tőkei Ferenc) itthon kezdtek el Kínával foglalkozni. Ők a 2000-es évekig a magyar sinológia meghatározó alakjai lettek.

A Magyarországon képzett sinológusok közé tartozott Ecsedy Ildikó is, aki 1956–1961 között az ELTE BTK Kínai és Kelet-ázsiai Tanszékén és magyar szakon tanult. 1961-ben *Adalékok a karluk nép történetéhez kínai források alapján* című dolgozatával – summa cum laude eredménnyel – egyetemi doktori vizsgát tett kínai és belső-ázsiai filológiából a magyar Kelet-kutatás nagy és félelmetes hírű személyiségeinél, Ligeti Lajosnál és Németh Gyulánál. Mivel tanulmányai során az általános iskolától az egyetemig végig kitűnő volt, 1962-ben aranygyűrűvel avatták kitüntetéses doktorrá.²

Már doktori értekezésének témaválasztása is jelezte, hogy elsősorban a kultúrák határterületén, különböző civilizációk érintkezési pontjain felmerülő jelenségek és fo-

¹ Ecsedy Ildikó 1945-ben került Budapestre, ahol a mai Nemzetközi Pető Intézet ez év őszén alakult elődje, a Gyógypedagógiai Nevelőintézet Kísérleti Mozgásterápiai Osztályán kezelték.

² Az ELTE Almanachjában ez szerepel a jeles eseményről: „Az Eötvös Loránd Tudományegyetem 1962. december 15-én kitüntetéses doktorrá avatta Ecsedy Ildikó Máriát. Az ünnepi közgyűlést Ortutay Gyula rektor ezekkel a szavakkal nyitotta meg: Mai közgyűlésünk egyetlen tárgya a Népköztársaság Elnöki Tanácsának hozzájárulása alapján Ecsedy Ildikó Mária sub auspiciis Rei Publicae Popularis doktorrá avatása. Ritka ünnepi alkalom ez, utoljára 1948-ban volt Egyetemünkön végig kitűnő tanulmányi eredmény és kitűnő doktori szigorlat alapján ilyen magas minősítéssel való avatás. Nagy megtiszteltetés ez az avatandóra és Egyetemünkre nézve is, hiszen a mai avatás az Elnöki Tanács elnökének részvételével, államunk legmagasabb testületének égise alatt történik.” *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem értesítője, 1962–1963*. https://adt.arcanum.com/hu/view/ELTE_Almanach_1962/?query=Ecsedy%20Ildik%C3%B3%201962&pg=31&layout=s (Utolsó letöltés: 2023. január 20.)

lyamatok, az itt élő népek története és az ezekkel foglalkozó források érdeklik. Meggyőződése volt, hogy mindezek vizsgálata rendkívül fontos elméleti és általános tanulságokkal szolgál, a történelem lényeges összefüggéseire világít rá. Az ázsiai nomád népek, illetve a letelepült népekkel való találkozásuk vizsgálata a magyar nép őstörténetének feltárásához is fontos adalékokkal szolgál. Ennek megfelelően Ecsedy Ildikó sok cikket szentelt a magyarság őstörténetének, az ehhez kapcsolódó különböző ázsiai nyelvű forrásoknak is. Érdeklődési területe Kelet-Ázsia – azon belül leginkább Kína – egész történelmét és kultúrtörténetét lefedte. Tudományos kutatásai mellett már egyetemista korától kezdve kiterjedt műfordítói tevékenységet is végzett, fordított verset, prózát és drámát, figyelemmel kísérte és népszerűsítette a magyarul megjelent kínai irodalmi műveket. A kínai történelem és a klasszikus kínai források jó ismerőjeként más népek és kultúrák kiemelkedő magyar tudósainak – például Harmatta Jánosnak, Uray Gézának, Barlai Katalinnak – nagy segítséget nyújtott a saját területükre vonatkozó kínai források feltárásában és értelmezésében.

1961 szeptemberétől a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Keleti Gyűjteményében dolgozott könyvtárosként. 1970-től tudományos kutató lett, előbb a Könyvtár dolgozójaként, majd 1972-től az Orientalisztikai Csoportban, amely 1974 júniusától az MTA Nyelvtudományi Intézetének keretében működött. 1973-tól az MTA Nyelvtudományi Intézete Orientalisztikai Osztályának tudományos tanácsadója volt. 1976-tól az Orientalisztikai Bizottság tagjaként, a Távolsági Munkabizottság elnökeként, az *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* és a *Keletkutatás* szerkesztőbizottsági tagjaként, a Körösi Csoma Kiskönyvtár szerkesztőjeként tevékenykedett. 1979-től a Tőkei Ferenc vezetésével ekkor megalakult MTA Orientalisztikai Munkaközösség tudományos kutatója, majd tudományos tanácsadója lett. 1974/1975-ben előadásokat tartott az ELTE BTK Hahn István professzor vezette Ókortudományi Tanszékén az ókori történelem és filológia tárgykörében, valamint tudományos előadásokat tartott itthon és külföldön.

1987-től az ELTE BTK Kelet-ázsiai Tanszékén és Belső-ázsiai Tanszékén tanított egészen haláláig. 1990 szeptemberétől az ELTE BTK címzetes egyetemi tanáraként oktatott. 1990/1991-ben a Miskolci Bölcsész Egyesület kínai szakának tudományos irányítója, 1999-től a Tan Kapuja Buddhista Főiskola professzora volt. 2000-től 2003-ig vezette az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola ekkor megalakult sinológiai doktori programját, és elévülhetetlen érdemeket szerzett abban, hogy hazánkban a sinológia területén is megindulhatott – és azóta is zajlik – az intézményes doktori képzés.

1979-ben megjelent *Nomádok és kereskedők Kína határain* című könyvével (Akadémiai Kiadó, Budapest) 1980 májusában megkapta a nyelvtudomány kandidátusa fokozatot. Miközben a sino-barbarikum iránti érdeklődése élete végéig megmaradt, az 1970–1980-as években egy másik fontos téma, a kínai állam legősibb története is foglalkoztatni kezdte. Régészeti és csillagászati adatok összevetésével vizsgálta az ősi Kína viszonyait, az első települések és államalakulatok létrejöttét. Ezt a témát tárgyalta *A kínai állam kezdetei* című munkája, amellyel 1985 novemberében megszerezte a

nyelvtudományok doktora fokozatot. A könyv nyomtatott változata 1987-ben jelent meg (Akadémiai Kiadó, Budapest). Különösen érdekelték a történelemelméleti kérdések, így Tőkei Ferenc munkatársaként komoly munkát végzett az ázsiai termelési mód marxi fogalmából adódó történeti következtetések vizsgálatában.

Tagja volt számos magyar és nemzetközi tudományos testületnek, többek között a Kőrösi Csoma Társaságnak, az Ókortudományi Társaságnak, az Irodalomtörténeti Társaságnak, a T'ang Societynek stb. 1976-tól a Magyar Tudományos Akadémia Orientalisztikai Bizottságának, 1994-től az Academia Europaea (Roma) tagja. 1995-ben a Harvard Egyetem az ezer legjobb Közép-Ázsia-kutató közé sorolta. 1995-ben a szakmai közvélemény által elismert, kiemelkedő jelentőségű tudományos életművéért megkapta az MTA Eötvös József-koszorú díját. Neve az angol tudóslexikonban is szerepel (*Outstanding Intellectuals of the 20th Century*. Cambridge, 2000). 2000 októberétől a Tőkei Ferenc Társaság tiszteletbeli elnöke.

Ecsedy Ildikó szakterületeinek, az ókori kínai történelemnek, illetve a kínai–nomád kapcsolatoknak nemzetközileg is kiemelkedő, rendkívül termékeny tudósa volt. Mintegy háromszáz könyve, tanulmánya, cikke és egyéb munkája jelent meg magyar és idegen nyelven, továbbá rengeteg félbeszakadt munka, befejezetlen tanulmány, megvalósulatlan terv maradt utána. Írásait lenyűgöző precizitás, szenvedélyes igazságkeresés, csodálatra méltó gondosság jellemzi. Az egyik legnagyobb szakértője volt annak a világnak, amelyet személyesen soha nem láthatott. Tanulmányainak minden sorából kitűnik, hogy nemcsak az adott szakterületet ismerte a lehető legalaposabban, hanem mind a kínai és belső-ázsiai civilizációk, mind az egyetemes emberi kultúra területén páratlan műveltséggel rendelkezett. Egyszer összeszámolta: összesen több mint negyven különböző nyelven dolgozott már elsődleges és másodlagos forrásokkal. Bármilyen témával foglalkozott, alaposan megismerte az eredeti forrásokat, a kérdéskör magyar, nyugati, kínai és japán szakirodalmát, és ezek elemzésével számos alapvető jelentőségű felfedezést tett, különösen a korai kínai állam kialakulása és az i. sz. I. évezredi kínai–„barbár” kapcsolatok területén.

Ugyanakkor a szigorúan vett tudományos tevékenység mellett nagy gondot fordított az ismeretterjesztésre, a kínai kultúra hazai megismertetésére is. Egyszerre írt nemzetközi szakmai folyóiratokba és gyereklapokba, dolgozott tudományos és népszerűsítő könyveken. Készített nyers- és műfordításokat, és az 1970-es évektől a 2000-es évekig kevés olyan kínai tárgyú munka látott napvilágot, amelynek megjelentetésében – szerkesztőként, lektorként, tanácsadóként – ne vett volna részt.

Ecsedy Ildikó tanárként is kiemelkedő egyéniség volt, sinológusok nemzedékei nőttek fel a keze alatt. Haláláig tanított az ELTE BTK kínai szakán, és rengeteg segítséget nyújtott diákjainak az előmenetelben. Ha valaki hozzá fordult, mindig segített, bármilyen témáról volt is szó. Munkatársait, tanítványait mindenben támogatta. Diákjai nemcsak sinológiai ismereteket, hanem emberséget, segítőkészséget, jóindulatot is tanulhattak tőle. Egy apró példa gondosságára és odafigyelésére: a halála előtti napon a kórházból még megszervezte, hogy diákjait egy kollégája levizsgáztassa, nehogy a

hallgatók az elvégzett kurzus után érdemjegy nélkül maradjanak... Gazdag könyvgyűjteményét az ELTE BTK Orientalisztikai Intézetének könyvtárára hagyta, hogy az élete munkájával összegyűjtött szakkönyveket és folyóiratokat utódai is forgathassák.

2018 júniusában az MTA–ELTE–SZTE Selyemút Kutatócsoport és az ELTE Konfuciusz Intézet konferenciát rendezett Ecsedy Ildikó születésének 80. évfordulója alkalmából *Migráció, kultúrák találkozása és kölcsönhatása a Selyemút mentén* címmel. A program részeként felavatták az ELTE Kínai Tanszékének nagyelőadó-termét, amelyet Ecsedy Ildikóról neveztek el.

► Műveiből

Adalékok a karluk nép történetéhez kínai források alapján. Egyetemi doktori értekezés. Budapest, 1962; *Nomád gazdaság, nomád társadalom. Magyar Filozófiai Szemle*, 1969; *Nomádok és kereskedők Kína határain.* Kandidátusi értekezés is. Budapest, 1979; Főváros és faluközösség a kínai történelem kezdetén. In: *Östársadalom és ázsiai termelési mód.* Szerk. Tőkei Ferenc. Budapest, 1982; Az eurázsiai lovas nomádok világa mint a földművesközösségek „történelmi környezete”. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok.* Szerkesztő. Budapest, 1983; Nanchao: An Archaic State between China and Tibet. In: *Tibetan and Buddhist Studies.* Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1984; *A kínai állam kezdetei.* Akadémiai doktori értekezés is. Budapest, 1987; *Hétköznapi és ünnepek a régi Kínában.* Budapest, 1990; *Kínai császárok és alattvalók. A világtörténelem nagy alakjai.* Budapest, 1992; *Bevezetés a régi Kína társadalmának és kultúrájának történetébe. Tanulmányok Kínáról Európa ókorában.* Miskolc, 1992; *Álom és álomfejtés a régi Kínában.* Budapest, 2001.

► Műfordításaiból

Ho Si Minh: *Börtönnapló.* Versek. Weöres Sándorral. Budapest, 1965, második kiadás: 1969; Balázs Étienne: *Gazdaság és társadalom a régi Kínában.* Vál., ford. és szerk. Budapest, 1976; Kuan-csung: *A három királyság története. Hat fejezet Lo Kuan-csung történelmi regényéből.* Budapest, 1977, 1987.

► Róla szóló irodalom

Salát Gergely: In memoriam Ildikó (Hilda) Ecsedy (1938–2004). *Acta Orientalia*, 2004/3.; Kalmár Éva: Ecsedy Ildikó (1938–2004). A Tan Kapuja Buddhista Egyház emlékdala. <https://www.tkbe.hu/emlekoldal/ecsedy-ildiko-1938-2004> (Utolsó letöltés: 2023. január 24.); Salát Gergely: In memoriam Ecsedy Ildikó (1938–2004). In: Hamar Imre–Salát Gergely (szerk.): *Kínai történelem és kultúra. Tanulmányok Ecsedy Ildikó emlékére.* Budapest, 2009; Licskó György: Ecsedy Ildikó. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010.

Salát Gergely sinológus, PhD

G. VARGA GYÖRGYI

Gáspár Gézáné

Nyelvész

[Budapest, 1923. augusztus 8. – Budapest, 1996. május 8.]

Nyelvtörténeti kutatásokkal, történeti nyelvtannal, illetve a mai beszélt nyelv, a regionális köznyelv, a rétegnyelvek és a helyesírás kérdéseivel foglalkozott. A nevéhez fűződik Budapest nyelvének kutatása.

Édesapja Varga Géza szabómester, 1948-tól kisipari szövetkezetben dolgozott. Édesanyja Róth Margit háztartásbeli. 1944-ben férjhez ment Gáspár Gézához. 1946-ban született kislányuk, Gáspár Judit. A házasság azonban nem sikerült, így 1949-ben elváltak. Szülei és nővére segítették őket, akikkel együtt is laktak. Lánya pszichiáter lett.

A négy polgári iskolai osztály elvégzése után a család rossz anyagi helyzete miatt Varga Györgyi nem tanulhatott tovább, bár az iskola igazgatója és az osztályfőnöke is próbálta rábeszélni a szüleit, hogy folytathassa a tanulmányait. Így tizennégy évesen munkába kellett állnia, és majd csak felnőtt fejjel, esti iskolában volt lehetősége újra tanulni, ami hihetetlen munkabírásról tanúskodik. Munkahelye 1937 és 1948 között a Fodor és Társa Bőrkesztyűgyár volt, ahol előbb kesztyű és bőrdíszmű tűzőnő, majd kesztyűbélelő volt. 1948/1949-ben a Magyar Dolgozók Pártja Budapest VI. kerületi pártbizottságán volt politikai munkatárs, de innen a „technikai éberség” megsértése miatt elküldték. Pártbüntetést is kapott, amelyet 1954-ben töröltek a káderlapjáról. 1950-ben kulturális területre került: előbb az Országos Moziüzem Igazgatóságon volt osztályvezető 1955-ig, majd a következő évben a Lapkiadó Vállalatnál. 1957/1958-ban ismét fizikai munkás: a Budapesti Vatta- és Textilipari Szövetkezetnél (BUVATEX) gépmunkás. 1958-ban a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, majd 1959-ben az Országos Filharmónia Vállalat és az Állami Hangverseny- és Műsorigazgatóság előadója.

1948 és 1952 között munka mellett végezte el a középiskolát, majd 1952-ben felvették az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara magyar szakának esti tagozatára. 1957 decemberében kapta meg magyar szakos tanári oklevelét. Tanára, D. Bartha Katalin hatására fordult érdeklődése a magyar nyelvtudomány felé. 1959 januárjában a Tudományos Minősítő Bizottság felvette belföldi függetlenített nyelvtudományi aspiránsnak, így 1963-ig Benkő Loránd professzor aspiránsa volt az

ELTE I. számú Magyar Nyelvészeti Tan-
székén. Aspirantúrája lejártával 1963-ban
került az ELTE Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszé-
kére egyetemi adjunktusként. 1964-ben
megvédte *Alakváltozatok a budapesti
köznyelvben* című kandidátusi értekezé-
sét, és a nyelvészeti tudományok kandi-
dátusa lett. Munkáját változatlan címmel
jelentette meg az Akadémiai Kiadó 1968-
ban, a *Nyelvészeti tanulmányok* sorozat-
ban. Ugyanebben az évben, 1968-ban
egyetemi docenssé nevezték ki. 1991-
ben vonult nyugdíjba. 1993-ban a kései
ómagyar kor névmásainak rendszeréről
készített dolgozatával nyerte el a nyelv-
észeti tudományok doktora fokozatot.

Férjével és kislányukkal az 1950-es évek
elején

Nyelvtörténeti kutatásokkal, történeti
nyelvtannal, illetve a mai beszélt nyelv, a
regionális köznyelv, a rétegnyelvek és a
helyesírás kérdéseivel foglalkozott. A nevéhez fűződik Budapest nyelvének kutatása,
amellyel korábban csak az írók, újságírók foglalkoztak. Benkő Loránd ösztönzésére
fogott hozzá a főváros nyelvének kutatásához, amelynek során fontos eredményeket
ért el. A budapestiek nyelvi magatartását vizsgálva G. Varga Györgyi több magatar-
tástípust határozott meg, mint a tudatosan vállalt nyelvi igényesség, a jóindulatú
érdeklődés, a nyelvi közömbösség, a nyelvi nihilizmus, a nyelvi szentimentalizmus és
a racionális nyelvszemlélet. Ugyanakkor megállapította, hogy ezek nem különülnek el
határozottan egymástól, a nyelvi magatartás típusai általában nem köthetők életkori,
műveltségi rétegekhez, továbbá a magasabban iskolázottaknak általában fejlettebb a
nyelvi tudatuk. Pusztai Ferenc nyelvész, aki hosszú évekig volt egyetemi szobatársa,
a következőképpen értékelte ezt a kutatását: „Ez a munkája megállt a múlt időben:
nemcsak hivatkozási, hanem viszonyítási alap is. Nyelvi anyaga, módszere, elemzé-
seinek pontossága, a kételyeket, bizonytalanságokat, a többarcúságot is világosan
föltárázó érzékenysége teszi, tette azzá.”¹

1987-ben bekapcsolódott *A magyar nyelv történeti nyelvtana* című kötet nagy
munkálataiba; őt kérték fel a névmásokról szóló fejezet megírására. Ehhez a témához
kapcsolódott akadémiai doktori disszertációja is. Doktori dolgozatát a referálók ja-
vaslata alapján a Nyelvtudományi Szakbizottság a következő indoklással bocsátotta
eljárásra: „A téma igen kemény feladatnak látszik: maga a névmási szófaji kategória,

¹ Pusztai Ferenc: G. Varga Györgyi (1923–1996). *Magyar Nyelv*, 1996/3. 376.

ennek szoros összefonódása más szófaji kategóriákkal komoly felkészültséget követel a feldolgozótól. A szerző a névmások kései ómagyar kori rendszerét teljes szélességben és mélységben vizsgálja, egyaránt feltárva a különböző névmásfajták elméleti-funkcionális és nyelvhasználati kérdéseit. A névmástípusok egyenkénti áttekintése, az állomány elemeinek egyenkénti számbavétele a későbbi és a mai rendszer kialakulásának folyamatát is segít megérteni. G. Varga Györgyi valamennyi munkáját a tudományos alaposág, az igényesség és a kritikai érzék jellemzi.”²

Oktatómunkája mellett 1973-tól 1985-ig vezette az egyetemi hallgatókból álló Regionális Köznyelvi Kutatócsoportot. E munkacsoport révén a diákok részeseivé váltak egy országos jelentőségű kutatásnak, egyben megismerkedtek a kutatómunka egyéni és kollektív formáival és felelősségével. A kutatócsoportban részt vevő hallgatók ki-mozdultak a zárt diákeletből, tágult a látókörük. A terepmunka során gyakorlatot szereztek a különböző életkorú és foglalkozású emberekkel való kapcsolatteremtésben; megismerkedtek az életükkel, a gondjaikkal, az életformájukkal. Nyelvjárástani ismereteik elmélyítése érdekében professzori szintű speciális kollégiumot hallgattak a nyelvjáráskutatás elvi és gyakorlati kérdéseiről. Tanáraik rendszeres egyéni és csoportos korrepetálással igyekeztek finomítani hallásukat, fejleszteni lejegyzési készségüket.³ Kutatásaik kiterjedtek például Cegléd, Esztergom és Hatvan városára, illetve a Csepel-szigeten fekvő Makád községre. G. Varga Györgyi diákjai iránt mélyen elkötelezett tanár volt. Kutatócsoporti munkájában is elsődlegesen az vezérelte, hogy olyan embereket neveljen, akik képesek komoly tudományos munkára, és mély empátiával kommunikálnak az adatközlőkkel.

Nyelvészeti publicisztikai és nyelvművelői tevékenysége szintén jelentős. Álljon itt tőle egy üdítő kis írás, amelyben megmagyarázta a „lencem van” szakkifejezést, amely valamikor a kedélyállapot megjelölésére szolgált.

„Ezt a kifejezést kivétel nélkül minden kesztyűs ismeri, a negyvenes évek elején még szinte ez volt az első ’szakszó’, amit a szakmába bekerült fiatal már az első napon megtanult. A következő szertartás kísérte e kijelentést: a kezükben levő szerszámmal rákoppantottak a munkaasztal vagy gép fölött lógó lámpa ernyőjének a szélére, ezután mondták: lencem van. Jelentése: ’kedvetlen vagyok, rossz a hangulatom, nem fűlik a fogam a munkához’. Csak pillanatnyi kedvetlenség, múlt rossz kedélyállapot kifejezésére szolgál, nem használható a szomorúság, bánat, gyász, csalódottság, egyszóval mélyebb érzelmek megjelölésére. Személyragtalan formában és létige nélkül nem fordul elő. A kijelentést kísérő jellegzetes mozdulat forrása, célja eredetileg minden bizonnyal a figyelemfelkeltés lehetett (erre a zajos műhelyben nagyon is szükség volt), hiszen a kijelentés általában nem egyvalakinek szólt, hanem mindenkinek. Érdekes, hogy a kísérő mozdulat feltehető eredeti értelme már teljesen elhomályosult, ilyen irányú kérdéseimre mindenki így válaszolt: ’Ez így szokás nálunk’ vagy ’Az öregek így szokták’. A fiatalok gyakorlatában ugyanis már a

² AL 200. TMB 4527/8.

³ G. Varga Györgyi: A budapesti egyetemen folyó regionális köznyelvi kutatómunkáról. *Magyar Nyelv*, 1974/4. 441–444.

negyvenes években többnyire elmaradt a kísérfő gesztus. Ennek az a valószínű magyarázata, hogy a kesztyűs fiatalok sokat voltak együtt üzemén kívül is, akkor is használták a lencem van kifejezést, s ebben a szituációban lehetőség sem volt a kísérfő gesztusra, de szükség sem volt rá, majd lassan elhagyták üzemi körülmények között is.”⁴

1973-tól 1976-ig az MTA Beszédművelő Munkabizottság, majd az Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottság tagja. A Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság tagja. 1953-ban Szocialista Kultúráért díjat kapott.

„A nyelv él, mint egy folyó. Minél jobban szeretjük, annál inkább jogunk van azt kívánni, hogy ne dobjanak bele mindenféle piszkot” – fejtette ki egy Fedor Ágnes újságíróval folytatott beszélgetés során, amelynek apropóját a budapesti köznyelvre vonatkozó, sikeres kutatása adta. Amikor az interjú végén az újságíró megkérdezte tőle, hogy boldog-e most, igennel válaszolt, majd hozzátette: „Ha az ember nagyon bele-szeret egy mesterségbe, és úgy érzi, hogy az kezdi őt viszonszeretni, akkor boldog.”⁵

► Műveiből

Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1964, Monográfia: 1968; A köznyelv és a nyelvjárások hangtani kapcsolatának vizsgálatáról. *ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok.* Budapest, 1971; Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből.* Szerk. Rácz Endre és Szathmári István. Budapest, 1974; A *dz*-t és a *dzs*-t tartalmazó szavak helyesírása. *Magyar Nyelv*, 1979; A regionális köznyelvek kutatásáról. *Nyelvtudományi Értekezések*, 1979; Szövegmutatványok Hatvan regionális köznyelvéből. Budapest, 1980; A nyelvjárásiasság foka Hatvan regionális köznyelvében. In: *A magyar nyelv rétegződése.* Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Budapest, 1988; Presztízsváltozat, stigmatizált változat. In: *Élőnyelvi tanulmányok.* Szerk. Balogh Lajos és Kontra Miklós. Budapest, 1990; *A kései ómagyar kor névmásainak rendszere.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1992.

► Róla szóló irodalom

Fedor Ágnes: Disszertáció a budapesti köznyelvről. *Magyar Nemzet*, 1964. november 14.; Pusztai Ferenc: G. Varga Györgyi (1923–1996). *Magyar Nyelv*, 1996/3.; Palasik Mária: G. Varga Györgyi. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010.

Palasik Mária történész, PhD

⁴ G. Varga Györgyi: Szó- és szólásmagyarázatok. *Magyar Nyelv*, 1972/1. 83.

⁵ Fedor Ágnes: Disszertáció a budapesti köznyelvről. *Magyar Nemzet*, 1964. november 14. 4.

J. SOLTÉSZ KATALIN

Jávor Ottóné

Nyelvész

[Budapest, 1926. szeptember 24. – Budapest, 1994. szeptember 16.]

A szépirodalmi stilisztika területén született nagy és jelentős munkája Babits Mihály költői nyelvéről szól. A mű hatása, idézettsége a következő évtizedekben kiemelkedő volt.

Édesapja Soltész Imre (1894–1936) mérnök, édesanyja Stauber Rózsa (1900–1993) iparművész, aki 1936-ban lakásán megalapította a Budai Szövőműhelyt, 1949 után pedig műszaki rajzolóként dolgozott. Férje Jávor Ottó (1925–1995) tanár, író, műfordító és szerkesztő. Két lányuk született, ma már mindketten nyugdíjasok: Anna művészettörténész, Júlia Montessori-pedagógus. Két unokájuk Bán Dávid kulturális antropológus és Jávor Ádám tájépítész.

Nyelvészeti érdeklődését fiatalkorában megalapozta, hogy távoli rokona volt Balassa József (1864–1945), a kiváló nyelvész, akivel a család tartotta a kapcsolatot. Így kerültek korán a kezébe az ő tudomány-népszerűsítő könyvei: *A nyelvek élete* és *A magyar nyelv életrajza*. „Ezeknek én voltam a legbuzgóbb olvasója, így indultam el a nyelvész életpálya felé” – vallotta emlékirat-töredékében 1989-ben.

A budapesti Szilágyi Erzsébet Leánygimnáziumban érettségizett 1944-ben, a háborúnak a budapestiek számára legnehezebb évében. Érettségi után néhány hónapig segédmunkásként dolgozott, majd a nyilasuralom és az ostrom alatt hamis iratokkal rejtőzködött.

A háború után beiratkozott az ELTE BTK francia–latin szakára. Mivel a nyelvészet már régebb óta érdekelt, folytatott romanisztikai és indogermanisztikai tanulmányokat is. Aktívan részt vett a mozgalmi életben; az 1948/1949-es tanévet a NÉKOSZ Kőrösi Csoma Sándor Kollégiumában töltötte nyelvszakos bölcsészként. A Kőrösi Csoma Kollégium a 20. századi népi kollégiumok utolsó intézménye volt, amely a háború utáni időben különösen kiemelkedett a közösségi és pedagógiai lehetőségek közül több-kevesebb autonómiájával és nemzeti kötődésével. Férjét is itt ismerte meg. 1950 januárjában szerezte meg francia–latin szakos tanári diplomáját.

Végzése után azonnal kinevezték az újonnan létrejött Nyelvtudományi Intézetbe. A Szótári Osztály dokumentátoraként az Értelmező szótár, a majdani *A magyar*

nyelv értelmező szótára I–VII. szerkesztőségébe került, így tájékozódása is a magyar nyelvészet felé fordult. 1952 és 1955 között TMB-aspiráns volt Bárczi Géza nyelvész akadémikus vezetésével az ELTE-n. Ez alatt az idő alatt került közelebb Bárczi Géza és Pais Dezső professzor személyéhez, munkájukhoz, gondolkodásmódjukhoz; ők ketten élethosszig tartó hatást tettek rá. Az aspirantúra lejártával segédmunkatársként a Nyelvtudományi Intézet Nagyszótári Osztályán dolgozott tovább. 1956-ban védte meg *Az ősi magyar igekötők* című kandidátusi értekezését, és megkapta a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot. 1957-ben a Nyelvtudományi Intézet tudományos munkatársa lett. Mivel 1957-től újra bevezették a háború után szünetelő egyetemi doktori címet, Soltész Katalint kandidátusi tudományos fokozata alapján 1960-ban egyetemi doktorrá avatták.

1950-től kezdett publikálni. Kisebb közleményei mellett 1952-ben jelent meg a Fónagy Ivánnal közösen írt *A mozgalmi zsargonról* szóló nagyobb tanulmánya három részben a *Magyar Nyelvőr*-ben, majd ismeretterjesztő változata *A mozgalmi nyelvről* címmel 1954-ben a Művelt Nép Könyvkiadónál. A tanulmány szakmai alapossága és módszertana később is a nyelvi változatok leírásának mintájául szolgált. Az ötvenes években foglalkozott tanulmányaiban az igekötőkön kívül a birtokos szerkezetek szintaxisával, valamint az elbeszélő múlt kihalásával. 1959-ben jelent meg kandidátusi disszertációja, *Az ősi magyar igekötők* az Akadémiai Kiadónál. Erre a műre máig hivatkoznak a történeti és a leíró nyelvészek – különösen az utóbbiak –, hiszen az elsők között foglalkozott részletesebben az igekötők átmeneti grammatikai természetével a morféimák (képzők) és a lexémák (szavak) között, valamint ebből fakadó grammatikai és lexikai viselkedésükkel.

Szótári feladatai mellett közönségszolgálati munkát is végzett az intézetben: válaszolt közönséglevelekre, írt előadásokat Lőrincze Lajos *Édes anyanyelvünk* című rádióműsorába, az 1960-as évek elején és közepén pedig rendszeresen készített nyelvi ismeretterjesztő írásokat az *Élet és Irodalom*-ba.

Közben az ötvenes évek végén Gáldi László vezetésével megindultak egy teljes írói szótár, a *Petőfi-szótár* munkálatai. A nagyszótári munka mellett Soltész Katalin ebbe is bekapcsolódott. Ez egybeesett azzal, hogy egyéni kutatásainak területe elsősorban a szépirodalmi stilisztika, valamint a verstan és a névtan lett. A *Petőfi-szótár* munkatársaként tanulmányokat készített egyebek mellett Petőfi nyelvéről, verseléséről is.

A szépirodalmi stilisztika területén nagy és jelentős munkája, a *Babits Mihály költői nyelve* 1965-ben jelent meg. Ez a mű elemzéseivel a nálunk akkoriban érvényesülő úgynevezett funkcionális stilisztika alapjaira épült, a nyelvi megformálásban rejlő jelentéselemeket vizsgálta a kiemelt Babits-versekben. A mű hatása, idézettsége a következő évtizedekben kiemelkedő volt az irodalmi stilisztika területén. Ezt a hatást a szerző szakmai tudása, különleges általános, kulturális és irodalmi műveltsége és irodalmi érzéke biztosította, mégpedig úgy, hogy a korábban általános „nyelvészeti” stilisztikai szemlélet, a szép iránti lelkesedés rögzítése helyett tudományos objektivitással elemezte a Babits-életműből kiválasztott lírai alkotásokat. Az 1967-ben a Minerva Kiadónál megjelent *Szép magyar nyelv* című nyelvészeti tudománynépszerűsítő kötetben Károly

Sándor nyelvtörténeti áttekintést írt, Szende Aladár az akkori jelen nyelvét, nyelvtanát írta le, J. Soltész Katalin pedig a stilisztikai ismereteket foglalta össze a funkcionális stilisztikai elméletre támaszkodva.

A Nyelvtudományi Intézetben 1965 és 1969 között készülő, majd 1971-ben megjelenő *Magyar értelmező kéziszótár* munkatársa lett. Ezzel már a negyedik és a negyedik típusú szótár munkálataiban vett részt az intézetben töltött alig több mint másfél évtized alatt. A munka érdemi részének befejeztével visszakerült a *Petőfi-szótár*hoz, amelynek 1969-ben már szerkesztője is volt. 1970-ben főmunkatárssá léptették elő, majd Kelemen József nyugdíjba vonulása után, 1976-tól a Szótári Osztály vezetőjévé nevezték ki. Miután a *Petőfi-szótár* koncepciójának kidolgozója és addigi vezetője, Gáldi László 1974-ben meghalt, a gyakorlatban ő vezette a *Petőfi-szótár* további munkálatait. (Addig a szótárnak csak az első kötete jelent meg 1973-ban, Petőfi Sándor születésének 150. évfordulójára.)

Mindeközben rendszeresen és módszeresen végezte egyéni kutatásait. Az 1950-es évek végétől tanulmányai jelentek meg a névkutatás területéről; először az irodalmi névadásról, azután a címről mint tulajdonnévről, a tulajdonnevek fordíthatóságáról, később a tulajdonnév jelentéséről, közben számos közleményben az addig kevésbé kutatott állatnevekről is. Ezeket az „előtanulmányokat” összegezte és rendszerezte 1976-ban megvédett, *A tulajdonnév funkciója és jelentése* című akadémiai doktori disszertációjában. (A disszertáció ugyanezzel a címmel 1979-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál.) A résztanulmányok, de különösen a monográfia a névtan legtöbbet idézett művei közé tartoznak. Olyan tulajdonnév-elméleti téziseket fektetett le, amelyek ma is alapul szolgálnak a névtani gondolkodás számára, vagy kiindulópontul az újabb megközelítésekhez (például a kognitív névtudományi szemlélethez). Az állatnevek vizsgálatának jelentőségét J. Soltész Katalinon kívül más akkoriban még a nyelvtudományban sem ismerte fel eléggé, egyesek pedig egyszerűen abszurdnak találták mint tudományos témát. Holott ez a terület is a nyelvhez kötődő fogalomalkotásunk egy mintázatcsoportját mutatja; e nevek későbbi, mai kognitív szemantikai vizsgálata bizonyítja az akkori elemzések úttörő voltát.

Miután 1976-ban megszerezte a nyelvtudományok doktora fokozatot, munkahelyén 1978-ban tudományos tanácsadó lett. Közben munkatársaival, Szabó Dénes és Wacha Imre szerkesztőtársaival, valamint néhány szócikkíróval és szerkesztési segéderővel dolgoztak az akkoriban már csaknem húsz éve készülő *Petőfi-szótár*on. A munkát határozott szótári elképzelései szerint, biztos nyelvészeti és stilisztikai tudás birtokában írta, szerkesztette, irányította. Irányítási módszere pedig tulajdonképpen nem is volt, illetve munkatársai az ő munkáját, fegyelmezettségét, céltudatosságát, pontosságát, gyorsaságát tekintették szinte kötelező mintának – ha utánózni, utolérni nem is tudták. Gondolkodásának, munkamódszerének azonban volt olyan sajátossága is, hogy a határeseteket, a nehezen eldönthető kérdéseket gyorsan oldotta meg, de sosem véletlenszerűen, hanem úgy, ahogyan egy lexikográfiai munka esetében különösen szükséges: következetesen. A munkatársak hosszas vitáit ilyen esetekben azzal

J. Soltész Katalin Petőfi-szótári munkatársaival az 1980-as évek közepén
[balról jobbra: J. Soltész Katalin, Wacha Imre, P. Eőry Vilma, T. Somogyi Magda]

szokta lezárni: „Mindegy, merre forog, az a fontos, hogy egyfelé forogjon.” A Petőfi életművének minden egyes szóelőfordulását elemző munka eredményeként létrejött első teljes magyar korpuszszótár 2. kötete 1978-ban, 3. és 4. kötete pedig 1987-ben jelent meg. A munkafolyamat évtizedei alatt J. Soltész Katalinnak több tanulmánya is megjelent Petőfivel kapcsolatban, többségük az 1960-as években: Petőfi szimbólumairól, rímeiről, regényfordításairól. Jól látta, milyen lehetőséget teremt egy zárt korpusz az egyes lexikai elemek aktuális vagy akár lexikalizálódott, de sehol nyilván nem tartott jelentéseinek, használatának feltárásához. Többször biztatta kollégáit például a *mint* kötőszó jelentésszerkezetének leírására a Petőfi-szövegekben kirajzolódó kép, tehát a *Petőfi-szótár* alapján.

Az 1970-es évek közepétől 1988. évi nyugdíjazásáig tovább dolgozott saját tudományos területein, de a korábbiaknál még inkább integrálta őket egymásba: a névtant a költői nyelv stilisztikájába, állandó jelenlevőként azonban inkább a névtani kiindulás nevezhető meg. Kivételnek számít Arany János műveinek verspoétikai vizsgálata, amelyről a kisebb közlemények mellett monográfiát készített *Arany János verselése* címmel. A mű az *Opus* irodalomelméleti tanulmányok 9. köteteként jelent meg 1987-ben, és elismeréssel fogadta a verstannal foglalkozó irodalomelméleti társadalom is. Váratlan nyugdíjazása után mintha inkább olyan témákkal foglalkozott volna, amelyek mindig közel állhattak hozzá, de a szótárírói és -szerkesztői „gályarabságban” nem jutott rájuk ideje és energiája. Ezek között van például Krúdy névadása (1989) vagy rokonáról, Balassa Józsefről – akitől az első nyelvészeti inspirációkat kapta – tartott előadása a Magyar Nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusán. (Írott változata 1991-ben jelent meg.)

Az 1990-es években Soros-ösztöndíjjal egy verstani adatbázison dolgozott többed-magával, foglalkozhatott továbbá nagy kedvencével, Jókai Mórral, akinek a műveit alaposan ismerte, és amelyekre részleteikben is emlékezett. Részt vett az akkori Uni-

kornis Kiadó új Jókai-díszkiadásához készül, szómagyarázatokat tartalmazó *Jókai-szótár* elkészítésében, egy kivételével a *Petőfi-szótár* munkatársaiból verbuválódott szerző- és szerkesztőgárdával. Enciklopédikus műveltségének és széles idegen nyelvi, valamint lexikográfiai tudásának kimagasló szerepe volt abban, hogy a százkettenyi Jókai-szöveg régi, népi és különösen idegen nyelvű szavait, szövegrészleteit, sokszor makaróniszövegeit alig másfél év alatt magyarázó szótárrá lehessen szerkeszteni, és a mű 1994-ben két kötetben megjelenhessen.

Munkássága során tanulmányai a legismertebb magyarországi szakfolyóiratokban jelentek meg: elsősorban a *Magyar Nyelvőr*-ben, azután a *Magyar Nyelv*-ben, a *Nyelvtudományi Közleményekben*, az Általános Nyelvészeti Tanulmányokban, az *Acta Linguisticában*, a *Nyelvtudományi Értesítő*-ben, a *Névtani Értesítő*-ben és az *Irodalomtörténeti Közleményekben*. Ezekén kívül tanulmánykötetekben, különösen kongresszusi kiadványokban olvashatók értekezései. Előadásokat már 1952-től kezdve tartott a Nyelvtudományi Társaságban, hazai és nemzetközi kongresszusokon, konferenciákon, különösen a Magyar Nyelvészek Nemzetközi Kongresszusain és a Nemzetközi Finnugor Kongresszusokon elsősorban külföldön, a Magyar Névtudományi Konferenciákon, valamint nemzetközi névtani tudományos rendezvényeken. Sokat utazott, de inkább turistaként – előfordult, hogy külföldi kongresszusokra is így jutott el. 1971-ben három hónapot töltött Münchenben a Deutscher Akademischer Austauschdienst ösztöndíjával; vendégelőadóként az egyetem finnugor szemináriumában tartott speciálkollégiumot a régi magyar nyelvm emlékekről.

Jelentős számú kandidátusi és akadémiai doktori disszertáció opponense és közlemény szakmai lektora volt. 1988-ban ő kapta meg elsőként a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kosztolányi Dezső-díját, amelyet az „irodalmi névadás, a névesztétika, a magyar nyelv és irodalom összefüggése vizsgálatának föllendítésére” alapítottak, és „amelyet az e területeken kiemelkedőt alkotó kutatók nyerhetnek el”¹

Mivel életében nemigen születtek róla nyilvános értékelések, azóta is kevés, és Wacha Imre búcsúztatóján kívül ezek is inkább csak adatszerűek, felmerülhet a kérdés, hogy mi lehet ennek az oka. Kutatói teljesítménye alapján saját korában a legnagyobbak közé tartozott, korán vagy idejében szerezte meg tudományos fokozatait, és munkásságának értékei miatt hatása máig tart, mindeközben munkatársaival – szakmai fegyelmezettsége mellett – jó kollegiális, sőt baráti viszonyban volt, ugyanakkor zárkózott természete és alapvető etikája miatt nem épültek ki olyan szakmai kapcsolatai, amelyek bármilyen területen előnyt jelentettek volna számára. Egyenessége, szókimondása általában ellenállást váltott ki azokban, akik – bár teljesítményét elismerték – megalapozhatták volna a hozzá méltó értékelést és ennek megnyilvánulásait a szélesebb nyelvész-társadalomban. Pedig azokra, akik együtt dolgoztak vele, vagy akik csak jobban ismerték őt, életre szóló hatással volt szakmai tudása, lényeglátása, megvesztegethetlensége és embersége.

¹ Az MNyT honlapja: <https://mnyt.s3.mediacenter.hu/a-tarsasag-dijai-es-emlekermei>.

Soltész Katalin osztálytársaival 1984-ben, a negyvenéves érettségi találkozón. A kép bal oldalán áll Soltész Katalin, mellette ül Medvey Eleonóra, jobbra pedig Ludinszky Mária.

► Műveiből

Monográfiák

A mozgalmi nyelvről. Társ szerző: Fónagy Iván. Budapest, 1954; *Az ősi magyar igekötők (meg, el, ki, be, fel, le).* Budapest, 1959; *Babits Mihály költői nyelve.* Budapest, 1965; A stílus. In: *A szép magyar nyelv.* Társ szerzők: Szende Aladár és Károly Sándor. Budapest, 1967; *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Budapest, 1979; *Arany János verselése.* Budapest, 1987.

Szótárak

Szerző, előszerkesztő: *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Főszerk. Bárczi Géza, Országh László. Budapest 1959–1962; *Magyar értelmező kéziszótár.* Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Budapest, 1972.

Szerkesztett művek: *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete* I–IV. Szerk. J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre (az első kötetek Gáldi László irányításával). Budapest, 1973–1987; *Jókai-szótár* I–II. Szerk. Balázs Géza, P. Eőry Vilma, Kiss Gábor, J. Soltész Katalin, T. Somogyi Magda. Budapest, 1994.

► Róla szóló irodalom

Wacha Imre: Búcsú J. Soltész Katalintól. *Magyar Nyelv*, 1995; Tóth Eszter Zsófia: J. Soltész Katalin. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010; Kozák Péter: Soltész Katalin, J. *Névpont*, <https://www.nevpont.hu/palyakep/soltesz-katalin-5324d> (Utolsó letöltés: 2022. december 12.)

Eőry Vilma nyelvész, PhD

KASSAI ILONA

Nyelvész, beszédkutató

[Miskolc, 1945. július 29. – Budapest, 2020. február 18.]

Alapvetően új eredményeket ért el a beszédláncban végbemenő fonetikai folyamatok részletes feltárása, illetve a prozódiai elemeknek a nyelvelsajátítás folyamatában megfigyelhető viselkedése, tisztázása terén.

Édesanyja – Tóth Anna – egyedül nevelte, mivel szülei nagyon hamar elváltak. 1971-ben házasságot kötött Nagy Endre szociológussal, későbbi akadémiai doktorral, akitől 1986-ban vált el. Két leánygyermekük született, Fruzsina (1974) és Lilian (1976).

A miskolci Berzeviczy Gergely Közgazdasági Technikum Kereskedelmi Tagozatán érettségizett 1963-ban. Az orosz mellett francia nyelvet tanult. Önéletrajzában azt írta, hogy a nyelvekkel kapcsolatos pozitív viszonya már ötödik osztályos korában kialakult: „Egy miskolci általános iskolában tagozatos formában kezdtem oroszul tanulni, s a dolog nagyon tetszett. Élveztem a naponta ismétlődő oroszórákat, mert könnyen ment a tanulás, és mert nagyon jó volt a nyugatinyelv-szakosból orosz szakossá átképzett tanárnő, Emmi néni tanítási módszere.”¹ A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára felvételizett; tanárainak köszönhetően² a gimnáziumban jóval magasabb óraszámban idegen nyelveket tanulókkal versenyezve nyert felvételt. 1968-ban orosz–francia szakos tanári oklevelet szerzett. Szakdolgozatát a francia és a magyar magánhangzók összehasonlításából írta, egy 16 mm-es mozgófilmfelvétel alapján. Szakmai irányítást Herman Józseftől és Fónagy Ivántól kapott, fonetikai ismereteit pedig részképzésben, ötödéves hallgatóként a grenoble-i nyári és a párizsi egyetemen bővítette.

Középiskolai tanári diplomájának megszerzése után, 1968-tól 1971-ig a miskolci nyelvi tagozatos Herman Ottó Gimnáziumban tanított. Ezzel párhuzamosan akadémiai főtitkári ösztöndíjasként hetente egy napot az MTA Nyelvtudományi Intézetében

¹ Kassai Ilona: Pályakép madártávlatból. In: Kontra Miklós–Bakó Nagy Marianne (szerk.): *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben*. II. Szeged, 1991, 83.

² Az osztályfőnök oroszstanár és a franciát tanító tanárnő „látta, hogy komolyak a szándékaink. Igazi tanárokhoz méltóan napi korrepetálásban részesítettek bennünket, hogy a tudásunkat ’felvételiképessé’ tegyék.” Uo.

Budapesten töltött.³ Az intézetben Szépe György⁴ bevonta őt a szakmai beszélgetésekbe, illetve különböző feladatokra kérte fel, ezzel inspirálva kutatásra. Az intézetben töltött évek nagymértékben meghatározták pályája alakulását. Nyelvészé válásának fontos állomásaként tekintett külföldi tanulmányútjaira is: a Svéd Királyi Akadémia által biztosított egy hónap a lundi egyetemen (1981), illetve szintén egy hónap a finnországi Oulu egyetemén.

1971-ben került az MTA Nyelvtudományi Intézetébe, ahol főállású tudományos munkatárssá nevezték ki. A fonológiai és a fonetikai időtartam összefüggéseivel foglalkozott; egyetemi doktori címét is ebből a témakörből írt disszertációjával szerezte meg 1974-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. *Prozódiai elemek a nyelvvelsajátításban* című dolgozatával 1990-ben a nyelvtudomány kandidátusa, majd 1999-ben *Beszédtudomány. A fonetikai ismeretek mai állása és a kutatás távlatai* című akadémiai doktori értekezésével az MTA doktora lett. 2000-ben habilitált a Pécsi Tudományegyetemen (PTE), ahol 2001-től ő vezette a Nyelvtudományi Doktori Iskolát. Emellett a 2000/2001-es tanévben oktatott és megbízott tanszékvezető volt az ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar Fonetikai és Logopédiai Tanszékén. Többször tett eleget vendégtanári meghívásoknak külföldi egyetemeken: Université Paris VII, UFR Linguistique, 1991. december – 1992. január; Université de Franche Comté, Science du langage, 1995. január–április; Université Paris VII, UFR Linguistique, 2002.

Mivel a nyelvészet minden ága érdekelte, sőt annak határterületei is – például a beszéd fogyatékoság –, a szerteágazó témákban olvasottakat igyekezett egymásra vonatkoztatni, egyetemes ismeretrendszert alkotni belőlük. Részt vett az 1970-es évektől működő szakmai összejöveteleken, a Bokor-esteken, ahol kötetlen körülmények között különféle nyelvészeti témákat jártak körül, például az asszonynév kérdéseit.⁵

Fontosabb kutatási területei a következők voltak: általános, magyar és francia fonetika–fonológia, a beszélt nyelv grammatikája, pszicho- és szociolingvisztikája, nyelvvelsajátítás, akadályozott nyelvfejlődés. Tudományos meggyőződése alapján vallotta, hogy a nyelv alapvető feladata a sikeres információátadás, „s ebből következett számomra egy alapvetően funkcionalista beállítódás, amely végigkísérte vizsgálódásai-

Friss diplomásként 1969-ben

³ A Miskolci Városi Tanács társadalmi ösztöndíjasaként kötelezettséget vállalt arra, hogy öt évig Miskolcon tanít, de a Városi Tanács Oktatási Osztályának elnöke három év múlva „magasabb tudományos érdekekre” hivatkozva feloldotta kötelezettsége alól. Uo. 86.

⁴ Szépe György (1931–2012) a magyar nyelvtudomány jelentős képviselője, az MTA Nyelvtudományi Intézetének egykori vezetője.

⁵ Szerzőtársaival, Szende Tamással és Nagy Endrével nyelvészeti, történeti és szociológiai szempontokból elemezték az asszonynév kérdéseit. Kassai Ilona, i. m. 87.

mat, akármire is irányultak azok”.⁶ A nemzetközi kutatási trendet messze megelőzve már az 1970-es évek végén vizsgálta a prozódiai elemek szerepét az anyanyelv-elsajátítás folyamatában. Alapvetően új eredményeket ért el a beszédláncban végbemenő fonetikai folyamatok részletes feltárása, illetve a prozódiai elemeknek a nyelvelsajátítás folyamatában megfigyelhető viselkedése, tisztázása terén. Saját szerzői jogon illusztrálta adatokkal és ábraanyaggal, valamint a mondattípusokat kísérő hangrő- és dallamgörbékkel a francia és a magyar beszédhangok képzési és akusztikai jegyeit.⁷

Számos szociolingvisztikai interjút is készített a budapesti nyelvhasználat átfogó vizsgálatára.⁸ Mindig szívesen tekintett ki a fonetikával határos vagy vele kapcsolatba hozható egyéb területekre, például a szívhangok akusztikai szempontú elemzésére. Ez alapján tekinthető a kommunikációtudomány legfiatalabb részterülete, az augmentatív és alternatív kommunikáció⁹ – a nem vagy alig beszélő, olykor értelmileg is akadályozott, halmozottan sérültek kommunikációjával foglalkozó tudományág – egyik magyarországi úttörőjének. A Bliss-nyelv¹⁰ volt az első kommunikációs rendszer, amelyet a halmozottan sérült emberek kommunikációjára közösen dolgoztak ki Kálmán Zsófiával, a Bliss-alapítvány¹¹ elnökével. Kassai Ilona magyar nyelvre ültette át a beszédképtelenek számára kidolgozott Bliss-jelképnnyelvet. Egy új teszt sorozatot is összeállított, amely óvodáskorban képes kiszűrni a diszlexiás gyermekeket.

Aktívan részt vett a tudományos közéletben: a Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság vezetőségi tagja, az MTA Nyelvtudományi Bizottság, a Ma-

A dolgozószobájában

⁶ Uo. 88.

⁷ Az illusztrációk Herman Józsefnek a *Phonétique et phonologie du français contemporain* című könyvéhez készültek (Tan- könyvkiadó, Budapest, 1984).

⁸ Az -e kérdőszó és a budapesti nyelvhasználat. In: Kontra Miklós–Borbély Anna (szerk.): *Tanulmányok a budapesti beszédről a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján*. Budapest, 2021.

⁹ Olyan kiegészítő kommunikációs eszköz, olyan technikák, amelyek segítségével az, aki beszéddel nem képes kifejezni a gondolatait, érzéseit, kívánságait, egyéb csatornákon keresztül megteheti azt. Ezek az emberek tökéletesen értik a hozzájuk intézett beszédet, csak a válaszádra képtelenek saját beszédcsatornájuk működésképtelensége miatt. Az üzenethordozó lehet tárgy, kép, fotó, gesztus, jelképnnyelv, és akiknél lehet, azoknál betűket is alkalmaznak.

¹⁰ A Bliss-nyelv az augmentatív kommunikációs rendszerek egyike. Nemzetközi, saját nyelvtannal rendelkező, grafikus jelképrendszer (amolyan grafikus eszperantó), amelyben a dolgokat, fogalmakat, cselekvéseket stb. nem képekkel, hanem jelképekkel fejezik ki. Megalkotója Charles Bliss volt.

¹¹ A Bliss Alapítvány 1993-ban hozta létre a Segítő Kommunikációs Központot Budapest XI. kerületében azzal a céllal, hogy segítse azokat az embereket, akik valamilyen agyi sérülés miatt nehezen vagy egyáltalán nem képesek beszélni.

gyar Nyelvtudományi Társaság, a Modern Filológiai Társaság tagja volt. Számos külföldi társaságban tiszteletbeli tag: Conseil d’Orientation Scientifique du Centre Interuniversitaire d’Etudes Hongroises (Párizs), International Panel on Standards for Bliss Symbolics, International Pragmatics Association (IPrA), GRI DESYCOLE (Groupe de Recherche Interdisciplinaire sur le Développement des Systèmes de Communication chez l’Enfant, Besançon).

Folyóiratok szerkesztőbizottságaiban tevékenykedett: *Bulletin de Linguistique Appliquée et Générale* – szerkesztőbizottsági tag, *Beszédgyógyítás* (A Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság Lapja) – főszerkesztő, *Nyelvészeti Doktorandusz Füzetek* – sorozatszerkesztő, *Nyelvtudományi Doktori Értekezések* – sorozatszerkesztő, *Nyelvtudományi Közlemények* (az MTA I. Osztályának szakfolyóirata) – szerkesztőbizottsági tag.

Tudományos tevékenységét 1991-ben Kempelen Farkas-émlékéremmel ismerték el. 1998–2001 között Széchenyi Professzori Ösztöndíjas volt. 2013-ban hirtelen jött, súlyos betegsége miatt tartós gyógykezelésre kényszerült, ezért haláláig visszavonultan élt.

► Műveiből

Adalékok a magyar magánhangzók időtartamához. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1971; Az asszonynév kérdése és egy javaslat. Társszerzők: Szende Tamás, Nagy Endre. In: *Fiatal Nyelvészek Baráti Körének Kiadványai* 8. Budapest, 1972; A magánhangzó-mennyiség és a hangszín összefüggése a mai magyar köznyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1973; *Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben*. Budapest, 1979; *Gyermeknyelvi dallamminták*. Budapest, 1979; *A hangsúly kialakulása a gyermeknyelvben – A magyar beszéd hangsorépítési szabályszerűségei*. Budapest, 1981; A magyar beszéd időtartamviszonyai. In: Bolla Kálmán (szerk.): *Fejezetek a leíró magyar hangtanból*. Budapest, 1982; *Bliss-jelképszótár*. Társszerző: Kálmán Zsófia. Budapest, 1987; *Prozódiai elemek a nyelvelsajátításban*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1990; Pályakép madártávlatból. In: Kontra Miklós–Bakó Nagy Marianne (szerk.): *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben* II. Szeged, 1991; Gyorsult-e a magyar beszéd tempója az elmúlt 100–120 évben? *Beszédkutatás*, 1993; A fonetikai háttér. Strukturális magyar nyelvtan 2. *Fonológia*, 1994; Hogyan észlelik a magyar beszéd szüneteit magyar és francia anyanyelvű hallgatók? Társszerző: Fagyal Zsuzsanna. *Magyar Nyelvőr*, 1996; Nyelvfejlődési zavarok korai felismerése. *Gyógypedagógiai Szemle*, 1997; *Beszéd tudomány. A fonetikai ismeretek mai állása és a kutatás távlatai*. Akadémiai doktori értekezés is. Budapest, 1997; *Fonetika*. Egyetemi tankönyv. Budapest, 1998, 2002; Fiziológiai ritmus a fonológiában? In: Bakró Nagy Marianne többekkel (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és nyelvtörténet köréből*. Budapest, 2001; A diftongus-vita. In: Hunyadi László (szerk.): *Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia a gyakorlatban*. Debrecen, 2003; *Fonetika*. Egyetemi tankönyv. Budapest, 2005; *La particule à la lumière de traductions littéraires. La structure informationnelle de la phrase*. Szerkesztő is. Budapest, 2007; Akusztikai fonetikai adatok

értelmezésének csapdái. *Nyelvtudományi Közlemények*, 2008; Gyerekek és nyelvek. In: Bús Imre, Klein Ágnes, Meskó Norbert (szerk.): *Nevelés és kutatás. Tanulmányok az óvodapedagógus-képzéshez*. Szekszárd, 2011; A foglalkozásnevek és a genderkérdés. In: Szűcs Tibor, Nádor Orsolya, Kárpáti Eszter (szerk.): *Hungarológiai Évkönyv. A 80 éves Szépe György köszöntésének ajánljuk*. Pécs, 2011; Az -e kérdőszó és a budapesti nyelvhasználat. In: Kontra Miklós–Borbély Anna (szerk.): *Tanulmányok a budapesti beszédéről a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján*. Budapest, 2021.

► Róla szóló irodalom

Kozák Péter: Kassai Ilona. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010.

Schadt Mária szociológus, PhD

KELEMEN TIBORNÉ

Balogh Jolán

Nyelvész

[Budapest, 1923. március 26. – Budapest, 2003. március 1.]

A francia normatív leíró nyelvtan kiváló művelője volt.

Édesanyja Csányi Ilona tanítónő. Édesapja, Balogh Sándor szegény vasutas családból származott, hosszú évekig bányában dolgozott. Az 1919-es Tanácsköztársaság idején Borsod megye úgynevezett termelési biztosa volt, ezért három évre internálták. Szabadulása után sem ő, sem a felesége nem kapott munkát, ezért 1924-ben úgy döntöttek, hogy a jobb élet reményében csecsemőjükkel együtt kivándorolnak Franciaországba. Apja ott is bányában helyezkedett el, majd 1940-ben szívbetegségben elhunyt. Miután a németek a második világháborúban megszállták Franciaországot, 1941-ben édesanyjával elhatározták, hogy visszatérnek Magyarországra.¹ 1961-ben férjhez ment dr. Kelemen Tiborhoz, aki később a Budapesti Műszaki Egyetem Közlekedésmérnöki Kar Közlekedésvillamossági Tanszékének volt tanszékvezető egyetemi tanára.²

Alap- és középfokú iskoláit, illetve a tanítóképzőt Franciaországban végezte, majd 1943-ban Budapesten érettségizett. 1946-ban felvételt nyert a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának francia–magyar szakára, ahol 1950-ben szerzett diplomát Eckhardt Sándor, Gáldi László, Hadrovics László, Győry János és Gyergyai Albert tanítványaként. Már 1946-tól francia nyelvet a tanított a Budapest II. kerületi Marcibányi Téri Általános Iskola tagozatos osztályában, amelyet az akkori francia követség és a magyar Vallás- és Köznevelési Minisztérium közösen hozott létre.³ (1949-ben megszüntették.) 1949-től tanított a budapesti Pedagógiai Főiskolán mint megbízott előadó. 1952 és 1954 között a rövid életű Külügyi Főiskolán és a Külügyminisztériumban is nyelvet oktatott. 1951-től, amikor francia lektor nem dolgozhatott az ELTE-n, ő látta el a lektori teendőket a Francia Nyelv és Irodalom Tanszéken – először

¹ Akadémiai Levéltár 200. TMB 522/4. és 3667/2.

² Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetemet és a Budapesti Műszaki Egyetemet 1967-ben egyesítették újra. Kelemen Tibor 1966 és 1991 között vezette a tanszékét.

³ Édesanyja is a Franciaországból visszavándorlók gyermekei számára létrehozott egyik VII. kerületi francia tagozatos általános iskolában tanított. Francia tanítási nyelvű iskolák Budapesten. *Népszava*, 1946. augusztus 15. 4.

óraadóként, majd 1957-ben nyelvtanári beosztásban véglegesítették. 1960-ban tanársegéddé, 1964-ben egyetemi adjunktussá, 1972-ben pedig egyetemi docenssé nevezték ki. 1990-ben lett egyetemi tanár. 1992-ben nyugdíjba vonult; fél évszázados oktatói tevékenységét az ELTE professor emerita cím adományozásával tisztelte meg. Nyugdíjazása után még évekig tanított, tanítványai úgy gondolták, hogy ez tartotta életben.

Kelemen Tiborné már egyetemistaként, 1949-ben részt vett egy középiskolai francia nyelvkönyv szerkesztésében. A nyelvtanításon kívül a leíró nyelvészet, pontosabban a francia leíró nyelvtan problémái foglalkoztatták, de emellett az irodalom, különösen a modern francia regény is érdekelte. 1957 és 1960 között rövidebb cikkeket, bírálatokat, ismertetéseket publikált a *Világirodalmi Figyelő*ben és az *Irodalmi Közlöny*ben. 1959-ben egyetemi jegyzetet írt a francia igeidők használatáról, 1961-ben pedig megjelent 400 oldalas munkája, a francia leíró nyelvtan tankönyve (*Cours de grammaire française*), amelyet évtizedekig változatlan utánnymásban adtak ki, és amelyet az ország valamennyi francia szakos hallgatója használt. 1968-ban jelent meg *Syntaxe du français moderne* című tankönyve. Az egyetemi nyelvészeti képzés évekig használta a vezetésével az 1980-as években összeállított nyelvtankönyvet az akkori francia nyelvről (*Grammaire du français contemporain*); ehhez egy gyakorlókönyv is kapcsolódott (*Exercices de français contemporain*).

Tudományos érdeklődését először a nyelvi formák stilisztikai hatása keltette fel. Ennek eredményeként született meg egyetemi doktori disszertációja 1962-ben *La valeur expressive des temps français dans la prose contemporaine* (Az igeidők használatának stilisztikai értéke a mai francia prózában) címmel. Ebben az értekezésében Albert Camus *L'Étranger* – *A közöny* című regényében tanulmányozta a múlt igeidők stilisztikai értékét, Camus ebben a regényében ugyanis az akkor a francia prózában még nem szokványos, az élőbeszédhez köthető *passé composé*t használta a *passé simple* (az irodalmi nyelv szokásos múlt ideje) helyett. A kérdéscsoportot később nyelvtörténeti igénnyel vizsgálta – egészen a 17. századig. Ezt több tanulmányában, illetve előadásában elemezte, például 1966-ban a párizsi Institut de phonétique-ben, 1968-ban pedig a bukaresti romanisztikai kongresszuson. Ehhez a témához kapcsolódik 1969-ben elkészült *L'emploi des temps verbaux dans la prose française – Az igeidők használata a francia prózában* című kandidátusi értekezése is, amelyet 1970-ben sikeresen megvédett.

1972-ben elkezdődtek Magyarországon a francia–magyar összehasonlító nyelvészeti kutatások az MTA Nyelvtudományi Intézetének irányításával. Ehhez csatlakozva Kelemen Tiborné létrehozott a tanszékén egy kutatócsoportot a Párizsban dolgozó Jean Perrot professzorral együttműködve. A munkálatok eredményeit tucatnyi könyvben és mintegy negyven – jelentős magyar és külföldi szakfolyóiratokban megjelent – tanulmányban foglalta össze. Ebből a több mint egy évtizedes kutatásból született meg *Aspects sémantiques et contextuels de la syntaxe transformationnelle du français éléments de linguistique contrastive français–hongrois* című akadémiai doktori értekezése, amelyet 1987-ben sikeresen megvédett.

A Magyar Televízió az 1970-es években levetített egy harmincöt részes francia nyelvleckesorozatot, amelyet Kelemen Tiborné francia bemondónőként vezetett be. A film után ő és Sediánszky János, a hosszabb ideig Franciaországban élt magyar újságíró beszélgettek a filmben exponált témáról, gyakoroltatták kérdésekkel a film szókincsét és jellegzetes fordulatait, és végül versenyszerű házi feladatokat adtak a diák nézőknek. A francia nyelvleckesorozat magyar adaptációja nagyon jól sikerült, többször megismételték, igen népszerű volt. Kelemen Tiborné szervezőként és vezetőként is hozzájárult, hogy Magyarországon a rendszerváltozás után újabb francia tanszékek jöhettek létre (Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár; Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba).⁴

„Rajongtak érte a diákok. Lenyűgöző szaktudása, problémaérzékenysége, elegáns stílusa és magával ragadó egyénisége mindenki számára felejthetetlené tette az óráit. A francia normatív leíró nyelvtan kiváló művelőjeként úgy tudta érvényesíteni a nyelvi igényesség szempontját, hogy nem túlozta el a nyelvtani szabályok jelentőségét, és fontosnak tartotta a nyelvhasználatnak a nyelvi rendszer egészére gyakorolt hatását. Több mint fél évszázados egyetemi oktatói tevékenysége alatt francia szakos hallgatók ezreinek képzésében játszott meghatározó szerepet” – írta róla búcsúztatójában egykori tanítványa, Bárdosi Vilmos, aki akkor az ELTE BTK francia tanszékét vezette.⁵

A francia nyelv és kultúra, valamint a magyar–francia kapcsolatok szolgálatában eltöltött kivételes oktatói és tudományos életpályája elismerésül a Francia Köztársaság Kormánya 1996-ban a Becsületrend lovagi fokozatával tüntette ki. Madame Kelemen, ahogy tanítványai nevezték, volt az első magyar nő, aki megkapta a Becsületrendet.

► Műveiből

Cours de grammaire française. Budapest, 1961, huszadik kiadás 1988; *Képes francia nyelv-könyv gyermekeknek.* I–II. Budapest, 1963–1967; *Le français de tous le jours.* Budapest, 1964; *Syntaxe du français moderne.* Egyetemi tankönyv. Budapest, 1968, harmadik kiadás 1987; *L'emploi des temps verbaux dans la prose française. Az igeidők használata a francia prózában.* Kandidátusi értekezés. Budapest, 1969; *Francia–magyar fordításgyakorlatok.* Budapest, 1971; *Grammaire du français contemporain.* Szerkesztő. Budapest, 1985; *L'analyse contrastive dans la description du français. Neuphilologische Mitteilungen,* 1985; *La phrase complexe en hongrois et en français. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis – Sectio Linguistica,* 1986; *Aspects sémantiques et contextuels de la syntaxe transformationnelle du français éléments de linguistique contrastive français–hongrois.* Doktori értekezés. Budapest, 1986; *Exercices de français contemporain.* Budapest, 1989.

⁴ Időközben a „Kodolányi” egyetemé szerveződött, a francia tanszék megszűnt, és mindkét egyetem központja Budapestre került.

⁵ Bárdosi Vilmos: Egy nyelvész halálára. *Magyar Nemzet*, 2003. március 19. 17.

► Róla szóló irodalom

Az ELTE professzora kapta a francia kitüntetést. Az első magyar női Becsületrend. *Amerikai Kanadai Magyar Élet*, 1996. december 22.; Bárdosi Vilmos: Egy nyelvész halálára. *Magyar Nemzet*, 2003. március 19.; Bán Ervin: Egy nyelvész halálára. *Magyar Nyelv*, 2003; Kozák Péter: Balogh Jolán. *Névpont*, <https://www.nevpont.hu/palyakep/balogh-jolan-07871> (Utolsó letöltés: 2023. március 20.)

Palasik Mária történész, PhD

MÁTAI MÁRIA

D. Mátai Mária, Domokos Péterné

Nyelvtan

[Szombathely, 1945. november 22. – Budapest, 2020. szeptember 4.]

A grammatika-, illetve a szófajtatörténet területén alkotott maradandót. Ezenkívül a középiskolai anyanyelvi neveléssel, tudománytörténettel, a leíró nyelvészet egyes kérdéseivel, a figura etymologica grammatikai és stilisztikai vonatkozásaival foglalkozott.

Édesapja Mátai Ferenc (1914–1972) katonatiszt, majd portás, édesanyja Hadnagy Mária (1911–1993) pénztáros, majd háztartásbeli. Öccse, Mátai Ferenc (1947–2022) műszaki egyetemet végzett, rendőr ezredes, miniszteri főtanácsos volt. Mátai Mária 1971-ben kötött házasságot Domokos Péter finnugrista irodalomtörténésszel és nyelvessel, a szegedi József Attila Tudományegyetem tudományos munkatársával, aki 1980-tól az ELTE BTK Finnugor Tanszékének főmunkatársa, 1986-tól professzora, 2007-től professor emeritusa volt. (2014-ben hunyt el.) Házasságukból két fiúgyermek született, Gábor (1972) és Áron (1973); velük együtt nevelték férje első házasságából származó lányát, Bernadettet is. Gábor író, forgatókönyv-író, Áron egyetemi adjunktus, olvasásszociológus, Bernadett orvos. Bernadett és Gábor révén négy unokája született.

Iskoláit szülővárosában végezte, a Kanizsai Dorottya Leánygimnáziumban érettségizett 1964-ben. Gimnáziumi éveiről így írt: „Sok minden érdekelt, a kémiától a történelemig. (Kémia szakköri titkár is voltam. Ezt csak azért említem, mert igazán távol áll a nyelvészettől.) Legjobban a ’magyarórát’ szerettem, ’természetesen’ az irodalmat. Akkori fogalmaink szerint a ’magyaróra’ megnevezést az irodalomórára használtuk. A másik, a mostoha a ’nyelvtanóra’ volt.”¹ A gimnázium utolsó évében az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyen orosz nyelvből a legjobb tíz között végzett, így felvételi vizsga nélkül felvételt nyert az ELTE BTK magyar–orosz szakára.

Mátai Mária így emlékezett pályája kezdetére: „Amikor – a tanulmányi verseny eredményeképpen – bekerültem a bölcsészkar magyar–orosz szakára, azt sem tudtam, hogy a nyelvnek története van, azt meg pláne nem, hogy létezik a nyelv (állapo-

¹ Mátai Mária. In: Kontra Miklós–Bakró-Nagy Mariann (szerk.): *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben*. Szeged, 2009, 143.

tát és változását) vizsgáló tudomány.”² Erre a felismerésre visszaemlékezései szerint másodéves egyetemistaként Szathmári István előadásain jutott. A nyelvjárási sajátosságok – egyúttal saját regionális nyelvhasználatát – felismerésére harmadévesként Benkő Loránd nyelvjárási, helynév-etimológiai témájú órái vezették rá. Ezek az évek, a szakirodalom alapos és módszeres megismerése értették meg vele, hogy a történeti nyelvtudomány nemcsak a változásokkal foglalkozik, hanem régebbi korok nyelvállapotának leírásával is. Ferdinand de Saussure nevével és munkásságával, a strukturalizmussal Balázs János óráin találkozott. Ilyen előzmények után esett választása a Müncheneri Kódex nyelvének, azon belül egyes szófaji kategóriáknak a vizsgálatára. Az egyetemet magyar–orosz tanári szakon 1969-ben kitüntetéses, azaz vörös diplomával fejezte be. Ezután gyakornokként került az ELTE BTK I. számú Magyar Nyelvészeti Tanszékére. Az első években – miként ez akkoriban szokás volt – valamennyi nyelvészeti tantárgyat tanította, ami azt is jelentette, hogy most már a katedra másik oldalán, a tanár szemszögéből is tanulta. Eleinte levelező, majd nappali tagozaton is tanított. Ezzel egy időben szakdolgozata továbbfejlesztésével megírta bölcsészdoktori disszertációját, amelynek sikeres védeése után 1972-ben Sub auspiciis rei publicae popularis avatták doktorrá.

Oktatómunkája során arra törekedett, hogy a nyelvi változások leglényegesebb általános sajátosságait érzékeltesse a hallgatóival. Fontosnak tartotta, hogy a mai nyelvi változások között is el tudjanak igazodni, értsék a folyamatok közötti összefüggéseket. Ez azt is jelenti, hogy hallgatóit érzékennyé akarta tenni az újabb nyelvi jelenségek iránt napjaink nyelvhasználatában, hogy tudják azokat minősíteni, ha pedig van megfelelőjük, akkor – ahogy pályájáról írva megfogalmazta – „képesek legyenek összevetni, megérteni a régi és az új viszonyát, és választani a lehetőségek közül. (A ’vagy-vagy’ mellett az ’is-is’-ről sem feledkezve meg.)” Igazi tanáregyenység volt. Nagy hatással volt tanítványaira, akiknek szakmai életútját évek múltán is figyelemmel kísérte. Nem véletlen, hogy közülük többeket ő indított el a kutatói pályán. Oktatója volt az Eötvös Collegium Magyar Műhelyének is.

Kutatói pályája az oktatással párhuzamosan haladt. Társszerzőkkel együtt készítette az elsőéves magyar szakosok nyelvészeti tájékozódását segítő egyetemi jegyzetet.³ Részt vett az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének és az MTA Nyelvtudományi Intézete Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztályának közös munkájában, *A magyar nyelv történeti nyelvtana* köteteinek írásában. A két kötet a korai ómagyar kor és előzményei, illetve a kései ómagyar kor nyelvtörténeti eseményeit tartalmazza; Máta Mária a *Határozószók* és az *Igekötők* fejezeteit írta. Ezeknek a kutatásoknak az alapján készült kandidátusi disszertációja is, amelyet 1985-ben védett meg. 1997-ben habilitált, és 2009-ben szerezte meg az MTA doktora fokozatot. Élete utolsó éveit súlyos betegen, munkaképtelen állapotban töltötte.

² Uo.

³ H. Bottyánffy Éva–Horváth Mária–Korompay Klára–D. Máta Mária: *Bevezetés az egyetemi nyelvészeti tanulmányokba*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976. (Számos utánnyomással.)

Férfjével, Domokos Péterrel

Kutatói pályájának ars poeticájáról így vallott: „Fő célom az volt, hogy a jelenség mögött felismerjem a rendszert, a rendszer belső viszonyait. Ilyen értelemben ’strukturális’ szemléletű művelője vagyok a nyelvtudománynak, és ezt a gondolkodást igyekszem a hallgatókban is kialakítani, illetve erősíteni. Ilyen megközelítéssel dolgoztam *A magyar nyelv történeti nyelvtana* keretei között és – különösen az utóbbi időben – *Magyar szófajttörténet* című nagylélegzetű írásomban.”⁴ Ez a könyv 2008-ban megvédett akadémiai doktori értekezésének a foglalata.

Pályájának fő vonalát a szófajttörténeti kutatások határozták meg. Emellett más témák is helyet kaptak a terveiben, sőt meg is valósultak. Igen fontosnak tartotta az anyanyelvnek mint a nemzeti kultúra részének, a nemzeti tudat formálójának a szerepét. Ehhez elengedhetetlennek tartotta az anyanyelv történetének mint a nemzet története egy részének – sőt a teljes folyamat tanújának – az ismeretét. Mivel tudásából, ismereteiből már idézett tanúvallomása szerint középiskolás korában ezek hiányoztak, az ezen a téren tapasztalt hiányok pótlását szolgálta a középiskolásoknak szóló *Nyelvünk élete* című 1994-es munkája. A magyar nyelvtörténeti ismeretekről az érdeklődő, de magyarul nem tudó külföldiek számára készült ismeretterjesztő könyve német és orosz nyelven jelent meg. Az egyetemi oktatáshoz kapcsolódik a már említett, az egyetemre belépő hallgatók nyelvészeti eligazodást segítő társszerzős jegyzetfejezete, a Kiss Jenő és Pusztai Ferenc szerkesztette *Magyar nyelvtörténet* tankönyvben pedig

⁴ Máta Mária, i. m. 145.

szófajttörténeti fejezetei. Rendszerszerű szemlélete következtében természetes, hogy nyelvtörténeti, változásokat kutató munkája mellett munkássága a kérdéskör leíró szempontú, szinkrón jellegű vizsgálataira is kiterjedt. Tudománytörténeti munkákban foglalkozott Gegő Elek tevékenységének különböző vetületeivel. Egyik legkedvesebb témájának pedig az 1433-ból másolatban fennmaradt verses imádságnak, a Laskai soroknak a feldolgozását tartotta. – A *Hungarológiai Értesítő* rovatvezetői teendőit 1980-tól 1983-ig látta el.

Tudományos munkái mellett élénk közéleti tevékenységet is folytatott. Már egyetem évei alatt belépett az MSZMP-be, a rendszerváltozás után pedig az MSZP tagja volt.

Több szakmai és intézményi testületben tevékenykedett. 1976-tól tagja volt a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányának, 1970-től 1975-ig, majd 1981-től ismét tagja a Bölcsészettudományi Kar Kari Tanácsának, 1976 és 1979 között pedig az ELTE Egyetemi Tanácsának. Tagja volt az MTA I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Magyar Nyelvészeti Munkabizottságának is.

Kedves, barátságos, mindenki felé nyitott természete a kollégák irányában is megmutatkozott. Amikor 1971-ben felvetődött a fiatal és fiatalos nyelvészek baráti körének, a később „Bokor” néven ismertté vált csoportnak a megalakítása, kézenfekvő volt, hogy Mátai Mária is az aktív tagok közé tartozzék. Szerteágazó kapcsolatai révén a Bokor szakmai vitái, beszélgetései háttereként szétküldött *Bokor Levelek* stenciles sokszorosítását is viszonylag könnyen meg lehetett oldani a korszakra jellemző cenzúra világában.

Kolléganőjével, Urbánné Fehér Erzsébettel

1998-ban Széchenyi Professzori Ösztöndíjban, 2002-ben Széchenyi István Ösztöndíjban részesült. 2009-ben Apáczai Csere János-díjjal tüntették ki.

► Műveiből

A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheneri Kódexben. Nyelvtudományi dolgozatok 2. Budapest, 1971; *Egy elfelejtett reformkori magyar tudós (Gegő Elek 1805–1844).* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 146. Budapest, 1976; *Igekötőrendszerünk történetéből.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 187. Budapest, 1989; *Gegő Elek (1805–1844).* Budapest, 1990; A határozószók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Budapest, 1991; Az igekötők. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Budapest, 1991; A határozószók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II. Budapest, 1992; Az igekötők. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II. Budapest, 1992; *Nyelvünk élete.* Budapest, 1994; *Első magyar verses imádságunk. A Laskai sorok (1433).* Budapest, 1997; második, bővített kiadás: Budapest, 2002; *Gegő Elek: Népoktató (1840).* A szöveget kiadásra előkészítette, a tanulmányt és a jegyzeteket írta D. Máti Mária. Budapest, 1997; *Kleine ungarische Sprachgeschichte.* Hamburg, 2002; *Краткая история венгерского языка.* Szentpétervár, 2004; *A magyar szófajttörténet általános kérdései.* Nyelvtudományi Értekezések 157. Budapest, 2007; *Magyar szófajttörténet.* Budapest, 2011.

► Róla szóló irodalom

Máti Mária. In: Kontra Miklós–Bakró-Nagy Mariann (szerk.): *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben.* Szeged, 2009; Pusztai Ferenc: Máti Mária köszöntése. In: Juhász Dezső (szerk.): *Kerekasztal körül. Huszonöt nyelvészeti tanulmány.* Budapest, 2016; Zelliger Erzsébet: Búcsú D. Máti Máriától. In: *Magyar Nyelv*, 2020/4.

Zelliger Erzsébet nyelvész, PhD

MIKÓ PÁLNÉ

Kékes Marianna, Kékes Marianne, Mikó Marianne

Nyelvész, művelődéstörténész, nyelvpedagógus

[Budapest, 1920. március 22. – Budapest, 1999. július 29.]

Alkalmazott nyelvészettel, leíró magyar nyelvtannal, elsősorban az idegennyelv-oktatás elméletével, a magyarországi idegennyelv-tanítás történetével, kialakulásának kezdetével, az első magyar szótár- és nyelvkönyvírók munkásságával foglalkozott. Különösen értékesek a magyar grammatika önállósodásával kapcsolatos megállapításai.

Édesapja Kékes Andor, az 1950-es és 1960-as években az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Tanulmányi Osztályának vezetője volt. Édesanyja Lóbl Livia, aki 1945 előtt a háztartást vezette, majd gondnökként dolgozott. Férje, Mikó Pál a Szakszervezetek Országos Tanácsa Üdülési Főigazgatóságának munkatársa volt. Házasságukból két gyermek született, Mikó Anna és Mikó István. Írásaiban, tudományos dolgozataiban következetesen férjezett nevét használta: Mikó Pálné.

Kékes Marianne 1938-ban a budapesti VI. kerületi Magyar Királyi Állami Mária Terézia Leánygimnáziumban érettségizett. 1945-ben a Pázmány Péter Tudományegyetemen magyar–francia szakos középiskolai tanári oklevelet, 1953-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetem Lenin Intézetben pedig orosz nyelv és irodalom szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett. Első munkahelye a Fővárosi Népművelési Központ volt, ahol 1945–1948-ban gyakornokként dolgozott, majd néhány évig középiskolai rendes tanárként működött: 1948–1949-ben a Mikes Kelemen Leánygimnáziumban,¹ 1949–1950-ben pedig az Erzsébet Nőiskolában,² ahol gyakorlótanítását is végezte.

Mikó Pálné 1950-ben került az ELTE Orosz Intézetébe mint tanársegéd. 1952-ben az Orosz Intézetből létrejött a Lenin Intézet; Mikó Pálné is átkerült ide, és itt dolgozott 1957-ig. A Lenin Intézet 1954 szeptemberében kivált a Bölcsészkarból, és egy rövid ideig önálló felsőoktatási intézményként működött. Feladatához az ideológiai – marxista–leninista – és a nyelvi oktatás egyaránt hozzátartozott. Miután 1957.

¹ Miután az egyházi iskolákat államosították, 1948-tól 1949-ig működött a budapesti XIV. kerületi állami Mikes Kelemen Leánygimnázium a Szent Szív (Sacré Coeur) Társaság Philippineum Leánygimnáziuma helyén (Ajtósi Dürer sor 21–23.). 1949-től az épületben kapott helyet az MDP, majd az MSZMP Politikai Főiskolája.

² Az ország egyik legrégebbi női középiskolája, a következő tanévtől Teleki Blanka Leánygimnázium.

szeptember 1-jével a Lenin Intézet önállósága megszűnt, Mikó Pálné visszakерült a Bölcsészettudományi Karra, az akkor szervezett Idegennyelvi Lektorátusra, ahol 1957-ben adjunktussá, 1968-ban pedig docenssé lépett elő. Időközben a TMB önálló aspiránsaként (1962–1965) 1965-ben sikeresen megvédte kandidátusi értekezését. Docensként ment nyugdíjba 1986-ban, de ezután szerződéssel még évekig tovább tanított az egyetemen. 1992-ben a nyelvtudomány doktora fokozatot is megszerezte.

Mikó Pálné tudományos munkássága két jól elkülöníthető szakaszra osztható. Pályafutásának kezdetén alkalmazott nyelvészettel, leíró magyar nyelvtannal, elsősorban az idegennyelv-oktatás elméletével, a magyarországi idegennyelv-tanítás történetével, kialakulásának kezdeteivel foglalkozott. Az *alkalmazott nyelvészet néhány kérdése a hatékony idegennyelv-oktatásban* című kandidátusi disszertációjában azt vizsgálta, hogy a nyelvtudomány irányzatai mennyire hasznosíthatók a gyakorlati nyelvoktatásban. A nyelvi érintkezést – azaz a nyelvhasználatot, az anyanyelv megtanulását – és az idegennyelv-tanítást, illetve -tanulást egy közös kommunikációs folyamatként Magyarországon az elsők között elemezte *információelméleti* (akkori nevén *kibernetikai*) és pszichopedagógiai szempontból. Tapasztalatai szerint minden nyelv kellő és hatékony eszközzel rendelkezik az objektív és megismerhető valóság egészének és részleteinek kifejezésére, a valóság metszetei a nyelvek által nem jelenthetik a különféle nyelvközösségek világképének különbözőségét. A tanult nyelv rendszerének összefüggései az anyanyelv szerkezeteinek sajátosságaival szintén taníthatóak (például mondatmodellek funkcionális elemeinek tárgyalásával, a szóállomány mennyiségi mutatóival, szókincs-minimum-vizsgálatokkal stb.).

Nyelvelméleti és nyelvpedagógiai bűvárkódásai közben figyelt fel az első magyarországi idegen nyelvet – elsősorban a német nyelvet – ismertető szótárakra és nyelvtankönyvekre. Utóbb különösen érdekelní kezdtek az első magyar nyelv- és nyelvtankönyvek (ma úgy mondanánk, hogy a magyart mint idegen nyelvet oktató, nem magyar anyanyelvű tanulóknak készült nyelvkönyvek). Kutatói pályafutásának második szakaszában érdeklődése tehát a késői felvilágosodás kori nyelvelméleti leírások, a magyar nyelvről való gondolkodás, valamint a hazai grammatikai és szótárirodalom kezdetei felé fordult (in statu nascendi...). A „honi nyelvért” tenni és „szólani” akaró szerzők életútját és munkásságát igyekezett feltárni, jóllehet írásaik döntő többségének kevés nyomát őrizte meg a hazai nyelvtudomány-történet. Számos korabeli „nyelvet tárgyzó” dolgozatot, észrevételt, „javallatot” tárt fel, tett közzé, közölt, illetve újraközölt; korabeli grammatikusok munkásságát ismertette Adámi Mihálytól Tar Mihályig. 1991-ben beadott *Márton József és kortársai. Megújuló nyelvleírás és -használat a 19. század első felében* című doktori disszertációjában egy addig kevésbé feldolgozott témával, a reformkort megelőző két évtized nyelvtudományának történetével foglalkozott, kiemelve Márton József (1771–1840) munkásságát. Márton József volt a magyar nyelv első rendkívüli tanára a „bécsi universzitéson”. Márton József a magyarok számára német, a németek számára pedig magyar nyelvtankönyveket és szótárakat írt és szerkesztett. Művei azonban jóval többet nyújtottak e két nyelv elsajátításának

szolgáltatánál. A választott nyelvi anyag racionális feldolgozása, egységes szemlélete példát adott és irányt mutatott az egyénnek a társadalom által meghatározott nyelvi magatartására, egyúttal hirdette a reformkori közéletben kialakuló művelődési törekvéseket. Márton József újítása volt továbbá a magyar nyelvтан, illetve a magyar nyelv-leírás táblázatos összefoglalása, az elsők között hirdetve a nyelvtanításban a vizuális memória jelentőségét.

Mikó Pálné azt írta, hogy dolgozata tárgya „az a gondolati megújulás, amely a magyar felvilágosodás eszméin és a tudományos nyelvvizsgálat szemléletén nyugszik, és amelynek vetülete a többé-kevésbé elvont fejtegetéseken kívül a kor grammatikáiban és szótáraiban, vagyis a pontos nyelvleírásban észlelhető, nem tagadva mindezeknek művelődéstörténeti, valamint a nemzetfogalomra és a nyelvkérdésre vonatkozó politikai és egyéb tényezőkkel való kapcsolatát”. Megállapította, hogy a tanulmányozott grammatikák már a magyar szerkezetek nyomán készültek, és nem a latin mintát követik. Ezek a művek a korabeli nyelvi valóság pontos bemutatásával foglalkoznak, rögzítik és felismerik a rendszerszerű és rendszeridegen formákat. A szabályokat szemléltető példaanyag (mondatok, szövegek) hasznos ismereteket közöl a kor nyelvhasználatáról, mentalitásáról.

Mikó Pálné számos szakmai szervezetnek volt tagja, többek között a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, az MTA Elnökségi Közoktatási Bizottsága Társadalomtudományi Albizottságának, az Oktatási Minisztérium Felsőoktatási Idegennyelvi Szakbizottságának, az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Bizottságának. Szívvel-lélekkel tanított, a dicsérve nevelő pedagógusok közé tartozott. „Mindenkiben sikerült felfedeznie és felfedeztetnie valami jót, lelkesedése és biztatása sokakat sarkallt jobb teljesítményekre. [...] Mariann-nak nem volt kora. Az a fiatalos lendület, az a tetterekészség, az a szellemi frissesség, ami jellemezte, feledtette velünk az évek számát. Sokan nem is hitték el, hogy már 79 éves volt, amikor távozott.”³

► Műveiből

A minimális szókincs kérdéséhez. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1962; *Az alkalmazott nyelvészet néhány kérdése a hatékony idegennyelv-oktatásban*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1964; Nyelvstatisztikai vizsgálatok. *Filológiai Közlöny*, 1966/1–2.; A kommunikációs és szövegszerkezeti egységekről. In: Szépe György–Telegdi Zsigmond (szerk.): Általános nyelvészeti tanulmányok 11. *A szöveg megközelítései*. Budapest, 1976; Márton István és Márton József munkásságáról. A magyarországi német nyelvtanítás kezdetei. In: *A nyelvtanulás és a nyelvoktatás műhelyéből* 4. Budapest, 1983; Márton József szerepe a napóleoni proklamáció fordításában. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1983/5.; Marseillaise és Gotterhalte. Találkozás Márton Józseffel. *Nemzet és emlékezet*. Budapest, 1986; *Márton József és kortársai. Megújuló nyelvleírás és -használat a XIX. század első évtizedeiben*. Doktori értekezés. Budapest, 1991;

³ Hidasi Judit: Emlékezés Mikó Pálnéra (1920–1999). *Fordítástudomány*, 2000/2. 110–111.

A magyar nyelvtudomány fejlődése a 18–19. század fordulóján. In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. A Magyar Nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusának előadásai. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Budapest, 1991.

► Róla szóló irodalom

Hidasi Judit: Emlékezés Mikó Pálnéra (1920–1999). *Fordítástudomány*, 2000/2.; Kozák Péter: Kékes Marianna. Pályakép. *Névpont*, <https://nevpont.hu/palyakep/kekes-marianna-c1bc6> (Utolsó letöltés: 2023. április 15.)

Kozák Péter történész

N. SEBESTYÉN IRÉN

Németh Gyuláné Sebestyén Irén

Nyelvész, műfordító

[Nagyenyed, 1890. május 27. – Szeged, 1978. augusztus 4.]

Nyelvész, műfordító, címzetes egyetemi tanár, a nyelvtudományok doktora – szakterületén új utakat nyitott a szamojedisztika és a magyar őstörténet irányába.

Pedagóguscsaládba született Erdélyben, a Maros jobb partján fekvő Nagyenyeden. Édesapja Sebestyén Sándor, a nagyenyedi polgári leányiskola számtan–fizika szakos tanára, édesanyja Tóth Amália, a nagyenyedi elemi leányiskola tanítónője és igazgatója volt. Testvére Sebestyén Olga (1891–1986) biológus–limnológusként szintén nevet szerzett a tudományos világban.¹ Sebestyén Irén 1917-ben kötött házasságot Németh Gyulával (1890–1976), a nemzetközi hírű nyelvész, akadémikus turkológussal, az első török nyelvtankönyv szerzőjével. Két leányuk és négy unokájuk született. Lányaik, Mária és Zsófia, mindketten könyvtárosok lettek. A családi körülmények úgy hozták, hogy kiemelkedő tudományos munkájuk mellett Mária lányuk gyerekeit is ők nevelték fel, Katalint és Bélát. Férjével a közös szakterület lehetőséget biztosított arra, hogy életük során szakmai kérdéseiket, kutatásaikat és sikereiket is megosszák egymással. Férje halála után élete utolsó tíz hónapját Szegeden töltötte, családjá körében. Karcagon temették el férje és másfél éves korában elhunyt kislánya mellé.

Sebestyén Irén szülővárosában, Nagyenyeden végezte az elemi és a polgári iskolát. Fontos megemlíteni, hogy ebben az időszakban alakult ki későbbi tudományos pályáját is megalapozó érdeklődése a finn nyelv és kultúra iránt, miközben tizenkét évesen elolvasta a *Kalevalát*. Egyik visszaemlékezésében azt írja, hogy az otthonuk padlásán találta meg a finnek nemzeti eposzának magyar nyelvű kiadását, és ezt olvasva magával ragadta Aino tragikus sorsa. Ez tulajdonképpen megpecsételte az ő „sorsát” is.

Elemi és polgári iskolai tanulmányait követően a kolozsvári Állami Tanítóképző Intézetben tanult tovább. Itt szerzett tanítói oklevelet 1908-ban, abban az évben, amikor édesapját elvesztette. Tanulmányai idején a maga öröme, magánúton latinul, görögül és finnül kezdett tanulni, és komoly nyelvészeti munkákat olvasott. Mivel

¹ Az ő pályaképe is olvasható a kötetben.

szerette volna tovább képezni magát, a budapesti Magyar Királyi Állami Erzsébet Nőiskola Polgári Iskolai Tanítóképző Intézetében folytatta tanulmányait, ahol 1911-ben megkapta polgári iskolai tanítói oklevelét. Céltudatosságát jól mutatja, hogy tanítói képesítésével párhuzamosan kiegészítő érettségi vizsgát tett a budapesti Markó utcai fiúgimnáziumban, ezt követően pedig a Budapesti Tudományegyetemen (ma Eötvös Loránd Tudományegyetem) kezdte meg tanulmányait. Széles körű finn nyelvi és irodalmi ismeretei folytán a rendkívül tehetséges fiatal lányra felfigyelt egyik tanára, Szinnyi József, az altaji összehasonlító nyelvtudományi tanszék vezetője, aki felmentette az egyetemi fennsíkai tanulmányok alól. 1913-ban a Budapesti Tudományegyetemen tanítónőképző-intézeti tanári oklevelet szerzett. Pedagógusi pályafutását az Erzsébet Nőiskola gyakorló felső leányiskolájában kezdte nevelőként.² 1914 szeptemberétől 1917 végéig az Erzsébet Nőiskola Polgári Iskolai Tanítónőképzőjében helyettes tanárként magyar nyelvészetet is tanított, de 1916 elején megvált nevelői állásától, és rapidíjas gyakornokként az Országos Széchényi Könyvtárban helyezkedett el.

A finn nyelv és kultúra iránti elköteleződése végigkísérte az életét. Még egyetemista volt, amikor 1912 nyarán először jutott el Finnországba. Ekkor fejezte be Johannes Linnankoski *Dal a tűzpiros virágról* című regényének fordítását, amelyet 1914-ben adott ki az Athenaeum Kiadó.³ Ez volt az első, nyomtatásban megjelent munkája, ezzel kezdődött műfordítói pályája. Egy kalandos történet is kapcsolódik hozzá. Egy helyütt azt írja, hogy a helsinki Akadémiai Könyvkereskedés katalógusában figyelt fel Linnankoski több kiadást megért regényére, amely ma joggal pályázna a „bestseller” címre. Itthon azonban hiába érdeklődött a könyvesboltokban, a könyvet nem tudta megszerezni, az üzletek nem álltak kapcsolatban egyetlen finnországi kereskedéssel sem. Végül egyik barátnője édesapja, a kémikus Hankó Vilmos segítségével sikerült hozzájutnia. A regényt többször is elolvasta, és úgy döntött, lefordítja. Döntéséről magát a finn szerzőt is értesítette egy levélben, amelyet az író nagy lelkesedéssel fogadott, és hosszú levélben válaszolt. Ebből álljon itt egy részlet.

„Tiszteletreméltó Kisasszony! Nagy örömet okozott nekem igen kedves levele. Megadatott számomra a szerencse, hogy az emberek általában nagyon is értették mindazt a szépet és jót, amit én a Dal írása közben éreztem. Ám aligha akadt köztük egy is, aki ezt olyan szép őszinteséggel fejezte ki felém, mint Ön. Hadd köszönjem ezt meg szívemből, az Ön levelét mindig is a legkedvesebb emlékeim között fogom megőrizni. Ön finnül tanul, Kisasszony. Aligha értheti azt az érzést, melyet bennünk kivált, ha váratlanul finnül írt levelet kapunk önöktől, magyaroktól. Milyen hálások is vagyunk azért

² A nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 114.915. sz. a. 1913. július hó 8-án kelt rendeletével Sebestyén Irén oklevelés tanítónőképző-intézeti tanárt nevelőnői teendők végzésével bízta meg. In: *Magy. kir. állami Erzsébet nőiskola*, Budapest, 1913. II. Gyakorló Felsőbb Leányiskolai Nevelőintézet. 55.

³ Johannes Linnankoski: *Dal a tűzpiros virágról (Laulu tulipunaisesta kukasta)*. Athenaeum, Budapest, 1914 (nem teljes szöveg). Csepregi Márta: Sebestyén Irén tudományos és irodalmi munkássága. Műveinek bibliográfiájával. *Nyelvtudományi Közlemények*, 81/1979. 168. A regény magyar nyelvű fordítása több kiadásban is megjelent, az utolsó az Európa Könyvkiadó és a *Nők Lapja* Femina sorozatában 1987-ben. Bába Laura: *Az első finn bestseller magyarul: N. Sebestyén Irén és a Dal a tűzpiros virágról*. 2020, 83. <https://docplayer.hu/211994278> (Utolsó letöltés: 2022. augusztus 31.).

a mély barátságért és szeretetért, mellyel önök a mi országunk és népünk felé fordulnak! De egyúttal mennyire szégyelljük is magunkat, hogy mi magunk ilyen merevek és mogorvák vagyunk, és olyan kevés figyelmet fordítunk az önök népére és nyelvére. Én azonban bízom benne, hogy önök megértik természetünk különbözőségét, valamint a körülményeket, melyek közt jelenleg élünk, és hogy a szebb jövő reményében meg tudnak nekünk bocsátani.

Nagy öröömre szolgált, hogy az Ön nyelvi tanulmányai ilyen biztos alapokon nyugszanak. A legtöbb mondat szerkezete annyira finnes volt, hogy ha itt-ott nem akadna egy-egy apróbb hiba a végződésekben, nem is hihetne mást az ember, mint hogy egy született finn írta őket.

Hadd köszönjem meg továbbá Önnek, hogy szeretné magyarra fordítani az én Dalomat. Boldogságomat csak fokozza, hogy a levele meggyőzött arról, jól boldogul majd ezzel a feladattal.”⁴

N. Sebestyén Irén 1929-ben

A későbbiekben Johannes Linnankoski további művein kívül magyarra fordította többek között Frans Eemil Sillanpää, Arvid Järnefelt, Mika Waltari és Yrjö Kokko regényeit. Finnországban nagyra becsülték a munkásságát, több elismerést is kapott.

Közben főállása mellett folytatta tanulmányait, és 1916-ban finnugor nyelvészetből doktorált. Doktori értekezése a szakemberek által ma is jól ismert *Finn jelzős szerkezetek* című munka, amellyel elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia legjobb nyelvészeti értekezésnek járó Sámuel-díját. 1919-től könyvtári segédőrként végezte tovább hivatali munkáját az Országos Széchényi Könyvtárban 1922 júliusáig, amikor is egy közszolgálati létszámcsökkentésnek esett áldozatul. Ekkor mindössze 32 évesen nyugdíjba vonult.

Tudományos munkáját azonban folytatta, sőt az voltaképpen csak az elkövetkező évtizedekben bontakozott ki teljes intenzitással. 1924 és 1930 között hat tanulmányutat tett Finnországban, ahol a finn tudományos és kulturális élet jeles képviselőivel került kapcsolatba. 1940-től az uráli őstörténet kutatása mellett szintaktikai és morfológiai kutatásokat végzett. Ez rendkívül termékeny időszak volt kutatói pályáján. A finnugor összehasonlító mondattan és őstörténet témakörében számos közleménye jelent meg mind magyar, mind idegen nyelvű szakfolyóiratokban. Emellett a finn irodalmat népszerűsítő, elemző tanulmányokat írt irodalmi lapokba.

Az itt szerzett szellemi tőkét későbbi munkáiban kamatoztatta. Tudományos karrierjének nevezetes eseménye volt, amikor 1944 márciusában a budapesti Pázmány

⁴ Bába Laura, i. m. 81–82.

Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara egyetemi magántanárrá fogadta „Uráli szótan” tárgykörből.

1944 és 1951 között a Pázmány Péter Tudományegyetem, illetve az ELTE Bölcsészettudományi Kara magántanára. 1964-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem címzetes tanáráként viszonylag ritkán tartott előadásokat, azonban nagy súlyt fektetett a fiatalabb kollégák segítésére, és kiemelkedő oktatói tevékenységet folytatott. Diákjai körében komoly eredménnyel népszerűsítette a finnugor őshazát, a finn kultúrát, a két nyelv közötti rokoni kapcsolatokat. A nyelvészeti paleontológia egyik legkiemelkedőbb továbbfejlesztője. Meg kell jegyezni, hogy igen népszerű előadó volt, a hallgatók nagyon kedvelték. „Számunkra ő volt a Nagyasszony, a Lorántffy Zsuzsanna-i értelemben, aki szüntelen kötelességének tekintette, hogy a gondjaira bízottak épülésén munkálkodjék, s itt a 'gondjaira bízottakon' az uráli népek kultúrájának kutatását és kutatóit egyaránt értjük.”⁵

1967-ben a Finn Oroszlánrend átvételekor.
A háttérben látszik férje, Németh Gyula és lánya,
Németh Mária.

Az uráli népek régi lakóhelyeit tárgyaló tanulmánya 1951-ben jelent meg: ebben áttekintette az uráli és a finnugor alapnyelvi korszakokig visszavezethető állat- és növényneveket, és ennek a hatalmas forrásanyagának a birtokában tett kísérletet az uráli, majd az azt követő finnugor őshaza lokalizálására. Véleménye szerint az uráli őshaza keleti határa az Urál hegység volt, déli határa a Káma folyó felső folyása, nyugati határa

⁵ Hajdú Péter: Búcsú N. Sebestyén Iréntől. *Magyar Nyelv*, 1979/1. 113.

Az 1970-es tallinni III. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson, ahol a finnugrisztika „nagymamájának” nevezték. A jobboldalon Ortutay Gyula néprajztudós, az MTA rendes tagja.

legalább a Vicsegda folyó felső és középső folyásáig terjedt, az északi pedig a Pecsora folyó felső és középső folyásvidékéig. Elméletének érdekessége, hogy éppen a méhészkedés néhány finnugor szavának indoeurópai eredete miatt a középső Volga-vidéken és a Volga–Káma összefolyásánál ős-indoeurópai népességet feltételezett, ezért ezt a területet – amely Peter von Köppen 19. századi oroszországi finnugorkutató számára éppen az ősi finnugor lakóhelyet jelentette – kizárta az őshaza lehetséges helyszínei közül. A Tudományos Minősítő Bizottság 1952-ben a nyelvészeti tudományok kandidátusává nyilvánította. N. Sebestyén Irén néhány év múlva még magasabbra lépett a tudományos hierarchiában: *Szamojéd jelzős szerkezetek* című, nagy visszhangot keltett értekezésével 1956-ban megszerezte a nyelvtudományok doktora fokozatot.

Hogy tudományos munkásságával és személyiségével milyen nyomot hagyott, azt talán jól példázza Paul Ariste⁶ az 1970-es tallinni III. Nemzetközi Finnugor Kongressz-

⁶ Paul Ariste (Räabise, 1905. február 3. – Tallinn, 1990. február 2.) észt nyelvész, finnugrista, az MTA tiszteleti tagja (1967).

A budapesti Gellért téren

szus nyilvánossága előtt elmondott köszöntője, amelyben „spontán közvetlenséggel, igen találóan a finnugrisztika ’nagymamájának’ nevezte őt. Figyelme, gondoskodása családján kívül a nagyobb családra, a szakma egészére és annak művelőire is kiterjedt. Pályatársai sorsának alakulását nyomon követte, tanácsaival, biztatásaival egyengette az újabb nemzedékek életútját, s ha úgy alakult a dolog, szelíden zsörtölődő figyelmztetésekkel irányítgatta egyik-másik fiatalabb kutató vagy műfordító kollégáját.”⁷

Tanítványa, Hajdú Péter szerint N. Sebestyén Irén tudományos munkássága három fő témakörre koncentrált: a finn nyelvvel, a finnugor alapnyelvvel és a szamojéd nyelvekkel kapcsolatos mondattani témák elemzésére, a nyelvészeti biogeográfia módszerével történő uráli őstörténet-kutatásra, valamint a szamojéd nyelvek történeti vizsgálatára. Értékelése szerint saját korában N. Sebestyén Irén mindhárom területen újdonsággal szolgált. A pályáját összegző cikk időbeli távlatából elsősorban szamojedisztikai kutatásainak maradandó eredményeit emeli ki.⁸

Munkásságának elismeréseképpen 1917-ben az MTA Sámuel-díját, 1922-ben az MTA Marczibányi-jutalmát nyerte el.

Műfordításai közül manapság is kiemelkedőnek tartják Anni Swan *Mesék az ezertó orszagából* című finn mesekönyvének átültetését magyarra. Emellett kortárs finn iro-

⁷ Hajdú Péter: Sebestyén Irén emlékezete. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1979/1. 161.

⁸ Bába Laura, i. m. 80.

dalmat fordított magyarra. Hazai elismerései mellett munkásságát Finnországban is elismerésben részesítették: a Finn Irodalmi Társaság (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura) 1931-ben, a Finnugor Társaság (Suomalais-Ugrilainen Seura) 1953-ban, a Kalevala Társaság (Kalevalaseura) 1958-ban fogadta soraiba, 1967-ben pedig a Finn Oroszlánrend parancsnoki fokozatában részesítették.

1974-ben egy családi esküvőn. A széken ül az egyik lányuk, Németh Mária, mögötte áll N. Sebestyén Irén, a bal oldalon áll férje, Németh Gyula, mellette pedig másik lányuk, Németh Zsófia.

► Műveiből

Finn jelzős szerkezetek. Budapest, 1916; *Az urali nyelvek régi halnevei.* Budapest, 1935; *Fák és fás helyek régi nevei az urali nyelvekben.* Budapest, 1943; *Az uráli népek régi lakóhelyeinek kérdéséhez.* MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Közleményei, 1951; *Adalék a protolapp nyelv problémájához.* Nyelvtudományi Közlemények, 1952; *Szamojéd jelzős szerkezetek.* Budapest, 1955; *A birtokviszonyt kifejező szerkezetek a szamojédban és az uráli genitivus kérdése.* Nyelvtudományi Közlemények, 1956; *Az uráli népek történelme és műveltsége.* Budapest, 1966; *A varázsdob és a látó asszonyok.* Lapp népmesék. Budapest, 1966; *Férfi szülte leány.* Finn népmesék. Budapest, 1969.

► Róla szóló irodalom

Fokos Dávid: Sebestyén Irén 70. születésnapjára. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1960; Gombár Endre: Sebestyén Irén. *Élet és Irodalom*, 1978; Hajdú Péter: Sebestyén Irén emlékezete. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1979; Csepregi Márta: Sebestyén Irén tudományos és irodalmi munkássága. Műveinek bibliográfiájával. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1979; Hajdú Péter: Búcsú N. Sebestyén Iréntől. *Magyar Nyelv*, 1979/1.; Domokos Péter: A finnugor kulturális kapcsolatok egyik legeredményesebb építőjéről. Emlékezés Sebestyén Irénre. *Filológiai Közlöny*, 1992; Tóth Eszter Zsófia: N. Sebestyén Irén. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010; Bába Laura: *Az első finn bestseller magyarul: N. Sebestyén Irén és a Dal a tűzpiros virágról.* 2020, <https://docplayer.hu/211994278-Az-első-finn-best-seller-magyarul-n-sebestyén-irén-es-a-dal-a-tűzpiros-virágról.html> (Utolsó letöltés: 2022. december 10.)

Gáll Orsolya, a Pécsi Tudományegyetem Universitas Televíziójának főszerkesztője, újságíró

VÉRTES EDIT

Nyelvész

[Budapest, 1919. május 31. – Budapest, 2002. augusztus 11.]

Az uralisztika és az osztják nyelv kimagasló kutatója, nagy hagyatékainak feldolgozója, a nyugat-szibériai mitológia egyik legkitűnőbb ismerője volt. Fő tevékenysége az osztják nyelv kérdéseit érintette, ám több magyar és általános nyelvészeti tárgyú munkát is megjelentetett.

Vértés Edit budapesti polgári családba született. Édesapja, Vértés Jenő épületgondnoki beosztásban dolgozott a székesfővárosnál, édesanyja, László Ilona pedig szabás-varrás tanárként, majd varróiskola-tulajdonosként járult hozzá a családi költségvetéshez. Editnek kétéves korától német nevelőnője volt, akitől anyanyelvi szinten megtanult németül. A finnugor nyelvészet iránt gimnáziumi magyartanára keltette fel az érdeklődését. Tizenhat éves korában kezdett finnül tanulni, amikor egy nyarat Finnországban töltött egy diákcseré keretében. Addigra már franciául is tudott.

A budapesti VI. kerületi Magyar Királyi Állami Mária Terézia Leánygimnáziumban érettségizett 1937-ben. A következő nyáron részt vett egy olasz nyelvtanfolyamon Perugiában, majd beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetemre. Bár a művészettörténet érdekelt, szülei kívánságának engedve főszakként a biztosabb megélhetést ígérő matematika–fizika szakot, mellékszakként pedig a nyelvészetet választotta. Életre szóló élményeket szerzett a nyelvészeti szeminárium állandó látogatójaként, ahol részese lehetett tanárok és diákok inspiráló beszélgetéseinek.¹ Zsirai Miklós professzor javaslatára kutatási tárgyául az osztjákat (mai terminológiával a hanti nyelvet) választotta.² 1942-ben szerzett matematika–fizika szakos tanári diplomát, és 1943-ban doktorált finnugor nyelvészetből. Disszertációjában az osztják személynévmások rendszerét írta le az akkor rendelkezésre álló források alapján. Később elsősorban nyelvészeti kutatá-

¹ Bővebben: Vértés Edit: Indulásom a C épületi szemináriumból. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne–Kontra Miklós (szerk.): *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben*. Budapest, 1991, 251–259.

² A magyar két legközelebbi rokon nyelve a vogul és az osztják (azaz a manysi és a hanti). Ez a három nyelv alkotja a finnugor nyelvcsalád ugor ágát. A manysik és a hantik lakóhelye Nyugat-Szibériában, az Ob folyó és mellékfolyói vidékén található, ezért e két nép és nyelv összefoglaló nevéként az obi-ugor terminust használjuk.

sokat folytatott, de mindig használta matematikai ismereteit is. Főként a statisztika és a valószínűségszámítás módszereit tudta eredményesen alkalmazni.

Született tanár volt. Friss diplomásként tíz évig különféle iskolákban tanított különféle tantárgyakat: magyart, matematikát, fizikát, olaszt, németet, háztartástant, gazdaságtant, latint és művészettörténetet. Pedagógusi pályájának egy a hangszálait megtámadó alattomos betegség vetett véget. Számos műtétnek köszönhetően később visszanyerte a hangját, de addigra már kutatóként dolgozott. 1951-ben először a Központi Fizikai Kutatóintézetben kapott munkát, ahol hangstatisztikai vizsgálatokat folytatott. Tudományos pályájának fő helyszíne végül a Nyelvtudományi Intézet lett, ahol 1952-től 1984-ig működött, előbb etimológusként, *A magyar szókészlet finnugor elemei* és az *Uralisches etymologisches Wörterbuch* című szótárak munkatársaként. Az ötvenes évek végétől munkaidejének egyre nagyobb részét töltötte ki két finn tudós, K. F. Karjalainen és H. Paasonen 20. század eleji osztják nyelvi gyűjtéseinek sajtó alá rendezése. A feladattal a helsinki székhelyű Finnugor Társaság vezetői bízták meg, akik jól ismerték Vértés Editnek az osztjakológia terén elért eredményeit. A nagyszabású munka a finn–magyar kulturális együttműködési egyezménynek is része lett, és méltán hozott számos elismerést a szerzőnek, többek között a Finnugor Társaság és a Finn Akadémia külső tagságát.

Vértés Edit előbb a két tudós nyelvtani feljegyzéseit adta ki (*Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten von K. F. Karjalainen*. MSFOu. 128. 1964; *Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan von H. Paasonen*. JSFOu. 66/2. 1965;³ Bd. I. MSFOu. 157. 1975), 1980-ban pedig Paasonen déli osztják szövegeit négy kötetben (*H. Paasonens süödostjakische Textsammlungen* I–IV. MSFOu. 172–175. 1980). Egy szójegyzéket is összeállított azokból a szavakból, amelyek előfordulnak Karjalainen szövegeiben, de nem kerültek bele korábban, 1948-ban megjelent nyelvjárási szótárába (*Ergänzungen aus Karjalainens süödostjakischen Textaufzeichnungen zu seinem postumen Wörterbuch*. LSFU X, 3. 1996.). A *Karjalainen-sorozat* második, magyarázó kötete 1997-ben jelent meg (*Karjalainens süödostjakische Textsammlungen*. Bd. II. *Transkription, Phonembestand, allgemeine Erörterungen*. MSFOu. 225.). A harmadik kötet megjelenését, amely a szövegekhez fűzött kommentárokat tartalmazza, már nem érte meg a szerző, mivel az halála után, 2004-ben látott napvilágot (*Kommentare zu den Texten*. MSFOu. 247). Viszont még Vértés Edit életében elhagyta a nyomdát Paasonen szurguti osztják szöveggyűjtése (*H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan*. MSFOu. 240. 2001.). Emellett Vértés Edit részt vett a nagy hatású német osztjakológus, Wolfgang Steinitz hagyatékának sajtó alá rendezésében. A délies típusú szövegeket gondozta, amely anyag az *Ostjakologische Arbeiten* III. kötetében jelent meg (Wolfgang Steinitz: *Texte aus dem Nachlass*. 30–67., 102–104., 219–386. Budapest, 1989).

³ A helsinki székhelyű Finnugor Társaság könyvsorozatai, amelyekben Vértés Edit munkái megjelentek: Mémoires de la Société Finno-Ougriennes (MSFOu.), Journal de la Société Finno-Ougriennes (JSFOu.), Lexica Societatis Fenno-Ugricae (LSFU).

A hagyatékok sajtó alá rendezése, a nehezen olvasható kéziratok megfejtése olyan munka, amelynek végzése különleges képességeket igényel. Nemcsak nyelvi és szakmai tudásra, találékonyságra, de alázatra és monotoniatűrésre is szükség van. A hagyatékiadó az anyag közlésével nemcsak a tudománynak tesz nagy szolgálatot, hanem értékes szellemi örökség megmaradását is elősegíti. Karjalainen, Paasonen és Steinitz adatközlői olyan nyelvjárásokat beszéltek, amelyek mára kihaltak. A Vértés Edit által kiadott szövegeknek köszönhetően ezek a nyelvek és kultúrák nem tűnnek el nyomtalanul, megőrződnek a későbbi nemzedékek számára.

A hagyatékok gondozása mellett Vértés Edit időt szakított egyéb nyelvészeti kutatómunkára is. Több tucat tanulmánya foglalkozik az osztják nyelvjárások hangtani, alaktani, mondattani kérdéseivel. Két könyvét cím szerint is meg kell említeni: kandidátusi értekezésének továbbfejlesztésével írt monográfiáját az osztják névmásokról (*Die ostjakischen Pronomina*. Budapest, 1967) és az osztják fonémák kölcsönhatásáról írt akadémiai doktori disszertációjának német nyelvű változatát (*Morphonematische Untersuchung der ostjakischen Vokalharmonie*. Budapest, 1977). Bár fő tevékenysége az osztják nyelv kérdéseit érintette, több magyar és általános nyelvészeti tárgyú munkát is megjelentetett.

A mitológiai tárgyú szövegek fordítása és értelmezése közben szinte észrevétlenül beledolgozta magát az obi-ugor, valamint a szamojéd folklór és mitológia rejtelmeibe. Ennek a bűvárkodásnak az eredménye lett a *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága* című, rendkívül adatgazdag összefoglalás (Budapest, 1990). A téma lexikonszerű feldolgozása a Klett-Cotta kiadónál megjelenő sorozat, a *Wörterbuch der Mythologie* 30–31. füzetében látott napvilágot (*Die Mythologie der Uralier Sibiriens*. Stuttgart, 1997). A folklór és a mitológia szakértőjeként Vértés Edit tudományos ismeretterjesztő tevékenységet is végzett. Ő szerkesztette a *Sámándobok, szóljatok* című magyar nyelvű népköltészeti antológia obi-ugor és szamojéd anyagát (Budapest, 1973). Az Európa Könyvkiadó *Népek meséi* című sorozatában déli osztják mesekötetet jelentetett meg (*Hadmenet, nászmenet*. Budapest, 1975), T. Lovas Rózsával együttműködve kiadott egy terjedelmes hőséneket Paasonen hagyatékából németül (*Brautfahrten. Ein ostjakisches Volksepos*. Hamburg, 1986), valamint magyarul *Bevezetés az uráli népköltészetbe* című egyetemi tankönyvében (Budapest, 1985).

Már nyugdíjaskorú volt, amikor 1984-ben felkérték, hogy vállalja el a debreceni egyetem Finnugor Tanszékének vezetését. Öt éven keresztül töltötte be a tanszékvezető professzori állást, és ismét tanúbizonyságát adta pedagógiai képességeinek. Óráit a biztos tudás, szép előadói stílus jellemezte. Mindig igényes volt önmagával és hallgatóival szemben, a fiatalokhoz való viszonyában a segítő szándék állt az első helyen. Szakma- és életszeretete mindenkit megfogott, aki a közelébe került. Debreceni megbízatásának lejártával a szegedi Finnugor Tanszék doktori képzésében is részt vett.

Debrecenben azzal folytatta a tanszék obi-ugrisztikai hagyományait, hogy életre hívta a *Bibliotheca Pápayensis* című sorozatot. Korábbi elődje, Pápay József professzor hagyatékban maradt osztjákföldi gyűjtését jelentette meg fotoprint eljárásban, nyolc

kötetben. Ezzel szó szerint az enyészettől mentette meg az értékes anyagot, az írás ugyanis már annyira elhalványodott a kézíraton, hogy néhány év alatt láthatatlanná vált volna (*Pápay József osztják hagyatéka*. I: *Próbafüzet*. Debrecen, 1988; II–III: *Hősi énekek I–II*. 1990; IV: *Hősi ének töredékek*. 1993; V: *Regék és regetőredékek*. 1992; VI: *Népelet és egyebek*. 1995; VII: *Pápay József csuvas hagyatéka*. 1997; VIII: *Osztják nyelvtani feljegyzések*. 1998).

Vértés Edit 1989-ben, hetvenéves korában, amikor nyugdíjba vonult a Debreceni Egyetem Finnugor Tanszékének professzori állásából

Vértés Edit munkássága nagyjából egybeesik a szovjet korszakkal. Ebben az időben külföldi kutató csak a nagyvárosokig, Moszkváig vagy Leningrádig jutott el, terepre a legritkább esetben lehetett utazni. Vértés Edit minden alkalmat megragadott, hogy az élő nyelvvel találkozzon. 1991-ben részt vett az első – és egyben az utolsó – magyar szervezésű, obi-ugor területeket is érintő turistaúton. Később pedig a Magyarországra látogató hantik és manysik mindig szívesen látott vendégei voltak az idős professzor asszonynak.

Vértés Edit öntörvényű ember volt, igazi egyéniség. Egész életét a tudománynak szentelte. Akkor volt boldog, amikor valamilyen nyelvészeti probléma megoldásán gondolkodhatott. Mélységesen tisztelte a nyelvi adatokat, és soha nem sajnálta az időt az alapos, gondos munkára. Nyolcvanhárom évesen, halála előtt néhány hónappal is tele volt szakmai tervekkel, nem fogott ki az ötletekből.

Vértés Editnek fiatalkorában volt egy rövid ideig tartó házassága, de gyermeke nem született. Viszont gyermekkorától mindig volt kutyája, az utolsó évtizedekben egy erdélyi kopója. Mindketten élvezték a Svábhegyen töltött nyarakat egy tágas, panorámás telken álló, apró nyaralóban a Normafa úton. Ezen a telken Vértés Edit életének utolsó éveiben társasház épült, amelyben neki is lett lakása. Örököse – unokaöccse, Nemes

A kép Debrecenben, egy Pápay József emlékkonferencián készült (1998. május 29–30.), amelyre obi-ugorokat is meghívtak. A képen látható személyek balról jobbra: Jevdokija Vozsakova (hanti népviseletben), Csepregi Márta, Vértés Edit, Klavgyija Afanaszjeva (manysi), Valentyina Szolovar (hanti). A felvétel Valentyina Szolovar gépével készült.

László író – döntése nyomán az elhunyt teljes tudományos és magánkönyvtára a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Finnugor Tanszékére került. Ezenkívül Nemes László létrehozott egy alapítványt is „Finnugor díj Vértés Edit emlékére” néven azzal a céllal, hogy jelentős pénzüsszeggel lehessen honorálni negyven év alatti finnugrista kutatók tudományos teljesítményét. Az alapítvány kuratóriumát a fontosabb magyarországi finnugrisztikai műhelyek képviselői alkotják. A díj 2004 és 2021 között kilenc alkalommal talált gazdára. Reményeink szerint azonban a díjnál tartósabban őrzi Vértés Edit emlékét az általa gondozott többtucatnyi szövegkiadvány és egyéb publikáció, amelyek mindig is nélkülözhetetlenek lesznek az osztjakológia művelői számára.

► Műveiből

Az osztják személynévmások. Egyetemei doktori értekezés is. Finnugor értekezések 8. Budapest, 1943; *Ipari számtan-mértan.* Budapest, 1947; Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez. I–III. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1953–1955; *Keleti osztják névmásra-*

gozás. Kandidátusi értekezés is. Budapest, 1958; *Die ostjakischen Pronomina*. Budapest, 1967; *Hadmenet, nászmenet. Irtisi osztják mesék és mondák*. Budapest, 1975; *Az osztják fonémák kölcsönhatása*. Akadémiai doktori értekezés is. Budapest, 1976; *Morphonematische Untersuchung der ostjakischen Vokalharmonie*. Budapest, 1977; *Brautfahrten. Ein ostjakisches Volksepos*. Hamburg, 1986; *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága*. Budapest, 1990; *Die Mythologie der Uralier Sibiriens*. Stuttgart, 1997.

► Róla szóló irodalom

Kálmán Béla: Vértés Edit 70 éves. *Folia Uralica Debreceniensia*, 1989; Sz. Bakró-Nagy Marianne: Vértés Edit 70 éves. *Magyar Nyelv*, 1991/1.; Hajdú Péter: Ünnepi szó Vértés Edit jubileumán. *Magyar Nyelv*, 1999/3.; Csepregi, Márta: In memoriam Edith Vértés. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*, 2002/2003; Csepregi, Márta: Edit Vértés 1919–2002. *Linguistica Uralica*, 2003/3.; Zaicz Gábor: Vértés Edit 1919–2002. *Nyelvtudományi Közlemények*, 2002/99.; Zaicz Gábor–Csepregi Márta: *Vértés Edit emlékezete*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 82. Debrecen, 2004; Kozák Péter: Vértés Edit. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; Csepregi Márta: Vértés Edit születésének centenáriuma. *Folia Uralica Debreceniensia*, 2019; Zaicz Gábor: Vértés Edit és a „Finnugor díj Vértés Edit emlékére”. *Folia Uralica Debreceniensia*, 2019.

Csepregi Márta nyelvész, az MTA doktora

c) Zenetudósok

PAKSA KATALIN

Népzenekutató

[Zalaegerszeg, 1944. február 8. – Gödöllő, 2021. február 13.]

A magyar népzene tudomány meghatározó egyénisége. Tudományos munkássága nagyszámú népzenei gyűjtés, lejegyzés, rendszerezés tapasztalatain alapult. Kutatásai között a hagyományos népi előadásmód újszerű vizsgálata, táji monográfiák készítése, történeti, szomszédnépi és rokonnépi összehasonlítás egyaránt szerepel. Megközelítésmódját a népi kultúra átfogó, komplex szemlélete jellemezte, amit világosan és érzékletesen tudott közvetíteni nemcsak a szakma, hanem a népzeneészek és népzene szeretők tágabb köre számára is.

Édesanyja Turcsányi Sipos Katalin diplomás védőnő volt, édesapja Paks Jenő bíró, a Zala Megyei Bíróság elnökhelyettese. A család öt gyermeke közül Katalin volt a legidősebb; három öccse és egy húga született. Lánya Bálint Orsolya (1970) gordonkatanár, ének-zene tanár, karvezető.

Édesapja paraszti életmódot folytató falusi kisnemesi családból származott; gimnazistaként Zalaegerszegre kerülve ösztöndíjakkal és önjelöltől tartotta fenn magát. Édesanyja Zalaegerszegen született, apja királyi ítélőtáblai tanácselnök volt. Paks Katalin egy interjúban így beszélt családi háttéréről: „Szüleim apai részről paraszti, anyai részről polgári származásúak. Sokat köszönhetek ennek a kettősségnek: már gyerekkoromban megismertem a falusi életet a nagymamámnál töltött nyaralások során Ozmánbükben. A városi környezet pedig lehetőséget adott a művelődésre, olvasásra, zenetanulásra.”¹ Bár kisgyermekkorát a második világháború és az azt követő évek küzdelmei, édesapja hadifogsága, később a rokonait érintő politikai atrocitások kísérték, visszaemlékezéseiben mindezek eltörpültek a szerető család emléke mellett.

¹ Matyovszky Márta: Szellemi élvezet és kaland. Beszélgetés a március 15-én Széchenyi-díjjal kitüntetett Paks Katalin népzene kutatóval. *Zalai Hírlap*, 2016. április 2.

Mindennapjaiknak szerves része volt a katolikus hit megélése, ami Paksa Katalint későbbi élete során is végigkísérte. A jelenségeket egy-egy képpel vagy élethelyzettel megragadó látásmódját és művészetek iránti vonzalmát egyaránt jellemzi, hogy emlékirataiban történeti érdeklődését gyerekkori élményéből, a padláson őrzött, különlegesen szép régi tárgyak felkutatásából eredeztette.

Második osztályos korában megkezdett zongora- és szolfézstanulmányai során hamar megmutatkozott a zeneelmélet, illetve a zeneművek iránti érdeklődése – Bartók Béla *Gyermekeknek* és *Mikrokosmos* című sorozatait különösen szerette –, emellett szí-

vesen énekelt kórusban. A pécsi Művészeti Gimnázium és Zeneművészeti Szakiskolában érettségizett 1962-ben, majd a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola énektanár és karvezető szakán szerzett diplomát 1967-ben.

Még 1959-ben ismerte meg Bálint Sándor néprajzkutatót – későbbi apósát –, aki számos népzenei szakkönyvet ajándékozott neki, magával vitte terepmunkáira, illetve bevonta Szeged és környékének néprajzára vonatkozó kutatásaiba.² Paksa Katalin legkorábbi gyűjtési élményeként Erdélyi Zsuzsanna és Tóth Margit Vas megyei virrasztó-ének-gyűjtését említette, amelyen akkor még mint

zeneakadémiai hallgató lehetett jelen.³ 1966-tól kezdve az MTA Népzene Kutató Csoportja szakmai támogatásával népzenei lejegyzéseket készített, és gyűjtéseket végzett. Első gyűjtéseként a Bálint Sándorral együtt végzett, 1967-es Csongrád megyei terepmunkáját ismerjük. Tanulmányai végeztével, 1968-ban a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárának adminisztrátoraként tudott elhelyezkedni (1970-ig), 1969-től a múzeum Népzenei Osztályának lejegyzőjeként dolgozott. Emellett Bálint Sándor irányításával a tudományos publikálást is megkezdte a Szeged környéki dudahagyományról saját gyűjtései és a 19–20. századból ismert zenei és néprajzi adatok, irodalmi leírások együttes vizsgálata alapján írt tanulmányával. Lényegre törő és igényes fogalmazásmódja, valamint a népzene fenntartó hagyományt fókuszba állító szemlélete már ekkor készült munkáiban megmutatkozott.

1971-ben Vargyas Lajos felvette az MTA általa igazgatott Népzene Kutató Csoportjába. Különböző tudományos beosztásokban – kezdetben segédmunkatársként, 1974-től munkatársként, 1990-től főmunkatársként, 2003-ban megszerzett akadémiai doktori fokozatát követően tudományos tanácsadóként, majd 2014-től kutató professor

² Paksa Katalin: Bálint Sándor és a népzene kutatás. *Ethnographia*, 1990/2. 323–325.

³ Paksa Katalin: Népi előénekesek – egyházi népénekek. In: Czövek Judit (szerk.): *Imádság asszony. Erdélyi Zsuzsanna köszöntése*. Európai Folklór Intézet–Gondolat Kiadó, Budapest, 2003, 241–248.

emeritaként⁴ – ötven éven át volt a csoport, illetve a jogutód MTA Zenetudományi Intézet, később MTA BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Osztályának kutatója. 1995 és 1998 között a Népzenei Osztály vezetője volt. Pozíciójáról elvi okokból, a kutatócsoport és a népzenei gyűjtemény különválasztása miatt mondott le.

A Népzene-kutató Csoport egyik fő feladata a magyar népi dallamok tudományos igényű kiadása volt az 1951-ben induló *A Magyar Népzene Tára* című sorozat keretében. Vargyas Lajos igazgatósága idején, a gyermekjátékdalokat és a különböző népszokásokhoz tartozó dallamokat tartalmazó első öt kötet megjelenése után a szerkesztők az alkalomhoz nem kötött dallamok zenei rendezésén és kiadásán dolgoztak. Paksa Katalin, az ekkor Olsvai Imre által vezetett munkacsoport tagja a kiadandó dallamok ellenőrzése céljából hangfelvételek tömegeit hallgatta, és – csakúgy, mint a Néprajzi Múzeumban még 1975-ig folytatott munkájában – nagy mennyiségű lejegyzést készített. Évtizedeken át végzett gyűjtőmunkája mellett az így szerzett anyagismerete alapozta meg kutatómunkáját. *A Magyar Népzene Tára* ezután megjelent mindegyik kötetének munkálataiban részt vett: a VI–VII. és IX. kötet munkatársa, a VIII. és XI. kötet főmunkatársa volt, az 1997-ben publikált X. kötetet, valamint a 2011-es XII. kötetet pedig ő szerkesztette. A sorozat megközelítésmódját vitte tovább az egy hangszeres dallamréteget bemutató *Az ugrós táncok zenéje* című monográfiájában. A hiteles dallamközlés kiemelt helyet kapott más munkáiban is. Számos tanulmányt szentelt egyes dallamtípusoknak, amelyeket történeti és táji sajátágaikkal együtt mutatott be. Zenei elemzésükön túl a típus és a különböző dallamváltozatok alakulásának háttérében megfigyelhető jelenségek érdekelték – részletesen elemezte például a tánckísérő funkció hatását, később pedig az újabb kori tudatos hagyományörzés, a revival szerepét. Eredményeit kezdettől angol nyelven is publikálta.

Vargyas Lajos irányította figyelmét a népi előadásmódra mint elhanyagolt területre.⁵ A zenei ornamentika Bartók *Rumanian Folk Music* című háromkötetes műve révén is felkelthette Paksa Katalin érdeklődését, hiszen az akkor új és nehezen elérhető kiadványt már főiskolai tanulmányai idején megkapta Bálint Sándortól.⁶ Vokális anyagának magyar kapcsolatait később a csoport két másik fiatal kutatójával közös tanulmányban dolgozta fel. Számos publikációban vizsgálta a népi énekes előadásmód és a díszítésmód különböző aspektusait, többek között a díszítések elhelyezkedését, formai szerepét, a díszítésmód táji sajátosságait, a dallam stílusával való összefüggéseit. Később a revival hatására is rámutatott. Újszerű megközelítésnek számított, hogy a népi díszítéseket barokk kori európai zeneelméleti munkák vonatkozó részeivel állította párhuzamba. Kezdetől törekedett a statisztikai kimutatásokkal alátámasztott analízisre, és a gépi elemzés lehetőségeit is felvetette. Ezek szilárd talaján ugyanakkor az előadó szemszögét, szándékait figyelembe véve, esztétikai ítéletektől sem vissza-

⁴ Az MTA elnökének 16/2011. (VII. 1.) számú határozata tette lehetővé, hogy az intézetek igazgatói javasolhatták a professor emeritus címet az arra érdemes kutatóknak.

⁵ Paksa Katalin: Az énekes előadásmód dallamalakító szerepéhez. *Ethnographia*, 1985/1. 1.

⁶ Paksa Katalin: Bálint Sándor és a népzene-kutatás, i. m. 324.

Domokos Mária, Paks Katalin, Vargyas Lajos és Olsvai Imre a Népzene Kutató Csoportban a *Magyar Népzene Tára* anyagán dolgozik, az 1970-es évek eleje. Ismeretlen fényképész felvétele.

riadva elemezte a népdalok ornamentikáját. Globális szemléletmódjára jellemző, hogy az életmód sajátosságaira is rámutatott egyes zenei jelenségek hátterében, és meggyőzően érvelt a népi díszítőművészet, a tánc és a zenei ornamentika párhuzamai mellett. A témában végzett kutatásait 1988-as zenetudományi kandidátusi értekezésében, majd az 1993-ban megjelent *A magyar népdal díszítése* című monográfiában összegezte.

Kodály Zoltán születésének századik évfordulójához kapcsolódva több munkatársával együtt elkészítette a zeneszerző műveiben felhasznált népzenei források katalógusát. Ennek révén is közelebb kerülhetett a népszokás-dallamokhoz, amelyeket kezdetben Kodály műveinek kapcsán, később ettől függetlenül több tanulmányban ismertetett. Az 1990-es években kutatásait – részben Bálint Sándor korábbi munkáihoz kapcsolódva – a vallásos népénekekre is kiterjesztette. Bodor Anikóval önálló kötetben adta közre a vajdasági magyar szokásdallamokat. Új inspirációt jelenthetett

számára 1998-as muravidéki népzene gyűjtése, amelynek során a magyarországinál tovább élő hagyománnyal, ha részben tudatosan is, de megszakítás nélkül fenntartott szokásgyakorlattal találkozhatott a szlovéniai magyarság körében.

Fiatalkorától kezdve fontosnak tartotta a tudományos eredmények széles körben való megismertetését és a tudatos hagyományörzés szakmai támogatását. Kollégáihoz hasonlóan rendszeresen részt vett különböző népzenei rendezvényeken, versenyek zsűrizésében. Mintegy hetven rádióműsort készített. A technikai lehetőségek bővülésével egyre több hangzó kiadványban, mellékletben tett közzé eredeti népzenei hangfelvételeket. Publikációi között jelentős helyet foglalnak el az érdeklődő közönséget is célzó, hiánypótló összefoglaló művek, amelyek témaválasztásuknak, közérthető, olvasmányos stílusuknak és gondosan válogatott hang- és képanyaguknak köszönhetően nagy sikert arattak. Ezek közé tartozik az akkoriban induló zeneiskolai népi énekoktatáshoz készült *Magyar népi énekkola* Bodza Klárával közösen 1992-ben, illetve 1994-ben megjelentetett, azóta már az ötödik kiadást megért két kötete. A jeles napokhoz kötődő dalok, szokások bemutatásában alkalmat látott arra is, hogy a tanulóknak, érdeklődőknek képet adjon a hagyományos népeletről. Egymással szorosan összetartozó népdal- és népelekkutatásának eredménye a karácsonyhoz, illetve a teljes egyházi év ünnepeihez kapcsolódó magyar dalok, vallásos énekek eredeti népi felvételeiből összeállított, először 2004-ben megjelent két CD-albuma. Átfogó szemléletére és művészeti érdeklődésére egyaránt jellemző, hogy az utóbbi kiadvány kísérfüzetében – az egyházi, illetve művészi kultúrának a néphagyomány formálódásában betöltött alapvető szerepét érzékeltetve – a népi szokások leírását az ünnepekhez kapcsolódó gótikus oltárképekkel illusztrálta. Bizonyára a klasszikus vokális zeneművészetben való jártassága is hozzájárult ahhoz, hogy figyelme a népi dalhagyomány továbbörökítői, a népi énekesek személye felé forduljon. 1995 és 1997 között harmincrészes rádióműsorban mutatta be a legkiválóbb népi énekeseket és a velük felvett dalokat. E sorozat alapján készült később az *Énekeltem én...* című, hangzó melléklettel ellátott kötete. Az egyes előadók személyiségének, életkörülményeinek és dalainak empátiás, a korlátozott lehetőségekkel rendelkező egyéniségek művészi teljesítményére fókuszáló leírásai nemcsak a bemutatott népi hangfelvételeket, hanem a tehetséges falusi emberek életét is közelebb hozzák az olvasóhoz.

A történeti szempont egyre nagyobb szerepet kapott kutatásaiban. A fontos forrásanyagot jelentő 19. századi népdalgyűjteményeket az MTA Néprajzi Kutatócsoportjához tartozó „A magyar nemzeti műveltség és a népi kultúra képeinek alakulása a 19–20. században” kutatócsoport résztvevőjeként is vizsgálta, és 1988-ban önálló kötetben ismertette. A történeti szemlélet és a néphagyomány bemutatásának igénye együttesen határozták meg *Magyar népzene története* című, elsősorban tankönyvnek szánt, először 1999-ben megjelent hiánypótló könyvét, amellyel 2003-ban akadémiai doktori címét szerezte. Az azóta öt magyar nyelvű és egy angol nyelvű kiadást megért, hangzó melléklettel ellátott kötet történeti rétegenként ad áttekintést népzeneinkről, de a népi élet mindennapjaira és jeles napjaira is kitér, hiszen a történeti módszer

választásában is a népzene különös értékét adó hagyomány létmódjának érzékeltetése vezet. Ennek a nézőpontnak a „segítségével lehet talán a legjobban érzékeltetni a népzene fő sajátosságát, azt, hogy eleven közösségi kapcsolatokon nyugvó, folyamatosan átörökített kultúrkincs”⁷ Bár Kodály kezdettől fogva ösztönözte a magyar népzene történeti kutatását, a „népzene-történet” kifejezés e könyv nyomán vált bevett fogalommal.

Paksa Katalin kutatásait Domokos Máriával együtt többek között a 18. századi kottás források és az ezekkel párhuzamba állítható népi dallamok szisztematikus feltárásával folytatta; eredményeiket kétnyelvű kötetben adták közre 2016-ban. Paksa Katalin olyan nagyszabású, összefoglaló interdisz-

ciplináris munkákban is publikált a népzeneről, mint a Paládi-Kovács Attila által szerkesztett *Magyar Néprajz* sorozat vagy a Bölcsészettudományi Kutatóközpont 2012-ben létrejött Magyar Östörténeti Témacsoportjának előadásai, kiadványai. Munkáiban a különböző – történeti, tipológiai, egy-egy tájegységet középpontba állító vagy a dalokat a népelet alkalmi köré csoportosító – megközelítések egymást segítették, és egyre inkább szerves egységben jelentek meg, ugyanúgy, ahogyan a népzene ezek az aspektusai a hagyományban is elválaszthatatlanok egymástól. Különösen jól tükrözi ezt a Németh Istvánnal közösen összeállított, a szülőföldjéhez közeli muravidéki magyarság népzenejét a maga teljességében bemutató, 2018-ban megjelent háromnyelvű kötete.

Kutatómunkája és ismeretterjesztő tevékenysége mellett népzene-tanított 1994/1995-ben a Miskolci Magánegyetemen, 2002-ben a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemen, 2000-ben kurzust tartott az intézmény doktori iskolájában. 1997-től 2008-ig az ELTE Finnugor Tanszéke „Uráli népek folklórja és irodalma” című doktori programjának keretében adott elő. 1990-től az MTA Zenetudományi Bizottságának tagja, 1992–1995 között a Tudományos Minősítő Bizottság Zenetudományi Szakbizottságának, 1998-tól az MTA Doktori Tanács Zenetudományi Szakbizottságának, 1998–2002 között a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Doktori Bizottságának, 2002-től az MTA Néprajzi Bizottságának tagja. 1994-től 2000-ig a Magyar Néprajzi Társaság Népzene és Néptánc Szakosztályának elnöke, 2000–2002-ben az OTKA művészettörténet–zenetudomány szakzsűri elnöke, 2003–2006-ban a társadalomtudományi kollégium tagja volt. Tudományos munkásságát 2002-ben Szabolcsi Bence-díjjal, 2003-ban az OTKA Ipolyi Arnold-díjjal, 2016-ban Széchenyi-díjjal ismerték el. Amíg tehette, rendszeresen dolgozott a Zenetudományi Intézetben. Hosszú betegség után hunyt el 2021-ben.

⁷ Paksa Katalin: *Magyar népzene-történet*. Balassi Kiadó, Budapest, 2008, 7.

► Műveiből

A magyar népdal díszítése. Budapest, 1993; *A Magyar Népzene Tára X. Népdaltípusok 5. – Types of Folksongs 5.* Budapest, 1997; *Magyar népzene-történet.* Budapest, 1999, 2002², 2008³, 2012⁴, 2019⁵; *Karácsony, húsvét, pünkösd a zenei néphagyományban – Weihnachten, Ostern, Pfingsten in der musikalischen Volkstradition* [CD-album és könyv]. Budapest, 2004, 2005²; *A Magyar Népzene Tára XII. Népdaltípusok 7. – Types of Folksongs 7.* Budapest, 2011; „Víg-sággal zeng Parnassusnak magas teteje”. 18. századi kottás források és a magyar zenei néphagyomány – “The High Peak of Mount Parnassus Resounds with Delight”. 18th-century musical sources and the Hungarian folk music tradition. Társ szerző: Domokos Mária. Budapest, 2016; *Muravidéki magyar népzene – Premurska madžarska ljudska glazba – Hungarian Folk Music of the Mura Region.* Társ szerző: Németh István. Budapest–Lendva, 2018; *A History of Hungarian Folk Music.* Budapest, 2020.

► Róla szóló irodalom

Matyovszky Márta: Szellemi élvezet és kaland. Beszélgetés a március 15-én Széchenyi-díjjal kitüntetett Paksa Katalin népzene-kutatóval. *Zalai Hírlap*, 2016. április 2.; Domokos Mária: Paksa Katalin halálára. *Parlando* online folyóirat, 2021/2., https://www.parlando.hu/2021/2021-2/Paksa_Katalin.htm (Utolsó letöltés: 2023. január 15.); Lipták, Dániel: Katalin Paksa (1944–2021). *Bulletin of the International Council for Traditional Music*, April 2021; Kiss-Balbinat Ádám: Paksa Katalin születési évfordulója. Magyar Művészeti Akadémia honlapja, 2022. február 8. <https://osztondij.mma-mmki.hu/hirek-esemenyek/paksa-katalin-szuletesi-evforduloja-6665> (Utolsó letöltés: 2023. május 30.)

Riskó Kata zenetörténész, PhD

SZENDREI JANKA

Zenetörténész, egyházzeneész

[Budapest, 1938. november 14. – Budapest, 2019. június 8.]

A magyar népzene és a középkori zenetörténet fáradhatatlan kutatója, a gregorián ének bensőséges ismerője és előadója Budapesten született művelt, vallásos család első gyermekeként. A szülői otthon szeretetteljes, széles horizontú, el- és befogadó szemlélete meghatározta pályaválasztását, későbbi kutatói és művészi személyiségét. Édesapja, Szendrei Miklós jogtanácsosként, édesanyja, Rotharidesz Edit magyar, történelem és művészettörténet szakos gimnáziumi tanárként dolgozott. A szülőktől eredeztethető a történelem, a művészetek és a zene, különösen az egyházzene iránti kora gyermekkorától ébredő vonzalom, amely később egyszerre indította el a művészi, oktatói és a kutatói pálya irányába. Édesanyja oktatásmódszertani publikációiban szokatlanul modern, összefüggéseket láttató és élményközpontú nevelési módszerről értekezik, amelynek célja a történelem tantárgy megértetése, megszerettetése volt. Ez a többfókuszú szemlélet mintaként szolgálhatott Szendrei Janka számára, akinek később egész életét a tanulmányokban és a tudományban való elmélyülés, a tanítás és a templomi kórusvezetés töltötte ki. Nem ment férjhez, a munka és az alkotás iránti teljes elköteleződés tette lehetővé az egyedülállóan termékeny és szerteágazó pályáiv befutását. Ezen a pályán minden terület, tevékenységi ág egymásra épült, és együtt alkotott bámulatra méltó egészet.

Elemi és középiskoláit nagy szorgalommal, kitűnő eredménnyel végezte. A szülői házban a kisebb testvérek segítőként mintaadó módon állt helyt, odaadása, türelme mellett humorérzékével tűnt ki. A hét gyermek változatos hivatásokat választott, és a szülők messzemenően támogatták a különféle tehetségek, hajlamok kibontakozását. A másodszülött Edit gyógypedagógiát tanult, Margit tanítónő, Miklós ferences szerzetes lett, Kinga és Mária szociális otthont alapított és vezetett, a legfiatalabb testvér, Mihály pedig kertészmérnökként végzett, később a székesfehérvári egyházmegyében diakónusi feladatokat látott el. A testvérek közül többen maguk is nagy családot alapítottak.

Szendrei Janka korán kezdett zenét tanulni. A Fenyves utcai Általános Iskola és a zeneiskolai zongoratanulmányok után az Állami Zenei Gimnáziumba (a mai Bartók Béla Konzervatórium elődjébe) jelentkezett. Már gimnazistaként vezetett énekeseket a pasaréti ferences templomban. 1957-ben érettségizett, majd a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán folytatta tanulmányait (ma Zeneművészeti Egyetem). A zeneakadémiai években kisebb szakmunkákat vállalt, például kottát másolt, átírásokat készített, és szabadidejét is leginkább a zenei gyakorlás töltötte ki. A Zeneakadémián 1962-ben szerzett karvezetői és középiskolai énektanári oklevelet.

Zeneakadémiai tanulmányai során zenetudományi, ezen belül népzene tudományi kurzusokat is hallgatott. Tehetségére, szorgalmára hamar fény derült: Kodály Zoltán és Rajeczky Benjamin a Magyar Tudományos Akadémia Népzene kutató Csoportjába hívták dolgozni, ahol előbb tudományos segédmunkatársnak, majd 1966-ban tudományos munkatársnak nevezték ki. A csoportot 1974-ben beolvastották a Zenetudományi Intézetbe; Szendreinek később is ez az intézmény maradt a fő munkahelye. A korai időkben népzene gyűjtött és osztályozott. Saját vizsgálatainak középpontjában a népzenei stílusok és népszokások zenei elemzése és a népzene történeti kontextusban való vizsgálata állt. Tagja lett a Nemzetközi Népzenei Tanács Történeti és Rendszertani Kutatócsoportjának, és egyik alapítója a Zenetudományi Intézet Történeti Énektárának, amely a népi gyakorlatban élő egyházi népénekek lejegyzéseit őrző, egyedülálló méretű és jelentőségű gyűjtemény. Ezzel párhuzamosan dolgozta ki kollégájával, Dobszay Lászlóval a népzenei típusrendet, azaz a teljes magyar népdalkorpusz újszerűen rendszerezett katalógusát 1964 és 1978 között – ezt 1988-ban részben publikálták is.¹ Aprólékos és lankadatlan munkájának számszerűsíthetően is bámulatra méltó eredménye az a több ezer dal, amelyet összegyűjtött és átírt, illetve az a több mint 150 000 dallamfelvétel, amelyet kategorizált.

Az évek során Szendrei tudományos érdeklődésének középpontjába egyre inkább az egyházzene, ezen belül a magyar gregorián hagyomány feltárása került. „Lassan, de nem véletlenül és előzmények nélkül tértem át a népzenéről a gregorián kutatására. A két területen felnövekedett anyagnak ugyanis van egy közös tulajdonsága, mégpedig az, hogy kezdetben mindkettő a szájhagyomány útján öröklődött, terjedt. Vagyis e két hagyomány közös tulajdonságaiból indulhattam ki.”² A rendszeres hazai középkori zenei kutatások a Magyar Tudományos Akadémia által tervbe vett magyar zenetörténeti nagymonográfia-sorozat miatt indultak meg. A magyarországi gregorián hagyomány feldolgozását a középkori kódexek és kódextöredékek alapján Rajeczky Benjammal és Dobszay Lászlóval végezte el Szendrei Janka, Radó Polikárp, Szigeti Kilián, Mezey László és mások úttörő munkájára építve. 1981-ben tette közzé ennek a kutatásnak az első eredményeit, az összes ismert középkori kottás liturgikus magyar forrást bemutató katalógust. 1983-ban fejezte be a kottaírások kimerítő tanulmányozását, és írta meg a

¹ Dobszay László–Szendrei Janka: *A magyar népdaltípusok katalógusa* I. Budapest, 1988.

² Pallós Tamás: „Nem szabad lemondani a Biblia énekléséről” – Születésnap beszélgetés Szendrei Jankával. *Új Ember*, 2008. november 30.

középkori magyarországi hangjelzésekről szóló monográfiáját – egyben ez volt kandidátusi munkája is.³ A kotta legelemibb alkotórészéig, a neumáig visszabontott, az apró részletekkel is elszámoló, azaz a rá olyannyira jellemző minuciózus elemzőmunka során Szendrei minden kétséget kizáróan bizonyította az önálló középkori magyar kottairás használatát, és a későbbiekben is szívügye volt a feltárt hangjelzés, az úgynevezett „esztergomi notáció” történetének, jellegzetességeinek, alakváltozatainak vizsgálata. Idevágó kutatásainak az volt az alapgondolata, hogy a zenei notáció a mögötte álló középkori intézmény identitását kifejező műalkotás. Paleográfiai kutatásait kiterjesztette a közép-európai, majd nyugat-európai hangjelzésekre is, különösen érdekelték a vonalrendszeres notációk morfológiai sajátosságai és azok művelődéstörténeti háttere.

A régizene-történeti kutatócsoportot életre hívó MTA-felkérés nyomán 1988-ban készült el a *Magyarország zenetörténete I. Középkor* (1988) című kötet, amelyben Szendrei a forrásokról, a hangjegyről, a recitatív műfajokról, a trópusokról szóló fejezeteket írta, továbbá az ő munkája volt a középkori népzenei hagyatékra szóló fejezet nagyobb része. Az 1980-as években sikerült kapcsolatokat kiépítenie a világ legjelentősebb gregoriánkutató intézményeivel és szakértőivel. Alapítója volt a gregorián kutatás nemzetközi fórumának, a Nemzetközi Zenetudományi Társaság Cantus Planus munkacsoportjának, és 2009-ig annak valamennyi konferenciáján részt vett.

Az MTA Zenetudományi Intézetében a középkori magyar zenetörténet forrásainak közreadására létrehozott *Musicalia Danubiana* sorozat társalapítója, szerkesztőbizottsági tagja volt. Életében huszonöt kötet jelent meg ebben a sorozatban; ő maga öt kötetet adott ki, a magyar gregoriánnumot őrző legbecsebb forrásokkal.

A gregorián stílust elemző munkásságának csúcspontja a *Monumenta Monodica Medii Aevi* sorozatban 1999-ben a Bärenreiter Kiadónál megjelent háromkötetes *Antiphonen*, a magyarországi zsolozsmaantifónák kritikai kiadása, a dallamok nagyszabású, hangnemek (tónusok) és típusok szerint kialakított rendjével. Ezt egy bő évtizeddel később követte a zsolozsmaliturgia melizmatikus énektételeit, a nagy responzóriumokat hasonló zenei típusrendben közreadó két kötet. Ezekkel a kiadásokkal a gregorián dallamvizsgálatok egy új minőségi korszakba léptek, inspirációt adtak, és utat nyitottak a nemzetközi szakma egyéb dallamelemző kezdeményezései előtt.

Szendrei Janka 1982 és 2004 között tudományos főmunkatársként kutatott a Zenetudományi Intézetben. 1992-től ő vezette a Régi Zenetörténeti Osztályt, azt követően tudományos tanácsadóként, majd nyugalmazott tudományos tanácsadóként működött. Tagja volt az MTA Zenetudományi Bizottságának. 2004-ben a *„Mos Patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében* című értekezésével elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia doktora címet. Kutatásainak eredményeit – Rajeczky Benjamin életművének inspirációja nyomán – oktatói, művészi és gyakorló egyházzenei tevékenységébe is beépítette, sokszínű, ideális egységbe forrasztva ezzel pályájának egyes alkotóelemeit.

³ Szendrei Janka: *Középkori hangjegyről Magyarországon*. Budapest, 1983.

Szendrei Janka, a karnagy

A gregorián dallamkincs legmagasabb színvonalú, művészi interpretálására alapította meg a Schola Hungaricát, a középkori zenét széles körben – nemzetközi szintén is – népszerűsítő együttest, amelynek Dobszay Lászlóval volt a társkarnagya. Több mint ötven lemezt készítettek, köztük a középkori magyar egyszólamú liturgikus dallamkincset bemutató *Magyar gregoriánnum* sorozat hat részét.

Szendrei Janka a magyarországi egyházzenei megújulás egyik legfontosabb alakja volt. Pályája során mindvégig arra törekedett, hogy a gregorián éneket visszavezesse a liturgiába, és ezáltal élővé tegye az egyház üzenetét közvetítő zenei nyelvet. Közreműködött az *Éneklő Egyház*, valamint számos más, hasonló célú kiadvány (*Graduale Hungaricum*, *Esztergomi énekes zsolozsma*) megalkotásában. A műfaj liturgikus, gyakorlati alkalmazására az alsó-krisztinavárosi templom vasárnap esti miséin nyílt módja, ahol több mint harminc éven keresztül vezetett énekeseket.

Oktatói tevékenysége során zenetörténészek és egyházzeneészek több generációját tanította. A tanárképző fakultás népzenei kurzusait követően (1969–2007), 1974-től a Zenetudományi Tanszéken zenei paleográfiai órákat tartott. 1991-től, a politikai változások után az újonnan létrehozott Egyházzenei Tanszék gregorián ének kurzusainak felelőse lett: immár egyetemi szinten is lehetősége nyílt az egyházzenei gyakorlat tapasztalatainak továbbadására. 1997-ben habilitált; 2000 és 2007 között az Egyházzenei Tanszék vezetője, haláláig emerita professzora volt.

Pályáját, személyiségét a világhírű gregoriánkutató, David Hiley így méltatta: „Szendrei Janka egyszerre barát és inspiráció. Csendes és végtelenül szerény modora mögött egy éleslátású, mély tudású és kifogyhatatlan kitartású tudóst fedezhettünk fel. Szendrei Jankát mint gregoriánkutatót ismerjük leginkább, de elvarázsoltak minket az általa vezetett Schola Hungarica előadásai is, és sokat tanultunk az etnomuzikológia területén elért nagyszerű eredményeiből. Mindez – és még sok minden más – egyszerre készlet csodálatra és alázatra.”⁴

Szendrei Janka köszöntése születésnapján

Munkásságát 1998-ban Szabolcsi Bence-díjjal, 1999-ben Köztársasági Elnöki Aranyéremmel, 2000-ben Akadémiai Díjjal, 2000–2003-ban Széchenyi Professzori Ösztöndíjjal, 2007-ben Kulturális Örökség Nagydíjjal, 2008-ban a Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztjével, 2009-ben Széchenyi-díjjal ismerték el. 2008-ban születésnapján a nemzetközi tudományos élet közel harminc jeles képviselője ünnepi konferenciát rendezett a tiszteletére. Az előadások tanulmánykötetben jelentek meg. 2018-ban Szendrei Janka 80. születésnapját a „Resonemus pariter” című tudományos konferenciával ünnepelte a Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztálya.

⁴ David Hiley: Laudatio. In: *Dies est leticie: Essays on Chant in Honour of Janka Szendrei*. Eds. Gábor Kiss–David Hiley. Budapest–Regensburg–Ottawa, 2008, 1.

► Műveiből

XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben. I–II. Társszerzők: Dobszay László és Rajeczky Benjamin. Budapest, 1979; *A magyar középkor hangjegyes forrásai.* Budapest, 1981; *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio.* Társszerző: Richard Rybarič. Budapest, 1982; *Középkori hangjegyírások Magyarországon.* Kandidátusi értekezés. Budapest, 1983; *Die Geschichte der Graner Choralnotation.* Budapest, 1988; *Magyarország zenetörténete. I. Középkor.* Többekkel. Budapest, 1988; *A Magyar Népdaltípusok Katalógusa stílusok szerint rendezve.* I. Társszerző: Dobszay László. Budapest, 1988, angolul: 1990; *Graduale Strigoniense* (s. XV/XVI). Budapest, 1993; *Breviarium Notatum Strigoniense s. XIII.* Budapest, 1998; *The Istanbul Antiphonal about 1360.* Budapest, 1999; *Antiphonen.* I–III. Társszerző: Dobszay László. Kassel–Basel etc., 1999; *A „Mos Patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében.* Akadémiai doktori értekezés is. Budapest, 2005; *Graduale Romanum ad usum monasterii Paulinorum de Újhely (1623).* Budapest, 2010; *Responsories.* I–II. Társszerző: Dobszay László. Budapest, 2013.

► Róla szóló irodalom

Laudatio. In: *Dies est leticie: Essays on Chant in Honour of Janka Szendrei.* Eds. Gábor Kiss–David Hiley. Budapest–Regensburg–Ottawa, 2008; Pallós Tamás: „Nem szabad lemondani a Biblia énekléséről” – Születésnap beszélgetés Szendrei Jankával. *Új Ember*, 2008. november 30.; Takács Róbert: Szendrei Janka. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010.

Gilányi Gabriella muzikológus, PhD

II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya

a) Filozófusok

ANCSEL ÉVA

Filozófus, az MTA rendes tagja

[Budapest, 1927. május 23. – Budapest, 1993. május 1.]

„Hogy mi az igazság, az nagyon fontos. De hogy kinek van igaza, az csaknem érdektelen. Mégis e körül folyik a vér.”¹

Férje Gimes Imre, újságíró, szerkesztő (1900–1977), aki közvetlenül az 1956-os forradalom után jelentős szerepet játszott az MSZMP megalapításában. Lánya Gimes Katalin (1954).

1937-től, tízéves korától a budapesti Zsidó Gimnáziumban tanult. Ő maga mondta erről: „Ott a vallásosságnak egy sajátos fajtája létezett. Olyan vallásosság, amely a cionizmussal párosult.”² Ezt visszaemlékezései szerint már akkor – vagy nem sokkal később – partikulárisnak érezte, és nem tudta magáévá tenni. Ettől függetlenül nagy szeretettel emlékezett meghatározó tanárára, Turóczi-Trostler Józsefre,³ az irodalomtudósra és irodalomtörténészre, aki 1945-ig a zsidótörvények miatt nem taníthatott az egyetemen. A német megszállásról a következőket mesélte: „1944. március 19-e vasárnap volt, de én iskolában voltam, mert a zsidó gimnáziumban, a Wesselényi utcában tanítás volt. Az osztályfőnökünk nem volt benn, ezért maga az igazgató, Zsoldos Jenő jött be az osztályunkba. Nem a szokott magatartással [...] azt mondta: 'Kedves lányok, menjenek most haza, mert zavaró berepülés van.' Mi elhittük. Úgy hallom, hogy más osztályokban azt a hülyeséget mondták [...], hogy mert rossz idő van, hogy vihar lesz.”⁴

¹ Ancsel Éva: *Bekezdések az emberről, 1987–1991*. Hibiszkusz Könyvkiadó, Budapest, 1991, 5.

² Gimes Katalin: *Beszélgetések Ancsel Évával*. <https://www.szombat.org/archivum/beszelgetesek-ancsel-evaval> (Utolsó letöltés: 2022. október 22.)

³ Turóczi-Trostler József (1888–1962) Kossuth-díjas irodalomtörténész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Munkásságának jelentős része a magyar irodalom történetével foglalkozik.

⁴ Gimes Katalin, i. m.

A háború után, 1945–1950 között a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán folytatta tanulmányait filozófia–társadalomtudomány–lélektan szakon. (Arról egyelőre nincs adatunk, hogy látogatta volna Lukács György óráit is, bár ezeket aligha lehetett elkerülni. Az mindenestre biztos, hogy Lukács nem gyakorolt rá különösebb hatást.⁵) A diploma megszerzése után egy évig még Fogarasi Béla mellett tanított az egyetemen,⁶ majd a következő húsz évben különböző középiskolákban, illetve főiskolákon tanított: az esztergomi, a budapesti Huba utcai, majd a Vas utcai közgazdasági technikumokban, 1960–1968 között pedig a budapesti Tanítóképző Intézetben, ezt követően 1970-ig a Gyógypedagógiai Főiskolán.

1970-ben, már negyvenhárom évesen került az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, adjunktusként. *A szabadság dilemmái* című kandidátusi értekezését 1973-ban védte meg. A következő évben docenssé, akadémiai doktori dolgozata megvédése után, 1978-ban pedig egyetemi tanárrá nevezték ki. Legendás pedagógus volt. Filozófiai, esztétikai kurzusain kívül rendkívül népszerűek voltak műelemző szemináriumai is.

1985-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 1990-ben rendes tagjává választották.

Első írásos megjelenése egy 1952-ben fiatal költőket bemutató antológiában történt,⁷ de a versírás csak rövid intervallum volt az életében. 1957-től többé nem publikált költeményeket.

Filozófusként pályájának csúcsa a hetvenes évek végére, a nyolcvanas évek elejére esett. 1970-ben még egy egységes Filozófia Tanszék működött a Bölcsészkaron, három év múlva viszont már négy tanszékből álló struktúra jött létre:⁸ Filozófia I., Filozófia II., Filozófiatörténet és Logika Tanszék. Ancsel Éva az etikai orientáltságú Filozófia II. Tanszéken dolgozott.

A filozófusper után⁹ ismét kialakult az a megfélemlített hangulat, amely az 1956-os forradalom utáni időszakból lehetett ismerős. Fogarasi Béla így fogalmazott: „Eszmei harcot kívánunk folytatni a szocializmus építését akadályozó téveszmék és álelméletek ellen, hogy biztosítsuk a marxista–leninista ideológia döntő győzelmét a filozófia, a tudomány, az irodalom és a művészet, a kultúra és a közélet egész területén.”¹⁰ Talán ez az idézet jellemzi legjobban azokat a külső körülményeket, amelyek közepette

⁵ Az életrajz írójának megjegyzése.

⁶ Lehetséges, hogy azért kellett otthagynia az egyetemet, mert nővére 1949-ben kivándorolt Izraelbe; Ancsel Évát ekkor a Magyar Dolgozók Pártjából is kizárták.

⁷ *Szívünk szerinti törvény*. Fiatal költők versei. Népszava Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1952. A kötetben hatodmagával szerepelt; közülük ketten, Csoóri Sándor és Eörsi István meghatározó költőkké váltak.

⁸ Ez a magyar filozófiai élet (egyik) „jégkorszaka”: 1973-ban több filozófust is eltávolítottak, majd publikációs tilalommal sújtottak, elsősorban a Lukács-körhöz tartozó (idősebb és fiatalabb) kollégákat, akik többnyire az MTA különböző intézeteiben dolgoztak.

⁹ Weiss János: *A filozófusper és következményei*. Előadás a Német–Magyar Filozófiai Társaság konferenciáján. Budapest, 2008. november 6. Az 1973-as filozófusper volt a Kádár-korszak, az 1956-os forradalom utáni magyar szocializmus legnagyobb kultúrtörténeti töréspontja.

¹⁰ Fogarasi Béla: Marxizmus vagy revizionizmus. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1958/1–2. 1.

Ancsel Éva életműve kibontakozott. De ezt még konkretizálhatjuk: 1974-ben Király István kiadta a „mindennapok forradalmiságának” jelszavát. „Úgy kellene élni [...] a mindennapokban, hogy érződjék folyvást – a kis tettekben is – az ügy, a feladat, a jövő pátosza, a dolgok komolysága. Tudni kellene állandóan azt, hogy rajtunk is múlik annak eldöntése: vajon utópia marad-e az emberiség legjobbjainak [...] merész álma.”¹¹ Először úgy tűnhet, hogy Ancsel Éva csak variálja ezt a gondolatot: „A szocializmus kiteljesedése múlik azon, hogy az emberek egyre inkább ne csupán történelmük, hanem ezáltal *saját tetteik alkotói* is legyenek. Ez csak akkor valósul meg, ha nem pusztán választanak az eléjük táruló alternatívák közt, hanem alkotják is a cselekvési lehetőségeket.”¹² Ezen belül és részben ettől eltérve Ancsel Éva azonban csakhamar olyan programot alakított ki, amelynek volt egy sajátos eredetisége és kritikai tartalma: ezt a programot ő „a hétköznapiak etikájának” nevezte.¹³ Mintha csak egy kis elmozdulás következett volna be: Ancsel morális – vagy moralizáló – kategóriákat használva a szocializmus mindennapi életére koncentrált. Nagyon tömör, két-három oldalas leírásokat kapunk, erősen poentírozott, esszéisztikus formában. *Töredékek az emberi teljességről* (1978) című könyve alcímében ezeket az írásokat „etikai esszéknek” nevezi. Ha ennek a könyvnek a felütését nézzük, akkor azt mondhatjuk, hogy a reálisan létezett szocializmus legnagyobb problémája az „elkoptatottság” (a kopottság); vagyis a szocializmusban élő emberek élete a hetvenes évek végére szürkévé és jelentéktelenné vált. „A legnagyobb baj, hogy semmiségek koptatják el az embereket. Nem az idő, és nem a munka, és nem a gond, de még csak nem is a valamirevaló szenvedés...”¹⁴ Így teljesen váratlanul kialakult egy kritikai perspektíva mindennapi bosszúságainkról, amelyek rosszabbak, mint az „igazi” szenvedések. „Mert minden jobb, mint az elkopás, még a szenvedés is. És szerencsétlenek azok, akik szenvedni már nem tudnak, csak bosszankodni – akiket nem némít el soha a részvét vagy a harag.”¹⁵ Eltűnt a magasztos perspektíva, egy szomorú és elkeseredett diagnózist kaptunk: a szocializmusban tönkrementek az emberi kapcsolatok.¹⁶ Az írásokat patetikus hang uralja, de valójában

¹¹ Király István: *Hazafiság és forradalmiság*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974, 53.

¹² Ancsel Éva: *Történelem és alternatívák*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980, 14.

¹³ Itt szeretném felhívni a figyelmet Tengelyi László jóval árnyaltabb pályaképére, amely alapvetően másként értelmezi az életmű kifizetését.

¹⁴ Ancsel Éva: *Töredékek az emberi teljességről*. Magvető Kiadó, Budapest, 1982, 9.

¹⁵ Uo. 11.

¹⁶ Nagyjából ugyanebben az időben ezt diagnosztizálta Hankiss Elemér is, nem morális, hanem szociológiai perspektívából. Hankiss Elemér: *Diagnózisok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1982.

veszteségeket vesznek számba, méghozzá a legnagyobbakat.¹⁷ Áncsel Éva a nyolcvanas évek elején több jelentős könyvet publikált: Írás az éthoszról (1981), Éthosz és történelem (1984).

Az 1980-as évek közepén, második felében többször kezelték kórházban. Ez idő alatt írt, az emberről szóló, poétai tömörségű „bevezetésekkel” új műfajt teremtett.

A következő könyvekben ez a megközelítés egyre inkább antropológiai jellegű lesz. Az emberi létezés örök tulajdonságai kerülnek előtérbe, így egyre kevésbé érezhetőek a kritikus felhangok. Ezt az 1991-es akadémiai előadás egy passzusával szeretném szemléltetni: „A voltaképpeni tapasztalatban az ember tervező értelme, cselekvőképessége és öntudata ütközik határaiba. [...] A tapasztalat nem pusztán annak megismerése, ami van, hanem annak belátása, hogy a véges lények bármiféle elvárása és tervezése korlátozott. Nem más tehát, mint éppen a határok belátása. De

vajon nem szükséges-e ehhez a belátáshoz megkísérelni a határszegést, és megélni a kudarcot? S nem éppen ennek következményeiből ered-e ez az így értelmezett tapasztalat?”¹⁸

1975-től az MTA Filozófiai Bizottságának tagja, majd elnökhelyettese. Munkáját 1977-ben a Munka Érdemrend ezüst fokozatával, 1983-ban Állami Díjjal, 1986-ban pedig a Szakszervezetek Országos Tanácsának Díjával ismerték el.

Budapesten, a Terézvárosban élt (VI. kerület, Benczúr utca 12.); lakóházán 2008-ban emléktáblát helyeztek el. A Farkasréti temetőben nyugszik, sírját a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság 2004-ben védetté nyilvánította.

¹⁷ Az 1970-es évek végén hasonló kis esszéket publikált Almási Miklós is az *Élet és Irodalom*ban. Nála kis jelenségleírásokat kapunk, hiányzik belőlük a pátosz és a moralizálás, viszont jellemző rájuk az irónia. Az eredmény azonban ugyanaz: annak sugallata, hogy itt – a valóságban létezett szocializmus mindennapjaiban – minden elromlott. Lásd Almási Miklós: *Például a szirup*. Magvető Kiadó, Budapest, 1979.

¹⁸ Áncsel Éva: *Az ember mértékhiánya*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, 6.

► Műveiből

Művészet, katarzis, nevelés. Budapest, 1970; *A szabadság dilemmái.* Kandidátusi értekezés. Budapest, 1972; *Töredékek az emberi teljességről. Esszék.* Budapest, 1976, második, bővített kiadás 1982; *Történelem és alternatívák. A cselekvés választútjai.* Budapest, 1978, második kiadás 1980; *A tevékenység alternatív jellegéről es az etikáról.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1981; *Írás az éthoszról. Tanulmányok.* Budapest, 1981; *Polémia a történelemmel. Esszé Walter Benjaminről.* Budapest, 1982; *A tudás etikai feltételei.* Akadémiai székfoglaló levelező taggá választásakor. Budapest, 1985; *Százkilencvennégy bekezdés az emberről. Aforizmák.* Budapest, 1987; *Száznyolcvankét új bekezdés az emberről. Aforizmák.* Budapest, 1989; *Bekezdések az emberről, 1987–1991.* Budapest, 1991; *Az ember mértékhiánya.* Akadémiai székfoglaló. Budapest, 1991; *Az ember mértéke vagy mértékhiánya.* Budapest, 1992.

► Róla szóló irodalom

H. Varró Rózsa: A közöny minden emberhez méltatlan. *Társadalmi Szemle*, 1986/2.; Földesi Tamás: Köszöntő Ancsel Éva hatvanadik születésnapjára. *Doxa*, 1987; B. Pach Éva: Ancsel Éva arcai. *Filmkultúra*, 1993/8.; Ancsel Évára emlékezünk. *Polisz*, 1993; Tengelyi László: Ancsel Éva. *Magyar Tudomány*, 1994/1.; Licskó György: Ancsel Éva. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010.

Weiss János filozófus, az MTA doktora

FEHÉR MÁRTA

Filozófus

[Budapest, 1942. február 3. – 2020. december 16.]

A tudományfilozófia jeles hazai művelője Fehér Elemér gépészmérnök és Jánosfy Márta óvónő gyermeke. Testvére, Fehér Elemér gépésztechnikus.

A budapesti Leövey Klára Leánygimnáziumban érettségizett 1960-ban. 1965-ben az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen matematika–fizika, majd 1968-ban ugyanott filozófia szakon diplomázott. 1970-ben egyetemi doktori címet szerzett. 1977-ben, ösztöndíjas aspirantúrája után benyújtott, *A tudományos elméletek inkommenzurabilitásának problémája* című kandidátusi disszertációját politikai okok miatt csak 1980-ban védhette meg. Ennek háttérében az állt, hogy Fehér Márta írt egy tanulmányt a Kovács András szerkesztette *Marx a negyedik évtizedben* című szamizdat kiadványba (1977). 1994-ben *Changing Tools – Case Studies in the History of Scientific Methodology* című akadémiai disszertációjával elnyerte az MTA doktora címet, és még ugyanebben az évben habilitált is.

1965-től egész aktív életében a Budapesti Műszaki Egyetem Filozófia, majd Filozófia és Tudománytörténet Tanszékén dolgozott, itt járta végig a ranglétra különböző fokozatait. 1971-től adjunktus, 1979-től docens, 1995-ben pedig professzor lett. A rendszerváltás után, 1990 és 1999 között a tanszék vezetője volt. Az ő nevéhez fűződik a Technika-, Mérnök- és Tudománytörténet Doktori Iskola¹ megalapítása 1998-ban az egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Karán, amelyet hosszú ideig irányított. Emellett tanított az ELTE Bölcsészettudományi, illetve Természettudományi Karán is. Az 1976/1977-es tanévben Oxfordban, a Queen's College-ban folytatott tanulmányokat. A tudományfilozófia és az analitikus filozófiai gondolkodásmód nemzetközi szinten is elismert művelőjeként az 1987/1988-as tanévben a Rutgers Egyetem Fulbright-ösztöndíjas vendégprofesszora volt. 1982 és 1989 között évente rendszeresen tartott előadásokat Dubrovnikban, a Nemzetközi Továbbképző

¹ 2008-tól Tudományfilozófia és Tudománytörténet Doktori Iskola.

Központ (Inter-University Center) tudományfilozófiai szemináriumain. Fehér Márta nagy érdeme a magyar filozófia történetében talán úgy ragadható meg, hogy ő volt az, aki döntően hozzájárult a modern tudománytörténeti rekonstrukciókra alapozott tudományfilozófiai elméletek megteremtéséhez és önállósodásához.²

Tudományos pályája kezdetén, 1972-ben részt vett az Altrichter Ferenc által szerkesztett *A Bécsi Kör filozófiája* című kötet fordításában. (Otto Neurath és Moritz Schlick tanulmányait fordította.) Ez a kötet mutatta be Magyarországon elsőként a neopozitivizmus filozófiai irányzatát, és teremtett kiindulópontot az analitikus filozófia recipiálásának.

Fehér Márta 1981-ben a *Filozófiai Figyelő*ben³ megjelent publikációi révén vált országosan ismertté. A szóban forgó számhoz a kortárs Hronszy Imre írt bevezetést, aki közvetlen kollégája is volt a Műegyetemen. Hronszy így teremtett kontextust Fehér tanulmánya számára: „A polgári tudományelmélet leglátványosabb vitái – az előző évtizedhez hasonlóan a hetvenes években is – a kritikai racionalizmus, illetve az ebből az irányzathoz kinőtt gondolkodók (Kuhn,⁴ Feyerabend⁵) között zajlottak le. Fehér Márta a viták legfontosabb sajátosságait, tanulságait foglalja össze az angolszász területre koncentrálva. Noha a megszorítás lényeges korlátozásnak tűnhet, ezzel a jelentősebb szerzők közül talán csak Stegmüller⁶ maradt ki.”⁷ Ebben a lapban jelent meg Fehér Márta *A tudományos racionalitás problémája a 70-es évek angolszász tudományfilozófiájában*⁸ című cikke, amely áttekintő jellegű, ahogyan már a cím is jelzi. Az elemzések egy válság konstatálásába torkollnak: „A 70-es évek tudományfilozófiája meglehetősen súlyos válság tüneteit mutatja. Egyrészt nyilvánvalóvá vált, hogy a normatív beállítottságú (pozitivist és popperiánus) tudományfilozófiák által előírt racionalitáskritériumok alapján a történetileg adott tudományok ’könnyűnek’ [...] találtattak; másrészt mert a deskriptív tudományfilozófiai vizsgálódások eredményeként kitért, hogy [...] a ténylegesen létező tudományos gyakorlatból nem dedukálhatók a tudományos racionalizmus ismérvei.”⁹ Ebbe a számba Fehér Márta fordított egy Feyerabendről szóló hosszabb és nagyon érdekes tanulmányt is Hans Lenktől, és szerepel benne egy hosszabb recenziója is – Hronszy társszerzőségével – egy né-

² Az Oktatási Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Főosztálya által irányított filozófiai életben és oktatásban a filozófia három részből állt: filozófiatörténet, dialektikus materializmus és történelmi materializmus.

³ A *Filozófiai Figyelő*t a Filozófiaoktatók Továbbképző Központja adta ki; ennek vezetője és a folyóirat felelős szerkesztője Munkácsy Gyula volt. Ezt a folyóiratot alanyi jogon és ingyen megkapta minden filozófiaoktató, könyvesbolti vagy lapkiadói forgalomba azonban nem került. Az első évfolyamok még írógéppel készültek, nyomdai sokszorosítással.

⁴ Thomas Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Utószó: Fehér Márta, ford. Bíró Dániel. Gondolat, Budapest, 1984.

⁵ Paul Feyerabend: *A módszer ellen*. Atlantisz, Budapest, 2003.

⁶ Wolfgang Stegmüllernek a hetvenes években számos könyve jelent meg; a legfontosabb talán a *Neue Wege der Wissenschaftsphilosophie* volt (Springer Verlag, 1979).

⁷ Hronszy Imre: [Bevezetés.] *Filozófiai Figyelő*, 1981/3–4. 8.

⁸ *Filozófiai Figyelő*, 1981/3–4. 30. Az áttekintésre vonatkozó igény és a nyugat-európai filozófia recipiálása hozzátartozott a *Filozófiai Figyelő* profiljához.

⁹ Uo.

met gyűjteményes kötetről. A könyvismertetés nyitó sorai így szólnak: „A tudomány története felé fordulással az analitikus tudományelmélet axiomatikus előfeltevéseinek egész sora vált kétségessé az utóbbi években.”¹⁰

1983-ban jelent meg Fehér Márta főműve *A tudományfejlődés kérdőjelei* címmel. Ez kandidátusi értekezésének némileg átdolgozott változata. A könyv alcíme – *A tudományos elméletek inkommenzurabilitásának problémája* – jelzi, hogy a szerteágazó és sokrétű problémakör mögött az az alapkérdés rejlik, egyáltalán lehet-e, és hogyan lehetne egymással összemérni – illetve ennek eredményeképpen fejlődési sorba rendezni – a természettudományos megismerés története során létrejött és egymástól alapvető (módszertani, tapasztalati és fogalmi) tekintetben különböző, ezért összemérhetetlennek (inkommenzurábilisnak) tűnő tudományos elméleteket. Fehér Márta munkájának „főhőse” Thomas Kuhn. Először is ugyanabból a válságból indul ki, mint a fentebb elemzett áttekintő tanulmányban, de a válságokozásnak itt már csak az első tendenciája van jelen: „A Kuhn-féle tudományfejlődési modell [...] a tudományfilozófiában is új fejleményekre vezetett. Bizonyos szempontból ’krízist’ váltott ki. [...] A helyzetet súlyosbították Hanson, Toulmin és főként Feyerabendnek a Kuhnétól eltérő gondolatmenet alapján, de kritikájához és álláspontjához konvergáló nézetei.”¹¹ Így a tudományra vonatkozó hagyományos nézetek nagy megrázkódtatáson mentek keresztül. Kuhn és könyvének jelentőségét¹² Fehér Márta bő két évtizeddel később is hasonlóan látta (miközben fenntartotta a krízis-tematikát is): „Kuhn könyve annyiban nyitott új korszakot a tudományfilozófiában, és ezt azóta poszt-kuhniánus tudományfilozófiának nevezik, hogy Kuhn szembesítette a tudomány tényleges empirikus menetét a tudomány idealizált önképével, amit addig az analitikus tudományfilozófia kialakított. Eszerint a tudomány rögzített, szilárd és unikális normákat, ún. metodológiai szabályokat, előírásokat követve képes arra, hogy az igaz és a hamis állításokat elkülönítse egymástól, azaz igazságra, tudásra tegyen szert, igazolt igaz tudásra.”¹³

A válságból való kiindulás ellenére *A tudományfejlődés kérdőjelei* című kötetnek egészen más a hangütése, mint a korábbi cikkek: itt már nem ismertetéseket olvastunk, hanem együtt gondolkodó, mély elemzéseket. A válság már nem külső, hanem a sajátunk (is).

1997-ben Perecz László interjút készített Fehér Mártával¹⁴ a tudomány változó státuszáról, amely az akadémikus és posztakadémikus tudomány – az alapkutató és az

¹⁰ Fehér Márta–Hronszky Imre: Tudománytörténet és tudományforradalom. *Filozófiai Figyelő*, 1981/3–4. 302–325. A recenzált kötetet Kurt Bayertz szerkesztette: *Wissenschaftsgeschichte und wissenschaftliche Revolution*. Pahl-Rugenstein Verlag, 1981. Bayertz ekkor a brémai egyetem munkatársa volt, és ugyanebben az évben jelent meg *Wissenschaftstheorie und Paradigmenbegriff* című önálló kötete (Metzler, 1981).

¹¹ Fehér Márta: *A tudományfejlődés kérdőjelei. A tudományos elméletek inkommenzurabilitásának problémája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 17.

¹² Thomas Kuhn, i. m.

¹³ A mai tudományfilozófiai vitákról. A Sokal-botrány és ami mögötte van. Interjú Fehér Mártával. *Magyar Lettre*, 2005/56. 68. Az interjú arra keres választ, hogy a tudományelméletben és a tudományfilozófiában melyek az uralkodó kérdések manapság, mi áll a diskurzus középpontjában, és mi osztja meg a táborokat.

¹⁴ Perecz László: A posztakadémikus tudományig és tovább. *Magyar Tudomány*, 1997/7. 818–827.

alkalmazott kutatás – viszonyának kérdését is felvetette. Az interjú közvetlen apropója az úgynevezett Sokal-botrány¹⁵ volt. A cím, *A posztakadémikus tudományig és tovább* már sugallt egy nagyszabású programot: a „posztakadémikus tudomány” elméletének kidolgozását. Negatív értelemben ezt a tudományt egy szociológiai változás váltotta ki: az állami patronálás megszűnésével a tudományok infrastrukturális hátterét is a piaci szereplőknek kell biztosítaniuk. Episztemológiailag pedig a posztakadémikus tudomány (inkább tudománykép) Thomas Kuhn – majd Paul Feyerabend – nyomán jött létre; és erre erősített rá a posztmodern mint általános szellemi-kulturális irányzat. De itt nemcsak a meglévő tudományok új értelmezéséről van szó, hanem egy újfajta interdiszciplinaritás megjelenéséről és nem akadémiai szakok, különböző ismeretnyerő praktikák bevezetéséről. „[Ezek] éppen azért is bizonytalan értékűek, mert céljuk nem az univerzális, abszolút érdekmentes igazság [...], hanem a felhasználható és főleg az azonnali eredményt hozó eljárások kidolgozása.”¹⁶ Egy ilyen elmélet kidolgozása volt Fehér Márta utolsó teoretikus projektje.

Mind tudományos, mind oktatói tevékenységében meghatározó szerepet kapott a szigorúan logikus érvelés és bizonyítás módszere; ebben a tárgykörben iskolateremtő volt. Elérte, hogy az érveléstechnikát tantárgyként oktatták a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen.

Történeti–tudásszociológiai kutatásai révén nemzetközi hírnevet szerzett. A tudásszociológia mint tudományfilozófiai műfaj meghatározását a *Tudásszociológiai szöveggyűjtemény* (2005) előszavában foglalta össze: „A tudásszociológia (a tudmányszociológiától markánsan különbözően) általában az emberi megismerés és sajátosan a tudományos megismerés vizsgálatakor a megismerés társadalmi, társas beágyazottságából, meghatározottságából indul ki, s nem fogadja el az európai kultúrában több mint kétezer éve uralkodó episztemológiai individualizmus előfeltevéseit. A tudásszociológia nem tagadja a valódi individualitás mint eredmény lehetőségét, de a megismerő szubjektumot nem elszigetelt, magában álló atomnak tételezi, aki eleve kész (veleszületett) kognitív adottságokkal fordul a világ felé. Azokat a tényezőket, hatásokat kutatja, amelyek konstitutív és regulatív szerepet játszanak abban, hogy létrejöjjön a megismerő szubjektum, éppen a történetileg is meghatározott társas kapcsolatok formáló hatására és mindenkori közegében.”¹⁷

¹⁵ 1996 nyarán egy Alan Sokal nevű fizikus, a New York-i egyetem tanára egy jó nevű posztmodern társadalomtudományi folyóiratban, a *Social Text*-ben közölt egy írást *A határok átlépése: a kvantumgravitáció transzformatív hermeneutikája felé* címmel, amelyet a lap szerkesztői némi vita után lehoztak, de nem vették észre, hogy az egész egy nagy blöff, egy csínytevés a társadalomtudományok ellen. Erre úgy derült fény, hogy Sokal önleplező cikket tett közzé még azon a nyáron egy másik posztmodern társadalomtudományi folyóiratban, a *Lingua Francában* *Egy fizikus kísérlete a kulturális tudományokkal* címmel. Az esetnek komoly visszhangja támadt még Magyarországon is. I. m. 818.

¹⁶ Percz László, i. m. 822.

¹⁷ Fehér Márta: Előszó. In: Fehér Márta–Békés Vera (szerk.): *Tudásszociológiai szöveggyűjtemény*. Typotex, Budapest, 2005.

Közéleti tevékenysége: 1994 és 2000 között a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlésének képviselője volt, 1989-től a Filozófiai, valamint a Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottság tagja, a Magyar Filozófiai Társaság elnökségi tagja. 1991 és 1996 között Magyarország képviselője az Európai Analitikus Filozófiai Társaságban, 1987-től az Amerikai Tudományfilozófiai Társaság tagja. Alapító tag a Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaságban, a társaság folyóiratának, a *Polanyianának* pedig

főszerkesztője. Emellett az *International Studies in the Philosophy of Science* című folyóirat, a *Világosság* és a *Magyar Filozófiai Szemle* szerkesztőbizottságának is tagja volt.

Díjai: Széchenyi-díj (2005), a Magyar Filozófiai Társaság Életműdíja (2018).

Barátai és tanítványai 2002-ben, hatvanadik születésnapján a *Tudomány és történet* című, saját írásaikat tartalmazó tanulmánykötettel köszöntötték.¹⁸

► Műveiből

A variációs elv a fizika történetében. Egyetemi doktori értekezés. Budapest, 1970; A tudományfejlődés kumulativitásának mítoszai. *Világosság*, 1973/8–9.; *A tudományos problémától az elméletig.* Társszerző: Hársing László. Budapest, 1976; *A tudományos elméletek inkommenzurábilításának problémája.* Kandidátusi értekezés. Budapest, 1977; *Galileo and the Aristotelian Ideal of Science.* Oxford, 1982; A tudásszociológia mint tudományelmélet. *JANUS*, 1983; *A tudományfejlődés kérdőjelei.* Budapest, 1983; A poszt-pozitivist tudományfilozófia válsága. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1985; *Az analízis–szintézis módszere és a kauzális magyarázat Newtonnál.* Budapest, 1988; *Metodológiai történeti tanulmányok.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1992; *Changing Tools. Case Studies in the History of Scientific Methodology.* Budapest, 1995; *Lo naturaly lo artificial: un ensayo de clariciation conceptual.* In: Lopez Cerezo–LujanPalacios (szerk.): *Filosofía de la tecnología.* Madrid, 2001; Durkheim és Piaget. In: Felkai Gábor (szerk.): *Forrásvidékek.* Társadalomtudományi tanulmányok. Budapest, 2002; Az episztemológia morális dimenziója. In: *Bölcsélet és analízis.* Budapest, 2003; Az episztemológia morális dimenziója. Polányi Mihály tudományfilozófiájáról. In: Farkas Katalin–Orthmayr Imre (szerk.): *Bölcsélet és analízis.* Budapest, 2003; Párbeszéd az emberi gondolkodás második kopernikuszi fordulatról. Társszerző: Pléh Csaba. In: Gervain Judit–Pléh Csaba (szerk.): *Láthatatlan megismerés.* Budapest, 2004; Kuhn kognitív fordulata. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2005/3.; *Tudásszociológiai szöveggyűjtemény.* Társszerkesztő: Békés Vera. Budapest, 2005; *Kuhn és a relativizmus.* Társszerzők: Binzberger Viktor és Zemplén

¹⁸ Forrai Gábor–Margitay Tihámér (szerk.): *Tudomány és történet.* Typotex, Budapest, 2002.

Gábor. Budapest, 2007; A ráció világossága és a tudomány sötét oldala. In: Gurka Dezső (szerk.): *Tudósok a megismerés színterein: a romantikus tudományok és a 18–19. századi tudóssztereotípiák*. Budapest, 2012; Tudomány és liberalizmus. *Polanyiana*, 2015/24.; Az újrendezett kozmosz. In: Laki János–Székely László (szerk.): *A kopernikuszi fordulat fél évezred távlatában*. Budapest, 2017.

► Róla szóló irodalom

Percz László: A posztakadémikus tudományig és tovább. *Magyar Tudomány*, 1997/7.; Kelemen János: A tudományfejlődés kérdőjelei. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1984/10.; Licskó György: Fehér Márta. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; Békés Vera: *A hiányzó paradigma*. Debrecen, 1997; Forrai Gábor–Zemplén Gábor: Fehér Márta (1942–2020). *Magyar Filozófiai Szemle*, 2021/1.; Bíró Gábor: *Fehér Márta mosolya. Nekrológ*. *Quibit*, 2021. január 15. <https://qubit.hu/2021/01/15/feher-marta-mosolya> (Utolsó letöltés: 2023. január 20.)

Weiss János filozófus, az MTA doktora

G. HAVAS KATALIN

Filozófus

[Budapest, 1929. augusztus 28. – Budapest, 2011. március. 16.]

Sokat tett a logikus gondolkodás gyakorlati népszerűsítéséért. Meggyőződéssel vallotta, hogy játékos formában már egészen fiatal korban meg lehet ismertetni és meg lehet szerettetni az önálló, kritikai gondolkodást és a logikai értelemben vett helyes következtetések tudományát.

Édesapja Havas Rudolf könyvelő volt. Édesanyja Blum/Bán Rózsa. Három gyermekük született. Katalin férje Galántai József (1926–2004) történész, a történelemtudomány doktora volt, gyermekeik Veronika és István.

A budapesti Zsidó Gimnáziumban érettségizett 1948-ban, ahol Heller Ágnes évfolyamtársa volt. Felsőfokú tanulmányait a Színművészeti Főiskolán kezdte – olyan évfolyamtársakkal, mint Psota Irén, Váradi Hédi és Horváth Teri. Másodéves korában nem ment át a szűrővizsgán. Ezután sikeresen felvételizett a Pázmány Péter Tudományegyetem filozófia szakára, ahol 1952-ben szerzett filozófia szakos tanári diplomát. A végzés után, 1954-ig az Agrártudományi Egyetem Marxizmus–Leninizmus Tanszékén tanított. 1954–1958 között aspiráns volt az akkor a Lenin Intézetben tanító Jevgenyij Kazimirovics Vojsvillo, a moszkvai Lomonoszov Egyetem logikaprofesszora mellett, aki 1954 és 1955 között, két évig Budapesten tanított vendégprofesszorként. Miután Vojsvillo visszatért Moszkvába, Havas Katalin a Lomonoszov Egyetem levelező aspiránsa lett. 1958 februárjában itt védte meg *Az azonosság törvénye* című kandidátusi disszertációját, amelyben „a formális logika azonosságtörvénye hagyományos és modern értelmezésével” foglalkozott.¹ Tanulmánya könyvformában *Az azonosság törvénye a hagyományos és modern formális logikában* címmel jelent meg 1964-ben az Akadémiai Kiadónál. *A logikai objektumok természetéről* című akadémiai doktori értekezését 1977. november 1-jén védte meg.

Oktatói munkáját az 1958/1959-es tanévben a Közgazdasági Egyetemen folytatta, ahol formális logikát tanított, majd az 1959-es tanévben az ELTE Filozófiai Tanszékére

¹ Akadémiai Levéltár, 200. TMB 1528. G. Havas Katalin, önéletrajz.

került.² Miután megszerezte tudományos fokozatait, egyetemi adjunktus, majd docens lett. 1975-től az MTA Filozófiai Intézetében folytatta pályáját tudományos főmunkatárssi, majd tudományos tanácsadói beosztásban; nyugdíjba vonulásáig az Ismeretelméleti és Tudománymetodológiai Osztály vezetőjeként dolgozott. 1988. február–márciusban a University of Auckland vendégprofesszora volt Új-Zélandon.

Havas Katalin gondolkodására Fogarasi Béla³ és a már említett Jevgenyij Kazimirovics Vojsvillo⁴ voltak nagy befolyással. Az utóbbi sokat tett a matematikai logika elfogadtatásáért a marxista ideológián belül; ebben az időben ugyanis a matematikai (vagy formális) logika kiszorított helyzetben volt a dialektikus logikához képest.⁵

Ilyen szellemi háttérrel lett G. Havas Katalin a formális logika képviselője és művelője. Legfontosabb feladatának a hagyományos logika egyes kategóriáinak a korszerű matematikai logika eredményeit is figyelembe vevő felülvizsgálatát tartotta. Először 1968-ban jelent meg *Logika* című egyetemi jegyzete. Ezt követte 1973-ban *Formális logika* című könyve, majd 1974-ben következett *Formális logika filozófiai megközelítésben* című újabb jegyzete. Ezek közül a középső lett a legnépszerűbb, és ez jutott el a legszélesebb körhöz. Ennek fűlszövegében olvashatjuk: „A szerző sokéves egyetemi oktatói és tudománynépszerűsítő előadásainak tapasztalatait felhasználva olyan logikai kézikönyvet bocsát közre, amelyet egyaránt haszonnal olvashat a logikából vizsgázó diák és az érdeklődő olvasó. A könyv a filozófus szemszögéből tárgyalja a logikát, abból kiindulva, hogy a formális logika a helyes gondolkodás formáinak és törvényeinek tudománya, amely elsősorban a következtetések érvényességét, a megalapozott, meggyőző érvelések logikai feltételeit vizsgálja.”⁶

A hetvenes évek végén és a nyolcvanas években G. Havas Katalin sorra recenzeálta a szovjet szerzők műveit. 1977-ben jelent meg E. Iljenkov *A dialektikus logika* című könyve a Kossuth Kiadónál, amelyről rendkívül kritikus recenziót írt: „[A szerző] nem eléggé egyértelműen használja a hagyományos logika, metafizikus logika, formális logika kifejezéseket. Ennek elmulasztása valószínűleg azzal magyarázható, hogy annak, amit Iljenkov logikának nevez, ténylegesen nem sok köze van ahhoz, amivel a

² Uo. 1965 óta a Marxizmus–Leninizmus Egyetem Esti egyetem Központi tagozatán is rendszeresen tanított logikát.

³ Fogarasi Béla filozófus. Fő műve *Logika* címmel jelent meg 1951-ben. A korabeli értékelések művét a marxista logika – vagyis a dialektikus logika – megteremtésének tekintették. Írásai általában fokozottan ideologikusak, filozófiáját igyekezett megfeleltetni a személyi kultusz elvárásainak. Tudománypolitikusként jelentős szerepet játszott az MTA szovjet típusú akadémiaiá történő átszervezésében (1948–1949).

⁴ Jevgenyij Kazimirovics Vojsvillo (1913–2008). 1978-ban magyarul is megjelent *A fogalom* című könyve Katona Erzsébet fordításában a Gondolat Kiadónál. Egy akkori kritikusa szerint „rendkívül elmélyült kutatómunkával megírt, magas elméleti színvonalú könyvről” van szó; szerinte az az új és különösen korszerű a könyvben, hogy az „elsősorban a matematikai logikai aspektus következetes érvényesítése a fogalomelmélet területén”. Balázs Béla: Vojsvillo: A fogalom. *Pedagógiai Szemle*, 1979/3. 262–263.

⁵ 1972-ben Erdei László megalapította az ELTE-n az első magyarországi logikatanszéket, amelynek ő volt a vezetője. Fő műve, *Az ítélet dialektikus logikai elmélete* először 1971-ben jelent meg. Ebben azt írja: „Szimbolikus és dialektikus, általában formális és dialektikus logika között [...] minőségi különbség van, amennyiben az előbbi az absztrakt általánosítást, az utóbbi a konkrét általánosítást írja le; az előbbi általában a gondolatok formáját tartja szem előtt, az utóbbi viszont a gondolatok tartalmára helyezi át a hangsúlyt”. Erdei László: *Az ítélet dialektikus logikai elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971, 18.

⁶ G. Havas Katalin: *Formális logika*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973.

modern formális logika foglalkozik. De nem sok köze van ahhoz sem, amit általában logikának neveztek vagy neveznek.”⁷ G. Havas Katalin joggal gondolhatta úgy, hogy Vojsvillo úttörő munkássága után teljesen érthetetlen a „logika” szó használatának ez a súlyos deficitje: a dialektikus logika kifejezésének használata tulajdonképpen a „logika” diszkreditálásához vezet.

1978-ban jelent meg a Szovjet Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének szerzői kollektívája által írt orosz kötet a dialektikáról,⁸ amelyben társszerzőként Vojsvillo is részt vett. Ez a dialektika G. Havast is némileg mérsékeltebb megítélésre indította. Lemmer Lászlóval közösen írt recenziójában így összegez: „Az elmúlt években a dialektika kérdéseivel foglalkozó szovjet szakirodalom nem csak azzal hívja fel magára a figyelmet, hogy a korábban e témában megjelent publikációkhoz viszonyítva mennyiségileg jóval több ilyen munka lát napvilágot. Határozott minőségi változás is tapasztalható.”⁹ Mondhatnánk, hogy eddig ez egy egyszerű tiszteletkör. De aztán következik egy olyan mondat, amelyik elárulja, hogy mi volt a gond az eddigi dialektika-könyvekkel – a szovjetekkel, de nyilván a magyarokkal is. „Mind több az olyan tanulmány, amely fölülelemkedik a marxizmus klasszikusaitól vett idézetek népszerűsítő magyarázatán, nem marad meg a dialektika általános értelmezése körében.”¹⁰ Ez a megfogalmazás végeredményben két ellenvetést takar. (1) A dialektikus kézikönyvek és tankönyvek általában a klasszikusoktól származó citátumokat próbálnak populáris formában elmagyarázni; így kétségtelenül felmerül a dogmatizmus gyanúja. (2) A dialektika értelmezése könnyen átcúsíthat egy túl általános szintre.¹¹

G. Havas Katalin fő művének *Gondolkodás, nyelv, valóság a logikában* című könyve tekinthető, amely 1983-ban jelent meg.¹² A szerző nem új logikai rendszert akart kifejteni, hanem a logikát, a logikai gondolkodást elemzi egy erős ontológiai háttér előtt; a dialektikus materializmus bizonyos elemeinek becslését így nem sikerül megakadályozni. (Lukács György kései ontológiájának hatása világosan kitapintható: sőt a szerző néha maga is „a logika ontologizálásáról” beszél.) Maga a mű két részből áll: az első rész a filozófiai és a matematikai logika megkülönböztetéséről szól, a második pedig a „logikai objektumok” fogalmát bontja ki.

A logika kialakulását a szerző is a munkavégzésben horgonyozza le, de még inkább a munkamegosztásban. A tulajdonképpeni fizikai munkától elválik a munka előkészítő fázisa: itt helyezkednek el a tudományok, így a logika is. Szerinte a logika „a következő kérdésre adandó válaszból jött létre: Milyen feltételek mellett valósul meg az anyaginak a szellemi újratermelése? A ’filozófiai logika’ az ismeretek szerzésére alkalmas gondolkodás lehetséges formáit és törvényeit tanulmányozza.”¹³ A szerző megjegyzi,

⁷ Magyar Filozófiai Szemle, 1979/1–2. 225.

⁸ Dialektika naucsno go poznanija. Ocserk dialekticeszkov logiki. Nauka, Moszkva, 1978.

⁹ G. Havas Katalin–Lemmer László: A tudományos megismerés dialektikája. Magyar Filozófiai Szemle, 1982/3. 393.

¹⁰ Uo.

¹¹ Ez a két fenntartás indirekt módon az Erdei által képviselt pozícióra is vonatkozik, sőt talán elsősorban arra.

¹² G. Havas Katalin: Gondolkodás, nyelv, valóság a logikában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, 10.

¹³ I. m. 34.

hogy a marxista filozófiában a „filozófiai logikát” gyakran azonosítják a dialektikus logikával – ez azonban szerintem alapvetően elhibázott nézet. Ismét előkerül Iljenkov már említett könyve, amelynek döntő problémája az, hogy nem akar tudomást venni a „logika” szó mai jelentéséről. „Matematikai logikán” viszont speciálisan a matematika tudományának megalapozását érti.¹⁴

A „logikai objektumok” elmélete esetében G. Havas Rényi Alfréd egyik terminusából indul ki, aki egy tanulmányának címről azt mondja: „Talán helyesebb lett volna, ha a cím így hangzik: 'A matematikai fák elmélete', hiszen a 'fák', amelyekről beszélni szándékozom, valójában *matematikai objektumok*, nevezetesen bizonyos típusú gráfok.”¹⁵ És ha a matematikai logika a filozófiai logika része, akkor ezt a fogalmat miért ne lehetne átvinni a filozófiára is? Ezután nem keressük ennek a transzformációnak a lehetőségeit, hanem a szerző – mintegy definíciós gesztussal – kimondja: a logikai objektumok „a gondolkodási formák és törvények”.¹⁶ Ezután G. Havas Katalin a „filozófiai logikán” belül alkalmazta a „releváns logika” fogalmát. „A releváns logika a modern logika egész eddigi értékeléséhez új szempontokat ad, és az eddigi modern logikai rendszerek bármelyikénél élesebben aláhúzza, hogy a logika központi feladata a tudományban és a köznyelvben megnyilvánuló gondolkodás logikai analízise...”¹⁷

A nyolcvanas évektől egyre határozottabban fordult olyan logikai tudományelméleti problémák felé, amelyek kezelésében eredményesnek ígérkeztek az újabb, nem klasszikus logikai megközelítések. Ilyen volt mindenekelőtt a brazil Newton Carneiro Affonso da Costa nevével fémjelzett parakonzisztens logikai irányzat, amelynek célja, hogy nem triviális ellentmondásokat és inkonzisztenciákat tárjon fel, elemezzen, és egyéb ellentmondásfajtáktól elkülönítve definiálja azokat valamely adott tudományos rendszerben.

G. Havas Katalin sokat tett a logikus gondolkodás gyakorlati népszerűsítéséért. Meggyőződéssel vallotta, hogy játékos formában már egészen fiatal korban meg lehet ismertetni és meg lehet szerettetni az önálló, kritikai gondolkodást és a logikai értelem-ben vett helyes következtetések tudományát. Először 1982-ben a Móra Kiadónál jelent meg *Így logikus!*¹⁸ című könyve, amely több kiadást is megért. A szerző a mindennapi életben meg tapasztalható kognitív helyzetek elemzésével, majd az egyes játékok logikai elemzéséből kiindulva az általános érvelési módszertan értelmében az úgynevezett alkalmazott logikával foglalkozik. Megismertet az érvelés egyes formáival és műveleteivel, amelyeket a tudományos megismerés folyamatában, valamint a gondolkodást igénylő mindennapi tevékenységekben alkalmazunk. A könyv szellemes párbeszédek-kel keresztül, szórakoztató módon közvetíti a tanulást. Angol nyelven is megjelent

¹⁴ I. m. 35.

¹⁵ Rényi Alfréd: *Napló az információelméletéről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976, 164. (Kiemelés a szerzőtől.)

¹⁶ G. Havas Katalin: *Gondolkodás, nyelv, valóság a logikában*, i. m. 130.

¹⁷ I. m. 80.

¹⁸ A könyvben szereplő „Logikus Vera” és „Pisti gyerek” karaktereket saját gyermekeiről nevezte el. Havas Katalin lányának, Horváth Veronikának a szíves közlése, 2022. november 18.

Családjával 1994-ben

It's logical! címmel 1999-ben Amszterdamban és Atlantában a Rodopi Kiadónál. G. Havas Katalin az egyik kezdeményezője volt, hogy a magyar filozófusok és pedagógusok is megismerkedjenek az amerikai Matthew Lipman által alapított „Philosophy for Children”¹⁹ program tematikájával, tananyagaival és gyakorlatával. Igen sokat tett azért, hogy Magyarország is aktívan bekapcsolódjon a gyermekfilozófiai világmozgalomba.

Tagja volt az Oktatási Minisztérium Logikai Albizottságának, az MTA Filozófiai Bizottság Logikai Albizottságának, valamint a Nemzetközi Tudományfilozófiai Akadémia rendes tagja és a Centro Superiore di Logica e Scienze nemzetközi szervezétének magyarországi konzultánsa. Maga is több nemzetközi konferenciát szervezett, és ezeken előadásokat tartott. A filozófiai diákolimpia magyarországi delegációinak szervezője, felkészítője volt. Lukács József akadémikus váratlan halála (1987) után a Filozófiai Társaságok Nemzetközi Szövetsége elnökségének tagjai közé választották.

► Műveiből

Formális logika. Budapest, 1973; *Mit? Hogyan?* Társszerzők: Csányi Miklós, Firon András, Máté Lajos. Budapest, 1973; *Logika és valóság. Magyar Filozófiai Szemle*, 1976/6.; *Könyv és olvasás egy nagyüzem életében I.* Társszerző: V. Kulcsár Júlia. Budapest, 1980; Frege realizmu-

¹⁹ Matthew Lipman (1923–2010) „Philosophy for Children” elnevezésű programját annak felismerését követően dolgozta ki, hogy a hatvanas évek forrongó egyetemi diákságának oktatójaként komoly hiányosságokat tapasztalt a hallgatók érvelési technikája, illetve a vitatkozó fél érveinek akceptálása tekintetében. Arra jutott, hogy a logikai kritikai gondolkodás élményét mint közösségi élményt már alsó tagozaton vagy akár az óvodai foglalkozásokon érdemes megismertetni – természetesen megfelelő szakértelemmel kidolgozott és felépített oktatói program és speciális tankönyv, illetve tanári kézikönyv sorozat alapján –, majd egészen 16–17 éves korig célszerű gyakoroltatni. Lipman szerint a kérdező közösség (community of inquiry) legfontosabb jellemzői az önkorrekció és a kontextusérzékenység, vagyis a diákok folyamatosan keressék és igyekezzenek kijavítani saját hibáikat, illetve képesek legyenek mindig az adott kontextus függvényében gondolkodni úgy, hogy közben tiszteltben tartják valamennyi sajátos kontextus egyediségét.

sa. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1980/1.; Vannak-e tartalom nélküli formák a logikában? *Magyar Filozófiai Szemle*, 1980/2.; *Így logikus!* Budapest, 1982, 2002; *Gondolkodás, nyelv, valóság a logikában*. Budapest, 1983 (angolul is); Tagadás, ellentmondás, igazság a parakonzisztens logikai rendszerekben. *Doxa – Filozófiai műhely*, 1985/5.; *Logic and Dialectic*. Budapest, 1989; *Thought, Language and Reality in Logic*. Budapest, 1993; „Fordulóponton az emberiség”. XIX. Filozófiai Világkongresszus, Moszkva, 1993. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1994/13.; *Arisztotelésztől napjainkig. Logika vagy logikák?* Budapest, 1995, 2001; *Gyermekfilozófia. Szöveggyűjtemény I–II*. Többekkel. Budapest, 1997; Mathematics and Logics. Hungarian Traditions and Non Classical Logic. *Philosophy of Mathematics Today*, 1997/22.; Gondolkodni kell tanítanunk! *Iskolakultúra*, 1999; *It's logical!* Amszterdam–Atlanta, 1999.

► Róla szóló irodalom

Solt Kornél: G. Havas Katalin: „Formális logika”. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1974/5.; Laki János: G. Havas Katalin: *Gondolkodás, nyelv, valóság a logikában*. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1985/87.; Rózsahegyi Tiborné: A gyermekek bevezetése a filozófiába. *Iskolakultúra*, 1999/9.

Weiss János filozófus, az MTA doktora

HELLER ÁGNES

Filozófus, az MTA rendes tagja

[Budapest, 1929. május 12. – Balatonalmádi, 2019. július 19.]

Az egyik legtekintélyesebb kortárs gondolkodó volt.

Édesapja Heller Pál ügyvéd volt, akinek felmenői a Monarchia-korabeli Bécs középosztályához tartoztak. Édesanyja, Ligeti Angyalka Budapesten élt, vidéki (balatonfüredi) szőlősgazda és borkereskedő családból származott. Heller Ágnes legfontosabb női példaképe apai nagyanyja, Meller Zsófia volt, aki az első női hallgatók egyikeként a Bécsi Egyetemen történelmet és germanisztikát tanult. Első férje Hermann István, akivel 1963-ban elváltak; második férje Fehér Ferenc filozófus (1933–1994). Gyermekai Hermann Zsuzsa (1952) és Fehér György (1964).

Heller Ágnes a Lukács György utáni korszak legjelentősebb magyar filozófus egyénisége. Saját elbeszélése szerint „védett gyermekora” volt. Nem voltak gazdagok, de a szülei jól megértették egymást. „A szüleim 1927-ben kötöttek házasságot egymással. Teljesen különböző emberek voltak, eltérő társadalmi háttérrel és hagyományokkal. Csak egyvalami kötötte össze őket, és pedig az, hogy mindketten szerették az életet.”¹ 1939-ben a budapesti Zsidó Gimnáziumba került. „Az új iskolában a diákok végre olyan dolgok iránt is érdeklődtek, amelyek engem is foglalkoztattak. Tudtuk, hogy a háború küszöbén állunk. [...] Még voltunk győződve róla, hogy hamarosan mind meghalunk, és éppen ezért arra koncentráltunk, hogy legalább ebben a szűkre szabott időben ki-elégítsük a kíváncsiságunkat. Tanulni akartunk, amíg csak meg nem halunk.”² Kislány korában, a zsidóüldözések idején többször is sikerült megmenekülnie a gyilkosságoktól és a deportálástól. Édesapja Auschwitzban vesztette életét, és számos közelebbi és távolabbi rokona is a holokauszt áldozata lett. (Köztük első szerelme is.) A háború utáni helyzetről ezt mondta: „Így vesztettem el 1945-re mindenkit, akit valaha szerettem. Sosem feledkeztem meg róluk, de nem gyászoltam meg igazán a halottaimat. Nem volt időnk a gyászra, ugyanis minden időnköt leköttette az, hogy életben maradjunk.”³

¹ Heller Ágnes: *A véletlen értéke*. Budapest, 2019, 23.

² Uo. 40.

³ Uo. 65–66.

Heller Ágnes 1947 nyarán érettségizett, majd ősszel a Pázmány Péter Tudományegyetemen kezdte meg tanulmányait, fizika szakon. Akkori barátja, Hermann István – akivel egy évvel később házasságot kötött – azonban hamarosan elvitte Lukács György egyik előadására. Az előadás címe *A kultúrfilozófia története Kanttól Hegelig*⁴ volt. „Egy kutya szót sem értettem az egészből, csak azt az egyet, hogy ez az, amit nekem meg kell értenem. Az egész életemet fölteszem arra, hogy ezt megértsem. A fizikát töröltettem az indexemből, és átmentem a filozófiára, hogy ezt megértsem.”⁵ Lukácsot 1949 nyarán, közvetlenül a Rajk-per szomszédságában elementáris erejű támadás érte. Ez hallgatóit is megviselte és megfélemlítette, csak mintegy nyolc-tíz diák maradt a padosorokban. Heller Ágnes ettől kezdve tartozott Lukács legszűkebb tanítványi köréhez, és csakhamar e kör igazi vezéregyénisége lett.

1951-ben magyar–filozófia szakos diplomát szerzett, és még ebben az évben TMB-aspiráns lett Lukács György mellett. 1955-ben megszerezte a kandidátusi fokozatot *Csernyisevskij etikája (Az értelmes önzés problémája)* című disszertációjával. A munka elkészítésében segítette, hogy Lukácsot helyettesítve, illetve Lukács megbízásából nagyelőadásokat tartott ebben a témában az ELTE-n és az 1952-ben létrehozott Lenin Intézetben. 1953–1956 között az Akadémia Filozófiai Főbizottságának tagja volt. 1956-ban alapvető jelentőségű felszólalással jelentkezett a Petőfi Kör filozófus-vitáján. „’56 előtt minden rettenetes volt, mert nem tudtam kigyógyulni a Holocaustból. Először cionista voltam, aztán kommunista, utáltam a pártot, amelynek tagja voltam, noha hittem az eszméiben. Felszabadulni ’56-ban szabadultam fel. ’56 után az egész életem története minden hibájával, örültségével, zavarával, meggyőződésével együtt, amelyeket ma már nem osztok, minden külső abnormitása ellenére normális kerékvágásban folyt tovább. A titkosrendőrség ellenére, az elbocsátások ellenére, az üldöztetések ellenére, az emigráció ellenére – mindez mai szemmel nézve abnormális, de maga az élet normális volt.”⁶ A forradalom után, 1958-ban fegyelmeivel elküldték az egyetemről, és néhány évig, 1958 és 1963 között gimnáziumban tanított.

1963-ban visszakerült a tudományos életbe. 1973-ig az MTA Szociológiai Kutatócsoportjában dolgozott. 1967-ben a filozófiatudományok doktora lett *Az aristotelési etika és az antik ethos* című könyvével. A hatvanas évek közepe táján jött létre az a kör, amelyet általában Budapesti Iskolának neveznek (tagjai: Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Márkus György és Vajda Mihály). Lukácsot a párt 1967-ben visszavette tagjai sorába, majd halála (1971) után elkezdték leválasztani róla a tanítványokat. Így 1973 elején az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség több folyóiratban is közzétett egy állásfoglalást „néhány kutató antimarxista nézeteiről”. Ennek következtében Lukács közvetlen tanítványai és az úgynevezett Lukács-óvoda tagjai is elvesztették állásaikat, majd publikációs tilalom alá kerültek. Heller Ágnes 1977-ben – miután

⁴ Lukács György (1885–1971) filozófus, esztéta, egyetemi tanár, az MTA tagja. Lukács 1945 késő nyarán tért vissza Magyarországra.

⁵ Heller Ágnes–Kőbányai János: *Bicikliző majom*. Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 69.

⁶ Uo. 51–52.

Heller Ágnes és Fehér Ferenc (akiket „Törpe” és „Góliát” fedőnéven figyelt az állambiztonság), valamint Kadarkay Árpád és felesége a budapesti Berlin étterem bejáratánál a közös ebéd utáni búcsúzkodás közben 1972. július 19-én

nagy nehezen útlevelet kaptak – Ausztráliába emigrált a családjával; a melbourne-i La Trobe Egyetem szociológiai professzora lett.

1986-ban – Hannah Arendt utódjaként – kinevezték a New York-i New School for Social Research filozófiai fakultásának professzorává. A rendszerváltás után fél évet az Amerikai Egyesült Államokban, fél évet itthon töltött. 1999-ben vonult nyugdíjba a New Schoolról. Ettől kezdve sokat utazott, de alapvetően Budapesten élt. 1990-től már hazajárt filozófiai előadásokat tartani a szegedi József Attila Tudományegyetemre (1994) és a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemre. 1995-ben habilitált. 1995-től 1999-ig, nyugdíjazásáig az ELTE Esztétika Tanszékén tanított. 1990-ben lett az MTA levelező tagja, majd 1995-ben rendes tagja.⁷

Tudományos pályáját ő maga *Filozófiám története* című könyvében, illetve előadás-sorozatóban a következőképpen korszakolta.

1. Tanulóévek (1950–1965). A filozófiai önéletrajz nem a születéssel kezdődik, hanem a pályaválasztással, a szellemi érdeklődés kialakulásával. De ahogy lenni szokott, az ebben a korban született írók visszatekintve kezdetlegesnek tűnnek, sőt Heller egyenesen „primitívnek” nevezi őket. Az életmű kiindulópontján két előadás-sorozat áll: az egyik a filozófia történetével, a másik az etikával foglalkozott. Mindkettőből készült jegyzet. A filozófiatörténeti előadásokról Heller azt állította, hogy az

⁷ Lásd Weiss János: Születésnap csokor. *Holmi*, 2011/4. <https://www.holmi.org/2011/04/weiss-janos-szulesnap-csokor-heller-agnes-filozofiam-tortenete-heller-agnes-a-filozofia-radikalizmus-heller-agnes-az-erzelmek-elmelete-rozsa-erzsebet-se-felelem-se-keseruseg> (Utolsó letöltés: 2022. október 10.)

egyes szerzőket a Lukácstól tanult marxista frazeológiával mutatta be és elemezte. (Minden a történelmi háttér felvázolásával kezdődik, majd jön a marxista szempontok alapján történő értékelés, dicséret vagy feddés, aztán következik az adott filozófus beillesztése az emberiség gondolkodásának történetébe mint haladásfolyamatba, és végül az egész beágyazódik a filozófia tudományossá válásának folyamatába.) Ezeket a jegyzeteket az egyetemisták még a nyolcvanas évek első felében is használták egy-egy vizsgára készülve. Az etikai előadások pedig *Bevezetés az általános etikába* címmel jelentek meg, egyetemi jegyzetként. Később az előadások folytatásaként készült el a Csernisevszkij-könyv, amely egyben Heller kandidátusi értekezése is volt.

A *Magyar Filozófiai Szemle* 1957-ben indult útjára Fogarasi Béla főszerkesztésével. Heller Ágnes a szerkesztőbizottság tagja volt, és az első számban egyedül az ő neve szerepel szerkesztőként. Ebben a számban jelent meg Makai Mária tanulmánya a Csernisevszkij-könyvről *Kritikai megjegyzések egy marxista munkához* címmel.⁸ 1960-ban, amikor Fogarasi Béla, Heller egyik mestere és az első főszerkesztő már nem élt, Lukács György kegyvesztetté vált, ő maga pedig „száműzetésben” gimnáziumban tanított, Földesi Tamás és Makai Mária⁹ elsőprő erejű támadást indítottak ellene a szemle hasábjain. Heller a saját filozófiájáról szóló előadásokban emlékeztetből hivatkozott erre a támadásra; ilyen szörnyű és rosszindulatú kritikával valószínűleg soha nem találkozott későbbi pályáján. A bírálók azt írták, hogy a 27–28 éves fiatal filozófusnő akadályozza az „ellenforradalom” utáni újjáépítési munkát. De bármennyire döbbenetes hatású is volt ez a denunciókritika, Heller nem engedte eltéríteni magát. 1970-ben alig-alig átdolgozva, könyvként is megjelentette a jegyzetet *A szándéktól a következményig* címmel.

2. A dialógus évei (1965–1980).¹⁰ Ezt a korszakot azért nevezhetjük a dialógus éveinek, mert ebben az időben alakult meg az a csoportosulás, amelyet Lukács maga Budapesti Iskolának nevezett. Márkus György alkalmasabbnak tartaná a „Lukácsiskola” elnevezést. „Heller Ágnes volt ennek az egykori iskolának a legjelentősebb képviselője. S úgy hiszem, ő az, aki ma is a legmelegebben, talán egy bizonyos nosztalgiával is emlékszik vissza rá.”¹¹ Majd valamivel később Márkus így folytatja: „Ám mind ’68 előtt, mind utána, mindaddig, amíg ez a vegyes érdeklődésű kis csoport egy iskolát alkotott, Ágnes volt – mind kifelé, mind befelé – annak központi személyisége. Ehhez biztos hozzájárult, hogy Lukács [...] kétségtelenül őt tekintette filozófiája letéteményesének, intenciói leghivatottabb folytatójának.”¹²

⁸ Makai Mária: *Kritikai megjegyzések egy marxista munkához. Magyar Filozófiai Szemle*, 1957/1. 169–178.

⁹ Makai Mária–Földesi Tamás: Az etikai revizionizmus kritikájához. Heller Ágnes etikai nézeteinek bírálata. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1960/1–2. 33–99., 203–293.

¹⁰ Talán nincs túl nagy jelentősége, de én ezt a korszakot az emigrációval, vagyis az 1977-es évvel zártam volna le. Így a korszak Lukács nyolcvanadik születésnapja és a száműzetés közötti bő egy évtizedet fogná át. – Az életrajz írójának megjegyzése.

¹¹ Márkus György: *Nem kérem vissza az iskolapénzt. Múlt és Jövő*, 2009/2. 6.

¹² I. m. 9.

3. Az építkezés és az intervenció évei (1980–1995). A Lukács-iskola a hetvenes évek közepén, illetve második felében szétesett. A marxizmus reneszánsza összetartotta az iskolát, a marxi koncepció bírálata viszont szétzilálta. Érdekes módon Heller viszont nem ebben látta a szétesés okát, hanem inkább abban, hogy egy átfogó koncepción kezdett el dolgozni, amelynek címszava a „szociálintropológia” volt. Ekkor összegabalyodtak a hatások és az ellenhatások, a belső viták elvesztették megtermékenyítő erejüket. Létrejött egy közös gondolati kincs, amelyből azonban kontrollálatlan és átláthatatlan belső mozgások indultak ki – vagyis sorra jöttek létre a „jól megalapozott”, de egymással összeegyeztethetetlen belátások. A végeérhetetlen vitákban kialakult az iskola sajátos, belső tudatalattija, amelyben két alapvető kérdés szerepelt: hogyan kellene viszonyulni egyrészt a reálisan létező szocializmushoz, másrészt a marxi elmélethez. A két kérdés persze fordított sorrendben vetődött fel: a Lukács-tanítványok a marxi koncepció bírálataán keresztül közeledtek a reálisan létező szocializmus kritikájához.
4. Vándorévek (1995–2009). Lukács többször elmondta, hogy hetvenéves korában kezdte el írni élete fő művét, amely persze nem lett a fő műve. Heller Ágnes hatvanöt éves korában egy egészen más munkastílust választott. Heller ezt a korszakát az utazásokon keresztül határozta meg, és ez a meghatározás nem pusztán külsődleges. Az utazások mögött általában meghívások, konferenciák és különböző ünnepségek álltak. Ezt összefoglalóan konferenciaüzemnek is nevezhetjük. És igaz ugyan, hogy ennek voltak bizonyos külsődleges szempontjai – filozófiai társaságok, különböző egyesületek stb. így igazolják saját létüket –, de mégiscsak lehetőséget teremtenek a filozófusok számára a találkozásra. Heller Ágnes azok közé tartozott, akik a konferenciaüzem kihívásait munkásságuk produktív forrásává tudták tenni. „Minden konferenciára kell egy előadást írni. Ahhoz a régi, lelkiismeretes generációhoz tartozom, amely számára íratlan szabály volt, sőt még ma is az, hogy ugyanazt az előadást ugyanazon a nyelven kétszer nem tartjuk meg – még a világ legkülönbözőbb tájain sem. Továbbá, hogy megjelent írást nem adunk elő, még akkor sem, ha a folyóiratot vagy a kötetet, melyben megjelent, az égvilágon senki sem olvassa.”¹³

Díjai, kitüntetései: Lessing-díj (Hamburg, 1981), Hannah Arendt Professor of Philosophy (Bréma, 1995), Széchenyi-díj (1995). Díszdoktorrá avatták: Melbourne (1996), Buenos Aires (1997), Innsbruck (2015). 2004-ben megkapta a Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztjét. Európai Parlament Olasz Szekciója kitüntetése (2004), Firenze város kitüntetése (2004), Pro Scientia aranyérem (2005), Sonning-díj (2006), Hermann Cohen-díj (2007). Budapest díszpolgára (2008), Goethe-érem (2010), MSZP Közéleti

¹³ Heller Ágnes: *Filozófiám története*. Múlt és Jövő. Budapest, 2009, 243.

díj (2011), Concordia-díj (Bécs, 2012), Carl von Ossietzky-díj (2012), Magyar Filozófiai Társaság életműdíja (2017), Manès Sperber-díj (2018), Friedrich Nietzsche-díj (posztumusz, 2019).

2019. július 19-én úszni ment a balatonalmádi strandról, ám a parton hiába várták barátai, nem tért vissza. Néhány órával később a rendőrség is megerősítette a hírt, miszerint a 90 éves filozófusnő a Balatonba fulladt. Július 29-én helyezték végső nyugalomra a Kozma utcai izraelita temetőben.

Emmanuel Macron francia elnök Heller Ágnes sírjánál a Kozma utcai temetőben 2021. december 13-án

► Műveiből

Az erkölcsi normák felbomlása – Etikai kérdések Kosztolányi Dezső munkásságában. Budapest, 1957; *Az aristotelési etika és az antik ethos.* Budapest, 1966; *A reneszánsz ember.* Budapest, 1967; *Érték és történelem. Tanulmányok.* Budapest, 1969; *A mindennapi élet.* Budapest, 1970; *A szándéktól a következményig. Előadások az általános etikáról.* Budapest, 1970; *Portrévázlatok az etika történetéből.* Budapest, 1976; *Az ösztönök. Az érzelmek elmélete.* Társszerző: Fehér Ferenc. Budapest, 1978; *Egy forradalom üzenete. Magyarország, 1956.* Budapest, 1989; *Az igazságosságon túl.* Budapest, 1990; *Diktatúra a szükségletek felett.* Társszerzők: Fehér Ferenc és Márkus György. Budapest, 1991; *Szilveszteri szimpózium.* Budapest, 1992; *A modernitás ingája.* Társszerző: Fehér Ferenc. Budapest, 1993; *Nietzsche és a Parsifal. Prolegomena*

egy személyiségetikához. Budapest, 1994; *Általános etika.* Budapest, 1994; *Morálfilozófia.* Budapest, 1996; *Az idegen.* Budapest, 1997; *Bicikliző majom.* Társszerző: Kőbányai János. Budapest, 1998; *A szép fogalma.* Budapest, 1998; *Költészet és gondolkodás.* Budapest, 1998; *Személyiségetika.* Budapest, 1999; *A zsidó Jézus feltámadása.* Budapest, 2000; *Kizökkent idő. Shakespeare, a történelemfilozófus.* 1–2. kötet. Budapest, 2000; *A történelem elmélete.* Társszerző: Fehér Ferenc. Budapest, 2001; *Marx és a modernitás.* Budapest, Budapest, 2002; *Auschwitz és Gulág.* Budapest, 2002; *Pikareszk Auschwitz árnyékában. Négy tanulmány.* Budapest, 2003; *A „zsidókérdés” megoldhatatlansága. Mért születtem hébernek, mért nem inkább négernek?* Budapest, 2004; *Megtestesülés. Filozófiai esszék.* Debrecen, 2005; *Ímhol vagyok. A Genézis könyvének filozófiai értelmezései.* Budapest, 2006; *Trauma.* Budapest, 2006; *A halhatatlan komédia. A komikum a művészetben, az irodalomban és az életben.* Budapest, 2007; *Sámson. Erősz és Thanatosz a Bírák könyvében.* Budapest, 2007; *New York-nosztalgia.* Budapest, 2008; *Kertész Imre – Négy töredék.* Budapest, 2009; *Filozófiám története.* Budapest, 2009; *A mai történelmi regény.* Budapest, 2010; *Az álom filozófiája.* Budapest, 2011; *Olvasónapló, 2012–2013.* Budapest, 2013; *Olvasónapló, 2013–2014.* Budapest, 2014; *Az önéletrajzi emlékezés filozófiája.* Budapest, 2015; *Olvasónapló, 2014–2015.* Budapest, 2015; *Olvasónapló, 2015–2016.* Budapest, 2016; *A filozófia rövid története gólyáknak.* 1–3. kötet. Budapest, 2016–2018; *Olvasónapló, 2015–2017.* Budapest, 2017; *Olvasónapló, 2017–2018.* Budapest, 2018; *Filozófiai lábjegyzetek.* Szerk. Daróczi Enikő, Laczkó Sándor, Weiss János. Budapest, 2020.

► Róla szóló irodalom

Weiss János: Születésnap csokor. *Holmi*, 2011/4.; Licskó György: Heller Ágnes. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010; Weiss János: *Lukács György és tanítványai.* Budapest, 2018; *Heller Ágnes-ünnep – 90.* Szerk. Kőbányai János. Budapest, 2019; Georg Hauptfeld: *A véletlen értéke. Heller Ágnes életéről és koráról.* Budapest, 2019; Vajda Mihály: Filozófia – reflexív vagy építő? In: *Önéletrajz és filozófia. Tanulmányok Heller Ágnes emlékére.* Szerk. Kis-Jakab Dóra és Szücs László. Budapest, 2022; Perecz László: A diszkontinuitás és a kontinuitás. Uo.; Branczeiz Anna: *Önéletrajzi filozófia.* Heller Ágnes *A bicikliző majom* és *A véletlen értéke* című interjúköteteiről. Uo.; Császár Andrea Mária: Az (ön)életrajzi portré mint koncepció Hannah Arendt életművében. Uo.

Weiss János filozófus, az MTA doktora

NEUMER KATALIN

Filozófus, filozófiatörténész

[Budapest, 1956. november 20. – Budapest, 2015. augusztus 10.]

Kiváló filozófiatörténész volt, a magyar és az osztrák filozófia történetéről szóló írásai mértékadónak számítanak. Számos jelentős művet publikált a 18–19. századi nyelv-filozófiáról, de érdeklődésének középpontjában egész életében Ludwig Wittgenstein késői munkássága állt.

Édesanyja Gyulai Valéria ének-zene tanár volt; édesapját, Neumer Árpádot még 1973-ban elvesztette.¹ Általános és középiskolai tanulmányait 1963 és 1975 között a Fazekas Mihály Fővárosi Gyakorló Általános Iskolában és Gimnáziumban végezte, ahol még hetedik osztályos általános iskolás korában megosztott első helyet ért el egy könyvkiadó „olvasónapló” pályázatán.² Az olvasónapló-írás mint intellektuális tevékenység – tágabb értelemben: értő elmélyedés a szövegekben, származzanak azok akár a kulturális kánon periferiájáról, akár nagymesterek életműveinek mélyrétegeiből, majd pedig az olvasottak rögzítése és megosztása értő szakmatársakkal – talán egyfajta szimbolikus elővételezéseként is tekinthető Neumer Katalin későbbi, felnőtt értelmiségi pályájának.

Az ehhez a szerephez vezető út első lépéseként az érettségi megszerzését követően megkezdte tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar–orosz szakpárján, majd – élve a korabeli bölcsészkarai rendszernek a jeles előmenetelű hallgatók számára megnyitott speciális lehetőségével – az 1976/1977-es tanévtől harmadik szakként felvette a filozófiát is. (Az orosz szakot az első szigorlat letétele után nem folytatta tovább.) Tanulmányai során két éven át népköztársasági ösztöndíjban részesült. 1981 júniusában kitüntetéses magyar nyelv és irodalom szakos tanár, valamint filozófiai előadói oklevelet szerzett. A következő évben a minisztérium Felsőoktatási Tanulmányi Érdemérmét is elnyerte.

¹ Vö. OSZK Gyászjelentések (<https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/421851> (Utoljára letöltve: 2023. május 31). – A külön nem jelölt életrajzi adatok Neumer Katalinnak az Akadémiai Levéltárban található kandidátusi és MTA doktori dossziéjából származnak. Jelletük: Akadémiai Levéltár 200. TMB 4125/3. (kandidátusi dosszié) és 201. DT. 79/3. (MTA doktora).

² *Pajtás*. A Magyar Úttörők Szövetségének Központi Lapja, 1971. július 1. [számozatlan] 12.

A hetvenes évek, Neumer Katalin intellektuális érlelődésének időszaka korszakforduló volt a magyar filozófiában. Lukács György halálát (1971. június 4.) és a tágabb politikai „visszarendeződés” előterében lezajló úgynevezett filozófuspert (1973) követően a filozófia egyetemi és akadémiai tudományos művelése kevésbé ideologikus lett – ezzel párhuzamosan a fennálló társadalmi rendszerrel szembeni kritikus fellépés lehetősége átkerült inkább a közgazdaság-tudomány és más társadalomtudományok térfelére –, miközben a filozófia tudományos igényű művelésében az évtized végére előtérbe kerültek a neutrális, ugyanakkor professzionálisabb filozófiatörténeti kutatások. Ezt nevezik a szűkös vonatkozó szakirodalomban „a magyar filozófia történelmi fordulatának”.³ Ennek az átalakulási folyamatnak a filozófia szerepfelfogásában – amelynek kiteljesedésére éppen Neumer Katalin tragikusan félbeszakadt pályája nyújtotta az egyik legszebb példát – kevésbé ismert intézménytörténeti dimenziója, hogy a reformer (korabeli kifejezéssel: revizionista) marxista filozófusok mellett a pártvezetés szankciókkal sújtotta az ortodox (korabeli kifejezéssel: szektariánus-dogmatikus) frakciót is. E folyamatok keretében került át az ELTE-re az 1957-ben alapított MTA Filozófiai Kutatóintézet – hogy rögtön megemlítsük az érett Neumer tudományos működésének fő színterét – akkori osztályvezetője, Lukács József (1922–1987), aki az „ideológiai tanszékek csoportjának” átszervezése során 1972/1973-ban létrehozott (Marxista) Filozófia II. Tanszék vezetője lett az egyetemen. Lukács József 1978-ban visszakерült az MTA Filozófiai Kutatóintézetébe, és igazgatósága az MTA Filozófiai Kutatóintézet történetének második „fénykorává” vált.⁴ Ebben az időszakban érkezett oda Neumer is – igaz, Lukács váratlan halálát (1987. január 7.) követően, de még az intézetnek a rendszerváltással bekövetkező reorientációs krízisét megelőzően.

A fiatal Neumer Katalin intellektuális kibontakozásának pályája már-már példaszerűen egyenes, teleologikus volt. Első publikációiban, a *Magyar Filozófiai Szemle* hasábjain még egyetemi hallgatóként közölt recenzióiban rögtön megmutatta filozófiatörténész–olvasói oroszlánkörmeit. Amikor recenzálásra kezébe adták – talán az egyetemen tanszékvezető Hermann István (1925–1986) révén – az olasz filozófiatörténész és kommunista politikus Pasquale Salvucci (1924–1996) esszéinek frissen megjelent magyar fordítását, akkor a másodéves filozófushallgató Neumer nemcsak azt mutatta ki, hogy „félígazságnak kell tartanunk” az urbinói egyetemen tanító Salvucci értelmezését Adam Smithről, a közgazdaságtan alapító atyjáról, hanem még ahhoz is vette a fáradságot, hogy összevesse Salvucci magyar fordításbeli Smith-idézeteit az eredeti Smith-művel, és konstatalja, hogy az előbbiből értelemváltoztató részek hiányoznak. Az pedig, hogy Neumer számára „Salvucci elemzései nem tűnnek túl mélyrehatóknak”,

³ Weiss János: A filozófuspert és következményei. Történeti–filozófiai rekonstrukció. *Fordulat*, 2010/10. 179. Speciálisan a Neumer Katalin által is művelt filozófiatörténeti korszak, a 19–20. századi európai filozófia kutatásának korabeli kontextusához lásd: Kelemen János: A „polgári filozófia” bírálatának lehetőségei a hetvenes években. In: Boros Gábor (szerk.): *A hetvenes évek filozófiai lehetőségei és valósága*. Ad marginem 1. L'Harmattan, Budapest, 2010, 96–102.

⁴ Horváth Pál: *Filozófiai Intézet. A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézetekéi*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2000, 18.

nem más okból, mint „az ifjú Marxnak” és „Lukács György kutatásainak fényében”, plasztikusan kifejezi azt a fent jelzett, heterodox–későmarxista intellektuális miliőt, amelyben Neumer önálló filozófussá fejlődött.⁵

A filozófiatörténeti szerephez vezető úton az egyetlen, apró megingást talán csak az irodalom(történet) iránti korai érdeklődése jelentette, ami tükröződött a *Magyar Filozófiai Szemlé*ben és az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben megjelent egyes publikációinak témaválasztásában és elsőként tanított egyetemi tárgyában (Filozófiai és szépprózai művek párhuzamos elemzése [Musil és Wittgenstein])⁶ csakúgy, mint egyik korai jellemzésében („Elsősorban irodalomesztétikai, művészetfilozófiai és nyelvelméleti kérdésekkel foglalkozik”).⁷ Ha viszont fellapozzuk a bölcsészkar stencilezett irodalmi antológiájában megjelent Kierkegaard-tanulmányát, már itt egy tárgyilagos filozófiatörténész áll előttünk, aki mintha későbbi munkásságának *ars poeticá*ját is megfogalmazná Kierkegaard terminusaiban: „az okos szerző, aki mindentudásával nem óhajtván színre lépni, olvasót iktat önmaga és mondandója közé”.⁸

A diploma megszerzését követően, 1981. augusztus elejétől Neumer tudományos továbbképzési ösztöndíjas (egyetemi gyakornok) volt, majd 1983-tól a Tudományos Minősítő Bizottság (TMB) tudományos továbbképzési ösztöndíjasa⁹ – mai fogalmaink szerint doktorandusz. 1985-től tudományos munkatárs az egyetem Filozófia II. Tanszékén, amelyet immár Ancsel Éva (1927–1993),¹⁰ a modern magyar filozófia egy másik korán elhunyt női filozófusa vezetett. Neumer Katalin életrajzának meglepően kortárs eleme ugyanakkor, hogy már a rendszerváltás előtt, 1985-ben két hónapot töltött Bécsben a magyar–osztrák államközi tudományos együttműködési intézmény, a Collegium Hungaricum segítségével, majd 1986/1987-ben egy évet Heidelbergben a Német Szövetségi Köztársaság akadémiai csereprogramja (Deutscher Akademischer Austauschdienst, DAAD) keretében. Hazatérése után, 1987-ben került az MTA Filozófiai Kutatóintézetébe, ahol 1988-tól külföldi tapasztalatai révén szerkesztője lett az intézet kérésézetű idegen nyelvű folyóiratának, a *Doxának*. Ahhoz, hogy ezt a horizonttágulást megfelelően értékelhessük, érdemes felidézni a filozófia hazai művelésének körülményeit az előző évtized végén. Neumer saját visszaemlékezése szerint a későbbi pályatárs és barát, Nyíri Kristóf „olvasata” volt az, „melyen keresztül Ludwig Wittgenstein műveivel megismerkedhettem” – talán Nyírinek a Kiss Endrével közösen tartott, Neumer évfolyamához képest felsőbbbésések számára meghirdetett „Fejezetek

⁵ Neumer Katalin: Pasquale Salvucci: Adam Smith politikai filozófiája. Filozófiai tanulmányok. [Recenzió.] *Magyar Filozófiai Szemle*, 1977/3–4. 454., 457.

⁶ Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Tanrend az 1983/84-es tanév I. félévére (Nappali tagozat). [s. d.], [s. l.], 19.

⁷ Neumer Katalin tudományos továbbképzési ösztöndíjas minősítése, 1983. február 17.

⁸ Neumer Katalin: *Kierkegaard: Vagy-vagy – az olvasó szabadsága*. Jelenlét, Budapest, 1981, 45.

⁹ A Minisztertanács a 72/1982. (XII. 10.) sz. rendeletével szabályozta a tudományos továbbképzési rendszert. Az 1014/1970. (V. 10.) kormányhatározattal létrehozott tudományos továbbképzési ösztöndíj (egyetemi gyakornoki) rendszert és az aspirantúrát (TMB) megszüntette, és új, egységes tudományos továbbképzési rendszert vezetett be. A rendelet a *Magyar Közlöny* 1982. évi 74. számában jelent meg. – *A szerk. megj.*

¹⁰ Ancsel Éváról is olvasható pályakép ebben a kötetben. – *A szerk. megj.*

Ausztria–Magyarország gondolkodástörténetéből” szemináriuma révén. Viszont ahhoz, hogy Neumer elmélyedhessen a későbbi munkássága fókuszpontját alkotó osztrák filozófus műveiben, az 1971 óta az egyetemen tanító Kelemen János – szintén Neumer Katalin pályatársa és barátja – segítségére volt szükség, „aki 1979-ben kölcsönadta nekem az akkor még Magyarországon jószerivel hozzáférhetetlen” Wittgenstein-könyvet, a később Neumer fordításában megjelent *Filozófiai vizsgálódások*.¹¹

Nyíri Kristóf szemináriuma és Kelemen János baráti gesztusa sorsszerűnek bizonyult Neumer életében, aki mindhárom fokozatszerzési művét Ludwig Wittgenstein filozófiájának szentelte. Az első, az 1987-ben megszerzett egyetemi doktori (dr. univ.) fokozata alapjául alapjául alapjául *Nyelvi játék és tradíció* (1985) című értekezése szolgált.¹² Ezt követően 1990. szeptember 14-én védte meg *Határutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról* című kandidátusi értekezését,¹³ majd 2002. június 25-én MTA doktori értekezését, amely a doktori folyamattal egyidejűleg jelent meg egy nemzetközi kiadónál: *Die Relativität der Grenzen. Studien zur Philosophie Wittgensteins* (Amsterdam, Rodopi, 2000). Ezzel párhuzamosan kezdte meg Wittgenstein-fordítói tevékenységét egy később csak „enyhén szólva is zsenének” titulált, közel százoldalnyi jegyzettel és kommentárral megtöltött Wittgenstein-szöveg fordításának közreadásával.¹⁴ MTA doktori védésének nyilvános vitájában hangzott el, hogy „a [Wittgenstein-]hagyaték friss megjelentetése fényében radikálisan újra kell gondolnunk Wittgenstein filozófiáját, mert a korábban Wittgenstein neve alatt megjelent művek lényegében hamisítványoknak tekinthetők”.¹⁵ Erre a kihívásra, Wittgenstein hagyatékának 2000-ben a kor technikai eszközeivel, hat darab CD-lemezen történő, teljes szövegű kereshető és faksimile közzétételére (The Bergen Electronic Edition)¹⁶ reagált Neumer Katalin életművének későbbi szakaszában.¹⁷ Neumer érett életművének másik fokális pontja a nyelvfilozófia 17. századig visszanyúló előtörténetének feldolgozása volt („Minden filozófia nyelvkritika”). Ez a kutatás több publikációt, köztük nemzetközi publikációkat is eredményezett,¹⁸ Neumernek azonban – amint erre panaszkodott is – ebben a munkában ekkor még nem állhatott

¹¹ Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Atlantisz, Budapest, 1992. Idézet: Neumer Katalin: *Válasz Kelemen János és Nyíri Kristóf [kandidátusi] opponensi véleményére*. Akadémiai Levéltár 200. TMB 4125/3.– Lásd: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Tanrend az 1977/78. tanév I. félévére (Nappali tagozat). 51. A tárgy tartalmáról Nyíri Kristóf korabeli könyve (*A Monarchia szellemi életéről. Filozófiatörténeti tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1980) alapján alkothatunk képet.

¹² ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Kézirattár, Kd 6209. Vö. Neumer Katalin: *Nyelvjáték és tradíció*. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájának értelmezéséhez. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1987/1. 81–111.

¹³ Megjelent: MTA Filozófiai Intézet – T-Twins, Budapest, 1991.

¹⁴ Ludwig Wittgenstein: *A bizonyosságról*. Ford. Neumer Katalin. Európa Kiadó, Budapest, 1989. Önjellemzés Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások* (8. lj.) fordítói utószavából. 334.

¹⁵ *Jegyzőkönyv a bíráló bizottság üléséről*, 2002. június 25. 2.

¹⁶ Lásd: https://wab.uib.no/wab_BEE.page (Utolsó letöltés: 2023. május 30.).

¹⁷ Neumer Katalin: *A lélek aspektusai. Wittgenstein a Filozófiai vizsgálódások után*. Gondolat, Budapest, 2006. (Lásd különösen 14., 21. lj.)

¹⁸ Függetlenül a projektek adminisztratív tagolásától, tematikailag idetartozik: Neumer Katalin (szerk.): *Minden filozófia „nyelvkritika”. Nyelvfilozófia Locke-tól Kierkegaardig*. Gondolat, Budapest, 2004; Volker Münz–Katalin Neumer (Hrsg.): *Sprache – Denken – Nation. Kultur- und Geistesgeschichte von Locke bis zur Moderne*. Passagen, Wien, 2005; Neumer Katalin (szerk.): *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Osiris, Budapest, 1999.

rendelkezésére az elektronikus Wittgenstein-kiadáshoz hasonló digitális bölcsészeti módszer az obskúrus nemzetközi források felkutatására. Filozófiatörténet-írói munkássága elismeréseként még 1999-ben, a Magyar Tudomány Napja alkalmából megkapta az Arany János Közalapítvány a Tudományért Ránki György Szakkuratóriumának díját.

Lehmann Miklós szerint, noha „Nyíri Kristóf gondolatai erőteljesen hatottak” még az érett Neumerre is, azonosíthatók Neumer életművében annak egyes részein „keresztülívelő problémátartomány”, nevezetesen „a nyelv relativitása és univerzalitása körüli gondolatok”.¹⁹ Neumer, akinek legutolsó monográfiája, *A lélek aspektusai* „a nemzetközi Wittgenstein-recepció legjobb alkotásai közé tartozik”,²⁰ nemcsak hatáson is érvelt a késői Wittgenstein közkeletű relativista olvasata ellen, de az elemzéseiben Wittgenstein publikálatlan feljegyzései alapján kibontakozik egy az osztrák születésű filozófustól meglepően hangzó interszubjektivitás-elmélet: „A nyelvi kifejezések révén közel juthatunk [...] a másik személy mentális állapotainak megértéséhez”, habár „a teljes megértéshez egyfajta empátia [...], mi több egyfajta individuális azonosulás szükséges”.²¹ Ennyiben Neumer nem pusztán filozófiatörténész, aki „a filozófiai tudás megőrzéséhez és kibontakoztatásához” járult hozzá, hanem része egy „újszerűen gondolkodó szellemi tartománynak” is.²²

Azt hiszem – anélkül, hogy megkérdőjeleznénk Neumernek a fenti perspektívából jelentkező meritumát –, talán nincs szükség a kreatív filozófus és a receptív filozófiatörténész közti efféle dichotómiára Neumer érdemeinek hangsúlyozásakor – amely szembeállítás egyébként inkább a magyar filozófia rendszerváltás utáni évtizedeinek produktuma. Ezzel a filozófiatörténet-módszertani problémával maga Neumer Katalin is foglalkozott, visszaulva az irodalomtudomány közegeiben egyetemistaként szerzett tapasztalataira: „Valamikor egy tanárom (irodalmár) azt mondta, hogy azért nem szeret bennünket, filozófusokat, mert mi csak más gondolkodók gondolatairól gondolkodunk”.²³ Alkotó filozófiatörténészi munkásságának vártájáról nézve Neumer azonban úgy vélte, az immanens filozófiatörténeti és a „saját elméleti vagy életproblémáink megoldásához” is hozzásegítő gondolkodás szembeállítása fals opozíció, mivel ez a kétféle, „szisztematikus” és „filozófiatörténeti” megközelítés összehangolható, ha elkerüljük az anakronizmus csapdáját, és ügyelünk arra, hogy teoretikus elemzéseinkben „legalábbis részben” az elemzett történeti filozófusok által „megrajzolt fogalmi háló keretein belül maradjunk”.²⁴

Pályája nemzetközi csúcán, a Wittgenstein-kutatás nemzetközi fórumának egyik általa szerkesztett kötete programszerű előszavában Neumer visszatért ehhez a módszertani kérdéshez, felemelve szavát az olyan anakronisztikus filozófiatörténet-hasz-

¹⁹ Lehmann Miklós: A nyelv univerzalitása. Neumer Katalin filozófiájáról. In: Rigán Lóránd–Ungvári Zrínyi Imre (szerk.): *Az értelem anyanyelvén. Magyar filozófusok a 20. és 21. században*. Komp-Press–Korunk, Kolozsvár, 2016, 301.

²⁰ Uo. 300.

²¹ Uo. 299.

²² Uo. 299.

²³ Neumer Katalin: *Gondolkodás, beszéd, írás*. Kávé Kiadó, Budapest, 1998, 9–10.

²⁴ Uo. 10.

nálat ellen, amely „komplex gondolati képződményeket a kontextusuk nélküli, [...] egyszerű állítások csontvázára soványít”.²⁵ Állásfoglalásában, amely egyben a modern filozófia két nagy irányzatának, az analitikus és a kontinentális filozófiának a viszonyára is irányult – kettejük hangos vitája a 2000-es évek derekán majd hazánkba is megérkezik²⁶ –, Neumer egy pacifikus víziót vázolt fel: „Oxford és [...] Cambridge [könyvesboltjai] az utóbbi két-három évben egészen más képet mutatnak, mint akár hét-nyolc évvel ezelőtt: míg a kínálat korábban jóformán csak analitikus filozófiából állt, ma már tekintélyes részt tesznek ki azok a könyvek, amelyek egyáltalán nem ignorálják az ’öreg kontinens’ hosszú [19.] századának filozófiatörténetét.”²⁷ Talán ezt a látnoki békeajánlatot alátámasztandó, Neumer még arra a gesztusra is hajlandó volt, hogy magát Wittgensteint eltávolítsa az osztrák filozófiától a kontinentális filozófia (életfilozófia) irányába.²⁸ Véleményem szerint a kortárs magyar filozófiának, különösen az analitikus filozófia hazai művelésének elszalasztott nagy lehetősége, hogy érdemben nem reagált Neumernek erre az előzetes békeajánlatára – Wittgenstein antinaturalizmusára, illetve egyszerűen a filozófiai divatokra hivatkozva; ráadásul mindezt éppen egy Neumer Katalin által vendégszerkesztett folyóiratszámában.²⁹

Habár Neumer még egyetemista korában, 1979-ben belépett a pártba, közéleti vagy közértelmiségi szerepet – számos kor- és pályatársával ellentétben – nem vállalt. Még az általa alapított Magyar Wittgenstein Társaság sem tudott a magyar filozófiai élet meghatározó szerveződési pontjává válni. Akik ismerték kollégaként az MTA Filozófiai Kutatóintézetében vagy más szakmai fórumokról, azok tudhatták, hogy Neumer szenvedélyes, a szakmai igazságvágyához hasonló intenzitású elkötelezettje volt a munkahelyi és a tudományos közéletbeli igazságosságnak, amelyet mindig következetesen érvényesített – miközben, talán tudatosan, soha nem aspirált intézményvezetői funkciókra. Ez is része volt nála annak a hivatástudatnak, amelynek továbbadását a fiatalabb generáció számára legalább olyan fontosnak tartotta, mint tanári-kutatói utánpótlás-nevelő feladatának tudományos-ismeretátadó aspektusát.

Az új évezred második évtizedének elején egy megpihenésnek, kreatív újraelrugaszkodásnak lehetőséget adó kutatási időszakot („Wittgenstein munka után”)³⁰

²⁵ Neumer, Katalin: *Einleitung. Eine Verteidigung der Philosophiegeschichte*. In: Uő (Hrsg.): *Traditionen Wittgensteins*. Wittgenstein-Studien 10. Peter Lang, Frankfurt, 2004, 7.

²⁶ Tözsér János és Eszes Boldizsár cikkének (Mi az analitikus filozófia? *Kellék*, 2005/27–28. 45–71., különösen 69.) provokatív megfogalmazása hatására 2007. február 23-án nyilvános vitára is sort került az ELTE Eötvös Collegiumában a cikk szerzői, valamint Ullmann Tamás és Schwendtner Tibor között. Moderátor: Faragó-Szabó István. A vita anyagát lásd: *Magyar Filozófiai Szemle*, 2006/1–2., valamint Bács Gábor et al. (szerk.): *Perlekedő rokonok. Analitikus filozófia és fenomenológia*. L'Harmattan, Budapest, 2011.

²⁷ Uo. 10.

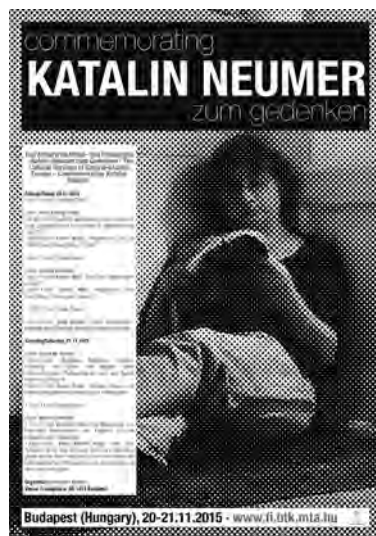
²⁸ A magyar közegben lásd: Neumer Katalin: „Osztrák” filozófus volt-e Wittgenstein? Rudolf Hallernak az önálló osztrák filozófiáról szóló koncepciójához. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2001/1–2. 321–360.

²⁹ Lásd Tözsér János: Miért olyan népszerűtlen a kései Wittgenstein manapság az analitikus filozófusok körében? *Magyar Filozófiai Szemle*, 2001/1–2. 302–320.

³⁰ Folyóiratblokk szerkesztése a fenti címen (*Tiszatáj*, 2013/3. 83–133.). A téma alkotó továbbgondolásának következő stációja az általa alapított *Ergo* könyvsorozat (Gondolat Kiadó) részeként megjelent *Identitások és váltások* című szerkesztett kötet (2015).

követően Neumer egy olyan vállalkozásba fogott, amely egyesíthette volna addigi kutatási irányainak előnyeit, miközben a magyar filozófia története iránt az elmúlt időszakban ébredt öröndetes, új érdeklődésre is reflektált, sőt tájékozódott az új digitális bölcsészeti-társadalomtudományi módszertanok (hálózat kutatás) felé is. Az első változat – az „olvasó” Neumerhez illően – egy pályatárs és tanítvány, Demeter Tamás könyvének recenziójából nőtt ki, és két részletben, *Magyar filozófia, osztrák filozófia, filozófia* címmel látott napvilágot.³¹ A szövegnek szomorú aktualitást kölcsönzött Neumer barátjának és írásai dedikációs címzettjének – Neumer „olvasójának” –, Rudolf Haller grazi professzornak a váratlan halála 2014 februárjában, a két cikk megjelenése közben. Neumer az utóbbi időben már híresztelte, hogy a cikksorozat monográfiává bővítésén dolgozik. Eközben érte őt a halál otthonában 2015 nyár végi napjainak egyikén.

Az MTA – időközben ELKH – Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Filozófiai Intézete, amely Neumer könyvtárának bejegyzésekkel rendelkező könyveit – köztük az ominózus Wittgenstein-mű, a *Filozófiai vizsgálódások* német kiadásának sűrűn jegyzetelt kötetét is – őrzi, még halálának évében kétnapos nemzetközi konferenciát rendezett Neumer munkásságáról a pályatársak, tanítványok és barátok részvételével.³² A konferencia plakátján szereplő fényképen, amely Neumer kedvelt önábrázolása volt, lakásának egyik sarkában ülve látható – *miközben egy könyvet olvas*.

► Műveiből

Határutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról. Budapest, 1991; *Tévelygések a nyelv labirintusában. Filozófiai-irodalmi tanulmányok.* Budapest, 1995; *Gondolkodás, beszéd, írás.* Budapest, 1998; Neumer Katalin (szerk.): *Nyelv, gondolkodás, relativizmus.* Budapest, 1999; Neumer, Katalin (Hrsg.): *Das Verstehen des Anderen.* Wittgenstein-Studien 1. Frankfurt a. M., 2000; *Die Relativität der Grenzen: Studien zur Philosophie Wittgensteins.* Amsterdam, 2000; Neumer Katalin (szerk.): *Kép, beszéd, írás.* Budapest, 2003; Neumer Katalin (szerk.):

³¹ BLIKSZ, 2013/4., 314–334. és 2014/3. 230–264. Demeter Tamás intenzív diszkussziót kiváltó *A szociologizáló hagyomány. A magyar filozófia főárama a XX. században* című könyvéről (Századvég, Budapest, 2011) lásd a második részt (232.).

³² A *Das Kulturerbe Mittel- und Osteuropas – Katalin Neumer zum Gedenken / The Cultural Heritage of Central-Eastern Europe – Commemorating Katalin Neumer* (Budapest, 2015. november 20–21.) konferencia plakátja: https://fi.abtk.hu/images/Esem%C3%A9nyek/2015/IM_Neumer_POSTER.pdf. Az alapul szolgáló kép látható Neumer egykori személyes honlapjának nyitólapján. Archivált változat: [265](https://web.archive.org/web/20070504134824/http://www.phil-inst.hu:80/~neumer; 2007. május 4-i változat.</p>
</div>
<div data-bbox=)

Nyelvfilozófia Locke-tól Kierkegaard-ig. Minden filozófia „nyelvkritika” 1. Budapest, 2004; Neumer Katalin–Laki János (szerk.): *Analitikus filozófia és fenomenológia.* Minden filozófia „nyelvkritika” 2. Budapest, 2004; Neumer, Katalin (Hrsg.): *Traditionen Wittgensteins.* Wittgenstein-Studien 10. Frankfurt a. M., 2004; Munz, Volker–Neumer, Katalin (Hrsg.): *Sprache – Denken – Nation. Kultur- und Geistesgeschichte von Locke bis zur Moderne.* Studien zur Moderne 23. Bécs, 2005; *A lélek aspektusai. Wittgenstein a Filozófiai vizsgálódások után.* Budapest, 2006; Neumer Katalin (szerk.): *Identitások és médiák I: Identitások és váltások.* Ergo. Budapest, 2015, http://real.mtak.hu/34447/1/Neumer_javitott3.pdf (Utolsó letöltés: 2023. május 31.); Neumer Katalin (szerk.): *Identitások és médiák II: Médiák és váltások.* Ergo. Budapest, 2015, http://real.mtak.hu/34446/1/Neumer_2_nyomdanak.pdf [posztumusz] (Utolsó letöltés: 2023. május 31.)

► Róla szóló irodalom

Lehmann Miklós: A nyelv univerzalizációja. Neumer Katalin filozófiájáról. In: Rigán Lóránd–Ungvári Zrínyi Imre (szerk.): *Az értelem anyanyelvén. Magyar filozófusok a 20. és 21. században.* Kolozsvár, 2016.

Varga Péter András filozófus, PhD

b) Művészettörténészek

AGGHÁZY MÁRIA

Gulácsy Lajosné, G. Aggházy Mária

Művészettörténész

(Rákospalota, 1913. június 26. – Budapest, 1994. november 2.)

A magyarországi reneszánsz és barokk szobrászat történetének kiváló kutatója régi polgári családból származott. Nagypja az ismert festőművész, Aggházy Gyula (1850–1919), édesapja Aggházy Tibor (1880–1956) építésmérnök, MÁV főfelügyelő, városi képviselő, a Zeneművészeti Egyesület titkára. Édesanyja Balló Mária (1885–1956) festőművész, rajztanár, Balló Ede (1859–1936) szobrászművész lánya. Férje Gulácsy Lajos jogász volt. 1932-ben az újpesti Kanizsai Dorottya Leánygimnáziumban érettségizett, majd 1937-ben bölcsészdoktori oklevelet szerzett a Pázmány Péter Tudományegyetemen művészettörténet, történelem, régészet szakon. 1937-ben belföldi tudományos ösztöndíjas, majd 1939-ben Svédországban és 1943-ban Franciaországban járt hosszabb tanulmányúton. 1948-ban Olaszországban volt ösztöndíjas vendégkutató.

Tudományos pályafutása a Szépművészeti Múzeumhoz kötődik, a múzeumon kívül nem volt más munkahelye. Mint próbaszolgálatos gyakornok került oda 1938-ban. 1940-től gyakornok, 1944-től a múzeum őre (muzeológusa), majd 1947-től tudományos munkatárs. 1947 és 1951 között a Könyvtár és Segédgyűjtemények vezetője, 1967–1973 között pedig a Régi Szobor Osztály vezetője. 1974-ben nyugdíjazták, de ezt követően is szinte haláláig tudományos tanácsadóként dolgozott tovább.

Aggházy Mária a magyarországi reneszánsz és barokk szobrászat történetének kiváló kutatója volt. Tudományos munkásságának első korszakában a múzeumban őrzött kódexlapok miniatúráinak feldolgozását végezte el. Ezzel párhuzamosan a magyarországi reneszánsz és barokk szobrászat történetével foglalkozott. Egyetemi doktori értekezésében a zirci rendház levéltárában feltárt dokumentumok alapján

foglalta össze a zirci apátság 18. századi templomépítkezéseit, és azonosította Georg Raphael Donner (1693–1741)¹ addig ismeretlen Pozsony környéki műveit. Már egyetemi doktori értekezésével is nagy feltűnést keltett, mivel Donner munkássága és iskolája – annak ellenére, hogy csak Pozsonyban dolgozott – jelentős eredményekkel gazdagította az egész magyarországi művészetet, hatást gyakorolva mind a szobrászatra, mind a festészetre. A pozsonyi székesegyház egykori főoltárának angyalai szinte a kor jelképévé váltak.

A barokk szobrászat Magyarországon című kandidátusi értekezése (1957) a téma első összefoglaló monográfiája, mivel Aggházy Mária kutatásai előtt a 17–18. századi magyarországi barokk szobrászat alkotásai a rendszeres feltárás hiánya miatt alig voltak ismertek. A figurális szobrászati emlékek mellett feldolgozta a dekoratív jellegű faragványokat, a stukkókat és az oltárépítmények, síremlékek, szószékek architektónikus elemeit is. Az ő több évre visszanyúló anyaggyűjtése, a helyszíneken végzett közvetlen kutatásai, a műemlékek rendszerező számbavétele tették lehetővé a korszak művészeti eredményeinek közkinccsé tételét. Opponense, Aradi Nóra is ezt tartotta dolgozata legpozitívabb eredményének: „A hazai emlékeket sikeresen ágyazza bele az európai barokk szobrászat különböző áramlataiba, és számos jelentős vagy kisebb alkotás esetében közvetlen analógiákat s ezek kapcsán konkrét művész- és motívum-összefüggéseket tud kimutatni. Barokk szobrászatunk kialakulásának, fejlődésének sok eddig ismeretlen tényezője bontakozik ki ezekből a fejtegetésekből.”²

Miután a Szépművészeti Múzeumban átvette a Régi Szobor Osztály vezetését, Aggházy Mária érdeklődése Leonardo da Vinci (1452–1519) munkássága felé fordult. Kutatásaival bebizonyította, hogy Leonardo da Vincinek a Szépművészeti Múzeumban őrzött lovas szobra a művész egyetlen fennmaradt, bizonyíthatóan hiteles szobra. Rekonstruálta az alkotás történeti körülményeit, születésének helyét és idejét, feltárta a művész hagyatékából származó szobor hatásának mozzanatait, valamint annak az útnak az állomásait, ahogyan a mű Magyarországra került. Kiderítette, hogy a két részből álló szobor azonos összetételű bronzból készült, öntésmódja pedig megfelel annak a lovasszobor-öntési eljárásnak, amelyről Leonardo vázlatai és feljegyzései tanúskodnak.³ Az általa megnevezett források közül talán a legérdekesebb és egyben bizonyítékul is szolgáló relikvia egy korabeli ismeretlen költő verse, amely pontos leírását adja a Szépművészeti Múzeumban kiállított szobornak. Mivel a művész alkotásainak nagy

¹ Donner 1728 végén vagy legkésőbb 1729 elején lépett a nagy műveltségű Esterházy Imre esztergomi hercegprímás szolgálatába. Ettől kezdve egy évtizeden át Pozsonyban dolgozott népes műhelye élén. A fennmaradt dokumentumok udvari szobrászként, sőt építészeti igazgatóként is említik. Műhelye az érsek nyári palotájában volt. Mecénása nem folyósított számára állandó fizetést, de a sorozatos megbízások így is biztosították megélhetését. Donnernek 1729 és 1739 között Pozsonyban lehetősége nyílt arra, hogy az érsek megbízásai mellett más megrendelők kívánságainak is eleget tegyen. Ekkor készítette a magyar főúri udvarok számára ólom kispasztikáinak sorozatát, és itt alkotta első nagy bécsi kompozícióit is.

² Garas Klára méltatása a Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Minősítő Bizottsága 1957. május 27-i ülésén. Garas Klára és Radocsay Dénes opponensi véleménye, Aggházy Mária válasza. *Művészettörténeti Értesítő*, 1957/4. 312.

³ Más feltételezések szerint a bronzszobor a firenzei Palazzo Vecchio 1503-ban elkezdett, majd 1506-ban befejezetlenül maradt falképének, az *Anghiari csatának* az előkészítő vázlataival hozható összefüggésbe. Leonardo – saját feljegyzései szerint – a bonyolult csatajelenetek megkomponálásához ujjnyi kis viaszmodelleket készített.

része elveszett, kiemelt érdeklődés kísérte azt a kiállítást, amelyet a XXII. Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszus alkalmából a budapesti Szépművészeti Múzeumban rendezett Aggházy Mária. A kiállításon egyidejűleg három, Leonardónak tulajdonított lovas szobor került bemutatásra: a Budapesten őrzöttön kívül kiállították a New York-i Metropolitan Múzeum és egy dublini gyűjtő bronzlovát is. Az eseményhez kapcsolódóan Aggházy Mária 1969. szeptember 19-én előadást tartott, amelyben azt a kérdést járta körül, hogy eredeti-e valamelyik szobor, és ha igen, vajon melyik.⁴ *Leonardo utolsó alkotása és az északolasz–francia udvari műveltség 1500 körül* című akadémiai doktori értekezését 1977-ben védte meg. Feltárta továbbá Magyarországi László mester és társai szerepét a milánói dóm 1400 körüli építésében. Egy trecento korabeli kútkáva ábrázolása kapcsán annak irodalmi előzményeire is rámutatott.

A Szépművészeti Múzeum munkatársaként a felügyeletére bízott értékeket mind a második világháború idején, mind az 1956-os forradalom alatt önkéntes őrséget vállalva ővta és védelmezte.

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat választmányi tagja és a milánói Institut per la Storia dell'Arte Lombarda tagja volt.

1977-ben Ipolyi Arnold-emlékéremmel, 1994-ben, halálának évében Pro Urbe Budapest Díjjal tüntették ki.

► Műveiből

A zirci apátság templomépítkezései a XVIII. században. Egyetemi doktori értekezés is. Veszprém, 1937; Georg Raphael Donner ismeretlen magyarországi alkotásai. *Szépművészet*, 1941; *Régi magyar faszobrok.* Budapest, 1958, oroszul és németül is; *A barokk szobrászat Magyarországon.* 1–3. Monográfia és kandidátusi értekezés. Budapest, 1959; *Magyarországi barokk művészet.* Budapest, 1960; *Német barokk művészet.* Budapest, 1961; *Német reneszánsz művészet.* Budapest, 1961; *Leonardo lovas szobra.* Budapest, 1972, angolul: 1989; *Nouvelles données relatives aux thèmes de quatre sculptures.* A Szépművészeti Múzeum Közleményei 42. 1974; *Leonardo utolsó alkotása és az északolasz–francia udvari műveltség 1500 körül.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1977; *Olasz és spanyol mesterek szobrai. A budapesti Szépművészeti Múzeum Régi Szoborgyűjteménye.* Budapest, 1977, németül és angolul is; „*Locus amoenus*” et „*vinculum delictorum*” dans l’art de la Renaissance. A Szépművészeti Múzeum Közleményei 51. 1978; *Pages a miniatures du Musée des Beaux-Arts.* A Szépművészeti Múzeum Közleményei 53. 1979; *Plaguettes en bronze avec la représentation d’une scène bachique.* A Szépművészeti Múzeum Közleményei 54. 1980; A Szépművészeti Múzeum sedleci miniatúráival kapcsolatos újabb megoldások. *Bulletin Hongrois des Beaux-Arts de Budapest*, 1981; Liturgische Fragmente im Museum der Bildenden Künste in Budapest.

⁴ „Leonardo lovása és lovai” című kiállítás. Leonardo lovas szobra a mű rokon darabjaival: Mr. Hunt dublini magángyűjteménye és a New York-i Metropolitan Museum of Art példányaival együtt, a XXII. Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszus alkalmából. Rendezte: Aggházy Mária, 1969. IX. 15–28.; Melyik az igazi? Végül a budapesti szobor eredetisége volt igazolható. *Képes Újság*, 1969. szeptember 27.

Codices manuscripti. Zeitschrift für Handschriftenkunde, Wien IX. 1983; Wien als Vermittler zwischen Westdeutschland und Ungarn in der Mitte des 18. Jahrhunderts. In: Kalinowski, Konstanty (szerk.): *Studien zur europäischen Barock- und Rokokoskulptur*. Poznań, 1985.

► Róla szóló irodalom

Eisler János: Aggházy Mária. In: *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Budapest, 2002; Kozák Péter: Aggházy Mária. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; Mária G. Aggházy (1913–1994). *Acta Historiae Artium*, 1994/95. 1–4.; Szmodisné Eszláry, Éva: In memoriam Mária G. Aggházy (1913–1994). *Bulletin Hongrois des Beaux-Arts de Budapest*, 1995.

Aknai Tamás művészettörténész, CSc

ARADI NÓRA

Művészettörténész, műfordító, műkritikus

[Buteni, 1924. augusztus 9. – Budapest, 2001. február 10.]

Romániában, az egykori Arad vármegyében, a Fehér-Körös völgyében fekvő Buteniben (Buttyin) született polgári családban Felter Nóraként. Édesanyja Berger Janka. Édesapja Felter Ignác orvos, aki 1934-ben elhunyt.¹ Tanulmányait szülőhelyén román tannyelvű elemi iskolában kezdte,² majd Szászvárosban (Orăștie),³ illetve Aradon az Elena Ghiba Birta Leánygimnáziumban folytatta. Mindig jó tanuló volt, sorra nyerte a díjakat jó tanulmányi eredményéért.⁴ Az 1937/1938-as tanévzáró ünnepségen a 8. osztályos tanulók nevében ő köszöntötte tanáraikat.⁵

Időközben édesanyjával Budapestre költözött az anyja családjához. Nevelésében anyai nagybátyja volt rá hatással. Erről évtizedekkel később így vallott: „Apám korán meghalt, anyai nagybátyám irányított a szellem útjain, neki volt némi fogalma erről a világról, mert hajdan kifutófiú volt a 'Lyka bácsi' mellett.”⁶ 1942-ben érettségizett a budapesti VI. kerületi Magyar Királyi Állami Mária Terézia Leánygimnáziumban.⁷ Zsidó származása miatt csak vendéghallgatóként iratkozhatott be a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkarára, ahová 1942–1944 között járt; eközben korrepetálásból tartotta el magát, és segítette a családját.⁸

Magyarország német megszállása után az üldöztetés elől 1944 augusztusában szülőfalujába menekült, amely a második bécsi döntés után román igazgatás alatt maradt, így ott hamarabb véget is ért a háború. Bekapcsolódott a román kommunista ifjús munkás mozgalomba. Életrajzaiban azt írja, hogy 1944 végén a Román Kommunista

¹ *Brassói Népujság*, 1934. május 8.

² Kajdi Béla: Beszélgetés Aradi Nórával pályájáról. *Népművelés*, 1980/8. 11.

³ *Universul*, 1933. május 26. 6.

⁴ Például: *Curentul*, 1936. június 28. 8.

⁵ *Curentul*, 1938. június 27. 8.

⁶ Kajdi Béla, i. m. 11. Lyka Károly (1869–1965) művészettörténész, kritikus, festő.

⁷ *Magyar Közlöny*, 1945. július 1. 19. A magánhirdetések között olvasható, hogy elveszett Felter Nórának (született 1924. augusztus 9.) „a Mária Terézia Leánygimnáziumban 1941–42. évben elnyert érettségi bizonyítványa”. Lásd még a budapesti VI. kerületi Magyar Királyi Állami Mária Terézia Leánygimnázium évkönyvét az 1941/42-es tanévről. Budapest, 1942, 53.

⁸ Jól beszélt és írt is németül, franciául és románul, és még néhány nyelven olvasott, így például angolul és olaszul.

Pártban tagjelölt, majd 1945 elején párttag lett.⁹ 1945 júniusában visszatért Budapestre, és belépett a Magyar Kommunista Pártba. A háború után a romániai kommunisták Aradon megjelenő *Patriotul* című lapjának, majd a budapesti *Szabadság* című lapnak a munkatársa volt.

Az 1945/1946-os tanévben végre beiratkozhatott a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkarára – immár rendes hallgatóként. Az 1946/1947-es tanévtől az egyetemi évkönyvben Aradi Felter Nóráként szerepel.¹⁰ 1947. július 3-án – még Felter Nóra néven – magyar állampolgárságot kapott,¹¹ viszont az *Új Idők* folyóirat 1947. januári számában már Aradi Nóra néven publikált.¹² 1950-ben az ELTE BTK-n újkori művészettörténet–középkori művészettörténet–régész szakos muzeológus oklevelet szerzett. Közben 1947 és 1950 között – hasznosítva nyelvtudását, széles körű műveltségét és személyes kapcsolatait – a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztályán, majd átszervezése után 1952-ig annak utódjánál teljesített szolgálatot.¹³ 1950-ben házasságot kötött Tóth Sándor katonatiszttel, aki 1957 után a Hungária Szálloda és Étterem Vállalat személyzeti osztályának vezetője volt. Két gyermekük született: Anna (1951), aki zenetörténész lett, és Bálint (1955).

1952 novemberében a Szépművészeti Múzeumban helyezkedett el. Főnöke Genthon István volt, a múzeum igazgatója 1945 és 1948 között. Négy hónap múlva, 1953 februárjában áthelyezték a Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztályára: Fülep Ferenc főosztályvezető helyettese lett. Innen pályázott kandidátusképzésre a Tudományos Minősítő Bizottsághoz, és lett 1954 szeptemberétől Vayer Lajos professzor aspiránsa. Vayer 1948 és 1955 között a Szépművészeti Múzeum főigazgató-helyettese, majd 1955. szeptember 1-jétől az ELTE tanszékvezetője volt, és aspiránsa mindig mellette végezte kutatómunkáját.

Aradi Nóra 1957. április 15-től 1961-ig a Művelődési Minisztérium Képzőművészeti Osztályának vezetője volt, így levelező aspiránsként fejezte be a Réti István művészetét feldolgozó kandidátusi disszertációját, amelyet 1959. november 13-án védett meg, és megkapta a művészettörténeti tudományok kandidátusa fokozatot.¹⁴ Ezután félállásban az ELTE II. Művészettörténeti Tanszékén egyetemi adjunktus, emellett 1959–1961 között az MSZMP KB Kulturális Elméleti Munkaközösségének tagja, valamint a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem Esztétika Tanszékének tanára. 1961-ben az ELTE (egyesített) Művészettörténeti Tanszékén egyetemi docenssé nevezték ki. 1969-től 1990-ig az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport igazgatója.

⁹ Akadémiai Levéltár 200. TMB 169/5.

¹⁰ A Pázmány Péter Tudományegyetem almanachja fennállásának 309., 310. és 311. tanévről az 1943–44., 1944–45. és 1945–46. tanévekre. Budapest, 1947, 228.; A Pázmány Péter Tudományegyetem almanachja fennállásának 312. tanévről az 1946–1947. tanévre. Budapest, 1948. 150. Még a következő tanévben is Aradi Felter Nóráként tartják nyilván. A Pázmány Péter Tudományegyetem almanachja fennállásának 313. tanévről az 1947–1948. tanévre. Budapest, 1949, 181.

¹¹ Fővárosi Közlöny, 1947/27. 713.

¹² Aradi Nóra: Anyámnak. *Új Idők*, 1947/1. 66.

¹³ Aradi Nóra: Tények – indulatok nélkül. *Kapu*, 1989/12. 41.

¹⁴ Nevéhez fűződik Réti István munkásságának (újra)felfedezése. Ő rendezte a művész első emlékkiállítását, amely egyúttal az első gyűjteményes kiállítása is volt.

Kiállításnyitón a Szépművészeti Múzeumban 1977-ben. A kiállítást Aradi Nóra nyitotta meg – középen látható, sötét stólában. Szemben, tőle jobbra Garas Klára.

A Magyar Nemzeti Galériában Farkas István festőművész emlékkiállításának megnyitóján 1978-ban

1971-ben *A szocialista képzőművészet története* című akadémiai doktori értekezésével elnyerte a művészettörténeti tudományok doktora fokozatot. 1972 és 1994 között az ELTE egyetemi tanára.

Mint kandidátusi és doktori disszertációja is jelzi, Aradi Nóra több mint három évtizedes tudományos érdeklődésének egyik területe a 19–20. századi magyar művészet. Felkészült tanár, tanítványait körültekintő gondossággal vezető és követő tudományos kutató volt, és ahhoz képest, hogy a korszak kulturális háttérfeltételei a modern művészet megismerése tekintetében igen kedvezőtlenek voltak, sokat tett azért, hogy a hallgatók tanulmányozhassák a 20. századi magyar és egyetemes művészetet. Elfogadta, méltó kritikával kezelte és értékelte az érdeklődésével és eszmei elkötelezettségével ellenkező kutatásokat, a hallgatók öntevékeny tájékozódásából következő kezdeményezéseket. Felkészült, jó humorú oktató hírében állt. Igen hatékonyak voltak a múzeumi szemináriumok, amelyeket a Nemzeti Galéria és a Szépművészeti Múzeum állandó és időszaki kiállításain vezetett a harmad- és negyedéves hallgatóknak.

Több monográfiát írt – többek között Rjepinről, Dejnekaról, illetve Koszta Józsefről, Fónyi Gézáról, Bolmányi Ferencről és Kondor Györgyről. Feldolgozta a Tanácsköztársaság plakátművészetét; a tömegábrázolás példáján tett kísérletet arra, hogy az ikonológiai és az ikonográfiai módszert alkalmazza a szocialista művészet történetére.

A szocialista képzőművészet történetéről írt akadémiai doktori értekezésének egyik alapkérdése, hogy nem kellene-e egy célszerű és szervezett művészettörténeti kutatásnak legalább az alapvető pontokon, a történelmi fordulatok csomópontjain szemügyre vennie az esztétikai elmélet és a művészeti gyakorlat egységét és különbségét egy olyan művészet történetében, amelyben a világnézeti indíttatás, a szocialista eszmeiség lényegesen nagyobb szerepet játszik, mint a világnézetileg természetesen korántsem semleges, csak éppen közvetlen világnézeti-elméleti tájékozódásában megalapozatlanabb polgári művészet. Szerinte a műalkotás tulajdonképpen egy korszak szellemi életének kifejeződése; a mű egy kordokumentum, amelyen leképeződnek az adott korszak hétköznapijai, filozófiai és más jellegű irányzatai. Hézagpótló munkáknak szokás nevezni az efféle műveket. Mert annak a képzőművészeti fejlődési folyamatnak a feldolgozásával, amely doktori munkája tanúsága szerint a szocialista realizmus, kulcsot ad és sok tekintetben mértéket szolgáltat korunk művészeti folyamatainak megértéséhez, amely nélkül a kulcs nélkül majdhogynem titok maradna. Aradi Nóra személyes véleményét, történelemlátását és politikai meggyőződését jól tükrözi a következő idézet: „A magyar művészettörténetet félszázados lemaradással szokták vádolni azok, akik az újdonságot a formai-technikai újítással, az eredetiséget a stílussal, a művészet minőségét magával a művészettel mérik. De ha az eredetiség mércéje a társadalmi valóság új sajátosságainak a felismerése, és az alkotást a valósággal konfrontáljuk, ha azt keressük, hogy művészetünkben hogyan realizálódjék művészi tartalommal a néptömegek küzdelme, a legjobbakkal a szocialista társadalomért vívott harca, akkor olyan fejlődési folyamat és összkép bontakozik ki, amely feljogosít arra, hogy hazai nézőpontból átfogjuk az európai szocialista törekvések történetét. A szocialista képzőművészet magyarországi

története lehetőséget ad olyan szelekcióra és általánosításra, amely e módszer európai történetére is érvényes. A mai művészetnek nem 'félszázados elmaradottságot' kell behoznia, hanem e fél század legnagyobb totalitást elért eredményeit kell vállalnia és továbbvinnie.”¹⁵

Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport alapító igazgatójaként Aradi Nóra nevéhez fűződik az intézet tudományos tevékenységének, szervezetének és kutatási profiljának kialakítása és megszervezése. Itt indította útnak *A magyarországi művészettörténet* című sorozatot, amelynek főszerkesztője is volt. Személyes kutatói érdeklődése ellenére a sorozat tervezett nyolcadik kötete, amely az 1945 utáni magyar művészettel foglalkozott volna, nem készülhetett el. Ennek fő oka az volt, hogy a rendszerváltás után kérdéssé vált a felszabadulás utáni művészet kultúrpolitikai értékelése.

Ellentmondásos személyiség volt. A párt elkötelezettjeként kulcsszerepe volt abban, hogy Magyarországon az 1950-es, 1960-as években hihetetlenül nehéz helyzetbe kerültek az absztrakt művészek. Ugyanakkor az is tény, hogy hosszú intézetigazgatói működése alatt menedéket biztosított olyan képzőművészeknek, akik a magyar és a nemzetközi új-avantgárd kifejezetten rendszerellenes „intézményeivé” nőttek ki magukat az akadémiai intézet védőernyője alatt.

Hazai és nemzetközi kongresszusok, konferenciák előadója volt. Előadást tartott többek között 1966-ban a berlini Társadalomtudományi Akadémián, a moszkvai Lomonoszov Egyetemen, 1969-ben és 1979-ben a CIHA (Comité International d'Histoire de l'Art) Kongresszuson Budapesten, valamint Bolognában; továbbá az 1976-os darmstadti, az 1980-as dubrovnikai Esztétikai Világkongresszuson, többször is a berlini Humbolt Egyetemen, a jénai, a strasbourgi és a clermont-ferrand-i egyetemen.

Negyven kötet szerzője, szerkesztője és több száz tanulmány, recenzió, kritika és katalógus-előszó írója. Kevesen tudták róla, hogy műfordítóként is tevékenykedett: elsősorban kortárs román irodalmat tolmácsolt magyar nyelven.

Hegyí György festőművész kiállításán
a Körmendi Galériában 1997-ben

¹⁵ 460 oldalas akadémiai doktori értekezését a Corvina Kiadó jelentette meg: Aradi Nóra: *A szocialista képzőművészet története. Magyarország és Európa*. Budapest, 1970.

A Magyar Képzőművészek Szövetsége tagja volt. 1960-tól 1974-ig a Művészetkritikusok Nemzetközi Szövetsége (Association Internationale des Critiques d'Arts, AICA) magyar nemzeti bizottságának elnöke, majd 1977-ig a szövetség alelnöke.

1957-ben a Magyar Szabadság Érdemrend bronz fokozatát, 1970-ben a Jubileumi Emlékérmét, 1980-ban SZOT Díjat, 1983-ban a Munka Érdemrend arany fokozatát kapta meg. Tudományos eredményeit 1971-ben Munkácsy Mihály-díjjal, 1975-ben pedig Ipolyi Arnold Emlékéremmel jutalmazták.

► Műveiből

Réti István. Kandidátusi értekezés is. Budapest, 1960; *Képzőművészet és közönség.* Budapest, 1961; *Absztrakt képzőművészet.* Budapest, 1964; *Kosztá.* Budapest, 1965; *Fónyi.* Budapest, 1965; Néhány 1919-es plakátunk nemzetközi vonatkozásairól. *Művészettörténeti Értesítő*, 1966/2. 122–138.; *A katedrálístól az ipari formáig.* Budapest, 1967; *Dejneka.* Budapest, 1967; *Daumier, Derkovits és utódaik.* Tanulmányok. Budapest, 1968; *A szocialista képzőművészet története.* Monográfia és akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1970; 1980; *Képzőművészet és munkásmozgalom.* Tanulmányok. Budapest, 1974; *A szocialista képzőművészet jelképei.* Budapest, 1974; *Guttuso.* Budapest, 1974; *Szurcsik János.* Budapest, 1974; *Technika és művészet.* Társszerző: Fukász György. Budapest, 1974; *A munkásábrázolás a magyar képzőművészetben.* Budapest, 1976; *Bolmányi Ferenc.* Budapest, 1977; *Fényes Adolf.* Budapest, 1979; *A Magyar Tanácsköztársaság művészete.* Budapest, 1979; *Kondor György.* Budapest, 1981; *Makrisz Zizi.* Budapest, 1982; *Mednyánszky.* Budapest, 1983; *Courbet.* Budapest, 1985; *Műfaj a képzőművészetben.* Budapest, 1989.

► Róla szóló irodalom

Koós Judith: Aradi Nóra: A katedrálístól az ipari formáig. A képzőművészetek elméleti problémái. *Művészettörténeti Értesítő*, Budapest, 1969/1.; Szigeti József, Király István és Pogány Ö. Gábor opponensi véleménye: Aradi Nóra A szocialista képzőművészet története című akadémiai doktori értekezésének vitája. *Művészettörténeti Értesítő*, Budapest, 1971/1.; Czinke Ferenc: Aradi Nóra: A szocialista képzőművészet jelképei. *Palócföld*, 1974/5.; Lóska Lajos: Aradi Nóra: Munkásábrázolás a magyar képzőművészetben. *Palócföld*, 1977/4.; Kajdi Béla: Beszélgetés Aradi Nórával pályájáról. *Népművelés*, 1980/8.; Aradi Nóra köszöntése. – Bardoly István: Aradi Nóra munkásságának válogatott bibliográfiája. *Ars Hungarica*, 1984/2.; Bojár Iván: Közügy – magánügy? Ki volt valójában a magyar képzőművészet teljhatalmú „zsúrora”? *Kapu*, 1989/10.; Marosi Ernő: Aradi Nóra. *Ars Hungarica*, 2001/1.; Kozák Péter: Aradi Nóra. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010; In memoriam Aradi Nóra. *Múzeumcafé*, 2017/2.; Mélyi József: Ki volt Aradi Nóra? Rendületlenül. *Magyar Narancs*, 2017. március 23.; Marosi Ernő emlékezése Aradi Nórára. A Művészettörténeti Tanszék története 2. Visszaemlékezések 1953–1970. *Enigma*, 2021(2022)/107.; Aradi Nóra docensi pályázatának jegyzőkönyve. Uo.

Aknai Tamás művészettörténész, CSc

BALOGH JOLÁN

Művészettörténész

[Budapest, 1900. augusztus 2. – Budapest, 1988. október 12.]

A középkori és főként a reneszánsz kori művészet magyar szakértője. Édesapja Balogh János mérnök, MÁV műszaki főtanácsos, édesanyja Gergelyi Jolán. Testvére, Balogh Ilona (1912–1947) szintén művészettörténész volt.

Édesapja nagy hangsúlyt helyezett gyermekei taníttatására. Mivel a leánygimnáziumokban abban az időben nem oktattak görög nyelvet, kívánságára Jolán fiúgimnáziumban érettségizett magántanulóként, és így alapos görög–latin nyelvismeretet szerzett; ez későbbi pályáján nagyon fontosnak és hasznosnak bizonyult. Bölcsészdoktori oklevelét 1923-ban szerezte a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Ismereteit két külföldi ösztöndíj révén gyarapíthatta: 1924–1926 között a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjasa volt, majd 1926-tól 1928-ig állami ösztöndíjjal Olaszországban vendégkutató.

Már ösztöndíjas, amikor 1924–1934 között a budapesti Szépművészeti Múzeum Grafikai Gyűjteményének segédőre, illetve múzeumi őre. 1934–1937 között a Régi Külföldi Szoborgyűjtemény, 1945-ig a Modern Szoborgyűjtemény, majd 1937–1945 között a Régi Magyar Gyűjtemény vezetője, 1949-től főmuzeológusa, illetve tudományos főmunkatársa. 1967-ben történt nyugdíjazásáig ellátta a Szobor Osztály vezetői tisztségét is. Ezzel nem ért véget konstruktív alkotómunkája, mivel szinte haláláig folytatta alkotó tevékenységét.¹

Munkássága három jelentős csomópontra bontható. Ezek közül az első legkedvesebb művészettörténeti korszakának, a magyar reneszánsz kultúrának a kutatása, olaszországi eredetének feltérképezése, illetve annak megállapítása, hogy a korszak problémaköre, gyökerei a késő gótikába nyúlnak vissza. Ennek a művészettörténeti korszaknak a magyarországi megjelenésével kapcsolatos megállapításai már első ta-

¹ „1988-ban távozott az élők sorából Balogh Jolán dr., a magyar művészettörténet-írás egyik legnagyobb alakja. Részesee lehetett annak a kivételes adománynak, hogy hosszú élete csaknem utolsó napjait töretlen maradt alkotó képessége, a magyar múlt történéseit, emlékeit rekonstruáló, újra feltáró, kutató és szemléletesen bemutatató tevékenysége” – írta róla Aggházy Mária. Balogh Jolán (1900–1988). *Művészettörténeti Értesítő*, 1989/1–4. 164.

nulmányában – *Mantegna magyar vonatkozású portréi*² – nagy feltűnést keltettek. Gyakorlatilag ez volt az első dolgozat, amely kísérletet tett a Hunyadi Mátyás-képmások összegyűjtésére, de olvashatunk benne a Janus Pannonius portréját megjelenítő arcképeknek az eredetivel való összevetéséről is. Kutatásának összegzésében a következőképpen írt erről: „Az egymástól kvalitásban távol álló, de tipológiaiilag összefüggő kópiák és variánsok genezisének a megállapításával a Mátyás-portrék nagy tömegében, melyek minden különbözőségük ellenére is néhány mintaképre vezethetők vissza, megkaptuk az egyik alaptípust, melyet [...] mesternévvvel, éspedig az olasz renaissance egyik legnagyobb mesterének, Mantegnának a nevével láthatunk el.”³

Jelentősek és úttörő jellegűnek számítanak Erdély művészettörténetével, valamint középkori szobrászatával kapcsolatos kutatásai. A Székely Nemzeti Múzeum intézményi levéltárából tudjuk, hogy 1932-ben a múzeum más művészettörténeti kutatóprogramjaiban is részt vett. Munkájáról ezt írta: „A nagy feladat elvégzésében az erdélyi magyarok súlyos helyzetükben is nagy megértéssel és szeretettel támogattak, segítettek. Kalákában készült ez a könyv is, mint minden igazi erdélyi munka.”⁴

Balogh Jolán 1931–1935 között minden évben, valamint 1938-ban az erdélyi reneszánszhoz gyűjtött anyagot, és részt vett a kiállítások rendezésében is. 1939-ben Árapatakon végzett néprajzi gyűjtést, cédulázta az erdélyi szövésű szönyegek adatait, és rendezte a levéltári anyagot. 1932 áprilisában Csutak Vilmos múzeumigazgatóval és Kós Károllyal vizsgálta Gelencén a régi templomot, a zabolai Mikes-kastélyt, valamint Kézdivásárhely régi emlékeit fényképezte testvérével, Balogh Ilonával.

Kutatásainak második jelentős témája a prágai Szent György-szobor és a csak történeti forrásokból ismert, elpusztult, a Kolozsvári testvérek által készített bronzszobrok kérdése, valamint a Mátyás király udvarában kibontakozó reneszánsznak a művészetek minden ágában és minden irányban történő szétsugárzása. Munkásságának összefoglaló eredménye az erdélyi reneszánsz első, korai korszakát (1460–1541) bemutató kötet, Márton és György kolozsvári szobrászművészekről szóló munkája,⁵ amely alapvető jelentőségű az erdélyi magyar művészettörténeti irodalomban. A Kolozsvári testvérekkel összefüggő kérdéseket három csoportba sorolta. „Az első csoportba tartozik a prágai Szent György-szobor művészi leszármazásának, stílustörténeti magyarázatának problémája, amellyel szorosan összefügg a szobor eredetiségének, állítólagos részleges vagy teljes újraöntésének kérdése. A második csoportba sorolhatjuk az elpusztult váradi királyszobrok rekonstruálását. Végül a harmadik problémacsoport a testvérpár származására, faji hovatartozására vonatkozik.”⁶ Balogh Jolán feltételezése, miszerint a testvérek a nagy múltú firenzei bronz- és ötvösműhelyekben tanulhattak, helytálló lehet, mivel Nagy Lajos idején Magyarországnak állandó és szoros kereskedelmi

² Balogh Jolán: *Mantegna magyar vonatkozású portréi*. *Századok*, 1925/7–8. 234–263.

³ I. m. 263.

⁴ Boér Ilka: Balogh Jolán-levelezés a Székely Nemzeti Múzeummal (1932, 1941). *Acta Siculica*, 2012–2013. 559.

⁵ Balogh Jolán: *Márton és György. Kolozsvári szobrászok*. Kolozsvár, 1934.

⁶ Uo. 107.

kapcsolata volt Firenzével, tehát a prágai szobor összefüggése az Anjou-kori magyar kultúrával megállapítható.

Nem sokkal később, 1935-ben jelent meg *Kolozsvár műemlékei* című munkája. Ezt és erdélyi kutatásait Petrovics Elek külön kiemelte abban a levélben, amelyet 1936 decemberében küldött Babits Mihálynak, Baumgarten-jutalomra ajánlva a szerzőt. Balogh Jolán volt az első, aki a művészettörténészek közül megkapta a „kis-Baumgarten” (1937-ben, Radnóti Miklóssal együtt).

Életművének legjelentősebb, kimagasló alkotása az 1943-ban megjelent *Az erdélyi renaissance*⁷ című kötete. A szép kiállítású, számos képtáblával és szöveg közti ábrával illusztrált kiadvány a korszak egyik fontos és egyben legszebb szakmunkája. További kutatásait 1953-ban megjelent *A magyar renaissance építészet* című tanulmányában foglalta össze – nem véletlen, hogy addigi kiváló munkáját 1952-ben a művészettörténeti tudományok kandidátusa fokozattal ismerték el.

Balogh Jolán 1983-ban

Tevékenysége harmadik időszakában készült a már saját korában és az utódok által is megcsodált, legteltesebben ránk maradt emléket, az esztergomi Bakócz-kápolnát ismertető monográfiája.⁸ Munkája egyöntetű sikert aratott a szakmában: mindenki elismerte, hogy méltán nyerte el érte a tudományok doktora fokozatot.⁹ Az erdélyi reneszánsz művészetet elsőként hozta kapcsolatba Mátyás udvarával, majd művelődés-, illetve társadalomtörténeti komplex vizsgálattal feldolgozta Hunyadi Mátyás és udvara

⁷ Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance* I. 1460–1541. Kolozsvár, 1943. (A könyv kolozsvári impresszummal jelent meg, de Budapesten készült, az újonnan alapított tudományos műhely, a Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet emblémájával.)

⁸ Balogh Jolán: *Az esztergomi Bakócz-kápolna*. Budapest, 1955. Akadémiai doktori értekezés is, olasz nyelven szintén megjelent.

⁹ Végh János: Balogh Jolán 1900–1988. *Ars Hungarica*, 1990/2. 170.

művészetpártoló tevékenységét. Szintézisével bebizonyította, hogy a Mátyás-kori reneszánsz igen jelentős hatást gyakorolt az egész országra, sőt egész Közép-Európa művészetére.¹⁰ Ellentétben azokkal a nézetekkel, amelyek szerint az új stílus Beatrixnak, Mátyás feleségének volt köszönhető, Balogh Jolán magának Mátyás királynak a művészetekre gyakorolt hatását hangsúlyozta és bizonyította. Ez a kultúra „késő középkori fejlődésünk folyamán az újra és újra fontossá váló olasz kapcsolatok által gondosan előkészített talajba hullott magból kisarjadt életerős növény. Korai ideérkezésében Mátyás király biztos ízlésének, határozott, a reprezentációt nem személye, hanem a nemzet érdekében felhasználó felfogásának nagyobb szerepe volt, mint felesége esetleges befolyásának.”¹¹

Balogh Jolán pályájának utolsó publikációja a kolozsvári kőfaragó műhelyek későbbi, 16. századi munkásságának és Erdély-szerte szétsugárzó hatásának ismertetése: folytatásokban, fejezetekre bontva jelent meg az 1970-es években és az 1980-as évek elején az *Ars Hungaricában*, az MTA Kutatócsoportjának közleményeiben.¹²

Egész munkásságára jellemző volt, hogy a műalkotások eredetéről, alkotóik kilétéről csak nagyon alapos kutatómunka után mondott véleményt. Nemcsak művészettörténészként, hanem történészként is alapos levéltári kutatásokat végzett, feltárta az adott művek megrendelőinek háttérét, rokonsági viszonyait, a mesterek kilétének és Magyarországra kerülésének problémakörét. Nemzetközileg is kiemelkedő eredményeit „hihetetlen anyag- és forrásismeretének köszönhetette, és annak, hogy rendkívül komolyan vette a művészettörténész történész voltát. Hozzájárult ehhez az is, hogy ő még egy igen régi iskolán nevelkedett. Őneki még nem az tűnt a legvonzóbb feladatnak, hogy a különböző műveket, történeti tényeket és hasonlókat új és újabb szempontok szerint vizsgálja, hanem az, hogy közülük minél többet tárjon fel saját maga és kollégái számára, minél jobban felhasználható állapotban tegye közzé azokat” – összegezte munkásságát Végh János.¹³

Több évtizedes múzeumi munkájával nemcsak kétszeresére növelte a múzeum szoborgyűjteményét, hanem új elrendezési elveket is kidolgozott a szobrok bemutatására. Kiválóan értett a műtárgyak meghatározásához, majd azokat összetartozó csoportokban ismertette a *Múzeum Évkönyveiben* (VI–X. kötet, 1931–1941), továbbá a *Bulletin – Közlemények egyes számaiban* és az *Acta Historiae Artium* köteteiben. Ennek a munkának a kiteljesedése, megkoronázása volt a teljes gyűjtemény tudományos szakkatalógusa, amely nem sokkal Balogh Jolán nyugdíjba vonulását követően,

¹⁰ Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. Budapest, 1966. I. Adattár. 799 p. II. Képkötet. Ebben az évben először csak az adattár és a képes kötet kerülhetett kiadásra Mátyás király udvarának művészetéről. A kötet teljes terjedelemben először Grazban jelent meg (*Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Matthias Corvinus und die Kunst*. Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1975). Magyarul csak jóval később látott napvilágot: *Mátyás király és a művészet*. Budapest, 1985; Aggházy Mária, i. m. 164.

¹¹ Végh János, i. m. 171.

¹² Balogh Jolán: Középkori építészetünk kérdéseiről. 1. Magyar-székely templomvárak. 2. Az erdélyi vajda vára. *Művészet-történeti Értesítő*, 1984/1. 46–50.; *Kolozsvári kőfaragóműhelyek. XVI. század*. Budapest, 1985, 1995.

¹³ Végh János, i. m. 169–174.

1975-ben jelent meg két kötetben az Akadémiai Kiadónál. Ebben a műfajban klasszikus egyszerűséggel, világos tagoltsággal van összefoglalva minden tudnivaló, ami az egyes darabokra, alkotóikra vonatkozóan szükséges, hogy a világ hasonló gyűjteményei közé illeszkedve pontos eligazítást adjon.¹⁴

Balogh Jolán tudományos tevékenységét a Baumgarten-jutalmon kívül 1954-ben Szocialista Munkáért Érdeméremmel, 1969-ben pedig Herder-díjjal ismerték el.

► Műveiből

Az architectúra-festészet fejlődése és problémái az olasz renaissance-ban. Budapest, 1923, 1928; Mantegna magyar vonatkozású portréi. *Századok*, 1926/7–8.; *Olasz falfestmények Gyulafehérvárt.* Cluj–Kolozsvár, 1934; *Márton és György kolozsvári szobrászok.* Cluj–Kolozsvár, 1934; *Kolozsvár műemlékei.* Budapest, 1935; A késő gótikus és a renaissance kor művészete. In: *Magyar művelődéstörténet* II. Budapest, 1939; Mátyás király ikonográfiája. In: *Mátyás Király Emlékkönyv* I. Budapest, 1940; A késő renaissance és a kora barokk művészete. In: *Magyar művelődéstörténet* III. Budapest, 1940; *Az erdélyi renaissance I. 1460–1541.* Kolozsvár, 1943; *Az esztergomi Bakócz-kápolna.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1955; *Az esztergomi Bakócz-kápolna.* Budapest, 1955, olaszul: 1956; *A magyarországi művészet története* 1–3. Többekkel. Budapest, 1956–1964; *A művészet Mátyás király udvarában* 1–2. Budapest, 1966; *Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Matthias Corvinus und die Kunst.* Graz, 1975; *Varadinum. Várad vára.* 1–2. Budapest, 1982, 1984; Középkori építészetünk kérdéseiről. 1. Magyar-székes templomvárak. 2. Az erdélyi vajda vára. *Művészettörténeti*

¹⁴ Aggházy Mária, i. m. 165.

Értesítő, 1984/1.; *Mátyás király és a művészet*. Budapest, 1985; *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Budapest, 1985, 1995; Erdély műemlék-topográfiája. Közli: Kerny Terézia. *Ars Hungarica*, 1995/1.

► Róla szóló irodalom

Entz Géza: Balogh Jolán köszöntése. Balogh Jolán tudományos munkái. Szakolczay Lajos: Balogh Jolán életei. *Budapest*, 1983/4.; *Ars Hungarica*, 1975/1.; Aggházy Mária: Balogh Jolán (1900–1988). *Művészettörténeti Értesítő*, 1989/1–4.; Szmodisné Eszlári, Éva: In memoriam Jolán Balogh. *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*, 1990/3–6.; Végh János: Balogh Jolán 1900–1988. *Ars Hungarica*, 1990/2.; Török Gyöngyi: „Kicsi mozaikkövekből hatalmas kompozíció”. Száz éve született Balogh Jolán művészettörténész. *Új Művészet*, 2000/12.; Mikó Árpád: Balogh Jolán (1900–1988). In: „*Emberek, és nem frakkok*”. *A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai*. Tudománytörténeti esszégyűjtemény II. Szerk. Markója Csilla és Bardoly István. *Enigma*, 2006/48.; Licskó György: Balogh Jolán. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; Boér Ilka: Balogh Jolán-levelezés a Székely Nemzeti Múzeummal (1932, 1941). *Acta Siculica*, 2012–2013.

Aknai Tamás művészettörténész, CSc

BERKOVITS ILONA

Tolnai Gáborné

Művészettörténész

[Budapest, 1904. március 26. – Budapest, 1986. január 12.]

A középkori művészettörténet és művelődéstörténet alapos ismerőjeként ő vállalkozott először a magyar miniatúrafestészet történetének feldolgozására.

Édesanyja Herzfeld Hermina, édesapja Berkovits János nyomdász, nevelőapja dr. Müller Emánuel székesfővárosi jegyző volt. Első férje Kelemen Viktor író, költő, műfordító, akivel 1932-ben házasodtak össze, majd öt év múlva elváltak. 1945-ben házasságot kötött Tolnai Gábor (1910–1990) irodalomtörténész akadémikussal. Fiuk Tolnai Márton (1946–2021) közgazdász.

Berkovits Ilona 1922-ben érettségizett a budapesti IV. kerületi községi leánygimnáziumban – a későbbi Gizella Leánygimnáziumban –, majd beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetemre, ahol művészettörténetet, régészetet és egyiptológiát hallgatott. 1926-ban Gerevich Tibor tanítványaként szerzett diplomát. Egyetemi tanulmányainak befejezése után díjtalan gyakornokként még két évig az egyetemen maradt, ezzel is megalapozta kiemelkedően sikeres tudományos pályáját.

Berkovits Ilona szakmai érdeklődése a kezdetektől két területre koncentrált: a miniatúrafestészetre és a könyvtárügyre. Egyetemi tanulmányait követően németországi, illetve franciaországi könyvtárakban kutató, Rómában a kódexek miniatúrafestészetének tanulmányozásával foglalkozott. Hallatlan munkabírása, precizitása, kiváló anyagfeltáró készsége, műveltsége, nyelvtudása révén már fiatalon szűkebb szakterülete, a kódexfestészet hazai és nemzetközi szinten ismert és elismert tudósa, legavatottabb ismerője lett. A Pázmány Péter Tudományegyetem Keresztény Régészeti és Művészeti Intézetében készítette doktori értekezését *A budapesti Egyetemi Könyvtár Dante-kódexe és a XIII. és XIV. századi velencei miniatúrafestészet története* címmel. 1928-ban lett bölcsészdoktor. Tanulmánya könyv alakban a Stephaneum Nyomda és Kiadónál jelent meg ugyanebben az évben. Az ELTE Egyetemi Könyvtárának Cod. Ital. I jelzetű Dante-kódexe minden bizonnyal a legrégebbi, Dante-művet tartalmazó kézirat Magyarországon, amelynek érdemi kutatását a századforduló idején kezdték

meg – ezeket a kutatásokat folytatta és foglalta össze Berkovits Ilona. A kódex maga valószínűleg 1379-ben, Nagy Lajos király egyik hadjárata során került magyar kézre.¹

Másik szakterülete, a könyv és könyvtárügy iránti vonzalma eredményeként 1929-ben az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ munkatársa lett. 1936 és 1939 között a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának (Országos Széchényi Könyvtár) fizetés nélküli gyakornoka volt, továbbá a Hírlaptárban és a *Magyar Könyvszemle* szerkesztőségi titkáráként dolgozott.

A Pécsi Püspöki Könyvtár festett kézirat- és ősnymotatvány-gyűjteményéről 1937-ben írt számottevő tanulmányt. Ebben a könyvtárban mindössze három kódexet és két ősnymotatványt találunk miniatúrákkal és festett ornamentikával. Ezek mindegyike hosszabb tanulmányozást érdemelt, amit Berkovits Ilona páratlanul finom elemzésekkel és párhuzamok összegyűjtésével végzett el. A festett kódexek között első helyen egy kisméretű francia származású Bibliát vett számba, amely a 13. század elején készülhetett, és a párizsi iskola remek, apró gyöngybetűivel írták. Majd az egész gyűjteményt átvizsgálva egy a Pécsi Püspöki Könyvtár pergamenpéldányából és a Nemzeti Múzeum papirospéldányából (Inc. 1049) hiányzó gyönyörű, Kálvária-jelenetet ábrázoló fametszet nyomába szegődött, illetve felfedezte, hogy egy mesterjegy (Johannis Pajep) mindegyik példányban megtalálható, a Püspöki Könyvtár pergamenpéldányában és a Nemzeti Múzeum papirospéldányában is.

Hasonlóan izgalmas beszámolója *A magyar miniatúrafestészet kezdetei. Az Árpádkor* (1942)² címmel jelent meg. Megállapította, hogy a kolostori iskolák alapja és forrása közös: a Karoling-miniatúra. Továbbra is ehhez kapcsolódtak a 13. század végén Európa-szerte működő műhelyek, az utolsó Árpád-házi királyok uralkodása idején azonban már megjelenik az a műveltség, amely majd az Anjou-korban a késő Árpád-kor udvari kultúrájának beteljesedését jelképezi. Bemutatta, hogy a 13. századi Árpád-kori lovagkultúra, ez a franciás–olaszos magyar szellemiség a legmagasabb fokon érlelődik ki a *Képes Krónikában*, amely így korántsem tekinthető váratlanul felbukkanó műnek, hanem egy erős művészegyéniségnek a múlt eredményeire építő, nagyszerű alkotása. Ezekkel a kutatásokkal függ össze *Kolostori kódexfestészetünk a XIV. században* (1943) című tanulmánya, amely az egyre nagyobb számban alapított kolostorok lendületes kódexfestészetének eredet nyomába. A 14. századból származó legrégebbi adatunk a karthauziak munkásságára utal a század elejéről. Az első ismert magyar scriptor (kódexmásoló) – és egy személyben valószínűleg miniatúrakészítő is – karthauzi szerzetes volt.³

¹ A művészettörténeti értékű kódex kiadatlan szövegeinek leírása és nyelvtörténeti elemzése Domokos György vezetésével csak a 2000-es évek elején kezdődött meg.

² Munkájára hatással lehetett Gerevich Tibor *A miniatúr-festészet, tekintettel a Corvin-kódexekre* (Budapest, 1912) című tanulmánya.

³ Az adatok tanúsága szerint a látókői karthauzi kolostorban (Szepesség) a század elején jelentős kódexkészítő műhely működhetett. A kolostor priorja 1307-ben Conradus volt, aki missalékat, két conventualét, egy gradualét és egy breviáriumot készített, emellett vezette a halottak anyakönyvét. A karthauziak könyvkultúrájáról tanúskodik az az adat, amely szerint 1351-ben Theodoricus számos könyvvel gyarapította a Szent Antal-völgyi kolostort (Trianon előtt Hont vármegye Korpónai járásához tartozott). A karthauzi kolostorban készült hiteles, festett kódexünk nem maradt fenn ebből a korból, de ismerünk egy igen érdekes kódexet, egy gradualét, amelyet 1334-ben egy Ágoston-rendi kolostorban írtak. Benne egy szerzetes utasításokkal látja el rendtársait arról, hogy miképpen írják, rajzolják, fessék az antiphonariumok és gradualék lapjait.

Berkovits Ilona *A Kassai-graduale és a XVI. századi kassai festészet* (1942) című tanulmánya hazai könyvfestészetünk egyedülálló, kimagasló emlékével foglalkozik, amely az 1518-as évben készült. A két kötet díszítése, a miniaturák kimerítő kompozíciója, oldott festői stílusa az északi reneszánsz legjelesebb táblakép-, freskó- és könyvfestészeti emlékeivel állítható párhuzamba. A rendkívül gazdag forrásanyagot felidéző tanulmány a *graduale* (énekeskönyv) lapszeldíszítése helyenként közvetlenül itáliai kódexek hatására készült motívumainak és a késő gótikus táblaképfestészetten belül végbement reneszánsz fejlődés eredményeinek sajátos magyarországi összetálcázását mutatja be.

A világháború idején Berkovits Ilona többször kutatott Párizsban és Londonban, az üldöztetések ellenére mégis hazatért. Bízott abban, hogy tudósként mentességet kap, de bujkálnia kellett, és 1944-ben munkaszolgálatra is behívták.⁴

1945-ben művészettörténetből, miniaturafestészet tárgykörből magántanári képesítést szerzett a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. 1950-től a Műemlékek Országos Bizottságának, majd miután az megszűnt, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának tudományos munkatársa volt. 1951-től a Vármúzeum helyettes vezetője lett. 1953-ban betegsége miatt megszűnt az állása, de tudományos kutatásait továbbra is folytatta.

A Tudományos Minősítő Bizottság az 1951. évi 26. számú törvényerejű rendelet értelmében 1952-ben a művészettörténeti tudományok kandidátusa fokozat odaítélésével ismerte el negyedszázados kiemelkedő tudományos teljesítményét. 1960-tól az MTA tudományos munkatársaként, majd főmunkatársaként folytatta értékes kutatásait. Sokat tett azért, hogy a magyarországi miniaturafestészet emlékei, értékei bekerüljenek az európai művészet- és művelődéstörténetbe – köszönhetően angol, francia, olasz, német, orosz és más nyelveken is publikált számos tanulmányának, monográfiájának.

1962-ben publikált kötetében Corvin Mátyás (1458–1490) uralkodásának és a reneszánsz magyarországi meghonosításának nagyszerű jelképeként dolgozta fel a Corvina Könyvtárat. A szakirodalom már régen nyilvántartotta, de ez a problémakör ma is kedvelt témákat ad a kutatásnak. A könyvtár egészét a nagy számban elkallódott, elpusztult kódexek miatt sajnos már nem lehetett teljes mértékben rekonstruálni, de Berkovits Ilona mégis kísérletet tett erre. Felderítette a könyvtár számos pompás darabját, amelyek Bécs, Berlin, Besançon, Brüsszel, Cambridge, Cheltenham, Drezda, Erlangen, Firenze, Göttingen, Holkham Hall, Jéna, Krakkó, Lipcse, London, Milánó, Modena, München, New York, Olomouc, Párizs, Párma, Prága, Róma, Salzburg, Stuttgart, Varsó, Velence, Verona, Wolfenbüttel és Zágráb könyvtáraiban vagy éppen séggel Magyarországon megtalálhatók voltak. Összegejtötte a kortársi feljegyzéseket

⁴ A Szálasi-kormány honvédelmi minisztere, Beregfy Károly 1944. október 21-én kiadott rendelete honvédelmi munkaszolgálatra hívta be a 16 és 40 év közötti zsidó nőket, valamint a 16 és 60 év közötti zsidó férfiakat. Császár László–Fiamová, Martina–Gidó Attila–Kunt Gergely–Laszák Ildikó–Paulovicova, Nina–Pejin Attila–Vajda Júlia: Munkaszolgálat a második világháború idején a történelmi Magyarország utódállamaiban. *Múltunk*, 2015/2. 72–145.

a tanúságokról, amelyek szerint Mátyás könyvgyűjtési szenvedélyét tekintve az olasz humanista fejedelmek legnagyobb vetélytársa volt. Mátyás egyik olasz könyvtárosa, a humanista Bartholomaeus Fontius azt írta, hogy a Corvina Könyvtár minden más fejedelmi könyvtárat felülmúlt, és példájának követésére ösztönözte még Firenze híres bankár-diktátorát, Lorenzo Medicit, a firenzei Bibliotheca Laurenziana alapítóját is. Nagyrészt Berkovits Ilona kutatásainak köszönhetően *Magyar kódexek a XI–XVI. században* címmel 1965-ben megjelent egy részben általa írt és általa szerkesztett összefoglaló kötet.

A középkori művészettörténet és művelődéstörténet alapos ismerőjeként Berkovits Ilona vállalkozott először a magyar miniatúrafestészet történetének feldolgozására. Mindig kedvelte a szakmai kihívásokat, és valósággal vonzották a szakma „fehér foltjai”. Bizonyára ezért választotta akadémiai doktori disszertációja témájaként Zichy Mihály (1827–1906) gazdag életművének feltárását. Tízévi kemény munkával készítette el az első nagyszabású monográfiát Zichy Mihály életéről és munkásságáról (1962-ben). Ez az egyik legjelentősebb munka, a legátfogóbb kép a művész életművéről. Ellentmondásokkal teli volt ez az élet, éppúgy, mint mindaz, amit létrehozott. Zichy Mihály Oroszországban, második hazájában három cárnak volt az udvari festője. A kötet jól érzékelteti, hogy nincs magyar művész a múltban, akinek működése és alkotásai olyan sok támadást vagy annyi lelkesedést váltottak volna ki a kortársak körében, mint Zichy Mihály. A hányatott, küzdelmekkel teli életű alkotóval mostohán bánt kora magyar társadalma, de mostohán bánt vele az utókor is. A könyv ugyanakkor azt is láttatja, hogy Zichynek a magyar szabadságharc szellemében létrehozott munkái megbecsülést vívtak ki a széles közvélemény körében.

Berkovits Ilona cikkei, tanulmányai a *Magyar Tudomány* mellett a *Magyar Grafikában* és a *Művészettörténeti Értesítőben* is megjelentek. 1937–1945 között végzett tudományos munkáját az MTA 1946-ban Wellisch-jutalommal ismerte el. Műveit számos idegen nyelven is kiadták. 1954-ben tagjai közé választotta a Művészettörténeti Főbizottság. Már fiatalon kiérdemelte a szakmai elismerést, nemzetközi hírnevet, mivel elsősorban a nehéz, feltáratlan kutatási területek vonzották, amire egyetemi előadásai idején tanítványait is ösztönözte. „Sokan őrzik emlékét; maradandóbban tartja azonban ezt fenn maga az életmű. Munkássága jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a sokáig eléggé háttérbe szorult kódexfestészet a magyar művészettörténet-írásban a társművészetekéhez hasonló rangot nyerjen” – olvashatjuk nekrológiájában.⁵

1964-ben a Munka Érdemrend ezüst, 1974-ben a Munka Érdemrend arany fokozatát kapta meg. 1984-ben a Szocialista Magyarorszáért Érdemrend tulajdonosa lett.

⁵ Soltész Zoltánné: Berkovits Ilona (1904–1986). *Magyar Könyvszemle*, 1986/4.

► Műveiből

A budapesti Egyetemi Könyvtár Dante kódexe. Budapest, 1928; *A budapesti Egyetemi Könyvtár festett kéziratának egy csoportja.* Budapest, 1932; *A budapesti Egyetemi Könyvtár Albucasis kódexe.* Budapest, 1937; *A pécsi püspöki könyvtár festett kéziratai és ősnymtatványai.* Budapest, 1937; *A Képes Krónika és Szent Istvánt ábrázoló miniatúra.* Budapest, 1938; *Az esztergomi Ulászló graduále.* Budapest, 1941; *Felice Petanzio Ragusino, capo della bottega di miniatori di Mattia Corvino.* Budapest, 1941; *A Kassai-graduále és a XVI. századi kassai festészet.* Budapest, 1942; *A magyar miniatúrafestészet kezdetei. Az Árpádkor.* Budapest, 1942; *Kolostori kódexfestészetünk a XIV. században.* Budapest, 1943; *Az Iparművészeti Múzeum olasz antiphonariuma.* Budapest, 1943; *Egy Korvina-miniatúra.* Budapest, 1959; *Una miniatura della Biblioteca Corvina. Acta Historiae Artium, VII. 1960/1–2.; Zichy Mihály Madách-illusztrációi.* Budapest, 1963; *Zichy Mihály élete és munkássága.* Budapest, 1964; *Magyar kódexek a XI–XVI. században.* Budapest, 1965; *Signorelli.* Budapest, 1983.

► Róla szóló irodalom

Soltész Zoltánné: Berkovits Ilona (1904–1986). *Magyar Könyvszemle*, 1986/4.; Varsányi Erika: Berkovits Ilona. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010.

Aknai Tamás művészettörténész, CsC

GARAS KLÁRA

Művészettörténész, az MTA rendes tagja

[Rákosszentmihály, 1919. június 19. – Budapest, 2017. június 26.]

Az olasz reneszánsz, a magyar, az osztrák és a német barokk festészet nemzetközileg elismert szaktekintélye volt.

Édesapja Garas (Grünwald) Pál gépészmérnök, édesanyja Strasser Irén; 1918. szeptember 21-én kötöttek házasságot. Apai nagyszülei Grünwald Bertalan és Spitzer Hermína, anyai nagyszülei Strasser Miksa mérnök és Stauber Karolin. Anyai nagyapja évekig a Magánmérnökök Országos Szövetségének főtitkára volt.

Kultúrákedvelő, művelt családba született, így hamar feltámadt érdeklődése a human tudományok, elsősorban a bölcsészet iránt. Már tizenhárom éves korában elhatározta, hogy művészettörténész lesz. 1937-ben kitűnően érettségizett a budapesti VI. kerületi Magyar Királyi Állami Mária Terézia Leánygimnáziumban. A gimnáziumból kitűnő latintudással bocsátották útjára. Németül és franciául anyanyelvi szinten beszélt, de olaszul és angolul is kitűnően írt és olvasott, illetve tartott előadásokat. 1937-ben az országos középiskolai tanulmányi versenyen második lett történelemből. Ennek két szempontból is tudománytörténeti jelentősége van: az egyik, hogy a verseny koedukált volt, a másik pedig, hogy zsidó származása ellenére az itt elért jó helyezése miatt járhatott az egyetemre. Tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatta, ahol művészettörténetet és régészetet hallgatott. 1941-ben szerzett bölcsészdoktori oklevelet. Disszertációja Johann Lucas Kracker bécsi festőművészről szól, aki élete utolsó két évtizedét kisebb megszakításokkal Magyarországon töltötte, és sok, máig fennmaradt művet hagyott hátra. Egyik legfontosabb alkotása az egri líceum könyvtárának virtuóz mennyezetfestménye, *A tridenti zsinat* (1779), amely Európában még mindig szinte ismeretlen. Garas Klára számára a professzora, Gerevich Tibor ajánlására választott téma már ki is jelölte azt az utat, amelyen művészettörténészként ezután haladt.

1941–1943 között a Tudományegyetem Művészettörténet Tanszékének gyakornoka volt, ám ekkor – már nem is először, a világban zajló események hatására – jelentős változás következett be az életében. Garas Klára születésének évére véget ért az első világháború, és összeomlott az Osztrák–Magyar Monarchia. 1937-ben, egyetemi ta-

nulmányainak megkezdésekor Európában béke volt, de amikor 1941-ben kiadták bölcsészdoktori disszertációját, Magyarország már részt vett a második világháborúban. Hogy túlélje a háborút, 1943–1944-ben gyári tisztviselő lett, Budapest német megszállása után azonban rejtőzködni kényszerült.

1945 februárjában az Országos Szépművészeti Múzeum munkatársa lett, és közel negyven évig ez maradt az egyetlen munkahelye. Karrierjének kezdete azonban nehéz volt. Az épületet bombatalálat érte, a gyűjteményeket Nyugatra szállították, a kiállítótereket törmelék és hó borította. 1945 telén a múzeum dolgozói maguk kezdték meg az újjáépítést. Garas Klára ott volt a magyar–osztrák határon, a szentgotthárdi apátságban rekedt negyvenöt láda múzeumi tárgy visszaszolgáltatásánál, valamint a müncheni „Központi Gyűjtőhelyről” 1946 karácsonyára hazakerült nyolcvan láda művészeti alkotás fogadásánál. 1947-ben „Hazatérő remekművek” címmel állították ki ezeket a műalkotásokat. A múzeum ezt megelőzően, 1946-ban nyitotta háború utáni első nagy kiállítását „Régi mesterek magyar magántulajdonban” címmel. Ezzel a közönséget akarták visszacsábítani, bemutatva a háborút Budapesten túlélő műalkotásokat. Összegyűjtésükben és rendezésükben Garas Klára kulcsszerepet játszott.

Garas Klára és Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter 1946-ban a Szépművészeti Múzeum „Régi mesterek magyar magántulajdonban” című kiállításán

A múzeumon belül első munkahelyén, a reneszánsz és barokk művekben bővelkedő Régi Képtárban Garas Klárát a művészettörténészek hagyományos feladatai várták: karbantartás, bővítés, kutatás, a gyűjtemény publikálása, kiállítások szervezése és minden ezzel járó munka. Hatalmas bibliográfiája elárulja, milyen nagy elkötelezettséggel és kreativitással végezte ezeket a munkákat már a kezdetektől. Rátalált arra a szempontra, amely kívül esett a kutatók látókörén: a gyűjtéstörténetre. 1951-ig volt a Régi Képtár múzeumi őr, majd 1964-ig muzeológus tudományos munkatárs, 1964 és 1984 között, mintegy húsz éven keresztül pedig a múzeum főigazgatója. Egész életét a tudományos munkának szentelte. Művészettörténészként elsősorban a magyarországi barokk festészettel foglalkozott, de nem hanyagolta el az európai, vagyis a németalföldi, a németországi és az osztrák 16–18. századi rajzművészetet sem. A tudományos ranglétrán fokozatosan, kitartóan haladt előre. 1955-ben a művészettörténeti tudományok kandidátusa, 1961-ben doktora lett. 1973-ban a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya javaslatára az akadémia levelező tagjává választották. 1974-ben tartott székfoglalójának címe: *Képmás és képlet – Az ifjú Raffael és az agg Tizian*. 1985-ben az Akadémia rendes tagjává választották.¹ Székfoglaló előadása: *Művész és megrendelő, közönség és kritika: változások a XVIII. század második felének művészeti életében*.²

Mivel tudománypopularizáló és kiállításszervezői tevékenysége is meghatározó volt, fontos szerepet játszott a Régi Képtár 1945 utáni újjászervezésében. Ennek jelentőségét az adta, hogy ezek a festmények különböző intézményeken keresztül kerültek a Szépművészeti Múzeumba, és útközben provenienciájuk feledésbe merült, illetve állapotuk is megromlott. A képeket csak a 20. század második felében kezdték újra felfedezni Budapesten – hasonlóan a prágai cseh királyi várba került (vagy ott maradt) festményekhez. Ebben az együttműködésben meghatározó volt Garas Klára aktív és konstruktív jelenléte. A kiállítások tematikáját ő dolgozta ki Mojzer Miklóssal. A barokk kor Közép-Európában alkotó vagy műveik révén jelen lévő mesterei Európa legkülönbözőbb részeiről érkeztek – Stockholmtól Nápolyig, Antwerpentől Párizsig és az erdélyi Nagyszebenig –, magukkal hozva szülőhelyük hagyományait, gazdagítva ezzel Közép-Európa barokk kultúráját. Láthatóvá vált, hogy a régió miként szívta magába egész Európa főbb művészeti irányzatait. Garas Klára emellett feldolgozta a magyarországi 17. és 18. századi festészet történetét, valamint Franz Anton Maulbertsch munkásságát. Jelentős mennyiségű idegen nyelvű, a nemzetközi tudományos élet számára is alapvető tudománytörténeti megállapításokat tartalmazó szakcikket, könyvet publikált. Nélkülözhetetlen megállapításokat tett az ikonográfia és a stíluskritika terén.

¹ Kiemelendő, hogy 1973-ban rajta kívül még három női tag jutott be a Magyar Tudományos Akadémiára: Hollán Zsuzsa orvoskutató, Péter Rózsa matematikus és Vogl Mária geokémikus.

² Jávor Anna: In memoriam Garas Klára (Rákosszentmihály, 1919 – Budapest, 2017). *Művészettörténeti Értesítő*, 2017. december, 362.

Garas Klára hatvanöt évesen, még mielőtt beadhatta volna nyugdíjazási kérelmét, igazgatósága utolsó hónapjaiban szembesült legnehezebb múzeumi megpróbáltatásával. 1983. november 5-én betörők hét festményt loptak el a múzeumból, köztük a két legismertebb és legkedvesebb képet, Raffaello *Esterházy Madonnáját* és egy fiatalember portróját, korábbi nevén *Pietro Bembot*. Elvesztésük mindenkit szörnyű megrázkód-tatásként ért. Idegtépő, hónapokig tartó nemzetközi nyomozás következett, amelynek legnagyobb terhe – a bizonytalanság, hogy az elloptott képek előkerülnek-e valaha is – a főigazgatóra nehezedett. Nyíltan vagy burkoltan többen is őt tették felelőssé. Az elloptott képeket végül Görögországban és Magyarországon sikerült felkutatni, és a műtárgyak csak kisebb kárt szenvedtek. Garas Klára rémálmai végül – ha lassan is – megszűntek. Régi vágású múzeumigazgató volt. Amikor a festmények visszakérültek Budapestre, lemondott vezetői és múzeumi tisztségeiről, és nyugdíjazását kérte. De tovább dolgozott, egy ideig még ugyanolyan intenzitással, mint igazgatósága idején, amit bibliográfiája egyértelműen bizonyít.

Garas Klára hosszú élete során, 1945 előtt és után nagyon különböző, diktatórikus, korlátozó politikai rendszerekben dolgozott, művészettörténészként azonban a maga választotta úton haladt, nem engedte, hogy bármilyen autokratikus rendszer letéritse arról. Életmódja, erős motivációi, lankadatlan kíváncsisága és szellemi frissessége életben tartották. Tudását hagyományos művészettörténeti kutatási módszerekkel szerezte és őrizte meg emlékezetében. Egyedül élt, és csak kilencvenes évei elején költözött nyugdíjasotthonba előbb vidéken, majd Budapesten. Ott is dolgozott tovább, úgy, ahogy mindig is tette, mivel dolgozni szeretett a legjobban. A múzeumban

Garas Klára (középen) a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Osztályán (balról) Jávor Anna, Török Gyöngyi, Buzási Enikő és Mojzer Miklós társaságában. Eduard Hindelang, a langenargeni múzeum alapító igazgatójának felvétele, 1984.

alkalmazásban álló fiatalabb munkatársait, a reneszánsz és a barokk művészet iránt érdeklődő kollégáit szívesen fogadta. Meghallgatta, mi foglalkoztatja őket, és gyakran adott tanácsot, egy-egy hasznos információt tartalmazó lapot, egy történetet vagy anekdotát a múltból. Igyekezett figyelemmel kísérni a nemzetközi és a magyar művészettörténet újdonságait. Követte szakterületének eseményeit, tudta, miről írtak a fiatalabb kortársak. Őszintén örült, ha munkáit évtizedek múltán is idézték.

A sors hosszú élettel ajándékozta meg. Kilencvenévesen még részt vett a tiszteletére rendezett Maulbertsch- és Winterhalder-kiállítás megnyitóján a Magyar Nemzeti Galériában. Ez a kiállítás méltó tisztelegés volt Garas Klára előtt, aki fél évszázaddal korábban, 1960-ban jelentette meg monumentális Maulbertsch-monográfiáját. Késéskívvül ez volt munkásságának fő műve, amely megalapozta Maulbertsch és köre művészetének, valamint a 18. századi közép-európai festészetnek a kutatását. Fontosnak érezte, hogy a festőnél „még bizonyos szellemi és érzelmi tartalmak”³ egyben voltak, művészetében nem váltak külön a dolgok, minden egybeolvadt. Ő is igyekezett azonosulni az osztrák mester ars poeticájával, célja az egységes európai szellem megerősödése volt – még egy olyan korban is, amikor a politikai, társadalmi háttér erre nem mindig adott lehetőséget. Azok a magyar, cseh és osztrák művészettörténészek, akik hozzájárultak a 2009-es langenargeni és budapesti kiállítások katalógusaihoz, valamint a tiszteletére rendezett budapesti ünnepi tárlat megszervezéséhez és megnyitójához, mind Garas Klára nyomdokaiba léptek, és a barokk többi közép-európai kutatójával együtt folytatják életművét.

Garas Klára az otthoni dolgozószobájában

³ Herzka Ferenc (szerk.): *Akadémikus portrék. Garas Klára művészettörténész. Nők a tudományban*. Budapest, 2008. 67.

Főigazgatói irodájában az 1970-es években

A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Bizottságának tagja, 1956–1959 között titkára, ezután pedig elnöke, a Comité International de L'Art tiszteleti tagja volt. Tudományos munkásságát számos kitüntetéssel ismerték el: 1951-ben és 1953-ban Akadémiai Jutalmat kapott, 1962-ben Szocialista Munkáért kitüntetésben részesült, 1972-ben Ipolyi Arnold-émlékérmes, 1977-ben Móra Ferenc-émlékérmes kapott, 2006-ban a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjét kapta meg.

Garas Klára és Aradi Nóra az MTA Közgyűlésén 1978-ban

► Műveiből

Kracker János Lukács, 1717–1779. Budapest, 1941; *A németalföldi polgárság festészete.* Budapest, 1947; *Magyarországi festészet a XVII. században.* Budapest, 1951; Barokk művészet. In: *A magyarországi művészet története.* Budapest, 1955; *Magyarországi festészet a XVIII. században.* Budapest, 1955; *Josef Winterhalter.* Szépművészeti Múzeum Közleményei, Budapest, 1959; *Franz Anton Maulbertsch.* Budapest, 1960; Gregorio Guglielmi. *Acta Historiae Artium*, 9. 1963; *Olasz reneszánsz portrék.* Budapest, 1965; *Kortársak Németalföld festészetéről.* Budapest, 1967; *A velencei settecento festészete.* Budapest, 1968; *A Szépművészeti Múzeum képei.* Budapest, 1973; *A XVIII. század német és osztrák rajzművészete.* Budapest, 1980; *Szépművészeti Múzeum.* Társ szerző: Ember Ildikó. Budapest, 1985; *Művész és megrendelő, közönség és kritika: változások a XVIII. század második felének művészeti életében.* Értekezések, emlékezések. Akadémiai székfoglaló is. Budapest, 1987; *Correggio: Szoptató Madonna.* Budapest, 1990; A soproni Edlinger Ház és Gregorio Guglielmi. In: *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére.* Sopron, 1996.

► Róla szóló irodalom

Garas Klára hatvanöt éves. Bibliográfia. *Művészettörténeti Értesítő*, 1984/1–2.; Clarae Garas LXX annos natae. Szerk. Rózsa György. *Acta Historiae Artium*, 34/1989.; Dobos Zsuzsanna (szerk.): *Ex Fumo Lucem. Baroque studies in honour of Klara Garas. Presented on her eightieth birthday.* Budapest, 1999; Herzka Ferenc (szerk.): *Akadémikus portrék. Garas Klára művészettörténész. Nők a tudományban.* Budapest, 2008; Studies dedicated to Klara Garas [90th birthday]. Czére Andrea bevezetőjével. *Acta Historiae Artium*, 50/2009.; Radványi Orsolya: Múzeumcsinálók. Garas Klára / Museum makers. On the occasion of Klara Garas's 90th Birthday. *Múzeum Café*, 2009/11.; Tóth Eszter Zsófia: Garas Klára. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010; Gréczy Emőke: A csuklóhoz bilincselte Rembrandt utazása. G. K. művészettörténész, a Szépművészeti Múzeum volt főigazgatója. *Múzeum Café*, 2012/3.; Jávor Anna: In memoriam Garas Klára (Rákosszentmihály, 1919 – Budapest, 2017). *Művészettörténeti Értesítő*, 2017. december; Tölgyesi Gábor: A hölgy, aki a művészettel jegyezte el magát. *Magyar Nemzet*, 2017. július 26.; Tátrai Vilmos: Garas Klára (1919. június 19. – 2017. június 26.). *Bulletin: Szépművészeti Múzeum.* Budapest, 2017.

Aknai Tamás művészettörténész, CSc

H. TAKÁCS MARIANNA

Haraszi Györgyné, Harasztiné Takács Marianna

Művészettörténész

[Budapest, 1917. december 11. – Budapest, 2021. május 4.]

Kutatási területe a 16–18. századi európai, főként németalföldi, spanyol és itáliai festészet, elsősorban El Greco, Rubens, Velázquez, Murillo és Goya munkássága. Olasz és spanyol nyelvismerete lehetővé tette számára, hogy műalkotásaikat a korszak irodalmi, történeti, gazdasági és politikai eseményein keresztül mutassa be, ezáltal művészetük nemzetközileg elismert szakértőjévé vált.

Édesapja Takács (Holczweber) Sándor, anyja Weisz Margit. Apja magántisztviselő (kereskedelmi utazó) volt, aki jó anyagi körülményeket tudott teremteni a családjának. A mátyásföldi villanegyedben volt házuk, illetve lányát egyetemista korában a vakációk idején Olaszországba tudta küldeni. Édesapját 1944-ben a lakásukba behatoló nyilasok agyonlőtték. Férje Haraszi György, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi tanára, neves nemzetközi jogász; szűkebb szakterülete a hágai Nemzetközi Bíróság joggyakorlata, a nemzetközi szerződési jog, a konzuli jog és a világűrjog voltak; 1980-ban halt meg. Két gyermekük született: György gépészmérnök, Katalin közgazdász.

Takács Marianna középiskolába a Szent Szív intézeti Sophianum Katolikus Leánygimnáziumba (Sacré Coeur) járt. A művészetek iránti érdeklődése már a gimnáziumi években megmutatkozott, amit egy a Múcsarnok diákpályázatának eredményéről tudósító újságcikk is bizonyít. A Képzőművészeti Társulat 1932 őszén kiírt diákpályázatán a 140 pályázó közül negyedik osztályosként második helyezést ért el, amiért 50 pengő jutalmat kapott.¹

1936 és 1940 között egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetemen végezte magyar, olasz és művészettörténet szakon. Egyetemi éveiben a vakációk idején olaszországi nyári egyetemeken (Perugia, Róma) olasz nyelvet tanult. 1940-ben szerzett

¹ „A Múcsarnok diákpályázatának eredménye. A Képzőművészeti Társulat 1932. évi őszi tárlatán pályázatot hirdetett a magyar középiskolai tanuló ifjúság számára. A pályázat tárgya az a nagy értékű másolatgyűjtemény volt, melyet Balló Ede festőművész, a Képzőművészeti Főiskola nyugalmazott tanára a művészettörténelem klasszikusairól a külföld nagy múzeumaiban készített. A kiállítást közel 5000 diák tekintette meg, és a pályázatra 140 dolgozat érkezett be. [...] A Képzőművészeti Társulat második díját (50 pengő) Takács Marianna (Sophianum VI. o.) nyerte el.” *Nemzeti Újság*, 1933. február 22. 8.

bölcsészdoktori oklevelet; doktori disszertációját olasz filológiából írta. 1940–1948 között fizetés nélküli gyakornokként a Budapesti Tudományegyetem Romanisztikai, majd Művészettörténeti Intézetében dolgozott. 1945-től gyakorlatokat tartott olasz filológiából és művészettörténetből. 1948-tól 1950-ig a Kultuszminisztérium (Vallás- és Közoktatásügyi, később Művelődésügyi Minisztérium) Művészeti, majd Egyetemi Osztályán dolgozott előadóként.

Tudományos pályája a Szépművészeti Múzeumban bontakozott ki. 1950-től közel harminckét éven át dolgozott itt; 1969-ig a Régi Képtár muzeológusaként, majd 1982-ig osztályvezetőként, tudományos főmunkatársként.

Tudományos munkásságának kezdetére így emlékezett vissza: „Több budapesti és vidéki kiállítást, valamint 1948-ban a bécsi magyar kiállítást rendeztem. 1953-ban Tihanyban, 1958-ban Bécsben a 'Magyar festészet a XIX–XX. században' címűt, majd 1960-ban Drezdában.”² Művészettörténeti kutatásainak kezdetén érdeklődése a 16–17. századi magyar és egyetemes művészettörténet emlékeire irányult. Részletesen foglalkozott e századok magyar és külföldi építészetével, valamint a Régi Képtár anyagával. Festménymeghatározásai között szerepelt Hans Rottenhammer egy a Szépművészeti Múzeumban lévő ismeretlen képe, Nicolas Poussin *Szent családja* és Sebastian Vrancx *Étkező család* című képe.

Az ötvenes és hatvanas években készültek Tizianóról és Toulouse-Lautrecről szóló monográfiái, valamint *Németalföldi művészet a XVI–XVII. században* című kiadványa.

A már említetteken kívül további nagy sikerű kiállítások rendezése fűződött a nevéhez: többek között a manierizmus korának, Toulouse-Lautrec grafikáinak, a spanyol mesterek alkotásainak és az európai reneszánsz mesterek műveinek bemutatása. A Toulouse-Lautrecről rendezett kiállítás alkalmából a festő munkásságáról írt recenziója egy megpróbáltatásokkal teli életutat tár elénk. „Az egészséges gyermekek társadalmából kirekesztett, gyakran ágyhoz, fekvőszékhez kötött fiú, akit fürdőről fürdőre küldenek az orvosok, egyetlen gyönyörűséget talál: a rajzolást. [...] Kifejlesztheti magában legjellegzetesebb készségét, hogy a valóságot és csak a valóságot mutassa be, kiemelve és eltűnővé a minden emberben megbújó rejtett hibákat, a test és a lélek apróbb-nagyobb deformitásait. Mintha a nyomorék arisztokrata, akin a szemtanúk elbeszélése szerint megdöbbenés nélkül nem pihenhetett meg emberi tekintet, úgy akart volna bosszút állni a körülötte kavargó ép embereken, hogy rajzaiban, festményeiben megmutatta: senki sem tökéletes.”³ A megrendezett kiállítás is újszerű volt. Mint írja, „nemcsak a legszebb lapot válogattuk ki az együttesből, hanem néhány esetben, ha erre az anyagunk módot nyújtott, a próbanyomatokon is megkíséreltük végigkísérni a művészi alkotás útját. [...] igyekeztünk a néző számára a nehezen hozzáférhető, sok különösséget rejtő művészegyéniség műhelyébe bepillantást engedni.”⁴

² Akadémiai Levéltár 200. TMB 502/3.

³ Harasztné Takács Marianne: Toulouse-Lautrec. *Művészet*, 1964/6. 8.

⁴ Uo. 11.

Érdeklődési köre azonban nem korlátozódott a festészetre. Figyelemfelhívó tudományos cikket írt a kékedei Melczer-kastélyról, könyvet a sárvári várról. 1965-ben megvédett kandidátusi értekezésében is a késő középkor (1527–1711) hazai udvarház- és kastélyépítészetét dolgozta fel *Magyarországi udvarházak és kastélyok a késő-feudalizmus korában* címmel. A 16–17. század építészetével foglalkozó tanulmányai a *Művészettörténeti Értesítő*ben jelentek meg.⁵ A sárvári vár építészettörténetéről írt monográfiájában megemlítette, hogy a vár jelentős helyet foglal el világi műemlékeink sorában; az országot pusztító sokféle ellenségnek minden időben ellenállt. Még a Dunántúlon dülő törökök sem tudták bevenni, noha a 16–17. században a környező erősségek legnagyobb része (Esztergom, Tata, Győr, Komárom, Veszprém, Pápa, Marcaltő) hosszabb-rövidebb időre a „pogányság” kezére került.⁶

Kutatási területe a későbbiekben a 16–18. századi európai, elsősorban a német-alföldi, spanyol és itáliai festészetre specializálódott – El Greco, Rubens, Velázquez, Murillo és Goya munkásságára –, ezáltal a felsorolt alkotók nemzetközileg is elismert szakértőjévé vált. Ehhez korábbi filológiai tanulmányai is hozzájárultak, mivel olasz és spanyol nyelvismerete lehetővé tette, hogy a korszak irodalmi, történeti, gazdasági és politikai természetű forrásanyagával is megismerkedjen.

1968-as spanyolországi tanulmányútja alkalmából készített beszámolója szerint: „A madridi Prado megtekintése nemcsak a szakértők, de az egyszerű turisták részére is csodálatos élmény, terméinek tanulmányozása több napot vesz igénybe.”⁷ Hosszan méltatja Goya – IV. Károly udvari festője – alkotásait, aki szerinte nemcsak a hazai, de az európai festészet egyik legjelentékenyebb alakjává is vált. Goya *A bordeaux-i tejeslánya* című alkotása kapcsán utalt rá, hogy „felfogásában a budapesti Szépművészeti Múzeumban őrzött két későbbi életképének, *A vízhordó leánynak* és *A köszörsűsnek* közeli rokona. Erről a két festményről érdemes tudni, hogy ezek még Goya életében, 1820-ban kerültek eladásra Bécsben, ahol azokat az Esterházy-gyűjtemény részére megszerezték.”⁸

A spanyolországi tanulmányút tapasztalatai mellett kutatásaihoz gazdag tárházat biztosított a Szépművészeti Múzeum méltán világhíres spanyol gyűjteménye, mivel a Pradón kívül a budapesti az egyetlen olyan európai múzeum, ahol a látogatók átfogó képet kaphatnak négy évszázad spanyol festészetéről. A rendkívül gazdag gyűjteményt H. Takács Marianna az 1960–1980 közötti években többször és folyamatosan bővülő terjedelemben mutatta be. Ezt a témát választotta 1976-ben megvédett akadémiai doktori disszertációjának is *Spanyol életképfestészet a 17. században* címmel. Mint tanulmányában kiemelte, „a dolgozat egészét érintő centrális probléma a reneszánsz–manierizmus–barokk, a korszak három, jórészt egybefonódottan jelentkező stílus-

⁵ A pácini kastély építészettörténete. *Művészettörténeti Értesítő*, 1954; Az Országos Szépművészeti Múzeum új szerzeményei. 1945–1955. *Művészettörténeti Értesítő*, 1955.

⁶ *A sárvári vár*. Budapest, 1957. Előszó.

⁷ H. Takács Mariann: Tanulmányút Spanyolországban. *Múzsák Múzeumi Magazin*, 1968/3. 8. (Utolsó letöltés: 2023. január 29.)

⁸ Uo. 9.

áramlata”. Ezt a spanyol viszonyokra vonatkoztatva Velazquez példáján mutatta be, akinek művészetében élete során különféle stílusperiódusok váltakozhattak. „Kialakul, változik, továbbfejlődik a kompozíciós séma, a festészeti kifejező erő, szerencsés esetben magának a korszaknak haladó áramlataival összhangban. A fiatal sevillai festőinas, majd segéd olasz és németalföldi metszeteken és szigorú mestere iskolás példáján alakuló művészete egészen más eszmét követ, mint a madridi udvarba került, elsősorban képmásfestéssel foglalkozó önálló mester, aki nap mint nap szembekerül az udvari gyűjteményekben őrzött, előtte eddig ismeretlen műremekekkel.”⁹

Pogányiné Balás Edit opponensi véleményében kiemelte, hogy H. Takács Marianna tudományos érdekességgel tárja fel a bodegón¹⁰ előzményeit és forrásait. „Visszanyúl a németalföldi és itáliai előzményekhez, és éppen e munkásságából bontakozik ki a spanyol életképfestészet egyedülállósága és különbözősége a többi életképfestészettől. [...] Történeti összefüggésekben világítja meg az életkép jelentkezésének, kifformálódásának és különösen az életkép spanyol változata fejlődésének sajátosságait. Ezáltal szilárd bázist teremt következtetései, értékelései és a spanyol életképfestészet jellemzése számára.”¹¹

Vayer Lajos opponensi véleményében felvázolta Harasztiné Takács Marianna tudományos életútját, megemlítve, hogy „még szinte egyetemi diplomázása idején jelentette meg a spanyol festészetről szóló ismeretterjesztő könyvét, mintegy előre jelezvén kutatói érdeklődésének egyik és egyben későbbi pályájának döntő jelentőségű irányát.”¹² Vele egyetértve Tolnai Gábor opponens is kiemelte a dolgozat fontosságát, újszerűségét, azt, hogy a szerző a spanyol művészetnek elismert szakembere, és munkája a nemzetközi művészettörténeti kutatások számára is újdonsággal bír.¹³ Mindketten szükségesnek tartották a magyar nyelvű kiadás mellett a dolgozat angol nyelvű kiadását is.

Ahogy akadémiái dolgozatának opponensei is említették, H. Takács Marianna alapvetően új megállapításokat tett a régi spanyol életképfestészetről, a jellegzetes bodegón műfajról, és ezt elsőként vetette össze a kortárs, klasszikussá vált spanyol irodalom analóg törekvéseivel. Szintén a Szépművészeti Múzeum világhírű spanyol gyűjteményének történetét feldolgozva jelent meg 1973-ban *Velazquez bodegónok néhány problémája*¹⁴ című munkája. Ebben megerősítést nyert már 1965-ben leírt

⁹ Harasztiné Takács Marianna válasza „Spanyol életképfestészet a 17. században” című művészettörténeti tudományok doktori értekezésének vitáján. *Művészettörténeti Értesítő*, 1976/1. 261., 263.

¹⁰ A *bodegón* mai értelemben csendéletet és csendéleti elemekkel teletűzdelt életképet jelent. A 17. században olyan képet értettek bodegón alatt, amelyen emberek egy fogadóban vagy parasztkonyhában költik el szerény étküket. Bodegónnak nevezhették az olyan muzsikálókat, vándorokat, konyhai foglalatosságok között ábrázolt asszonyokat bemutató festményeket, amelyeken aprólékosan részletezett tárgyak kíséretében néhány – rendszerint fél alakban ábrázolt – figura volt látható. A „bodega” szó maga pince, borospince, kikötői vegyesbolt jelentésben a mai spanyolban csak Andalúziában és Latin-Amerikában használatos.

¹¹ Pogányiné Balás Edit opponensi véleménye Harasztiné Takács Marianna „Spanyol életképfestészet a 17. században” című művészettörténeti tudományok doktori értekezéséről. *Művészettörténeti Értesítő*, 1976/1. 259.

¹² Vayer Lajos: Spanyol életképek a XVII. században. Opponensi vélemény. *Művészettörténeti Értesítő*, 1976/1. 255.

¹³ Tolnai Gábor opponensi véleménye szintén a *Művészettörténeti Értesítő* 1976/1. számában olvasható.

¹⁴ Harasztiné Takács Marianna: A Velazquez bodegónok néhány problémája. In: Kaposy Veronika (szerk.): *A Szépművészeti Múzeum közleményei* 41. Budapest, 1973.

feltevése, miszerint a festő művészetszemlélete – gyékénykosaras, cserépkorsós, réz-mozsaras asztali csendéletei, az alakok megformálása – megegyezik Cervantes valóságsszemléletével. „Mindketten koruk haladó eszméit, szellemi mozgását figyelik, és ez a természet egyszerű és valóságos ábrázolására ösztönözte őket, mely már magában is forradalminak számított az 1600–1620-as években” – írta egyik elemzésében.¹⁵

Mind témaválasztásában, mind ábrázolásmódjában az életképfestészethez sorolta Murillo munkásságát is. Ez a 17. századi barokk festő nagy népszerűségnek örvendett a 19. században, az alkotásairól készült metszetek Európa-szerte igen keresettek voltak. A 20. század elején viszont édeskésnek, érzelgősnek, unalmasnak tartották a képeit, munkásságát jóformán figyelemre se méltatták. A festő egész életét Sevillában töltötte. Utcai árusokat és koldusgyerekeket festett, ugyanakkor Máriát és a gyermek Jézust is lefestette olyan stílusban, hogy a nézők személyes ismerősnek érezhették őket. H. Takács Marianna éppen ezt emelte ki Murillo erényei és hibái között, ezzel objektív képet rajzolva pályájáról, és kijelölve helyét az egyetemes művészet történetében.

1982-ben megjelent kétkötetes munkája, a *Spanyol festészet a primitívektől Riberáig* teljes képet ad a spanyol festészet néhány száz évéről, a középkori úgynevezett „primitívektől” a reneszánsz mesterein át a 17. századi nagy spanyol barokk festőkig (El Greco, Velázquez stb.). Emellett a bevezető tanulmányban ismertette a gyűjtemény kialakulásának történetét is.

A számtalan általa írt és szerkesztett tudományos, népszerűsítő és ismeretterjesztő könyv több kiadást is megért, és több nyelvre lefordították őket. Emellett számtalanszor adott elő nemzetközi konferenciákon, társintézmények tudományos rendezvényein. 1972-ben Varsóban a spanyol tájfestészet kezdeteiről, az 1973-as granadai Művészet-történeti Kongresszuson Goya öt képéről tartott előadást. Nyelvtudása, ismertsége, a külföldi múzeumokkal kiépített kapcsolatai révén jelentős szerepet játszott több nemzetközi kiállítás szervezésében, többek között Tokióban, Bordeaux-ban, Varsóban és Moszkvában.

Aktív munkásságának utolsó harmadában, 1982 és 1994 között az MTA Könyvtárának tudományos főmunkatársa volt. Jelentős könyvtári tevékenységet végzett. Az ő gondozásában jelent meg 1989-ben az MTA Könyvtárában őrzött Kaufmann-gyűjtemény egyik darabjának, az *Eszter könyvének* faksimile kiadása. Emellett bekapcsolódott egy jelentős új kutatási programba, a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” című kutatási főirányba. Ennek keretében – szakismeretét és nyelvtudását hasznosítva – tucatnyi latin, német és olasz munkát szerkesztett és gondozott a humán tudományok köréből.

Az 1953-as tihanyi kiállítás rendezéséért 1955-ben megkapta a Szocialista Kultúráért kitüntetését,¹⁶ 1978-ban pedig a Munka Érdemrend ezüst fokozatát. 1963-tól több cikluson keresztül tagja volt az MTA Művészettörténeti Bizottságának.

¹⁵ Uo. 142.

¹⁶ Akadémiai Levéltár 200. TMB 502/3.

Néray Katalin, Harasztiné Takács Marianna (világos blúzban) és Bodnár Éva a tokiói Szépművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria közös kiállításrendezésén 1979-ben

► Műveiből

A Szépművészeti Múzeum kincsei. (Szerkesztő.) Budapest, 1953; *Tiziano.* Budapest, 1953; *A sárvári vár.* Budapest, 1957; *Németalföld művészete a XVI–XVII. században.* Budapest, 1962; *Toulouse-Lautrec.* Budapest, 1962; *Realista tendenciák a spanyol életképfestészetben.* Művészet, 1965. *Spanyol mesterek.* Budapest, 1965; *Spanyol mesterek Zurbarántól Goyáig.* Budapest, 1966, harmadik, átdolgozott kiadás 1984; *Tanulmányút Spanyolországban.* Múzsák Múzeumi Magazin, 1968/3.; *A manierizmus mesterei.* Budapest, 1968; *Magyarországi udvarházak és kastélyok.* Budapest, 1970; *Rubens és kora.* Budapest, 1971; *Murillo.* Budapest, 1977; *A Velazquez bodegónok néhány problémája.* In: Kaposy Veronika (szerk.): *A Szépművészeti Múzeum közleményei* 41. Budapest, 1973; *A régi képtár.* In: *A Szépművészeti Múzeum.* Budapest, 1981; *Spanyol festészet a primitívektől Riberáig.* Budapest, 1982; *Spanyol festészet.* Budapest, 1984; *Eszter könyve.* Faksimile kiadás (Kaufmann-gyűjtemény). A kísérőfüzet tanulmányát Harasztiné Takács Marianna írta. Budapest, 1989.

► Róla szóló irodalom

H. Takács Marianna: *Spanyolország...* 1968. IV. Tanulmányút. In: Füzes Endre (szerk.): *Szemelvények a múzeumi területről 1968-ban külföldi tanulmányúton részt vettek jelentéseiből.* Budapest, 1969; Zalai Katalin: H. Takács Marianna. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010.

Schadt Mária szociológus, PhD

KOVÁCS ÉVA

Mojzer Miklósné

Művészettörténész

[Jászárokszállás, 1932. április 5. – Budapest, 1998. december 14.]

Olyan kutató volt, aki egyaránt eligazodott az ötvösmesterség technikai fogásai, az ikonográfia, a jelvénytörténet és a tárgyak keletkezésének bonyolult viszonyai között. Munkásságát két nagyon fontos kincskollekció motiválta: a magyar koronázási jelvények együttese és az esztergomi kincstár középkori anyaga.

Édesapja Kovács Károly kazánfűtő, édesanyja Guba Amália volt. Férje Mojzer Miklós (1931–2004) művészettörténész, muzeológus, a Magyar Nemzeti Galéria osztályvezetője, majd 2004-ig a Szépművészeti Múzeum főigazgatója. Egy leánygyermekük született, aki szintén művészettörténész lett.

A jászapáti gimnáziumban érettségizett 1951-ben, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karából kialakított, rövid életű Történettudományi Karon végzett 1956-ban művészettörténet–muzeológia szakon. Mint minden muzeológus hallgató, tanulmányai befejezése előtt egy évig, 1955–1956-ban gyakornokoskodott. Ezt az időt későbbi munkahelyén, a Szépművészeti Múzeumban töltötte. A gyakornoki idő után immár friss diplomásként az általa mindig „mesterem”-ként emlegetett Genthon István (1903–1969) vezette Modern Külföldi Osztályon helyezkedett el segédmuzeológus–adatkezelőként. Néhány év múlva már muzeológusként dolgozott. 1970-ben került az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjába; 1978-ban tudományos főmunkatárs, 1993-ban tudományos tanácsadó lett. 1975-ben a művészettörténet tudomány kandidátusa, 1993-ban a művészettörténet tudomány doktora.

Még egyetemista korában kezdett el foglalkozni a koronázási palást történetével. Ebből írta egyetemi disszertációját, amely *Casula Sancti Stephani Regis* címmel az *Acta Historiae Artium*-ban is megjelent (1958). Ez a munkája már a kezdő kutató önálló útjáról tanúskodik, a Credo képprogramban ugyanis a Szent Ambrosiusnak tulajdonított *Te Deum* kezdetű himnusz illusztrációját látta. A hímezett ábrázolások stílusáról írva is szakított a hagyományos regensburgi eredeztetéssel, bár hangsúlyozta, mennyire nehéz, szinte lehetetlen stíluskritikai megállapításokat tenni egy csupán gyenge illusztrációkból hiányosan ismert tárgyról.

Kutatásainak másik fő iránya az esztergomi Főszékesegyházi Kincstárban őrzött úgynevezett Mátyás-kálvária¹ készülési helyének, idejének és mesterének meghatározása volt. Munkájának eredményeképpen ez az egyetlen középkori ötvöstárgy Európában, amelynek mestere ismertté vált. Meggyőződése volt, hogy minden tárgy rengeteg információt közöl magáról, a középkor tárgyai pedig mindig hordoznak valamiféle a tárgyon túlmutató, de általa közvetített mondanivalót. Megközelítésük koruk szellemi világképének ismerete nélkül csak fogyatékos lehet. Ismerni kell továbbá a mesterség

1970-ben került az
MTA Művészettörténeti
Kutatócsoportjába

művelőit és a műhelyek szervezetét, de ezekre az ismeretekre csak a történeti források tanulmányozásán keresztül lehet szert tenni. Ezek az ismeretek Kovács Éva esetében szorosan kapcsolódtak egymáshoz. Az egyik téma jól segítette a másik kidolgozását, kutatásaiban mindig a tárgyakból indult ki, azok alapos technikai, szerkezeti vizsgálatából.

Érdeklődése a középkori ötvösség és jelvénytörténet iránt már pályája kezdetén megnyilvánult. A *magyar korona a legújabb kutatások tükrében*² című tanulmányában a koronázási jelvények feldolgozásait tekintette át, így feltérképezte azt a terepet, amely meghatározta, segítette későbbi kutatói életútját. A koronázási jelvényegyüttesbe tartozó jogar filigrános aranyfoglatának eredetét kutatva Kovács Évának sikerült kimutatnia egy olyan ötvösműhely munkásságát,³ amelyik a 13. század végén III. Béla udvari környezetében mű-

ködött. A jogar foglatán kívül a műhely munkáiként regisztrálták a székesfehérvári királyi bazilika területén a múlt században előkerült filigrándíszes ékszereket és egy miniatűr centrális épületet formázó arany fülbevalót, amelyet az esztergomi királyi palota ásatása során találtak.⁴

Kutatásaiban kiemelkedő szerepet kaptak az uralkodói reprezentációhoz kapcsolódó középkori emlékek. A *székesfehérvári királyi bazilika XI. századi kincsei* és *Egy elveszett magyar korona* című cikkeiben⁵ főként írott forrásadatokat dolgozott fel. Az ötvösművek technikai és stílári megfigyelése szintén fontos eredményekkel szolgált számára. A krakkói dóm kincstárában őrzött, több szerző által is velencei ötvösműként publikált aranykeresztről – annak aprólékos elemzése és a történeti forrásokkal való összevetése révén – Kovács Éva bebizonyította, hogy Magyarországon, IV. Béla udvari ötvösműhelyében készült két női korona szolgált a kereszt borítására. A plocki Szent

¹ Kovács Éva: *A Mátyás-kálvária*. Főszékesegyházi Kincstár, Esztergom, 1971.

² *Művészettörténeti Értesítő*, 1957/6. 128–130.; *Művészettörténeti Értesítő*, 1968/3–4. 212–213.

³ Kovács Éva: *Árpád-kori ötvösség*. Corvina, Budapest, 1974.

⁴ Kovács Éva: „Jeruzsálem” fülönfüggő Esztergomból. *Építés – Építészettudomány*, 1973/5. 271–277.

⁵ In: *Székesfehérvár évszázadai*. Székesfehérvár, 1967, 1: 157–162.

A korona vizsgálata közben Svjetnik Joachim ötvös restaurátorral

Zsigmond-fejereklyetartó koronája és néhány hazai ékszerlelet stílárís feldolgozásával meggyőző bizonyítást nyert az udvari ötvösműhely léte, amelynek kései munkái közé tartozik az esztergomi székesegyház koronázási eskükeresztje és a prágai dóm kincstárában őrzött Zavis-kereszt is. A magyarországi Anjou-uralkodók reprezentációjának tárgyi emlékei – az aacheni magyar kápolna kincsei, a nagyváradi királýsír koronája, a zárai Szent Simeon ereklyetartójában lévő korona és még néhány töredékesen megmaradt ékszer – szintén hosszú éveken át foglalkoztatták Kovács Évát.

1977-ben Svjetnik Joachim ötvös restaurátorral együtt Kovács Évát bízták meg a magyar koronázási jelvényegyüttes azonosításával és szakmai átvételével Fort Knoxban (Amerikai Egyesült Államok).

A közvetlen vizsgálatokon alapuló kutatás lehetőségét a koronázási jelvények hazakerülése, az 1978 utáni időszak nyitotta meg számára. Az ebben az évben a magyar korona és a koronázási jelvények tudományos kutatására, konzerválására létrehozott Koronabizottság alapító tagja és a *Középkori magyar uralkodók emlékei* OTKA-program vezetője volt. Kutatása részeredményeit *A magyar koronázási jelvények* című

könyvben (társszerző Lovag Zsuzsa) és számos más tanulmányban publikálta. Igen tanulságos szellemi kaland ezeken az írásokon át követni, hogyan mélyült el és szélesedett ki a jelvényekről alkotott kép, a már az egyetemi disszertációban is felvetett kérdések hogyan kaptak gazdagabb és árnyaltabb válaszokat. Kutatásai nyomán Kovács Éva feltárta, hogy a palást *Te Deumra* alapozott ikonográfiáját számos részlettel gazdagította a donátornak, Szent Istvánnak az *Intelme*kéből és egyéb forrásokból kirajzolódó személyisége, a *Rex et sacerdos* uralkodói felfogása. Az 1988-ban publikált tanulmány árnyalt palástképének kialakulásához elengedhetetlen volt magának a tárgynak a közvetlen tanulmányozáson alapuló megismerése, a hátán lévő ráncolás miatt soha nem látott részletek feltárása. Ez a három évtizedes kutatómunka – más-más utakon elindulva – rendszerint visszavezette őt a koronázási jelvényekhez.

Az esztergomi Székesegyházi Kincstárban őrzött Mátyás-kálvária köré csoportosítható Kovács Éva kutatói munkásságának néhány további „gyöngyszeme”. A szépséges, arany ronde-bosse zománccal díszített mű a burgundi hercegi udvarból származik: Flandriai Margit ajándékozta férjének, Philippe le Hardinak, a burgundi hercegnek 1403. újév napjára. Több mint két évtizeden keresztül formálódott az erről szóló nagy mű, a Mátyás-kálvária monográfiája, de szerzője mindig talált rajta kiegészítenivalót, nem adta ki a kezéből. Egy kis könyvecskén kívül életében nem jelentetett meg tanulmányt a témáról, csupán a kutatásai során alaposan megismert francia ronde-bosse zománc egyéb emlékeiről, amelyeknek származását, időrendjét éppen a Mátyás-kálvária pontos – történeti adatokon alapuló – keltezése valószínűsítette.⁶ A Mátyás-kálvária nagymonográfiája *L'âge d'or de l'orfèvrerie parisienne au temps des princes de Valois* címmel így csak halála után, 2004-ben jelenhetett meg Franciaországban, a vállalkozást önzetlenül támogató Danielle Gaborit-Chopin, a Louvre Objets d'art osztályának vezetője előszavával. Ez a könyv Müller–Steingraber 1954-es, a ronde-bosse zománc (az aranyalapú plasztikus zománc) első nagy, katalógusformátumú történeti összefoglalója után másodikként, újabb tárgyakkal kiegészítve és a kronológia alapos megváltoztatásával készült. Kovács Éva ebben azonosította a Mátyás-kálvária felső részének készítőjeként Herman Rousseau Párizs városi ötvös mestert.⁷

Aki tudománnyal foglalkozik, jól tudja, hogy a kutatást soha nem lehet befejezni, csak abbahagyni – írta Lovag Zsuzsa. Szerinte Kovács Éva „soha nem érezte úgy, hogy elérkezett a betakarítás, a mű megjelentetésének ideje. Minden általa adott válasz új kérdések özönét vetette föl, érdeklődését új területek felé irányította, amerre azonnal elindult, fiókban hagyva azt a hatalmas kézirat- és jegyzettömeget, amelynek töredékéből kevésbé igényes szerzők kötetek sorát adták volna ki.”⁸

⁶ Kovács Éva: A gótikus arany ronde-bosse zománc időrendje, elterjedése az írott források tükrében. *Művészettörténeti Értesítő*, 1981/3. 165–170.

⁷ Kovács Éva lányának, Mojzer Annának szíves közlése, 2023. június 21.

⁸ Lovag Zsuzsa: Kovács Éva: Species Modus Ordo. Válogatott tanulmányok. Szent István Társulat, Budapest, 1998. *BUKSZ*, 1999/1. 96.

„Die Zeit der Stauer”, Stuttgart, 1977 – a középkori témájú művészet emlékeiből rendezett nagy német kiállításon

Kovács Éva 1993-ban szerezte meg a tudományok doktora fokozatot.⁹ Doktori disszertációja, *A 14–15. századi párizsi ötvösség és a Valois-udvartartások luxusmechanizmusa* című monumentális opus tizenöt fejezetből és a hozzájuk csatolt appendixekből áll. „Némi teátrálitással mondhatnánk, hogy Kovács Éva főműve ez a terjedelmes monográfia – de Kovács Évának nem egy főművet sikerült írnia, hanem többet is, bár jó részüket csupán virtuálisan, időről időre engedve egy-egy részletbe az olvasót bepillantani.”¹⁰

Kovács Éva életében kiadott utolsó könyve *Species Modus Ordo* címmel jelent meg, és válogatott tanulmányait tartalmazza. A kötet átfogó képet nyújt egy kutatói pályáról, és azt a témáihoz folyamatosan visszatérő kutatói magatartást tükrözi, amelyről korábban már szóltunk: közel három évtized tudományos tevékenységéről ad átfogó képet. A szerző emberi tartására jellemző, hogy már az ötvenes években merte vállalni a koronázási jelvények témájának kutatását, amelyről a háború után egy ideig csak Magyarországon kívül jelenhettek meg írások. A tanulmányokból kirajzolódik egy olyan kutató képe, aki egyaránt eligazodott az ötvösmesterség technikai fogásai, az

⁹ Kovács Éva „Herman Rousseau ötvösmester (1360 k.–1423 után) és a Valois-udvartartások luxusmechanizmusa” című doktori értekezésének vitája. *Művészettörténeti Értesítő*, 1994/1–2. 318–319.

¹⁰ Mikó Árpád: Kovács Éva. *Ars Hungarica*, 1999/1. 116.

ikonográfia, a jelvénytörténet és a tárgyak keletkezésének bonyolult viszonyai között, a mester és a megrendelő kölcsönös együttműködésének világában. Mindig még többet és többet akar megismerni és közvetíteni, mindig csiszolta és gazdagította mondani-valóját, a tökéletes felé törekedett.

Tudományos tevékenységét 1974-ben Pasteiner Gyula-érmelékéremmel, 1989-ben Martyn Klára-díjjal és Ipolyi Arnold-érmelékéremmel ismerték el.

► Műveiből

A koronázási palást pannonhalmi másolata. *Művészettörténeti Értesítő*, 1956/1.; Limoges-i keresztek Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő*, 1962/1.; Még egyszer a krakkói koronakeresztről (Über einige Probleme des Krakauer Kronenkreuzes). *Acta Historiae Artium*, Budapest, 1971/3–4.; A középkori magyar királyság jelvényeinek kérdése. In: *Székesfehérvár évszázadai*. Székesfehérvár, 1972; Árpád-kori ötvösség. Budapest, 1974, angol, német, orosz és francia nyelven is; Magyarországi Anjou-koronák. *Ars Hungarica*, 1976/1.; A párizsi ronde-bosse zománc virágkora és a Mátyás-kálvária. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1977; *A magyar koronázási jelvények*. Társ szerző: Lovag Zsuzsa. Budapest, 1980, második kiadás: 1988, német, angol és francia nyelven is; *A Mátyás-kálvária az esztergomi Főszékesegyház kincstárában*. Budapest, 1984, angol és német nyelven is; Signum Crucis – Lignum Crucis. A régi magyar címer kettős keresztjének ábrázolásairól. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1984; A magyar koronázási jelvényegyüttes kutatásának hat éve. *Művészettörténeti Értesítő*, 1986/1–2.; Tárgykultúra és kisművészetek a 14–15. századi Magyarországon. In: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Budapest, 1987; *Herman Rousseau párizsi ötvösmester és a Valois-udvartartások luxusmechanizmusa*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1992; Gizella királyné keresztjének feliratai és ikonográfiája. Veszprém kora középkori emlékei. In: *Veszprémi Múzeumi konferenciák 5*. Veszprém, 1994; *Species Modus Ordo. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Verő Mária és Takács Imre. Budapest, 1998; Opus Magnum posztumusz, francia nyelvű megjelenése: *L'âge d'or de l'orfèvrerie parisienne au temps des princes de Valois*. Dijon, 2004.

► Róla szóló irodalom

Ipolyi Arnold-érem. Marosi Ernő javaslata Kovács Éváról. *Henszlmann-Lapok*, 1990/2.; Mikó Árpád: Kovács Éva (1932–1998). *Ars Hungarica*, 1999/1.; Lovag Zsuzsa: Kovács Éva: Species Modus Ordo. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1998. *BUKSZ*, 1999/1.; Mikó Árpád: In memoriam Éva Kovács, 1932–1998. – Publications by Éva Kovács. A bibliography. *Acta Historiae Artium*, 1998/3–4.; Mikó Árpád: In memoriam Kovács Éva (1932–1998). – Kovács Éva tudományos munkássága. Bibliográfia. *Ars Hungarica*, 1999/1.; Kozák Péter: Kovács Éva. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010.

Aknai Tamás művészettörténész, CSc

ZÁDOR ANNA

Harkányi Edéné

Művészettörténész

(Budapest, 1904. január 24. – Budapest, 1995. március 3.)

A klasszicizmus és a késő barokk építészet jeles kutatója volt. Pollack Mihály művészetének monografikus feldolgozásával először tett kísérletet arra, hogy meghatározza az építész helyét a hazai klasszicista építészetben és építészettörténetünk egészében.

Nagy múltú és jó módú polgárcsaládban született, boldog, harmonikus gyermek-kora volt. Apja, Zádor Félix gabona-nagykereskedő, német anyanyelvű édesanyja, Stein Lujza a Szudéta-vidékről származott. Bár édesapja megkövetelte, hogy otthon magyarul beszéljenek, a családban mindenki tudott németül. Ez Zádor Anna későbbi pályaválasztásánál is komoly segítséget jelentett.¹ Életének legtragikusabb eseménye a világháború alatti zsidóüldözés volt. Férje, Schütz-Harkányi Endre mérnök – alig egy évvel házasságkötésük után – a holokausztt áldozata lett: 1944 októberében Németországba deportálták, ahonnan többé nem tért vissza. Zádor Anna először a lipótvárosi Személynök utca 2/b szám alatti „csillagos” házba került, míg szülei és nagynénjei a német megszállást és a nyilasterrort a Wesselényi utcai ’nagy gettóban’ vészelték át.² Zádor Annát 1944 novemberében a nyilasok hurcolták el a Személynök utcai házból, majd egy csoporttal gyalogmenetben indították a nyugati országhatár felé munkaszolgálatra.³ „Az Ausztriának tartó halálmenetből Hegyeshalomnál Szabó Miklós belapátfalvai ügyvéd, a régi barát, a műemlék-feltérképező körutak egyik állandó sofőrje és fényképésze szabadította ki.”⁴ Visszamenekítve Budapestre katolikus barátoknál bujkált az ostrom kitöréséig,⁵ majd hajléktalanként, éhezve, fázva belvárosi

¹ Enélkül akkoriban nem is lehetett volna művészettörténettel foglalkozni, mivel a diszciplína irodalma ebben az időben német volt. Mindenki német nyelven írt könyveket használt, többnyire a vendégprofesszorok is németek voltak az egyetemen.

² Markója Csilla: Zádor Anna. *Enigma*, 2008/54. 29.

³ A Szálasi-kormány honvédelmi minisztere, Beregfy Károly 1944. október 21-én kiadott rendelete honvédelmi munkaszolgálatra hívta be a 16 és 40 év közötti zsidó nőket, valamint a 16 és 60 év közötti zsidó férfiakat. Csósz László–Fiamová, Martina–Gidó Attila–Kunt Gergely–Laszák Ildikó–Paulovicova, Nina–Pejin Attila–Vajda Júlia: Munkaszolgálat a második világháború idején a történelmi Magyarország utódállamaiban. *Múltunk*, 2015/2. 72–145.

⁴ Markója Csilla: Zádor Anna. *Enigma*, 2008/54. 29.

⁵ Markója Csilla: A Turul szárnyai alatt. Hekler Antal és Zádor Anna kapcsolatáról. *Enigma*, 2014/21. 18.

Zádor Anna fivéreivel, Györggyel és Henrikkal az 1920-as évek elején

pincékben bujkált. Egyik öccse, György munkaszolgálatosként halt meg. Másik öccse, Henrik még a világháború előtt külföldre távozott, ott folytatta tanulmányait. Később Izraelben író lett.

A budapesti IV. kerületi községi leánygimnáziumban – a későbbi Gizella Leánygimnáziumban – érettségizett.⁶ A művészetek iránti érdeklődését a szülői házból hozta magával, fiatalkorától művészettörténész pályára készült. 1922-ben – az őt is érintő „numerus clausus” miatt – csak ismerőse, Wolkenberg Alajos hitszónoklat-professzor révén sikerült bejutnia a Pázmány Péter Tudományegyetemre.⁷ A német orientációjú Hekler Antal régész professzor művészettörténet tanszékén folytatta tanulmányait. 1926-ban itt szerzett doktori oklevelet művészettörténetből *Olasz építészetelméletek a renaissance és a barokk korában* című dolgozatával.

Tudományos pályája kezdetén, 1927 és 1935 között a Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Klasszika-archaeológiai Intézetében dolgozott fizetés nélküli tanársegédként. „Nyilvános állásra kevés kilátással rendelkezvén, ez az egyetemi szeminárium s az itt szerkesztett Archeológiai Értesítő volt szellemi támaszpontja éve-

⁶ Zádor Anna: Csernyánszky Mária, a barát szemével. In: Vadas József (szerk.): *Ars Decorativa – Iparművészet*, 13. Budapest, 1993, 9–13.

⁷ Wolkenberg Alajos ekkor a Hittudományi Kar dékánja, majd 1928–1929-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem rektora volt.

kig, tanulmányainak befejezése után is.”⁸ 1933-ban a Magyar Tudományos Akadémia pályázatot írt ki „A neoklasszicizmus építészete Magyarországon” címmel,⁹ amelyet Zádor Anna és Rados Jenő nyert el.¹⁰ A bíráló bizottság a következőképpen méltatta a két pályázatot: a bizottság „teljes elismeréssel méltányolja mindkét szerző munkáját, s már a bemutatott fejezetből is világosan látja, hogy a két, szempontjaiban sok tekintetben eltérő felfogás egymást szerencsésen kiegészíti. A bizottság úgy érzi, hogy a szellemtörténeti háttér és történeti fejlődés megrajzolását tartalmazó fejezetekhez szerencsésen csatlakozhatnak az alaprajzi és homlokzati fölvételekkel kísért építészeti leírást és elemzést s technikai megfigyeléseket tartalmazó fejezetek. Az előbbire a bizottság dr. Zádor Annát, az utóbbira pedig Rados Jenőt tartja hivatottnak. Éppen ezért a bizottság egyhangú állásfoglalással tisztelettel azt javasolja a tek. Akadémiának: méltóztassék mindkét szerzőt megbízni, hogy a pályátételt a bizottság irányításai szerint való munkaelosztással dolgozzák ki.”¹¹ Ilyen előzmények után 1943-ban jelent meg közös könyvük *A klasszicizmus építészete Magyarországon* címmel. A 427 oldalas könyvben 300 oldalt tesz ki a Zádor által írt építészettörténeti rész.

Zádor Anna 1936-tól másfél évtizedig a Franklin Társulat Kiadónál dolgozott, előbb szerkesztőként, majd az államosítás után, 1948-tól 1950-ig a vállalat helyettes vezetője volt. Ezt követően két évig a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának osztályvezetője, emellett 1948-tól Fülep Lajos felkérésére – kezdetben megbízott előadóként, 1952-től már főállású docensként, 1962-től 1975-ig egyetemi tanárként – az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkarának Művészettörténeti Tanszékén oktatott, kutatott. Ekkor nyugdíjba vonult, de még tíz éven keresztül tanított az egyetemen, illetve folytatta tudományos munkáját. Addig kifejtett munkásságát 1952-ben az MTA a művészettörténeti tudományok kandidátusa fokozattal ismerte el, 1961-ben a Pollack Mihály életművéről írt monográfiájával pedig elnyerte a művészettörténeti tudományok doktora fokozatot.

Elkötelezettsége a klasszicizmus és a késő barokk építészet iránt 1926-ból eredt, amikor Milánóban megtalálta és feldolgozta Leopoldo Pollack hagyatékát, majd elkezdett foglalkozni Pollack Mihály¹² munkásságával és a magyar klasszicista építészettel. Pollack Mihály művészetének monografikus feldolgozásával először tett kísérletet arra, hogy meghatározza az építész helyét a hazai klasszicista építészetben és építészettörténetünk egészében, továbbá kihangsúlyozza az olasz hatást. „A róla írott monográfiámmal [...] rehabilitálni igyekeztem a magyar klasszicizmust, ami szépen virágzó, saját arculatú és határozottan másféle felfogású volt, mint az angol vagy a német klasszicizmus. [...] Egy nagyon érdekes átmeneti korszak volt ez, amikor a

⁸ Marosi Ernő: Zádor Anna. *Ars Hungarica*, 1995/2. 123.

⁹ A Magyar Tudományos Akadémia jutalomtételei 1933-ban. *Akadémiai Értesítő*, 1933. 220.

¹⁰ Jelentés a székesfőváros művészettörténeti jutalmáról. *Akadémiai Értesítő*, 1934. 181. A kitűzött 900 pengős jutalmat mindketten megkapták.

¹¹ Uo. 184–185.

¹² Pollack Mihály (1773–1885) építész.

korábban egyeduralkodó céhes iparból lassanként kinőttek az akadémiai képzettségű építészek.”¹³ Ezzel új eredményeket ért el a magyarországi nemzeti művészet kialakulása, az európai fejlődésben elfoglalt helyének meghatározása terén. A kutatásokban történő elmélyülés jellemezte egész tevékenységét, amelynek folyamán a klasszicizmus stíluskorszakáról meglévő tudását egy még szélesebb egységbe, a felvilágosodás és a romantika korának eszmeáramlatába és művelődéstörténetébe illesztette be. Munkájának egyik bevallottan fontos feladata volt a kulturális fejlődés kérdéseinek tisztázása, a problémák minél gazdagabb felvetése és a szerteágazó összefüggések érzékeltetése.

1951-ben egyik alapító tagja volt az MTA Művészettörténeti Bizottságának, majd az Építészetelméleti és Történeti Bizottság vezetője. Szerkesztői tevékenységének jeles alkotása a három kiadást megért *Művészettörténeti lexikon*, amelyet főszerkesztőként gondozott. Az *Acta Historiae Artium* szerkesztőbizottságának is tagja volt.

Jól követhető indukciós alapokat teremtett a kutatás jövőbeli feladatainak elvégzéséhez. Zádor Anna nem vetette meg a magyarországi műveltség történetének egyetlen, a művészettörténész szemével észrevehető jelenségét sem. Bibliográfiája és a nagyszámú interjú, kollégáival folytatott lejegyzett beszélgetései jól tükrözik érdeklődésének finomságát, ítéleteinek megfontolt, jól adatolt céltudatosságát. A *Művészet és felvilágosodás* című kötet¹⁴ bevezető tanulmányában Zádor Anna egy új korszakként felfogott fél évszázaddal, az 1770/80–1820/30 közötti évek bemutatásával lepte meg az olvasókat és a kutatókat. A korszak tarkaságát hangsúlyozta az igen körültekintően megírt programadó tanulmányban, amelyben a jelzett fél évszázad művészetének jellemző vonásait és társadalmi helyét keresve a magyar művelődés teljes történetére érvényes megjegyzéseket tett, és rámutatott a rendszerezés helyesnek tekinthető lehetőségére. Arra, hogy a meghökkentő tarkaság mögött „a városi-polgári tendenciák erősödését, a vallási feudális tartalmak gyengülését” kell keresnünk, a nehezen áttekinthető rendszertelenség pedig nem más, „mint a két tendencia különböző arányú” keveredése. Éppen az, ami a barokk és a klasszicizmus közötti évtizedek sajátos profilját adja. Ezeknek a viszonyoknak az ismeretében Zádor Anna teljes joggal írt a hazai művészet történetének oly sokszor megszakadt fejlődéséről.

Nagy hatású pedagógusegyéniségként művészettörténész nemzedékeket nevelt fel. Személyiségéről és jelentőségéről mindent elmond, hogy az egyetem művészettörténeti intézetében, tanszékén nemzedékek nevezték a háta mögött „Mamának”. Nyolcvanadik születésnapjára írt köszöntésén így méltatta tanítványa: „Minden egyes szakmának van egy a hivatalossal nem feltétlenül egyező, belső értékrendje. Kialakul egy kis közösség, köztársaság; ebben a művészettörténész–építésztörténész közösségben Zádor Annának jelentős a rangja. Nem annyira kora, sőt nemcsak tudása és produkciója, hanem pedagógiai és emberi kvalitásai avatják igazi vezetővé.”¹⁵ Figyelmes, segítőkész gesztusai különös ráadásként hatottak adat- és gondolatgazdag előadásai, szemináriumai

¹³ „Mert én egy ilyen fantáziátlan alak vagyok.” Zádor Annával beszélget Szabó Cecília. *Beszélő*, 1994. március 10. 33.

¹⁴ Szerkesztette Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.

¹⁵ Szabolcsi Hedvig: Zádor Anna köszöntése. *Ars Hungarica*, 1984/1. 8.

mellett. Meghatározó pedagógiai érzéssel művészettörténész-generációknak adott szakmai és erkölcsi útmutatást. Tanítványai közül sokan rendszeresen felkeresték otthonában még élete alkonyán is, amikor látását elvesztve szinte csak egykori diákjai segítségével tartotta a kapcsolatot környezetével. Rendszeresen látogatták, felolvastak neki. A korszak egyik nevezetes „értelmiségi szalonja” az ő II. kerületi Rózsahegy utcai lakásában „működött”, ahová tanítványai is bebocsátást nyertek. Nyolcvanadik születésnapján tartott köszöntésében ez olvasható: „Zádor Annát a barátok, munkatársak, tanítványok és tisztelők széles köre övezi hálás szeretetével. Ez az őszinte és spontán szeretet, amely nemcsak alkalomszerűen és e kerek évforduló alkalmából árad felé, bizonyosan csak csekély viszonzás mindazért, amit annyi évtizeden át tőle kaptak, amit egyéniségének varázsával, életével, munkájával kiérdemelt. Akit nemcsak ünnepein, de az élet hétköznapijain is ennyi szeretet vesz körül, az bizonyosan megkíméltetik a magányosság percnyi érzetétől is.”¹⁶ A ház falán emléktábla hirdeti, hogy ott élt „a művészettörténet-írás nagy egyénisége, tudósnemzedékek felejthetetlen nevelője”.

Az első szakmai elismerésben 1933-ban részesült, amikor elnyerte a már említett Akadémiai Pályázat I. Díját. 1976-ban Ipolyi Arnold-éremmel tüntették ki, 1992-ben Kossuth-díjat, 1993-ban Pro Urbe Budapest Díjat kapott. Emlékére halála évében, 1995-ben az MTA Művészettörténeti Intézete (ma MTA Bölcsészettudományi Intézete) Zádor Anna-díjat alapított, amelyet azóta évente két fiatal kutató nyerhet el.

¹⁶ Uo.

► Műveiből

Olasz építészelméletek a reneszánsz és a barokk korából. Egyetemi doktori értekezés. Budapest, 1926; *Leopoldo Pollack és Pollack Mihály.* Budapest, 1931; *A klasszicizmus építészete Magyarországon.* Társszerző: Rados Jenő. Budapest, 1943; *Munkácsy Mihály.* Budapest, 1950; *Goya.* Budapest, 1952; *A Magyar Nemzeti Múzeum.* Budapest, 1953; *A magyar klasszicizmus történetének társadalmi helyzete.* Budapest, 1953; *Pollack Mihály.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1960; *A magyar reformkor művészete.* Budapest, 1961; *Az esztergomi főszékesegyház.* Budapest, 1970; *Klasszicizmus.* Budapest, 1971; *The English Garden in Hungary.* Budapest, 1974; *A XIX. század művészete. Klasszicizmus és romantika.* Budapest, 1976; *A Magyar Nemzeti Múzeum épülete.* Budapest, 1980, angolul és németül: 1996; *Kis magyar művészettörténet.* Társszerző: Dercsényi Dezső. Budapest, 1980; *A klasszicizmus és romantika építészete Magyarországon.* Budapest, 1981, angolul és németül: 1985; *Építészeti szakszótár.* Budapest, 1984; *Az építészet és múltja.* Válogatott tanulmányok. Budapest, 1988; *Klasszicista Pest.* Budapest, 1993, angolul, németül és olaszul is megjelent.

► Róla szóló irodalom

Szabó István: Zádor Anna tudományos munkásságának bibliográfiája. *Acta Historiae Artium*, 1984/1.; Szabolcsi Hedvig: Zádor Anna köszöntése. *Ars Hungarica*, 1984/1.; Zádor Anna: Emlékezések. Új Művészet, 1993/94.; Zádor Anna beszél életútjáról. Riporter: Salamon István. *Magyar Szemle*, 1994/12.; Tanulmányok Zádor Anna 90. születésnapjára. *Ars Hungarica*, 1994/1.; „Mert én egy ilyen fantáziátlan alak vagyok.” Zádor Annával beszélget Szebenyi Cecília. *Beszélő*, 1994. március 10.; Bibó István: Zádor Anna. *Holmi*, 1995/4.; Marosi Ernő: Zádor Anna. *Ars Hungarica*, 1995/2.; Sisa József: Zádor Anna. *Acta Historiae Artium*, 1994–1995/1–4.; *Zádor Anna 1944 novemberében – dokumentumok alapján.* Markója Csilla–Bardoly István (szerk.): Zádor Anna. 1–4. *Enigma*, 2008/54–55., 57. és 2009/58.; Varsányi Erika: Zádor Anna. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010; Markója Csilla: Zádor Anna. *Enigma*, 2008/54.; Markója Csilla: A Turul szárnyai alatt. Hekler Antal és Zádor Anna kapcsolatáról. *Enigma*, 2014/80.

Aknai Tamás művészettörténész, CSc

c) Néprajztudósok

DÖMÖTÖR TEKLA

Néprajzkutató, folklorista

(Budapest, 1914. január 13. – Budapest, 1987. november 16.)

A magyar folklorisztika európai szinten jegyzett, kiemelkedő kutatója belvárosi, polgári családba született a Visegrádi és a Balzac utca sarkán álló házban, fél évvel az első világháború kitörése előtt. Édesapja a fiatalon elhunyt Dömötör Miklós újságíró, banktisztviselő, édesanyja Márton Irén, az Izabella utcai elemi iskola tanítónője volt. A hatévesen félárvaságra jutott kislány egy évet járt az Izabella utcai elemi iskolába, majd a Szemere utcai általános iskolában fejezte be a négy elemi. Ezt követően a Ráskai Lea Leánygimnáziumban tanult, és ott is érettségizett. A két háború között tagja volt több fiatal értelmiségi csoportosulásnak: eljárt Karácsony Sándor református kötődésű Erő leánycserkész csapatához, illetve különböző baloldali csoportokhoz Gödre, és a Nagyvilám menedékházba is.

Érettségi után, 1931-ben Franciaországba utazott nyelvet tanulni. Érdeklődése is ekkoriban fordult a néprajz felé. Bár eredetileg filozófusnak készült, hazatérve beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetemre angol–német szakra. Nyelvszakos órái mellett Solymossy Sándor néprajzi előadásait is hallgatta. A harmincas évek irodalomtudományi közegére jellemző volt a folklorisztika, a klasszika-filológia, az ókortudomány és a vallástörténet összefonódása, főként Marót Károly, Honti János, Ortutay Gyula és Kerényi Károly személyében, akikkel Dömötör Tekla szoros szakmai-baráti viszonyt ápolt. Ezek az irányzatok tekinthetők szellemi bölcsőjének, amelyből fő kutatási területei kiindultak: a népi hit- és szokásvilág, a színjátszás történeti rétegei, az alkotóművészet és annak lélektani, mentalitástörténeti háttere.

1936-ban szerzett tanári diplomát. *Realizmus a késő középkori színjátszásban* című szakdolgozata elsőként reflektált Johan Huizinga korszakos művére, az 1919-ben megjelent *A középkor alkonyára*. Egy évvel később doktorált *A passiójáték: összehasonlí-*

tó tanulmány a német irodalom köréből című disszertációjával, amelynek vizsgálati anyaga a vallásos színjátékok kezdeteitől (Quem Quaeritis, 10. század) a legújabb kori misztériumokig (oberammergaui és csíksomlyói passió) terjedt. A hazai folklorisztikát megelőzve a folklór és az irodalom kapcsolatára irányította rá a figyelmet, és először vetette fel a népi vallásos színjáték kutatásában elengedhetetlen interdiszciplinaritást. Így elsőként bontotta meg a két tudományterület éles elkülönülésén alapuló szemléletmódot.

Ötéves jegyesség után 1936-ban kötött házasságot Dobrovits Aladár egyiptológussal, akit Kerényi Károly Stemma-körének tagjaként ismert meg. Miután Dobrovits 1939-ben párizsi ösztöndíjat kapott, Dömötör Tekla egy évig a Sorbonne-on folytatta tanulmányait. A háború kitörésekor a házaspár a nehézkes vasúti közlekedés ellenére épségben hazajutott. Hazatérésüket követően, 1941-ben megszületett első lányuk, Dorottya. Mivel a háborús helyzet egyre rosszabb lett, a svájci emigrációban lévő barátinak, Kerényi Károlynak az apósa megkérte a családot, költözzenek be zugligeti villájukba, hogy a nagy értékű könyvtárat biztonságban tudhassák. Itt katonaszökevényeket, zsidó származású barátokat is sikeresen bújtattak, igazolványokat, keresztleveleket hamisítottak. Miután 1944 októberében, a nyilas hatalomátvételt követően férjét behívták katonának, Dömötör Tekla Pannónia utcai lakásukba húzódott vissza kislányával. Az újlipótvárosi „nemzetközi” gettóban, csillagos és „védett” házak között teltek háborús hétköznapjaik.

Dömötör Tekla 1945-től a Nemzeti Múzeumban dolgozott az elnök Supka Géza titkárnőjeként, majd 1946 és 1952 között a Fővárosi Könyvtár munkatársa volt. Időközben megszületett második lánya, Katalin. Az ELTE Néprajzi Intézetébe már Ortutay Gyula híres fordulatbeszédét (1949) követően került, amikor megkísérelték új, marxista alapokra helyezni a néprajztudományt. Ekkor az intézet vezető oktatói

Dömötör Tekla és Dobrovits Aladár
Dobogókőn

– Dégh Linda, Tálasi István és Vajda László – kidolgozták a tudományszak ötéves tervét, felállítva a munkacsoportokat és munkaközösségeket. Dömötör Tekla a Munkásfolklor Munkaközösség tagjaként gyűjtést végzett a Salgótarján környéki bányavidéken (1951–1953), valamint 1953-ban bekapcsolódott a sztálinvárosi munkásfolklor-kutatásba is. A hatvanas években állandó gyűjtőtársa volt Eperjessy Ernő: közösen interjúztak Harkányban, Alsó- és Felső-szentmártonban, Szalántán, Drávasztárán, illetve Egyházaskozáron. Az utóbbi terepmunkában közreműködött Pócs Éva is: hiedelmeket és dalokat rögzített-

Dömötör Tekla terepmunkán

tek. Tárkány-Szücs Ernővel közösen a közvélemény-büntetések körébe sorolható zángozást tanulmányozták (Biharugra, 1955). Az ELTE Folklore Tanszék megbízásából Moldován Domokossal rögzítették az 1968. február 25-én megrendezett rábatótfalui és szentgotthárdi rönkhúzást.

Miközben a Folklore Tanszék egyik meghatározó oktatójaként tevékenykedett, 1958-tól a Hont Ferenc irányította Színháztudományi Intézet osztályvezetője lett. Drámatörténeti munkásságának egyik legfontosabb hozadéka a Kardos Tiborral közösen szerkesztett *Régi magyar drámai emlékek* sorozat első két kötete. 1961-ben kandidátusi fokozatot szerzett irodalomtudományból: értekezése, amely eredetileg az *Ünnepi szokások és népi színjátszás Magyarországon a feudalizmus évszázadaiban* címet viselte, később nyomtatásban is megjelent. Férjével 1963-ban elváltak. Dégh Linda 1964-es disszidálását követően az Ortutay Gyula vezette tanszék második emberévé lépett elő. Dömötör Teklát 1968-ban a Folklore Tanszék első női tanszékvezetőjévé választották, és egyetemi docenssé nevezték ki. Három évvel később benyújtotta akadémiai doktori értekezését *A népszokások költészete* címmel, a védést követően pedig egyetemi tanári címet kapott. A tanszék vezetéséről 1979-ben lemondott, oktatási tevékenységét azonban egészen 1984-ig folytatta. Tanári pályája során mintegy ötven szakdolgozat és húsz doktori értekezés témavezetőjeként irányította a fiatalok kutatásait. Dömötör Tekla oktatói tevékenységének egyik fontos hozadéka, hogy bár évtizedeken keresztül oktatott a népszokások témakörében, a kezdetektől megkérdőjelezte e kategória mint önálló kutatási ág létjogosultságát és a 19. századi terminológia relevanciáját. Véleménye szerint az ünnepi szokások merev elkülönítése tévútra vezet, ezért komplex, a jelenségek leglényegét megragadó kutatásokra van szükség, amelyek a szokásokat együtt vizsgálják a hiedelmekkel.

Dömötör Tekla – a bal szélén – baráti társaságban

Munkásságának tudománytörténeti jelentősége, hogy szakított a Szendrey Zsigmond és fia, Ákos nevével fémjelzett, a korszakban széles körben elfogadott leíró szokáskutatással. Helyette a Sebestyén Gyula és Róheim Géza nevéhez kötődő történeti-összehasonlító vizsgálatok felé fordult. Egyik módszertani és szemléletbeli újításának tehát az európai összefüggések történeti vizsgálata tekinthető a szokáskutatásban. Nemzetközi együttműködések révén mind az európai maszk kutatás, mind a népi alakoskodások új eredményekkel gazdagodtak. Másik fontos kutatómódszertani újítását tudományos pályájának irodalom- és drámatörténeti indulása alapozta meg. Hogy a neumanni *gesunkenes Kulturgut* elméletet követően a kulturális jelenségek terjedését új megvilágításban tárgyalta a szakma, az nagyban köszönhető Dömötör Tekla munkásságának. Kettős képzettsége – irodalomtudomány és folklorisztika – révén képes volt egy kulturális jelenséget egyszerre szemlélni az „elit” és a „népi” kultúra szemszögéből is, ezzel megteremtve a lehetőséget az 1940-es években mereven elkülönülőként pozicionált két kategória átjárhatóságának vizsgálatára.

Szakmai egyesületek, köztük a Société Internationale d’Ethnologie et de Folklore (SIEF), az International Society for Folk Narrative Research (ISFNR) és a Magyar Néprajzi Társaság tagja volt, konferenciák rendszeres résztvevője, valamint hosszabb ideig az *Ethnographia* szerkesztőbizottsági tagja. 1980-ban a bergeni egyetem díszdoktorává avatták. Kitüntetései között szerepel Györffy István-émlékérem (1985), Herder-díj (1986) és Ortutay Gyula-émlékérem is (1987).

► Műveiből

A passiójáték. Összehasonlító tanulmány a német irodalom köréből. Pécs, 1936 (Egyetemi doktori értekezés, Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest); Népi eredetű-e az európai vallásos színjáték? *Ethnographia*, 49/1938.; *Állatalakoskodások a magyar népszokásokban.* *Ethnographia*, 51/1940.; Adatok a magyar farsangi játékok történetéhez. *Színháztörténeti Értesítő*, 1953/2.; Történeti rétegek a magyar népi színjátékban. *Ethnographia*, 68/1957.; Farsangi asszony mulatság a XV. században. *Néprajzi Közlemények*, 1958/III.; *A színjátszás funkciója falun.* Budapest, 1960; Ünnepi szokások és népi színjátszás Magyarországon a feudalizmus évszázadaiban. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1961; *Magyar színháztörténet.* Budapest, 1962; *Az újkori színjátszás kialakulása Kelet-Európában.* Budapest, 1963; A magyar néphit és népszokások – Kelet és Nyugat között. *Ethnographia*, 75/1964.; *Naptári ünnepek – népi színjátszás.* Budapest, 1964; *Germán, kelta regék és mondák.* Sajtó alá rend. és bev. Budapest, 1965; *Magyar népköltészet.* Egyetemi jegyzet. Budapest, 1966; *A népi színjátszás Európában.* Budapest, 1966; Masken in Ungarn. In: Robert Wildhaber (Hrsg.): *Masken und Maskenbrauch in Ost- und Südosteuropa.* Basel, 1968; *Hungarian Folk Customs.* Budapest, 1972; Die Hebamme als Hexe. In: Lutz Röhrich (Hrsg.): *Probleme der Sagenforschung.* Freiburg in Breisgau, 1973; *A népszokások költészete.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1974; *Honti János.* Budapest, 1975; *János Honti – Leben und Werk.* Helsinki, 1978; *Folklorisztika és tudománytörténet. Szöveggyűjtemény 1840–1900.* Budapest, 1978; *A nép művészete.* Budapest, 1981; *A magyar nép hiedelemvilága.* Budapest, 1981; *Régi és mai magyar népszokások.* Budapest, 1986; *Táltosok Pest-Budán és környékén.* Budapest, 1987; *Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Magyar néprajz 7. Főszerkesztő. Budapest, 1990.

► Róla szóló irodalom

Balassa Iván: Dömötör Tekla. *Ethnographia*, 100/1989.; Balázs Géza–Hála József (szerk.): *Folk-lór, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára.* MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 1984; Gémes Magda: Dömötör Tekla önálló művei. *Néprajzi Hírek*, 1987; Hoffmann Tamás: Dömötör Tekla (1914–1987). *Néprajzi Hírek*, 1987; Pócs Éva: Dömötör Tekla, a magyar népszokások kutatója (1914. január 13. – 1987. november 15.). *Ethnographia*, 2016; Svégl Fanni: Tükör által. Dömötör Tekla élete. *Magyar Tudomány*, 2022/2.; Tarján Tamás: Látogatás Dömötör Tekla könyvtárában. *Irodalomtörténet*, 1986/4.; Voigt Vilmos: Dömötör Tekla. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a tudományban.* Budapest, 2010.

Svégl Fanni etnográfus, PhD-hallgató, ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola

K. CSILLÉRY KLÁRA

Néprajzkutató, művészettörténész

[Budapest, 1923. augusztus 30. – Budapest, 2002. június 25.]

Csilléry Klára néprajzkutató, muzeológus, az MTA doktora Csilléry Ferenc jegyző és Tóth Erzsébet házasságából született. Gyermekkorát Dunapatajon töltötte, ami meghatározónak bizonyult szakmai életútja szempontjából. 1949-ben házasságot kötött Király Péter nyelvészrel, aki később az ELTE Szláv Filológiai Tanszékét vezette. Két gyermekük született: Király Péter zenetörténész és Király Ferenc informatikus.

Középiskolai tanulmányait a budapesti Magyar Királyi Állami Erzsébet Nőiskolában végezte 1934 és 1941 között, ahol tagja volt az önképző körnek, és rendszeresen kiemelkedő eredményeket ért el rajz- és irodalmi pályázatokon. Ezt követően a Képzőművészeti Főiskola rajztanár szakán (1942–1947), valamint az Állami Nőipariskola kézimunka-tanítónői tanfolyamán (1943–1947) tanult és szerzett oklevelet. Meghatározó volt számára Szőnyi István festőművész és Fáy Aladár iparművészet-tanár népművészetre vonatkozó munkássága, illetve Újváry Béla művészettörténet-tanár és Újváryné Kerékgyártó Adrienne viselet- és díszítőművészet-kutató, nőipariskolai tanár szakmai útmutatása. Utóbbi vezetésével vett részt a Teleki Pál Tudományos Intézet Táj- és Népkutató Osztályának 1943-as erdélyi gyűjtőútjain Bogdándon és Magyarernemegyén – ez néprajzi érdeklődése kialakulásának fontos állomása volt.

A tapasztaltak hatására, családi kapcsolatok révén kezdett önálló gyűjtésbe a Baranya megyei Sumony és Cserdi községek szökrönyeiről (ácsolt ládáiról). Eredményeit képzőművészeti szakdolgozatában mutatta be: *Szökrönyök Sumonyból és Cserdiből* (1947). Ennek alapján kérte fel Vargha László, a Néprajzi Múzeum főigazgatója a múzeum Bútorgyűjteményének kezelésére. Hogy munkáját legszakszerűbben végezhesse, Csilléry Klára beiratkozott az ELTE néprajz–művészettörténet képzésére, ahol többek között Tálasi István professzor alakította tovább érdeklődési körét. Múzeumi kollégái közül pedig Palotay Gertrúd és Kresz Mária gyakorolt nagy hatást tudományos érdeklődésére. Néprajzos diplomamunkájához a nógrádi Szuahuta (ma Mátraalmás) faiparos közösségében tanulmányozta az ácsolt láda elkészítéséhez alkalmazott technológiát. 1950-ben szerzett oklevelet *Szuahuta népi faipara* című dolgozatával. Tagja

volt az első szocialista falumonográfiát készítő Tiszaigari munkaközösségnek: a lakáskultúrát és a bútorművességet tanulmányozta.

Kiterjedt publikációs tevékenységet folytatott; fontosabb munkái franciául és németül is megjelentek. Muzeológusként a tárgyi néprajz specialistájává képezte magát. Az ácsolt láda mellett behatóan tanulmányozta a talpas bölcső, a csuklós támlájú pad, valamint a szék kialakulásának és elterjedésének történetét. Fő kutatási területei a bútorművesség, a lakáskultúra és a népművészet történeti rétegei voltak, főként monografikus igényű, európai történeti-összehasonlító vizsgálatokat folytatott. Emellett a jelenkori társadalom tárgy- és lakáskultúrájának vizsgálatát, valamint ezek változástörténetét is fontosnak tartotta. Ezzel kapcsolatos fejlődéstörténeti kutatásaiból készült el kandidátusi értekezése *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei* (1970) címmel, amelyben a 13. századig visszanyúló paraszti lakáskultúra történeti rétegeit vizsgálta. Ugyanebben az évben bízták meg a Néprajzi Múzeumból kivált Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum muzeológiai osztályának vezetésével, amely tisztséget egészen 1978-as nyugdíjba vonulásáig betöltötte. Skanzenbeli munkája által beigazolódní látszott az a felvetés, miszerint a műtárgyak élményszerű bemutatása, emberközelivé tétele egyfajta stratégia lehet a tudományos eredmények népszerűsítésében. Munkásságának emlékére jött létre a Csilléry Klára Oktatóközpont 2003-ban. Közel 20 000 tételt számláló tudományos hagyatékát a Skanzen őrzi.

K. Csilléry Klára előadása 1974-ben az Európa Néprajzi Atlasza 5. munkaértekezletén

Meghatározó muzeológiai tevékenysége mellett pedagógusi, oktatói munkássága is jelentős. 1979-től a Magyar Képzőművészeti Főiskola Díszlet- és Jelmeztervező Tanszékének adjunktusa volt, ahol környezet- és lakáskultúra, muzeológia és művelődéstörténet témákban oktatott. Az ELTE Néprajzi Intézetében speciálkollégiumokat tartott az 1980/1981-es tanévben, 1991-ben pedig egy félévre az izsevszki Udmurt Állami Egyetem vendégtanára volt. 1993-ban professor emeritaként tért vissza a Képzőművészeti Főiskolára, ahol néprajzi, népművészeti kurzust tartott. Ekkor kapta meg a tudományok doktora fokozatot *Bútorművesség – lakáskultúra – népművészet* (1992) című akadémiai doktori disszertációjáért. 1994 és 1996 között a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszékén oktatott: tizenkilenc előadásának videófelvevétele maradt fenn az utókor számára.

Személyes megfigyelésen és történeti kutatásokon alapuló technikátörténeti és változáskutatásai módszertani újításokat hoztak a népi bútorművesség vizsgálatába. Csilléry Klára elsőként végzett egy bútordarabra koncentráló, történeti párhuzamokat kereső vizsgálatot: a kercaszomori ácsolt ágycsónakán tett megállapításai rávilágítottak a partikulárisnak tűnő adatokban rejlő egyetemességekre, az egyes bútordarabok beható vizsgálatában rejlő lehetőségekre. Nevéhez fűződik a néprajztudomány nyolckötetes monográfiájának bútorművességről szóló fejezete, amelyben a mesterekről, a munkafolyamatokról, egyes bútordarabokról és a fontosabb magyarországi és erdélyi központokról is részletesen írt. A lakberendezési és használati tárgyak társadalmi vonatkozásaira szintén nagy hangsúlyt fektetett: társadalom- és kultúrtörténeti megállapításai rávilágítottak egyes tárgyak és az adott tárgytípusok társadalmi rétegekhez való kapcsolódására, illetve arra a folyamatra, amelynek során egy-egy típus fel- vagy éppen leértékelődik az évszázadok során.

Több szakmai egyesület tagja volt: 1975-től az osztrák Verein für Volkskunde, 1983-tól a Medium Aevum Quotidianum, 1991 és 1995 között a Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Minősítő Bizottságának, 1995-től a Magyar Tudományos Akadémia Doktori Tanácsa Néprajztudományi Szakbizottságának és a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulatnak. 1985 és 1994 között a Magyar Néprajzi Társaság Anyagi Kultúra Szakosztályának elnöki tisztségét látta el. 1984-ben Györffy István-éremmel, 2001-ben pedig a Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztjével tüntették ki. Hatvanadik születésnapja alkalmából, 1984-ben a Skanzen folyóirata, a *Ház és ember* különszámmal tiszteltgett előtte, 2005-ben pedig emlékkonferenciát rendeztek a népi tárgykultúra jeles kutatója számára.

► Műveiből

A maconkai szék. *Ethnographia*, 59/1948.; Az ácsolt láda. *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya Közleményei*, 1951; Vázlatok a tiszai népi lakáskultúrából. *Ethnographia*, 63/1952.; A Néprajzi Múzeum új szerzeménye: a kercaszomori ácsolt ágycsónak. *Néprajzi Értesítő*, 36/1954.; Válasz Cs. Sebestyén Károly megjegyzéseire. *Néprajzi Értesítő*, 38/1958.; *Lart*

populaire en Hongrie; Hungarian Peasant Art; Ungarische Bauernkunst. Társ szerzők: Fél Edit és Hofer Tamás. Budapest, 1958; A magyar bölcso eredeti formája. *Néprajzi Értesítő*, 48/1966.; Hungarian Peasant Furniture. *The New Hungarian Quarterly*, 10/1969.; *A magyar nép bútorai.* Budapest, 1972, franciául és németül is; A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. *Ethnographia*, 88/1977.; *A magyar népművészet története.* Budapest, 1979; *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei.* Kandidátusi értekezés is (1970). Budapest, 1982; Folklorizmus, historizmus és továbbélés egy Kalocsa környéki falu népművészetében. *Ethnographia*, 94/1983.; *Die Bauernmöbel von Harta.* Kittsee, 1982; A lakáskultúra társadalmi rétegek szerinti differenciálódása. *Ethnographia*, 96/1985.; Bútorművesség. In: *Magyar Néprajz. III. Kézművesség.* Szerk. Domonkos Ottó. Budapest, 1991; *Bútorművesség – lakáskultúra – népművészet.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1992; *Bútorművesség – lakáskultúra – népművészet.* Tudományos munkásság összefoglalása. *Néprajzi Értesítő*, 1993; *A makói parasztbútorok.* Makó, 1994; Meroving-kori ágyelet és az újkori magyar ácsolt ágyak. *Ethnographia*, 107/1996.; *Az ácsolt láda.* Összegyűjtött tanulmányok. Budapest, 2007.

► Róla szóló irodalom

Bíró Friderika: Interjú Csilléry Klárával. *TÉKA*, 1988; Danó Orsolya: Kitekintés: K. Csilléry Klára öröksége a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszékén. *Ház és ember*, 2005; Fejős Zoltán: Tisztelgés egy életmű előtt. *Néprajzi Értesítő*, 2003; Hofer Tamás: Csilléry Klára köszöntése. *Néprajzi Értesítő*, 1993; Hofer Tamás: Emléktöredékek Csilléry Kláráról mint kutatóról. *Néprajzi Értesítő*, 2003; Licskó György: K. Csilléry Klára. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010; Paládi-Kovács Attila: K. Csilléry Klára életműve a magyar néprajztudományban. *Ház és ember*, 2005; Sári Zsolt: K. Csilléry Klára tudományos hagyatéka a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. *Ház és ember*, 2005; Zentai Tünde: K. Csilléry Klára hetvenöt éves. *Ethnographia*, 1998.

Svégel Fanni etnográfus, PhD-hallgató, ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola

d) Neveléstudósok

FÖLDES ÉVA

Neveléstörténész, sporttörténész

[Szombathely, 1914. július 6. – Balatonalmádi, 1981. július 9.]

Elsőként foglalkozott Magyarországon a női sport történetével, és írta meg a testnevelés- és sporttörténet stúdium első egyetemi, illetve főiskolai jegyzeteit, tankönyveit.

Édesapja Földes Sámuel vállalkozó, mérnök, édesanyja Rosenberger Irma volt. Férje Elekes Lajos történész, Kossuth-díjas akadémikus; gyermekük nem született. Családjával már gyermekkorában elköltöztek Szombathelyről, azonban a városban szerzett élményei egész életében meghatározóak maradtak. Az elemi iskolát Szombathelyen, középiskolai tanulmányait Budapesten végezte. 1932-ben érettségizett a VI. kerületi Mária Terézia Leánygimnáziumban. 1937-ben kitűnő minősítéssel francia–olasz–latin szakos középiskolai tanári oklevelet és summa cum laude bölcsészdoktori diplomát szerzett a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Egyetemi doktori értekezését Mussoliniról írta.

Tanulmányai befejezése után újságíróként helyezkedett el: 1937-től 1939-ig a *Dolgozók Asszonya*, 1939-től 1941-ig a *Sporthírlap* és a *Reggeli Újság* munkatársa volt. Őt tekinthetjük az első magyar sportújságírónőnek. A második világháború ellehetlenítette karrierjét, és traumatikus változást hozott az életében. A zsidótörvények életbelépése után 1941-ben a Sajtókamara eltiltotta az újságírói tevékenységtől, ezért alkalmi munkákból kellett fenntartania magát: magántanítványoknak nyelvet tanított. Elhivatottságát és tiszteletre méltó kitartását mutatja, hogy még így is, 1944-ben, napokkal Magyarország német megszállása és a *Magyar Nemzet* betiltása előtt egész oldalas cikke jelent meg a lapban Kossuth Zsuzsannáról, az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc vezéralakjának testvéréről. Az ország német megszállása után elfogták a nyilasok. Először a Nagybátony-Újlaki Téglagyárba hurcolták munkaszolgálatra, majd Németországba deportálták. Három haláltábor is megjárt: a ravensbrücki, a

venusbergi és a mauthauseni koncentrációs táborok foglya volt, ahol rengeteg szenvedés és megaláztatás érte. A testi és lelki kínzások ellenére túlélte a háború borzalmaival. Elkötelezettsége és hivatástudata nem tört meg, és talpra tudott állni. A háború után, 1945-ben a táborokban szerzett súlyos betegségéből felépülve a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság hetilapjának, a *Jövendőnek* a szerkesztőségében kezdett dolgozni. Újságíróként, pedagógusként nagyon sokat tett a nemek közötti egyenjogúság elfogadtatásáért. Az 1948-as londoni olimpiai játékokon a magyar olimpiai csapat tolmácsaként és titkáráként vett részt, sporttörténészként pedig az olimpia művészeti versenyén¹ *A fiatalság forrása* című – a női sport történetéről szóló – írásával bronzérmert szerzett az epikai művek versenyágában. Később így mesélt az eredményhirdetésről, amely nem volt zökkenőmentes: „Amikor az eredményhirdetésre került a sor, legnagyobb meglepetésemre így hirdettek: Mister Földes, Hungary, azaz a Földes úr, Magyarországról. Csak nehezen tudtam megmagyarázni, hogy bár nem vagyok 'Földes úr', mégis engem illet a díj.” Csakugyan kevés nő vett részt az olimpia művészeti versenyein: a londoni harminchárom díjazott közül mindössze négyen voltak nők.²

1947 és 1949 között a Magyar Demokratikus Nőszövetség kiadásában megjelent *Asszonyok* című lap főmunkatársa és megbízott szerkesztője volt, egyúttal 1946 és 1948 között a *Pajtás* című új ifjúsági lap alapító munkatársaként és a Kurierpost sajtóügynökség fordítójaként is tevékenykedett. 1949-től 1954-ig a Magyar Testnevelési Főiskolán tanított testnevelés- és sporttörténetet – nemcsak beosztott tanári minőségben, de később a frissen alakult sporttörténeti tanszék első tanszékvezető főiskolai tanáraként is. A főiskoláról 1954-ben váratlanul a Sport Lap- és Könyvkiadóhoz távozott, ahol három évet töltött, majd már a kandidátusi tudományos fokozat birtokában pályázta meg 1957-ben a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola adjunktusi állását, ahol azután 1962-ben nevezték ki ismét főiskolai tanárrá. 1972 októberétől a Magyar Tudományos Akadémia újonnan felállított Pedagógiai Kutatócsoportjában dolgozott, tudományos tanácsadó munka-

Földes Éva az olimpiai bronzérmével

¹ Az olimpiai játékok kezdeményezőjének, báró Pierre de Coubertinnek a javaslatára a nyári játékokon 1912 óta rendeztek művészeti versenyeket irodalom, szobrászat, festészet, építészet és zene kategóriákban.

² Hencsei Pál–Horváth Vilmos (szerk.): *A Magyar Olimpiai Akadémia évkönyve 2014*. Magyar Olimpiai Akadémia, Budapest, 2014, 253.

körben. 1981. július 9-én, 67 éves korában váratlanul hunyt el. Balatonalmádiban vízi baleset áldozata lett. Halála után nem sokkal férje, Elekes Lajos is elhunyt.

Földes Éva különleges, kortársai közül is kitűnő kutató volt, aki elsőként foglalkozott Magyarországon a női sport történetével, és írta meg a testnevelés- és sporttörténet stúdium első egyetemi, illetve főiskolai jegyzeteit, tankönyveit és egyéb segédanyagait. Tudományos munkássága gazdag és megkerülhetetlen. *Fejezetek a magyar testnevelés történetéből* című kandidátusi értekezését 1956-ban védte meg; ebben az 1848/1849-es forradalomig követte nyomon a testnevelés fejlődését és diszciplinává válását. Így elmondhatjuk, hogy ő az első magyar sportújságíró, sőt az első magyar tudós, aki tudományos fokozatát sporttörténetből szerezte. 1963-ban védte meg *Népoktatási, népnevelési törekvések a korai antifeudális népi-forradalmi mozgalmakban* című, a Magyar Tudományos Akadémián benyújtott disszertációját, és elnyerte a neveléstudományok doktora fokozatot.

Sokat tett azért, hogy a neveléstudomány előtt álló feladatok megoldásába más tudományterületek képviselőit is bevonja. Erre irányuló erőfeszítéseiben segítségére voltak széles körű kapcsolatai a tudományos élet minden szintjén. Kollégái szerint kivételes műveltsége, a nevelésügy és a neveléstudomány önzetlen szolgálatára való feltétlen készsége, problémaérzékenysége jó munkatárssá és értékes segítőtárssá tette.³ Emberi kapcsolatok építésére és fenntartására való rátermettsége, kivételes személyi tájékozottsága segítette olyan szakmai rendezvényeknek, tudományos konferenciáknak a megszervezésében, amelyek létrehozásához abban az időszakban a hazai neveléstudomány még nem rendelkezett megfelelő intézményes feltételekkel. Szívesen írt a gyermekekről és a gyermekeknek. Az 1954. évi kísérleti tankönyvek sorozatában megjelent, alsó tagozatosok számára készült olvasókönyvbe egy kivételesen hosszú életű olvasmányt írt a Népstadionról a harmadik osztályos gyerekeknek. A magyar neveléstudomány javára igyekezett felhasználni külföldi összeköttetéseit is.

Szakmai-közéleti munkássága vezető motívuma a neveléstörténeti kutatás és az oktatás ügyének társadalmi fontosságáról vallott meggyőződés volt. A neveléstörténeti oktatás háttérbe szorítására irányuló törekvésekkel szemben határozottan felemelte a szavát. Ahogy Zibolen Endre fogalmazott Földes Éva nekrológiájában: „Meggyőződéssel vallotta, hogy nem nevelhetünk a kor követelményei szerinti pedagógust, nem taníthatjuk eredménnyel a pedagógusképzés gerincét alkotó szocialista neveléstudományt anélkül, hogy egyidejűleg meg ne ismertetnénk hallgatóinkkal a nevelés és az oktatás, a rájuk vonatkozó elméleti eszmélkedés történeti fejlődésének útját.”⁴ Mélyen fájlalta a kutatómunka többnyire mostoha, sőt időszakosan teljesen hiányzó intézményes lehetőségeit. Utolsó írása a *Magyar Nemzet* 1981. évi május 3-i számában *Oktatásügyünk válsága és a neveléstudomány* címmel látott napvilágot: ebben a magyar neveléstudomány intézményes kutatóbázisának kiépítése és fejlesztése mellett állt ki.

³ Zibolen Endre: Földes Éva: 1914–1981. *Magyar Pedagógia*, 1982/1. 88.

⁴ Uo.

Haláláig részt vett a Magyar Tudományos Akadémia Neveléstörténeti Albizottságának (1952-től) és Pedagógiai Bizottságának munkájában (1956-tól). Utóbbinak titkára, majd elnöke is volt. A folyóirat alapításától 1980-ig tagja volt a *Magyar Pedagógia* szerkesztőbizottságának. Részt vett a Tudományos Minősítő Bizottság Pedagógiai Szakbizottságának, az MTA Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottságának munkájában. Tagja volt a Magyar Pedagógiai Társaság elnökségének, a Magyar Olimpiai Bizottságnak, az Országos Diákköri Tanácsnak. Mindemellett a József Attila Tudományegyetem címzetes tanára, választott tagja az Association Mondiale des Sciences de l'Éducationnak, tiszteletbeli tagja a Nemzetközi Olimpiai Akadémiának.

Emléktáblája szülőházán

2015-ben emléke előtt tisztelegve – születésének 100. évfordulója alkalmából – Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, a Halmay Zoltán Olimpiai Hagyományörző Egyesület és a Szombathelyi Zsidó Hitközség helyezett el közösen emléktáblát Szombathelyen, a Kisfaludy S. utca 5. szám alatti szülőházán, majd bemutatták a Szülőföld Kiadó gondozásában, a *Híres szombathelyi nők* sorozatban megjelent *Dr. Földes Éva* című kötetet, amelyet dr. Hollerné Mecséri Annamária írt.

Munkásságát a következő díjakkal és kitüntetésekkel ismerték el: a Magyar Népköztársaság Érdemérme (1948), a Magyar Népköztársaság Sport Érdemérme ezüst fokozata (1950), a Munka Érdemrend ezüst (1968) és arany (1974) fokozata.

► Műveiből

Mussolini, az újságíró. Egyetemi doktori értekezés. Budapest, 1937; *Kossuth Zsuzsanna. A magyar szabadságharc ismeretlen hősnőjének élete és levelei.* Társ szerző: Szabó Emma. Budapest, 1944; *A fiatalság forrása.* Budapest, 1948; *Testnevelés- és sporttörténet.* 1–3. Főiskolai jegyzet. Budapest, 1952–1953; *Az úszás mesterei.* Budapest, 1954; *Fejezetek a magyar testnevelés történetéből.* Budapest, 1956; *A korai utópista szocialisták pedagógiai nézetei.* Budapest, 1958; *A Magyar Tanácsköztársaság testnevelése és sportja.* Budapest, 1959; *A sport történetéből.* Budapest, 1959; A párizsi kommun 90. évfordulójára. Az első proletárdiktatúra közoktatási reformterveiről. *Pedagógiai Szemle*, 1961/3.; *Népoktatási, népnevelési törekvések az antifeudális népi-forradalmi mozgalmakban.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1964; *A korszerű termelési ismeretek helye Comenius és Apáczai pedagógiájában.* Budapest, 1965; A magyar neveléstudományi kutatás húsz esztendeje. In: *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*, 1965. Budapest, 1966; Comenius' Connections with the

Anti-feudal Movements. In: István Mészáros–Éva Földes (szerk.): *Comenius and Hungary*. Budapest, 1973; Kulturelle Bestrebungen der antifeudalen Wiedertauferbewegungen zur Zeit des deutschen Bauernkrieges. In: *Ostmitteleuropäische Bauernbewegungen*. Budapest, 1976; *A magyar testnevelés és sport története*. Egyetemi tankönyv. Társsszerzők: Kun László és Kutassi László. Budapest, 1977; II. Rákóczi Ferenc oktatáspolitikája. In: *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből*. Budapest, 1979; L'éducation en Union Soviétique et dans quelques pays socialistes. Társsszerző: Szarka József. In: Gaston Mialaret–Jean Vial (szerk.): *Histoire mondiale de l'éducation*. 4. De 1945 à nos jours. Paris, 1981.

► Róla szóló irodalom

Dr. Földes Éva – a világ első nője, aki szellemi Olimpián nyert! *Kanadai Magyar Munkás*, 1948. augusztus 5.; Sárkány István: 3. Földes Éva (Magyarország). *Népsport*, 1948. július 4.; Dr. Földes Éva elvtársnő harmadik helyezett lett a szellemi olimpia irodalmi versenyén. *Szabad Nép*, 1948. július 9.; Gábor István: A sokoldalú személyiség kutatója. Látogatás Földes Évánál. *Magyar Nemzet*, 1974. július 17.; Meghalt Földes Éva. *Népsport*, 1981. július 12.; Zibolen Endre: Földes Éva: 1914–1981. *Magyar Pedagógia*, 1982/1.; Kozák Péter: Földes Éva. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; Hollerné Mecseri Annamária: *Dr. Földes Éva*. Híres szombathelyi nők. Szombathely, 2014; Hencsei Pál–Horváth Vilmos (szerk.): *A Magyar Olimpiai Akadémia évkönyve 2014*. Magyar Olimpiai Akadémia, Budapest, 2014.

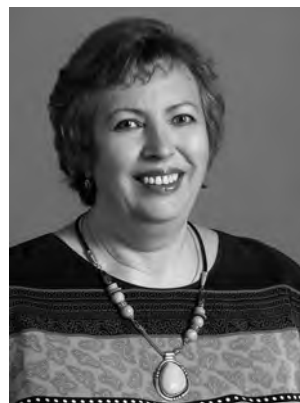
Nickel Réka történész, PhD

VÁMOS ÁGNES

Szebeni Ágnes

Neveléstudós

(Budapest, 1952. szeptember 28. – Balatonszárszó, 2020. július 17.)

A neveléstudomány műhelyteremtő egyénisége volt. Közreműködésével vezetették be a két tannyelvű gimnáziumi programot, amely később az általános iskolákra is kiterjedt.

Édesapja Szebeni József, édesanyja Nagy Ilona, férje dr. Vámos László sebész főorvos, az orvostudományok kandidátusa volt. Három gyermekük született: Gabriella (1981), Zoltán (1982) és Viktor (1988).¹

Vámos Ágnes a Kölcsey Ferenc Gimnázium francia tagozatos osztályba járt; a heti tizenkét franciaóra megalapozta nyelvtudását. „Oroszból is sok óránk volt, azt is nagyon szerettem” – nyilatkozta évtizedekkel később.² 1971-ben felvételt nyert a szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának történelem–francia nyelv és irodalom szakára, majd 1973-tól tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán folytatta, ahol 1976-ban francia–történelem szakos középiskolai tanári diplomát szerzett. Először egy általános iskolában helyezkedett el, majd 1979-től a csepeli Jedlik Ányos Gimnáziumban tanított. 1983-tól főelőadó lett a Művelődési és Köznevelési Minisztériumban, ahol elsősorban a nyelvtanítás igazgatási feladataival és szakmai fejlesztésével foglalkozott. 1984-től 1988-ig koordinálta a magyar–idegen nyelvű gimnáziumi képzés magyarországi bevezetését. A kétnyelvű oktatás magyarországi történetéről a következőket nyilatkozta egy interjújában:

Egyik alkalommal Bulgáriában jártunk tanulmányúton. Mivel nyelvtanítási referens is voltam, elvittek egy franciaóra egy két tanítási nyelvű iskolába. Döbbenet láttam, hogy mit jelent az, amikor a gyerekek idegen nyelven tanulják a tantárgyakat. Itthon még egyáltalán

¹ Dr. Dóczi-Vámos Gabriella az ELTE angol nyelvtanári, angol nyelv és irodalom, valamint pedagógia szakán végzett, 2017-ben szerezte meg PhD-fokozatát neveléstudományból. Dr. Vámos Zoltán PhD, a Pécsi Tudományegyetem adjunktusa, klinikai aneszteziológiai és intenzív terápiás orvos, mentőorvos és filmrendező. Vámos Viktor a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Gazdálkodási és menedzsment szakán végzett, jelenleg üzletfejlesztési vezető egy hazai hirdetéstechnológiai cégnél.

² „Nyelvtudás nélkül ma már jóformán Soroksárig sem lehet eljutni”. Az ELTE honlapja, 2018. augusztus 17. <https://www.elte.hu/content/nyelvtudas-nelkul-ma-mar-joforman-soroksarig-sem-lehet-eljutni.t.17149> (Utolsó letöltés: 2023. május 18.)

nem volt ilyesmi. Bulgáriában többféle kétnyelvű iskola volt: angol, francia, német. Amikor visszamentem a minisztériumba, felvettem: mi lenne, ha mi is létrehoznánk ilyen kétnyelvű iskolákat. Tulajdonképpen ezt a bolgár modellt vettük át (0. évfolyam+4 év), hiszen ezt ismertük akkor. Ennek hazai adaptációja, koncepcionális kidolgozása, az anyagi fedezet és a nemzetközi kapcsolatok menedzselése a nyolcvanas évek közepén kezdődött el. Ez volt az én dolgom. Ekkor már olyan világot éltünk, hogy a szakma nélkül nem lehetett lépni. A tanácsrendszer korában a fenntartónak nagy szava volt abban, hogy például akarnak-e ilyen iskolákat, és biztosítani tudják-e a szükséges feltételeket, de a végső engedélyt a minisztérium adta ki. Aztán jött a rendszerváltás. Az államilag támogatott projekt tizenöt iskolára szólt, a rendszerváltást követően viszont a fenntartók és intézményeik szabadon dönthettek a pedagógiai programokról, ezért ez a szám jelentősen megnőtt az általános iskolákban és középokon is. Ma már több száz ilyen iskola van. Azt is lehetne mondani, hogy az elmúlt harminc év egyik legnagyobb oktatási innovációja volt a kétnyelvű oktatás, hiszen több száz intézménnyel egy speciális köznevelési alrendszer jött létre.³

1990-ben védte meg *Az előkészítő év helye és szerepe a kétnyelvű iskoláztatásban* című bölcsészdoktori disszertációját. 1991-től tudományos főmunkatársként átkerült az Országos Közoktatási Intézetbe, ahol elkészítette *A kétnyelvű oktatás története a kezde-
tektől 1945-ig* című kandidátusi disszertációját, és a neveléstudomány kandidátusa fo-

Fiatalként 1980-ban

kozatot szerzett. A disszertációban szisztematikusan elemezte, mely történelmi tényezők gyakoroltak befolyást az anyanyelv és az idegen nyelvek tanítási kapcsolatára, a tannyelvcserekre, valamint a tannyelvről hozott döntésekre, illetve bevezette a *tannyelvpolitika* és *tannyelv-pedagógia* szakterminológiát.

1994 óta egyetemi oktató volt az ELTE Neveléstudományi Intézetében, illetve annak jogelőd szervezeti egységében. Szakmai fókuszuk ekkor főként a különleges bánásmódot igénylő csoportok tanítására – például a nemzetiségi iskolákra, a bevándorló gyermekek iskoláztatására – és a pedagógiai értékelésre irányult, majd egy 1998-ban zárult OTKA-kutatás keretében elkészítette Magyarország tannyelvi atlaszát.

1999-ben alapkutatásában elsőként publikálta a migráns tanulók összetételét, iskolatípus szerinti elhelyezkedésüket, a pedagógusok és a tanulók iskoláztatásában jelentkező nehézségeket. Számára az elméleti munka egyik célja a gyakorlat fejlesztése volt, ezért társegyetemeken nemzetközi szakmai együttműködésével létrehozott egy hallgatói önkéntes csoportot, amely pedagógiai tevékenységet végzett a bicskei befogadóállomáson élő menekült gyerekekkel.⁴ A téma

³ Uo.

⁴ Szivák Judit: Elhunyt Vámos Ágnes egyetemi tanár. Az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Karának honlapja, <https://www.ppk.elte.hu/content/elhunyt-vamos-agnes-egyetemi-tanar.t.39083> (Utolsó letöltés: 2023. május 16.)

Az akadémiai doktori védésen

íránti elkötelezettsége végigkísérte kutatói és oktatói munkásságát. A szakterület meghatározó alakjaként több országos kérdőíves felmérést készített, amelyek többek között a középiskolai tanulók nyelvhasználatának és tanulási eredményeinek vizsgálatához kapcsolódtak.

Munkái megalapozták a metaforakutatás elméleti keretrendszerét a hazai pedagógiában. Azt vizsgálta, miként lehet felhasználni pedagógiai jelenségek elemzésére a metaforaelemzést, illetve miként lehet alkalmazni a metaforákat a gondolkodás és a nyelvhasználat fejlesztésében.

Egyetemi tanári kinevezését 2010-ben kapta meg; ezután két ciklust töltött tanszékvezetőként az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar Oktatás-elméleti Tanszékének élén. Az ezt követő körülből egy évtizedben vezetésével több felsőoktatás-pedagógiával kapcsolatos kutatást végeztek a Neveléstudományi Intézetben – ilyen volt például a tanulási kimeneteket vizsgáló Leo-kutatás vagy az innovatív szemléletű BaBe-kutatás. A Bologna-rendszerre való áttéréskor a pedagógia alapszakra rátelepítettek egy akciókutatás-alapú reflektív fejlesztő tevékenységet, amely több, a pedagógia szakot érintő innováció motorja volt.

Az akadémiai doktori védés után a családdal

A Magyar Érdemrend
Lovagkeresztje kitüntetés
átadásakor

Vámos Ágnes a hazai akciókutatás úttörőjévé vált. 2019-ig a pedagógia BA szak szakfelelőseként is a képzés folyamatos fejlesztése volt a célja. 2017-ben *A kétnyelvű oktatás tannyelvpolitikai problémátörténete és jelenkora* című akadémiai disszertációjával megszerezte az MTA doktora címet. Műve a hazai két tannyelvű oktatás fontos, társadalmilag és tudományos szempontból is releváns témakörének átfogó leírása, amelynek súlyponti részei a 20. századi és a rendszerváltás utáni időszak történéseit mutatják be.

Az ELTE Neveléstudományi Doktori Iskolájának törzstagja volt – tíz hallgatója szerzett doktori fokozatot –, a Tanítás–tanulás doktori alprogram vezetője. Oktató- és kutatómunkájának, szakmai-közéleti tevékenységének kiemelten fontos részét képezte az utánpótlás-nevelés, a fiatal tehetségek mentorálása, bevonása a tudományterület művelésébe.

Kezdeményezésével és vezetésével indult az ELTE Neveléstudományi Intézetének peer-reviewed online folyóirata, a *Neveléstudomány*,

amely mára az ország egyik vezető neveléstudományi folyóiratává vált. Az *Iskolakultúra* című folyóirat szerkesztőbizottságának tagja, a Modern Filológiai Társaság választmányi tagja, a Kétnyelvű Iskolákért Egyesület alapítója és huszonöt évig elnöke volt.

2015-ben munkássága elismeréseként megkapta a Magyar Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetését.

Családja 2022. szeptember 30-án emléktáblát avatott Vámos Ágnes tiszteletére a Nagymező utca 8. szám alatt, ahol született, és élete végéig élt.

► Műveiből

Magyarország tannyelvi atlasza. Budapest, 1998; A metafora felhasználása a pedagógiai fogalmak tartalmának vizsgálatában. *Magyar Pedagógia*, 2001/1.; A pedagógusok értékelésfogalmának elemzése metaforahálóval. In: Falus Iván et al. (szerk.): *A pedagógusok pedagógiája*. Budapest, 2001; *Metafora a pedagógiában*. Budapest, 2003; *A kétnyelvű oktatás tannyelv-politikai problémátörténete és jelenkora*. Budapest, 2008; Hungarian–Russian bilingual schools in Hungary during the Soviet occupation (1945–1989). *Paedagogica Historica*, 2018/3.; Oktatáspolitikai, nyelvpolitika, tannyelv-politika 1945–1989 között. In: Baska Gabriella–Hegedűs Judit–Szabó Zoltán András (szerk.): *Visszhangzó századok. Tanulmányok, ünnepi írások Sza-*

bolcs Éva tiszteletére. Budapest, 2019; A különböző ágazatokra jellemző professzionalizálódás tanulságai a pedagógus folyamatos szakmai fejlődésének, tanulásának megértésében. Többekkel. *Neveléstudomány: Oktatás – Kutatás – Innováció*, 2020/1.

► Róla szóló irodalom

„Az országban ilyen kutatást még nem végeztek”. Az ELTE honlapja, 2011. május 19. <https://www.elte.hu/content/az-orszagban-ilyen-kutatast-meg-nem-vegeztek.t.8744> (Utolsó letöltés: 2023. július 10.); „Nyelvtudás nélkül ma már jóformán Soroksárig sem lehet eljutni”. Az ELTE honlapja, 2018. augusztus 17. <https://www.elte.hu/content/nyelvtudas-nelkul-ma-mar-joforman-soroksarig-sem-lehet-eljutni.t.17149> (Utolsó letöltés: 2023. május 18.); Szivák Judit: Elhunyt Vámos Ágnes egyetemi tanár. Az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Karának honlapja, <https://www.ppk.elte.hu/content/elhunyt-vamos-agnes-egyetemi-tanar.t.39083> (Utolsó letöltés: 2023. május 16.)

Palasik Mária történész, PhD

e) Pszichológusok

BARKÓCZI ILONA

Pszichológus

[Budapest, 1926. október 22. – Budapest, 2019. december 9.]

Barkóczi Ilona a modern magyar pszichológia és a második világháború után kibontakozó értelmiségen belül az emancipálódott értelmiségi nőknek a nehéz körülmények között is sikeressé vált és jelentős befolyással bíró nemzedékéhez tartozott. Szerény családból származott, édesapja virágkertész volt. Képző gimnáziumba járt, és egész életében megőrizte rajzkészségét. Büszkén őrzöm az általa rajzolt Kardos Lajos-portrét.

Pszichológiára kezdett járni a pesti egyetemen, Kardos Lajos és Harkai Schiller Pál famulusa volt, de még Méreit is hallgatott. Közben az átszervezések révén politikai gazdaságtan szakot is párosított a pszichológia mellé. 1950-ben szerzett diplomát. Bent maradt az egyetemen, és majd egy évtizeden át Kardos Lajossal ők voltak a pszichológia egyetemi túlélésének egyedüli felelősei. Nyilván nehéz évek voltak ezek Ica számára, aki fiatalon még lelkes baloldali népi kollégista volt.¹ Egész életében az ELTE pszichológiai tanszékein maradt – 1965-től 1990-ig egyetemi docensként, 1972 és 1984 között az Általános Lélektani Tanszéket vezette. 1965-ben kandidátusi, 1990-ben tudományok doktora fokozatot szerzett. 1990-ben lett egyetemi tanár, de egyúttal nyugdíjazták. 1997-ig tanszéke tudományos tanácsadója volt professor emeritaként. Eközben 1980-tól a Magyar Pszichológiai Társaság igen hatékony főtítkárhelyetteseként szervezte a tudományos közéletet is. A társaság Ranschburg Pál-emlékéremmel, az oktatási kormányzat Szent-Györgyi Albert-díjjal (2006), a Magyary Zoltán Közalapítvány pedig ugyanebben az évben Szilárd Leó-díjjal ismerte el munkásságát.

¹ Saját életbeszámolóját lásd a Bodor Péter, Pléh Csaba és Lányi Gusztáv által szerkesztett kötetben (*Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Pólya Kiadó, Budapest, 1998. Barkóczi Ilona önéletrajza: 13–26. oldal).

Barkóczi, a tanár

Barkóczi a modern magyar pszichológia képzési formálódásának kulcsszereplője, nemzedékek formálója volt. A 75. születésnapjára készített kötetben ötvenhét szerző tisztelgett előtte. A tanárnőről már első benyomásaink is meglepettőek voltak. Barkóczi a hatvanas évek zakós-öltönyös bölcsészkar tanárvilágában feltűrt ujjas pulóverben járt, és mint ember is igen személyes, közvetlen jelenség volt. Tanárként nem volt kiemelkedő szónok. Papírjaihoz ragaszkodva, sokszor azokba elmerülve adott elő, izgatottan lapozva a cédulákat, és amíg még az órákon megtehetette, kapkodva a szájában lógó cigarettá után.

Barkóczi tanításának tartalma ugyanakkor felforgató volt. Az 1960-as évek budapesti világában Barkóczi tanárnő rendkívül kozmopolita módon és igen kozmopolita tartalmakat oktatott. Számára nem volt határ a kissé – vagy mások szemében nagyon – elvárt szovjet-orosz pszichológia és a nagyvilág pszichológiája között. Szisztematikusan próbált tanítani egy neobehaviorista kísérleti pszichológiát, miközben tankönyvpótló módon a klasszikus pszichológiát is előadta. Igazi, valódi szakmai színvonalat képviselő tankönyv nem létezett, csak sok cikk. A híres-neves Woodworth–Schlossberg-tankönyv csak 1966-ban, a mi szigorlatozásunk után jelent meg. Ebben a helyzetben az órán hallottaknak volt kulcsszerepük.

A kezdő években az elméletre helyezett tanrendi hangsúly következtében az általános lélektan tanára, esetünkben Barkóczi Ilona, négy féléven át fontos, mintaképző osztályfőnök volt – bár ez a kategória akkor sem létezett –, mai értelemben 20 kredit gazdája. Olyan világot kell elképzelnünk, ahol az óráin – heti három órában – megpróbált mindent elmondani, amit tudni érdemes a pszichológia kísérletileg megalapozott gondolati rendszeréből. Ebben az időben még Barkóczi-, illetve Kardos-évfolyamokról beszéltünk. És ennek fontos megkülönböztető ereje volt.

Barkóczi Ilonának, azaz Icának rendkívül modern, újító, kiemelkedő tanáregyeniségként két különlegessége volt. Az egyik, hogy miközben egy olyan világban éltünk, ahol nemhogy internet nem volt, de még tankönyvek és háttéranyagok sem voltak, ő mégis megpróbálta naprakészen átadni nekünk az akkori modern, elsősorban angolszász, főként amerikai pszichológia kísérleti orientációját. Ne feledjük, az 1960-as években járunk. Egy akkor – és más okból, de talán ma is – sokak által kritizált kifejezéssel *viselkedésselvű* pszichológiát képviselt, amely a tanulás mindenhatósága mellett azt is hirdeti, hogy állat és ember, idegrendszer és lelki jelenség között nincsen elválasztó határ. A pszichológia feladata az, hogy a kísérleti tudományok módszertanába illeszkedve egy újabb biológiai szemléletű tudomány legyen. Barkó – ahogy becéztük – az óráin egy általa fontosnak, nélkülözhetetlennek hitt enciklopédikus tudást adott át. Úgy mutatta be az általános lélektan, hogy az egyszerre volt kísérletező és ugyanakkor minden irányban nyitott pszichológia. Ez az attitűd a mai napig modernné teszi, akkor azonban sokak számára felforgatóvá is tette, mivel az általános lélektan nem látott különbséget ember és állat között, egységes mechanizmusokat keresett, és egységes

mechanizmusokat tanított. Másik különlegessége, hogy idegtudományi beavatású és beágyazottságú volt. A lelki jelenségek magyarázatát az idegtudományi lehorgonyzásban kereste, az akkor még nem is létező szóval, hiszen a *neuroscience* kifejezés csak 1966-ban jelent meg a nemzetközi szóhasználatban.

Ica a kísérletezésben hívő pozitívizmuson túl még neobehaviorista is volt az 1960-as évek Budapestjén. Ennek kettős beágyazottsága volt. A hirtelen nyitottá váló magyar akadémikus pszichológia fiataljai, az akkor negyvenesek számára úgy tűnt, hogy a neobehaviorizmus, ez az „amerikai métely” meghaladja mind a szovjet-szagú fejlődéslélektan, mind pedig a klasszikus németes pszichológia Barkóczi nemzedéke felé Kardos Lajos által közvetített örökségét. Később, amikor már kollégája voltam, többször rákérdeztem erre az ellentétre a számunkra szellemi szülők (Barkóczi és Putnoky) és nagyszülők (Kardos) attitűdje között, de Ica mindig tagadta az ellentétet. A valóságban mi, diákok éreztük, hogy óriási különbség van Kardos Lajos klasszikus kategóriaelemzései és a Barkóczi, illetve szakmai és életbeli párja, Putnoky Jenő képviselte, a mintegy önmagukért garanciát vállaló egyedi kísérletekre építő neobehaviorista pszichológia között. Stílusában Kardos szemlélete tankönyvszerűen fogalomrendszerező, Barkócziék liberális neobehaviorizmusa viszont asszociatíván esetleges és kumulatív hitű volt. Volt azonban egy tartalmi különbség is: míg a magyar neobehavioristák minden megismerési folyamatban a változásra, a cselekvésre és a mozgásra helyezték a hangsúlyt, Kardos, aki az állati tanulás aktív kutatója volt, mint alaklélektanos neveltetésű ember, minden területen, minden folyamatban az érzéki, a percepcióból levezethető mozzanatokot kereste. Magyarországon a neobehavioristák modellképe a cselekvő ember volt, míg Kardos pszichológiájának gondolati kerete a szemlélődő ember volt, a szó szó szerinti értelmében mindent *átlátó* ember. Abban a korban a neurobiológia és a neobehaviorizmus egymásra találásának kulcsfogalma az *aktivációs mechanizmusok* elemzése volt.

Tankönyvek hiányában Barkóczi sokat tett ezek pótlására. A behaviorista tanuláselméletet, majd később a kognitív pszichológiát a motiváció központi szerepével összekapcsoló szemlélet megjelent Barkóczi *tankönyvalakító* munkásságában is. A maga korában kulcskönyv volt Barkóczi Ilona Putnoky Jenővel közösen írt *Tanulás és motiváció* című kis könyve (1967, utolsó kiadása 1984). A könyv a pszichológia alapkérdésének tekinti a tanulást, ugyanakkor vezérelve a tanulás és a motiváció szerves összekapcsolása. A vékony, szintetikus könyvben a pragmatikus világképnek megfelelő, érdekevezérelte ember jelent meg a mindenben motivációs mechanizmusokat kereső tanuláselmélet részletes, kísérleteket felvonultató bemutatásában.²

Barkóczi tankönyvalakító munkájának másik kulcsponthoz a nemzetközi szakirodalmak fordításának megszervezése volt, ami tartalmilag is mutatja a kognitív pszichológia felé fordulását. E szemléleti átalakulás értelmező megjelenése volt közös

² A könyv stílusában sokkal oldottabb, mint Kardos tankönyve. Jóval kevesebb időt tölt a fogalmi, a definíciós kérdésekkel, és sokkal nagyobb szerepet szán egyedi kísérletek ismertetésének és összefoglalásának.

kis MTA bizottsági elemzésünk.³ Az 1970-es évek fordításirodalmának jellegzetes, a kognitív szemlélet alakulását és az angolszász nyitást képviselő, 1974-ben megjelent könyve Donald Hebb tankönyve, *A pszichológia alapkérdései*, amelynek hetedik kiadása (!) 2002-ben jelent meg a Trivium Kiadónál. Két szempontból is emblematikus ez a könyv. A kanadai tankönyv elsőként próbált meg a neurobiológia, az etológia és a tanuláslélektan összekapcsolásával egy olyan kísérleti pszichológiai bevezetést adni, amely egyben a pszichológia alkalmazásainak kiindulópontja is lehet. Ugyanakkor a könyv a behaviorizmustól elvezető átmenet a modern, biologizáló kognitív pszichológia irányába. A magyar közegben ennek fontos szerepe volt az új nemzedék szemléletének alakításában. Tizenkét éven át ugyanis ez volt a felvételi tananyag a jövődiák pszichológus diákok számára. Sajátos emberi együttműködést is kifejezett a kötet. Ha megnézzük szerkesztői és fordítói munkatársi gárdáját, igen érdekes mikroszociológiai képet kapunk. Az ELTE pszichológusainak és a pécsi neurofiziológusok Grastyán-iskolájának együttműködését mutatja a kötet, amelynek két gondozó szerkesztője, Barkóczi Ilona és Putnoky Jenő az ELTE-ről tartották kézben a neurobiológiai alappszichológia megjelenítését Magyarországon. A fordítók pedig Lénárt László, Szabó Imre és Molnár Péter Pécsről, illetve Czigler István és Pléh Csaba Budapestről, akik az 1980-as évektől egyetemi tanárként fontos vezető képviselőivé váltak a magyar kísérleti pszichológiai és pszichofiziológiai szemléletnek.

Barkóczi azután a pszichológiai jegyzetek boomjában, az 1980-as években számos fordításgyűjteményben közvetítette a diákok felé a számára oly fontos motivációs és érzelmi problematikát, illetve a kognitív pszichológia új fejleményeit, a figyelem, a gondolkodási mechanizmusok vagy akár a tudat tematikáját feldolgozva.

A „Nyugat közvetítése” mellett fontos tanári credója volt az *önállóságra nevelés*. Kutatási témái is mindig a kíváncsiság, az exploráció és a kreativitás megértésére irányultak. A kreatív önállóság igényét ugyanakkor mentorként is érvényesítette a diákok felé. Fontos emlékezni erre az önállóság-hangsúlyra a mai világban, ahol jobbra diákjaink végzik a mi kísérleti munkáinkat. Barkóczi nem úgy irányította a mai értelemben doktori értekezésükön vagy szakdolgozatukon dolgozó diákjait, hogy témákat adott nekik a saját maga által fontosnak tartott dologból, és annak a kidolgozását várta volna el tőlük. Ehelyett megpróbálta egyengetni a diák ötleteit, azután hagyta, hogy kidolgozza azokat.

Nála írtam a szakdolgozatomat, majd kisdoktori disszertációm is. Kétségtelen, hogy ő „adott” témát, de ez igen tág és körvonalazatlan volt: kreativitás és motiváció kapcsolata. Innentől a magad ura voltál.⁴ A módszer eredményessége nálam idegen

³ Barkóczi Ilona–Pléh Csaba: Elemzés az általános pszichológia tudományterületéről, különös tekintettel a kognitív pszichológiára. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1980/37. 556–563.

⁴ A három év alatt jó, ha háromszor konzultáltunk, beszélünk egymással erről, de (szerintem) egészen elfogadható dolgozat született.

Rendhagyó tanszéki értekezlet

nyelvű publikációimban is megjelent.⁵ Ezzel nem magamat akarom dicsérni, hanem Barkóczi Ilonát, aki úgy irányított, hogy a saját irányodba menjél, locsolgatott téged, akárcsak a növényeit a tanszéki folyosókon. Mint mentor csupán annyit várt el, hogy mindenki tegyen hozzá valamilyen empirikus többletet a pszichológia nagy építményéhez. Klasszikus kísérletezői elkötelezettsége volt, és hitt a tudomány összegződő, kumulatív fejlődésében.

Barkóczi, a kutató

Barkóczinak mint tudósnek a stílusát két szó jellemzi legjobban, amelyeket gyakran használt saját maga jellemzésére. Az egyik a *kütyük* világa, a másik a *kutyulás*. A kütyük világa azt a pszichológiát jellemezte, amelyben – évtizedekkel a személyi számítógépek megjelenése előtt – minden vizsgálati kérdéshez új, mechanikát, optikát és házilagos elektronikát összekapcsoló eszközöket kellett alkotni. Például amikor az 1980-as években Barkóczi a féltekei feldolgozás és a küszöb körüli ingerlés hatásának különbségeit vizsgálta kreatív és nem kreatív személyeknél, akkor a szelektív agyféltekei reprezentációt létrehozó szelektív féltekei ingeradást egy igencsak körülményes, négy vetítógépből álló rendszer segítségével hozta létre. Az egyik vetítógép a bal halántéki részre, a másik vetítógép a jobb szem orr felőli részére adott egy azonos képet – ez

⁵ Pléh Csaba: A szorongás, a siker és a kudarc hatása a kreatív gondolkodás néhány faktorára. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1970/27. 242–255.; Pléh Csaba: Einfluss der Angst, des Erfolges und Misserfolges auf die Kreativität. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Paedagogica et Psychologica*, 1971/2. 87–94.; Kovács Ágnes–Pléh Csaba: The effects of anxiety, success and failure in convergent and divergent, verbal and figural tasks. In: Kardos Lajos–Pléh Csaba–Barkóczi Ilona (szerk.): *Studies in creativity*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.

került a jobb féltekére –, míg a két másik vetítógép a bal szem orr felőli és a jobb szem halánték felőli térfelére adta az azonos képet – ez kerül a bal féltekére. Mindezt egy négycsatornás orsós magnetofonra felvett mágneses jelsorozat irányította, és adta a szinkronizáló jeleket a közben felvett EEG-mintázathoz. Ma mindez néhány programozási sor, amely a számítógép képernyőjének töltődését irányítja.

A *kutyulás* Barkóczi sajátos adatrendezési stílusát jellemezte. Abban a világban, amelyben mi felnőttünk – a technika és a kiszámítás nehézségei révén is – még nem volt olyan szigorú elvárás minden kérdés több szempontos varianciaelemzése és úgynevezett latin négyzetes kutatási modellekbe rendezése. Ebben a latin négyzetes rendben a sorok képviselnek vizsgálati helyzeteket (pl. első és második tanulás), az oszlopok pedig például vizsgálati csoportokat (pl. lányok–fiúk, kicsik–nagyok). A kutyuláshoz tartozik, hogy akkoriban sokszor végeztük úgy a kutatást, hogy a csoportok, az oszlopok kialakítása utólag, az adatok ismeretében történt. (Így alakult ki például egy kreatív és egy konvencionális gondolkodású csoport.) A *kutyulás* Ica számára alulról felfelé építkezés volt. Azt jelentette, hogy mindig összevissza pakolgatta a kemény kartonpapírra rendezett adatait, hogy azok utólag valamilyen szép rendet hozzanak létre.

Barkóczi Ilona tudományos témái

Barkóczi Ilona összehasonlító pszichológusként kezdte pályáját, és ehhez az ember–állat-folytonosság tételezésével elméletileg mindig hű maradt. Évekig gondozta Kardos Lajos labirintus-tanulási kísérleteit a Pesti Barnabás utca negyedik emeleti patkánylaborjában. Első közleménye⁶ Kardos Lajos neves „aequiterminális” út kísérlete volt, amelyben kimutatták, hogy a patkány nem tud két dolgot vagy tevékenységet kapcsolni egy helyhez. Ebből indult ki Kardos elmélete, amely az embernél a manipulációs, az emlősohknél pedig a lokomóciós tanulást állítja előtérbe. Kardossal közvetlen összehasonlító kísérleteket is végeztek erről. Amikor Barkóczi a Magyar Pszichológiai Társaságban Kardos Lajosról tartott emlékelőadást, az egykori mester előtti tisztelgésnek az állati tájékozódás újabb irodalmát tekintette át.

Barkóczi Ilonát emberként és érett kutatóként is két mozzanat jellemezte: az egyik a *kíváncsiság*, a másik a *kreativitás* fontossága. Ezek szervező elve segítségével Barkóczi azt is elérte, hogy az általános lélektan más területeket is bevont, illetve az általános lélektan szemlélete máshová is átvetetett – mind a csecsemőfejlődéshez, mind a személység- és neveléslélektanhoz számos affinitást mutatva.

Első nagy témája a *kíváncsiság* tág témakörének egy sajátos kidolgozása volt: a kutató manipuláció és az exploráció vizsgálata csecsemőkorban. Ezek a munkák például a Pikler Emmi módszertanát alkalmazó Lóczy csecsemőotthonban készültek, ezzel tudományos alátámasztást adva a Tardos Anna által kidolgozott, a csecsemő mozgási

⁶ Kardos Lajos–Barkóczi Ilona: „Aequiterminális” viselkedésrészletek jelentősége az állati tanulásban. *MTA Biológiai Tudományok Osztálya Közleményei*, 1953/2. 95–114.

szabadságát és szabad explorációját előtérbe állító csecsemőgondozói gyakorlatnak és elméletnek.⁷ A munka során a kíváncsiság elemzésében Barkóczi akkor egyedülálló módon hasonlította össze majmok és embercsecsemők kutató-manipulációs tevékenységét. Ez – például a korai ingerdús környezet és a korai szabad exploráció érzékeny fejlődési paramétereket beállító szerepének kiemelésével – megfelelt annak az általános, a világban Donald Hebb, Magyarországon pedig Grastyán Endre szemléletében megjelenő felfogásnak, amelyben az újdonságra irányultság az idegrendszer aktivációs szabályozási keretébe illeszkedik. A kíváncsiság azután fokozatosan vezette el Barkóczit az intrinzikus motiváció kérdéseinek vizsgálatához. A babáknál és a rézuszmajmoknál megfigyelt elemi dolog, a kíváncsiság és a próbálkozó manipuláció vált számára a művészi alkotás és a tudományos felfedezés, a sajátosan emberi alkotás különlegességének kulcsává, egyúttal a kognitív motiváció, a megismerési szükséglet elméletének kiindulópontjává.

Barkóczi a *kreativitás-mozgalom* hazai vezéralakja lett egy nemzedéken át, 1970 és 2010 között. A mozgalom jellegét jól mutatja, hogy 2009-ben az MTA Tudomány Ünnepe egyik, a kreativitáskutatás ötven évéről szóló rendezvényén javarészt Barkóczi egykori tanítványai mutatták be, mi történt fél évszázad alatt ezen a téren. Öten vagyunk pszichológus MTA-tagok; ebből hárman – Csépe Valéria, Kovács Ilona és Pléh Csaba – a Barkóczi Ilona által elindított kreativitás-témákban kezdtük pályánkat.

A kreativitás témája Barkó számára két mozzanatot jelentett. Egyrészt a kreativitás tesztelési eljárásainak meghonosítását, másrészt az alkotó gondolkodás folyamatainak kísérleti vizsgálatát. Azok közé a ritka kutatók közé tartozott, akik összekapcsolták a tudományos pszichológia két hagyományát, a kísérletező és az egyéni különbségek iránt érdeklődő hagyományt. Barkóczi bevezetett és a hazai közegre adaptált egy olyan eljárásrendszert, a kreativitás-tesztek világát, amely számos alkalmazott területen is kiinduló eszközzé vált az 1970–1990-es években, és a hatásvizsgálatok révén átvezetett a neveléslelektanhoz. Barkóczinak az egyéni különbségekkel kapcsolatos saját kutatásaiban központi szerepet játszott az intelligencia és a kreativitás viszonya. Abban a korban, amikor az intelligencia szociokulturális meghatározottsága volt a bevett felfogás, azt mutatták ki Oláh Attilával és Zétényi Tamással, hogy a kreativitás kevésbé függ a családi háttértől, mint az intelligencia. A Barkóczi által elindított csapat ezt összekapcsolta a kreatív személyek nagyobb nyitottságával és kifejezettebb kognitív motivációjával. Azt hirdettük, hogy gondolkodási eljárásaiban az alkotó ember divergens, mindenről sok minden eszébe jut, és egyben nyitott az új tapasztalatokra.⁸ Számos kutatás kimutatta, hogy ez észlelési értelemben is igaz. A kreatív emberek könnyebben veszik észre az elrejtett figurákat, preferálják a komplexitást. Nyitottabbak személyiségükben is, és kevésbé konformisták.

⁷ Kónya Anikó: Emlékezés Barkóczi Ilonára. A kutató manipulációtól az alkotó gondolkodásig. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2019/74. 583–585.

⁸ Komlósi Annamária: Kreativitás és percepció. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1975/32. 409–418.

Barkóczi Ilona egy igen összetett és hazai közegben úttörőnek számító longitudinális vizsgálatban az első négy iskolaévben eltérő szociális helyzetű csoportokban elemezte *a Kodály-féle zenei nevelés fejlődési hatását*. Az intellektuális teljesítményeket illetően – összhangban a család szociális helyzetének döntő szerepét kiemelő nemzetközi adatokkal – a zenei nevelés hatására nem változik az általános intelligencia-színvonal, ugyanakkor a zenei nevelés a kreativitás minden mutatójára növelőleg hat, továbbá a zene hatására igen markáns a kreativitásbeli fejlődés az alacsony szociális helyzetűeknél. A zenei nevelésnek tehát kulturális hátrányt kompenzáló hatása van. Ugyanakkor a zenei nevelés, a zene öröme és játékosága játékosabb intellektuális stílushoz és nagyobb érzelmi nyitottsághoz vezetett.

Barkóczi kreativitáskutatásainak másik mozzanata *az alkotó gondolkodás belső pszichológiai mechanizmusainak kísérleti tisztázása* volt. A kreatív teljesítmény belső mechanizmusainak kísérleti elemzésével Barkóczi először a kreativitás mögötti, különleges jobb féltekei nyitottság elméletéhez jutott el. Komlósi Annamáriával és Séra Lászlóval több kísérletben kimutatták, hogy a jobb félteke működésére észlelési helyzetekben is nagyobb nyitottság és kisebb perceptuális elhárítás jellemző. Barkóczi ezt összekapcsolta egy olyan értelmezéssel, amely szerint a kreativitás divergens gondolkodási, ötletalkotási aspektusai inkább a jobb féltekei működéseket mozgósítják.

Számos elméleti és kísérleti cikkben vizsgálta a kreatív gondolkodás közben fellépő hirtelen átlátások, az intuíció szerepét és azt, hogyan lehet laboratóriumi helyzetekben sugalmazásokat, illetve analógiákat bevezetni a kreatív folyamatba.

Ezek a kutatási eredmények az agyféltekei specialitás és a kreativitás összekapcsolásának kifinomultabb és hajlékony képviseletet hirdető felfogásához vezettek. A kreatív személyeknél a fiziológiai mutatók alapján is feltehetően éppen az egyensúly nagyobb a kétoldali kérgi működéseikben, ráadásul feladatmegoldásban jobban magukba záródnak. A belső szem világa a kreatív személyeknél nem nézeget kifelé. A kevésbé kreatív személyek gondolkodás közben mindenfelé mutatnak laterális szemmozgásokat, a kreatívak sokkal kevésbé. A kreatívabb személyek analógiás helyzetmegoldásokban is sokkal nyitottabbak. Igen eredetiek, nemzetközi összehasonlításban is egyedülállóak azok a kísérletek, amelyek révén Barkóczi kimutatta, hogy a pszichometriai értelemben kreatívabb személyek jobban reagálnak a sugallatokra akkor is, ha azokat tudatosan nem is veszik észre, és mind bal, mind jobb téri irányból érkező sugallatokat felvesznek. Barkóczi szerint a kreativitás valóban az ingerfeldolgozásra nyitottabb és a nem tudatos feldolgozás tekintetében is intenzívebb működést feltételez. A kreativitás motivációjával kapcsolatban izgalmas kulturális különbségek is léteznek – mutatott rá Barkóczi. Az amerikai társadalom rendkívüli individualizmusa és önmegvalósításközpontúsága nem mindig és nem feltétlenül kedvez a kreativitásnak. Ezt egészítette ki – mintegy a kognitív kutatás társas fordulatának leképezéseként – annak kiemelése, hogy a valódi kreativitás mindig csapatban valósul meg.

Barkóczi 2012-ben megjelent *Alkotó gondolkodás, alkotó ember* című kis könyvében összegezte a modern gondolkodáskutatás néhány témáját és saját fél évszázadnyi ku-

tatásait. A kötet, mint Barkóczi egész munkássága, megőrzi a klasszikus pszichológia tematikáját. Azt a tematikát a gondolkodásra nézve, amelyben központi szerepet játszik a következtetés és a problémamegoldás fogalma. A tisztán logikai és elvont, valamint a tisztán pszichológiai, többnyire téri modellek összevetése alapján Barkóczi konklúziója, hogy a logikai következtetések közepette mi, empirikus halandók – szemben a logika professzoraival – többnyire inkább valamiféle téri modellt használunk. A problémamegoldó gondolkodás folyamatelemzései a belátás problémájával küszködve arra jutottak, hogy az analitikus és a belátásos problémamegoldó stratégiák egyaránt léteznek.

Barkóczi és a tudománypolitika

Mint kutatónak és mint tanárnak is, Barkóczi egyik legfontosabb jellemzője a *bornírt hülyeséggel való szembeszállás* volt. Vezetőként, de beosztott tanárként is megtapasztalta a bölcsészkar értetlenségét a pszichológiával szemben, és megtapasztalta mindazokat a nehézségeket, amelyeket a pártállami világ erősen párt befolyásolta vezetői stílusa jelentett. Ez a távolságtartás Barkóczi esetében azért különösen érdekes, mert Ica eredetileg lelkes baloldali nékoszosként került az egyetemre. Ennek megvolt a maga beépített feszültsége. A kísérletezők töréspontja 1956 lett. 1956 után az egyetemi kísérleti pszichológusok túlnyomó többsége nem volt párttag – Putnoky volt az egyik kivétel –, míg a fejlődépszichológusok, a pedagógusok és a filozófiai pszichológusok – ez utóbbiak katedrapszichológusoknak csúfoltak minket – a párhierarchia részei is voltak, mintegy közelebb a tűzhez.

Barkóczi élete és pályája a magyar pártállami világban bontakozott ki, ahol a modern pszichológia politikai és bölcsészkar nehézségei közepette ráadásul egy további, különös feszültség is érvényesült az Akadémiai Intézet és az egyetem között. Ennek a különös feszültségnek a két nagyasszonya Barkóczi Ilona és Marton L. Magda voltak. Valahol a múlt mély kútjában, az 1940-es évek közepétől eredeztethető az ellentétük, amikor egymással versengő tanítványai voltak Harkai Schillernek, illetve később Kardos Lajosnak. Barkóczi és Marton Magda mindketten úgy vélték, hogy Kardos igazi örököse csakis az ő világuk. Az intézeti emberek túlságosan kutyulósnak, alkalminak és nem elég elméletorientáltnak tartották az egyetemi kutatómunkát, az egyetemi emberek viszont úgy érezték, hogy az arisztokratikus intézeti kutatóvilág elkényeztetett módon él, saját majomistállóival, asszisztenseivel és modern, számítástechnikai beágyazottságú műszereivel.

Ugyanakkor vezetői szerepeiben Barkóczi Ilona sokat tett azért, hogy átlépjen ezeken a feszültségeken a szakmai együttműködés irányába. Barkóczi, Marton Magda és Illyés Sándor a Pszichológiai Társaság általános lélektani szekciójának keretében az 1970-es években néhány szemeszteren keresztül akadémiai előadásokat szerveztek az MTA székházában. Másrészt Ica olyan interdiszciplináris szemináriumot is létrehozott az egyetemen, ahová elvileg az intézeti kutatókat is meghívták. Sőt, amikor már az ő tanszékvezetése mellett az 1970-es évek második felében sor került

az egyszakos pszichológusképzés és ennek részeként a korábbinál sokkal nagyobb általános lélektani tartalom kialakítására, akkor Marton L. Magdát, Tánczos Zsoltot és Semjén Andrást is meghívta. Ezekből a meghívásokból nem sok valósult meg. Marton L. Magda betegsége hivatkozva mondta le, Tánczos Zsolt fokozatosan átjátszotta Zichy Lászlónak, Semjén András pedig már az első kurzusa előtt disszidált. Mindenesetre – a közvetlen kudarcon túllépve – ezeknek a békés kezdeményező mozzanatoknak köszönhetően alakult úgy tartalmilag az egységes pszichológusképzés első általános lélektani modulrendszere, hogy a diákok három felében át tanultak érzékelést és észlelést, valamint sok összehasonlító pszichológiát, Tánczos és Marton Magda orientációjának megfelelően.

Barkóczi tanszékvezetőként egyéb dolgokban is kezdeményező volt. A pártállami hülyeség kijátszásának jellegzetes példája, hogy tanszékvezetőként ő hívta meg híres művészetpszichológiai előadás-sorozatainak megtartására Mérei Ferencet. Ica – mint kiderült – egykori nékoszos diákként az 1940-es években Mérei famulusa is volt.

A tudománypolitika feszültségei az 1980-as években is végigkísérték Barkóczi Ilona egyetemi pályáját. Az 1980-as években az ELTE formálódó pszichológiai intézetének szervezésére nagy pártállami támogatással megérkezett Illyés Sándor. Közte és az egyetem „már ott volt” pszichológusai között komoly feszültség keletkezett. Ica kivette a részét a küzdelmekből, de nem sok hálát kapott érte az egyetemtől. Az 1990-es évek elején – ne feledjük, hogy közben megtörtént a rendszerváltás – egyszerre kapta meg az őt régóta megillető egyetemi tanári kinevezést és nyugdíjazását.

Tanszéki kirándulás

Barkóczi tudósi és tanári élete állandó feszültségek közepette szerveződött. Mindig arra törekedett, hogy az egyetemi élet folytonosan fenyegető nivellálása közepette, a középszer megkerülésével jusson előre a valódi szaktudás. Egy egész nemzedéknek adott mintát és reményt. Nincs olyan helyzet, amelyben automatikusan az üres retorikát és a langyos alkalmazkodást kellene használni.

A hivatásszerepek összeillesztésében is alapvető kettősség jellemezte. Ma is sokan élnek úgy az egyetemi pszichológiában, hogy életükben versenyez a tanár és a kutató. Barkóczi azt mutatta meg, hogy a tanári szerep és a tudósi szerep között nincs ellentmondás. A tanításnak a tudós-tanár mintáját kell követnie, ahol a kutató nem elvesz a tanártól, hanem hozzáad a tanításhoz, és a tanítás új embereket avat be a kutatás világába.

Barkóczi mint az emberi kapcsolatok szervezője és a női szerepek

Barkóczi Ilona sok tekintetben az első generációs női értelmiség drámáinak képviselője volt. Korán ment férjhez, de hamar elvált mérnök férjétől, és két fiát egyedül nevelte. Magánéletében állandó volt a feszültség a hivatás és a család között. Ennek a valódi családban meglévő feszültségnek lett azután pszichológiai feldolgozása a tanszéki családias megszervezése.

Barkóczi és az általa kialakított tanszéki szellem fontos jellegzetessége volt *a családias viszonyok előtérbe állítása*. Ebben könnyű pszichologizálni. Valószínűleg közrejátzott benne az is, hogy saját családi élete nem volt túl szerencsés. Közeli, egyszerre kollegiális és párkapcsolata Putnoky Jenővel sosem eredményezett a szó szoros értelmében vett közös életet. Barkóczi kompenzációs céllal mintegy a családi élet hiányát terjesztette ki a tanszéki viszonyokra. Ez az első időszakban úgy jelent meg, hogy Szondi utcai másfél szobás kis lakásában a fiataloknak nagy szombati bulikon kellett részt vennünk.

Barkóczi rendkívül barátságos személyiség volt, közben szeretett érzelmileg uralkodó és érzelmileg pletykálkodó lenni. Egy idő után, 35–40 évesen már csak nagyon óvatosan beszéltünk neki problémáinkról, az életünkről – éppen azért, mert mindig az volt az ember benyomása, hogy Ica érzelmi iránytű szeretne lenni. Ez a különleges családi világ ugyanakkor nagyon sok erőt adott, hogy szembe tudjunk szállni az egyetemi és tudományos világ nehézségeivel. Miközben nehéz volt eltérni az erős érzelmi indoktrináció és az érzelmi azonosulás feltétlen elvárását, ez ugyanakkor ellenállóvá tett a gonosz megítélésekkel, a pártállam packázásaival szemben. Ma, évtizedek múlva visszagondolva, úgy érzem, hogy ez a sajátos, érzelemalapú szereprendezés teljességgel megfelelt a kisebbségi, elnyomott, lassan magához térő „kistudomány” önvédelmi kereteinek. Egy másság és egy érzelmi összetartozás kreálásán keresztül tudtunk túlélni úgy a pártállam, mint a természettudományos és kísérletező pszichológiával szemben gyanakvó bölcsészkar világában.

Barkóczy Ilonát 90. születésnapja alkalmából köszöntötték az egykori tanítványok és kollégák, 2016. december 6.

Az Általános Pszichológia Tanszék olyan hely volt, ahol a társas élet, a szociális kapcsolatok – a családi szociális kapcsolatok – és a szakmai viszonyok állandóan átfonódtak egymásba. Ez furcsa és különös volt ott, ahol az értelmiségi munkahelyeket szokásosan a törtetés és a teljesítmény-visszatartás dinamikája jellemezte. A tanszék egy sziget volt ebben a tekintetben.

► Műveiből

„Aequiterminális” viselkedésrészletek jelentősége az állati tanulásban. Társ szerző: Kardos Lajos. *MTA Biológiai Tudományok Osztálya Közleményei*, 1953; Gyermek manipulációs tevékenységére vonatkozó pszichológiai megfigyelések. *Pszichológiai Tanulmányok V.* Budapest, 1963; Adatok a csecsemők manipulációs tevékenységének fejlődéséhez. *Pszichológiai Tanulmányok VI.* Budapest, 1964; Csecsemők és majmok kutató-manipulációs viselkedésének összehasonlító elemzése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1965; *A kutató manipuláció összehasonlító pszichológiai vizsgálata*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1965; *Tanulás és motiváció*. Társ szerző: Putnoky Jenő. Budapest, 1967; A kognitív motiváció néhány problémája az élet korai szakaszában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1967; Ontogenesis of the orientation reaction. *Studia Psychologica*, 1973; Az intelligencia, a kreativitás és a szocio-ökonómiai státusz összefüggéseiről. Társ szerzők: Oláh Attila és Zétényi Tamás. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1973; An inquire into the relationship between IQ, creativity and socio-economical status. Társ szerzők: Oláh Attila és Zétényi Tamás. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Paedagogica et Psychologica*, 1976; Az analógiás transzfer szerepe belátásos problémák megoldásában, a pszichometriai kreati-

vitás függvényében. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1977; *Kodály zenei nevelési módszerének pszichológiai hatásvizsgálata*. Társ szerző: Pléh Csaba. Kecskemét, 1978; *A kreativitástesztetek gyakorlati alkalmazásának lehetőségei és korlátai*. Budapest, 1981; *A kreativitás vizsgálata*. Pszichológiai tanácsadás a pályaválasztásban. Módszertani Füzetek 2. Társ szerző: Zétényi Tamás. Budapest, 1981; Lateral eye movement and verbal latency in subception and Bakan's situation. Társ szerzők: Komlósi Annamária és Séra László. In: R. Sinz–M. R. Rosenzweig (eds.): *Psychophysiology*. Jena–Amsterdam, 1983; *Figyelem*. Szöveggyűjtemény. Szerk. Barkóczi Ilona. Budapest, 1984; *Az ELTE BTK Általános Pszichológiai Tanszék egy évtizede. 1973–1984*. Budapest, 1984; *A tudat pszichológiai kérdései*. Szerk. Séra László és Barkóczi Ilona. Budapest, 1986; *Kísérlet a kreativitás, az intuício és a nagyagyfélteke-funkciók összefüggéseinek feltárására analógiás gondolkodási helyzetekben*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1987; *Studies in creativity*. Szerk. Kardos Lajos, Pléh Csaba és Barkóczi Ilona. Budapest, 1987; *Az emberi motiváció*. I–II. Szerk. Barkóczi Ilona és Séra László. Budapest, 1988/1994; *Érzelmek és érzelmelméletek*. Szerk. Barkóczi Ilona és Séra László. Budapest, 1989; *Kísérlet az intuício egy lehetséges mechanizmusának feltárására*. *Pszichológia*, 1990; *Átstrukturálódást sugalmazó ingerek intuitív hatása*. *Pszichológia*, 1991; *Analógiás gondolkodás*. Szöveggyűjtemény. Szerk. Barkóczi Ilona. Budapest, 1993; *Az analógiás transzfer szerepe a belátásos problémamegoldásban a pszichometriai kreativitás függvényében*. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1994; *Kell egy csapat? A problémamegoldás egyéni és társas tényezői*. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1998; *Fejezetek a pszichológia alapterületeiből*. Többekkel. Budapest, 2000; *A jobb és a bal agyfélteke működésének harmóniája*. In: *Egészségfejlesztés*. Szerk. Barabás Katalin. Budapest, 2006; *A könyveknek saját sorsuk van*. In: *Integrált művészeti nevelés az iskolában és a családban*. Szerk. Udvari Katalin. Budapest, 2006; *Alkotó gondolkodás, alkotó ember*. In: *Találkozás a pszichológiával*. Szerk. Czigler István és Oláh Attila. Budapest, 2007; *A nem logikus gondolkodást igénylő különböző problémák megoldásának összefüggései*. Társ szerző: Bernáth László. *Pszichológia*, 2008.

► Róla szóló irodalom

Bodor Péter–Pléh Csaba–Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Budapest, 1998 (Barkóczi Ilona önéletrajzát lásd: 13–26. oldal); Pléh Csaba–László János–Oláh Attila (szerk.): *Tanulás, kezdeményezés, alkotás: Barkóczi Ilona 75. születésnapjára*. Budapest, 2001; Takács Róbert: *Barkóczi Ilona*. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010.

Pléh Csaba pszichológus, az MTA rendes tagja

KULCSÁR ZSUZSANNA

Pszichológus

[Budapest, 1937. augusztus 12. – Budapest, 2013. július 12.]

A személyiség- és egészségpszichológia hazai meghonosítója volt.

Édesapja Kulcsár Imre rádiótávírársz, később a Magyar Néphadsereg polgári alkalmazottja, édesanyja Tar Terézia, női szabósegéd volt. Nővére orvosi egyetemet végzett. 1968-ban házasságot kötött Nagy Márton tanácsadó pszichológussal, azonban rövid idő után elváltak.

A budapesti Szilágyi Erzsébet Leánygimnáziumban tanult, ahol kitűnt matematikai tehetségével. Itt érettségizett 1956-ban, és még ebben az évben megkezdte egyetemi tanulmányait a budapesti Orvostudományi Egyetem Gyógyszerésztudományi Karán. Egy év után azonban otthagyta, mert fizikailag megterhelőnek tartotta, és ekkor már a pszichológia kezdte érdekelni. 1957-ben a hosszú szünet után újrainduló pszichológusképzés mindössze öttagú első évfolyamának hallgatójaként az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán folytatta tanulmányait, ahol 1962-ben pszichológia–magyar szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett.

Kisdiákként 1946-ban

1962-től 1964-ig klinikai pszichológusként működött a budapesti Apáthy István Kórház Ideggyógyászati Osztályán. 1964-ben lett az ELTE alkalmazottja, és ettől kezdve ez volt az egyetlen munkahelye. 1972-ig az ELTE BTK Pszichológia Tanszékének tanársegédje. 1968-ban bölcsészdoktorrá avatták. 1972-ben adjunktussá nevezték ki, ebben a beosztásban 1982-ig oktatott. 1973-ban a Barkóczi Ilona vezetésével újonnan alakult Általános Pszichológia Tanszéken megbízást kapott a Személyiségpszichológiai Tanszéki Szakcsoport felállítására és vezetésére. 1974/1975-ben az Oxfordi Egyetem Kísérleti

Pszichológia Tanszékének British Council ösztöndíjasa. Miután 1980-ban kandidátusi fokozatot szerzett, 1982-ben egyetemi docenssé nevezték ki. 1984-ben megbízást kapott az ELTE BTK Személyiség- és Klinikai Pszichológiai Tanszékének felállítására és vezetésére; kezdetben tanszékvezető egyetemi docensként, majd 1994-től tanszékvezető egyetemi tanárként irányította a tanszék munkáját. Miután a tanszék profiljában előtérbe került az egészségpszichológia, kezdeményezésére a tanszék neve 1996-tól Személyiség- és Egészségpszichológia Tanszékre változott. 1998-ban az MTA doktora lett. 1999-ben egészségi állapotának romlása miatt lemondott a tanszék vezetéséről, majd 2007-ben nyugdíjba vonult. 2007-től 2013-ig professor emeritaként a Pszichológiai Doktori Iskola – amelynek alapító tagja és Személyiségpszichológiai alprogramjának kidolgozója – oktatója volt.

A szakmai és tudományos közéletben a kezdetektől számos tisztséget viselt, és jelentős pozíciókat töltött be. Tagja az MTA Pszichológiai Bizottságának (1974-től), 1995-től a Doktori Tanács Pszichológiai Szakbizottságának és elnöke az Igazságügyi Szakértői Bizottságnak. Alapító tagja a Magyar Pszichológiai Társaság (MPT) Általános és Személyiségpszichológiai Szekciójának. 1986 és 1992 között vezetőségi tagja az Európai Személyiségpszichológiai Társaságnak, amelyben egyben a magyar tagozat elnökeként

Gordon Claridge, a klinikai pszichológia oxfordi professzora az ELTE Pszichológiai Tanszékén 1981-ben. Ülő sor balról jobbra: Putnoky Jenő, Barkóczi Ilona, Gordon Claridge és Kulcsár Zsuzsanna.

tevékenykedett. 1987-től tagja a *European Journal of Personality* című nemzetközi folyóirat szerkesztőbizottságának. 1991 és 1996 között a *Magyar Pszichológiai Szemle* szerkesztőbizottságának elnöke és főszerkesztője. 1997-ben megkapta az MPT leg-rangosabb kitüntetését, a Társasági Emlékérmét. Hosszan tartó betegség után hunyt el 2013. július 12-én. A Farkasréti temetőben helyezték örök nyugalomra.

Kulcsár Zsuzsanna kutatói pályáján az általános pszichológia területéhez tartozó, személyiség- és egészségpszichológiai fókuszú, valamint klinikai pszichológiai tématerületek egyaránt megtalálhatók. Szemléletét minden téma vizsgálatánál a problémákat integrált megközelítésben kezelő kutatói attitűd jellemezte, minden pszichológiai kérdéskört az idegéletteni alapok, a kognitív, a tanulási, a szocializációs és személyiség-tényezők, valamint a pszichopatológiai aspektusok figyelembevételével járt körül. Első jelentősebb tudományos dolgozatában – amely 1968-ban megvédett bölcsészdoktori disszertációjának publikált változata – már megmutatkozik ez az integratív szemlélet.¹ Az intro- és extravertált csoportok tanulási teljesítménymutatóit indikátorként használva kimutatta, hogy az intro- és extravertált személyeknél eltérő az emlékezeti tárolás; ennek okát a két személyiségtípus idegrendszeri alkatának különbözőségében találhatjuk meg. Kísérletező és elméletalkotó tudósként pályája első évtizedeiben a főbb személyiségdimenziók háttérben álló biológiai történések kutatására koncentrált, az introverzió–extraverzió (I–E) neurofiziológiai modelljeinek validálására, valamint a szenzoros élménykeresés idegéletteni és biokémiai alapjainak feltárására végzett kísérleteket és vizsgálatssorozatokat. Nemzetközi kitekintésben is elsőként tanulmányozta az extravertált és introvertált személyek alvásmintázatát, arra keresve a választ, hogy a különböző alvásmutatókban regisztrálható esetleges eltérések az introvertált és extravertált csoportok között milyen idegéletteni háttérbeli különbségek alapján magyarázhatók. Vizsgálatai jelentősen hozzájárultak az I–E személyiségdimenzió idegéletteni alapjainak tisztázásához, többek között annak kimutatásával, hogy az alvó introvertált és extravertált személyek alvás közbeni viselkedésében jelentkező eltérések a két személyiségtípusnak az Eysenck és Gray modelljében leírt eltérő idegéletteni sajátosságaival hozhatók összefüggésbe. Introverzióban a jobb félteke túlsúlya jellemző, mind éber, mind alvó állapotban, ellentétben az extraverzióban tapasztaltakkal, ahol a bal félteke dominál a jobb felett. A kísérleteket Kulcsár Zsuzsanna az Oxfordi Egyetemen J. A. Gray professzorral, a modern introverziókutatás kiemelkedő képviselőjével együttműködésben kialakított kísérleti program szerint végezte.

A szenzoros élménykeresés biokémiai háttértényezőinek kutatásában az Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézet patokémiai laboratóriumával működött együtt. Eredményei alapján elsőként mutatott rá, hogy a szenzoros élménykeresés azért lehet kritikus a pszichiátriai sérülékenység szempontjából, mert háttérben a jutalmazó és megerősítő funkciókat ellátó ingerületátvivő anyagok egyensúlyzavara áll. A személyi-

¹ Kulcsár Zsuzsanna: A tútanulás transzferhatásának vizsgálata introvertált és extravertált személyiségtípus-csoportokban. In: *Környezet és tevékenység*. Pszichológiai Tanulmányok XIII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972, 101–111.

ségműködés, az idegéletteni mechanizmusok és a biokémiai folyamatok összefüggését feltáró kutatási eredményeinek egy részét 1978-ban megvédett *Az introverzió–extroverzió idegéletteni háttere az alvás alatti agyi elektromos tevékenység mutatóinak tükrében* című kandidátusi disszertációjában összegezte. A szenzoros élménykeresés biológiai bázisát elemző és feltáró kutatásait – összefüggések a vestibuláris funkciókkal, a szívritmussal, az endogén opiátokkal, katekolaminokkal – az 1980-as években nemzetközi folyóiratokban és angol nyelvű könyvfejezetekben publikálta. A személyiségtényezők biológiai alapjainak és idegéletteni hátterének megismeréséhez hozzájáruló empirikus kutatási eredményei, a témában publikált, nemzetközi folyóiratokban megjelent cikkei és könyvfejezetei, valamint nemzetközi konferenciaszereplései alapján a személyiség- és a kognitív pszichológia korszerű irányzatait a pszichofiziológiai megközelítési módokkal összekapcsoló kutatási trend neves nemzetközi alakjai, Eysenck, Gray, Claridge és Zuckerman a legelismertebb kelet-közép-európai tudósként tisztelték Kulcsár Zsuzsannát. Eredményeinek elismeréseként felkérték egy nemzetközi konferencia megszervezésére. A Visegrádon 1986-ban megrendezett konferencián a szakterület kiemelkedő nemzetközi képviselői vettek részt. A konferencia előadásait bemutató angol nyelvű kötet egyik szerkesztője és egyik fejezetének írója Kulcsár Zsuzsanna volt.²

Az 1990-es években a klinikai pszichológia, a pszichoszomatika és az egészségpszichológia területéhez sorolható témák kerültek kutatói és elméletalkotói munkásságának fókuszába. A kísérleti és empirikus kutatások végzése mellett nagyobb hangsúlyt kapott a szintetizáló könyvek és témaösszefoglalók írása, szöveggyűjtemények készítése. A pszichopátiáról írt könyvében (*Pszichopátia*. Akadémiai Kiadó, 1991) empirikus genetikai, idegéletteni, biokémiai, fejlődési és szocializációra vonatkozó kutatási eredmények összefüggéseit elemezve mechanizmusszintű értelmezést fogalmazott meg arra a paradoxonra, miért lehet jellemzője ennek a kórképnek a viselkedéskontroll-zavar, az akaratgyengeség és az impulzivitás mellett a jó manuális és téri tájékozódási képesség, valamint a pszichopata báj. A pszichopátia értelmezésére javasolt bio-pszichoszociális teóriáját, amelyet angol nyelven könyvfejezetben publikált (*Possible biological and developmental factors in psychopathy*), a nemzetközi visszajelzések originális elméletként értékelték.

Pszichoszomatika címmel írt könyvének (Tankönyvkiadó, 1993) céljai között szerepelt a pszichoszomatikus szemléletnek a személyiségpszichológia, a pszichopatológia és az orvosi antropológiai háttér erőteljesebb bevonásával történő megalapozása, valamint a pszichoneuroimmunológiai modellek és a hagyományos pszichoszomatikai elméletek integrálási lehetőségeinek bemutatása. Már ebben a könyvében is kiemeli a bio-pszichoszociális szemlélet kialakításának szükségességét mind a megelőzés, mind a gyógyítás területén. Ezt a koncepciót bontja ki 1998-ban az Eötvös Kiadónál Egész-

² Spielberger, C. D.–Sarason, I. G.–Kulcsár, Zs.–Van Heck, G. L. (eds.): *Stress and Emotion. Anxiety, Anger and Curiosity*. 14. Hemisphere, New York, 1991.

ségpszichológia címmel megjelent könyve. Az alkalmazott pszichológiának ezt az új területét Magyarországon elsőként szisztematikusan áttekintő művében arra hívta fel a figyelmet, hogy a pszichológiának ki kell terjesztenie hatáskörét a testi betegségekben szenvedők pszichológiai problémáira. A könyv új szemléletet képviselve az egészségpszichológiát elsősorban a személyiségpszichológia alkalmazott tudományának tekinti, amiből az következik, hogy az elemzések központjában a személyiség áll, legyen az az egészségpszichológia címzettje, a krónikus vagy terminális beteg, vagy a szakma művelője, a segítőhivatású szakember. A könyv fejezetei azt elemzik, hogy milyen személyiségváltozók adnak esélyt a krónikus betegnek a betegséggel való megküzdésre, a betegségből eredő lelki sérülések elkerülésére. A gyógyítók oldaláról pedig az a kérdés vetődik fel, milyen attitűd, milyen személyiségvonások teszik lehetővé, hogy a segítőhivatásúak genuin – azaz nem önértékeket szolgáló – altruistákká váljanak a kiegészítés veszélye nélkül. A könyv egyik kiemelhető mondanivalója, hogy a krónikus és terminális betegségekkel való megküzdés a beteg és a gyógyító részéről hasonló személyiségfunkciókat igényel: rugalmasságot, a figyelem kifelé irányításának képességét, a hétköznapi életben való felülemelkedést, transzcendentalitást és kreativitást, amelyek feltételrendszerként alkotnak egy konstruktív gyógyító–beteg kapcsolat megteremtéséhez.

1996-ban az Akadémiai Kiadónál, 2006-ban pedig az Argumentum Kiadó gondozásában jelent meg *Korai személyiségfejlődés és énfunkciók* című könyve. Ebben a műben a személyiség fejlődésének bemutatására egy olyan integratív elméletet alkotott, amely nemzetközi vonatkozásban is elsőként tesz kísérletet arra, hogy a pszichoanalízis és az élettudományok dialógusában értelmezze a személyiség ontogenezisét. Kulcsár Zsuzsanna elméletalkotó zsenialitásának csúcsterméke ez a kötet, amelyet akadémiai doktori disszertációjaként védett meg 1998-ban. A pszichoanalízis klasszikus és modern képviselőinek a gyermeki és felnőttkori fejlődésre vonatkozó felismeréseit összekapcsolva a személyiség-lélektannak és a modern idegélettannak a fejlődés-neurofiziológiai kutatásokból származó eredményeivel, könyve azt az üzenetet közvetíti, hogy a pszichoanalízis és a természettudományos gondolkodás ellentéte értő elemzésben feloldható, és a fejlődépszichológia akadémikus iránya bátran építhet a pszichoanalízis fejlődés-koncepciójára. A gyakorlatban dolgozók és a pályára készülők figyelmét arra hívja fel, hogy „a pszichológust a praxis szorításában mindig fenyegeti a kiegészítés veszélye. Ezzel csak a szellemileg gazdagon felvértezett szakember küzdhet meg jó eséllyel. Egy dolog menthet meg a kiegészítől, ha mindig van egy következő gondolatunk, ha mindig képesek vagyunk új nézőpont felvételére, ha megfelelő rugalmassággal át tudjuk strukturálni azt a monotonnak tűnő képet, amelyet a végtelen sorban ismétlődő esetek, tünetek első megközelítésben mutatnak.”³

Tudósi és oktatói munkásságában kiemelkedő teljesítménynek tekinthetők a személyiségpszichológia, az egészségpszichológia, a pszichoszomatika és a klinikai pszichológia központi témáit bemutató szöveggyűjtemények, amelyeket a szerkesztés

³ Kulcsár Zsuzsanna: *Korai személyiségfejlődés és énfunkciók*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2006, 10.

gondolati ívének meghatározása mellett olyan összegző és szintetizáló tanulmányokkal vezetett be, amelyekben saját elméletét is megfogalmazta a tárgyalta kérdéskörökkel kapcsolatban. A személyiség-lélektan teljes törzsanyagát magába foglaló, elsősorban oktatási célú két szöveggyűjtemény mellett – amelyeket Szakács Ferencsel együtt állított össze – 1980-tól kezdődően tizennégy szerkesztett kötetben tekintette át a differenciális pszichofiziológia alapjait, a függés és függetlenség témáját (pszichodinamikus és humanisztikus értelmezésekben), a morális fejlődés problémáját az altruizmusra és az empátiára fókuszálva, a megmagyarázhatatlan testi tünetek kérdéskörét (ebben a kötetben ismerteti a szomatizáció biológiai modelljeit és a többszörös kémiai szenzitivitás fogalmát). *Teher alatt...* című szerkesztett kötete a pozitív traumafeldolgozás és a poszttraumás személyiségfejlődés kérdéskörét járja körül, és a témát folytatva külön kötetben gyűjtötte egybe a poszttraumás növekedés feltételeit és empirikus vizsgálatát ismertető tanulmányokat. Ebben a kötetben fogalmazta meg saját elméletét a társas interakciók agyi mechanizmusairól. Két, időben utolsóként szerkesztett kötete közül az egyikben Magyarországon elsőként tárgyalta a spiritualitás és a személyiség kapcsolatait, a másik kötet pedig hazánkban szintén elsőként foglalkozott az undor érzelmének evolúciójával és idegéletteni mechanizmusával, valamint a morális undor témájával.

Munkásságának külön fejezeteként kell említeni a betegágyán írt könyveit. A *komplex humán émociók, összetartozás és felépülés* című könyve olyan komplex humán érzelmeket elemez, mint a meghatottság és az emelkedettség, amelyek a vallási élmény pszichológiai megalapozásában vesznek részt. *Traumafeldolgozás és vallás* című könyvében arra tesz kísérletet, hogy bemutassa, mai ismereteink szerint milyen idegrendszeri mechanizmusok és milyen pszichológiai funkciók közvetíthetik a vallásos hitet és Isten létezésének élményét. A könyvben a vallásos hit személyiségformáló hatását is vizsgálja neurobiológiai és pszichológiai megközelítésben.

Kevesen vannak, akik különleges pszichológiai érzékenységgel és mérhetetlen lélektani tudásanyaggal felvértezve, munkaképességüket megőrizve még a halál felé tartva is képesek rögzíteni és tudományos elemzés tárgyává tenni a halálhoz fűződő élményeiket azzal a szándékkal, hogy mindannyiunknak megtanítsák, hogyan lehet szépen meghalni. Ezt a csodát nyújtja az akkor már ágyba kényszerült, gyógyíthatatlan betegséggel küzdő Kulcsár Zsuzsannának a halálhoz való viszonyt elemző, általa „esszé-tanulmánynak” nevezett kötete, amelynek *A hatalom átadása – A hatalom akarása* címet adta (Pro Pszichológia Alapítvány, 2011). A címben szereplő két fogalom a halálhoz való viszony két szélsőséges formájának metaforája: „a hatalom átadása” a halandóság elfogadását, „a hatalom akarása” a halál elutasítását jelenti. A könyv arra tanít, hogy építsük le azokat a mechanizmusokat, amelyekkel hárítjuk a halál rettenetét. Kulcsár Zsuzsanna amellet érvel, hogy a halál elfogadása a végső, kontrollálhatatlan állapotban a lelki egészség jele: ha le tudunk mondani az életről, ha paradox módon képesek vagyunk akarni az elkerülhetetlent, akkor esélyünk van az egészséges, szép halálra. A halál és a haldoklás témáját illusztratív irodalmi, néprajzi, anekdotikus és tapasztalati példák, valamint empirikus kutatások bemutatásával és

pszichológiai elemzésekkel járja körül – kitérve arra is, hogy miben áll a haldoklókat gondozók kötelessége.

Kulcsár Zsuzsanna fél évszázadon keresztül az ELTE oktatójaként szolgálta a felsőoktatást. Nevéhez köthető a modern akadémikus és kísérleti személyiségpszichológia első hazai jegyzetének elkészítése, az egészségpszichológia, valamint a pszichoszomatika törzssanyagát bemutató tankönyvek megírása. A hazai személyiségpszichológia és a hazai egészségpszichológia megalapítójaként, oktatói és kutatói bázisának kialakítójaként tekinthetünk rá. A hazai pszichológia történetében példa nélküli, hogy valaki két jelentős szakágban is tanszékalapító, iskolateremtő legyen, egyetemi szakokat, szakirányokat és oktatási programokat létrehozó tanáregyeniségként működjön. Nyugdíjazását követően munkahelye a betegágya volt. Az azonosíthatatlan betegségek sokaságával küzdve a mindig keze ügyében lévő laptopon írta könyveit, a kreatív integrálás csodáit, szerkesztette az adott témák up to date irodalmát bemutató és elemző kötetait. Minden tudós elé helyezte az a tehetség, hogy képes volt megélt, megszenvedett élményeiből kikristályosítani a tudományos felismerések gyöngyszemeit. Az interneten keresztül folyamatosan együttműködött nemzetközi kollégáival is. Lakásán tartotta doktori programjának szemináriumait, otthona az utánpótlás-nevelés kihelyezett szellemi műhelyeként funkcionált. Végzett doktoranduszai között vannak MTA doktorok és akadémikus tudós is. Hetvenedik születésnapján tanítványai tanulmánykötettel köszöntötték, bemutatva azokat a témákat, amelyek művelésével Kulcsár Zsuzsanna jelentősen hozzájárult a személyiségpszichológia, a pszichoszomatika és az egészségpszichológia magasba emeléséhez.⁴

► Műveiből

Személyiségpszichológia. Budapest, 1975; *Az introverzió–extraverzió idegéletteni háttere az alvás alatti agyi elektromos tevékenység mutatóinak tükrében.* Kandidátusi értekezés is. Budapest, 1978; Kulcsár, Zs., Frecska, E., Simon, M. and Szabo, L. Z.: Placebo Reactivity and the Sensation Seeking Trait. *International Journal of Neuroscience*, 1986; Kulcsár, Zs., Fogarassy, É. and Arató, M.: Sensation seeking, paired associate learning and brain catecholamines. *Neuropsychobiology*, 1986; *Korai személyiségfejlődés és énfunkciók.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1988; Heart-rate changes in sensory overload (optokinetic stimulation) as a function of sensation seeking types. In: Spielberger, Ch. D., Sarason, I. G. and Strelau, J. (eds.): *Stress and Anxiety*. 12. Hemisphere, New York, 1989; *Pszichopátia.* Budapest, 1991; *Stress and Emotion. Anxiety, Anger and Curiosity.* Szerk. többekkel. 14. Hemisphere, New York, 1991; *Pszichoszomatikus sérülékenység. Magyar Pszichológiai Szemle*, 1991; Kulcsár Zsuzsanna, Lukács Dénes és Komlósi Annamária (szerk.): *Függés–függetlenség. Pszichodinamikai és humanisztikus megközelítések.* Budapest, 1992; *Pszichoszomatika.* Budapest, 1993; *Evolúciós*

⁴ A személyiség–lélektantól az egészségpszichológiáig. Tanulmányok Kulcsár Zsuzsanna tiszteletére. Szerk. Demetrovics Zsolt, Kökönyei Gyöngyi és Oláh Attila. Trefort Kiadó, Budapest, 2007.

szemlélet a személyiségpszichológiában. Önkontroll, reprodukció és altruizmus. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1995; *Egészségpszichológia*. Budapest, 1998; *Morális fejlődés, empátia és altruizmus*. Szerk. Kulcsár Zsuzsanna. Budapest, 1999; Szakács Ferenc és Kulcsár Zsuzsanna (szerk.): *Személyiségemlékek*. Budapest, 2001; Kulcsár Zsuzsanna, Rózsa Sándor és Kökönyi Gyöngyi (szerk.): *Megmagyarázhatatlan testi tünetek*. I–II. Budapest, 2004; *Teher alatt... Pozitív traumafeldolgozás és poszttraumás személyiségfejlődés*. Szerk. Kulcsár Zsuzsanna. Budapest, 2005; *Komplex humán emóciók, összetartozás és felépülés*. Budapest, 2007; *Trauma-feldolgozás és vallás*. Budapest, 2009; *A hatalom átadása – A hatalom akarása*. Budapest, 2011.

► Róla szóló irodalom

Demetrovics Zsolt–Kökönyi Gyöngyi–Oláh Attila (szerk.): *A személyiség-lélektantól az egészségpszichológiáig. Tanulmányok Kulcsár Zsuzsanna tiszteletére*. Budapest, 2007; Licskó György: Kulcsár Zsuzsanna. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; Nagy János: Gondolatok Kulcsár Zsuzsanna *A hatalom átadása – A hatalom akarása* című könyve lapozgatása közben. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2012/3.

Oláh Attila pszichológus, CSc

MARTON MAGDA

Tribuszer Magda

Pszichológus

[Budapest, 1924. szeptember 7. – Budapest, 2020. október 16.]

Kutatómunkája a kísérletes személyiségpszichológiában, az összehasonlító pszichológiában és a kognitív idegtudományban úttörő eredményeket hozott.

Édesapja Tribuszer Károly gépészmérnök, a Kőszénbánya és téglagyár társulat műszaki igazgatója volt; 1939-ben meghalt. Édesanyja Szücs Ilona. Magda 1945 szeptemberében férjhez ment Marton Lajos gépészmérnökhöz, akitől 1949-ben elvált, de a vezetéknévét megtartotta.

Középiskolai tanulmányait az angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria Leánygimnáziumában végezte, 1943-ban érettségizett. A családjából hozott és itt elsajátított vallásos értékrend egész életében fontos szerepet játszott. Gimnáziumi évei alatt végig kitűnő tanuló volt, és az iskola legszorgalmasabb diákjai közé tartozott. Ebben az időszakban leginkább a hittan, a német nyelv, valamint a vers- és novellairás iránt mutatott érdeklődést.¹

1947-ben felvételt nyert a Pázmány Péter Tudományegyetemre, ahol lélektani, filozófiai és szociológiai tanulmányokat folytatott 1949-ig. Évfolyama kiemelkedő hallgatójaként Csanády Andrással már másodévesen bekapcsolódtak Bakay Éva kutatásába – akivel ekkor kötött élethosszig tartó szakmai szövetséget és barátságot –, ennek hatására fordult Marton Magda érdeklődése a kísérleti lélektan felé. A vizsgálat során először feszültségállapotokban vizsgáltak kutatási személyeket, majd a viselkedés erőadagolásának változását elemezték ismétlődő helyzetekben fehér patkányoknál. Marton kísérletező jelleme és módszertani precizitása már ebben a kutatásban megnyilvánult: a kísérleti helyzetekben felfigyelt a jól megfogható és operacionalizálható jelenségekre, majd ezek még biztosabb kimutatására manipulálni tudta a berendezést,

¹ Az angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria Római Katolikus Leánygimnáziumának évkönyve az 1936–37. iskolai évről. Budapest, 1937, 38.; Az angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria Római Katolikus Leánygimnáziumának évkönyve az 1942–43. iskolai évről. Budapest, 1943, 50., 76.

végül pedig lényegre törően fogalmazta meg az eredményeket.² Ennek a képességének teljes szakmai pályafutása során komoly jelentősége volt, hiszen a számítógépes adatfeldolgozás és az agyi képalkotó eljárások előtti időszakban bizonyos jelenségek mérhetővé tétele elsősorban a kísérlet tervezőjének tudásán, kreativitásán múlt.

Jó tanulmányi eredménye és a kezdeti szakmai sikerek ellenére Martont Magdát 1949-ben politikai okok miatt eltávolították az egyetemről, ez azonban nem jelentette teljes eltávolodását a pszichológiától. Ez azért is megjegyzendő, mert szakmai kapcsolatrendszerét és ismereteit egy olyan hatalmi és tudományos mezőben tudta fenntartani és bővíteni, ahol a pszichotudományok művelésének formális intézményi és publikálási lehetőségei politikai nyomásra egyre inkább beszűkültek.³ Egyrészt Bakay Évával közös patkánykísérletüket elbocsátásuk után rövid ideig még folytatták Marton Magda konyhájában. Másrészt 1949 és 1951 között az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet pszichológiai laboratóriumában pszichodiagnosztikai externistaként dolgozott. Az ekkor Benedek István vezetésével működő intézmény munkatársai a hivatalosan diszkreditált lélektani irányzatok művelői voltak, így a laboratórium olyan tudásformák, tesztljárások elsajátítására is alkalmas műhelyé vált, amelyek a marxista–leninista–sztálinista szellemben átalakított formális oktatás keretei között nem voltak elsajátíthatók.⁴ Marton érdeklődése a kísérleti lélektan mellett ekkor egészülhetett ki a személyiség–lélektan iránti vonzalommal. A laboratórium 1951-ben került felszámolásra. Marton ezt követően az Országos Közegészségügyi Intézetben folytatott kísérletes érdeklődéséhez közelebb álló reflexológiai vizsgálatokat, majd 1952 és 1956 között a Budapesti Műszaki Egyetem Könnyűipari Tanszékén tudományos munkaerő státuszba került. 1956 márciusa hozott valódi fordulatot a pályáján, amikor Bakay Éva kitartó lobbitevékenységének köszönhetően az MTA Gyermeklélektani Intézetének laboránsa lett. Itt folytatták az 1940-es évek végén megkezdett közös munkát. Ezt követően élete végéig itt dolgozott.

Marton – és Bakay – szakmai-politikai mellőzöttségének végét nem a Sztálin halálát követő enyhülés, hanem paradox módon a „pavlovi fordulat” hozta el. Ahhoz ugyanis, hogy a Gyermeklélektani Intézet megmeneküljön a Pedagógiai Tudományos Intézet alá szervezéstől, ami a felszámolásával lett volna egyenlő, kutatási irányainak bizonyos mértékig pavlovi elvek szerinti meghatározására volt szükség. Ebből adódóan az Intézet az MTA Pavlov Bizottságának jóváhagyásával az akadémiai kutatóhálózat részévé vált, korábbi szakmai önállóságát nagyrészt megőrizve.⁵ A pavlovizmus a Martonéhoz hasonló kísérleti pszichológusok szemszögéből tehát inkább előnyös,

² Bakay Éva: Pszichológusi pályafutásom. In: Pléh Csaba–Bodor Péter–Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Budapest, 1998, 215.

³ A pszichotudományok sorsáról a sztálinizmus éveiben és az informális tudásátadás lehetőségeiről bővebben lásd: Kovai Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*. Budapest, 2016, 208–295.; K. Horváth Zsolt: *Mérei Ferenc. II. kötet. Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd, 1945–1986*. Budapest, 2021.

⁴ Kovai Melinda, i. m. 286.

⁵ Dancs István (szerk.): *75 éves az MTA Pszichológiai Intézete. Dokumentumok és beszámolók*. Budapest, 1977.

fiziológiai orientációjú kísérleti lehetőségeket teremtett.⁶ Feladatuk nem kevesebb volt, mint az intézmény kísérleti-pszichofiziológiai profiljának kialakítása – a korábban alapvetően klinikai és pedagógiai gyakorlattal rendelkező munkatársak között számos konfliktust magukra vállalva. Ez a gyakorlatban a pavlovi dinamikus sztereotípiák gyermekkori kutatása mellett az 1940-es évek végén folytatott kísérletük befejezését jelentette, amelynek eredményeként bemutatták, hogy egy-egy szakadék átugrásánál a patkányok ugrásának nagyságát és a vállalás módját (idejét, habozásait) nemcsak az átugrandó távolság befolyásolja, hanem az egész előző feladatsor.⁷

1958 és 1961 között, a pedagógiával kombinált pszichológusképzés megindulását követően Marton Magdának lehetősége nyílt rá, hogy befejezze pszichológiai tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem levelező képzésen. Ezt követően addigi munkahelyén, a Gyermeklélektani Intézetben – amelynek megnevezése 1965-től MTA Pszichológiai Intézete – átsorolták tudományos munkatársnak, így saját projektekbe kezdhetett. Új kutatásai kezdetben az elemi tanulási stratégiák és a személyiség típusok közötti összefüggéseket érintették. Vizsgálata egyszerre volt tudományos és ideológiai jelentőségű: egyrészt a klasszikus kondicionálási helyzetekben részt vevő kísérleti személyek kiválasztása során egyszerre alkalmazta a B. M. Tyeplov által propagált, elsősorban a kísérleti személyek élettörténetét figyelembe vevő módszert, valamint a szovjet tudomány által fenntartásokkal kezelt, de korábbi munkái során elsajátított teszt megközelítést. Másrészt, bár az extravertált és introvertált típusok viselkedési megnyilvánulásainak, valamint bizonyos elektrográfias és elemi tanulási jellemzőinek különbségét alapvetően a pavlovi fogalomrendszerben – azaz a serkentési és gátlási folyamatok alkalmazásával – magyarázta, kutatása bizonyos mértékben összehátrált a pavlovi iskola magyarázó elveit és vizsgáló módszereit az eysencki személyiségelmélettel.

Marton Magda az 1970-es évek elején primátlaboratóriumot hozott létre a Pszichológiai Intézetben belül, ahol kollégáival a főemlősök törzsféjlődési szintjén megjelenő perceptív tanulási teljesítményeket vizsgálta. Kutatásainak fókuszába az érzékelés kognitív vonatkozásai kerültek, ezen belül is a felismerést megalapozó emlékezési, illetve a perceptuális tanulási folyamatok megértése. Összehasonlító kísérletei során, amelyekbe majmok és emberek kívül macskákat is bevont, elsősorban a tárgymanipluláció utáni és a beszéd előtti pszichikus jelenségeket vizsgálta, és a képfelismerés, valamint a testkép kialakulása tekintetében újszerű teljesítményekre hívta fel a figyelmet. Richard Held nyomán alátámasztotta a motoros tevékenység szerepét az érzékelésben, valamint bizonyította, hogy a testséma létrejöttében jelentősége van a haptikus és proprioceptív

⁶ Bakay Éva, i. m. 216–217. A pavlovizáció mint a pszichotudományok művelésének természettudományos alapokra helyezése a szélesebb szovjet pszichiátriátörténeti szakirodalomban is megjelenik. Lásd: Dufaud, Grégory: Quel usage des thèses pavloviennes en médecine? Schizophrénie, incertitudes scientifiques et psychiatrie en Union soviétique. *Cahiers du monde russe*, 2015/1. 199–233.

⁷ Marton Magda–Bakay Éva: Fehér patkányok viselkedésének igazodása mennyiségi eltérő helyzetekhez. In: *Pszichológiai Tanulmányok* 1. Budapest, 1958. 127–131.

érzékelés mellett a visiomotoros tevékenységnek, azaz a vizuális tevékenységnek és a motoros percepciónak is.

Munkájában egyre inkább támaszkodott pszichofiziológiai és neurológiai módszerekre, így az általa létrehozott tudás jobban közelített a pszichológia objektívnek és apolitikusabbnak tekintett természettudományos, mint könnyen szubjektívizálható társadalomtudományos szemléletéhez. Azonban mind a kutatásai során felvetett problémák, mind az eredmények javasolt magyarázatai a lehető legmélyebben összekapcsolódtak kurrens filozófiai és ideológiai kérdésekkel. Míg a pavlovi – és marxista–leninista – felfogás szerint a percepció az egyén szempontjából passzív folyamat, a külvilág pszichés leképeződése, addig mind a „nyugati” pszichológia, mind bizonyos marxista gondolkodók aktív jelenséggént értelmezték az észlelést, mivel erősen összefügg a motoros alkalmazkodással.⁸ Marton kutatása innen értelmezve az utóbbi megközelítésre rezonált, mivel nem kevesebbet állított, mint hogy a percepció távol áll a passzív tükrözéstől, az egyén elvárásai és az észlelés kontextusa alapvetően befolyásolják.

Marton Magda figyelmét az 1960-as évektől egyre inkább olyan problémák vizsgálata kötötte le, amelyek – habár a kurrens, főként nyugati kísérleti pszichológiában jól kutatottnak számítottak – a magyar tudományosság számára még kevésbé voltak ismertek. Ebből adódóan saját eredményeinek magyar nyelvű publikálását megelőzte olyan elméleti összefoglalók megjelentetése, amelyek kutatásainak kontextusát mutatták be, és elősegítették értelmezésüket a hazai tudományos mezőben.⁹

A kandidátusi fokozatot a Pszichológiai Intézet keretei között folytatott kutatásai elismeréseként kapta meg 1975-ben. Ezután érdeklődése a látás során végbemenő apró szemmozgások és az azok segítségével letapogatott vizuális ingeregynyűttes koherens élménnyé szervezése felé fordult. Vizsgálatában a szakkádikus szemmozgás-potenciált és a vizuális eseményekhez köthető agyi potenciálokat elemezte. Fő tézise szerint az információfeldolgozás feltételei a szakkád leállításának pillanatában a legkedvezőbbek. Ennek oka egyrészt a perifériális előlátás információjának előfeszítő hatása, másrészt az összefüggő vizuális mintázat felülről lefelé irányuló előfeszítő hatása. Eredményeit az eseményhez kötött potenciálok módszerének módosításával érte el, amelyek késői endogén összetevőit a szemmozgások szüneteiben mérte, ezáltal pedig természetes olvasási helyzetben tudta vizsgálni a szöfelismerés folyamatát és a szöveg megértés során létrejövő információfeldolgozást – ez a korszakban kiemelkedő módszertani újításnak számított. Eredményével a szöveg megértés problémájának felderítéséhez járult hozzá, további bizonyítékokat szolgáltatott a szöfelismerés interaktív elméletére.

⁸ Az aktív szemléletre példa Márkus György felfogása (Márkus György: Az észlelés és a pszichofizikai probléma. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1968/2. 242–299.), de Szergej L. Rubinstein szovjet pszichológus is eltávolodott az érzékelésnek a külvilág passzív tükrözéseként való felfogásától. Az 1960-as években a Pszichológiai Intézet falai között folytatott kutatásainak tágabb eszméletörténeti összefüggéseit lásd többek között: Pléh Csaba: Pszichológia, szimbolika, diktatúra. *BUKSZ*, 1998/3. 288–296.

⁹ Erre a módszerre Czigler István hívta fel a figyelmet. Czigler István: Marton Magda munkái a kísérleti pszichológiában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2017/3. 428.

1991 októberében sikeresen megvédett akadémiai doktori disszertációja is ehhez a tématerülethez kapcsolódó eredményeit mutatta be.

Kutatásainak hazai elismertségét mutatja, hogy már a fokozat megszerzése előtt, 1972-től az MTA Pszichológiai Intézet Általános és Összehasonlító Lélektani Osztály Összehasonlító Lélektani Csoportjának vezetője volt. Emellett már az 1960-as évek közepétől rangos nemzetközi konferenciák állandó résztvevője: 1966-ban a XVIII. Nemzetközi Pszichológiai Kongresszuson, 1968-ban pedig a Bécsi Egyetemen a személyiségtípusokra irányuló elektrofiziológiai vizsgálatait mutatta be. 1967-ben, 1970-ben és 1973-ban Csehszlovákiában és Svájcban adott elő primátákkal végzett kutatása eredményeiről. Emellett több alkalommal tett tanulmányutakat Franciaországban, Olaszországban és Ausztriában, valamint a Bostoni Egyetem Klinikai Elektrofiziológiai Tanszékének primátalaboratóriumába is meghívást kapott.

A kutatói munka mellett már az 1960-as évek közepétől a következő pszichológus-generáció képzéséből is igyekezett kivenni a részét. 1966-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetemen személyiségpszichológiát tanított a nem sokkal korábban újraindult pszichológia szakon. Két szemeszter után azonban Kardos Lajos, a Pszichológia Tanszék vezetője politikai nyomásra felmentette oktatói kötelezettségei alól.¹⁰ Ennek az volt az oka, hogy Marton az 1960-as évek enyhülő politikai környezetében az analitikus megközelítéseket is a tananyagba integrálhatónak vélte. Vele ellentétben az egyetemi pártbizottság kevésbé volt „megengedő”. Az ő szemszögükből ez a megközelítés ekkor még nem minősült oktathatónak, így javasolták Kardosnak kollégája eltávolítását. „Oktatói szilenciuma” azonban nem tartott sokáig; az 1970-es években már kurzust tartott az ELTE-n a megismerési folyamatokról.

Bár pályafutása során a konkrét oktatói tevékenység kevésbé fontos szerepet töltött be, mint a kurrens szakirodalmat és saját kutatásait bemutató tanulmányai, tankönyvként funkcionáló szerkesztett kötetei napjainkban is meghatározzák az egyetemekről kikerülő pszichológusok percepcióval kapcsolatos felfogását. Emellett – implicit módon – számos kollégája visszaemlékezésében mint mester jelenik meg, aki olvasottsága mellett a kísérlettervezésben mutatott eredetiségével vált mintaadóvá.¹¹

Marton Magda nemcsak oktatói és kutatói tevékenységével alakította a Kádár-korszak intézményesülő pszichológiai mezőjét, hanem aktív tudományszervezéssel is. Ennek formálását ráadásul személyes ügynek tekintette, így gyakran magánélete háttérbe szorításával vállalt újabb és újabb feladatokat. Kezdetől részt vett az újr alapított Magyar Pszichológiai Társaság munkájában, és a *Pszichológia* című folyóirat alapító szerkesztője volt. Emellett 1980 és 1985 között részt vett az MTA Pszichológiai

¹⁰ Marton egyetemről való eltávolításának történetét, okait a politika szakmai kérdésekre történő direkt beavatkozásának egyik legfontosabb példaként őrizte meg a szakmai emlékezet. Bővebben lásd: Máriási Dóra: *A magyar pszichológia emlékezete az 1950–60-as években. Az újrátézményesülés kritikai története*. Doktori értekezés, Budapest, 2019, 116–118.; Pléh Csaba: Kovai Melinda: Lélektan és politika. *BUKSZ*, 2016/3–4. 198–203; Czigler István, i. m., 427.

¹¹ Engländer Tibor: Grál és ferde torony, avagy a pszichológia keresése és művelése. In: Pléh Csaba–Bodor Péter–Lányi Gusztáv, i. m. 44.; Halász László: Beérni a minden embernek kijutó különösséggel. In: Pléh Csaba–Bodor Péter–Lányi Gusztáv, i. m. 81.; Interjú a 70 éves Czigler Istvánnal. Készítette: Fülöp Márta. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2016/3. 547.

Bizottságának, 1985-től pedig a Tudományos Minősítő Bizottság Pszichológiai szakbizottságának, valamint az *International Journal of Psychology* szerkesztőbizottságának munkájában.

Tudományos munkássága elismeréseként 1984-ben a Munka Érdemrend arany fokozatát, 1987-ben pedig a Magyar Pszichológiai Társaság Ranschburg emlékermét kapta meg. 2009-ben Eötvös József Koszorúval jutalmazták.

► Műveiből

A viselkedés erőadagolásának változása a helyzet ismétlése esetén. Pszichológiai Tanulmányok 2. Budapest, 1959; Személyiségváltozók összefüggése a kondicionálhatósággal, a motoros tanulással és a perceptuális utóhatás jelenségével. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1963/1.; Marton Lajosné–Urbán János: Elemi tanulási folyamatok egyedi és típusjellegzetességei elektrográfias mutatók tükrében. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1967/1.; Tanulás, vizuális-poszturális testmodell és a tudat kialakulása. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1970/2.; Marton L. Magda–Szirtes József–Urbán János: Elterelő ingerlés hatása az azonos és eltérő modalitást vizsgáló ingerrel kiváltott potenciálra majmokban. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1972/3–4.; *Összehasonlító pszichológia* II. Budapest, 1977; Marton, Magda–Szirtes, József–Donauer, Nándor: A comparative study of averaged lambda potentials in man and monkey. In: Sinz, Rainer–Rosenzweig, Mark R. (eds.): *Psychophysiology*. Jena, 1982; Marton, Magda–Szirtes, József–Breuer, Péter: Electrocortical signs of word categorization in saccade-related brain potentials. *International Journal of Psychophysiology*, 1985/3.; A nyelvi környezet hatása a szó felismerésére I. *Pszichológia*, 1986/3.; Marton Magda–Szirtes József–Breuer Péter–Donauer Nándor: A nyelvi környezet hatása a szó felismerésére II. *Pszichológia*, 1987/1.; Marton, Magda–Szirtes, József: Context effect of saccade-related brain potentials to words during reading. *Neuropsychologia*, 1988/3.; Az olvasott történet érdekességét tükröző agyi potenciálok. *Pszichológia*, 1990/1.; Információfeldolgozás szavankénti és folyamatos szövegolvasáskor. *Pszichológia*, 1992/2.; Az idegrendszeri önreprezentáció kérdései. *Pszichológia*, 2005/1.

► Róla szóló irodalom

Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai. Szerk. Pléh Csaba, Bodor Péter, Lányi Gusztáv. Budapest, 1993; *Az általánostól a különös.* Szerk. Czigler István, Halász László, Marton L. Magda. Budapest, 2003; Czigler István: Marton Magda munkái a kísérleti pszichológiában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2017/3.; Elhunyt Marton Magda, a pszichológiai tudomány doktora. Eötvös Loránd Kutatási Hálózat honlapja, <http://www.ttk.hu/aktualis-hirek/%E2%80%A0-elhunyt-marton-magda-a-pszichologiai-tudomany-doktora> (Utolsó letöltés: 2023. február 25.)

Lászlófi Viola történész, doktorjelölt,
École des Hautes Études en Sciences Sociales és Eötvös Loránd Tudományegyetem

VÁRINÉ SZILÁGYI IBOLYA

Szilágyi Ibolya, Vári Györgyné

Pszichológus, szociálpszichológus

[Debrecen, 1930. július 9. – Budapest, 2021. március 1.]

A hazai szociálpszichológia egyik meghatározó személyisége volt. Különösen kiemelkedő az építészek és orvosok pályakezdő éveit elemző, mélyinterjúkon alapuló kötete, illetve ennek utóéletként az interjúk szereplőinek későbbi vizsgálata.

Édesanyja Csiha Margit, édesapja Szilágyi Sándor szabómester volt, aki tanulás- és szabadságvágya, valamint függetlenségigénye miatt „egy négygyermekes hadiözveggy fiaként a módosabb rokonok által neki szánt cselédsors elől, egyetlen tanulási lehetőséget látva az iparosságba menekült”.¹ Személyisége, kötődése a debreceni, főként értelmiségi társasághoz hozzájárult lánya érdeklődési körének kialakulásához. Váriné Szilágyi Ibolya életútjának apja mellett másik meghatározó tényezője születési helye, Debrecen volt. Életrajzában így írt erről: „A kálvinista Róma, az Ady-kör, a Csokonai-kör, a túlélés és a függetlenség eszméjének városa sok szempontból meghatározta indulásomat, vonzások és taszítások éles leckéit adta fel naponta.”² 1950-ben ment férjhez Vári György tanárhoz, aki 1956 novemberében az akkor kialakult politikai légkör miatt külföldre, Sydney-be távozott. 1957-ben elváltak. Fia Vári András (1953–2011) gazdaságtörténész, az ELTE BTK Történeti Intézet egykori egyetemi oktatója volt.

Szilágyi Ibolya 1948-ban érettségizett a Debreceni Református Dóczi Leánynevelő Intézetben,³ ahol kiváló pedagógusok tanították, és közvetítették a diákok felé a protestáns kultúra, „a szabadság és függetlenség eszmeiségét”.⁴ 1947-ben bekapcsolódott a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ) mozgalmába, ezért amikor 1948-

¹ Váriné Szilágyi Ibolya: Szakmai önarckép és személyes szakmakép. *Pszichológia*, 1997/3. 325.

² Akadémiai Levéltár 200. TMB 5023/3.

³ A Debreceni Református Leánygimnázium 1928-tól a Dóczi Intézet önálló részeként működött (a pontos elnevezése közben többször változott). A többfajta iskolát egyesítő református nőnevelési intézetet jelentős igazgatójáról, Dóczy Gedeonról már az 1890-es évektől csak Dóczy-intézetként emlegették, majd 1928-ban hivatalosan is Dóczi Intézet lett, így emlékeztek meg az Intézet igazgatójának, Dóczy Gedeonnak és az akkor még élő Dóczi Imre középiskolai felügyelőnek a leánygimnázium létrehozásában szerzett érdemeiről. Az iskolát 1952-ben államosították, a rendszerváltás után újraindult, és 2002-től újra önálló intézményként Debreceni Református Kollégium Dóczy Gimnáziuma néven működik. (A szerkesztők.)

⁴ Váriné Szilágyi Ibolya, i. m. 325.

ban, jogi tanulmányai megkezdésekor Budapestre költözött, a Madarász (jogász) népi kollégiumban lakott. Jogi tanulmányait azonban túl száraznak találta, ezért a tanév végén, kiválóan letett vizsgái után pályát módosított. Irodalmi ambíciói miatt az irodalom szakra akart átmenni, de a felvételin összevitakozott a bizottsággal, ezért nem vették fel. Egyetemi tanulmányait végül 1949–1953 között az ELTE Orosz Intézetében, illetve az abból 1952-ben önállósodott Lenin Intézetben folytatta. Kitüntetéses diplomával végzett filozófia szakon. Mivel az egyszakos filozófiai képzettséggel, kivált annak a Lenin Intézetben megvalósult formájával elégedetlen volt,⁵ 1958-tól 1964-ig – már egyetemi oktatói munkája mellett – az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, nappali tagozaton elvégezte a pszichológia szakot. Szakdolgozatát William James tudatfelfogásából írta és publikálta.⁶

1953 őszétől az Agrártudományi Egyetem Marxizmus–Leninizmus Tanszékén egyetemi tanársegédként filozófiát – filozófiatörténetet és ismeretelméletet – tanított. 1957-től a Kertészeti Főiskola Marxizmus–Leninizmus Tanszékén dolgozott egyetemi adjunktusként. 1962 és 1969 között a Budapesti Semmelweis Orvostudományi Egyetemen tanított; a SOTE-n ő indította el a filozófiai tudományos diákköri munkát. 1960-ban oktatói munkájáért miniszteri kitüntetést kapott. 1969 őszétől a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézet Szociálpszichológiai Osztályának tudományos munkatársa, 1976-tól főmunkatársa lett. 1972-től egy fél munkaidős laboránssal és folyamatosan változó munkatársakkal végezte kutatómunkáját; ezzel párhuzamosan 1984-ig félállásban oktatott a pszichológusképzésben. 1996-ben ment nyugdíjba, ettől kezdve folyamatosan tudományos témáin és pályázatain dolgozott.

Kutatásainak megkezdésekor a filozófia és a pszichológia határterületeivel foglalkozott. Az Orvostudományi Egyetem számára készült dialektikus materializmus tankönyvben ő írta *A megismerés dialektikája* című fejezetet. Szerkesztette az *Új Magyar Lexikon* filozófiai anyagát, foglalkozott a pragmatizmus és általában a szubjektív idealizmus pszichológiai forrásaival. Kutatási témája a modern érzékelésfilozófiai kutatások filozófiai jelentősége volt, különös tekintettel a szubjektív idealizmus bírálatára.⁷

Csak pszichológusi diplomája megszerzése után tartotta megfelelőnek a tudását ahhoz, hogy tudományos tevékenysége folytatásához 1964-ben aspiránsnak jelentkezzen. „Hely és megfelelő hazai témavezető hiánya miatt szovjet levelező aspirantúrára küldtek, amit azért vállaltam el, mert így a Vigotszkij-iskola egyik kiváló reprezentánsa, A. N. Leontyev⁸ aspiránsa lehettem. Ennek csak örülhettem (noha egyetemi oktatói és anyai teendőim miatt évente csak két-három hetet tölthettem kint), mivel az iskola

⁵ Ottléténem erről az időszakáról Vári Ibolya így nyilatkozott: „Csakhamar rá kellett jönnöm, hogy megint nem a nekem való világba csöppentem... ahova csaknem véletlenül kerültem, és végig idegenként éltem benne.” Váriné Szilágyi Ibolya, i. m. 326. A Lenin Intézetéről lásd még: Licskó György: Az egykori Lenin Intézet és filozófia szakos diákjai az 1956-os forradalom időszakában. *Múltunk*, 2010/2. 105.

⁶ Váriné Szilágyi Ibolya: William James pszichológiai nézeteinek elemzéséhez. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1965/6. 961–985. *Akadémiai Levéltár* 200. TMB 213/3.

⁸ Lev Szemjonovics Vigotszkij (1896–1934) a szociális konstrukcionizmus elméletének képviselője volt. Alekszej Nyikolajevics Leontyev (1930–1979) orosz-szovjet fejlődéslelektani pszichológus, az aktivitáselmélet kidolgozója.

a 60-as években megtermékenyítően hatott a hazai filozófiai és pszichológiai életre.”⁹ A. N. Leontyev mestere elméletét vitte tovább. „Váriné Szilágyi Ibolya megtanulta [tőle], hogy a lelki jelenségek elválaszthatatlanul egybeszővődnek a társas együttléttel, melynek dinamizmusát a közösen elfogadott, újra meg újra tárgyalt jelentések adják.”¹⁰ Aspirantúrájának ideje alatt kutatói érdeklődése még határozottabb kritikai érzékkel társult. Ellentétben a mechanikus materializmus észlelésfelfogásával, az anyagi világ ingereit passzívan befogadó észlelő alany helyett – az újabb pszichofiziológiai és pszichológiai

koncepciókat figyelembe véve – a szubjektum aktivitásának különböző és hierarchikusan felépülő szintjeit igazolta. Kandidátusi disszertációja is a pszichológia határterületi problémájáról, az észlelésről szólt. A cím magyar fordításban így hangzik: *A marxista ismeretelmélet és az észlelésre vonatkozó legújabb fiziológiai és pszichológiai kutatások*.¹¹ Tanulmányának főbb fejezeteit már 1967 és 1970 között publikálta, de az önálló könyv megírása egyéb nehézségek miatt elmaradt.¹² Oroszul pedig azért nem jelentetett meg, mivel ellentétes volt a lenini visszatükröződési elmélettel. Disszertációját 1969-ben védte meg Moszkvában.

Az észlelés hierarchikus szerveződésének kutatása segítette azoknak a kérdéseknek a megértésében is, amelyek már fiataloktól foglalkoztatták. „Miért látnak, értelmeznek személyek és csoportok néha homlokegyenest eltérő módon azonos fizikai és társadalmi helyzeteket, hogyan alakul ki a ’mátság’, az ’idegenség’ észlelése, s milyen következményekkel járhat mindez a valóságos életben.”¹³

Az 1970-es évektől az értelmiséggé válás folyamata foglalkoztatta. Kutatta az egyes értelmiségi rétegek (orvosok, építészek) professzionalizációját, vizsgálta a pályakezdő értelmiségiek attitűdjeinek és értékorientációjának alakulását. Az „érték”- témák kidolgozásához empirikus kutatásokat végzett. 1971–1975-ben elsőként vállalkozott a pályakezdő értelmiség, több száz kezdő orvos és építész pályaaattitűdjeinek longitudinális vizsgálatára.

Vizsgálataiban mélyinterjúkat készített az értékorientációk megismeréséhez, a részt vevő személyek értékorientációját tartalomelemzés segítségével tárta fel. Választott módszere ugyanakkor lehetőséget biztosított arra, hogy a későbbi években is figyelemmel kísérje a kutatásba bekerült személyek értékorientációjának alakulását. A feltárt

⁹ Váriné Szilágyi Ibolya, i. m. 327.

¹⁰ Csepeli György: Váriné Szilágyi Ibolya (1930–2021). Élet és Irodalom, 2021. március 5.

¹¹ Akadémiai Levéltár 200. TMB 21363.

¹² „Traumatizáló lakásproblémák megoldási kísérletei vették el a szükséges időt és energiát” – írta önéletrajzában. Akadémiai Levéltár 200. TMB 5023/3.

¹³ Váriné Szilágyi Ibolya, i. m. 328.

értékdimenziókban fellelhető egyéni jellemzőket nevezte „mélyinterjúk értékkorientációs képeknek”. Kutatási eredményeit *Fiatal értelmiségiek a pályán: tudósítás egy longitudinális szociálpszichológiai értelmiségi rétegvizsgálat tapasztalatairól* címmel 1981-ben publikálta. Értékkorientációs vizsgálatait konfliktusos szituációkra is kiterjesztette. Meggyőződéssel állította, hogy a terepkutatások során kidolgozott, konfliktushelyzetekre kialakított értékvizsgálatai hosszú távon időtállóknak és megbízhatónak mutatkoztak. „A kiinduló feltételezés az volt, hogy az emberek mind a konfliktuózus szituációk, mind az aktuális választások megítélésében hajlamosak lesznek saját értékelő sémáik működtetésére, saját értékmotivumaik kinyilvánítására.”¹⁴ Már 1988-ban benyújtotta a disszertációt, de akkor nem bocsátották eljárásra. 1994-ben újra kérvényezte a doktori eljárást, és ekkor már sikeresen védhetett.

Tudományos tevékenysége során sok témával foglalkozott, de önéletrajza szerint számára a leglényegesebb, egész pszichológiai munkásságát meghatározó „*az emberi értékek és szerepük problematikája* [volt], ezen belül az értékek és értékrendszerek stabilitása és változandósága, egyéni, csoport-, réteg-, illetve kultúrspecifikus értékrendszerek jellemzőinek megismerhetősége és összehasonlíthatósága a szociálpszichológia nézőpontjából és eszközeivel.”¹⁵

Az 1980–1990-es években az érték- és jövőorientáció, az érték és a siker szociális reprezentációinak kutatását végezte el a különböző érvényesülési esélyű értelmiségi rétegekben. Longitudinális kutatásának egyik összegzése Építészprofilok. *Akik a 70-es, 80-as években indultak* címmel jelent meg 2006-ban.

1995-től nemzetközi összehasonlító kutatásban – a CNRS tudományos főmunkatársával, prof. dr. Ch. Korulinsky-Augevennel együtt – vizsgálta a serdülőkorúak jogi szocializációját, a jog és intézményei iránti beállítódásaikat. A hazai felmérés eredményeit francia és magyar nyelven közzétették.

Több pszichológiatörténeti és elméleti munkát írt: például George Herbert Mead és Alekszej Nyikolajevics Vigotszkij felfogásáról, továbbá egy méltatlanul elfeledett szociálpszichológusról, Gustav Ichheiser-ről és a szociálpszichológia etogenikus irányzatáról. Mead-elemzéséről elismerően írt az egyik legautentikusabb Mead-szakértő, Anselm Strauss (*International Sociology* 1991/4.), Vigotszkij-elemzéséről pedig az *Annals of the Theoretical Psychology*-ban jelent meg cikk. Számtalan felkérést kapott tanulmányok és kortárs művek bírálatára; ezek az írásai az *Annals of the Theoretical Psychology*-ban jelentek meg.

Tizenhat éves korától valamilyen formában mindig végzett társadalmi munkát, de vezető szerepet csak ritkán vállalt. 1957-től MSZMP-tag volt, az ideológiai oktatásban konferenciavezetőként vett részt. Az 1970-es években tagja volt a TMB Pszichológiai Szakbizottságának, valamint az 1970-es évektől a *Magyar Pszichológiai Szemle* szerkesztőbizottságának.

¹⁴ Kovács Zoltán: Váriné Szilágyi Ibolya (1930–2021). *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2021/1. 174.

¹⁵ Váriné Szilágyi Ibolya, i. m. 355.

Külföldi kutatási kapcsolatai 1980-tól datálódnak. Ekkor két hónapig Angliában kutatott, ahová még további hét alkalommal tért vissza. Hatszor járt Nyugat-Németországban, négy-négy alkalommal az Amerikai Egyesült Államokban és Franciaországban, ahol értékutatással kapcsolatos konferenciákon vett részt. Kiváló tudományos kapcsolatokat épített ki az angol, svéd, lengyel, német és szovjet kutatókkal, elsősorban az Európai Kísérleti Szociálpszichológiai Társaság, továbbá az erkölcs és a társadalom viszonyát komplexen vizsgáló Moral and Social Action Interdisciplinary Colloquium (MOSAIC) tagjaival, valamint a Konstanzi Egyetem fejlődés- és társadalom-lélektani tanszékével. Az utóbbival 1988-ban együttműködött egy jövő- és értékorientációs kutatásban. 1997-ben a Rockefeller Foundation pályázatán egy hónapos ösztöndíjat nyert az olaszországi Bellagio Study and Conference Centerbe; itt fejezte be a sikerről írt tanulmányait.

Több nemzetközi szakmai társaság tagja volt, valamint nemzetközi konferenciák rendezőjeként is tevékenykedett. Tagja volt a European Congress of Psychology társaságnak. 1989-ben részt vett Amsterdamban a „Symposium of the work of G. Ichheiser” konferencián, 1990-ben pedig Tihanyban a MOSAIC éves konferenciáján. Ugyanebben az évben Budapesten a 2. European Congress of Psychology – Symposium on the New Trends in Value Research konferencia szervezője volt.

Váriné Szilágyi Ibolya 91 éves korában halt meg. Az intézet nevében temetésén Csepeli György mondott búcsúbeszédet. Az elhunyt tudományos tevékenységének kiemelkedő mozzanatait említve a következő mondatokkal zárta beszédét: „Az örök akadémia tagjává váltál, ahol az egyik óriás kiált a másiknak az idők sivár terein át, nem hallatszik oda fel a bolond törpék zajongása, zavartalan a nagy szellemek társalgása. [...] Nem búcsúzom, mert ha át is léptél a másik, nem látható világba, itt maradtál köztünk. Részévé váltál az élet megszakítatlan láncának, mely összeköti a már nem élő a most és a majdan élővel. Mindannyiunk nevében, akik itt vannak, itt lehetnének, de már nem lehetnek, köszönöm, hogy együtt lehettünk.”¹⁶

¹⁶ Szomorú hírt kaptunk. ELTE TÁTK Szociológiai Intézet honlapja, 2021. március 1. <https://szociologia.elte.hu/content/szomoru-hirt-kaptunk.t.18437> (Utolsó letöltés: 2023. április 22.)

► Műveiből

William James pszichológiai nézeteinek elemzéséhez. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1965; Az emberi érzékelés ismeretelméleti értelmezéséről. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1969; Orvosok, ahogy magukat látják. *Valóság*, 1977; Értékrendszerek, értékorientációk. *Világosság*, 1978; *Fiatal értelmiségiek a pályán. Tudósítás egy longitudinális szociálpszichológiai értelmiségi rétegvizsgálat tapasztalatairól*. Budapest, 1981; A pszichológia és a filozófia kapcsolata a realitások és a lehetőségek tükrében. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1984; A szociálpszichológia megújulásának etogenikus programja. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1982; Cselekvésemleletek a szociálpszichológiában. *Filozófiai Figyelő*, 1986; *Az ember, a világ és az értékek világa*. Budapest, 1987; Értékelsajátítás és személyiségépítés a mindennapokban. In: Váriné Szilágyi Ibolya–Niedermüller Péter (szerk.): *Identitás kettős tükörben*. Budapest, 1989; A moralitás köz- és magánszférája a totalitárius és demokratikus államokban. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1994; A siker szociális reprezentációja. Társ szerző: Solymosi Zsuzsa. *Szociológiai Szemle*, 1995; Az ember, a világ és az értékek világa. In: Lengyel Zsuzsa (szerk.): *Szociálpszichológia*. Budapest, 1997; Eszmények és helyzetek, választások és kényszerek. Az értéktanulás kérdőjelei ma serdülő- és ifjúkorban. In: László János–Csepeli György–Kovács Zoltán (szerk.): *Élettörténet és megismerés. Tanulmányok Pataki Ferenc tiszteletére*. Budapest, 1998; A sztereotípiák megújulása: hogyan és miért? In: Hunyady György–Nguyen, Luu Lan Anh (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest, 2001; Értékek az életben és a retorikában. Budapest, 2003; Gender and legal socialization: Different attitudes in reasoning about the law among young Hungarians. In: Kourilsky–Augeven, Chantal (ed.): *Images and uses of law among ordinary people*. Paris, 2004; Építészprofilok. *Akik a 70-es, 80-as években indultak*. Budapest, 2006; Tanárok képe a sikeres emberről az ezredfordulón. Társ szerző: Szabó Éva. *Alkalmazott Pszichológia*, 2007; *A jogtudatról – alulnézetben: tizenévesek jogtudata és jogi érzékenysége*. Budapest, 2010; Fejezetek a hazai szociálpszichológia történetéből. In: Fülöp Márta–Szabó Éva (szerk.): *A pszichológia mint társadalomtudomány. A 70 éves Hunyady György tiszteletére*. Budapest, 2012.

► Róla szóló irodalom

Váriné Szilágyi Ibolya: Szakmai önarckép és személyes szakmakép. *Pszichológia*, 1997/3.; Szomorú hírt kaptunk. ELTE TÁTK Szociológiai Intézet honlapja, 2021. március 1.; Csepeli György: Váriné Szilágyi Ibolya (1930–2021). Élet és Irodalom, 2021. március 5.; Kovács Zoltán: Váriné Szilágyi Ibolya (1930–2021). *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2021/1.

Schadt Mária szociológus, PhD

f) Régészek

BARANYAINÉ BÓNIS ÉVA

Régész

(Budapest, 1919. január 20. – Budapest, 1999. február 22.)

Elsőként határozta meg a római kort megelőző legkésőbbi kelta időszak, az úgynevezett oppidumkultúra időhatárait, társadalmi jellegét a Kárpát-medence vonatkozásában, illetve a pannoniai ipari termelés centrumait.

Bónis Éva 1919. január 20-án született Budapesten.¹ Édesapja Bónis Pál ügyvéd, édesanyja Wallon Emma középiskolai tanár, művészettörténész volt, aki a Szilágyi Erzsébet Leánygimnáziumban tanított. Egykori tanítványai szép emlékeket őriztek róla. A tanítás mellett több művészettörténeti könyvet is írt a középiskolák számára, nyugdíjba menetele (1949) után pedig részt vett a Művészettörténeti Dokumentációs Központ munkájában. Bónis Éva egyetlen testvére, Bónis György jogtörténész volt. Magánéletéről szűkszavúak a híradások: 1944-ben kötött házasságot Baranyai Gyula gordonkaművésszel, akitől egy fia, a matematikus végzettségű és tragikus autóbalesetben fiatalon elhunyt Baranyai Zsolt született.

Középiskolai tanulmányait a budapesti Szilágyi Erzsébet Leánygimnáziumban végezte – a párhuzamos osztályba járt Patek Erzsébet.² 1936-ban érettségizett, majd felvételt nyert a Pázmány Péter Tudományegyetemre. 1942-ben szerzett bölcsészdoktori oklevelet „summa cum laude” a magyar föld régészetéből, őskori történetből és classica archaeológiából szeretett tanára, Alföldi András mentorálása mellett. Későbbi munkahelyi feladatai mellett is fontos volt számára a szakmai továbbképzés, így 1967-ben *A gellérthegy–tabáni késővaskori telep* című disszertációjával a történelemtudomá-

¹ Tóth Endre: Bónis Éva. In: *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Szerk. Bodó Sándor és Viga Gyula. Budapest, 2002, 112–113.

² Patek Erzsébet pályaképe is szerepel ebben a kötetben.

nyok (régészet) kandidátusa lett. 1988-ban védte meg akadémiai doktori értekezését *A pannóniai agyagművesség termelési központjai* címmel.

Első munkahelye a Fővárosi Múzeumok Régészeti Intézete – a Budapesti Történeti Múzeum jogelődje – volt, ahol 1939 és 1951 között dolgozott. Ezután a Magyar Nemzeti Múzeumba került, amely intézményhez aztán nyugdíjba vonulásáig hű maradt. Először tudományos munkatárs (1951–1955), az Adattár osztályvezetője (1955–1956), a múzeum tudományos főmunkatársa (1956–1962), majd a Római Gyűjtemény vezetője lett (1962–1987). Múzeumi munkájával párhuzamosan oktatott is az ELTE Régészeti Tanszékén római régészeti anyagismeretet, először mint megbízott előadó (1962–1981), majd 1981-től mint címzetes egyetemi docens. A régészhallgatók generációit ismertette meg a római kultúra tárgyi emlékeivel.

Kutatási területe elsősorban Pannonia római kori provinciális régészete volt, de intenzíven foglalkozott a római foglalatást megelőző időszakokkal, a kelta korról is. Ez utóbbi témakörhöz számos, korszakos munkája sorolható, így – Nagy Lajos régész halála után – folytatta a régészeti feltárást a gellérthegyi kelta oppidum területén (1946/1947-ben), majd kandidátusi értekezése keretében feldolgozta ennek leletanyagát. Ez később könyv formájában németül is megjelent az *Archaeologia Hungarica* (a Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának kiadványai) sorozatban.³ Foglalkozott ehhez köthetően az úgynevezett oppidumkultúra kronológiájával, jellegével, illetve ezzel összefüggésben a tovább élő pannóniai kelta törzsek életviszonyaival is.

A római kor tekintetében elsősorban az ipari termelés egyes szegmenseit kutatta. Alapvető fontosságú Pannonia kerámiaiparáról írt összefoglaló munkája – egyben bölcsészdoktori disszertációja –, *A császárkori edényművesség Pannóniában*, amely már 1942-ben magyar és német nyelven is megjelent, és rövidesen komoly nemzetközi elismerést hozott az akkor fiatal kutatónőnek. A fentiekben túl ásta és feldolgozta több pannóniai fazekasműhely, például Almásfüzitő, Balatonaliga és Brigetio/Szőny anyagát.

Az antik világ egyik tömegáruja, az úgynevezett házi kerámia elemzése kapcsán Bónis Éva több ezer síregyüttessel dolgozott, de érdeklődése – éppen a temetkezések vizsgálata nyomán – kiterjedt a bronztárgyakra is. A fenti tárgycsoportok kapcsán cikkeiben fontos megfigyeléseket tett a pannóniai őslakosság temetkezési és vallási szokásairól; vizsgált halomsírokat, kocsisírokat és ókeresztény temetkezéseket is. Kerámiakutatása átfogta a római kor teljes pannóniai időtartamát a Kr. e. 1. századtól a Kr. u. 5. századig: foglalkozott a kelta őslakosság fazekasiparának továbbélési lehetőségeivel, vizsgálta az itáliai import hatását a helyi gyártásra, a katonai műhelyek termékeit és a Rajna-vidéki, illetve pontusi üvegáruk pannóniai kerámiakészítésre gyakorolt hatását (Kr. u. 4. század).

Élete végén a késő császárkori mázas kerámiával is foglalkozott. Tudományos pályája ötven éve alatt összesen ötven tanulmányt és két monográfiát írt, ezenkívül 62 könyvismertetést tett közzé magyar és idegen nyelven (jellemzően németül). A feltárá-

³ B. Bónis Éva: *Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

sokon és a tudományos feldolgozáson túl a régészeti leletek társadalmi hasznosításából is részt vállalt – erről az általa írt kiállításvezetők tanúskodnak. Bónis Éva az 1930-as években az Alföldi András nevével fémjelzett iskola egyik utolsó neves tanítványa volt, munkáinak nagy része ma is alapvető fontossággal bír. Sokat tett Pannónia történetének és kultúrájának megismertetéséért mind szakmai körökben, mind a laikus érdeklődők körében. Megfontolt kutató hírében állt: nem írt le bizonytalan teóriákat, nem épített feltételezésekre. Mindig a régészeti leletanyagból indult ki. Így ugyan kisebb, de biztosabb lépésekkel haladt, és tudományos munkáiba mindig beépítette az új nemzetközi kutatási eredményeket is. Kortársai – például Póczy Klára – szerint rendkívül segítőkész, lelkes és szakmaszerető, illetve jó humorú régész hírében állt. A Nemzeti Múzeum általa évtizedekig rendben tartott római gyűjteményében egymásnak adták a kilincset a római kerámiakutatás témakörében tanácsért érkező hazai és külföldi kollégák.⁴ Munkáját több ízben is díjakkal, kinevezésekkel ismerték el: 1948-ban megkapta a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat fiatal kutatók számára alapított Kuzsinszky Bálint-émlékérmét, 1953-ban pedig Akadémiai Jutalmat kapott Vetus Salina (Adony) római tábora leleteinek feldolgozásáért. Két alkalommal részesült Szocialista Kultúráért díjban (1954-ben és 1977-ben), 1970-ben megkapta a Művelődésügyi Minisztérium Nívódíját, 1976-ban pedig Móra Ferenc-émlékérmét kapott. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat életműdíját, a Rómer Flóris-émlékérmét 1979-ben nyerte el, 1993-ban pedig Széchenyi István-émlékéremmel jutalmazták.

1973-ban lett az MTA Régészeti Bizottság Ókori Albizottságának tagja, majd sorai-ba választotta a Német és az Osztrák Régészeti Intézet is (1966-ban, illetve 1975-ben). 1957-től tagja volt a Római Kerámiakutatók Nemzetközi Egyesületének (Rei Cretariae Romanae Fautores).

A régészeti feltárások és a feldolgozó munka mellett folyóirat-szerkesztéssel is foglalkozott: három éven át szerkesztette a *Budapest Régiségeit* (13–15. kötetek, 1943, 1945 és 1950), illetve 1949 és 1992 között eleinte szerkesztőbizottsági tagja, majd gondos és lelkiismeretes szerkesztője volt az 1868 óta folyamatosan megjelenő *Archaeologiai Értesítő* című régészeti szakfolyóiratnak.

► Műveiből

A császárkori edényművesség termékei Pannoniában. A Terra Sigillátákon kívül. Egyetemi doktori értekezés is. Budapest, 1942; Üvegtechnikát utánzó poharak Aquincumban. *Budapest Régiségei*, 1943; Későrómai üvegleletek Aquincumban. *Budapest Régiségei*, 1945; A Bécsi úti korarómai temető agyagedényei. *Antiquitas Hungarica*, 1947; Leletek a Fővárosi Képtár kertjéből: Károlyi Kert – Jelentés a Fővárosi Régészeti Intézet 1946–1947. évi gellérthegyi

⁴ Póczy Klára: B. Bónis Évára emlékezünk. *Budapest Régiségei*, 1999/33. 391–394.; Póczy Klára: B. Bónis Éva köszöntése. *Archaeologiai Értesítő*, 1989/116. 125.; Tóth Endre: Bónis Éva. *Folia Archaeologica*, 1998–1999/47. 7–8.

ásatásairól. *Budapest Régiségei*, 1950; Das frührömische Lager und die Wohnsiedlung von Adony. Társzerkesztő: Barkóczy László. *Acta Archaeologica*, 1954; *Archäologische Funde in Ungarn. Die Kelten*. Budapest, 1956; Császárkori halomsíros temetkezés Iváncon. *Folia Archaeologica*, 1958; Magyarország népeinek története a honfoglalás koráig. Többekkel. Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításához. Budapest, 1962; *A gellérthegy-tabáni késővaskori telep*. Kandidátusi értekezés is. Budapest, 1964, németül: 1969; A brigiói sávós kerámia. *Folia Archaeologica*, 1970; Recent Results of Celtic Investigations in Hungary. *Acta Archaeologica*, 1972; A brigiói katonaváros fazekastelepei. *Folia Archaeologica*, 1975; Pannóniai edényégető kemencék. In: *Iparrégészet Magyarországon*. Veszprém, 1980; Pottery. In: *The Archaeology of Roman Pannonia*. Budapest, 1980; *A pannóniai agyagművesség termelési központjai*. Doktori értekezés. Budapest, 1987; Római kori emailmunkák. Társzerző: Sellye Ibolya. In: *Évezredek, évszázadok kincsei*. Budapest, 1988; Fazekastelep az aquincumi polgárváros déli falánál, a Schütz vendéglő mellett. *Budapest Régiségei*, 1993.

► Róla szóló irodalom

Póczy Klára: B. Bónis Éva köszöntése. *Archaeologiai Értesítő*, 1989; Póczy Klára: B. Bónis Évára emlékezünk. *Budapest Régiségei*, 1999; Tóth Endre: Bónis Éva. *Folia Archaeologica*, 1998–1999; Bognár Szabina: Bónis Éva. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; Kozák Péter: Bónis Éva. *Névpont*, <https://www.nevpont.hu/palyakep/bonis-eva-25361> (Utolsó letöltés: 2023. február 21.)

Láng Orsolya régész, PhD

BOGNÁRNÉ KUTZIÁN IDA

Ősrégész

[Lublin, Lengyelország, 1918. október 21. – Budapest, 2001. február 12.]

A 20. századi magyar régészet kiemelkedő alakja, aki elsősorban az i. e. 6–5. évezred, az újkőkor és a rézkor időrendjével, társadalmi viszonyaival kapcsolatban alkotott maradandót, de ösztönző szerepe volt a régészet és a természettudományok, elsősorban a geofizika és az archeometria kapcsolatának fejlődésében is.

Édesapja Kutzián Géza ügyvéd volt, édesanyja Gábor Mária, testvére Judit. Kutzián Ida a gödöllői államilag segélyezett községi polgári leányiskola után az újpesti Kanizsai Dorottya Leánygimnázium tanulója lett, ahol 1937-ben érettségizett. Ugyanebben az évben kezdte meg tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetemen, ahol Tompa Ferenc tanítványaként 1942-ben megszerezte bölcsészdoktori oklevelét. Még ebben az évben az Ősrégészeti Intézet gyakornoka, hamarosan tanársegéde (1942–1945), majd adjunktusa lett (1945). A háborús évek közepette is sikerült megjelentetnie a kora újkőkori Körös-kultúráról szóló doktori munkáját, amely 1947-ben angol nyelven is megjelenhetett. Ekkor már a Pázmány Péter Tudományegyetem adjunktusa volt (1945–1949). Innen a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályára távozott, ahol 1949-től 1960-ig dolgozott. Mivel az 1958-ban a Magyar Tudományos Akadémia által alapított Régészeti Kutatócsoport – amely rövidesen Intézetté vált – új perspektívákkal kecsegtetett, ismét váltott, és a patinás Űri utcai épületben folytatta pályáját. 1962-ben védte meg rézkori időrenddel foglalkozó kandidátusi értekezését. 1960 és 1967 között tudományos munkatárs, 1967 és 1970 között részlegvezető, majd 1971-től nyugalomba vonulásáig az újonnan alakult Interdiszciplináris Osztály vezetője volt. Abban az időben, a nyolcvanas években már csak legenda volt az alapítás ideje és célja, amelyet Török László így jellemezett az Intézet történetét megidéző írásában: „Az alapítók a kor legjelentősebb hazai régészei közé tartoztak. Az alapítók egyik fele a második világháború előtt végezte egyetemi tanulmányait, s kezdte meg pályafutását. Gerevich László (1911–1997), a Régészeti Kutató Csoport, majd Intézet első igazgatója (1958–1981), Barkóczi László (kutatási területe: római kor), B. Kutzián Ida (rézkor), Patek Erzsébet (bronzkor és vaskor) és Párducz Mihály (vaskor, szkíták, hunkor) személye, műveltsége

és szakmai felfogásának alapvonásai a háború előtti magyarországi régészet legjobb hagyományait képviselték: azokat a hagyományokat, melyeket Tompa Ferenc, Banner János ősrégészeti, Alföldi András ókortudományi és Gerevich Tibor középkori műtörténeti iskolája alakítottak ki.”¹

Az „Interdiszciplináris” Osztály megalakulása után struktúrája és feladatköre hamarosan kibővült: csatlakozott két archeozoológus, az akkor már nemzetközileg elismert Bökönyi Sándor és a fiatal Vörös István (akit 1978-ban Bartosiewicz László váltott). Kutzian Ida csapatában kuta-

tási feladatokat kaptak botanikus és geológus szakértők is: Miháltzné Faragó Mária és Ravasz Csaba. A kutatócsoport közreműködésével lehetőség nyílt rá, hogy szélesebb körű munkakapcsolatokat alakítsanak ki természettudományos kutatóhelyekkel és laboratóriumokkal. Külön fejezetet érdemelne Kiszely István személye, akit Kutzian Ida antropológusként vett fel az Intézetbe, és aki többek között az általa feltárt Tiszapolgár-Basatanya rézkori temetőjének embertani vizsgálatait végezte.

Kutzian Ida neve mellett – éppen a kora rézkori Tiszapolgár-kultúra intenzív kutatása miatt – általában a rézkor szerepel, az utókor azonban úgy tartja számon, mint a neolitikum, a rézkor, sőt a kelta kori és a természettudományokat a régészettel összekötő, akkori szóval „interdiszciplináris” kutatások úttörő személyiségét. Habár a régészetnek a természettudományokkal való szoros együttműködése az utóbbi évtizedekben forradalmi változáson esett át – elég a bioarcheológia régészeti genetikai ágára utalni –, a Kutzian Ida által kezdeményezett környezetrégészeti szemlélet megjelenése és az archeometria körébe tartozó vizsgálatok (anyagvizsgálatok, radiokarbon-kormeghatározások, archeometallurgia) széles körű alkalmazása így is mérőföldkőnek tekinthető a magyar régészet történetében.

A kora újkori Körös-kultúra helyes relatív időrendjét megállapító, sok tekintetben még ma is érvényes disszertációja után több őskori korszak lelőhelyén végzett ásatásokat. 1957-ben Polgár-Csőszhalom újkőkori telephalmon rendkívül szerencsés kézzel húzott egy kutatóárkot, amelyből több gazdag mellékletű sír került elő. A neolit–rézkorból Tiszapolgár-Basatanya kora rézkori temetőjének feltárása és a bodrogsadányi lelőhelyek kutatása mellett a középső neolitikum végén kialakult csoport Polgár-Folyás–Szilmeg lelőhelyét, valamint a Duna–Tisza közén 1974/1975-ben végzett kora újkőkori ásatásokat kell feltétlenül megemlíteni. Ezenkívül Kutzian Ida elsősorban a gellérthegyi és a Pilismarót–szobi révi lelőhelyek alapján foglalkozott a kelta kor bizonyos időrendi aspektusaival.

Számos cikk és egy 1966-os, az *Archaeologia Austriacá*ban megjelent, a magyarországi neolitikum kutatási helyzetéről szóló összefoglalója mellett a kutatás első-

¹ László Török: The Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences. The first forty-one years: 1958–1999. *Antaeus – Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, 25/2002. 15–61.

sorban nagy és jelentős monográfiáit tartja számon ma is. A már említett, 1944-ben megjelent doktori munkája – 1947-es angol nyelvű kiadásával a külföldi szakemberek számára is elérhetően – teljesen új megvilágításba helyezte a neolitikum kezdeti időszakát, a Körös-kultúrát. Az 1963-ban megjelentetett vaskos, Tiszapolgár-Basatanya temetőjének feldolgozásáról és értelmezéséről szóló monográfia ma is a modern thanato-archeológia egyik alapvető művének számít. Végül 1972-ben jelent meg a kora rézkorról szóló összefoglaló, amely egyúttal akadémiai doktori értekezése is volt. 1973-tól az Interdiszciplináris Osztály vezetése kötötte le, és a kisebb, esetenként kísérleti jellegű terepmunkák mellett nagyobb összefoglaló ezután már nem került ki a kezéből.

Ásatáson

A vasfüggöny keleti oldalán élő és dolgozó kisszámú magyar tudós egyike volt, aki hosszan tartó, intenzív kapcsolatokat alakított ki és tartott fenn korának legjelesebb, vezető európai és észak-amerikai szakembereivel. Műveinek jelentősége, kiváló angol nyelvtudása és remek előadókészsége nyomán példa nélkül álló sikert könyvelhetett el, elsősorban a nyugati világban, aminek jelentőségét a háború utáni évtizedekben és a kettészakított Európában aligha lehet eléggé hangsúlyozni. Hogy ebben milyen szerepe volt családi kapcsolatainak, elsősorban a férjének, Bognár József közgazdásznak, akadémikusnak – akinek sikerült mind az ötvenes években, mind 1956 után, évtizedeken át nagy hatalmú politikai szereplőnek maradnia –, arról többféle elképzelés keringett. Tény azonban, hogy a világ számos híres egyeteméről, kutatóhelyéről nagynevű régészek küldték meg könyveik dedikált példányát Kutzián Idának, ráadásul például a *Proceedings of the Prehistoric Society* minden egyes számát kipostázta a címére egy olyan korban, amikor a hazai régészek még csak nem is hallhattak fontos nyugati folyóiratok létezéséről, nemhogy hozzájutottak volna ezekhez. (Ezek a korai példányok most a Régészeti Intézetben vannak.) Nemzetközi kapcsolatait jól jellemzi, hogy már 1966-ban a berlini *Deutsches Archäologisches Institut* levelező tagja lett, és 1969-től az *Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques Conseil Permanent* (UISPP) tagja volt. Számos nemzetközi konferencián is előadott.

Tudományos munkásságát és közéleti szereplését fémjelzik feladatai és kitüntetései: az MTA Régészeti Bizottsága (1950–1961) ősrégészeti albizottságának tagja (1968-tól), a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat választmányi tagja,

alelnöke (1952-től). A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Kuzsinszky Bálint-émlékéremmel, majd 1987-ben Rómer Flóris-émlékéremmel tüntette ki. Bár tanítványai nem voltak, és munkájáról csak beosztottai előtt beszélt, zárkózottsága ellenére mindig barátságos „nagyasszonyként” vett részt a régészet tudományos és közéleti eseményein.

Nyugdíjas éveiben, noha ásatásainak leletanyagát nagyrészt nem dolgozta fel, és nem közölte, a felkínált lehetőség ellenére nem járt be egykori munkahelyére, a Régészeti Intézetbe. Egykori kollégáival megszakította a kapcsolatot. Férje 1996-ban bekövetkezett halála megrendítette, és eltávolította a világi dolgoktól, sőt a régészet iránti elkötelezettségétől is. Életének utolsó néhány zárkózott éve a nem múló gyász jegyében telt.

Kutzián Ida, aki egész karrierje során még a kollégáknak is alig engedte, hogy akár csak megtekintsék a leleteket, 1999-ben általános felhatalmazást adott Bánffy Eszternek, hogy minden újkőkori leletanyagát feldolgozza és publikálja. Ekkor még elsősorban közös munkára gondolt. Az első kiválasztott lelőhely, Polgár-Csőszhalom dokumentációjának áttekintésében még személyesen részt vett, de az együttműködésre romló egészségi állapota miatt mégsem kerülhetett sor. Mivel a hiányos ásatási naplók mellett az objektum- és leletleírások többsége málló cédulákon szerepelt, vagy olyan regiszterben, ahol a számok már semmilyen további hivatkozásnak nem feleltek meg, a munka nehéz és felelősségteljes volt. Két monográfia és néhány tanulmány

született az újkőkori leletanyag egy részének (Polgár-Csőszhalom, Szakmár-Kisülés, Bodrogszárd) feldolgozásából.² Az egyik Kutzián Ida által feltárt lelőhelyen előkerült 7700 éves agyagábrázolás lett a kiindulópontja egy további, összegző kötetnek is.³ A bodrogszárdi késő újkőkori telep és temető teljes feldolgozását már egy fiatal miskolci kolléga kezdheti meg. 2001-ben a Régészeti Intézet évkönyve, az *Antaeus* aktuális száma őskori tanulmánykötet volt. A szerkesztett kézirat már készen állt, amikor Kutzián Ida halálhírére a kötetet az ő emlékének szentelte a szerkesztő.⁴

2018-ban, születésének századik évfordulója alkalmából az MTA BTK Régészeti Intézet, a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat, az Archeometriai Műhely, az ELTE BTK Régészettudományi Intézet, az Ősrégészeti Társaság és a Deutsches Archäologisches Institut Römisch-Germanische Kommission Budapesti Kutatóhelyének közös szervezésében megrendezett egész napos emlékülésen számos pályatársa idézte fel alakját és munkásságát: Magyarországról, Németországból, Angliából, az Egyesült Államokból.⁵ A megemlékezők között mondott beszédet az életét sok évtizeden át kísérő egykori hódolója, később barátja, kollégája, az akkor már száznegy éves Patay Pál. A centenárium alkalmából tartott megemlékezés megidézte az ősrégészt, az embert: Bognárné Kutzián Ida az első nagy női régészszemélyiségek egyike volt, aki a vasfüggöny mögött tudott nemzetközi jelentőségű, maradandó életművet alkotni.

► Főbb művei

A Körös-kultúra 1–2. Monográfia és egyetemi doktori értekezés is. Budapest, 1944; A pesterzsébeti urnatemető. *Budapest Régiségei*, 1945; *The Körös culture*. Budapest, 1947; Őskori leletek a Gellérthegyéről. *Antiquitas Hungarica*, 1948; Über südliche Beziehungen der ungarischen Hochkupferzeit. *Acta Archaeologica*, 1958; *A magyarországi rézkor kronológiája*. Kandidátusi disszertáció. Budapest, 1962; The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. *Archaeologica Hungarica*, Series nova 42. Budapest, 1963; Das Neolithikum in Ungarn. *Archaeologica Austriaca*, 1966; Probleme der mittleren Kupferzeit im Karpatenbecken. *Študijske Zvesti*, 17/1969.; *Prehistoric Relations between Hungary and the Balkans*. Studia Balcanica 5. Sofia, 1972; The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin. *Archaeologica Hungarica*,

² Bánffy, Eszter–Bognár-Kutzián, Ida: *The Late Neolithic tell settlement at Polgár-Csőszhalom: The 1957 excavation*. Archaeolingua Central European Series 4 – BAR IS 1730. Oxford, 2007; Bánffy, Eszter: *The Early neolithic of the Danube–Tisza Interfluvium*. Archaeolingua Central European Series 7 – BAR IS 2584. Oxford, 2013; Bánffy, Eszter: The deer tooth necklace from Grave 12 at Bodrogszárd. *ActaArchHung*, 59/2009.; Bánffy, Eszter: The main zones of the Körös culture 3. 4. South Western zone. The Körös culture settlements in the Danube–Tisza interfluvium. In: Anders, A.–Siklósi, Zs. (eds): *The First Neolithic Sites in Central/South-East European Transect. Volume III. The Körös Culture in Eastern Hungary*. BAR IS 2334. Oxford, 2012.

³ Bánffy, Eszter: *First Farmers of the Carpathian Basin. Changing patterns in subsistence, ritual and monumental figurines*. Prehistoric Society Research Paper No. 8. Oxbow, Oxford, 2019.

⁴ *Prehistoric Studies – In memoriam Ida Bognár-Kutzián*. Szerk. Eszter Bánffy. Antaeus–Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002.

⁵ <https://ri.abtk.hu/en/8-aktualis/463-kutzián-100-emlékület-bognár-kutzián-ida-születésének-100-évfordulója-alkalmából> (Utolsó letöltés: 2022. november 20.)

Series nova 48. Budapest, 1972; Zoology and Chronology in Prehistory. *American Anthropologist*, 1973; Bognár-Kutzián, I.–Csongor, É.: New results of radiocarbon dating of archaeological finds in Hungary. In: M. Pécsi–L. Kordos (eds): *Holocene environment in Hungary*. Ottawa–Budapest, 1987; Bognár-Kutzián, I.–Benkő, L.: Investigation of Two Copper Age Cultures by Means of TL Dating. *International Journal of Radiation Applications and Instrumentation. Part D. Nuclear Tracks and Radiation Measurements* 14/1988.; Barlai, K.–Bognár-Kutzián, I.: Patterns of Orientation in Neolithic Cemeteries. In: Pásztor, E. (ed.): *Current problems and future of archaeoastronomy* 2. Budapest, 1995.

► Róla szóló irodalom

Mozsolics Amália: Bognárné Kutzián Ida köszöntése. *Archaeologiai Értesítő*, 1987–1988/2.; *Prehistoric Studies – In memoriam Ida Bognár-Kutzián*. Szerk. Eszter Bánffy. Budapest, 2002; Kozák Péter: Kutzián Ida. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; *Kutzián 100. Emlékkülés B. Kutzián Ida születésének 100. évfordulója alkalmából*. Budapest, 2018. október 19.

Bánffy Eszter régész, az MTA doktora

GÁBORINÉ CSÁNK VERA

Régész

[Budapest, 1926. szeptember 24. – Budapest, 1996. szeptember 21.]

Alapvető fontosságú eredményeket ért el a paleolitikum időrendjének kutatásában.

Édesapja Csánk Elemér építészmérnök,¹ édesanyja Oswald Erzsébet² geológus, mineralógus. Férje Gábori Miklós (1925–1996) ősrégész, muzeológus, a történelemtudomány doktora, címzetes egyetemi tanár, a Kárpát-medencei paleolitikum kutatásának egyik megalapozója, a váci Tragor Ignác Múzeum egykori igazgatója, a Budapesti Történeti Múzeum osztályvezetője volt.

Középiskolai éveit a budapesti Szent Szív (Sacré Coeur) intézeti Sophianum Katolikus Leánygimnáziumban töltötte, ahol 1948-ban érettségizett. Az intézmény falai között kezdte el tanulni a francia és a német nyelvet; az itt szerzett tudást későbbi tudományos pályáján rendkívül jól tudta hasznosítani. Egyetemi tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem történelem–régészet szakán végezte. Őskori régész szakos muzeológus oklevelét 1955-ben szerezte meg kitűnő eredménnyel. Ugyanitt nyerte el 1958-ban az egyetemi doktori címet *summa cum laude* minősítéssel, később a történettudomány (régészet) kandidátusa (1968), majd a történettudomány (régészet) doktora lett (1987).

1954-ben a Magyar Nemzeti Múzeum régész gyakornokaként kezdte pályáját, azután – mivel a szakmájában nem tudott elhelyezkedni – 1955 és 1960 között az IBUSZ munkatársa, külföldi légiforgalmi tisztviselője volt. 1960-tól férjével, Gábori Miklós régésszel együtt a Budapesti Történeti Múzeum alkalmazásába került. Ettől kezdve életük a közös munkában is szorosan összekapcsolódott. Eleinte az intézmény Ős- és Ókortörténeti Osztályának muzeológusa volt, majd a Régészeti Osztály helyettes ve-

¹ Csánk Rottmann Elemér (1897–1969). 1923-ban szerzett építészmérnöki oklevelet a budapesti műegyetemen. Ezután Pogány Móric és Töry Emil építészek irodájában dolgozott. A harmincas évek végéig és a negyvenes évek elején több kórházat és egészségügyi épületet tervezett, amelyek közül a Kútvolgyi úti Állami Kórház épületét mind a modern homlokzat kiképzés, mind a belső térelosztás korszerű megoldása miatt jelentős alkotásként tartják számon.

² Csánk Elemérné Oswald Erzsébet (1900–1983) a Magyar Állami Földtani Intézetben dolgozott geológusként, és számos tudományos cikket írt.

zetőjének nevezték ki. Később egészen 1996-ban bekövetkezett haláláig tudományos tanácsadóként alkalmazták. Feladata az őskőkor (paleolitikum) és az újkőkor (neolitikum) kutatása, valamint az intézmény paleolitgyűjteményének és fotótárának kezelése volt. 1996-ban, férje halála után néhány hónappal hunyt el Budapesten. Közös sírjuk a Farkasréti temetőben található, amelyet a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság 2004-ben védetté nyilvánított.

Számos jelentős ásatás vezetője, illetve résztvevője volt. Nevéhez fűződik a dömösi paleolitikus lakóépítmény, Budapesten a csillaghegyi felső paleolitikus teleprészlet (Budapest, III. kerület), az érdi középső paleolitikus vadásztelep, a Farkasréten feltárt kovabánya (Budapest, XII. kerület, Denevér utca) – férjével közösen végzett – feltárása. Muzeológusként sok esetben későbbi korok (újkőkor, rézkor, bronzkor, vaskor) eltérő ásatási technikát igénylő feltárásain is dolgozott (például Békásmegyér, Budafoki út). Nevéhez fűződik a Remete-Felső-barlang³ feltárása, ahol az ásatás során faszénmaradványok, a Neander-völgyi ember néhány foga, őskőkorszaki eszközök és rézkori edénytöredékek kerültek elő. Itt találta meg a mindmáig egyedülálló, 62 tárgyból álló középső bronzkori kincsleletet, amelyben a koszideri időszakba⁴ tartozó edény, ékszerek, eszközök és bronz nyersanyagrögök voltak.

Alapvető fontosságú eredményeket ért el a paleolitikum időrendjének kutatásában. Nevéhez köthető a korszak magyarországi 14C-dátumainak első kritikai elemzése mellett a ságvári telep abszolút kormeghatározása. Az úgynevezett Lascaux–Ságvár interstadiális⁵ megállapítása és bevezetése nemzetközileg is elfogadott kormeghatározó szint lett. Emellett kidolgozta a keleti gravetti⁶ műveltség magyarországi kronológiáját.

Az érd-parkvárosi középső őskori vadásztábor feltárása (1963/1964) során Kretzoi Miklóssal együtt dolgozták fel a talált állatcsontanyagot, megteremtve ezzel egy új régészeti őslénytani kutatási irányzat, a vadászati zoológia alapjait, amely később mintaként szolgált a nemzetközi kutatásban. Munkájuk során az állatcsontleleteket szintenként, fajonként, nemenként, korcsoportonként és testrégióként válogatták szét. Ez a módszer a vadászat idejének és a terület eltartóképességének meghatározására, a település időtartamának becslésére, valamint az elfogyasztott húsmennyiség kiszámítására is alkalmas volt. A munka eredménye *Az érdi középső-paleolit telep* című, 1968-ban megvédett kandidátusi disszertációja, amelyről egyik opponense⁷ a következőket írta:

³ A Remete-völgyi Felső-barlang Budapest határában, Remeteszőlős külterületén, a Remete-szurdokban található. Bejárata a Remete-barlangtól kissé északkeletre, a patak szintjénél körülbelül 70 méterrel magasabban van.

⁴ A középső bronzkori Vátya-kultúra végső, úgynevezett koszideri fázisa a dunaújvárosi Kosziderpadlás telepéről kapta a nevét, ahol több bronzkincset is találtak az utolsó lakórétegbe ásva.

⁵ Gáboriné Csánk Veronika kimutatta, hogy bár talajosodás nem figyelhető meg a szelvényben, a kultúrrétegeket lezáró lösz egy viszonylag nyílt éghajlatú szakaszban keletkezett. Ezt az időszakot Ságvár–Lascaux interstadiálisnak nevezték el, mert egykorú a Nyugat-Európában kimutatott nyílt periódussal.

⁶ A gravetti-kultúra a felső paleolitikum (Kr. e. 35 000–10 000) egyik műveltsége. A Gábori házaspár kutatásainak idején ezt a kultúrát Közép- és Kelet-Európában körülbelül 30 000 évtől a felső paleolitikum végéig fennállónak tartották. A kutatók ma már egy másik kultúrának, epigravettinek nevezik a 23 000 évnél fiatalabb lelőhelyeket.

⁷ Akadémiai Levéltár 200. TMB 249/5. Kretzoi Miklós opponensi véleménye.

„Érd moustérien⁸ telep, mint ilyen nem egyedülálló, még Magyarországon sem. Ami mégis egyedülállóná teszi, az a tény, hogy egy mousteri nyíltszíni telep, sajátos, magyar vonatkozásban gazdagnak mondható szerszámkészlettel, hosszabb időtartamot képviselő, egymásfölötti 5 lakószinttel, eddig csak barlangi leletekből ismert, szinte kizárólag barlangimedvész fauna-melléklettel, a szintek közt kimutatható belső tipológiai és gazdasági fejlődéssel – mindez olyan mintaszerű pontosságú feltárásban és dokumentációval és feldolgozásban, hogy paleolitos lelőhelyeink közt (a külföldiket sem kivéve) sajnos, egyedül áll.”⁹ Elkészült a lelőhely vizsgálati eredményeit összefoglaló monografikus feldolgozás is;¹⁰ ez hozta el Gáboriné Csánk Vera számára az első jelentősebb nemzetközi elismerést. Az új módszertani megközelítés sikerét mutatja, hogy alkalmazására és továbbfejlesztésére külön tanszéket hoztak létre a Tübingeni Egyetemen „Lehrstuhl für Jägerische Archäologie” (Vadászati Régészeti Tanszék) néven, és voltaképpen inspirációt adott a nyugat-európai szakembereknek a modern archeozoológia kidolgozásához.

Ásatáson

⁸ A Moustieri kultúra a középső paleolitikum (Kr. e. 300 000–30 000) kultúrája. Jellemző, pattintott kőeszközeit Európa-szerte, de Észak-Afrikában és a Közel-Keleten is megtalálták.

⁹ Akadémiai Levéltár 200. TMB 249/5. Kretzoi Miklós opponensi véleménye.

¹⁰ *La station du Paléolithique moyen d'Érd, Hongrie*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.

Magyarországon az elsők között alkalmazott komplex természettudományos (rétegtani, talajtani, kémiai fizikai) módszereket a régészetben. Ennek előzményeként még gyakran korábban egy évig dolgozott Szádeczky-Kardoss Elemérrel az ELTE Ásványtani és Kőzettani Intézetében, valamint Stefanovits Pállal az Agrokémiai Intézet Talajtani laboratóriumában, ahol elsajátította a legkorszerűbb rétegtani vizsgálati és értékelési módszereket. Bár laboratóriumi elemzéseket az 1950-es évek után közvetlenül már nem végzett, a paleolitikum természeti és ökológiai környezetének kérdései továbbra is foglalkoztatták, különösen a középső paleolitikum kultúráinak kelet-közép-európai összefüggései tekintetében. Miután igazolta a Charentien¹¹ kultúra hazai létezését, figyelme egyre inkább a szerszámfejlődés és a gazdasági változás kapcsolatának kérdésköre, valamint a „dunántúli Szeletien”¹² problematikája felé fordult. Ez utóbbihoz a Remete-Felső-barlangban végzett feltárásai vezettek, amelyek gyökeresen új értelmezését eredményezték az évtizedek óta ismert leletegyütteseknek. A lelőhelyek időrendi viszonyait tisztázva egy új középső paleolitikus régészeti egységet írt le¹³ Az *őskőkori jankovichien-kultúra Nyugat-Magyarországon* című dolgozatában, amellyel 1987-ben megszerezte a tudományok doktora fokozatot. Ennek magyar és francia nyelvű publikálása szakmai körökben mind a mai napig mérföldkőnek számít a középső paleolitikum kutatásában. A paleolitikum lakáskultúrája, valamint életmódja témakörében is fontos eredményeket ért el, amelyeket a Ságváron és Dömösön feltárt paleolitikus lakóépítményeken tett megfigyelései alapoztak meg.

Személyes ismertsége és munkájának elismertsége révén rendszeresen kapott meghívást a Romániában, Svájcban, Franciaországban, Olaszországban, az akkori Német Szövetségi Köztársaságban és a Szovjetunióban folytatott feltárásokra. Előadóként, felkért hozzászólóként, szekcióvezetőként jelen volt az Union International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques (UISPP) római (1962), prágai (1966) belgrádi (1971), nizzai (1976) és krakkói–nyitrai (1980) kongresszusán, az International Quaternary Association (INQUA) budapesti (1969), a szovjet INQUA Kaukázuson túli (1973) és tadzsikisztáni (1977) konferenciáján. Meghívták az UISPP Commission 8 gүнzburgi (1983), a Hugo Obermaier Gesellschaft kiel-weterlandi (1970) és erlangen-tübingeni (1984) konferenciáira, valamint a hallei Martin Luther Egyetem által a bilzingslebeni előemberi telep kapcsán szervezett tanácskozássra. Emellett számtalan tudományos előadást tartott Franciaország, Svájc, Németország, Olaszország, az akkori Szovjetunió és Ausztria nagyvárosaiban, sőt még Vietnamban is. A berni egyetem meghívott előadójaként (1970) Kelet-Európa paleolitikumát oktatta. Emellett több tanulmányutat

¹¹ A Charentien a középső paleolitikum régészeti kultúrája, körülbelül 90 000–40 000 évvel ezelőtt, amely a Moustérien egyik változata.

¹² A Szeletien a korai felső paleolitikum levéleszközös kultúrája Közép-Európában, amely körülbelül 45 ezer évvel ezelőtt jelent meg. A magyarországi leletegyütteseiben tapasztalható eltérések alapján a dunántúli lelőhelyeket külön földrajzi csoportnak tekintették.

¹³ A késői középső paleolitikum levéleszközös kultúrája, amely a korábban a „dunántúli Szeletien” kultúrához sorolt lelőhelyeket is magában foglalja. Elterjedése főként a Pilis, a Vértes, a Gerecse, a Budai-hegység barlangjaiban (a névadó a Jankovich-barlang) és az Ipoly mentén mutatható ki.

tett Spanyolországtól egészen Közép-Ázsiáig. Egyik leghosszabb kutatóútja 1972. július és november között az akkori Szovjetunióba vezetett, ahol moszkvai és leningrádi múzeumok mellett Üzbegisztán, Tadzsikisztán, Grúzia és Örményország paleolit gyűjteményeit, lelőhelyeit látogatta meg férjével, Gábori Miklóssal.

Több nagy hírű tudományos társaság választotta tagjai közé. 1976-tól a Société Préhistorique Française, 1980-tól a Hugo Obermaier Gesellschaft tagja, továbbá a Negyedidőszaki Kutatások Nemzetközi Uniója (International Union for Quaternary Research, INQUA) magyarországi szervezetének, az INQUA Magyar Nemzeti Bizottság régészeti szekciójának vezetője volt. Önéletrajzában leírta, hogy mivel férje is ugyanannak a tudományterületnek volt a doktora, és már régóta részt vett a magyar tudományos közéletben, a fennálló szabályok szerint ő mint feleség nem lehetett tag ugyanabban a bizottságban, testületben, ezért nem vehetett részt a magyar szervezetekben.¹⁴

Tudományos munkásságát már élete során több díjjal jutalmazták. 1977-ben barlangi kutatásai elismeréseképpen megkapta a Kadić Ottokár-érmet, 1982-ben pedig a Szocialista Kultúráért kitüntetést.

Csánk Vera férjével, Gábori Miklóssal

Tudományos ismeretterjesztő tevékenysége szintén jelentős. Férjével közösen rendezték a Budapesti Történeti Múzeum állandó kiállítását, ezenkívül nevéhez fűződik egy kamarakiállítás a párizsi Musée de l'Homme-ban. *Az őszember Magyarországon* (1980) című könyve a hazai tudományos ismeretterjesztő irodalom klasszikusa. Különös jelentőségét az adja, hogy ezt megelőzően 1926 óta nem készült hasonló tematikájú népszerűsítő kiadvány. Gáboriné Csánk Veronika a negyedidőszak kutatásában elért

¹⁴ Akadémiai Levéltár 200. TMB 3499/2.

kimagasló eredményeit elsősorban széles látókörének, az új módszerek alkalmazásának, a munkája során őt mindvégig jellemző, együttműködésre való törekvésének, rendszerezés és precizitás iránti igényének köszönhetette. Motivációját a szakma mindenekfeletti szeretete, a tudomány iránti tisztelete táplálta, amely példaként állítja nemcsak a fiatalabb régészgenerációk, hanem minden kutató szakember elé. Az, hogy itthoni tudományos karrierje nem volt látványos, rendkívüli szerénysége mellett azzal is magyarázható, hogy szakmai élete szorosan összefonódott a férjével, így mindig valamelyest Gábori Miklós árnyékában maradt.

► Műveiből

Études archéologiques et stratigraphiques dans les stations de loess paléolithiques de Hongrie. Gábori Miklóssal. *Acta Archaeologica Hungarica*, 1957; Der erste paläolithische Hausgrundriss in Ungarn. Gábori Miklóssal. *Acta Archaeologica Hungarica*, 1958; *A magyar paleolitikus kutatás története*. Egyetemi doktori értekezés. Budapest, 1958; A ságvári telep abszolút kormeghatározása. *Archaeologiai Értesítő*, 1960; *Az érdei középső-paleolitikus telep*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1967; *La station du Paléolithique moyen d'Érd – Hongrie*. Budapest, 1968; *Az érdei középső-paleolitikus telep*. Budapest Régiségei 22. Budapest, 1971; *Az ősember Magyarországon*. Budapest, 1980; *A Remete Felső-barlang és a „dunántúli szeletien”*. Budapest Régiségei 26. Budapest, 1984; La grotte Remete „Felső” (superieure) et le „Szeletien de Transdanubie”. *Acta Archaeologica Hungarica*, 1983 [1985]; *Az őskőkori jankovichien kultúra Nyugat-Magyarországon*. Doktori értekezés. Budapest, 1986; Le Jankovichien. Une civilisation en paléolithique en Hongrie. 53 of *Etudes et recherches archéologiques de l'Université de Liège* (E.R.A.U.L.). Liège, 1993.

► Róla szóló irodalom

Mester Zsolt: L'oeuvre scientifique de Miklós Gábori et de Veronika Gábori-Csánk. In: Mester, Zs.–Ringer, Á. (dir.): À la recherche de l'Homme préhistorique. Volume commémoratif de Miklós Gábori et de Veronika Gábori-Csánk. E.R.A.U.L. 95. Liège, 2000; Horváth László András: Gábori Miklós, Gáboriné Csánk Veronika. In: *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Budapest, 2002; D. Matuz Edit: Gábori Miklós és Gáboriné Csánk Veronika hagyatéka a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában. In: *Budapest Régiségei* 39. Budapest, 2005; Bánesz László: Miklós Gábori–Veronika Gábori. *Slovenská Archaeologica*, 1997; Ringer Árpád–Mester Zsolt: Gábori Miklós–Gábori Csánk Veronika. In: *Budapest Régiségei* 32. Budapest, 1998; Kozák Péter: Csánk Veronika, G. Névpont, <https://www.nevpont.hu/palyakep/csank-veronika-g-54e0e> (Utolsó letöltés: 2023. április 28.); Gáboriné Csánk Vera. *Érd infó (honlap)*, <http://erd.hupont.hu/109> (Utolsó letöltés: 2023. április 28.)

Szilas Gábor régész

MOZSOLICS AMÁLIA

Régész

[Vasvár, 1910. január 13. – Szombathely, 1997. október 21.]

A nemzetközi hírű ősrégész dunántúli, jómódú polgári családban született Vasváron, Feszl Amália és Mozsolics István gyermekeként. Édesapja jogászként praktizált, aktívan bekapcsolódott a politikai életbe, emellett számos cikket és elbeszélést publikált többek között a *Vasmegyei Lapok*ban és a szombathelyi *Dunántúln*ban. Országgyűlési képviselő-választáson is elindult, időt, energiát és pénzt nem kímélve a győzelem érdekében. Miután nem sikerült győznie a választásokon, a család anyagi helyzete megrendült. Szerencsére a család baráti segítséget kapott: az okos és szorgalmas Amália további tanulmányait a család ügyvéd barátja, dr. Rásó Béla finanszírozta. Ennek a segítségnek köszönhetően a középiskola elvégzése után a régészet iránt érdeklődő Amália a Bécsi Egyetemen folytathatta tanulmányait, többek között Oswald Menghin tanítványaként. 1935-ben szerezte doktori címét régészetből.

Néhány év múlva visszatért Magyarországra, és díjtalan gyakornoki éveit a Magyar Nemzeti Múzeumban töltötte 1939/1940-ben. 1940. április 15-én a fizetetlen gyakornoki szolgálatot lezárva, Miske Kálmán segítségével a Vasvármegyei Múzeum Régiségtárában (a Savaria Múzeum jogelődjénél) fizetett állásban helyezkedett el – igaz, egyelőre csupán teremőrként, de nem túl messze Vasvártól, Szombathelyen. Mindeközben a tudományos munkát sem hagyta abba. Alig több mint egy év alatt újrarendezte az őskori régészeti gyűjteményt, és publikálta a második velemi kincsleletet. Tanulmányt írt báró Miske Kálmánról, a múzeum igazgatójáról, akinek halála után, 1943-ban teljes bibliográfiáját is összeállította. 1941. május végéig dolgozott Szombathelyen. Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntést követően, amely Észak-Erdélyt Magyarországnak juttatta, Kolozsvár ismét része lett a magyar tudományos életnek. Mozsolics Amáliát a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Múzeumba küldték, ahol 1944-ig dolgozott régészként. Kolozsvári tartózkodása alatt a vucedoli és a kisapostagi kultúra problémáival foglalkozott, az utóbbival monografikus szinten is. Nagy léptékű ásatást vezetett az akkor már nemzetközi hírű Tószeg-Laposhalmon, és a többbrétegű település részbeni feltárásával a hazai bronzkor új relatív kronológiai rendszerét alapozta meg.

Eredményeit összegezve még Kolozsvárott publikált egy könyvet a bronzkor időrendjének kérdéseiről 1943-ban.

A második világháború után a fiatal régész már nem térhetett vissza Kolozsvárra. 1945-től ismét a Magyar Nemzeti Múzeum régésze lett, és minden energiáját a tudományos kutatásnak szentelhette. Az 1950-es években Dunapentele- (Dunaújváros) Kosziderpadláson, majd Süttő-Hosszú-völgy telepen és Nagykálló-Telekoldalon vezetett jelentős feltárásokat. A középső és késő bronzkor határán történt „nagy vándorlás”, valamint a halomsíros kultúra Kárpát-medencei megjelenésének felismerése és leírása (1957) már elkezdtek megalapozni helyét a nemzetközi ősrégészeti és őstörténeti kutatók között, hiszen „régeltani megfigyeléseivel, a telepjelenségek, temetkezések és depot-leletek összehasonlító vizsgálatával új megvilágításba helyezte a Kárpát-medence középső és késő bronzkorának kronológiáját, közép- és délkelet-európai kapcsolatait”.¹ Elkülönítette és elnevezte a késő bronzkor egyik új kulturális egységét, a kelet-magyarországi Gáva-kultúrát.

1958-ban szerezte meg kandidátusi oklevelét. Kilenc évvel később, 1967-ben védte meg akadémiai doktori értekezését, és nyerte el a régészeti tudományok doktora fokozatot. Mint a Magyar Nemzeti Múzeum főmunkatársa és az Őskori Gyűjtemény vezetője aktív szerepet vállalt a múzeum életében. Az ő érdeme, hogy az első világháború alatt összekeveredett és rendezetlenül dobozokban heverő leletegyütteseket azonosította, rendezte, kartotékolta, visszaadva ezzel eredeti forrásértéküket, és használhatóvá téve őket a jövő kutatói számára. Kutatói életpályájának második nagy szakaszában kezdte el a Kárpát-medence középső és késő bronzkora bronz- és arany-leleteinek monografikus feldolgozását. „A leletek lehető legteljesebb körét eredetiben tanulmányozta, sokszor évszázadra visszatekintő nyomozást végzett, hogy tisztázza a tárgyak együvé tartozását, lelőköri körülményeit.”² Tárgymeghatározásaira különösen nagy figyelmet fordított, mindig pontosan, precízen készítette leírásait, megjegyzései korrektek és fontosak. Habár az őskori régészet számos területe került kíváncsiságának és érdeklődésének fókuszába, munkásságának legnagyobb része kezdettől fogva a bronzkor régészeti kutatásához, különösképpen a bronz- és aranyművességhez kötődött, illetve a Kárpát-medencei bronzkor időrendjének pontos kidolgozásához, amelyet a németországi és az itáliai területek kronológiájával is igyekezett párhuzamba állítani. Az 1960–1970-es években nagy hangsúlyt fektetett a fémvizsgálatokra, a bronzkor súlyegységeinek tanulmányozására.

1973-ban nyugdíjazták, habár a nagydoktori minősítés birtokosaként hetvenéves koráig megillette volna a munkaviszony. Mindez nem törte meg munkakedvét, és nyugdíjas évei alatt is fiatalos lendülettel és lenyűgöző aktivitással dolgozott tovább. „Továbbra is részt vett a bel- és külföldi tudományos élet eseményein, be-bejárt a múzeumba, és Victor Hugo utcai kis lakásának ajtaja is nyitva állt a szakmai útbaigazításért

¹ László Attila: Mozsolics Amália (1910–1997). *Erdélyi Múzeum*, 1999/1–2. 149.

² Ilon Gábor–Kovács Tibor: Mozsolics Amália (szócikk). In: Bodó Sándor–Viga Gyula (szerk.): *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Budapest, 2002, 630.

hozzá forduló idősebb és ifjabb, magyarországi vagy külföldről érkező kollégák előtt” – írta László Attila az *Erdélyi Múzeumban* megjelent nekrológjában.³ Munkásságát – akárcsak személyiségét – nemzetközi megbecsülés övezte.

Mozsolics Amália nemzetközileg elismert szaktekintély volt, számos nemzetközi konferencia és kongresszus aktív és elmaradhatatlan résztvevője. Éveken át képviselte a magyar régészetet olyan fontos szervezetekben, mint az UNESCO mellett működő Ős- és Koratörténeti Tudományok Nemzetközi Szervezetének (UISPP) Állandó Tanácsa vagy a Német Régészeti Intézet, az Olasz Ős- és Koratörténeti Intézet, a Jugoszláv Régészeti Társaság. Vendégelőadóként tanított több nyugat-európai egyetemen, leginkább német egyetemeken. Legfontosabb és legkedvesebb kutatási területéről, a Kárpát-medence bronzkoráról és fémművességéről örömmel tartott órákat a magyar és a nyugat-európai hallgatónak egyaránt. A Kárpát-medencei bronzleletek mindenre kiterjedő, bázisértékű feldolgozását három nagy kötetben adta közre 1967-ben, 1973-ban és 1985-ben.

Nyolcvanadik életévét betöltve is aktív maradt. Ahogyan a *Magyar múzeumi arcképcsarnok* kötetben megemlékeztek róla, egészsége megromlásához egy sajnálatos bűncselekmény is hozzájárult: kéziratban már kész negyedik monográfiáját ugyanis „egy külföldi szaktekintély gépkocsijával együtt Budapesten eltulajdonították”.⁴ Egy alkotó ember számára aligha van nagyobb szakmai veszteség, mint amikor egy hosszú évek kutatómunkájával összegyűjtött és hosszú munkaórák alatt összegzett, megírt és letisztázott kézirat elveszik, tulajdonképpen megsemmisül. A veszteség nagyon mélyen érintette. A monográfia németországi megjelentetésére is csak halála után, 2000-ben kerülhetett sor. A kézirattal mintha az életkedve is elveszett volna, és fizikai állapota sajnálatos módon folyamatosan romlott. Élete utolsó éveit az öt gyermekkora óta támogató, baráti Rásó család szombathelyi lakásában töltötte. Nem sokkal halála előtt még kézbe vehette a születésének 85. évfordulójára szerkesztett, jelentős nemzetközi szerzőgárda által írt köszöntő kötetet, benne munkásságának rövid történetével.⁵

1996-ban szülővárosa, Vasvár díszpolgárává választották. 1997 októberének végén pedig szülővárosa temetőjébe temették, „az általa egy emberöltőn át vallatott dunántúli földbe”.⁶ Születé-

Emléktábla szülőháza falán

³ László Attila, i. m. 148.

⁴ Ilon Gábor–Kovács Tibor, i. m. 631.

⁵ *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag.* Szerk. Tibor Kovács. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1996.

⁶ László Attila, i. m. 150.

sének 100. évfordulóján Vasvár városa emléktáblát avatott Alkotmány utca 3. alatti szülőházán.

Életművét a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1972-ben Rómer Flóris-díjjal ismerte el. 1990-ben a Magyar Köztársaság Csillagrendjével, 1992-ben pedig a Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi Ferenc-emlékérmével tüntették ki, és részesült Akadémiai Díjban is.

► Műveiből

Die inkrustierte Keramik der Bronzezeit Westungarns. Egyetemi doktori értekezés. Wien, 1935; A dunántúli bronzkor kialakulása. *Dunántúli Szemle*, 1937; Kora hallstatti kincslelet Celldömölk-ről. *Folia Archaeologica*, 1939; A második velemi kincslelet. Szombathely, 1941; A kisapostagi kora bronzkori urnatemető. Budapest, 1941, második kiadás: 1942; Mosdatás a vasvári búcsún. *Dunántúli Szemle*, 1943; A magyarországi bronzkor kronológiájáról. Kolozsvár, 1943; Csirke-füstölés. *Ethnographia*, 1944; *Der Goldfund von Velem-Szentvid*. Bázél, 1950; Archäologische Beiträge zur Geschichte der Großen Wanderung. *Acta Archaeologica*, 1956; Régészeti adatok a Nagy Vándorlás történetéhez. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1957; *Hegyháti hagyományok*. Savaria, 1963; *Bronzefunde des Karpathenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*. Akadémiai doktori értekezés is. Budapest, 1967; Bronzkori kardleletek. *Archaeologiai Értesítő*, 1968; *Bronze- und Goldfunde des Karpathenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*. Budapest, 1973; *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*. Budapest, 1985; *Studien zur Metallindustrie im Karpathenbecken und den benachbarten Regionen*. Budapest, 1986; Tudományos mechanizmus – tudományos erkölcs. *Magyar Tudomány*, 1992/11.; *Való igaz volt. Helytörténeti és néprajzi tanulmányok a Vasi-Hegyhátról*. Vasvár, 1996; *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Hajdúböszörmény, Románd und Bükszentlászló*. Kiel, 2000.

► Róla szóló irodalom

Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag. Szerk. Tibor Kovács. Budapest, 1996; Kovács Tibor: In memoriam Mozsolics Amália (1910–1997). *Magyar Múzeumok*, 1997; Kovács Tibor: Tisztelegés Mozsolics Amália (1910–1997) sirjánál. In: Hoppál Éva (szerk.): *Folia Archaeologica*, Budapest, 1997; László Attila: Mozsolics Amália (1910–1997). *Erdélyi Múzeum*, 1999/1–2.; Ilon Gábor: In memoriam Amália Mozsolics (1910–1997). *Savaria – Pars Archaeologica*, 1998/3.; Mozsolics Amália. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2001/1–3.; Mozsolics Amália. In: Bodó Sándor–Viga Gyula–Élesztős László (szerk.): *Magyar múzeumi arképcsarnok*. Budapest, 2002; 100 éve született Mozsolics Amália. Vasvár emléktáblát emeltetett a bronzkort kutató tudósna. *Vasvári Újság*, 2010/1.; Licskó György: Mozsolics Amália. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010.

Nickel Réka történész, PhD

PATEK ERZSÉBET

Régész

[Budapest, 1918. június 26. – Budapest, 1995. augusztus 11.]

Patek Erzsébet a 20. századi magyarországi régészeti topográfiai és ősrégészeti kutatások meghatározó alakja volt. Tudományos pályafutásának kezdetén római kori régészettel foglalkozott, majd érdeklődése az ősrégészet, elsősorban a késő bronzkor és a kora vaskor felé fordult. Alapvetően új eredményeket ért el a magyarországi urnamezős és a Hallstatt-kultúra vizsgálata terén. Ásatásai közül különösen jelentős a bakonyszücsi halomsír, a nesz mélyi temető és telep feltárása, valamint a Mezőcsát-Hörcsögösön (1958–1962), majd Sopron-Várhely erődített településen és temetőben (1972–1978) végzett kutatása.

A történelem szeretetét otthonról hozta magával. Édesapja, Patek Ferenc latin–görög–történelem szakos tanár volt, bölcsészdoktor, a Szent István Akadémia tagja, a Heraldikai és Genealógiai Társaság választmányi tagja, a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem magántanára. Édesanyja, Szentirmay Erzsébet polgári iskolai tanárnő a Marcibányi téri polgári iskolában tanított természetrajz, fizika és matematika tárgyakat. Patek Erzsébet a budapesti Szilágyi Erzsébet Leánygimnáziumba járt. Végig kitűnő tanuló volt, jeles eredménnyel érettségizett 1936-ban.¹

Tanulmányait a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatta, itt szerzett régész diplomát a nemzetközi hírű Alföldi András ókortörténész–régész tanszékén. A Magyar Föld Régészete Tanszéken 1941–1942-ben rövid ideig díjtalan gyakornok volt, egyúttal Bécsben kutatott ösztöndíjasként. Doktori disszertációjának témájául a pannoniai római kori fibulák eredetének és elterjedésének kutatását választotta. Kutatómunkáját, anyaggyűjtését a mai Ausztriában, Szlovákiában, Horvátországban, Szerbiában, Bulgáriában, valamint Görögországban végezte és fejezte be a második világháború idején. 1942-ben Budapesten szerezte meg bölcsészdoktori oklevelét. A könyv alakban 1944-ben egyszerre két nyelven is megjelent *A pannoniai fibulátípusok elterjedése és eredete – Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien* című munka hosszú időre az ókorkutatás egyik alapműve lett.

¹ A párhuzamos osztályba járt Bónis Éva; az ő pályaképe is szerepel ebben a kötetben.

A világháború idején, az akkori körülmények között szűkebb szakmájában nem tudott elhelyezkedni, így 1942 és 1946 között a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében dolgozott tudományos segédkönyvtárosként. Az itt töltött évek alatt is gyarapította régészeti ismereteit, összeállította Budapest régészeti bibliográfiáját, majd korábbi professzora, Alföldi András kezdeményezésére a római kori illír őslakossággal foglalkozott volna. Ez a munka végül nem valósult meg, de ekkor fordult érdeklődése a Hallstatt-kor és leletei felé, amelynek kutatása munkássága során mindvégig meghatározó maradt.

1946-ban került a Fővárosi Múzeumhoz (ma Budapesti Történeti Múzeum), ahol a Középkori (1946–1952), majd a Régészeti Osztályon dolgozott (1952–1953). A Gerevich László által szinte a semmiből létrehozott Budapesti Történeti Múzeum vállalta a háború alatt rommá lett újkori Várpalota és Várnegyed újjáépítését megelőző régészeti feltárásokat, amelyeken Patek Erzsébet is részt vett. 1950-től szintén nehéz körülmények között végezte el a Szentendre-Pannónia-dűlőben található bronzkori temető leletmentését.

1953-ban a Népművelődési Minisztérium akkor alakuló Múzeumi Főosztályára helyezték, ahol előadóként, majd osztályvezetőként, főosztályvezető-helyettesként dolgozott. Itt sokat tett a régészeti szakma számára kedvezőtlen döntések enyhítéséért. 1952 és 1954 között Banner János megbízásából a korai vaskorról tartott előadásokat az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. 1955-ben saját kérésére visszahelyezték a Fővárosi Múzeumhoz, ahol 1958-ig főigazgató-helyettes volt.

Fontos kezdeményezés volt az 1955-ben Budapesten megrendezett Nemzetközi Ősrégészeti Konferencia megszervezése, amelyben Patek Erzsébet meghatározó részt vállalt. A háborút követően a sikeres konferencia az első nagyobb nemzetközi régészeti seregszemle volt Európa keleti felén. Jelentőségét mutatja, hogy a konferencián részt vett az ősrégészet és a modern régészet meghatározó kutatója, V. G. Childe is.

Mócsy András, Patek Erzsébet és Castiglione László

Patek Erzsébet minisztériumi munkája és az MTA Régészeti Bizottságában betöltött funkciója folytán a kezdetektől aktív részt vállalt a Magyar Tudományos Akadémia által 1958-ban alapított Régészeti Kutatócsoport, majd a jogutód Régészeti Intézet létrehozásában. Itt tudományos főmunkatársként az Ősrégészeti Osztály, az Adattár és a Magyarországi Régészeti Topográfia munkálatainak irányítója volt, később a vaskori kutatócsoport vezetője, 1983-tól az intézet nyugalmazott tudományos tanácsadója.

A Régészeti Intézetben egyik fő feladata a Magyarországi Régészeti Topográfia munkálatainak megszervezése és irányítása volt. Patek Erzsébet fontosnak tartotta az új feladatát, az ország régészeti lelőhelyeit feltérképező régészeti topográfia elkészítését. A nagy, kiterjedt országos összefogást igénylő program kezdeti lendülete a feladatok súlya alatt némileg már 1967-ben megtört. Az előkészítés, a terepi munka időigényes volt, a tervezett kötetek lassan készültek, és folyamatosan csökkentek az anyagi lehetőségek. A Régészeti Intézetben készült sorozatból 1966 és 2012 között tizenegy kötet jelent meg, amelyek közül Gerevich László után Patek Erzsébet hat kötetnél sorozatszerkesztő volt (MRT 3–8. kötetek), négy kötetnél (MRT 1–2., 5–6. kötetek) pedig őskoros szakmai lektor. A vállalkozás vezetése és koordinálása komoly kitartást igényelt. Ezt a munkát egészen az 1970-es évek közepéig végezte, ekkor adta át az irányítását fiatal munkatársának, Torma Istvánnak.

A római korral foglalkozó doktori értekezését követően tudományos kutatásainak első évtizedeit a dunántúli késő bronzkori urnamezős kultúra leleteinek összegyűjtése és feldolgozása határozta meg. A múzeumi gyűjtőmunka mellett sokat volt terepen, megismerte és feltérképezte a lelőhelyek környezetét is. Bakonyszücsön feltárta az urnamezős kultúra halomsíriját, Neszmélyen a kultúra nagy temetőjét és települését. Ezekről a munkáiról több nagy tanulmányban számolt be. A hosszú éveket igénylő kutatómunka összefoglalását 1963-ban kandidátusi disszertációja jelentette, amely könyv alakban *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien* címmel 1968-ban jelent meg. A kötet a korszak első magyarországi összegzéseként több évtizedig meghatározó alapl műnek számított.

Mezőcsát-Hörcsögösön 1958 és 1962 között végzett ásatásai fontos új eredményeket hoztak, többek között egy új kulturális egység megismerését. Kelet-Magyarországon ezzel az úgynevezett preszkíta kor részletes megismerésére nyílt lehetőség. Emellett jelentős ásatásokat folytatott az Alföldtől a Dunántúlig. Ezek sorából kiemelkedik Sopron-Várhely magaslati erődített településen és a települést övező halomsírokon 1971–1978 között végzett munkája. A soproni és a mezőcsáti feltárások eredményei tették lehetővé a kora vaskori Hallstatt-kultúra és az ezzel időrendben részben párhuzamos mezőcsáti típusú leletanyagok (preszkíta korszak) hazai megismerését és a nemzetközi kora vaskori kutatásba való bekapcsolását. Átfogó, modern topográfiai és interdiszciplináris módszertant is alkalmazó kutatásai eredményeit hazai és nemzetközi konferenciákon, kiadványokban mutatta be. Ezek közül kiemelkedik az 1984 szeptemberében Veszprémben szervezett kora vaskori nemzetközi konferencia, amelyen a korszak élenjáró hazai és külföldi szakemberei összegezték a Hallstatt-kultúrával

kapcsolatos legújabb eredményeiket. A korszakról évtizedeken keresztül gyűjtött ismereteinek szintézisét a modern szemléletű *A Hallstatt-kultúra kialakulásának előzményei és az idősebb Hallstatt-kultúra a Dunántúlon* című doktori műben összegezte – ezzel 1988-ban elnyerte a művészettörténeti (régészeti) tudomány doktora fokozatot.

A tudományos közéletben is szerepet vállalt. 1954–1966 között az MTA Régészeti Szakbizottság titkára, 1971–1977 között az Őskori albizottság elnöke, 1977–1995 között pedig tagja volt. 1971 és 1984 között az *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* szerkesztőbizottságának tagja. 1984-ben a frankfurti Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts tagjává választották. Munkásságát 1978-ban a Munka Érdemrend ezüst fokozatával ismerték el, 1982-ben a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Rómer Flóris-éremmel tüntette ki.

Szeretett kirándulni

Életműve nemcsak itthon, hanem nemzetközileg is máig hatóan jelentős. Egykori kortársai, munkatársai fáradhatatlan, derűs, jó kapcsolatépítő, közvetlen, segítőkész, munkája iránt elkötelezett régészként, emberként emlékeznek rá, aki szinte csak a hivatásának élt. 2018-ban, születésének 100. évfordulóján és a Régészeti Intézet alapításának 60. évfordulóján a jelen topográfiai, késő bronzkori, kora vaskori és római kori kutatásai kapcsán emlékeztek rá egykori munkatársai, kollégái és a korszak fiatalabb kutatói. A Patek Erzsébet életében meghatározó jelentőségű Sopron-Várhely kutatása is tovább folytatódik. A lelőhely a Vaskori Duna-út – Iron Age Danube Route európai uniós projekt kiemelt színhelye volt. A tudomány és az idegenforgalom szempontjából egyaránt jelentős örökségi helyszínt 2021-ben az Európa Tanács kulturális útvonalai közé választották.

► Főbb művei

A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete – Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien. Dissertationes Pannonicae. Ser. II. No. 19. Budapest, 1942; Koravaskori kutatásunk néhány problémája. Adatok a Duna-könyök koravaskorának kialakulásához. *Archaeologiai Értesítő*, 1955; *A tököli koravaskori urnatemető*. Budapest Régiségei 18. Budapest, 1958; Die Siedlung und das Gräberfeld von Neszmély. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae*, 1961; A készülő Magyar Régészeti Topográfia. *Magyar Tudomány*, 1962; Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. *Archaeologica Hungarica*, Budapest, 1968; Präskythische Gräberfelder in Ostungarn. In: *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa*. Bratislava, 1974; A Hallstatt-kultúra Sopron környéki csoportja. *Archaeologiai Értesítő*, 1976; Recent excavations at the Hallstatt and La Tène hillfort of Sopron-Várhely (Burgstall) and the predecessors of the Hallstatt culture in Hungary. In: Gabler, D.–Patek, E.–Vörös, I.: *Studies in the Iron Age of Hungary*. BAR International Series 144. Budapest, 1982; A Szabó János Győző által feltárt „preszkíta” síranyag. A Füzesabony-Mezőcsát-típusú temetkezések újabb emlékei Heves megyében. *Agria*, 1991; *Westungarn in der Hallstattzeit*. Quellen und Forschungen zur prähistorischen und provinzialrömischen Archäologie 7. Weinheim, 1993.

► Róla szóló irodalom

Patek Erzsébet önéletrajza, 1987. MTA BTK Régészeti Intézet Adattára; Kalicz Nándor: Patek Erzsébet 70 éves. *Archaeologiai Értesítő*, 1987–1988; Szilas Gábor: Patek Erzsébet. In: *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Budapest, 2002; Kozák Péter: Patek Erzsébet. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; *Patek Erzsébet 100*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet. <https://ri.abtk.hu/hu/archivum/8-aktualis/468-emlekules-patek-erzsebet-szuletesenek-100-es-az-mta-btk-regeszeti-intezete-alapitasanak-60-evforduloja-alkalmabol> (Utolsó letöltés: 2023. február 20.)

Kulcsár Gabriella régész, PhD

g) Történészek

ÁDÁM MAGDA

Történész

[Tuří Remety, 1925. október 15. – Budapest, 2017. január 27.]

A tudományos életpályáját a két világháború közötti nemzetközi kapcsolatok történetének szentelő történész egy kárpátaljai kis faluban, Turjaremetén született, amely akkor Csehszlovákiához tartozott. Kisebbségi sorban itt töltötte gyermek- és ifjúkorát, amely meghatározó indíttatást adott későbbi munkásságához. Édesapja Róth Mór asztalos volt, édesanyja Grünberger Franciska. Nyolcan voltak testvérek.

Az egyetlen fennmaradt kép a szülőkről, 1943.
Balról jobbra: Linka (a legidősebb lány), Elza, Mama, Papa, Magda. Lent: Mityku, Edittke (Linka kislánya) és Jolcsu.

Édesapjának három hold földje volt; ezt lánya későbbi munkahelyén, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében minden bizonnyal azért jegyezték fel, hogy igazolják: Ádám Magda nem volt osztályidegen. Szülei és három testvére a holokauszt áldozatai lettek. Testvérei közül Roth Izidor szovjet és magyar partizán volt, Rot(h) Sándor (1921–1996) nyelvész pedig az ELTE BTK angol tanszékének egyetemi tanára, aki a háború alatt a Vörös Hadseregben szolgált. Ádám Magda 1983-ban a Tudományos Minősítő Bizottság számára készített önéletrajzában kiemelte munkásszármazását és azt a tényt, hogy két fivére is harcolt a „fasizmus ellen”. Férjét – Ádám György (1921–2011) jogász, filozófust – a háború alatt ismerte meg. Sohasem felejtette el zavarát, amikor vidéki lányként először tett látogatást későbbi férje nagypolgári családjánál. Egy lányuk született, Ádám Katalin matematikus (1947). Válása előtt az Ádám Györgyné nevet használta. Fiatalkorában sikeres teniszező volt. Bár a játék fortélyait viszonylag későn sajátította el, Budapest-bajnokságot nyert. Erre élete végéig büszke volt. Még idős korában is játszott, illetve követte a sport eseményeit. Büszkeséggel és örömmel töltötte el, hogy unokája szép sikereket ért el ebben a sportban.

Ádám Magda az auschwitzi haláltábor foglya volt. Elhurcolása előtt megalázó bánásmódban volt része, amiről nehezen és ritkán beszélt. Családjának több tagja a gázkamrákban lelte halálát, mégsem volt bosszúálló. Sorsáért csak azokat vádolta, akiket megilletett. Auschwitz traumája élete végig vele maradt, és talán az bántotta a legjob-

1943-ban Turjaremetén, a Turja patak mellett, ahol a házuk állt

Teniszezés a Margit-szigeten

Férjével, Ádám Györggyel 1948-ban

ban, hogy az őt és szeretteit ért atrocitásokat igazságtalanul szenvedték el. Édesapja örömmel fogadta a Kárpátaljára bevonuló magyar honvédeket, mégis elvitték. A háború után – mint sokan a holokauszt túlélői közül – ő is belépett a kommunista pártba, politikai szerepet azonban soha nem vállalt. Talán az igazságérzetén esett csorba miatt tartotta fontosnak, hogy elismerje, elismertesse azoknak az emberségét, akik ezt megérdemelték. Tudta, mit jelentett helytállni olyan időkben, amikor az aljasság volt kifizetődő. Kudarcként élte meg, hogy nem sikerült igazságot szolgáltatnia Esterházy Jánosnak, akit érzése szerint a szűkkeblű sovinizmus fosztott meg attól, hogy embermentő tevékenységéért a jeruzsálemi Jad Vasem Intézet által elismert „Világ Igaza”

legyen. Ép ésszel felfoghatatlan tragikus élményei közepette mutatkozott meg emberi tartása, bátorsága, az, hogy a végtelen kegyetlenségre képes ember még a legborzalmasabb körülmények között is választhatja a jóságot. Magdát három lánytestvérével, két kiskorú fiútestvérével és szüleivel kényszerítették a vagonba. Megérkezésükkor két lánytestvérével együtt elválasztották szüleitől és három testvérétől. Őket a gázkamrákba szánták. Az egyik halálra szánt testvér karján ott ült négyéves gyermeke. Egy német tiszt követelte, hogy adja át a gyereket. Mivel nem adta, erővel vették el tőle. Magda ezt látva kilépett az – ideiglenesen – életre szántak sorából, és kérte, hadd foglalhassa el ő nővére helyét. Cserében adják vissza nővérenek a gyermeket, és hagyják őket életben. Az SS, akit kérlelt, Josef Mengele volt, „a halál angyala”.¹

Egyike volt azoknak a történészeknek, akik a 20. századi magyar múlt kutatását ismét szakmai alapokra helyezték. Személyes sorsa – mintegy búvópatakként – meghatározta tudományos kíváncsiságát, látásmódját is. Hosszú tudományos pályafutása során alapvetően arra kereste a választ, hogy miért nem sikerült az első világháború után olyan nemzetközi rendet létrehozni, amely biztosította volna a köztes Európa stabilitását, békéjét és prosperitását. Hiszen a térség gazdasági bajai, politika labilitása nyitotta meg a kaput Hitler, majd Sztálin előtt. Nemcsak a békeszerződések hiányosságaiban, a térség új és régi politikai entitásainak konfliktusaiban kereste a választ, hanem az emberi tényezőben is. Ez készítette arra, hogy a korszak egyik legjelentősebb politikai alakjáról, Edvard Benešről írjon politika életrajzot, arról az emberről, akit az akkori Európa jó ideig nagyon nagyra értékelt, és akiben történészként a regionális

¹ Lojkó Miklós szíves közlése. Ádám Magda személyes beszámolója Lojkó Miklósnak.

Magda, Elza és Piroska. 1945. április 13., péntek. Ezen a napon szabadult fel ez a három gyönyörű lány a koncentrációs tábor és a rabszolgamunka fogságából Pfaffrodában, ahová éjjel hajtották el őket Auschwitzból. Hárman összekapaszkodva mentek éjjel, hogy a középso tudjon aludni. Az amerikaiak szabadították fel őket.

kiegyezés egyik legfontosabb kerékkötőjét látta. Még a legnehezebb időben sem vált dogmatikus történetíróvá. Nem tartotta elkerülhetetlennek a történelem sorsfordító eseményeit, kereste, hogy mikor vehettek volna más fordulatot az események bölcsebb politikai döntések eredményeként. Ezzel együtt nem tévesztette szem elől a nemzetközi politikát alakító tényezőket, a nagyhatalmi érdekeket, a nemzetközi sakkjábla figuráit mozgó motivációkat, a hatásokat és ellenhatásokat. Kutatói hitvallását a primer források tisztelete, a forráskritika és a nyelv fontossága jellemezte, a vita más véleményekkel, valamint az igazság keresése az álláspontok ütköztetésével – kompromisszumok nélkül. Legfontosabb tudományos elvei közé tartozott, hogy a levéltári forrásokat eredeti nyelven kell olvasni, ha kell, újra és újra. Ebben segítette széles körű nyelvtudása. Az orosz, lengyel, ukrán, szerb, szlovák és cseh nyelvek mellett angolul, franciául és németül beszélt, olvasott. Külön-külön említette a cseh, a szlovák, az ukrán és a szerb nyelvet akkor, amikor ez még nem volt szokás.

Foglalkoztatta a kis államok szempontja a nemzetközi térben, a mozgástér, a cselekvőképesség problémája, az ideológia és a nacionalizmus szerepe a külpolitikában. A kor gyakorlatával ellentétben nem a kisantant államok szempontjai szerint értékelte a magyar külpolitikát. Elfogultság nélkül írt a Horthy-korszak külpolitikai szereplőiről, ezzel árnyalta a sztálinista történetírás által kialakított sematikus képet. A szaktudomány eszközeivel igyekezett reális, de nem revizionista képet kialakítani a kormányzó

külpolitikai tevékenységéről. Kárpátalján nőtt fel, ezért érzékeny volt a kisebbségi lét kérdéseire, és jól értette, mekkora tragédiát okozott a féktelen nacionalizmus a kül- és belpolitikában. Hiszen az egységes nemzetállam eszméjét a biztonság szempontja elé helyezték – és főként nem magyar viszonylatban. A szokással ellentétben Ádám Magda nem egyedül Magyarországot hibáztatta a térség összeomlásáért.

1949-ben beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának orosz nyelv és irodalom szakára. Másodéves korában felvette a Lenin Intézetben a marxizmus–leninizmus szakot. Harmadéves korától gyakornokként dolgozott a Szovjetunió története tanszéken, ahol az egyetem elvégzése után 1953-ban tanársegédi állást kapott. 1955 és 1958 között független aspiráns, majd a Történettudományi Intézetbe került, ahol nyugdíjazásáig dolgozott. 1965-ben kandidátusi fokozatot, 1984-ben pedig élete fő művével, *A kisantant és Európa, 1920–1929* című munkájával, amely később nyomtatásban is megjelent, akadémiai doktori fokozatot szerzett. 1982-ben az oxfordi St. Hilda's College vendégtanára volt, majd 1987–1988-ban első magyarként a washingtoni Woodrow Wilson Center vendégkutatója. Munkásságát 2003-ban Akadémiai Díjjal, később Bél Mátyás-díjjal és Akadémiai Nívódíjjal is elismerték.

Munkássága megkerülhetetlen forrása nemcsak a korszakra vonatkozó hazai szakirodalomnak, hanem a nemzetközinek is, holott élete nagy részét egy olyan korszakban élte le, amikor a hazai történetírás a világtól elszigetelve, ideológiai béklyók között működött. Legfontosabb munkái között említhetők a következő kötetek: *Magyarország és a kisantant a 30-as években* (Akadémiai Kiadó, 1968), *Richtung Selbstvernichtung – Die Kleine Entente 1920–1938* (Corvina–Bundesverlag, 1988), *A kisantant és Európa, 1920–1929* (Akadémiai Kiadó, 1989), *Ki volt valójában Edvard Beneš?* (Gondolat Kiadó, 2009). Idegen nyelven megjelent írásait gyűjtötte csokorba *The Versailles System and Central Europe* (Variorum Collected Studies, Ashgate Publishing Company, 2003) című kötete. Kelet-Közép-Európáról írt tanulmányait tartalmazza élete utolsó kötete: *Nagyhatalmak szorításában: az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai a két világháború között* (Aura, 2014). A nyolcvanötödik születésnapjára *Európa, nemzet, külpolitika* címmel megjelent ünnepi kötetben a hazai és a nemzetközi történetírás jelentős képviselői közöltek tanulmányokat.

Tevékenységének egyik legfontosabb területe a forráskiadás volt. Szerkesztőként részt vett a Zsigmond László főszerkesztésében az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945* című sorozat, valamint a *Magyarország és a második világháború* (Kossuth, 1959), illetve az *Allianz Hitler–Horthy–Mussolini. Dokumente zur ungarischen Außenpolitik, 1933–1944* (Akadémiai Kiadó, 1966) című kiadványok munkálataiban. A forráskiadás terén legjelentősebb munkájának a *Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin du Carpates, 1918–1932* címmel az Akadémiai Kiadó által 1993 és 2005 között megjelentetett ötkötetes sorozatot tekintette. A Litván Györggyel és Ormos Máriával közösen francia diplomáciai és katonai levéltárakban gyűjtött iratanyagot eleinte Ormos Máriával közösen, később egyedül szerkesztette. Ez a sorozat egyértelműen hiányt pótol,

hiszen a korszak francia külpolitikájára vonatkozó francia sorozatból hiányoztak a térségre vonatkozó iratok. Talán nem véletlenül. A sorozat új megvilágításba helyezte a trianoni békemegállapodást, amennyiben a francia, illetve az antant döntéshozatal számos szintjének, a korabeli francia–román és francia–csehszlovák kapcsolatoknak a feltárásával megmutatta, hogy a határokat nem előzetes tervek szerint rajzolták meg, hanem azokat a határmegállapító bizottságok tevékenységének, az utódállamok katonai cselekményeinek Magyarország számára legszerencsétlenebbül alakult együtthatása eredményeként, valamint a bolsevik forradalomtól és a német revansizmustól való félelemre adott francia és brit biztonságpolitikai válaszként alakították ki.

Ádám Magda jelentős kutatási eredményei közé tartozott, hogy a Németország és a későbbi Szovjetunió közötti tér átrendezése – így a trianoni békeszerződés is – a francia biztonság igényei szerint alakult, és összefüggésben állt azzal, hogy védelmére vonatkozóan Párizs nem kapta meg a várt garanciát Londontól és Washingtonból. Nézőpontját tág horizont jellemezte, ugyanakkor tudta, hogy egy-egy apró, de jelentős részlet megváltoztathatja az egészről alkotott képet. Fontos meglátása volt, hogy a kelet-közép-európai kis államok két világháború közötti tragédiáját részben saját elhibázott politikájuknak köszönhetik. Kimutatta, hogy a kisantant nem a francia külpolitika törekvéseinek eredménye volt, hanem Csehszlovákiáé. Missziója elsősorban a magyar revízió megakadályozása volt – annak ellenére, hogy a térség biztonságára főként Németország jelentette az alapvető veszélyt. Ugyanakkor a nagyhatalmak politikáját az előrelátás hiánya jellemezte. Mindegyik a másik rovására igyekezett megteremtteni a legnagyobb biztonságot, illetve megerősíteni politikai és gazdasági befolyását a térségben. Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, később Németország és a Szovjetunió egymás lépéseire azonnali ellenlépéssel válaszolva, szövetségesek keresésével, majd elejtésével igyekeztek pillanatnyi előnyre szert tenni a másik rovására. Legalább ilyen szerepet játszott az utódállamok szűk látókörű politikája, amit leginkább a harmincas évek végének eseményei bizonyítanak, amikor utoljára nyílt alkalom, hogy a térség államai megegyezzenek egymással a német fenyegetés árnyékában. A nyugati hatalmak meghátrálása nem csak Párizs vagy London cinizmusából, hatalmi gyengeségből vagy érdektelenségből fakadt. Ádám Magda a királypuccsok, valamint a francia szövetségesi politika elemzése kapcsán bemutatta, miként játszották el a térség kis államai a nyugati hatalmak jóindulatát, sőt reményét arra, hogy prosperáló rendet hozzanak létre a kontinens stratégiai fontosságú részén. Franciaországot terhelte Csehszlovákia cserbenhagyásának morális felelőssége, de kutatásai rámutatnak, hogy balsorsát Prága jelentős részben maga idézte elő. Különösen fontos tanulsága kutatásainak, hogy a kis államok gyakran képesek voltak kivonni magukat nagyhatalmi támogatójuk akarata, ellenőrzése alól azért, hogy megvalósítsák saját hatalmi ambícióikat.

Ádám Magda kutatásainak egyik fontos iránya volt a trianoni határ revíziójának lehetősége közvetlenül a békemegállapodás aláírása után. Egyik legnagyoserűbb tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy még a francia politika Millerand-féle intervallumában, amikor Párizs közeledni igyekezett Magyarországhoz, akkor sem

Ádám Magda nyolcvanévesen

volt esély a trianoni határok módosítására, mivel a magyar–francia tárgyalások kölcsönös félreértésen alapultak. Párizs gazdasági törekvéseit nem támasztotta alá olyan politikai engedményekkel, amelyeket Budapesten elvártak volna. Egyben rámutatott, hogy Horthy Miklós kormányzó támogatta a Franciaországhoz való közeledést, és a határmódosítást Párizs támogatásával akarta megvalósítani.

A mindig elegáns professzor asszony nem zsúfolásig megtelt, tágas előadótermekben adhatta át tudását a felnövekvő történész nemzedékeknek. Az ELTE BTK eldugott szobácskájában címzetes egyetemi tanárként tartott speciális kollokviumot annak a néhány szerencsés hallgatónak, akihez eljutott a híre, hogy órát tart. Hallgatóit fiatal

kollégaként kezelte, meghallgatta véleményüket egy-egy fontos történeti kérdéstről. Nem akarta a tekintélyelv alapján érvényesíteni az álláspontját. A vita – időről időre Kéri Kálmánnal kiegészülve – klasszikus eleganciával berendezett lakásán, késő estébe nyúló, kávéval és a maga által készített finom sütemények elfogyasztásával egybekötött beszélgetéseken folytatódott a magyar közelmúlt legkényesebb kérdéseiről. Magda itt is tanított. Nemcsak a szakmára, a kutatás fortélyaira, hanem mások véleményének tiszteletére, az igazság keresésére és szolgáltatására mindenek felett. Halálakor az *American Historical Review* hasábjain a nemzetközi diplomáciatörténet vezető alakja, Carole Fink emlékezett meg róla.

A 85. születésnapja tiszteletére rendezett ünnepségen Ádám Magdát köszöntik a kollégák, többek között Ormos Mária és Glatz Ferenc

► Műveiből

Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Társ szerzők: Juhász Gyula és Kerekes Lajos. Budapest, 1959, második kiadás: 1965; *Allianz Hitler–Horthy–Mussolini.* Társ szerzők: Juhász Gyula és Kerekes Lajos. Budapest, 1966; *Magyarország és a kisantant a harmincas években.* Budapest, 1968; *A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936–1938.* Budapest, 1965; *Magyarország külpolitikája 1938–1939.* Budapest, 1970; *A kisantant 1920–1980.* Budapest, 1981; *Az elszalasztott lehetőség.* Budapest, 1988; *Richtung Selbstvernichtung (Die Kleine Entente 1920–1938).* Budapest–Wien, 1988; *A kisantant és Európa 1920–1929.* Budapest, 1989, angolul: 1993. (Akadémiai doktori értekezés is. Budapest, 1982); *Documents diplomatiques français sur l'histoire du Bassin des Carpates 1918–1932.* Társ szerzők: Ormos Mária és Litván György. Budapest, 1. kötet: 1993, 2. kötet: 1995, 3. kötet: 1999, 4. kötet: 2002, magyarul: *Diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéhez.* Társ szerző: Ormos Mária. Budapest, 1. kötet: 1999, 2. kötet: 2004, 3. kötet: 2006; *Edvard Beneš.* Dunaszerdahely, 1996, második kiadás: 2008; *The Versailles System and Central Europe.* London, 2004; *Trianon. A magyar békeküldöttség tevékenysége 1920-ban.* Társ szerző: Chólnoky Győző. Budapest, 2006; *Nagyhatalmak szorításában: az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai a két világháború között.* Budapest, 2014.

► Róla szóló irodalom

Kaba Eszter: Ádám Magda. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010; *Európa, nemzet, külpolitika. Tanulmányok Ádám Magda 85. születésnapjára.* Szerk. Borhi László. Budapest, 2010; Borhi László: Ádám Magda (1925–2017). *Történelmi Szemle*, 2017/1.; László Borhi–Carole Fink: In Memoriam Magda Ádám (1925–2017). *Perspectives on History*, October 1, 2018.

Borhi László történész, az MTA doktora

ANDICS ERZSÉBET

Politikus, történész, az MTA rendes tagja

[Budapest, 1902. június 22. – Budapest, 1986. április 2.]

„Tudós és harcos volt egy személyben. A tudományos szocializmus elméletét úgy is kezelte, mint éles fegyvert a burzsoá ideológia mindenfajta megnyilvánulásával szemben. Éberen őrködött a marxizmus–leninizmus elméletének tisztasága fölött, és ingadozás nélkül vette fel a harcot az ezen a téren mutatkozó minden elhajlás ellen nemcsak a párton kívül, de a párton belül is. Munkáinak jelentékeny része harcos vitairat.”¹

Ha azt a kategóriát keressük, amelybe Andics Erzsébet életútja sorolható, talán nem tévedés a fent idézett nekrológhoz fordulni eligazításért. A nekrológ Andics neve alatt jelent meg 1950-ben, tárgya pedig a filozófusként számontartott Rudas László, Andics egykori tanár- és elvtársa a Moszkva melletti hadifogoly-iskolából. A kutatói munkásság mint fegyver „a burzsoá ideológiával” szemben, az „éber őrködés” az elmélet aktuálisan előírt interpretációja fölött, a művek felfogása elsősorban vitairatként, nem pedig történet szakmai eredmények bemutatására szolgáló szövegekként Andics pályájára ugyanúgy jellemző, mint Rudaséra. „Elsődleges politikusi volta egész életét, történetírói tevékenységét is alapvetően meghatározta” – erősíti meg elgondolásunkat Andicsról írott nekrológjában a korábbi beosztott, Ember Győző.

Amennyiben tehát a politikai-ideológiai cél követése és végrehajtása az elsődleges pályacél, az életút mint kizárólag a történészi munkásság elbeszélése elveszíti az értelmezhetőség kereteit. Ám ha a kutatói pálya könnyűnek találatna is, Andics Erzsébet tudománypolitikusi és -szervezői szerepét annál inkább hiba volna törölni az akadémiai emlékezetből. Andics nélkül ugyanis aligha lenne felfesthető a Rákosi-korszak tudománypolitikai tájképe, ráadásul Andics fellépése a Magyar Tudományos Akadémia történetében is mérőöldkő. Ha megkérdezzük, ki volt az első nő az akadémikusok sorában, ki terjesztette azt a javaslatot az országgyűlés elé, amely az Akadémia szerepének és hagyományainak korábban elképzelhetetlen mértékű átformálásával járt, mindezt

¹ Kiemelés az eredetiben.

az államszocialista diktatúra korabeli kíváncsiaként – a válasz mindkét kérdésre Andics Erzsébet neve lesz.

Hasonlóan mindazokhoz, akik jelentős részt vállaltak a hazai tudományos élet szovjetizálásában, Andics történeti szerepét az 1989 után napvilágot látott minősítések rendkívül negatív színben tüntették fel, elsősorban és érthető módon azok részéről, akik közvetlenül vagy közvetetten áldozatul estek működésének. Mi több, működésének kritikájára már korábban is találni példát, és nem csupán a politikusként megbukott tudósoknak kijáró formában, vagyis a tudományos teljesítményt övező hallgatásban vagy éppen a kelletlen és szörványos recepcióban.

A fentiekből tévedés volna azt a következtetést levonni, hogy Andics életútja követte a szokványos párttörténeti mintát. A szakács-vendéglős apától, evangélikus–katolikus vegyes házasságból származó Andics nem egy szakszervezetből vagy az illegalitásban rutint szerzett pártmunkásból emelkedett a hazai kommunista párt másodvonalbeli, félig-meddig önjáró végrehajtójává. A baloldali mozgalmakkal fiatalon kapcsolatba került három Andics-nővér, Margit, Erzsébet és Gabriella² közül a középső gimnazistaként gyaníthatóan az idősebb Margit nyomába lépve kezdett rokonszenvezni a Tanácsköztársaság vezérével.³ Mindkettejüknek távoznuk kellett a Veres Pálné Gimnáziumból, ennek ellenére folytatták tanulmányaikat a bécsi egyetemen. Az 1920-ban magánúton érettségiző Erzsébet itt, Bécsben vállalta el a nem sokkal azelőtt még a Szlovák Tanácsköztársaság népbiztosának címét viselő Hirossik János megbízását, a fiatal munkásokat célzó röplapos budapesti agitációt.

A küldetés 1921 tavaszán alig néhány hét alatt kudarcot vallott. A többnyire húsz év körüli fiatalokból álló csoport vezetőit, Andicsot és későbbi férjét, Berei Andort tizenöt-tizenöt évre ítélték. Az ügy a parlamentben is hullámokat vetett, Andics életében pedig feltehetően a mindent eldöntő és megváltoztató esemény rangjára emelkedett. „A forradalom előttem igen szimpatikusnak tetszett, mint amely az emberi jogokat kiszélesíti. [...] A proletárdiktatúra egyes intézkedései előttem igen szimpatikusak voltak. [...] Én kommunista vagyok, de az ideális kommunizmusnak vagyok híve” – nyilatkozta a tárgyalóteremben a tizenéves Andics.

Andics Erzsébet fiatalon

² Nővére, Margit pszichológus lett. A náci koncentrációs táborából egy vorkutai szovjet lágerbe került. Kiszabadulása és hazatérése után Belgiumban telepedett le, lányához költözött. Kiss József: Andics Erzsébet. *Nemzetgyűlés Almanachja, 1945–1947*. Magyar Országgyűlés, Budapest, 1999, 19. Húga, az orvos Gabriella 1945-ben a menyasszonya volt gróf Révay Józsefnek, akit 1945 áprilisában győmrői rendőrök meggyilkoltak. Palasik Mária: *Félelembe zárt múlt. Gyilkosságok Győmrőn és környékén 1945-ben*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010, 102.

³ 1917-ben bekapcsolódott a Galilei-körbe, 1918–1919-ben az Ifjúmunkások Országos Szövetségének tagja, majd belépett a KMP-be. Kiss József, i. m. 19.

Találhatunk utalást arra, hogy a hónapokig húzódó vizsgálati fogság idején bántalmazták Andicsot. Ám a középiskolai kizárás, a letartóztatás, a tárgyalás, a tizenöt évre szóló ítélet, majd a Márianosztrán megkezdett büntetés bántalmazás nélkül is elég indokot szolgáltathattak Andicsnak, hogy egy életre annak a rendszernek és képviselőinek tántoríthatatlan ellenségévé váljon, amelynek időszakából csupán az első éveket töltötte Magyarországon, és amelyet írásbeli és szóbeli megnyilvánulásaiban következetesen Horthy-fasizmusnak nevezett. Sem a Rajk-per, sem a számára irányadó Révai József kihullása a hatalomból, sem az ötvenhatos moszkvai menekülés, majd visszatérés, sem az államszocialista diktatúra kádári szanálása nem gyakorolt olyan hatást Andicsra, hogy nézeteit, attitűdjét – az időnkénti rituális önkritikán túl – megváltoztassa.

Végül nem töltött éveket börtönben, fogolycsere-egyezménnyel ugyanis már 1922-ben a Szovjetunióba került. Rövid életrajzai, nyilatkozatai és a Szovjetunióban megismert elvtársak tanúsága szerint az ezt követő két évtizedben szerezte történeti szakképesítését, kandidátusi fokozatát és docensi kinevezését a Lomonoszov Egyetemen. Férjhez ment Berei Andorhoz, és megszülettek lányai, Vera, a későbbi Farkas Vladimirné és Klára. Andics életének ugyanebben a szakaszában tanított a sztálini ideológiához igazított történelmi ismereteket a Moszkvához közeli krasznogorszki hadifogolytáborban kialakított soknemzetiségű, úgynevezett antifasiszta iskolában, a már említett Rudas László irányítása alatt. Itteni tanítványai később felkészült, jó előadóként emlékeztek rá, oktatói tapasztalatait pedig bőven kamatoztathatta politikusi bukását követően, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Újkori és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékének tanszékvezető professzoraként.

1944-ben hazatérve azonnal belevetette magát az agitációba. Nő- és munkásgyűléseken, hírlapi interjúkban okított a marxista–leninistának nevezett történelemszemléletről, a szovjetunióbeli emberek és mindennapok példaszerűségéről. (Hasonló feladatokat látott el a Magyar Kommunista Párt pártfőiskolájának vezetői székében is 1946 és 1953 között.) Tevékenysége országos teret nyert, amikor mint „író, egyetemi magántanár” helyet foglalt az Ideiglenes Nemzetgyűlésben, szintén az MKP színeiben.⁴ Pártja a fordulat évéig elsősorban nőpolitikai ügyek vitelét bízta rá, így kapcsolódhat Andics nevéhez az az 1946. augusztus 29-i történelmi pillanat is, amikor elfogadták a törvényjavaslatot a nők korlátozás nélküli felvételéről az egyetemekre és főiskolákra. „Egy adott korszak, egy adott társadalom általános szabadságának legfontosabb fokmérője a nő helyzete abban az adott korszakban és adott társadalomban” – jelentette ki Andics, a törvényjavaslat betérjesztője.⁵

A fordulat éve Andics Erzsébet munkakörében is fordulatot hozott. A hónapokon belül megsokasodó feladatok és titulusok egyértelműen arról árulkodnak, hogy pártja, amely időközben a Magyar Dolgozók Pártjává lépett elő, elsősorban a kultúra és a

⁴ 1956 végéig maradt parlamenti képviselő.

⁵ *Nemzetgyűlési napló, 1945.* https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1945_03 (Utolsó letöltés: 2023. február 19.). Lásd erről Pukánszky Béla tanulmányát a kötetben.

tudomány szovjetizálásában számított hathatós közreműködésére. Andics hasonló pozíciót töltött be a történettudomány területén, mint Horváth Márton vagy Darvas József az irodalmi életben: a legfőbb honi ideológus, Révai József meghosszabbított keze és skrupulusoktól mentes végrehajtója volt. Horváth, Darvas, illetve Andics funkcionáriusi súlya abban mégis különbözött, hogy az irodalomnak és az irodalmi élet szereplőinek a Rákosi-korban a pártirányítás jóval nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint a kulturális élet egyéb területeinek, köztük a történettudománynak. Igaz, Andicsnak később a Központi Vezetőség Tudományos és Kulturális Osztálya vezetőjeként írószövetségi ügyekben is fel kellett lépnie, de immár Révai tekintélye és iránymutatása nélkül, végeredményben pedig sikertelenül.

Andicsot, a párt Központi Vezetőségének messzemenően megbízható és fáradhatatlannak tűnő tagját 1949-ben nemcsak az Elnöki Tanács és a Magyar Tudományos Akadémia soraiba választották be, hanem a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának tanári karába is. A honi historiográfia műveiben talán legaprólékosabban dokumentált és legtöbbször említett új posztja mégsem ez volt, hanem a történettudomány nagy hagyományú csúcsszervének, a Magyar Történelmi Társulatnak az elnöki tiszte. Érthető módon, hiszen Andicsnak, a Társulat mindmáig egyetlen női elnökének az 1949. március 27-i közgyűlésen elhangzott székfoglalóját a történettudomány szovjetizálásának legfontosabb aktusai között tartjuk számon. „Mindenkit, aki becsületesen dolgozni akar, minden fenntartás nélkül üdvözlünk munkatársként ebben a munkában” – jelentette ki ekkor, de Szekfű Gyula- és Friedrich Engels-idézetekkel bőven megtűzdelt beszédéből úgy a jelenlévők, mint később a *Századok* olvasói egyértelműen kiolvashatták, mi vár az előző rendszer(ek) tudományos közéletét képviselőkre (teljes kiszorítás, aprómunka, perifériára kényszerítés), melyek a támogatásra érdemesnek kijelölt feladatok (a történelem újraírása és hozzáigazítása a marxista–leninista, osztályharcos narratívához), melyek az emlékezetpolitika kitüntetett eseményei és korszakai. Utóbbiak közül az osztályharcos narratívához viszonylag könnyen hozzáídomítható 1848–1849-es forradalom és szabadságharc kapta talán a legnagyobb figyelmet – nem véletlenül volt és maradt mindvégig ez az eseménysor Andics saját kutatói pályájának fő témája, kiegészülve az önéletrajzi okból is jelentős Tanácsköztársaság melléktémájával.

Andics felelőssége a hazai tudományos élet szovjetizálása során bekövetkezett személyes és szervezeti-szakmai tragédiáért vitathatatlan. A felelősséget csak árnyalja, de nem csökkenti az sem, ha figyelembe vesszük, Andics számos reprezentatív feladatköre nem tette lehetővé, hogy a legfontosabb döntéseken túl részt vállaljon a Történelmi Társulat napi ügyviteléből és a voltaképpeni kutatómunkából. Utóbbiakban – mindenekelőtt az új tankönyvek és a széles körű terjesztésre szánt összefoglaló művek erőltetett ütemű megalkotásában, kiadásában – az újonnan csatlakozott vagy éppen a „társutas”, ifjabb vagy idősebb, képzetlen vagy tapasztalt történészek csoportjára kellett támaszkodnia. Fontos körülmény az is, hogy a történészekre rótt tennivalókból tetemes hányad jutott az Akadémia alá rendelt Történettudományi

Intézetnek, amelyet nem Andics, hanem az ugyancsak pozícióhalmozó, többek között az igazságügy-miniszteri posztot is megjárt amatőr történész, Molnár Erik gondjaira bízott a pártirányítás. A feladatmegosztásra azért is rákényszerültek a felek, mert Andics egyéb fontos megbízásai egy külpolitikai vonatkozású újabb szereppel is ki egészültek: elnyerte a Béke Világtanács hazai fiókjának, az Országos Béketanácsnak az elnöki posztját. A Béke Világtanácsnak, ennek a nyugati fegyverkezés és a frissen megalakult NATO ellen irányuló, Moszkvából vezényelt hidegháborús képződménynek a fontossága – legalábbis az ötvenes évek hazai sajtónyilvánosságából ítélve – egyértelműen felülmúlta a történettudomány irányításáét. Ha a sajtó optikája torzít is, kérdéses, hogy a Béketanács képviselőjével járó sűrű kiküldetéseken és szónoki feladatokon túl Andicsnak mennyi és milyen minőségű ideje jutott tudományirányítási kötelezettségeinek menedzselésére.

A IV. Magyar Békekongresszus a Nemzeti Sportcsarnokban (ma Gerevich Aladár Nemzeti Sportcsarnok) Budapesten, 1955. február 26–27-én. A szónoki emelvényen Andics Erzsébet, Kossuth-díjas akadémikus, a Béke Világtanács tagja, az Országos Béketanács elnöke.

Utóbbtól és vele egyidejűleg valamennyi politikusi tisztségének terhétől Andics ténylegesen 1956-ban vált meg – nem önként. (Igaz, a *Századok* főszerkesztői tisztségéről ő maga mondott le 1956. október 15-én.) Bukása elválaszthatatlan a Rákosi-diktatúra összeomlásától, az eszkaláció történettudományos szemszögből leglátványosabb epizódjának pedig a Petőfi Kör történészvitéja bizonyult. A vitán elhangzottak tanúsága szerint Andics csak az első napon, 1956. május 30-án jelent meg, akkor viszont annyira egy személyben képviselte az előző évek történetírását, hogy a vitavezető Tánczos Gábornak figyelmeztetnie kellett a hallgatóságot: „Itt nem Andics-vita folyik, hanem

A Béke Világtanács stockholmi rendkívüli ülészakáról hazaérkező magyar küldöttség tagjai a Ferihegyi repülőtéren 1956. április 12-én. Balról Mihályfi Ernő, Andics Erzsébet, Lukács György és Bugár Jánosné.

a XX. kongresszus szellemében a marxista történetírás vitája.” (A felfokozott hangulatú gyűlésen legközelebbi beosztottai sem akarták vagy merték támogatni Andicsot.)

Andics Erzsébet elismert ugyan bizonyos hibákat, de nem visszakozott, ahogyan a következő évtizedekben sem tette. „Nem helyes az, hogy amikor felvetődnek a hibák, csak erről esik szó, mert a mi életünk megy előre. Pedig a szocializmus építése nagyon nehéz. Ugyanilyen nehéz a magyar történelem marxista átértékelése, ehhez nemzedékek kellene, nem is csak az, hogy száz vagy kétszáz történész helyett kétezer vagy húsezer foglalkozzék vele, hanem nemzedékek kellene hozzá. Tanuljuk meg tehát megbecsülni azt is, amit elértünk.”

Andicsot a forradalom idején férjével, a kiemelt pártmegbízásokkal szintén elhalmazott Berei Andorral és a pártelit náluk is exponáltabb személyiségeivel együtt Moszkvába menekítették.⁶ Andics két évvel később térhetett haza – vissza a történettudományhoz és a katedrához a hatalomban töltött hosszú és mozgalmas évek után. A kormányzati feladatoktól ettől kezdve holtáig távol tartott Andics Erzsébetről, az ELTE tanszékvezetőjéről mindazonáltal nem állítható, hogy a partvonalra száműzték volna. Leendő történészek sokasága kerülhetett a keze alá, miközben megújult lendülettel vetette bele magát a kutatómunkába is. Igaz, a tengerentúli ösztöndíjakkal nem Andicsot kínálták meg, de meghívták – vagy talán nem merték nem meghívni

⁶ 1956. november 2-án a razziázó nemzetőrök II. kerületi Orsó utcai házukban férjével együtt letartóztatták. Kopácsi Sándor rendőrfőkapitány mint szovjet–magyar kettős állampolgárokat átadta őket a budapesti szovjet nagykövetségnek. Kiss József, i. m. 20.; Kopácsi Sándor: *Életfogytiglan. Visszaemlékezések*. Bibliotéka Könyvkiadó, Budapest, 1989.

– például a tízkötetes *Magyarország története* szerkesztőbizottságába (1965), a Magyar–Csehszlovák Történész Vegyes Bizottság 1848–1849-et tárgyaló ülészakára (1967) és szekciót vezetni a Tanácsköztársaság fél évszázados évfordulóját ünneplő konferenciára (1969). A bécsi Collegium Hungaricumban Metternich-kutatóként vendégeskedett (1972), és az MTA éves közgyűlésein sem tartózkodott a hozzászólásoktól. A történettudomány akadémiai nyilvánosságától tehát korántsem vonult vissza vagy kényszerült visszavonulni.

Andics Erzsébetet köszönti 75. születésnapján Ádám György (1922–2013), az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora

Mi több, a díjbizottságok megítélése szerint politikai kompromittálódását olyannyira ellensúlyozta utólagos kutatói és tanári teljesítménye, hogy több alkalommal is kitüntetéssel jutalmazták. 1972-ben az Elnöki Tanács pontosan ezért, vagyis „a tudományos közéletben kifejtett tevékenysége és oktató-nevelő munkája elismeréséül” adományozta Andicsnak a Munka Vörös Zászló Érdemrendjét, Losonczi Pál és Aczél György jelenlétében.⁷ A hatvanas és a hetvenes években nemcsak az Akadémia, hanem az ELTE kiadványai is rendszeresen tudósítottak „Andics professzornő” egyetemi szerepléseiről. Hogy felmérhessük tanári működésének minőségét és hatását, további kutatásokra lenne szükség, ahogyan sem e kései évtizedek, sem az életpálya teljesebb megrajzolása nem lehetséges a levéltári Andics-hagyaték módszeres feltárása nélkül.⁸

Andics *epitheton ornans*a, visszatérő minősítése mégsem tanári munkásságával függött össze. Neve a híradásokban mind 1956 előtt, mind utána a „Kossuth-díjas

⁷ *Népszabadság*, 1972. június 22. 8.

⁸ Politikatörténeti Levéltár V. (Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések), 911.

akadémikus” szerkezettel forrt egybe. Ezt a kettős titulust természetesen szintén a fordulópontot jelentő 1949-es évtől illeszthette az életrajzába. 1949-nek az egész országot megrázó viharaiban már aligha keltett meglepetést, hogy Andics, akit ez év október 31-én, az Akadémia zárt plenáris ülésén választottak levelező taggá (két ellenszavazattal, míg jelölttársaira vagy egyáltalán nem érkezett ellenszavazat, vagy csupán egy), alig másfél hónappal később maga terjesztette az országgyűlés elé az MTA-t szovjet típusú akadémiává, legfőbb tudományos irányító szervvé alakító törvényjavaslatot. A Tisztelt Házban uralkodó korabeli hangulatra mi sem jellemzőbb, mint hogy a jegyzőkönyv szerint „derűtség fogadta” Andics beszédének azt a mondatát, amelyben – a korábbi igazgatótanácsot rossz színben feltüntetendő – megemlítette Esterházy Pál herceget, „aki jelenleg tizenöt évi kényszerszolgálatára ítélve ül”.⁹

Az MTA rendes tagjává 1950. december 2-án megválasztott Andics Erzsébetet Kossuth-díjas akadémikusként érte a halál 1986 tavaszán. Hogy életútján elsősorban a politikai-ideológiai elkötelezettség vezérelte, azt búcsúztatása is hűen tükrözi. Bár a gyászjelentést az MSZMP Központi Bizottsága és a Magyar Tudományos Akadémia közösen jelentette meg, benne „Andics Erzsébet elvtársnő” társadalmi szerepei az alábbi sorrendben követték egymást: „a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom régi harcosa, Kossuth-díjas, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, nyugalmazott egyetemi tanár”.¹⁰ Nem meglepő, hogy utolsó útjára sem a tudományos és az egyetemi közösség képviselőinek szavai kísérték, hanem az Internacionálé dallama és a Hazafias Népfrent Országos Tanácsa elnökének szónoklata.

Andics Erzsébet a dolgozószobájában

⁹ *Országgyűlési Napló*, 1949. I. kötet. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1949_01 (Utolsó letöltés: 2023. február 19.)

¹⁰ *Népszava*, 1986. április 4. 5.

► Műveiből

Munkásosztály és nemzet. Budapest, 1945; *Mai történetírásunk problémái.* Budapest, 1950; Andics Erzsébet beszéde a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányi ülésén 1951. július 30-án. *Századok*, 1951/1–2.; *A magyarországi munkásmozgalom az 1848/49-es forradalom és szabadságharcotól az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig.* Budapest, 1954; *Kossuth Lajos harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején.* Budapest, 1955; *A Habsburgok és Romanovok szövetsége. Az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete.* Budapest, 1961; *1848–1849. Tanulmányok.* Budapest, 1968; *Metternich und die Frage Ungarns.* Budapest, 1973; *Metternich és Magyarország.* Budapest, 1975.

► Róla szóló irodalom

A magyar történettudomány gondjai – Beszélgetés Andics Erzsébettel. *Kritika*, 1972/5.; Fazekas György: A krasznogorszki antifasiszta iskola. *Kritika*, 1978/9.; Ember Győző: Andics Erzsébet (1902–1986). *Magyar Tudomány*, 1986/12.; Erényi Tibor: Andics Erzsébet (1902–1986). *Párttörténeti Közlemények*, 1986/2.; Gergely András: In memoriam Erzsébet Andics. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, 1987; Glatz Ferenc–Kosáry Domokos: Tudományunk az ötvenes években. Az átpolitizált történelem. *Élet és Tudomány*, 1990/23.; Farkas Vladimir: *Nincs mentség.* Budapest, 1990; Hegedűs B. András–Rainer M. János (szerk.): *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján III. Történészvita.* Budapest, 1990; Kiss József: Andics Erzsébet. *Nemzetgyűlés Almanachja, 1945–1947.* Budapest, 1999; Zalai Katalin: Andics Erzsébet. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010; Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Budapest, 2011; Baráth Katalin: „Higgyék el nekem, nem a tapsaikra vágyom.” Jelenetek Andics Erzsébet életútjából. In: Szilágyi Adrienn (szerk.): *Hét társulati elnök.* Budapest, 2018.

Baráth Katalin történész, PhD

BÁCSKAI VERA

Történész

[Budapest, 1930. május 1. – Budapest, 2018. január 19.]

Igazi iskolateremtő egyéniségként az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének alapító tanszékvezető egyetemi tanára, a Hajnal István Kör alapító elnöke, az European Association for Urban History elnöke volt.

Bácskai Vera Budapesten született Burger Vera néven, dunántúli és kárpátaljai gyökerű, asszimilált zsidó középosztálybeli családba. Édesapja Burger Dénes ügyvéd volt, anyja Wohl Ibolya háztartásbeli, bátyja, Bácskai Tamás közgazdász, egyetemi tanár. A zsidótörvények és a holokauszt idején a család apja tevékenysége révén mentességet élvezett, ezért a nyilasuralomig nem fenyegette őket közvetlen életveszély. Belvárosi lakásuk 1944-ben csillagos ház lett, a családtagoknak mégsem kellett sárga csillagot hordaniuk, és más lakókat sem költöztettek be hozzájuk. Az elemi magániskolában végezte, majd 1940-től a Pesti Izraelita Hitközség Abonyi utcai Leánygimnáziumba került. 1945-től középiskolai tanulmányait a lipótvárosi Ráskai Lea Leánygimnáziumban folytatta, és itt érettségizett 1948-ban.

Szállási uralma alatt a család részben bujkálni kényszerült, a háború végét egy jóakarójuk pincéjében éltek meg. Bácskai Vera a felszabadulás után akkor már kommunista bátyja hatására belépett a MADISZ-ba, majd 1946-ban az MKP-ba is. A MADISZ-tagság és a gimnáziumváltás fontos szocializációt jelentett Bácskai életében. Közösségi munkát végeztek, táncoltak, kirándultak, táborozni jártak, színjátszó kört működtettek, emellett szellemi és „népi demokratikus” agitációs munkát is végeztek. Bácskai 1947-től a Petőfi Diákkör tagja lett.

A háború után – miután harmadik helyezést ért el az előző évi országos történelemversenyen –, 1948-ban beiratkozott a Leningrádi Állami Egyetem történelem szakára. Egyetemi évei alatt tanult meg az addigra már elsajátított latin, angol és német nyelvek mellett oroszul. A kint töltött idő alatt a Komszomolba is belépett. Az egyetemen a második évtől a középkor felé orientálódott. 1953-ban történelem szakos diplomát szerzett Alekszandra D. Ljublinszkaja középkorász professzor tanítványaként, akivel 1980-ban bekövetkezett haláláig szoros szakmai és emberi kapcsolatot ápol.

Bácskai Vera tizennyolc évesen

Szakdolgozatának témája a Dózsa-féle parasztfelkelés volt. Még egyetemi tanulmányai közben, az első év utáni nyáron összeházasodtak Tardos Márton közgazdással.

Diplomaszerzését követően lényegében egyenes karrierútként induló pályán került az ELTE Bölcsészettudományi Karának Egyetemes Középkortörténeti Tanszékére tanársegédnek. Tanszéki kollégája, a marxista középkorkutatás hazai vezető személyisége, Székely György nyomást gyakorolt rá, hogy a továbbiakban ne a leningrádi szakdolgozatának témáját adó Dózsa-féle parasztfelkeléssel foglalkozzon, hanem válasszon más területet. Ekkor került Bácskai érdeklődésének homlokterébe a késő középkori városfejlődés, így ennek egy résztémájához, a magyarországi mezővárosok kialakulásához nyúlt. 1954 szeptemberétől az MTA Tudományos Minősítő Bizottságának aspiránsa lett a 15. századi mezővárosok kialakulása témakörében, tanszékvezető kollégája, Gyóni Mátyás, majd Makkai László szakmai irányítása mellett. Bácskai hamar rájött, hogy a mezővárosi fejlődés vizsgálata számos társadalomtörténeti kérdés megválaszolásával is kecsegtet. Fokozatának megszerzését (1955. szeptember 28.) követően átkerült az MTA Történettudományi Intézetébe – ahová mindig is vágyott –, rövid életűnek bizonyuló kutatói beosztásba.

Szakmai életével párhuzamosan fontos kitérni Bácskai magán- és közéleti szerepvállalására is. Éveken keresztül csak kívülről, a nyári szünetekben figyelhette meg a Rákosi-diktatúra elnyomását. Diplomaszerzését követően rövidesen elvált a férjétől, és férjhez ment Tánczos Gábor tanárhoz, aki akkoriban filozófiát tanított, és aki hatást gyakorolt lassan kibontakozó rendszerellenességére. Tánczos 1953-tól egyre aktívabb közéleti szerepet vállalt, és „a rendszer erőizóját siettető mozgalmak élére állt”. 1955-ben megszületett közös gyermekük, Éva. Bácskai 1956-ban férjével részt vett a Besenyei-kör, majd az ebből alakult Petőfi Kör rendezvényein. Tánczos egyenesen a Kör vezéralakjává vált, és ily módon kulcsszerepet játszott az 1956. októberi forradalom szellemi előkészítésében. Bácskai csak ritkán tudott részt venni a „felszabadító erejű” rendezvényeken – a filozófus-, a történész- és a partizánvitán jelen volt, és a szellemi közeg hatására végérvényesen kiábrándult a marxizmusból. Az 1956-os forradalom első napjaiban gyermekével otthonában tartózkodott, míg Tánczos Gábor Nagy Imre környezetében dolgozott. November 4-én, az immár zavaros és veszélyes időkben férje a Jugoszláv Nagykövetségen nyert menedékjogot, többek között Nagy Imre, Lukács György és Újhelyi Szilárd társaságában. Bácskai a férjével tartott, a házaspár kislánya, Éva azonban a nagyszülőknél maradt Budapesten. A csoportot november 23-án váratlanul a romániai Snagovba internálták, Bácskai ezért bizonytalan időre elszakadt a kislányától. Néhány hónap elteltével a kontingens férfi tagjait, így Tánczos Gábort is eltávolították közülük, 1958 augusztusáig kétségek között hagyva Bácskait férje holléte felől. Utóbb megtudta, hogy szeptemberben Tánczost bíróság elé állították Budapes-

Második férjével, Tánczos Gáborral 1973-ban

ten, és tizenöt év szabadságvesztésre ítélték forradalmi tevékenysége miatt. Bácskai Vera maga is csak 1958 őszén térhetett haza családjához. (Férje 1962-ben szabadult egyéni amnesztiával.)

Bácskai a kétéves, személyes tragédiákkal terhes kihagyás után újra megpróbált munkát vállalni a szakmájában. Előbb a Történettudományi Intézetben igyekezett kutatói álláshoz jutni, ide azonban politikai okokból – neves szakmai ajánlói dacára – nem vették fel. Aczél György közbenjárására 1959 januárjában végül Budapest Főváros Levéltárába (BFL) került levéltárosi beosztásba. Mind a munkahely, mind pedig beosztása kényszerpályára terelte Bácskai addigi karrierjét: egyrészt a középkortörténetet végleg feladva – a levéltár iratai ugyanis döntő mértékben újkori (18–20. századi) anyagok voltak – újkori témák felé fordult az érdeklődése; másrészt a tudományos ambíciók helyett közgyűjteményi dolgozóként látta el feladatát. A fordulat, amelyet később önmaga is száműzetésnek minősített, Bácskai Vera életében mégsem bizonyult szakmai törésnek. Jóllehet levéltárosi beosztásában heti egy, majd két kutatónap járt neki, komoly tudományos ambíció fűtötte. Szakmai mentorálást részben továbbra is Makkai Lászlótól, főként pedig az ekkoriban már Budapesten elő debreceni professzortól, Szabó Istvántól kapott. Az első években folytatta, azután lezárta mezőváros-történeti kutatásait. Tanulmányaival, majd könyveivel bizonyította, hogy az oppidumok és a civitasok között lényegesen több azonosság mutatható ki, mint azt korábban gondolták. Bácskai a városok társadalmi jelenségeinek, kereskedelmének vizsgálatával bizonyította, hogy bár jogállásukat tekintve a szabad királyi városok sosem voltak azonosak, Magyarországon a mezővárosok egy része „lényegében betöltötte” a civitasok funkcióját. Vizsgálódásainak végeredményeként 1962-ben *Magyar mezővárosok a XV. században* címmel sikerrel védte meg kandidátusi értekezését. A munka 1965-ben az Akadémiai Kiadó gondozásában könyv formájában is napvilágot látott, majd továbbfejlesztve 2002-ben ismét megjelent.

Mezőváros-történeti munkássága lezárultával Bácskai nem folytathatta középkori várostörténeti vizsgálódásait. Ehelyett – részben munkahelyi kényszerből – érdeklődése a 17–18. század, majd a 19. század első felének magyarországi városfejlődése, azon belül is a kelet-európai kontextusba helyezett társadalmi mobilitás kérdései felé terelődött. Az 1960–1970-es években számos vidéki városról (Fehérvár, Győr, Kaposvár), valamint Pestről és Budáról írt elemzéseket. Gyula városának elemzésével csak az 1980-as években tért vissza röviden a késő középkorhoz–kora újkorhoz, amelyről monográfiát is publikált.

A Fővárosi Levéltárban végzett tudományos munkáját azonban megkeserítette egy személyes szál: 1970-ben Ságvári Ágnes történészt nevezték ki a BFL főigazgatójának, aki 1958-ban Bácskai Vera férjének, Tánczos Gábornak a perében a pártközpont politikai munkatársaként halálbüntetés kiszabását javasolta a büntetőbírósnak. Bácskai Vera ekkor már a levéltár főlevéltárosaként és tudományos titkáráként tevékenykedett, és az ellentét dacára Ságvári nagymértékben épített Bácskai szakmai és szervezőmunkájára egyaránt. A BFL Budapest múltját bemutató, több kötetet kitevő forráskiadása-ihoz összegyűjtötte, majd kötetbe szerkesztette a *Források Budapest Múltjából* című forráskiadvány-sorozatban megjelent első kötet anyagát (*Források Budapest történetéhez I. 1686–1873*. Budapest, BFL, 1971), és annak topográfiai mutatóit is elkészítette.

Az 1970-es évtized végére Bácskai tudományos érdeklődését a Nagy Lajos muzeológussal közösen elindított kvantitatív várostörténeti vizsgálat kötötte le. Az akkor jelentős újtásnak számító „lyukkártyás” módszertannal végzett gazdaságtörténeti vizsgálódás megerősítette a korábbi évszázadokat felölelő vizsgálatait. Eredményei alapján világossá vált, hogy a mezővárosok és a szabad királyi városok között elsősorban nem a jogállás, hanem a piacörzetek megléte és ebből következően a kereskedelmi funkciók megjelenése és kiteljesedése a meghatározó különbség. Másrészt ezek a kutatások kérdésfeltevéseikkel és módszertanukkal kiemelték a várostörténet-írást a helytörténetírás terrénumából, ehelyett – csatlakozva az angolszász trendekhez – a társadalomtörténet-íráshoz kapcsolták. A magyarországi várostörténet új paradigmába helyezése jelentős pozitív visszhangot keltett az országhatárokon belül és kívül is. A kutatási program eredményeként Bácskainak két szakmai sikert jelentő kötete látott napvilágot. Az Akadémiai Nívódíjjal kitüntetett, Nagy Lajossal közösen jegyzett *Piacörzetek, piacok és városközpontok Magyarországon 1828-ban* című munka, valamint 1988-ban publikált nagyívű összegzése, a *Vársok és városi társadalom Magyarországon a 19. század elején*, amely az Akadémiai Kiadónál jelent meg. Bácskai ez utóbbi könyvének kézírata alapján nyerte el a tudományok doktora fokozatot még 1982-ben, a kötet 1989-ben pedig angol nyelven is megjelent. Bácskainak időközben sikerült otthagynia az egyre nyomasztóbb emberi-szakmai viszonyok miatt terhessé vált BFL-t. 1976-ban a Budapesti Történeti Múzeum tudományos főmunkatársa lett, lendületet adva 19. századi várostörténeti „rejtvényfejtéseinek”. Azonban a Kiscelli Múzeum Fényképtárában való elhelyezkedés sem jelentett számára teljes értékű kutatói munkakört, muzeológusi munkát is végeznie kellett. Bácskai életét ráadásul újabb,

életre szóló tragédia árnyékolta be: férjét, aki 1977-ben aláírta a Charta '77 aláíróit sújtó retorziók elleni tiltakozó levelet, ismét politikai vegzálás érte. Az idegileg összeroppant Tánczos 1979-ben öngyilkos lett. Mindezek fényében annál nagyobb teljesítményként értékelhetjük Bácskai Vera mintegy mellékesen bejárt nagyívű tudományos pályáját, amelynek csúcsteljesítményei éppen ezekben az években születtek.

Bácskai csupán 1979-ben került ismét kutatói státuszba, amikor az ELTE Szlav Filológiai Tanszéke Kelet-Közép Európa Kutatócsoportjának tudományos főmunkatársa lett. A kutatócsoport 1981-ben átkerült a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemre Közép- és Kelet-Európai Kutatási Intézet/Központ néven. A Gazdaságtörténeti Tanszék mellé helyezett intézet pezsgő és támogató szakmai közege végre biztosította az őt megillető feltételeket. A Berend T. Iván, majd Gyimesi Sándor irányítása alatt működő műhelyben a jobbra fiatal vagy partvonalra szorult kutatók – így Bácskai is – saját, önálló vizsgálataiknak szentelheték teljes munkaidejüket. Bácskai érdeklődése az 1980-as évek elejétől két irányban is elkanyarodott a korábbi, társadalmi struktúrákkal foglalkozó szemléletmódtól. Egyrészt a társadalomtörténeti megközelítésű mikrotörténet jelentett új szempontokat és irányt, amelyből számos úttörő jelentőségű tanulmánya mellett kifejlődött a vállalkozók előfutáiról, a pesti nagykereskedőkről szóló könyve. A monográfia egyúttal a Magyarországon addig ismeretlen kollektív biográfiai módszer meghonosításának is tekinthető. Másrészt a polgárság mint társadalmi entitás társadalomtörténete kezdte érdekelni. A Bürgertum-kutatások hozták meg számára a nemzetközi áttörést, amelyben az 1980-as évek derekán egy németországi DAAD-ösztöndíj is segítette.

Szervező és kutatómunkája eredményeként, a Központ kiadásában német nyelven jelent meg az első, a polgárság társadalomtörténetével foglalkozó munka, két kötetben. A kiadvány egyszersmind bizonyítéka volt annak is, hogy az immár komoly szakmai reputációval bíró Bácskai sikerrel igyekezett maga köré gyűjteni jobbra a fiatal nemzedékhez tartozó, társadalomtörténeti orientációjú szakembereket. Ez az attitűdje alapozta meg a társadalomtörténészek Bácskai részvételével, illetve pártfogásával az 1980-as évek derekától megrendezett műhelyvitáin részt vevő fiatal közösség aktivitását. 1989-ben ebből sarjadt ki a Hajnal István Kör; ez a csoportosulás 1990-től már bejegyzett egyesületként (Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület) első elnökének is megválasztotta. Ezzel Bácskai szakmai életének legpezsgőbb időszaka köszöntött be. A HIK vezetőjeként tervbe vette, hogy az ELTE BTK-n induljon társadalomtörténeti program a történészhallgatók számára. Bácskai 1990-ben e program nyomán kapott meghívást a felszámolásra kerülő Politikai Gazdaságtan Tanszék helyén létrejövő Gazdaság és Társadalomtörténeti Tanszék vezetésére.

Az 1991 márciusától élő új munkakör hatalmas terhet rótt Bácskai Vera vállára: a Hajnal István Kör elnöki teendői mellett teljes állású tanszékvezető egyetemi tanárnaként ki kellett dolgoznia a tanszék profilját és feladatait egy új oktatói gárdával, akiknek körébe tartozott Benda Gyula, Halmos Károly és Kövér György. Emellett a tanszék doktori programjának megszervezése és működtetése is az ekkor hatvanas

éveibe lépő társadalomtörténészre hárult. A Bácskai vezette HIK, valamint az egyetemi tanszék és annak doktori programja az 1990-es évekre a hazai gazdaság- és társadalomtörténet-írás, a társadalomtörténészek rangos műhelyeivé, bázisává növelték ki magukat. A komoly – és Bácskai Vera életében előzmény nélküli – szakmai teendők mellett egyre-másra megtalálták egyéb feladatok is, amelyeknek a nagy munkabírást és lelkes professzor igyekezett megfelelni. Az 1990-es évektől több akadémiai és ismeretterjesztő folyóirat (*Századok*, *Ars Historica*, *Rubicon*) szerkesztőbizottsági tagjává választották, és Bak Jánossal együttműködve megindították a sajnos kérészeletűnek bizonyult – 1991 és 1994 között megjelenő – *History and Society in Central-Europe* folyóiratot is. Hozzá legközelebb minden bizonnyal az *Urbs* várostörténeti folyóirat és a *Korall* társadalomtörténeti folyóirat szerkesztőségi tagsága állt, már csak azért is, mert utóbbi kettőt jelentős részben intézeti és tanszéki kollégái, tanítványai alapították és szerkesztik ma is.

Bácskai az 1960-as évek végétől nemcsak nyomon követte a tudományszak nemzetközi történeti diskurzusait, de azok egyértelmű hatást gyakoroltak témaválasztásaira, módszereire és szemléletmódjára egyaránt. Különösen a francia Annales-iskola munkássága és a brit várostörténeti iskola eredményei gyakoroltak rá nagy hatást. Háttérbe szorítottsága, az akadémiai közeg általi mellőzöttsége azonban sokáig nem tette lehetővé, hogy bekapcsolódjon a nemzetközi vérkeringésbe. Kivételszámba ment a számára új szellemi impulzust jelentő, 1968-ban elnyert UNESCO-ösztöndíj, amelyet angliai és belgiumi kapcsolatépítésre és kutatásra használt fel. Hosszú szünet után az 1970-es évek végétől időnként volt lehetősége nyugati várostörténeti konferenciákon is megfordulni. A valódi áttörés egy évtizeddel később következett be, amikor szorosabbra fűzte összeköttetéseit a leicesteri várostörténeti iskola neves képviselőivel, James Dyossal, Penelope Corfielddel, Peter Clarkkal és Anthony Sutcliffe-fel. Az 1990-es évektől az European Association for Urban History vezetőségi tagjává választották, 1994 és 1996 között pedig az egyesület elnöke volt. Bácskai aktív és elismert tagja lett a társaság két évente megrendezésre kerülő konferenciáinak és az akadémiai világ témába vágó, egyéb tanácskozásainak is. Reputációjának köszönhetően az általa vezetett tanszék együttműködést alakított ki külföldi egyetemekkel a Tempus Közalapítvánnyal megszervezett cserekapcsolatok révén. Bácskai tehát a nyugdíjazása előtti évtizedben érte el azt a nemzetközi rangot, amelyet munkássága alapján korábban is megérdemelt volna.

Amikor Bácskai 2000-ben nyugdíjba vonult, az ELTE-től professor emerita megbecsülésben részesült. Mintegy tíz éven át tovább tanított a történelem szakos képzéseken, valamint a gazdaság- és társadalomtörténeti doktori programon. Az MTA várostörténeti munkabizottságának pedig még évekig nemcsak tagja, de elnöke maradt. Nyugdíjas éveiben a szabadidejének jelentős részét a BFL-ben kutatással töltő Bácskai összegző munkák kiadására is vállalkozott. Kubinyi Andrással és Gyáni Gáborral közösen megírta és 2005-ben publikálta fővárostörténeti összegzését, amelyből Bácskai

a török hódoltság alóli felszabadulás és Budapest létrejötte közötti periódus szerzőjeként vette ki a részét, valamint tanulmányai legjavát közreadó gyűjteményes kötete is napvilágot látott. Utolsó éveiben arra is maradt ereje, hogy újabb kutatásba fogjon: könyvet írt a Manno családról, amelyben a görög származású pesti nagykereskedő família múltját faggatta a mikrotörténet-írás módszereivel.

Bácskai Vera súlyos betegség következtében 2018 januárjában hunyt el. A magyarországi társadalomtörténet-írás iskolateremtő egyénisége, a hazai és nemzetközi várostörténet-írás megbecsült alakja volt. Halálával a tudományos közösség sokoldalúan gazdag és jelentős életpályát felmutató, közvetlen, segítőkész személyisége távozott az élők sorából.¹

Bácskai Vera, az ELTE emerita professzora 2004-ben

► Műveiből

Magyar mezővárosok a XV. században. Budapest, 1965; *Piackörzetek, piacok és városközpontok Magyarországon 1828-ban.* Nagy Lajossal. Budapest, 1984; *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa.* I–II. Szerkesztő. Budapest, 1986; *Vársok és városi társadalom Magyarországon a 19. század elején.* Budapest, 1988; *Towns and Urban Society in Early Nineteenth-century Hungary.* Budapest, 1989; *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten.* Budapest, 1989; *Gyula gazdasága és társadalma a XV–XVI. században.* Gyula, 1991; *Városok Magyarországon az iparosodás előtt.* Budapest, 2002; *Budapest története a kezdetektől 1945-ig.* Gyáni Gáborral és Kubinyi Andrással. Budapest, 2000; *Városok és polgárok Magyarországon.* Budapest, 2007; *Hat (hét) nemzedék. A Manno család története.* Budapest, 2015.

► Róla szóló irodalom

Interjú Bácskai Verával. Készítette: Hegedűs B. András, 1985. Veritas Történetkutató Intézet, Oral History Archívum; *Interjú Bácskai Verával.* Készítette: Keller Márkus, 2007. Veritas Történetkutató Intézet, Oral History Archívum; *Interjú Bácskai Verával.* Készítette: Hanák Gábor, 2010. Történeti Interjúk Tára, OSzK; Tóth Árpád: *Interjú Bácskai Verával. Sic Itur as Astra,* 1991/1.; Keszei András: „Én kíváncsi történész vagyok.” *Interjú Bácskai Verával. Korall,* 2000/1.; Bácskai Vera életrajza. In: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Szerk. Bódy Zsombor, Mátyás Mónika és Tóth Árpád. Budapest, 2000;

¹ A szerző ezúton is köszöni Tánczos Éva információit a szöveg elkészítéséhez.

Kozák Péter: Bácskai Vera. *Névpont*, <https://www.nevpont.hu/palyakep/bacsikai-vera-78664>; Hogyan lettem történész? Bácskai Vera. *Korall*, 2005/2.; Tóth Eszter Zsófia: Bácskai Vera. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; Gyáni Gábor: A 80 éves Bácskai Vera köszöntése. In: *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. Budapest, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2011; Wouldn't it be better for me to enroll in the Mathematics Department? Interview with the historian Vera Bácskai. Convened by Judit Pál. *Colloquia*, 2011; Gyáni Gábor: In memoriam Bácskai Vera. *Urbs*, 2017/12.; In memoriam Bácskai Vera. *Korall*, 2018; Katalin Szende–Erika Szívós: Vera Bácskai and Urban History: Life, Work and Impact. *Urban History*, 2022/3.

Szécsényi András történész, PhD

DÓKA KLÁRA

Levéltáros, történész

(Léva, ma Levice, Szlovákia, 1944. február 25. –
Budapest, 2012. november 15.)

A Fővárosi Levéltár, a Vízügyi Levéltár, az Új Magyar Központi Levéltár és a Magyar Országos Levéltár munkatársaként több tudományterületen is maradandót alkotott.

Szülvárosa születésekor Magyarországhoz tartozott, majd a második világháború után Csehszlovákiához került. Amikor közalkalmazott szülei a Beneš-dekrétumok miatt elvesztették az állásukat, 1947-ben átköltöztek Magyarországra. Klárával és az öccsével együtt egy Budapest melletti községben, Csömörön telepedtek le. Édesapja és édesanyja is a MÁV-nál helyezkedett el. Az időközben még két fiúgyermekkel gyarapodott család szerény körülmények között élt. Kihasznlva a vasutasok ingyenes vasúti utazási lehetőségét, gyermekeikkel sokat kirándultak, bejárták az egész országot. Az utazás élete végéig Dóka Klára hobbija maradt. Szerette a természethez közeli életet, szívesen süített-főzött és végzett kerti munkát. Bár saját családot nem alapított, egyedül is másokért élt: sokáig idős szüleit gondozta, majd legidősebb öccse unokáját nevelte tizenhat éven át. Tevékeny és eredményekben gazdag levéltárosi pályája szintén a szolgálat- és a segítőkészség jegyében telt.¹

A középiskolát a XVI. kerületi Corvin Mátyás Gimnáziumban végezte 1958 és 1962 között. Magyar–történelem szakra jelentkezett, de az Eötvös Loránd Tudományegyetemre csak előfelvétellel vették fel. 1963-ban kezdte meg egyetemi tanulmányait. Ekkor még elsősorban az irodalom érdekelte. Harmadévesen Sinkovits István és Szabad György szemináriumainak hatására kötelezte el magát a történelem, illetve a levéltári kutatás mellett. Ekkor, 1965-ben kezdte el kézművesipar-történeti kutatásait. Első, a pesti céhes és céhen kívüli iparosok 1840-es évekbeli konkurenciaharcáról szóló dolgozata lett az alapja későbbi munkáinak. A teljes forrásanyaggal kibővíve ebből ugyanis előbb szakdolgozat (1968), majd egyetemi doktori disszertáció (1969), 1974-ben pedig sikeresen megvédett kandidátusi értekezés készült. A két utóbbi mű nyomtatásban is

¹ *Egy tevékeny életút a szolgálatkészség jegyében – Dóka Klárára emlékezünk* (2012. 11. 27.). <https://archivum.asztrik.hu/?q=node/3996> (Utolsó letöltés: 2022. augusztus 31.)

Dóka Klára első munkahelye Budapest Főváros Levéltára volt

megjelent – 1970-ben, illetve 1979-ben –, megalapozva és megerősítve szakmai elismertségét.

Diplomája megszerzését követően Dóka Klára élete végéig levéltári területen dolgozott. 1968-ban a Fővárosi Levéltárban raktárkezelőként kezdte a pályáját. Rátermettsége és felkészültsége folytán hamar megtalálták a komolyabb feladatok is. 1974-ben megbízták egy új szaklevéltár, az Országos Vízügyi Levéltár megszervezésével és vezetésével.

1981-ben visszatért a Fővárosi Levéltárba, ahol az egyik fő feladata a Magyar Könyvtárosok Egyesülete Levéltári Szekciójának megszervezése és beindítása volt. 1984 májusában az Új Magyar Központi Levéltár Módszertani Osztályának lett osztályvezető-helyettese. Mindenkori munkahelye alapvetően meghatározta aktuális kutatási témáit: erre a forrásanyag közelsége és a rendelkezésére álló idő minél jobb kihasználása ösztönözte.

A Fővárosi Levéltárban vizsgált céh- és ipartörténeti tematika a Vízügyi Levéltárban kibővült: az új szaklevéltár létrehozása során rengeteg olyan archivális anyagot ismert meg és rendszerezett, amelyekre egyrészt igyekezett felhívni a kutatók figyelmét, másrészt amelyeket ő maga is tudományos feldolgozásra érdemesnek ítélt. Így láttak napvilágot intézménytörténeti áttekintései a vízügyi szakigazgatás és a vízmesterképzés múltjáról, valamint a kultúrmérnöki és folyammérnöki hivatalok történetéről. A vízrendezés kapcsán foglalkozott az ártéri gazdálkodás kérdéseivel is. Tanulmányokat szentelt a mérnökök, geodéták szerepének, olyan, nem csak a vízrendezés terén kiemelkedő személyek munkásságának, mint Mikoviny (Mikovini) Sámuel (1698–1750), Vedres István (1765–1830) vagy Herrich Károly (1818–1888). A vízimalmokra vonatkozó források és adatok közlésén túlmenően is kiterjedt a figyelme a víz erejének felhasználására. Számos cikket írt többek között a Rába, a Lajta, a Bodrog, valamint a Sárvíz és a Sió vízszabályozásáról, a Tolna megyét vagy éppen Vas megyét érintő, öntözést biztosító vízi munkálatokról, lecsapolásokról, gátépítésekről.

A kisebb cikkek, résztanulmányok idővel nagyobb összeggésszé, nemegyszer kötetté, olykor egymásra épülő könyvekké bővültek. Ezt mutatják *A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918)*, valamint *A vízügyi szolgálat szervezete és tevékenysége 1919–1985* című művei, illetve a Körös- és Berettyó-vidékre vonatkozó publikációi. Az utóbbi térségről először mintaszerű forráskiadásban közreadta Huszár Mátyás vízrajzi értekezését (1985), majd egy tanulmányban a Körös- és Berettyó-völgy vízszabályozás előtti arculatát rajzolta meg (1995), amelyet egy átfogó monográfia követett a táj vízszabályozások nyomán bekövetkezett 18–19. századi átalakulásáról (1997). Munkájának bevezetésében jelezte, hogy „a gazdálkodás

átalakulásának vizsgálata a 18–19. században a Körös- és Berettyó-völgy mintegy 150 érintett községében [...] már külön tanulmányt, illetve kötetet igényel”. Erre 2006-ban került sor *A Körös- és Berettyó-völgy gazdálkodása az ármentesítés előtt és után* című összegzésével.

Ekkor már hosszabb ideje foglalkozott a 18–19. századi, főként egyházi uradalmak gazdálkodásával. Az ezzel kapcsolatos forrásokkal az Új Magyar Központi Levéltár Módszertani Osztályán levéltári segédletek sorozatait szerkesztve ismerkedett meg. Hazánk egyházi levéltárait végigjárva kitartó szorgalommal készített fondjegyzékeket, egyházlátogatási jegyzőkönyv- és térképkatalógusokat. Már a Vízügyi Levéltárban is komoly tapasztalatokra tett szert a térképek vonatkozásában, majd az Országos Levéltárban részt vett a kamarai térképek feltárásában. Így szívesen és nagy szakértelemmel dolgozta fel az egyházi levéltárak térképanyagát, amelyet tizenhat kötetben adott közre. Ez alapján írta meg 1993-ban *Változó tájak, átalakuló gazdaságok. Az egyházi birtokok a 18–19. századi felmérések tükrében* című akadémiai doktori disszertációját, amelyet 1995-ben sikeresen megvédett. Értekezése 1997-ben jelent meg nyomtatásban. Elkezdte az egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusainak összeállítását is. A tizenhárom kötetes sorozatból hat egyházmegye anyagát készítette el. Az egyházi levéltárak megerősödésével a további kötetek munkálatait fokozatosan a helyi kollégák vették át.

Jóllehet Dóka Klára első nagy kutatási témaköre, a kézművesipar-történet időről időre háttérbe szorult más irányú feladatai miatt, búvópatakként végigkísérte egész pályáját. Sajátos módon még akkor sem távolodott el tőle, amikor már más témák foglalkoztatták. 1971-ben mint fiatal, de már nevet szerzett kutató alapító tagként kapcsolódott be a Veszprémi Akadémiai Bizottság keretében működő, országos hatókörű Kézművesipar-történeti Munkabizottság – pontosabban szólva ennek jogelődjei – munkájába, amelynek hazai és nemzetközi konferenciáin rendszeresen szerepelt. Emberi és kutatói hozzáállását jól jellemzi, hogy bár sohasem törekedett vezető pozícióra, ráadásul ekkor már más irányú kötelezettségei is voltak, ezekben a nehéz időkben kész volt vállalni a Kézművesipar-történeti Munkabizottság vezetésével járó terheket, hogy fennmaradhasson ez az értékapoló és értékteremtő szellemi műhely. Ugyanis az 1990-es évek elején Éri István visszavonulásával megszűnt a Munkabizottság korábbi intézményi háttere. 1996-tól két akadémiai ciklusban Dóka Klára töltötte be a Munkabizottság elnöki tisztét, és döntő szerepe volt abban, hogy ez a szakmai közösség a nehéz körülmények között is tovább működhetett. 2001 tavaszán a grémium új vezetése „A Kézművesipar-történeti Munkabizottság örökös tiszteletbeli tagja” oklevéllel köszönte meg áldozatos munkáját. Még ez év novemberében a Veszprémi Akadémiai Területi Bizottság elnöksége VEAB-emlékplakettal ismerte el érdemeit. A laudációban kiemelték, hogy „vezetése alatt a munkabizottság támogatást nyújtott az MTA kutatóintézeteiben folyó forráskiadási munkához (mint a kézművesipari műhely- és szerszámkataszter, árszabások, limitációk forráskiadása, a céhes anyag térképes feldolgozása), különösen ösztönözve a fiatal kutatók bemutatkozási és publikálási lehetőségeit”.

Az Új Magyar Központi Levéltárban 1996-ban indult meg az állami OKJ-s bizonyítványt adó szakképzés középfokon a levéltári kezelők és irattárosok, illetve felsőfokon a segédlevéltárosok részére. Mivel ezzel foglalkozó két kolléganője még ebben az évben nyugdíjba ment, több-kevesebb segítséggel ez a munka is Dóka Klárára hárult. Voltaképpen egyszemélyes intézményként intézte a kezelői és a segédlevéltárosi tanfolyamok ügyeit – nemcsak 2007. február 28-án bekövetkezett nyugdíjazásáig, hanem még utána is tovább vitte ezt a számára oly kedves feladatot. „Ahogy idősebb lettem, egyre jobban szerettem volna a levéltári munkában szerzett tapasztalataimat a fiatalabb generációnak átadni, ezért szívesen vállalkoztam oktatási feladatokra, bár nem vagyok jó előadó” – vallott erről önkritikusan életinterjújában.² Amikor már súlyos beteg volt, akkor is bejárt a levéltár Hess András téri épületbe, hogy megtartsa az óráit a segédlevéltárosi tanfolyamon.

Nem panaszkodott gyógyíthatatlan betegsége előrehaladtával sem, csak kevesen tudták, hogy halálos kór támadta meg a szervezetét. 2012. november 15-én hunyt el.

Dóka Klára kimagasló pályát futott be levéltárosként: nem a ranglétrán elért posztok, hanem az elvégzett munka mennyisége és minősége alapján. A 400 tételt is meghaladja publikációinak száma, amelyeket munkálkodása bő négy évtizede alatt letett a tudomány, illetve a levéltárügy asztalára. A történészként általa feldolgozott témák alapvetően a 18–19. századi gazdaság- és társadalomtörténetre vonatkozó ismereteinket teszik teljesebbé. Megjelent művei között jelentős számban találunk mások kutatásait elősegítő levéltári segédleteket, illetve élete utolsó időszakában a közép- és felsőfokú levéltári tanfolyamok számára készített tankönyveket.

Dóka Klára 2006-ban az Ember Győző-díj átvétele után

Gécsényi Lajos, a Magyar Országos Levéltár főigazgatója gratulál Dóka Klárának a díjhoz

² https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/doka_klara_eletut (Utolsó letöltés: 2022. augusztus 31.)

A rendszerváltás előtt nem volt tagja a kommunista pártnak, és azt követően sem tartozott semmilyen politikai tömörüléshez. Komolyabb állami kitüntetésben nem részesült, de soha nem is ambicionálta a hivatalos elismerést. Bár mint életútinterjújában elmondta: „Mint mindenki, én is kaptam Szocialista Kultúráért kitüntetést.”³ Ezzel együtt figyelemre méltó, hogy Budapest székesfőváros vezetése 1973-ban Pro Urbe díjban részesítette – ő volt az első, aki annak ellenére megkapta ezt a kitüntetést, hogy nem volt intézményvezető. A szakma azonban mindig is messzemenően méltányolta levéltárosi teljesítményét. 1992-ben elsőként neki ítéltek oda a Pauler Gyula-díjat. A Magyar Egyházi Levéltárosok Egyesülete – amelynek alapításától kezdve rendszeresen részt vett a vándorgyűlésein – 2002-ben Kormos László-díjjal ismerte el az egyházi levéltárakért és levéltárakban végzett fáradhatatlan munkáját. 2003-ban Széchenyi Ferenc-díjat, 2006-ban Ember Győző-díjat kapott – a jelenlévők vastapsa kíséretében. Bár alapvetően zárkózott természetű volt, és nem szívesen beszélt magáról, mégis mindenki számára megközelíthető volt, örömeire szolgált, ha bárkinek bármiben segíthetett. Hatalmas tudása, munkabírása, megbízhatósága mellett jóindulata és segítőkészsége miatt kollégái megbecsülése övezte. Ez nyilvánult meg abban is, hogy halála után a Magyar Levéltárosok Egyesülete (MLE) – amelynek munkájában 1986-os újraalapításától kezdve évtizedeken át tevékenyen részt vállalt – 2013 májusában szakmai díjat nevezett el róla, a magyar levéltárügy csendes, halk szavú, ezzel együtt nagy tekintélyű munkásáról. Az alapító okirat szerint az egyesület ezzel a rangos elismeréssel azokat a levéltári munkatársakat kívánja jutalmazni, akik a levéltárügy területén huzamosabb időn át kimagasló szakmai munkát, elismerést érdemlő tevékenységet végeztek. A Dóka Klára-díj három fokozattal rendelkezik: 1. felsőfokú végzettségű levéltárosok részére; 2. középfokú levéltárosok részére; 3. levéltárakban dolgozó nem levéltárosok (könyvtárosok, restaurátorok, gazdasági feladatot, illetve ügyviteli, üzemfenntartási stb. feladatot ellátó munkatársak) számára. Mindegyik kategóriában évente két-két fő nyerheti el. Az elismerések átadására az MLE éves vándorgyűlésén kerül sor. A díjazottakra javaslatot tehetnek az intézmények vezetői, a levéltárak kollektívái, illetve az egyesület bármely tagja.⁴ A Dóka Klára-díjat első ízben 2013. június 17-én, az MLE esztergomi vándorgyűlésén adták át.

► Műveiből

A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években. Budapest, 1970; *A munkásszervezkedés kezdeti korszaka Magyarországon 1830–1872.* Budapest, 1972; *A pest-budai céhes ipar válsága 1840–1872.* Budapest, 1979; *Szentendre írásos emlékekben.* Szentendre, 1981; *A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918).* Budapest, 1987; *Vízrajzi értekezés. Huszár Mátyás leírása a Körösvidékről.* Gyula, 1985; *Ma-*

³ Uo.

⁴ Dóka Klára-díj. <http://www.archivportal.hu/hu/magyar-leveltarosok-egyesulete/kituntetettjeink/doka-klara-dij> (Utolsó letöltés: 2022. augusztus 31.)

gyarországi egyházi levéltárak térképei. I–XVI. kötet. Budapest, 1989–1992; Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században. Budapest, 1997; A Körös–Berettyó vízrendszer szabályozása a 18–19. században. Egy táj átalakulása. Gyula, 1997; Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa. 2., 3., 4., 5., 6. és 8. kötet. Budapest, 1997–1999; Az érdi parasztság a XVIII–XIX. században. Érd, 2001; A vízügyi szolgálat szervezete és tevékenysége 1919–1985. Budapest, 2001; Az érdi uradalom gazdálkodása az Illésházy család birtoklása idején (1722–1828). Érd, 2002; A Körös- és Berettyó-völgy gazdálkodása az ármentesítés előtt és után. Gyula, 2006.

► Róla szóló irodalom

Palasik Mária: Dóka Klára. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; Demény-Dittel Lajos: *Néhány mondat dr. Dóka Klára történésről, levéltárosról*. Hatvan, 2012; *Dóka Klára tudományos munkássága (1970–2004)*. Összeállította, szerkesztette és a köszöntőt írta: Szulovszky János. Budapest–Veszprém, 2004; Szulovszky János: Dóka Klára munkásságának történeti földrajzi vonatkozásai. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 2016/1.; *Dóka Klára-életút*. Életútinterjú. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/doka_klara_eletut (Utolsó letöltés: 2022. augusztus 31.)

Szulovszky János történész, CSc

H. BALÁZS ÉVA

Történész

[Székelyudvarhely, 1915. december 20. – Budapest, 2006. február 15.]

A 18. század nemzetközileg elismert kutatója, H. Balázs Éva 1915-ben született Székelyudvarhelyen, ahonnan a család 1916-ban, miután Románia hadba lépett és a román sereg betört Erdélybe, menekülni kényszerült Magyarországra az anyai nagyszülőkhöz. Édesapja Balázs Sándor magyar–latin szakos gimnáziumi tanár, színmű- és ifjúsági író, édesanyja Beczássy Judit tanítónő, író. Férje Hunyady Lajos gépészmérnök, fia Hunyady György szociálpszichológus, az MTA rendes tagja, akinek ikergyermekei András és Orsolya.

A Szilágyi Erzsébet Leánygimnáziumban érettségizett, majd 1939-ben szerzett diplomát a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem történelem–latin szakán. A diploma megszerzésének évében jelent meg az ifjú Balázs Éva első, Kolozs megye kialakulásáról szóló kötete, amely doktori disszertációjának rövidített változata volt.¹ A munka annak lenyomata, hogy a 20. század harmincas-negyvenes éveiben, Trianon után és a második világháború pusztításai előtt hogyan lett valaki – akinek író-pedagógus családi háttéréből is adódóan inkább literátus hajlamai voltak, és esszéírónak született – településtörténész. A pályáját középkorkutatóként kezdő történész már egyetemista éveitől a Mályusz Elemér alapította népiségtörténeti iskolához tartozott, mígnem a csoportosulást a második világháború után felszámolták, vezetőjét pedig a tudományos élet szélére szorították. A Kolozs megye középkori településtörténetének tanulmányozásával eltöltött évek a Mályusz-tanítvány Balázs Éva számára életre szóló útravalót jelentettek: a széles körű forrásismeretre épülő mesterségbeli tudást, a latin és német nyelvű kéziratok olvasási és értelmezési készségét ebből az iskolából hozta magával.

Az egyetemi doktorátus megszerzését követően, 1939 és 1941 között a Teleki Pál által alapított Államtudományi Intézetben gyakornokoskodott. A településtörténet

¹ H. Balázs Éva: *Kolozs megye kialakulása*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1939. (Település- és népiségtörténeti tanulmányok, 3.)

azonban továbbra is meghatározó maradt az életében, bár a tárgyalat korszakhatár eltolódott az újkor irányába. Ebben az időszakban, éppen a német hadi és ideológiai előretörés idején keletkezett a Tolna és Baranya megyék török megszállást követő sváb betelepítéssel foglalkozó írása. A 16. századi dézsmajegyzékek és 18. századi adóösszeírások összevetésével azt mutatta ki, hogy a török hódoltság alatt a tárgyalat zónában fennmaradt a magyar lakosság folytonossága, ezek a vármegyék soha nem váltak „tisztá” német területekké.²

A világháborút követően előbb a Tájékoztatási Minisztériumban, majd a miniszterelnökség 1848-as centenáriumi bizottságának történész előadójaként eltöltött mintegy két esztendő után H. Balázs Éva 1949-től az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa lett, 1961-ig. 1949-ben, amikor az intézet különböző tematikákkal munkaközösségeket indított az egyetemi tankönyvek megírása céljából, saját bevallása szerint számára is teljesen váratlanul a II. József korát tárgyaló tananyag megírását osztották rá. Az elkészült első, jelentős mennyiségű helytartótanácsi levéltári anyagot feldolgozó, II. József parasztpolitikáját tárgyaló változat 1954-ben jelent meg nyomtatásban.³ A munka idegen kéz által utólagosan betoldott mondataival, egyes lábjegyzeteivel egyúttal egy korszak sajátos lenyomata is. Amikor 1962-ben megjelent az egyetemi tankönyv, H. Balázs Éva már az Eötvös Loránd Tudományegyetem adjunktusa. A tankönyv Mária Terézia uralkodásának évtizedeit és a jozefinus időszakot tárgyaló fejezeteinek újragondolása és kiteljesítése egyik fő műve, az 1987-ben *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen* címmel kiadott munkája, amely 1989-ben jegyzetapparátussal kiegészítve a tízkötetes *Magyarország története* negyedik kötetében jelent meg. Az utókor által „felvilágosult abszolutizmusként” aposztrofált – nagyjából II. József társuralkodásától 1790-ben bekövetkezett halála, illetve rendszerének a századfordulóig, sőt, bizonyos tekintetben azon is túlnyúlva a reformkorig regisztrálható utórezgése közötti – időszak Magyarországról szóló, folyamatos önreflexió és önkorrekció által hosszú évtizedek alatt kiérlelt, újból és újból bővített szintézis volt ez. Műve jól tükrözi, miként volt lehetséges Marczali Henrik háromkötetes II. József-monográfiája után az 1950-es és ’60-as, majd ’80-as években a magyar történetírás által ideológiai okokból mostohán kezelt 18. századról újat mondania, és önállóan, a Mályusz-iskolában elsajátított sokoldalú forráskezelő gyakorlatában megmutatkozó történeti-filológiai igényességgel vizsgálnia Magyarország történetének azt a periódusát, amely sajátos módon ütköztette az egykori, Szekfű Gyula nevével fémjelzett katolikus, és a Domanovszky Sándor vezette protestáns történészek értékítéletét.

² A munkaanyag sem a háború alatt, sem azt követően nem került publikálásra, egy töredékes változata 2002-ben jelent meg: H. Balázs Éva: A Baranya-háromszög (A visszacsatolás munkaanyaga 1941-ből). In: *„und Thut ein Gnügen Seinem Amt.” Festschrift für Karl Manherz zum 60. Geburtstag*. Szerk. Erb Mária et alii, Budapest, ELTE Germanisztikai Intézet, 2002, 535–538. (Budapester Beiträge zur Germanistik)

³ H. Balázs Éva: A parasztság helyzete és mozgalmai, 1780–1787. *Századok*, 1954/4. 546–568.

A komoly szakmai kihívást jelentő feladatot úgy oldotta meg, hogy kutatásainak fókuszába a Pozsonyban, majd Budán székelő, személyi összetételében nem feltétlenül modern, de szervezetrendszerét, munkamódszereit tekintve európai összehasonlításban is korszerűen működő hatóság, a Helytartótanács addig figyelmen kívül hagyott iratkibocsátásának tanulmányozását állította. A jozefinus időszak társadalomszervezésében, az intézményi struktúrák tekintetében kimutatható innovatív formációkat a korabeli Magyarország bürokratikus életét a kereskedelemről a bűnüldözésig, a városi ügyektől a kultúráig irányító, a Bécsben kiadott rendelkezések gyakorlati végrehajtását a hazai viszonyokra adaptáló és egyúttal kontrolláló, a törvényhatóságokkal rendelvek, levelek, emlékeztetők útján folyamatosan kommunikáló Helytartótanács ún. „politikai” ügyosztályain (például megyei, városi, rendészeti, urbáriális, kommerciális, kenyérinségügyi, szegényügyi) felhalmozódott, és szakszerűen archivált anyagai nyomán mintegy „alulnézetből” rekonstruálta. A Helytartótanács hivatali aktáit azután szembesítette arisztokrata családi levelezésekkel, naplókcal, követjelentésekkel. Az egyre szélesedő forrásbázis azután az 1960-as évektől további bécsi, szlovákiai, krakkói, varsói, párizsi, hágai levéltári állagokkal bővült. A széles körű levéltári kutatómunkával feltárt források a szintézisben a magyar társadalomtörténet addig ismeretlen, új összefüggéseire vezették rá: volt a 18. század utolsó harmadában a magyar elitnek egy számottevő része, amely sem „kuruc”, sem „labanc” nem akart lenni. Noha egy részük Bécsben élt, latinul levelezett, franciául társalgott, magyarul hibásan beszélt, de mindig önálló magyar politikát folytatott, tájékoztatta például a mindenkor bécsi követeket a sajátos magyar helyzetről és igényekről. Az 1848-as követelményeket lényegében már ekkor megfogalmazták, s az érlelődő folyamatban hol Bécs, hol a magyar társadalom volt a kezdeményező. Bécs reformtörekvései az egész birodalom emelkedését és a dinasztia tekintélyének növelését kívánták szolgálni. Ezen érvelés mentén számos további, történelemszemléletünket alapvetően meghatározó következtetésre jutott: a politikai tudatban Magyarország önállósága sohasem szűnt meg. A Habsburg Birodalmon belül mindig is létezett egy virtuálisan önálló Magyarország. Az alispáni levelezések nyomán kimutatta, hogy a vármegyék, amelyeknek középszintű igazgatásában – különösen II. József korában – megfelelő számú, jobbra külföldi egyetemeken tanult, igen nagy arányban protestáns vallású, felkészült szakember működött, nem feltétlenül a konzervativizmus bástyái. A felvilágosult abszolutizmus hazai gyakorlatait szintetizáló munka angol fordítása 1997-ben jelent meg, amelyben saját bevallása szerint: „negyven év kutatása-olvasása-újrágondolása került az olvasó

H. Balázs Éva, az ELTE tanára

elé, inkább személyes, mint összegző jelleggel”.⁴ Az „újrágondolás” hosszú folyamata valójában 2003-ban, a japán fordítás megjelenésével zárult le.⁵

Az utóbb szintézissé formált egyetemi tankönyv munkálataiból nőtt ki H. Balázs Éva másik meghatározó munkája, a 18. század egyik kiemelkedő közgazdász-reform-politikusáról, Berzeviczy Gergelyről írott disszertációja, amelyre 1966-ban megkapta a történettudomány kandidátusa fokozatot, és amely 1967-ben könyv formában is megjelent.⁶ A Berzeviczy személyes sorsának alakulását 1763 és 1795 között tárgyaló, s rajta keresztül a korszak elméleti dilemmáit, politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális gyakorlatait bemutató életrajz szemléletesen tükrözi, hogyan vált H. Balázs Éva számára a biográfiaírás egyszerre a megismerés eszközévé és módszerévé, s nagyobb és kisebb léptékű további biográfiáinak tárgyául választott személyiségek (például Széchényi Ferenc, Hajnóczy József, Karl von Zinzendorf, Wenzel Anton Kaunitz, Georg Christoph Lichtenberg) élettörténetében kimutatható hatásösszefüggések ábrázolása révén hogyan sikerült a magyar és egyetemes történetet organikusan összekapcsolnia. Berzeviczy alakját nem önmagában, zárt mikrokozmoszként vagy mitizált hősként jeleníti meg. Személyisége egyetlen pillanatra sem szakad ki abból a szociokulturális közegből, amelybe beleszületett, amelyben gyermek- ifjú-, majd felnőttkora mindennapjait élte, amely formálta, alakította őt, s amelyre maga is hatással volt. Az életút egyes állomásai és maga a karakter nem egyenes vonalú fejlődéstörténetként bontakozik ki: a biográfia szerzője jelzi a személyiség magánéletben, a közéleti szerepvállalások során bekövetkezett megtorpanásait, visszafordulásait, elszomorító meg hasonlítását, s általában azt az „egyveleget”, amitől ez az Európában utazgató, német földön, Franciaországban, az éppen szabadságharcát folytató Belgiumban és a sok szempontból inspiráló Angliában tapasztalatokat gyűjtő, majd hazatérve aktívan politizáló és alkotó tudós ember egyszerre modernizáló és hagyományőrző, egyszerre „reformátor” és udvarhű. H. Balázs Éva hősét az életvilágok legkülönbözőbb szintjein megnyilvánuló, a szűkebb családi, tágabb rokonsági, baráti, valamint Berzeviczy egyéb csoport- és rétegtörténeteinek szisztematikus analízisét, különböző tartalmú, műfajú és nyilvánosságú forrásszövegek egymásra vetítése, mintegy „dialógusba hozása” révén – utólagos terminológiával élve – a kontextuális, vagy reflektáló biográfia kínálta innovatív formában helyezte el. Az életrajzírás eme formai-műfaji és módszertani újításának elismerése volt, amikor a göttingeni Max-Planck Institut für Geschichte történettudományi sorozatában a kontextuális biográfia minőségét, episztemológiai hátterét, lehetőségeit, esetleges alternatíváit tárgyaló, *Biographie schreiben* címmel

⁴ A kötet angol fordítása: H. Balázs Éva: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism*. Transl. Tim Wilkinson, Budapest, Central European University Press, 1997. Az idézett szövegrészlet az angol fordítás alapjául szolgáló magyar nyelvű bevezetés szövegéből származik, H. Balázs Éva nyomtatásban megjelent munkái kéziratának hagyatéka (az ELTE/BTK Középkor Történeti Tanszék H. Balázs Éva könyvtárát tartalmazó részlegében).

⁵ A *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen* című kötet a japán olvasókhöz szóló új bevezetővel 2003-ban Yokohamában a Seibunska Ltd. gondozásában jelent meg. A bevezető szövegének magyar nyelvű verzióját lásd H. Balázs Éva: *Életek és korok. Válogatott írások*. Szerk. Krász Lilla. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2005, 336–338.

⁶ H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

Munka közben

2003-ban megjelent nemzetközi kötetet a szerzők neki ajánlották.⁷ H. Balázs Éva nagy érdeme, hogy először éppen Berzeviczy biográfiájával hívta fel a figyelmet a szabadkőművesség és a politikum, a kulturális, gazdasági, tudományos élet közötti, az elmélet és a gyakorlat síkján jelentkező, korábban nem kutatott belső összefüggésekre, amelyek meghatározó szerepet játszottak a reformkor, a polgári nemzetté válás előkészítésében.

A hosszú évtizedek alatt, amelyet a Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszéken töltött – mint adjunktus, 1965-től docens, 1987-től egyetemi tanár, majd 1982-től 1986-os nyugdíjba vonulásáig mint tanszékvezető –, igyekezett átadni a forrásalapú kontextusalkotás, a történelmi karakterek finom kidolgozásának munkamódszerét, a szuverén gondolkodás gyakorlatát a mintegy öt generációt számláló népes tanítványi körének. Több mint 100 szakdolgozat, 25 doktori disszertáció született irányításával, amelyek mindegyike személyiségre, vérmérsékletre szabott téma feldolgozása. Mert H. Balázs Éva az oktatói-nevelői munkát mindenek fölé helyezte. Többek között emiatt sem készült el doktori disszertációja, így végül „Kaunitz és Magyarország” témában készített tézises összefoglalóval szerezte meg 1991-ben életművére a történelemtudomány doktora címet. Utolsó szemináriumát 1991-ben tartotta, de halála napjáig instruált, vezetett és otthonában fogadta a különböző korosztályokhoz tartozó tanítványokat. A „H. Balázs Iskolába” a történészekén kívül bejáratosak voltak több más humán diszciplína művelői is: irodalomtörténészek, művészettörténészek,

⁷ Az ajánlás szövege: „Für Eva H. Balázs”. Lásd *Biographie schreiben*, Hrsg. Hans Erich Bödeker, Göttingen, Wallstein, 2003 (Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft, Bd. 18).

klasszika-filológusok, a magyarok mellett mindenféle más nációból származó, német, osztrák, francia, angol, orosz, holland kutatók. Számos külhoni egyetemen, kutatóintézetben (a legfontosabbak Bécs, Párizs, Göttingen, Salzburg, Linz, Krakkó) volt visszatérő előadó, de a nemzetközi tudományos vérkeringésben való intenzív jelenlét számára sohasem öncél volt, mindig szem előtt tartotta tanítványait, az utánpótlás szakmai érdekeit: kiterjedt kapcsolati hálózatának, esetenként diplomáciai bravúrjainak köszönhetően diákjainak több nemzedéke hónapokat kutathatott Belgiumtól Franciaországon át

Spanyolországig, a német és lengyel zónától Angliáig és Itáliáig. Ugyanez a vibráló, lázas aktivitás jellemezte H. Balázs Évát a tudományszervezés területén is. 1970 őszén indultak el a „Mátrafüredi Felvilágosodás Konferenciák”, amelyeknek Köpeczi Béla, Kosáry Domokos és Benda Kálmán mellett aktív szervezője volt, és amelyek a humán tudományok legkülönbözőbb területein működő kutatók nagy nemzetközi eszmecseréivé váltak, jelentősen előmozdítva a magyar és külhoni 18. századi kutatásokat.⁸

Számos hazai és külföldi testületnek volt tagja: az MTA Történettudományi Bizottsága tagja (1980-tól), az MTA Osztrák–Magyar Történész Bizottság tagja (1980-tól), a Francia–Magyar Történész Bizottság alelnöke (1989-től), a Magyar Történelmi Társulat titkára (1949–1966) és az igazgatóválasztmány tagja (1949–1991). A Magyar Történészek Világszövetsége igazgatóválasztmányának tagja. A Magyar XVIII. Század-kutató Társaság vezetőségi tagja, a Portugál Történelmi Akadémia tagja (2001-től). A *Történelmi Szemle* folyóirat alapító szerkesztője (1958–1961), az *Életek és korok* című könyvsorozat összesen 28 megjelent kötetének szerkesztője (1967–1985).

Tudományos munkásságát, magyar és nemzetközi tudományos-közéleti szerepvállalását több magyarországi és nemzetközi kitüntetéssel ismerték el: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem díszdoktora (2005), Akadémiai Díj (1970, 1975, 1990), a Francia Akadémia Pálmarendje (Officier des Palmes Académiques, 1989), Eötvös József-koszorú (1993), a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány Fődíja (1996), Francia Becsületrend Lovagja (Ordre National de la Légion d'Honneur, 1997), Szűcs Jenő-díj (1997), a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány Életműdíja (2004).

⁸ Az összesen nyolc konferencia közül az első hat anyaga nyomtatásban is megjelent: 1. *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et Europe orientale*. Actes du Colloque de Mátrafüred, 3–5 November 1970, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971; 2. *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et Europe orientale*. Actes du Deuxième Colloque de Mátrafüred, 2–5 Octobre 1972, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975; 3. *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et Europe orientale*. Actes du Troisième Colloque de Mátrafüred, 28 Septembre – 2 Octobre 1975, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977; 4. *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et Europe orientale*. Actes du Quatrième Colloque de Mátrafüred, 20–25 Octobre 1978, Journée d'études Voltaire-Rousseau, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981; 5. *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et Europe orientale*. Actes du Cinquième Colloque de Mátrafüred, 24–28 Octobre 1981, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984; 6. *Debut et fin des Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale*. Actes du Sixième Colloque de Mátrafüred, 20–25 Octobre 1984, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. A hetedik Mátrafüredi Konferencia 1992-ben, a nyolcadik 1996-ban került megrendezésre.

► Műveiből

Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795). Budapest, 1967; *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*. Budapest, 1987; A felvilágosult abszolútizmus Habsburg variánsa. A nyolcvanas esztendőök drámája. In: *Magyarország története, 1686–1790*. Főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Budapest, 1989. IV/2. köt. 831–929, 1023–1123; *Hungary and the Habsburgs 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism*. Transl. Tim Wilkinson. Budapest, 1997; Magyar, német francia nyelvű tanulmányainak válogatott, kötetbe rendezett gyűjteményeit lásd: *Életek és korok. Válogatott írások*. Szerk. Krász Lilla. Budapest, 2005; *L'Europe des Lumières – Europa der Aufklärung: Oeuvres choisies de Éva H. Balázs – Ausgewählte Schriften von Éva H. Balázs*. Éd. Tibor Frank–Lilla Krász. Budapest, Corvina, 2015.

► Róla szóló irodalom

Krász Lilla: „Nincs kész történész” – Beszélgetés H. Balázs Éva történész professzorral. *Sic Itur ad Astra*, 1996/1–3; Elő-beszélgetés. H. Balázs Éva és Krász Lilla bemutatják a kötetet. In: *Életek és korok. Válogatott írások*. Szerk. Krász Lilla. Budapest, 2005; Poór János: H. Balázs Éva 1915–2006. *Rubicon*, 2006/2–3; Krász Lilla: H. Balázs Éva (1915–2006). *Századok*, 2006/6; Szilágyi Ágnes Judit: *Érdekes személyiségek, emlékezetes viták a magyar történetírásban, 27 történészportré*. Budapest, 2007; Varsányi Erika: H. Balázs Éva. In: *Nők a magyar tudományban*. Szerk. Balogh Margit–Palasik Mária. Budapest, 2010; Krász Lilla: Biográfia(k) ban elbeszélni. H. Balázs Éva (1915–2006), a felvilágosodás korának kutatója. *Történelmi Szemle*, 2015/4; Krász Lilla: Raconter par la/les Biographie(s). Éva H. Balázs, Historienne de l'époque des Lumières. In: *L'Europe des Lumières – Europa der Aufklärung: Oeuvres choisies de Éva H. Balázs – Ausgewählte Schriften von Éva H. Balázs*. Éd. Tibor Frank–Lilla Krász. Budapest, 2015.

Krász Lilla történész, PhD

H. HARASZTI ÉVA

Éva Haraszti-Taylor

Történész

[Miskolc, 1923. szeptember 28. – Budapest, 2005. október 29.]

Herzka Éva néven¹ egy középosztálybeli kereskedőcsalád negyedik gyermekeként Miskolcon látta meg a napvilágot. Édesapja, Herzka Mihály (Herczka Miksa) vasáruk forgalmazásával foglalkozott; édesanyja, Braunfeld Erzsébet kereskedőcsaládból származott. Mindketten megbecsült tagjai voltak a város társadalmának. Két nővére mellett volt egy bátyja is, aki ötévesen agyhártyagyulladásban meghalt. Haraszti Éva kisgyermekkorának fontos helyszíne volt Miskolc. Középiskolába is itt járt, a nagy múltú Tóth Pál Református Nőnevelő Intézet Leánygimnáziumába, ahol jelesen érettségizett 1941-ben. Ekkor már vonzotta a történelemtudomány, a múlt felfedezésének izgalma. 1943-tól – származása miatt csak vendéghallgatóként – a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen történelmet hallgatott. Tanulmányait komoly elhivatottsággal és lelkesedéssel kezdte meg, de Magyarország német megszállása és a nyilasuralom komoly fordulatot hozott az életében. 1944-ben szeretett szüleit elhurcolták, és soha többé nem látta viszont őket. Ő és nővérei azonban csodával határos módon túléltek ezt a nehéz időszakot. Tanulmányait – amint lehetett – hatalmas buzgalommal folytatta, megtanult angolul, és 1947-ben történelem szakos bölcsészdiplomát szerzett az egyetemen.

Közvetlenül egyetemi tanulmányainak befejezése után az Országos Széchényi Könyvtár Centenárius Bizottságának ösztöndíjasaként Angliába utazott. Ennek az volt az előzménye, hogy Magyarország az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc centenáriumára készült, és mivel az események angol vonatkozásai még felderítetlenek voltak, a frissen végzett ösztöndíjast bízták meg a vonatkozó iratok felkutatásával. Visszaemlékezve a kalandos útra, kollegáinak azt mesélte, hogy amikor útra kelt, mindössze egy írógép volt nála, és 60 font, az is egy termoszba rejtve. Ekkor szeretett bele mélyen és végzetesen Nagy-Britanniába. 1947-től 1949-ig anyagot gyűjtött Henry John Temple – Lord Palmerston – 19. századi brit külügyminiszterről, valamint az

¹ Herzka Éva néven érettségizett. Az egyetemi évkönyvekben 1945 után már Haraszti Éva néven szerepel.

1848/1849-es magyar forradalom és szabadságharc brit visszhangjáról. Kutatómunkáját első könyvében összegezte *Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen* címmel, amelyben Palmerston és az angol kormányzat 1848-as magyar forradalomhoz való viszonyulását taglalta (Budapest, 1951). A művet később ismertető és helyenként kritikusan elemző Incze Miklós elismerően úgy fogalmazott, hogy „Haraszti Éva könyve először rajzol meg magyar nyelven helyes Palmerston-képet”.² Kezdetben Goldfinger Ernő építésznél lakott Londonban, később a Magyar Intézet Manchester Square-en lévő épületében sikerült szobát bérelnie. Sohasem titkolta, hogy nemcsak a szigetszág történelme, hanem annak szabadelvű és toleráns politikai berendezkedése is vonzotta Angliába. Ezekben az években sokan nem tértek haza azok közül, akik Nyugaton tanultak, Haraszti Éva azonban visszatért. Úgy emlékezett vissza erre az életét meghatározó fiataalkori döntésére, hogy bár tisztában volt a Magyar Kommunista Párt radikális programjával, mégis azt remélte, hogy a párt hatalomra kerülése megoldás lehet az ország kaotikus helyzetére.³ 1946-ban maga is belépett a pártba. 1947-ben, amikor kiutazott Angliába, még azt remélte, hogy az ország az MKP politikájával demokratikus keretek között lábalhat ki a háború következményeiből. Hazatérve aztán több csalódás is érte. A Magyar Dolgozók Pártja ellenségkeresésének közepette „burzsoá” származása és nyugati kapcsolatai miatt hamarosan ő maga is személyes támadások keresztüzébe került. Munkáját ellehetetlenítették, nővérei és több kollégája is az Egyesült Államokba emigrált. A kiváló nyelvtudással rendelkező történészt felsőbb utasításra népnevelőnek küldték.⁴ 1953-ban a pártból is kizárták.⁵

1951-től 1979-ig a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében dolgozott. 1964-ig tudományos munkatárs, 1964 és 1979 között tudományos főmunkatárs volt. Közben 1951-ben férjhez ment az Angliában megismert Hudecz Vilmoshoz (1925–1969), az Elektroimpex későbbi vezérigazgatójához. Szakmai publikációiban nem vette fel férje vezetéknevét,⁶ csupán kezdőbetűjét integrálta leánykori nevébe. Két gyermekük született: 1952-ben Ferenc, aki később kémikus lett, valamint 1955-ben István, aki építészmérnök lett. Haraszti Éva igen fiatalon, 1969-ben megözvegyült, és attól kezdve egyedül nevelte gyerekeit.

Elsősorban 19–20. századi brit társadalom- és diplomáciatörténettel foglalkozott. Az angol–magyar kapcsolatokat kutatta, főként Kossuth Lajos Angliában eltöltött éveit és a két világháború közötti angol megbékéltetési politika érdekelte. 1952-től 1954-ig az MTA Tudományos Minősítő Bizottságának aspiránsa volt. Elsőként dolgozta fel a chartista mozgalom történetét. Ebben a témában írta meg kandidátusi értekezését 1963-ban. Szintén ebben a témában jelent meg magyar és angol nyelv-

² Incze Miklós: Haraszti Éva: *Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen*. *Századok*, 1951/3–4. 557.

³ H. Haraszti Éva. *Múlt-kor történelmi magazin*, 2012. április 30. https://mult-kor.hu/20120430_h_haraszti_eva

⁴ Uo.

⁵ 1970-ben vették fel újra – akkor már az MSZMP-be. Akadémiai Levéltár 200. TMB 878/392. kérdőív és 1858/2. H. Haraszti Éva önéletrajza, 1977. augusztus 20.

⁶ Ezt a megoldást számos kortársa alkalmazta: H. Balázs Éva, L. Nagy Zsuzsa stb. Egyébként használta az asszonynevet.

Munka közben

ven is könyve és számos cikke. Nemzetközileg elismert, kritikus elemzéseket készített az 1930-as évek „megbékítési” külpolitikájáról. Az *angol–német flottaegyezmény és a Rajna-vidék remilitarizálása* című, 1977-ben írt doktori értekezése azt vizsgálta, hogyan járult hozzá a brit politika a fasizmus térnyeréséhez és a hitleri Németország kezdeti háborús sikereihez. 1972-től nyelvtudását és kapcsolatépítő tehetségét a Magyar Történelmi Társulat számára is hasznosította külügyi titkárként. 1973-tól pedig a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Világgazdasági Tanszékének előadó tanáraként is tevékenykedett.

Az 1960-as években ismerkedett meg a híres – elméleteivel sokszor nagy port kavarázó – brit történésszel, Alan J. P. Taylорral (1906–1990), aki egy tudósküldöttség tagjaként érkezett Budapestre. A Történettudományi Intézetben a fiatal történésznőt bízták meg, hogy kalauzolja a professzort. Hosszú kollegiális viszony vette kezdetét, amely végül házassággal végződött. 1976-ban egybekeltek, 1978-ban pedig Angliába költöztek, ahol Haraszti Éva – most már Éva Haraszti-Taylor néven – folytatta korábban megkezdett kutatásait. Ezekben az években több művében is foglalkozott a brit–magyar kapcsolatok számos vonatkozásával. Fáradhatatlanul gyűjtötte és feldolgozta az 1945 utáni, a brit levéltárakban fokozatosan kutathatóvá váló, addig publikálatlan külügyi forrásokat, többek között az 1945 utáni helyzettel, az 1956-os forradalommal és a magyar szociáldemokrata mozgalommal kapcsolatban. Többek között feltárta az angol diplomaták 1945 utáni Magyarországról készült jelentéseit. Ezzel a munkával felbecsülhetetlen segítséget nyújtott a magyar történettudománynak; mindenki, aki a 19–20. század külpolitikájával foglalkozik, gyakran idézi az általa közzétett forrásokat.

Kutatásainak eredményeit *Anglia és Magyarország párhuzamos története 1945–1951* című könyvében foglalta össze (Budapest, 2002). Számos szubjektív hangvételű munka is köthető a nevéhez, amelyek révén nemcsak saját életútjába, hanem a kortárs angol történettársadalom kulisszatitkaiba is betekintést nyerhetünk. „Haraszti Éva számára azonban az élet is tudatosan formált alkotás volt, könyveinél is fontosabb alkotás. Kevés ember gondolja úgy végig cselekedetei készítőit és következ-

ményeit, mint ahogyan ő tette szóban és írásban. Kevés ember reflektál az övéhez hasonló elmélyültséggel a körülötte zajló életre. Egyénisége és politikai gondolkodása markánsan rajzolódik ki tudományos és nem tudományos műveiből” – írta róla a barát és történész Pók Attila.⁷

Férje 1990-ben bekövetkezett halála után sokat tartózkodott Budapesten, hiszen itt volt a családja, és szerette a várost. Utolsó éveiben a *Klió* című folyóirat külső munkatársaként is rendszeresen publikált. Jeles történelmi személyiségekről szóló könyvismertetései mellett elgondolkodtató cikkeket közölt a történelem és a média kapcsolatáról, a brit jóléti állam megteremtéséről, illetve az öregedés társadalmi problematikájáról. Haláláig Magyarország nem hivatalos, de annál eredményesebb angliai diplomatájaként mindent megtett a két ország tudományának és kultúrájának kölcsönös megértése és népszerűsítése érdekében. Barátai és tisztelői az *Essays in Honour of Éva Haraszti-Taylor on the Occasion of her 75th Birthday* (Nottingham, 1999) című kötetrel köszöntötték születésnapján. 82 éves korában hunyt el Budapesten.

Idősebb korában

► Műveiből

A chartista mozgalom. Budapest, 1967; *Treatybreakers or “Realpolitiker”? The Anglo–German Naval Agreement.* Boppard am Rhein, 1974; *A szerződések. Az angol–német flottaegyezmény, 1935. június.* Budapest, 1972; *Békéltetők. A brit külpolitika az 1930-as években.* Budapest, 1981; *The Invaders: Hitler Occupies the Rhineland.* Budapest, 1983; *Horthy Miklós a dokumentumok tükrében.* Budapest, 1993; *Kossuth: Hungarian Patriot in Britain. A Book to Commemorate the Centenary of his Death. 1894–1994.* London–Budapest, 1994; *The Hungarian Revolution of 1956.* Nottingham, 1995; *Britain and the Hungarian Social Democrats. 1945–1956.* Nottingham, 1996; *Scribble, scribble, scribble... Historical Essays, Documents, Reviews and Personal Reflections on Britain and Hungary.* London, 2001; *Anglia és Magyarország párhuzamos története. 1945–1951.* Budapest, 2002; *Angol furcsaságok és szeretnivalóságok.* Budapest, 2002; *Kossuth angliai éveiről.* Budapest, 2002; *Angol–magyar napló. 2000–2003.* Debrecen, 2004; *“Dear Joe”. Sir Alvary Frederick Gascoigne, G. B. E. (1893–1970). A British Diplomat in Hungary after the Second World War.* Nottingham, 2005; *Brit diplomaták jelentései Magyarországról 1953–1954-ben. Századok,* 2007/1.

⁷ Pók Attila: Búcsú Haraszti Évától. *Párhuzamos történet.* *Magyar Nemzet*, 2005. december 10.

► Róla szóló irodalom

Incze Miklós: Haraszti Éva: Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen. *Századok*, 1951/3–4.; Iván Géza: Haraszti Éva: A chartista mozgalom. *Századok*, 1969/4.; Arday Lajos: Haraszti Éva: Szerződésszegők. *Századok*, 1975/2.; Pók Attila (szerk.): *The Fabric of Modern Europe. Studies in Social and Diplomatic History. Essays in Honour of Éva Haraszti-Taylor on the Occasion of Her 75th Birthday*. Műveinek bibliográfiájával. Nottingham, 1999; Hovanyecz László: Az öregkor dicsérete. Arcok – Haraszti Éva. *Népszabadság*, 2005. február 26.; Pók Attila: Búcsú Haraszti Évától. Párhuzamos történet. *Magyar Nemzet*, 2005. december 10.; In memoriam Haraszti Éva. *Klió*, 2006/1.; Zalai Katalin: Haraszti Éva. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; H. Haraszti Éva. *Múlt-kor történelmi magazin*, 2012. április 30. https://mult-kor.hu/20120430_h_haraszti_eva (Utolsó letöltés: 2023. január 10.)

Nickel Réka történész, PhD

L. NAGY ZSUZSA

Történész

[Budapest, 1930. október 3. – Budapest, 2010. október 24.]

L. Nagy Zsuzsa ahhoz a generációhoz tartozik, amelynek tagjai az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején születtek, és felnőtté válásuk kezdete egybeesett a második világháború emberpróbáló éveivel. 1945 után rájuk is komoly feladatok hárultak az ország újjáépítésében, a kisebb-nagyobb közösségért való cselekvés így mindennapi tapasztalatukká vált. Az 1950-es évek első felében a Rákosi-diktatúra szigorú szabályok közé szorította az életüket, azután 1956-ban megélték, milyen az, amikor egy forradalom elsöpri a diktatúra intézményeit. Felnőtt életük első időszaka, tehát a hivatásválasztás, a munkába állás és a párválasztás egy olyan évtizedre esett, amelynek minden éve bekerült a történelemkönyvekbe.

1930. október 3-án született egy budapesti, IX. kerületi kispolgári családban. Édesapja, Nagy Kálmán az első világháborús kötelező katonai szolgálat után a honvédségnél volt fegyvermester, majd tényleges katona lett altiszti rangban. A második világháború alatt tűzér műszaki tiszti tanfolyamot végzett, és alhadnagyi rangot kapott. A fronton nem járt. 1945 után a hadseregben maradt, és 1953-ban bekövetkezett halálakor alezredes volt. Édesanyja neve: Pápai Gizella. Ahogy a kispolgári családokban szokás volt, ő a háztartást vezette. Szintén jellemző erre a rétegre, hogy gyerekeik iskoláztatására kiemelt figyelmet fordítottak. Nagy Kálmánék a háború utáni években mindkét lányukat gimnáziumban taníttatták. Nagy Zsuzsa tandíjkedvezménnyel végezte el a Veres Pálné Gimnáziumot, ahol 1949-ben érettségizett. Húga az érettségi után a hadseregben lett híradós, L. Nagy Zsuzsa pedig a MÁV Központi Hivatalában kezdett el dolgozni gépirónóként. Munka mellett, esti hallgatóként 1950-ben iratkozott be az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarára. Tudásvágyát mutatta, hogy néhány évvel a történelem után kiegészítő szakon a magyar nyelv és irodalom szakot is elvégezte.

Az 1950-es esztendő az egyetemi tanulmányok megkezdése mellett más változásokat is hozott az életébe. Ekkor kötött házasságot Lévai Jánossal, az év végén pedig munkahelyet váltott. Az MTA Történettudományi Intézetében eleinte gépirónóként, majd a Magyar Történelmi Társulat adminisztrátoraként dolgozott. A történelem

szakos diploma 1953-as megszerzését követően került az Intézet kutatói állományába, és két év múlva már megjelent első tudományos közleménye a *Századokban*. A tanulmányban a Tanácsköztársaság időszakának dunántúli eseményeivel foglalkozott. A téma iránti érdeklődését és szorgalmát jól mutatja, hogy 1961-ben 200 oldalas monográfiát publikált.

A következő években is megmaradt az első világháború utáni időszaknál, ugyanakkor érdeklődése egyre inkább a külpolitikai kérdések felé fordult. Ebben egyrészt szerepet játszott, hogy 1960-tól rendszeresen elutazhatott külföldi tanulmányutakra, másrészt angol, német és olasz nyelvtudása révén eredetiben tudta olvasni a forrásokat. Aspiránsi témáját így határozta meg: az 1918/1919-es magyarországi forradalmak és az antanthatalmak politikája. Az akkori tudományos minősítési rendszerben egy központi szerv, a Tudományos Minősítő Bizottság (TMB) kezében volt a jog, hogy engedélyezze egy adott témában a doktori kutatást, és kijelölje a témavezetőt. Az aspirantúrának négy típusa volt; ezek közül L. Nagy Zsuzsa, aki ekkor már két éve tudományos munkatárs volt az Intézetben, önálló aspirantúrára jelentkezett. A felvételi bizottság addigi tudományos munkássága alapján támogatta pályázatát, tehát témavezető nélkül kezdhette meg a kandidátusi disszertáció elkészítését. Azt vállalta, hogy két év alatt, 1964-re elkészül vele. Kivételes munkabírását bizonyítja, hogy időre teljesítette a felvételin tett vállalást, holott a disszertáció elkészítése mellett még három vizsga is várt rá. Az 1963 tavaszán abszolvált filozófia és orosz nyelvvizsga után 1963. december 9-én következett a szakmai vizsga magyar és egyetemes legújabbkori történetből. Berend T. Iván volt az elnök; a bizottságnak tagja volt még Diószegi István, valamint Erényi Tibor. A TMB-nek küldött értékelés így szólt: „A vizsgán bebizonyította, hogy nemcsak tájékozott, de gondolkodó, elemző típus.”¹

Berend T. Iván elnökölt a nyilvános védésen is, amelyre 1964. szeptember 10-én került sor. Mindkét opponens – Galántai József és Hajdu Tibor – pozitívan értékelte a benyújtott értekezést, méltatták, hogy a jelölt milyen nagy mennyiségű angol és francia nyelvű forrást dolgozott fel. A bizottság egyhangúlag megszavazta a kandidátusi fokozat odaítélését. Az indoklásból következzen egy részlet: „L. Nagy Zsuzsa kandidátusi disszertációja gazdag hazai és külföldi forrásanyagra támaszkodó alapos, elmélyült munka. A disszertáció a forrásokat kritikusan használja fel, polemizálva a feldolgozott irodalommal is. A céljául kitűzött feladatát jól oldja meg. A magyar és nemzetközi irodalomban elsőként dolgozza fel monografikusan a békekonferencia magyarországi forradalmakkal szembeni politikáját. Tudományosan törekszik az eseményeknek a maguk bonyolultságában és ellentmondásosságában való feltárására.”² A Bizottság által kiemelt erények L. Nagy Zsuzsa kutatói hitvallásának állandó elemei maradtak.

A történészek között harmincnégy évesen kandidátusi fokozatot szerezni igen komoly szakmai teljesítménynek számított. Könyv formájában egy évvel később je-

¹ Akadémiai Levéltár 200. TMB L. Nagy Zsuzsa tört. tud. kand. (1964) 754/936. Jegyzőkönyv a kandidátusi vizsgáról.

² Akadémiai Levéltár 200. TMB L. Nagy Zsuzsa tört. tud. kand. (1964) 754/936. Jegyzőkönyv L. Nagy Zsuzsa kandidátusi értekezésének megvédéséről.

lent meg a kézirat, ugyanakkor volt egy fejezet, amely nem került be a könyvbe. Jól mutatja a téma ekkori érzékenységet, hogy a magyar határok kialakításával foglalkozó fejezet külön tanulmányként majd csak másfél évtizeddel később, 1978-ban jelent meg. A Trianonnal foglalkozó kutatók manapság is nagy elismeréssel említik, hogy L. Nagy Zsuzsa volt az első, aki szakszerűen és messzemenő tárgyilagossággal tárta fel ezt a drámai időszakot.

A kandidátusi fokozat megszerzése utáni években tovább fejlesztette nyelvtudását. 1967 és 1969 között két felsőfokú nyelvvizsgát tett: angolból és olaszból. Ezt kiegészítette egy francia középfokú vizsgával is. Beszért még németül, és olvasott oroszul. A külföldi kutatóutak, konferenciaszerepelések természetes következményeként egyre több írása jelent meg külföldön. Publikációs listájában angol, francia, orosz, olasz, sőt még japán nyelvű cikkekkel, könyvfejezetekkel is találkozhatunk.

Ezekben az években a fiatal kandidátus egyre több szakmai közéleti feladatra is felkérést kapott. 1966 és 1972 között a Magyar Történelmi Társulat titkárságának, továbbá a TIT Budapesti, illetve Országos Történetész Választmányának (majd vezetőségének) több cikluson át volt a tagja. Az Intézetben belül is bővült a feladatköre: 1969 és 1971 között tudományos titkár, emellett számos hazai és nemzetközi akadémiai bizottságban is tevékenykedett.

Mindeközben már új témán dolgozott. Ismét egy addig elhanyagolt kérdéskört választott. A hazai liberális politikai mozgalmak, szervezetek és ideológiák története olyan nagy és sokrétű témakörnek bizonyult, hogy a következő másfél évtizedben lekötötte L. Nagy Zsuzsa kutatói energiáinak döntő részét. Először Budapest volt a kutatási terepe, majd országossá bővítette vizsgálódási körét. Az elkövetkező másfél évtized során három monográfiában foglalta össze kutatási eredményeit. Az első munka 1972-ben jelent meg: ebben a budapesti liberális ellenzék 1919–1944 közötti történetét írta meg.

A második monográfia országos fókuszú volt, és ennek a kéziratát nyújtotta be akadémiai doktori értekezésésként. Habár az 1970-es évek közepére a teljes két világháború közötti időszakra vonatkozóan elvégezte az anyaggyűjtést, a nagydoktori disszertációban „csak” az 1921 és 1931 közötti években tárgyalta a liberális polgári pártok történetét. Az opponensek – Erényi Tibor, Pamlényi Ervin és Pölöskei Ferenc – elegendőnek tartották ennek az egy évtizednek az elemzését, részben a feltárt óriási forrásanyag, részben a sokrétű elemzés miatt.³ A nyilvános védésre 1977. január 10-én került sor. Az elnök ezúttal is Berend T. Iván volt. A bizottság egyhangúlag támogatta a tudományok doktora fokozat odaítélését. Az 1931 és 1945 közötti időszak feldolgozására L. Nagy Zsuzsa később tért vissza: 1986-ban jelent meg az erről szóló önálló monográfia, így téve teljessé az 1960-as évek végén megkezdett munkát.

A liberalizmus történetét kutatva bukkant rá egy olyan témára, amely a szűkebb szakmai körön túl országosan is ismertté tette. A szabadkőművesség 20. századi tör-

³ Akadémiai Levéltár 200. TMB L. Nagy Zsuzsa tört. tud. doktor (1977) 1179/1. Opponensi vélemények.

Hetvenötödik születésnapján

ténetéről szóló könyve 1977-ben jelent meg. Ebben visszanyúlt a mozgalom 18. századi hőskorára, és a magyar esetet nemzetközi háttérbe ágyazva elemezte. A téma iránt mutatkozó érdeklődés hatására egy évtizeddel később írt egy rövidebb könyvet is, *Szabadkőművesek* címmel. Mindkét kötet besorolható a tudományos népszerűsítő műfajba, amelyet L. Nagy Zsuzsa egész pályája során igen fontosnak tartott, és magas szinten művelt.

L. Nagy Zsuzsa publikációs listáját áttekintve feltűnik, hogy mennyiféle műfajban publikált. A szakmonográfiák, tanulmányok mellett készített kronológiát, szintézist, és rendszeresen írt recenziókat a külföldön megjelent friss szakirodalomról. Kézíróként a *Magyarország történetén* belül a Horthy-korról szóló nyolcadik kö-

tet számos politikatörténeti fejezetét L. Nagy Zsuzsa írta. Az Intézet egyéb kollektív munkáiban is aktívan részt vett. Az Intézet tudományos folyóiratának, a *Történelmi Szemlének* 1978-tól rovatvezetője, 1986-tól 1989-ig pedig főszerkesztő-helyettese volt.

Sokrétű tevékenysége 1987-től kiegészült egy újabb területtel. Elfogadva a Debrecenből, az akkori Kossuth Lajos Tudományegyetemről érkező felkérést, tanítani kezdett az Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéken. Előbb helyettes, majd kinevezett professzor lett Ránki György helyén. Később átvette a tanszék vezetését is.

Ahogy a rendszerváltás hatására megkezdődött a 20. század politikatörténetének újragondolása, felerősödött az igény, hogy a jövőendő történelemtanárok új szemléletű tananyagból tanulhassanak. A debreceni egyetemisták már 1991-ben kezükbe vehették az L. Nagy Zsuzsa által írt tankönyvet. Hogy ez ilyen gyorsan elkészülhetett, azt bizonyítja: a szerzőnek nem volt szüksége arra, hogy újragondolja, „kozmetikázza” addigi eredményeit. Ez az egyetemi jegyzet azóta több kiadást is megért. Egykori évfolyamtársaimmal a mai napig emlegetjük, milyen üdítő élmény volt a logikusan felépített, tiszta gondolatvezetésű, „hallgatóbarát” tankönyvből tanulni annak idején.

L. Nagy Zsuzsa további kezdeményezései közül kiemelendő, hogy munkatársai bevonásával 1992-től megújította a korábbi intézeti *Actát*, és *Történeti Tanulmányok* néven új struktúrájú, rendszeresen megjelenő folyóirata lett a Történeti Intézetnek. Arra is sok energiát fordított, hogy a debreceni történészek eredményei eljussanak a történettudomány nemzetközi áramába.

Debreceni éveit alatti a magas színvonalú oktatói és oktatásszervezői munka mellett kutatómunkáját is folytatta: a politikai liberalizmus társadalmi háttérének, a kispolgárságnak a vizsgálatával kezdett el foglalkozni. Az addig elhanyagolt téma feltárása érdekében egy mini-kutatócsoportot is megszervezett. A kutatási eredményeiket tartalmazó, L. Nagy Zsuzsa által szerkesztett kötet 1994-ben jelent meg. A témakörhöz

kapcsolódó írásait debreceni kollégái rendezték kötetbe 1997-ben.

Mindezzel párhuzamosan L. Nagy Zsuzsa kiemelt figyelmet fordított az új doktori képzés szervezeti és tartalmi elemeinek kialakítására. A rendszerváltást követően átalakult a tudományos minősítés rendszere: az addigi centralizált struktúra megszűnésével visszakerült az egyetemekhez a doktori képzés joga. 1993-ban L. Nagy Zsuzsa volt a debreceni Történelem Doktori Program egyik megszervezője. 1995-től nyugdíjba vonulásáig ő vezette a programot, egyidejűleg témavezetőként is aktív volt.

Tanítványainak köre azonban jóval szélesebb tényleges doktoranduszainál. L. Nagy Zsuzsa minden más feladatával egyenrangúnak tekintette a fiatal történészek támogatását. Sokunk útját egyengette olyan ajánlólevéllel, amely rangos hazai vagy külföldi ösztöndíjhoz, publikációs lehetőséghez segített bennünket. Önzetlenül megosztotta tudását, tapasztalatait, kapcsolati tőkéjét. Nem telt el sok idő, és a Debreceni Egyetemen fogalommal vált „Zsuzsa néni”.

L. Nagy Zsuzsa nyolcvanévesen

L. Nagy Zsuzsát köszöntik 80. születésnapja alkalmából a Debreceni Egyetemen 2010. október 2-án. Balra ifj. Barta János történész, az MTA doktora, jobbra Orosz István történész, az MTA rendes tagja.

Egyetemi tanári, programvezetői minőségében is azok az elvek vezérelték, amelyek tudósként és tudományszervezőként. Csak a szaktudást, a színvonalat, az újra való készséget és törekvést ismerte el mércének. Vallotta, hogy a magyar történelem megértéséhez elengedhetetlen a nemzetközi folyamatok ismerete. Megbecsültségét jelzi, hogy Ránki György-díjban, Akadémiai Díjban és Ipolyi Arnold-díjban részesült. A Royal Historical Society (London) külső tagja volt, és munkásságáért megkapta az „Omaggio a Fiume” (Società di Studi Fiumani, Róma) érmét.

1998-ban újabb szakasz kezdődött L. Nagy Zsuzsa pályafutásában. 1997. december 29-én nyugdíjba vonult, ugyanakkor professor emeritaként ezt követően is számíthatnak rá Debrecenben. A doktori műhelyvitákhoz, nyilvános védésekhez, habilitációkhoz kapcsolódó megbízások csak töredékét tették ki addigi feladatainak, így a felszabaduló időben ismét többet foglalkozhatott saját kutatásaival. Visszakanyarodott a hazai liberalizmus történetéhez. A híres fővárosi politikus, Rassay Károly életpályájáról írt könyve 2006-ban jelent meg.

L. Nagy Zsuzsa 2010-ben töltötte be 80. életévét. Debreceni kollégái és tanítványai – ugyanúgy, mint 70. születésnapja alkalmából – ekkor is tanulmánykötettel készültek, amelyet egy ünnepi vacsora keretében adtak át neki Debrecenben. Néhány héttel később hunyt el.

► Műveiből

Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon, 1919. Budapest, 1961; *A párizsi békekonferencia és Magyarország. 1918–1919.* Budapest, 1965; *A budapesti liberális ellenzék 1919–1944.* Budapest, 1972; *Szabadkőművesség a XX. században.* Budapest, 1977; *Bethlen liberális ellenzéke. A liberális polgári pártok. 1919–1931.* Budapest, 1980; *Liberális pártmozgalmak 1931–1945.* Budapest, 1986; *Szabadkőművesek.* Budapest, 1988; *Két háború között. Magyarország krónikája.* Budapest, 1992; *Magyarország története. 1918–1945.* Egyetemi jegyzet. Debrecen, 1991; *Várospolitikai és városatyák Budapesten 1920–1944.* KLTE Történelmi Tanulmányok. Debrecen, 1992; *A haszonból élő kispolgár. Kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon.* Budapest, 1997; *Egy politikus polgár portréja – Rassay Károly.* Budapest, 2006.

► Róla szóló irodalom

Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Szerk. Angi János és Barta János. Debrecen, 2000; *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára.* Szerk. Kovács Zoltán és Püske Levente. Debrecen, 2010; Palasik Mária: L. Nagy Zsuzsa. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010; Pók Attila: L. Nagy Zsuzsa (1930–2010). *Történelmi Szemle*, 2011/1.; Gyáni Gábor: L. Nagy Zsuzsa (1930–2010). *Századok*, 2011/2.

Varga Zsuzsanna történész, az MTA doktora

LEDERER EMMA

Történész

[Budapest, 1897. június 30. – Budapest, 1977. október 14.]

Középkorásként kezdeményezte az egyetemi levéltárosképzés és a historiográfia oktatásának bevezetését. Tudományos munkássága során számos kérdésben fontos új eredményekre, megállapításokra jutott. Legértékesebb művei a régi magyar űrmértékek, a hazai „iparostársadalom” eredete és kialakulása, továbbá a középkori pénzüzetek témakörében íródtak.

Értelmiségi családban született; édesanyja Lazarsfeld Irma tanítónő, édesapja Lederer Ignác ügyvéd volt. A szülein kívül nem voltak rokonai, tágabb családja gyakorlatilag elpusztult 1944-ben. Vőlegénye sem tért vissza a munkaszolgálatból. Fogadott családja azonban volt. A holokauszt túlélő történész, Karsai Elek anyjának tekintette. Karsainak otthont nyújtott a lakásában, majd annak ifjú feleségét, Widmar Luciát is menyének,¹ később gyerekeiket, Lászlót és Györgyöt unokáinak tekintette, a fiúk pedig „Maminak” szólították őt.²

Családja már gyermekkorában elszegényedett, így a régebben jómódú familia szerepny körülmények között élt. Emmát nem volt módjuk taníttatni,³ ezért az elemi iskola négy osztálya után tanulmányait 1906 szeptemberétől a Budapesti VI. kerületi Lovag utcai Községi Polgári Leányiskolában folytatta. Az iskola 1909/1910. tanévének évkönyvében olvashatjuk, hogy „a táncanfolyam bevételéből megmaradt 20 koronát Lederer Emma IV. b) oszt. tanuló” kapta segélyként.⁴ A négy polgári után ugyanitt elvégezte az egyéves kereskedelmi tanfolyamot, amely éppen akkor, amikor ő vég-

¹ „Nekem Szalai az eszményképem volt...” Widmar Luciával beszélget Tóth Pál Péter. *Mozgó Világ*, 1982/2. 70., 75.

² „Öcsémrel már általános iskolás korunktól, azután a gimnázium és az egyetem alatt hetente ebédeltünk nála. A kedd volt az én napom, az öcsémé a szerda. Szombaton mind a ketten nála ebédeltünk.” Karsai László szíves közlése, 2023. február 22. Lásd még: „Ezt én rendkívül veszélyesnek tartom”. Beszélgetés Karsai László professzorral. Szunyogh Szabolcs. *Köznevelés*, 2004. március 26.

³ Akadémiai Levéltár 200. TMB 5314. Önéletrajz, 1962. szeptember 15.

⁴ *Budapest Székesfővárosi VI. kerületi Lovag utcai Községi Polgári Leányiskola és a vele kapcsolatos továbbképző (gyakorlati iródai) tanfolyam negyedik értesítője az 1909–1910. iskolai évről*. Budapest Székesfőváros Házinyomdája, Budapest, 1910, 9–10. és 36.

Lederer Emma egyetemi indexe

zett, újonnan induló tanulási lehetőség volt a lányok számára. Az iskola igazgatója így számolt be erről: „A tekintetes székesfővárosi tanács ugyanis polgári leányiskolánk fölé továbbképző (gyakorlati irodai) tanfolyamot állított. E tanfolyamnak az a célja, hogy azok a leánynövendékek, kik kereskedelmi, műszaki, ügyvédi vagy egyéb irodában óhajtanak kenyérkereset céljából alkalmaztatni, e tanfolyamon gyakorlati úton elsajátítsák azokat az ismereteket és készségeket, amelyekre ott szükségük van.”⁵ Lederer Emma ezután azonnal munkába is állt: gyors- és gépirónőként kereste a kenyerét a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban. 1914 és 1917 között – munka mellett – a budapesti VI. kerületi

Magyar Királyi Állami Felső Leányiskola és Leánygimnáziumban magánúton elvégezte a középiskolát, az 5–6. osztályt összevonva, egy tanévben.⁶ Az érettségi vizsgát 1917 szeptemberében tette le a Budapesti VI. kerületi Magyar Királyi Főgimnáziumban jó eredménnyel.⁷ Érettségivel a kezében 1917-ben felvételt nyert a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának történelem–latin szakára.

Egyetemi tanulmányai alatt olyan professzorok tanították, mint Fejérfpataky László, a magyar történeti segédtudományok európai színvonalú művelője, vagy Marczali Henrik, akitől az Árpádok koráról hallgatott előadást. Életre szóló hatást azonban Domanovszky Sándor (1877–1955) professzor gyakorolt rá, akitől már az első egyetemi félévben „A társadalom fejlődése Magyarországon” című előadás-sorozatot hallgatta.⁸ Magát élete végéig Domanovszky-tanítványnak tartotta, és Domanovszky is többször az egyik legkiválóbb tanítványaként nyilatkozott róla.⁹ Bölcsészdoktori oklevelét *summa cum laude* minősítéssel 1922-ben szerezte. A régi magyar űrmértékekről írta doktori disszertációját, amely a védést követő évben meg is jelent a *Századok* folyóiratban.¹⁰ 1945-ben egyetemi magántanári képesítést szerzett a Pázmány Péter Tudományegyetemen. 1952-ben pedig addigi tudományos munkásságáért a Magyar Tudományos Akadémia a történelemtudományok doktora fokozatot adományozta számára.

Hiába volt tehetséges, a húszas évek munkaerőpiacán pályája nagyon nehezen indult. Mentora, Domanovszky professzor sikertelenül próbálta latba vetni a befolyását mintegy húsz éven keresztül. „Bármilyen jeles fiatal ember elhelyezése igen nagy

⁵ Uo. 8.

⁶ Az iskolát 1921-ben Mária Teréziáról nevezték el.

⁷ *Az iskola értesítője az 1917/18. tanévről.* Budapest, 1918, 3.

⁸ Lederer Emma leckekönyve, Karsai László tulajdonában.

⁹ Kövér György: *Patrónus és tanítványa gárda: a Domanovszky-iskola.* MTA, Budapest, 2018, 18.

¹⁰ Lederer Emma: Régi magyar űrmértékek. I–II. *Századok*, 1923/1–6. 123–157.; 1923/7–10. 305–326.

nehézségekbe ütközik, és majdnem reménytelennek látszik. [...] Körül fogok nézni, hogy lehet-e valamit tenni” – válaszolta Domanovszky megkeresésére a kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező Kornfeld Móric, a Magyar Nemzeti Bank és a Gyáriparosok Országos Szövetsége vezetőségének tagja 1928. január 17-i levelében.¹¹ Dolányi Kovács Alajos, a KSH elnöke még egyértelműbben fogalmazott 1929. szeptember 11-én Domanovszkyhoz írt levelében: „Nőket statisztikai munkálatokra most már egyáltalán nem veszünk fel. [...] De még ha üresedésre lenne is kilátás, nem vehetnénk fel zsidó nőt, míg a legkitűnőbb bizonyítványokkal és nyelvtudással rendelkező keresztény magyar fiúk egész sorát kell elküldennem.”¹² Domanovszky hiába fordult még az egymást követő vallás- és közoktatásügyi miniszterekhez, Klebelsberg Kunóhoz és Hóman Bálinthoz is, egyik sem segítette patronáltját álláshoz.¹³ Lederer Emma többször elmesélte a családban, hogy amikor ajánlással a kezében felkereste Hóman Bálintot, a miniszter azt mondta neki, hogy „mivel zsidó, nem segít. Viszont adott neki egy tanácsot: csinos, fiatal nő, minek neki a történelemszék, menjen férjhez.”¹⁴ Lederer számára egyértelműen dupla terhet jelentett, hogy nő volt, és zsidó. Így ebben a két évtizedben magánórákból tartotta el magát és a szüleit, mert vesebeteg édesapja nem tudott gondoskodni a családról.

Közben kitartó szorgalommal folytatta kutatásait és az írást. Az 1930/1931-es tanévben Domanovszky professzor segítségével sikerült ösztöndíjat szereznie a bécsi Collegium Hungaricumba, illetve az előző tanévben úgynevezett belső ösztöndíjjal kutatott az egyetemen. Jó előadó hírében állt. Az *Esti Kurír* 1935. december 25-i száma például így írt róla: „Érdekes és teljesen újszerű előadást tartott a rádióban dr. Lederer Emma, a kiváló fiatal történettudósnő 'Nemzetközi vásár a középkorban' címen. A nagyközönség számára alig hozzáférhető témáról, a középkor pénzügyéről és gazdasági viszonyairól párbeszéd formájában valósággal drámai feszültségű képet produkált. A népszerű forma és az előadás szerencsés hangja azonban egyáltalán nem esett a tudományos színvonal rovására, s akik az előadást végighallgatták, a kivételes szórakozás mellett tudásban is jelentékenyen gazdagodtak. Dr. Lederer Emma előadása formában és tartalomban egyáltalán mintaképül szolgálhat a rádió ismeretterjesztő előadásai számára.”

Lederer 1944-ben a zsidótörvények alóli mentesítése érdekében – tudományos munkásságára hivatkozva – beadvánnyal fordult a Lakatos-kormány vallás- és közoktatási miniszteréhez, Rakovszky Ivánhoz, aki 1944. szeptember 15-i rendelkezésében Deér Józseftől, a Magyar Történettudományi Intézet igazgatójától kért véleményt „a felterjesztésben előadott munkák tudományos értékéről s azok nemzeti szelleméről”.

¹¹ Idézi Kövér György, i. m. 18.

¹² Uo. Dolányi Kovács Alajos az MTA levelező tagja volt, az ő műveit használták fel a zsidótörvények statisztikai megalapozására. 1948-ban népellenesség vádjával a Budapesti Népbíróság öt év börtönre ítélte, majd ezt az ítéletet a Népbírók Országos Tanácsa két évre változtatta. Az MTA kizárta soraiból, máig nem rehabilitálták. 1950 áprilisában szabadult. 1951-ben kitelepítették Budapestről. ÁBTL 3.1.5. O-9975/6.

¹³ Uo. 18–19.

¹⁴ Karsai László szíves közlése, 2023. február 22.

Domanovszky Sándor 60. születésnapjának tiszteletére adott díszvacsora résztvevői a Gundel étteremben, 1937. május 27. Az asztalnál velünk szemben ülnek: középen Domanovszky Sándor, jobbja Hóman Bálint, majd sorban Rybár István, Hekler Antal, Dékány István, Balanyi György; Domanovszky balján: Szily Kálmán, Szentpétery Imre, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc (takarásban, csak a frizurája látszik), Miskolczy István, Kumorovitz Bernát, legszélen Gárdonyi Albert, szemüveges férfi (?), gróf Zichy István, Herzog József, Lukinich Imre, Hegedüs Lóránt, Heinlein István (háttal), Pasteiner Iván, Fitz József és Tóth Zoltán. Az álló sorban balról jobbra: Varga Endre, Mályusz Elemér, Paulinyi Oszkár, Csapodi Csaba, Párdányi Miklós, előtte alacsony férfi (?), Illa Bálint, félig mögötte Bakács István, Kossányi Béla, Vayer Lajos, ifj. Szentpétery Imre, Huszti Dénes, Táborosky Ottó, Kónyi Mária, Gerendás Ernő, Pálffy Ilona (fehér galléros ruhában), Kniezsa István, Császár Edit, mögötte félig takarva Hajnal István, mellette szemüveges férfi (?), előtte *Lederer Emma* (sötét ruhában, kitűzővel – *a szerk.*), Gillemot Katalin, Meznerics Ilona, mögötte Juhász Lajos, előtte alacsony szemüveges férfi (?), a magas férfi Sinkovits István, mellette Wellmann Imre, Kring (Komjáthy) Miklós, Váczy Péter, Váczy Elemér, a magas szemüveges férfi hátul Belitzky János, előtte Komoróczy György, szemüveges férfi (?), végül Fekete Nagy Antal. (Berlász Jenő utólagos feljegyzése a résztvevőkről, 1987. március 10. Berlász nem volt jelen a vacsorán, mert Bécsben tartózkodott.)

Deér viszont szeptember 20-án Berlász Jenőt – aki maga is Domanovszky-tanítvány volt – bízta meg a feladattal, vagyis azzal, hogy az ő nevében írja meg a választ.¹⁵ Berlász 1944. szeptember 23-án el is készítette támogató írását, amely egy emberetlen kor emberségről szóló dokumentuma. Már ezért is megérdemli, hogy hosszabb részletet közöljünk belőle. Ezenkívül nagyon jól összegzi Lederer addigi tudományos munkásságát a kortárs szemével.

Dr. Lederer Emma ahhoz a történész-generációhoz tartozik, mely az 1920-as években került ki a budapesti egyetemről, s amely az első világháború idején nagymértékben lehangyattott történetírást korszerű színvonalra emelni volt hivatott. Domanovszky Sándor professzor Magyar Művelődéstörténeti Intézetének az említett évtizedben kétségtelenül legkiválóbb tagja volt. Első azok között, akik Domanovszky vezetése alatt megkezdtek a magyar gazdaságtörténelemnek kiadatlan forrásokra támaszkodó feltárást. Lederer a számára kijelölt igen komplikált doktori tézis kidolgozásában rendkívüli formális készségekről és kultúráról tett tanúságot. [...] Az egyetemről kikerülve Lederer – bár sem tanári, sem tudományos tisztviselői álláshoz nem jutott – példaszerű idealizmussal dolgozott tovább. Mindig olyan feladatokat tűzött maga elé, amelyeknek kidolgozása elsőrangú tudományos szükségletet jelentett, amelyekre azonban közepes tehetségek nem vállalkozhattak. Nem a könnyű sikereket kereste, hanem a tudományos közérdeket nézte. Ilyen kiválóan hasznos munkát végezett, amikor az új történet szemléleti és módszertani irányzatok útvesztőiben tétovázó s erőiket meddő vitákra pazarló gazdaságtörténészek számára az akkori modern külföldi (német, francia, angol) szakirodalom eredményeit bemutatva határozott vonásokkal vázolta fel a magyar gazdaságtörténelem igazi problémáit s programját. Bármennyire lelkes propagátora is volt a haladottabb külföldi szakműveltségnek, mindig megmaradt a magyar realitások talaján. Kitűnő történeti érzéke és anyagismerete képessé tette őt arra, hogy a legnagyobb külföldi szaktekintélyekre alapozott véleményekkel szembehelezkedjék, s korrigálja a magyar viszonyokra nem illő, általános európai érvényűnek hitt megállapításokat. [...] Hasonló megalapozatlan véleményeket döntött meg „A középkori pénzüzetek története Magyarországon” c. munkájában. Észrevételeit, megállapításait, korrekcióit a magyar szaktudósok mindenkor a legnagyobb figyelemre méltatták. De nemcsak szorosan vett szaktudományi szempontból jelentős Lederer munkássága, hanem nemzetnevelési tekintetben is. A harmincas évek közepén megjelent „Egyetemes művelődéstörténet”-ében a korszerű világ történet-szemléletet interpretálta a művelt közönség és a középiskolai történettanuló ifjúság számára. Könyve a szellemtörténeti módszer ügyes alkalmazásával az európai kultúra kialakulását mutatja meg magyar szemmel s a magyarság kultúra-fejlesztő munkájának kidomborításával. [...]

Mindent összefoglalva meg kell állapítanom, hogy Dr. Lederer Emma történetírói munkássága – a legszigorúbb mértékkel mérve is – elsőrangúnak mondható. Lederer rendkívüli műveltségével és munkakészségével még igen sok és becses szolgálatot tenni hivatott a magyar történettudomány terén.¹⁶

¹⁵ A Lederer Emma mentesítésével kapcsolatos történetet és dokumentumot Pál Lajos tette közzé Berlász Jenő hagyatékából. Pál Lajos: Kiadatlan dokumentumok Berlász Jenő hagyatékából. *Századok*, 2016/5. 1207., 1215–1216.

¹⁶ Uo. 1215–1216.

A kortársak úgy tudták, hogy a mentesítés sikeres volt, az október 15-i nyilaspuccs után Lederer azonban ismét üldözött lett. Nagyon keveset és keveseknek mesélt ezekről a hónapokról, de az biztos, hogy hálás volt a Vörös Hadseregnek, amelynek katonái 35 kilósan kiszabadították a budapesti (nagy)gettóból.¹⁷ Az élete ekkor alapjaiban megváltozott. Még 1945-ben belépett a Szociáldemokrata Pártba, 1948-ban pedig az úgynevezett pártegyesüléskor a Magyar Dolgozók Pártjának, majd 1956 végétől az MSZMP-nek lett a tagja. 48 éves volt, amikor megnyíltak előtte a pálya intézményei. De még ekkor is csak némi kerülővel, mert a háborút követően 1948-ig a Fővárosi Népművelési Központ igazgatója volt.¹⁸ 1948-ban mint önálló tudományos kutatót kinevezték a Magyar Országos Levéltárba. Közben 1949-től helyettes tanárként tanított alma matere Történeti Segédtudományok Tanszékén Szentpétery Imre mellett. 1950-ben, Szentpétery halála után kinevezték egyetemi tanárrá, és megbízták a tanszék vezetésével, amelynek 1969-es nyugdíjba vonulásáig az élén állt. Tanszékvezetői szobáját ezután is megtarthatta, és szinte haláláig tanított.¹⁹ Ezzel párhuzamosan 1950-től (1954-ig) az újonnan megszervezett MTA Történettudományi Intézet Magyar Történeti Osztályának vezetője lett – másodállásban. Erről akkor mondott le, amikor az egyetemen 1953 szeptemberétől saját tanszéke mellett megbízták Molnár Eriknek, a Középkori Magyar Történeti Tanszék vezetőjének helyettesítésével.

Életének ebben az aktív szakaszában az oktatás és a kutatás mellett a tudományos-vezetés dominált. Lederer Emmának alapvető szerepe volt az egyetemi levéltárosokat képző szak megindításában, amely addig nem létezett Magyarországon. (És világszerte ma sem sok egyetemen létezik ilyen képzés.) Jelentős szerepet játszott a történelem-tanítás átszervezésében, az ő nevéhez fűződik a történetírás története című tantárgy bevezetése a történelem szakon. Egyetemi jegyzeteket készített, szöveggyűjteményt állított össze, tankönyvet írt a történelem szakos hallgatók számára – ezeket évtizedeken át használták.

Egykori tanítványai, kollégái, Gerics József és Bertényi Iván úgy emlékeztek rá, mint aki professzorként „kezdetől fogva nagy gondot fordított – a kedvezőtlen körülmények ellenére – a tudományos utánpótlás nevelésére. Meggyőződése volt, hogy akik az ún. klasszikus történeti segédtudományokban, a korai újfelnémet nyelvű források kezelésében és a kritikai-filológiai módszerrel jó alapképzést kaptak, azokból nemcsak jó medievisták, hanem jó újkorkutatók is lesznek. Mindent megtett a nagy ellenállás közepette is annak érdekében, hogy minden hallgatója elsajátítsa a történész számára szükséges minimális latin nyelvismeretet. Fő célja a középkorász-képzés biztosítása vagy inkább átmentése volt. [...] Rengeteg támadás érte az évtizedek során azzal az

¹⁷ Karsai László szíves közlése, 2023. február 22.

¹⁸ „A Fővárosi Népművelési Központ ismertette az elmúlt esztendő eredményeit. Ezek valóban komolynak mondhatók. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy az első félévben a főváros 65 különböző helyén 541 előadást, 398 különféle tanfolyamot, 168 tanulmányi kirándulást, 30 irodalmi matinét, 141 keskeny filmelőadást és 15 színházi előadást rendeztek, amelyek irányításában oroszlánrész illeti dr. Lederer Emma, Szőke Sándor és dr. Faludy János elvtársakat.” A Népművelési Központ a külvárosok kultúrájáért. *Népszava*, 1947. szeptember 28.

¹⁹ A tanszék neve időközben Történelem Segédtudományai Tanszékre változott.

űrüggyel is, hogy csak a tudományos utánpótlás nevelésével törődik, s azon a címen is, hogy középkor-centrikussá akarja tenni a tananyagot a levéltáros szakosoknál és a történelem szakosoknál egyaránt. Az eredmény azonban Lederert igazolta. Az általa bevezetett tanterv szerint végzett levéltárosok nemcsak a középkor, hanem az új- és a legújabb kor forrásaiban is otthonosak voltak, s ezen korszakok levéltári anyagának a kezelésében szintén jól megállták helyüket.”²⁰ A felfedezett tehetséget megbecsülte, s amennyire tőle telt, támogatta és egyengette az útját. Tanítványai között – a teljesség igénye nélkül – ott találjuk Hanák Pétert, Székely Györgyöt, Szabad Györgyöt, Varga Jánost, Gunszt Pétert és Gecsényi Lajost.

Tudományos pályafutásának első felében a középkori és kora újkori gazdaság- és társadalomtörténet, 1945-től főként a politikatörténet, a magyar polgári történetírás problematikája, valamint a historiográfia foglalkoztatta. Bár elsődlegesen a középkor kutatójának tartotta magát, foglalkozott a medievisztikától távolabb eső témákkal is. Historiográfusként emléket állított Marczali Henriknek, és miként mestere szintézist írt a modern kor történetéről, Lederer is – az 1950-es évek elejének légkörében nagy vihart kavaro – könyvet szentelt az „ipari kapitalizmus” kezdeteinek Magyarországon.²¹

Domanovszky Sándor 1955-ben bekövetkezett halálakor nekrológot írt a *Századokban*, amelyben meleg szavakkal így emlékezett meg mesteréről: „Emberszeretete, amelyet az ellenforradalom legembertelenebb időszakában is megőrzött, a tanítványaihoz való viszonyában mutatkozott meg a legjobban. Domanovszky lelkesen foglalkozott minden tanítványával, és lelkesíteni tudta a tudományért azokat, akiket érdeemesnek tartott. Széles körű műveltségével, igen nagy olvasottságával segített a kezdőknek, és igyekezett nekik átadni módszertani tapasztalatait. Megtanította tanítványait a forráskritika módszereinek – legalább általa ismert és hozzáférhető módszereinek – alkalmazására.”²²

Lederer Emma 1945 után írt munkáiban hazánkban az elsők között alkalmazta a marxista szemléletmódot, és tanítványait is a társadalom törvényszerűségeinek kutatására nevelte – írta róla Bertényi Iván.²³ Tény, hogy írásait – izmusoktól függetlenül – mind a mai napig gyakran hivatkozzák a középkor kutatói. Tudományos munkássága során számos kérdésben fontos új eredményekre, megállapításokra jutott. Legértékesebb művei a régi magyar űrmértékek, a hazai „iparostársadalom” eredete és kialakulása, továbbá a középkori pénzüzetek témakörében íródtak. *Egyetemes művelődéstörténet* című könyve, amely az emberiség történetének és művelődésének sűrített kivonatát adja, 1935-ben jelent meg először, de 2002-ben újra kiadták. A mű tizenkét fejezete a történelem előtti kortól a 19. század végéig, a „nagy kapitalizmus” kialakulásáig tekinti át az emberiség fejlődését, tág teret szentelve a történelmi eseményeknek, az egyes korszakok gazdasági jelenségeinek, valamint eszmei-filozófiai áramlatainak.

²⁰ Gerics József–Bertényi Iván: Lederer Emma születésének centenáriumán. *Magyar Tudomány*, 1997/11. 1394–1395.

²¹ Uo. 1394.

²² Lederer Emma: Domanovszky Sándor (1877–1955). *Századok*, 1955/3. 522–523.

²³ Bertényi Iván: Lederer Emma (1897–1977). *Egyetem Lapok*, 1977. december 12.

Budapest, 1945. július 11-én.

St. Václav Peto
egypt. ny. v. tanár

Isotomacare

a Magyar Történettudományi

Interet intereti tauāra

Dr. Pelopivola
muscum iugator

Dr. Pálffy, Gyula

örökös levéltárunk

Alföldi Emma
a Tpléki Pál Tudományos Intézet Hísviseleje

Д. Пенкѣвъ Кено
срѣтени маѣмѣтанѣ

H. Crayvoti Galin
 a. Teleki. Pál Tudományos Intézet karnála

Stomatilibidus
exilis magnus

Dr. L. Umorovitz - L. Benat
president canon, ep. m. canon.

premontre, au nord, app. M. laurac.
Ranlarri, et la
premontre, et la
à perpét.

Dr. Fischer Ende
explemi adjunctus

22 Kelemen dr. Walschütz
 a M. Waisz: Ausenreiter B. Toccia

~~Donna Carolina~~
~~Donna Carolina~~

of the overhanging

Dr Nayer Lijo

I. o. *minami* *ogata*, a H. Jost. Kopf auch mit. vertze

Bara'nyne' Oberchell kayda or.

I. o. mäsami in, a Töröncsi.
Mäsami Töröncsi. Táranat
sordajé

Praxton Ballarín de Alcant. Katalin
a. T. Múzeum. Ist. Magyar Honf.
gimn. r. tanár

der. - d. W. Boden eines. v. u.

Wetmann 2m
nr. allervildstnok

Hj. Kari Karén
förr. kömmodi och gäskomst

Horányi István
om. levéltári igazgató

8 Elers, 6/30
epilemni magantunai

Sp. incompressibilis
an anderer Gattungsgattung, Fittler

1967. augusztus 24-én
Lederer Emma átveszi
Losonczi Páltól, az Elnöki Tanács
elnökétől a Munka Érdemrend
arany fokozata kitüntetést

1967-ben és 1969-ben Andics Erzsébet²⁴ és Elekes Lajos az MTA levelező tagjának jelölték. Mégsem lett belőle akadémikus, mert a II. Osztályról mindkét évben a második legesélyesebb jelöltként továbbították az elnökségnek.²⁵ Valószínűleg idős kora is – 1967-ben 69 éves volt – közrejátszott abban, hogy nem őt helyezték az első helyre.

Lederer Emma a személyes érintkezésben az érdességig nyílt és őszinte volt. Vagy szeretett valakit, vagy nem, középutat nem nagyon ismert. Ugyanakkor önjáró is volt: ha igazságérzete azt kívánta, segített a bajba jutott embereken. Például amikor mesterét, Domanovszky Sándort 1945 májusában nem igazolta a Magyar Nemzeti Múzeum Ortutay Gyula által elnökölt igazoló bizottsága, a tanítványok és a tisztelők igazoló nyilatkozatot adtak ki, amelynek aláírói listáját az egyik oszlopban Váczy Péter, a másikban Lederer Emma vezette.²⁶

Amikor 1950-ben letartóztatták Szalai Sándor szociológust, koncepciók perben elítélték, az ELTE-n pedig felszámolták a szociológia tanszékét, a munkanélkülivé vált Karsai Eleknek levéltárosi állást szerzett a Magyar Országos Levéltárban.²⁷ 1951-ben a budapesti kitelepítésekkor, amikor a 74 éves Domanovszky Sándor megkapta a kitelepítési véghatározatot, többek között Lederer is próbált neki segíteni; Andics Erzsébet kellett hozzá, hogy a tudóst mentesítsék.²⁸ Bátorságáról és emberségéről egy másik történetet is megőrzött az emlékezet. Amikor Molnár József, tanszékének fiatal tanársegédje 1956-os forradalmi egyetemi tevékenysége miatt bajba került, Lederer Emma nemcsak az egyetemről való eltávolítását igyekezett megakadályozni, hanem lakásán búvóhelyet biztosított számára.²⁹ Vagy amikor a lányaként szeretett, vele együtt lakó Deutsch Amált, aki egy kis Király utcai antikváriumnak volt a vezetője, valamikor az

²⁴ Az ő pályaképe is olvasható ebben a kötetben.

²⁵ 1967-ben Szigeti Józsefet, az MTA Filozófiai Intézetének igazgatóját, 1969-ben pedig Gerevich Lászlót, az MTA Régészeti Intézetének igazgatóját választották levelező taggá. Akadémiai Levéltár 102. Filozófiai és Történettudományok Osztálya, osztályülés 9. 1967.; osztályülés 11. 1969.

²⁶ Kövér György, i. m. 30–31. Eredeti dokumentum: Budapest Főváros Levéltára XVII. 1513_1945. Domanovszky Sándor igazolási ügye.

²⁷ Karsai László szíves közlése, 2023. február 28.

²⁸ Palasik Mária: „A burzsoázia likvidálásához tartozik a kitelepítés.” Az 1951. évi budapesti kitelepítésekről. 3. rész. A mentesítési kérelmek története. *Interpress Magazin*, 2022. március, 91.

²⁹ Geric József–Bertényi Iván, i. m. 1395.

1970-es évek közepén valaki feljelentette a Könyvterjesztő Vállalatnál, mert kis irodájában meglátta Alekszandr Szolzsenyicin könyvét, a *Gulag szigetcsoportot*, és Amál ezért fegyelmit kapott, azt sem tűrte szó nélkül. Lederer mozgósította valamennyi értelmes kollégáját – még Szabad György is írt Amál érdekében az illetékeseknek.³⁰

Viszonylag szűk baráti köre volt. Születésnapján általában Spira Györgyöt, Elekes Lajost, Mérei Gyulát, Gerics Józsefet és Karsai Eleket, valamint feleségeiket látta vendégül Karinthy Frigyes úti lakásában.³¹

Történeti és oktatói munkásságát 1967-ben Molnár Erik-emlékéremmel és a Munka Érdemrend arany fokozatával ismerték el.

► Műveiből

Régi magyar űrmértékek. Egyetemi doktori értekezés. *Századok*, 1923; A legrégibb magyar iparos osztály kialakulása. *Századok*, 1928; A középkori pénzüzetek története Magyarországon. 1000–1458. Budapest, 1932; Bártfa város vászonszövő üzeme a 15. században. In: Gróf Klebelsberg Kuno. Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Budapest, 1934; Egyetemes művelődéstörténet. Budapest, 1935, újabb kiadás: 2002; A korai kapitalizmus kérdéséhez. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hetvenedik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1937; Iparunk és kereskedelmünk a merkantilizmus korában. In: Magyar Művelődéstörténet. IV. kötet. Budapest, 1941, hasonmás kiadás: Szekszárd, 1991; A magyar társadalom kialakulása. A honfoglalástól 1918-ig. Budapest, 1947; Az egyház szerepe az Árpád-kori Magyarországon. Budapest, 1950; Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Budapest, 1952; A korábbi középkorra vonatkozó magyar polgári történetírás bírálata. Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi–Történeti Tudományok Osztálya Közleményei, 1954; A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Budapest, 1959; Magyarország története. I. Társzerzők: Elekes Lajos és Székely György. Egyetemi tankönyv. Budapest, 1961; Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban. *Századok*, 1962; A történelem tudományossága. Egyes történelmi irányzatok bírálata. Budapest, 1968; A magyar polgári történetírás rövid története. Budapest, 1969.

► Róla szóló irodalom

Soós István: Lederer Emma műveinek bibliográfiája. *Történeti Szemle*, 1977; Bertényi Iván: Lederer Emma 1897–1977. *Egyetemi Lapok*, 1977. december 12.; Sinkovics István: A történetírás segédtudományai az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1777–1986. *Levéltári Szemle*, 1987/2.; Gerics József–Bertényi Iván: Lederer Emma születésének centenáriuma. *Magyar Tudomány*, 1997/11.; Varsányi Erika: Lederer Emma. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010.

Palasik Mária történész, PhD

³⁰ Amált innen mégis kirúgták, és áthelyezték a Rákóczi útra egyszerű könyvesbolti eladónak. Néhány éven belül emigrált, majd egy amerikai biológushoz ment férjhez. Karsai László szíves közlése, 2023. február 22.

³¹ Karsai László szíves közlése, 2023. február 22.

ORMOS MÁRIA

Történész, az MTA rendes tagja

[Debrecen, 1930. október 1. – Budapest, 2019. december 8.]

A 20. századi magyar és egyetemes történelem neves kutatója értelmiségi családba született. Édesanyja Förster Elza műszaki rajzoló, édesapja Ormos János, a Felső-tisztántúli Árvízvédelmi Hivatal osztályvezetője volt. Két húga közül az idősebb a debreceni egyetemen végzett magyar–történelem szakon, míg a fiatalabb orvos lett. Magánéletéről sohasem beszélt szívesen. Két gyermeke született: lánya Erdélyi Zsuzsanna jogász, gyermekei Zsolt és Gábor; fia Szekeres László vállalkozó, akinek három gyermeke van, Fruzsina, Anna és Tibor.

Középiskolai tanulmányait a jó hírű debreceni katolikus Svetits Gimnáziumban kezdte. Liberális családi neveltetésének köszönhetően nem simulott bele a katolikus iskola értékrendszerébe, kívülálló maradt. Ezt még azzal is tetézte, hogy a református iskola kórusában énekelt. További problémát jelentett kivételes szorgalma is. Ahogy ő maga fogalmazott: „Ötödikes, hatodikos, hetedikos koromban kétszer-háromszor annyit tudtam a magyar irodalomról, mint az illetékes tanár.”¹ Hetedikos korában eltanácsolták az iskolából, ezért az utolsó gimnáziumi osztályt magántanulóként a helyi fiúgimnáziumban végezte, ahol mentesült az órák látogatása alól, csak vizsgáznia kellett. Magántanulóként pedig be tudott járni a debreceni egyetem bölcsészkarára, ahová akkor érettségi nélkül is beiratkozhatott. Mire leérettségizett, gyakorlatilag elvégezte az egyetem első évfolyamát is történelem szakon.

Életének ez az időszakosza azért is jelentős, mert ezáltal érthető meg Ormos Mária végtelen toleranciája a másként gondolkodókkal szemben, valamint hihetetlen tudásszomja, a történettudományokról vallott hitvallása, igénye az események alapos feltárására.²

Egyetemi tanulmányait egy rövid budapesti kitérő után 1948-tól a debreceni egyetemen magyar–történelem szakos hallgatóként folytatta és fejezte be. Ebben az idő-

¹ Kozma Ferenc interjúja Ormos Máriával. In: Szirtes Gábor (szerk.): Áldozat és szenvedély. Tudósportrék. Pécs, 2003, 240.

² Uo. 243.

Fiatal oktatóként, tudományos pályája kezdetén

szakban vette kezdetét az előző rendszer legkiválóbb oktatóinak eltávolítása az egyetemekről országszerte, így Debrecenben is. A tanárhány miatt Szabó István professzor felkérte Ormost, hogy a Történeti Intézetben – még diploma nélkül – negyedéves gyakornokként tartson kurzusokat. Tanári diplomáját 1952-ben szerezte meg, majd rövidesen tanársegéddé léptették elő az alma materben. 1953-ban a Szegedi Tudományegyetem Egyetemes Történeti Tanszékére került, ahol 1955-től adjunktusként tanított. Szakmai karrierjét átmenetileg megszakította az 1956-os forradalom idején tanúsított magatartása. Október 24-én ő is a felvonulók között volt, a forradalom leverése után pedig ellenezte a megtorló intézkedéseket. Mivel nem volt hajlandó önkritikát gyakorolni, fegyelmeivel elbocsátották, és eltiltották a pályától. Két gyermekével

felköltözött Budapestre. Előbb a Magyar Országos Levéltárban segéd munkásként, azután 1958-tól általános iskolai nevelőként dolgozott, majd 1960-ban felelős szerkesztői státuszt kapott az Akadémiai Kiadó Lexikonszerkesztőségében. 1963-tól karrierje töretlenül ívelt felfelé.

1984-ig az MTA Történettudományi Intézetének kutatója volt, 1963–1969 között tudományos munkatársa, majd főmunkatársa. 1969-ben a történelemtudomány kandidátusa, 1980-ban az MTA doktora, 1987-ben az MTA levelező tagja, majd 1993-ban rendes tagja lett. A párizsi Európai Művészeti és Tudományos Akadémia rendes tagjává is megválasztották.

1982-ben visszatérhetett a kényszerűségből elhagyott egyetemi katedrához, és hamarosan Pécsre költözött. Előbb másodállású, majd 1984-től 2000-ig főállású egyetemi tanár volt a Janus Pannonius Tudományegyetemen, illetve jogutódján, a Pécsi Tudományegyetemen. A magas színvonalú oktató- és kutatómunka mellett nyolc évig (1984–1992) az egyetem rektora volt. Ebben a minőségében nemcsak az egyetemi szintű történelem szak koncepcióját dolgozta ki, hanem az egyetem átszervezését és működésének modernizálását is irányította. Fontos célkitűzése volt az egyetemi autonómia helyreállítása, aminek egyik alapvető eleme, hogy a doktorképzés joga visszakerüljön az egyetemekre.

Kimagasló színvonalú előadásaival és szemináriumaival százak és százak érdeklődését keltette fel a 19–20. századi magyar és európai történelem iránt. 1996–1997-ben ismét vezetői feladatot vállalt: a Bölcsészettudományi Kar megbízott dékánja lett. A Történeti Intézet vezetőjeként, tudományszervezőként lehetősége volt színvonalas oktatógárda kialakítására, annak folyamatos fejlesztésére. Az oktatás és a kutatómunka tekintetében is magasra tette a mércét: kollégáitól nemzetközi szintű oktatást, az általa alapított „Európa és a magyarság a 18–20. században” Interdiszciplináris Doktori

A Pécsi Tudományegyetem rektoraként

Rektorként az irodájában

Iskola hallgatóitól pedig hasonló színvonalú kutatást várt el. 1993 és 2001 között a doktori program vezetője volt. A feladatok teljesítéséhez minden segítséget megadott. „Sokoldalú támogatást nyújtott: a kéziratok elolvasásától és véleményezésétől kezdve a fokozatszerzés és a kész munkák publikálásának segítségével át kutatási pályázatok elnyeréséig.”³

Egyetem- és tudományos szervező, iskolateremtő tevékenysége mellett Ormos Mária a 20. századi magyar és egyetemes történet, valamint diplomáciatörténet nemzetközi szinten is elismert és nagyra becsült szakértőjévé vált. Kutatásait egyetemes történelemszakként kezdte – aminek szerinte volt egy nagyon gyakorlatias oka is. Míg a magyar történelmi események magyarázata átpolitizált volt, addig az egyetemes európai történetről kevesen gondolták azt, hogy ismerik. Ebben az a meggyőződése is szerepet játszott, hogy a magyarországi történesek megértéséhez elengedhetetlen a nemzetközi folyamatok, összefüggések alapos ismerete. Sokoldalú és elmélyült kutatómunkájában azt vallotta, soha nem lehet azt mondani, hogy lezártunk egy történetet, mert a később előkerülő dokumentumok, illetve az évtizedes távolság egyaránt megváltoztathatják a kutatott kor megítélését és a történelem látószögét. A történelem minél alaposabb megismerésének vágya sarkallta arra is, hogy homályos vagy tabuként kezelt témákhoz és kérdésekhez hozzá merjen nyúlni – tárgyilagos, hiteles választ keresve. Ilyen volt például az első világháborút lezáró békerendszer, az annak kialakítását motiváló

³ Vonyó József: Ormos Mária (1930–2019). *Múltunk*, 2019/4. 5.

hatalmi törekvések, Trianon – ami máig a magyar történelem neuralgikus pontjának számít. Kiterjedt, elsősorban franciaországi katonai levéltári forrásfeltárás eredményeként született meg a kérdéskör magyarországi kutatásában áttörést jelentő kandidátusi, majd akadémiai doktori disszertációja, amelyek nyomtatásban is megjelentek. Utóbbit francia nyelven is publikálták. A mű eredetiségét Romsics Ignác így méltatta az Ormos Mária nyolcvanadik születésnapja alkalmából rendezett ünnepségen: „Több évtizedes hallgatás után az első között foglalkozott tudóshoz méltó szakszerűséggel az 1920-as magyar békeszerződéssel.”

Mindig a jelenségek mögötti összefüggések bemutatására törekedett. Ezzel az újdonsággal szolgált 1987-ben megjelent, a nácizmusról és a fasizmusról szóló kötete is, amelyben alapvetően megváltoztatta a diktatúrákról kialakult korábbi történeti felfogást és ezzel párhuzamosan Európa történetéről meglévő addigi tudásunkat is. Ez a felismerése vezette ahhoz, hogy a két világháború közötti európai rendszerek, a fasizmus és a nácizmus problémáját új megközelítésben tárgyalja. Ezekkel kapcsolatos kutatási eredményeit kisebb könyvtárnyi műve reprezentálja. Alapműveinek tekinthetők Hitlerről és Mussoliniról készült kitűnő monográfiái. A hatalmas nemzetközi anyagok áttekintésén alapuló Hitler-életrajza 1993 és 1997 között háromszor jelent meg. Fontos megállapítása szerint „más az a diktatúra a rendszer jellege szempontjából, ahol csak a rendőrségre és a hadseregre tudnak támaszkodni, és megint más az, amely széles tömegbázisra épül.”⁴ A diktatúrák újbóli megjelenése ellen az oktatást, nevelést tartotta a leghatékonyabb módszernek, éppen ezért kutatóként és oktatóként is nagyon sokat tett az oktatás színvonalának emeléséért.

Magyar vonatkozásban szintén kutatta, vajon milyen hatása lehet egyes személyiségeknek a politikai eseményekre, illetve a társadalmi, politikai környezetnek az ő tevékenységükre.⁵ Kutatásai tárgyául olyan személyeket választott, akik a nagy sikerek után tragikus véget értek – ilyen volt például Kozma Miklós és Ágoston Péter.

Rektori megbízatása lejárta után visszatért a PTE BTK Történettudományi Intézetébe. Ehhez az időszakhoz kapcsolható két jelentős, főként hallgatóknak szánt kötete: *Magyarország a két világháború korában. 1914–1945* (Debrecen, 1998, 2006). Ez angol nyelven az Egyesült Államokban is megjelent. Kollégájával, Majoros Istvánnal írt tanulmánya – *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945* – szintén két kiadást ért meg (Budapest, 1998, 2003).

1951 és 1956 között a Magyar Dolgozók Pártja tagja volt. Az MSZMP-be csak 1969-ben lépett be. 1988 májusában az MSZMP KB, 1989 júniusában pedig a Politikai Intézőbizottság tagjává választották. Történészként részt vett annak a szakértői bizottságnak a munkájában, amelynek feladata a magyar történelem második világháború utáni időszakának értékelése, átértékelése volt. A vizsgálat egyik perdöntő megállapítása 1956-ra vonatkozott. Ezzel kapcsolatban az MSZMP 1989. február

⁴ Kozma Ferenc interjúja Ormos Máriával, i. m. 247.

⁵ Vonyó József, i. m. 3.

27-i KB-értekezletén Ormos kifejtette, hogy az óvatosság megfogalmazásnak nincs helye, ki kell mondani: „Ami 1956-ot illeti, én úgy gondolom, hogy a népfelkeléshez való visszatérés [...] helyes.”⁶ Az 1990-es országgyűlési választások alkalmával azzal a feltétellel vállalta el az MSZP⁷ listáján való szereplést, hogy a választások után lemond mandátumáról egy a párt által jelölt személy javára – erre sor is került 1990 szeptemberében.

Hetvenegy évesen ment nyugdíjba, de mint professor emerita még több mint tíz évet töltött tanítással, konzultálással, előadásokkal, konferencia-részvételekkel. Ez idő tájt visszaköltözött Budapestre, ahol rokonsága élt. Tanítványai és tanítványaiból kollégákká vált munkatársai pécsi tartózkodása alatt mindig szeretettel vették körül, akár csak a PhD-hallgatók, akiknek szakmai segítséget nyújtott.

Kerek évfordulós születésnapjai rangos konferenciák voltak Pécsen. Hetvenedik születésnapja alkalmából szerkesztett kötet jelent meg *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára* címmel (szerk. Fischer Ferenc, Majoros István, Vonyó József. Pécs, 2000). A nyolcvanadik születésnapjára készült dokumentumkötetben – amely csak néhány példányban jelent meg – a szerzők Máriával kapcsolatos emlékeikről írtak. Nyolcvanötödik születésnapjára a Pécsi Akadémiai Bizottság (PAB) szervezett tudományos konferenciát Ormos Mária munkássága előtt tisztelegve, mivel előadásai az intézmény életében is mindig jelentős tudományos eseménynek számítottak. Ilyen volt például a PAB-ban 1994. március 31-én *Boldogság-ideológiák a XX. században* című, az MTA rendes tagjává történő megválasztása alkalmából tartott székfoglalója.

Több hazai és külföldi tudományos testületnek volt tagja. Elnöke volt a Magyar–Olasz Történész Vegyes Bizottságnak, 1990 és 1996 között tagja az MTA Elnökségének, 1995-től Doktori Tanácsának, az MTA II. Osztály Történettudományi Bizottságának. 2002–2005 között az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának elnöke volt. 1979–1984 között szerkesztője a *Világtörténet* című periodikának. A *Századok*, a *Történelmi Szemle* és a *Rubicon* szerkesztőbizottságainak, szerkesztőségeinek tagja volt, és tanácsaival hosszú éveken át segítette a *Múltunk* szerkesztőségét is.

Tudományos munkásságát és közéleti szereplését többek között az alábbi rangos kitüntetésekkel ismerték el: Akadémiai Díj (1984), a Francia Tudományos Akadémia Pálmarendje (1988), Szent-Györgyi Albert-díj (1995), Széchenyi díj (1995), Deák Ferenc

Tudományszervezőként előadások hallgatása közben

⁶ Ormos Mária: *Remények és csalódások*. Budapest, 2017, 210.

⁷ Az MSZP 1989. november 21-én alakult az MSZMP reformpárti tagjainak kezdeményezésére; ehhez Ormos Mária is csatlakozott.

kutatói díj (2001), Joseph Pulitzer-emlékdíj (2001), Arany János Közalapítvány Nagydíja (2003), Hazám Díj (2003), Grastyán-díj (2004), Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje a csillaggal kitüntetés (2008), Húszéves Köztársaság Díj (2009), Radnóti Miklós antirasszista díj (2010). 1996-tól Pécs Megyei Jogú Város, 2008-tól Budapest XIII. kerületének díszpolgára.

Hámori József, a PTE rektora leleplezi elődje – Keserű Ilona által alkotott – portréját a rektorok falán

► Műveiből

Franciaország és a keleti biztonság. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1969; *Európai fasiszmusok, 1919–1945.* Társ szerző: Incze Miklós. Budapest, 1976; *Padovától Trianonig 1918–1920.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1983; *Nácizmus–fasiszmus.* Budapest, 1987; *Mussolini.* Budapest, 1987; *Hitler.* Budapest, 1993; *Magyarország a két világháború korában.* Debrecen, 1998; második, bővített kiadás 2006; *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945.* Társ szerző: Majoros István. Budapest, 1998; *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában. 1919–1941. I–II.* Budapest, 2000; *Hitler élete és kora.* Budapest, 2003; *A történelem és a történettudományok.* Budapest, 2003; *A gazdasági világválság magyar visszhangja.* Budapest, 2004; *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz?* Budapest, 2007; *Hungary in the Age of the two World Wars.* New York, 2007; *A katedrától a halálsorig. Ágoston Péter 1874–1925.* Budapest, 2011; *Remények és csalódások.* Budapest, 2017.

► Róla szóló irodalom

Az 1990-ben megválasztott Országgyűlés almanachja. Főszerkesztő: Kiss József. Szerk. Horváth Zsolt. Budapest, 1992; Kozma Ferenc interjúja Ormos Máriával. In: Szirtes Gábor (szerk.): *Áldozat és szenvedély. Tudósportrék.* Pécs, 2003; *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai.* II. kötet: I–P. Főszerkesztő: Glatz Ferenc. Budapest, 2003; Varsányi Erika: Ormos Mária. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010; Herzka Ferenc (szerk.): *Akadémikus portrék. Ormos Mária történész. Nők a tudományban.* Budapest, 2010; Vonyó József: Ormos Mária (1930–2019). *Múltunk*, 2019/4.

Schadt Mária szociológus, PhD

PÉTER KATALIN

Történész

[Budapest, 1937. január 9. – Budapest, 2020. február 2.]

A kora újkori társadalom- és művelődéstörténet neves kutatójának, Péter Katalinnak az édesanyja, Czegléd Margit (†1991) nagy református lelkészcsalád tagja, édesapja, Péter János (1910–1999) a budapesti Bethesda kórház lelkésze, majd debreceni püspök (1949–1956), a kádári Magyarország sok nyelvet beszélő, művelt diplomatája, külügyminisztere (1961–1973) volt. Péter Katalin három lánytestvérrel együtt nőtt fel. Bölcsész pályára hozzá hasonlóan húga, Ágnes lépett, aki az ELTE angol tanszékének irodalomtörténész professzora lett. Két házasságából két fia született.

Egyetemi tanulmányait a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen végezte; diplomát történelem–latin szakon szerzett 1959-ben. Egyetemi tanulmányaira és az azokat megelőző évekre 2011-ben így emlékezett egy vele készített interjúban: „1949-ben, amikor apámat kinevezték püspöknek, Debrecenbe költöztünk. Itt fejeztem be az általános iskolát, itt jártam gimnáziumba, az akkoriban államosított reformátusba, és itt kezdtem egyetemre járni. Az volt csak a baj, hogy a történelem mellé a földrajzot is fel kellett venni, ami borzalmas volt annak ellenére, hogy a geológiai professzor csodálatosan adott elő. A földrajzot mégsem tudtam szeretni. A történelmet annál jobban élveztem. Elsőéves koromban kiírtak egy pályázatot Pannónia Superior őslakói címmel. Magától értetődő volt számomra, hogy megírjam a dolgozatot. A baj csak az volt, hogy a pályázatot megnyertem, és ezzel ott ragadtam az ókorban, ami egy kis bonyodalmat okozott. Így nem lettem Szabó István tanítványa, aki ekkor Debrecenben tanított. A szakdolgozatomat a verespataki viaszláblákról írtam.”¹

1959-ben a virágkorát élő Történettudományi Intézet munkatársa lett, ahol élete végéig dolgozott. Ezzel kollégája lett Benda Kálmánnak, akivel közeli barátságba került. Saját elmondása szerint első szobatársa, Szűcs Jenő középkori mezővárosokról szóló könyvének hatására fordult figyelme a kora újkor és a mezővárosok felé, ahol egy

¹ „Úgy sétálok a történelemben, ahogy a mindennapi életben.” Interjú Péter Katalinnal 75. születésnapja alkalmából. Az interjút készítette: Erdélyi Gabriella. *Korall*, 46/2011. 5–14.

ragyogó polgári műveltség nyomait kereste. Mivel nem ezt találta, hanem a földesúri hatalom alatt élő jobbágyságot, első tanulmányai az örökös jobbágyság témakörében születtek. Kutatási területe a kora újkori magyar történelem lett, amelynek számos területén korszakalkotó munkái születtek. A jobbágyság, a reformáció, a rendiség, a család-, gyermek- és nőtörténet területén paradigmaváltó munkásságot hagyott hátra.

Első tanulmányai az örökös jobbágyság témakörében születtek. Az elfogadott nézettel szemben, miszerint a jobbágy a 17. században a földesúr tulajdonává vált, bizonyította, hogy a földesurak gazdasági érdekeik ellenére nem törekedtek jobbágyaik személyi szabadságának korlátozására. Kandidátusi fokozatot 1973-ban *A magyar főúri politika fordulata a 17. század közepén* című dolgozatával szerzett. Bethlen Gábor, Esterházy Miklós, Rákóczi Zsigmond, II. Rákóczi György és Zrínyi Miklós neve fémjelzi munkásságának ezt a szakaszát.

Külön egységet alkot munkásságában Erdély problematikája, a fejedelemség virágkora, így magától értetődően lett a több nyelven kiadott *Erdély történetének* egyik társszerzője. Emellett is aktívan részt vett a Történettudományi Intézet nagy kollektív vállalkozásaiban: Benda Kálmánnal együtt szerkesztette és írta a kora újkori történeti kronológiát, a tízkötetes *Magyarország történetében* pedig nagy ívű művelődéstörténeti fejezetet írt, amivel akadémiai doktori fokozatot szerzett 1989-ben.

A reformáció 20. század végi hazai történetírását – túlzás nélkül mondhatjuk – Péter Katalin neve fémjelzi, de a nemzetközi trendet megelőzve írt a katolikus megújulás és a reformáció egyenrangú kapcsolatáról is. Számos tanulmány mellett, amelyekből egy válogatás 2018-ban angolul is megjelent (*Studies on the History of the Reformation in Hungary and Transylvania*), két monografikus szöveget írt a reformációról. Az

Fiaival, Istvánnal és Károllyal 2020 januárjában

első 1985-ben jelent meg a tízkötetes *Magyarország története* egyik fejezeteként, „A reformáció és a művelődés a 16. században” címmel; a második pedig csaknem húsz év múlva, 2004-ben önálló kötetként látott napvilágot (*A reformáció: kényszer vagy választás?*). Az utóbbi kötet reformációelbeszélése gyökeresen megújította a téma történeti diskurzusát, mivel a patrónusi és a mezővárosi reformáció közkeletűvé vált modelljeivel egyaránt szakított. Az „egyszerű emberek”, a község tapasztalatai és dilemmái azáltal kerültek Péter Katalin történetének középpontjába, hogy eszmék, jog vagy osztályérdekek által működtetett gépek helyett ő embereket feltételezett, keresett és pillantott meg a forrásokban, és ennek köszönhetően képes volt rámutatni a szabad egyéni választás

eseteire a vallás dolgaiban. Vagyis a Szekfű Gyula és követői által a 17. századi erőszakos ellenreformáció élményeinek 16. századra történő visszavetítése helyett Péter Katalin vizitációs jegyzőkönyvekre alapozott olvasatában a reformáció 16. századi befogadását nem kísérte hatósági erőszak. Ezt azzal magyarázta, hogy az egyszerű emberek vallásgyakorlata és hite – teljesen érthető módon – nem foglalkoztatta a szellemi elittel közeli kapcsolatot ápoló nagyurakat. Mivel pedig birtokaik népének vallási hovatartozása földesúri jogaikat sem befolyásolta, érdeklődés és érdek híján így – Péter Katalin alulnézeti perspektívájából – a vallás dolgaiban önállóan tájékozódó, egyszerű emberek valósították meg a reformációt.

A 2000-es években megjelent tanulmányainak és könyveinek frissessége egyfelől kitágított kultúrafogalmán alapult, amely a műveltség szűkebb értelemben vett területén túl kiterjedt az emberi tevékenységek sokkal szélesebb körére, a mindennapi élet rutinszerű, apró cselekedeteire is. „Azt az embert látjuk-e műveltnek, aki írástudó, esetleg nagy könyvtára van, vagy azt, aki írástudatlansága ellenére eligazodik a világban? Én Robert Redfielddel és az ő iskolájával tartok. Szerintük minden célirányos emberi cselekvés nem egyszerűen műveltségre vall, de egyenesen tudományos gondolkodást feltételez, mert az értelem erejébe vetett szilárd hitre épül” – írta 2004-ben. A makrotörténeti megközelítések és elméletek iránti közömbössége mellett ennek hatására került vizsgálódásai középpontjába a megélt tapasztalat. Ekkoriban írt könyvei nagyon önreflexívek, magukon hordozzák azt az episztemológiai kételyt, amely a nyelvi fordulat óta jellemzi a nemzetközi történetírás meghatározó munkáit. A nézőpont, a szereplők, a történelmi tér és idő nem adottság, hanem döntés kérdése, mint ahogyan a múltrol szóló tudás sem „igazság”, legfeljebb csak vélemény.

Ez a szemléletmód hatja át a családok, a nők és a gyermekek történetével foglalkozó, iskolateremtő kutatásait és írásait is. Elmesélte, milyen megdöbbentő volt számára, hogy a nyugati konferenciákon sokan nem értették bele Magyarországot Európába.

Menyével, Kordics Mártával 2008-ban Szlovákiában

Ezzel legélesebben a gyerek-témakör kapcsán szembesült: „Mintha nem léteztek volna gyerekek a kora újkori Magyarországon” – mesélte a tőle megszokott humorral. Könyveinek és tanulmányainak köszönhető, hogy a téma kutatásában Magyarország felkerült az európai térképekre. „Úgy járkálok a történelemben, és úgy mondok régi emberekről véleményt, ahogyan a mindennapokban szoktam” – írja *Házasság a régi Magyarországon* című könyve bevezetőjében (2008). Vagyis nagyon nyitottan, a humánium minden megnyilvánulására kíváncsian élt és dolgozott, figyelte az embereket az utcán és a történeti forrásokban egyaránt.

Az elesett társadalmi csoportok iránti érdeklődése, velük való szolidaritása egész pályáját és életét végigkísérte. Ahogy egy interjúban fogalmazott: „Engem az egyszerű ember élete érdekel. Ami talán abból ered, hogy emberileg apai nagyapám volt rám nagy hatással. Egyszerű falusi ember volt, gyerekkoromban sokat voltunk náluk, és ez a világ annyira más volt.” Több generáció fiatal kutatóinak munkáját támogatta, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Közép-európai Egyetemen évtizedeken át oktatott. A Közép-európai Egyetem Történelem Tanszékének alapító tagja, az 1996-ban létrehozott doktori iskola első igazgatója volt. Alapító tagja, majd elnöke volt a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Munkaközösségnek (1981–1990), továbbá az MTA Rendi Képviselők Bizottságának (1995–2000) elnöki tisztségét is éveken át betöltötte. 1985-ben a Munka Érdemrend ezüst fokozatával tüntették ki, 1987-ben Akadémiai Díjat, 1992-ben Szűcs Jenő-díjat és Comenius-emlékérmét kapott. 2002-ben díszdoktorává avatta a Miskolci Egyetem.

A BTK Történettudományi Intézet Péter Katalin-díjat alapított, amelynek célja a kora újkori történész szakma kiváló teljesítményeinek elismerése – ehhez Péter Katalin szellemi hagyatéka kiváló alapot teremt. A díjjal Péter Katalin történészre emlékezve olyan szerzői műveket jutalmaznak, amelyek a kora újkori magyar történelem (1526–1800) tárgykörében jelentek meg, műfajra való tekintet nélkül. A díjat először 2022 decemberében adták át.

A Magyar Érdemrend tisztikeresztjét Pálincás József adta át Péter Katalinnak 2014. március 15-én az MTA Székházában

► Műveiből

A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Siralmas panasz keletkezéstörténete. Irodalomtörténeti füzetek. Budapest, 1973; *A magyar romlásnak századában.* Magyar história. Budapest, 1975; *A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet.* Labirintus. Budapest, 1985; *Esterházy Miklós.* Magyar história – Életrajzok. Budapest, 1985; *Erdély története* – a háromkötetes mű második kötetének „A fejedelemség virágkora (1606–1660)” című fejezete. Budapest, 1986; *Az országgyűlések a kora újkori magyar történelemben.* Társ szerző: Benda Kálmán. Előadások a Történettudományi Intézetben. Budapest, 1987; *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból.* A Ráday Gyűjtemény tanulmányai. Budapest, 1995; *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „Adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk”.* Szerk. Péter Katalin. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1996; *A reformáció: kényszer vagy választás? Európai iskola.* Budapest, 2004; *Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század.* Multidéző zsebkönyvtár. Budapest, 2008; *Magánélet a régi Magyarországon.* Magyar történelmi emlékek. Értekezések. Budapest, 2012; *Beloved Children. History of Childhood in Hungary in the Early Modern Age.* Edited by Katalin Péter. Budapest–New York, 2001; *Studies on the History of the Reformation in Hungary and Transylvania.* Göttingen, 2018.

► Róla szóló irodalom

Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. Szerk. Erdélyi Gabriella és Tusor Péter. Budapest, 2007. <https://mek.oszk.hu/09300/09378/09378.pdf>; Erdélyi Gabriella: Kalandozások a kora újkorban. Péter Katalin munkássága. *Aetas*, 2011/3.; Horváth Zita–Nagy Gábor: Agatha Christie és az analógia. Beszélgetés P. K. történésszel. *Gesta – Miskolci Történész Folyóirat*, 2007/1.; Palasik Mária: Péter Katalin. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; „Úgy sétálok a történelemben, ahogy a mindennapi életben.” Interjú Péter Katalinnal 75. születésnapja alkalmából. Az interjút készítette: Erdélyi Gabriella. *Korall*, 46/2011.; „... nem egyetlen történelem létezik.” *Ünnepi tanulmányok Péter Katalin 80. születésnapja alkalmából*. Miskolc, 2017; Kozák Péter: Péter Katalin. *Névpont*, <https://www.nevpont.hu/palyakep/peter-katalin-8a13d> (Utolsó letöltés: 2023. április 20.)

Erdélyi Gabriella történész, PhD

PUSKÁS ILDIKÓ

Orientalista, indológus, klasszika-filológus

[Nagyvárad, 1942. október 23. – Budapest, 2009. január 4.]

Az ókori India történetével, vallástörténetével, ezen belül az Indus-völgyi civilizáció történetével, az indo-mediterrán politikai, gazdasági és vallási érintkezések komplex vizsgálatával és az indiai vallási rendszerek kialakulásával, a köztük lévő kapcsolatok kérdéseivel foglalkozott.

Édesapja dr. Puskás Zoltán tanár, édesanyja Kádár Zsuzsánna banktisztviselő volt. Anyai ágon régi protestáns lelkész családból származott, nagyapja az érmihályfalvai és gálospetri gyülekezet lekipásztora volt. Négyen voltak testvérek, Ildikó volt a legidősebb. Zoltán mezőgazdász, Emese közgazdász, Csilla pedig műszaki tanár lett. A család 1956-ban telepedett át Magyarországra. Első férje Takács András építész mérnök, második férje Novák Zoltán esztéta, művelődéstörténész volt; ebből a házasságából gyermekei is születtek: Csanád (1969) és Iringó (1972). Harmadik férje Simon Róbert orientalista volt.

Puskás Ildikó az általános iskolát Romániában, Érmihályfalván végezte. Középiskolai tanulmányait a budapesti Kossuth Zsuzsa Gimnáziumban kezdte, majd a Móricz Zsigmond Gimnáziumban érettségizett kitüntetéssel. A nyelvek iránt már ekkor érdeklődött, gimnazistaként kezdett el hindi nyelvet tanulni. Érettségi után egy évig az Országos Kardiológiai Intézetben, később a Híradástechnikai Vállalatnál dolgozott. 1961-ben nyert felvételt az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának orosz–indológia szakára, majd másodéves korában harmadik szakként az ógörögöt is felvette. Harmadéves korában megpályázta a Népköztársasági Ösztöndíjat, amelynek minősítésében Sinkovics István dékán külön kiemelte, hogy olyan nagy és fáradságos munkát igénylő szakokon ért el kiváló eredményeket, mint a görög és az indológia.¹ Az egyetemen titkára volt az Orientalista Tudományos Diákkörnek is. 1966-ban végzett az ELTE indológia–ógörög–orosz szakán; szakdolgozatát *Görög–ind szókészleti kapcsolatok* címmel Harmatta János irányításával készítette el. Ő volt

¹ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Tanácsának ülései 1963–1964-ben. I. kötet. Budapest, 1964, 285.

az első magyar indológus, aki államközi szerződések révén hosszabb időt tölthetett Indiában. 1967-ben a Delhi Egyetem szanszkrit tanszékén folytatott posztgraduális tanulmányokat, emellett tanulmányozta a modern hindi-urdu² irodalmat, valamint buddhista kutatásokkal is foglalkozott. Az 1931 óta Indiában élő Charles Louis Fábri magyar származású indológus, művészettörténész és művészetkritikus útmutatásai alapján bejárta egész Indiát. A hetvenéves professzor nemcsak utazási tervének összeállításában segítette, hogy azáltal teljes keresztmetszetet kaphasson az indiai kultúráról, hanem szakmai kapcsolataival is; művészekkel, tudósokkal ismertette össze. Puskás Ildikó szanszkrittudása révén bejutott olyan templomokba is, ahová európaiakat általában nem engedtek be, és több áldozati szertartáson vehetett részt. Fontosnak tartotta, hogy mindenki, aki Indiával hivatásszerűen foglalkozik, minél előbb kerüljön személyes kapcsolatba az országgal, közvetlen élményei legyenek róla, és a későbbiekben is legyen alkalma szakmai utakra. Egyéves indiai tanulmányútja alatt döntötte el, hogy elsősorban az ókori Indiával kíván foglalkozni.

Hazaérkezését követően, 1968-tól a szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Klasszika-filológiai Tanszékén kezdett el tanítani tanársegédként. 1973 és 1975 között az ELTE BTK Ókortörténeti Tanszékén Hahn István függetlenített aspiránsaként dolgozott, egyúttal tanársegédként oktatott 1977-ig. 1974-ben a Szovjet Tudományos Akadémia moszkvai és leningrádi Orientalisztikai Intézetében járt vendégkutatóként. 1975-ben pedig az MTA és a British Academy ösztöndíjával a Londoni Egyetem Orientalisztikai és Afrikanisztikai Tanulmányok Központjában kutatott, de oxfordi és cambridge-i egyetemek professzoraival is konzultált. A 20. század egyik legkiválóbb indológusa, A. L. Basham tanítványául fogadta.³ Kandidátusi értekezését *A prae-arya India. A régészeti, nyelvészeti és vallástörténeti források történeti értékeléséhez* címmel 1978-ban védte meg.

1977-től az ELTE BTK Ókortörténeti Tanszékén dolgozott adjunktusként, 1987-től egyetemi docensként, majd 2003-tól 2007-ig egyetemi tanárként. 1995-től a tanszék vezetésével is megbízták. 1996-ban sikeres habilitációs előadást tartott. 1987-től 1995-ig egyúttal a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Ókortörténeti Tanszékén tanszékvezető egyetemi docensként is tevékenykedett. 1989-ben és 1990-ben a Central Missouri State University Történeti Intézetének vendégprofesszoraként hosszabb időt töltött az Egyesült Államokban, ahol az ókorral és vallástörténettel foglalkozó szemináriumai mellett magyar és erdélyi történelmet is tanított. 2001-ben *Indo-Mediterranean Crosscultural and Trade Relations in the Second–First Millennium B.C.* című munkájával az MTA doktora lett. 1967 és 2005

² Az urdu nyelv szorosan kapcsolódik a hindi nyelvhez, az indoeurópai nyelvcsalád indoiráni ágának indoárja csoportjába tartozik. Kialakulásuk közös múlttra tekint vissza. A nyelvtanban annyira hasonlít a hindire, hogy egy nyelvnek tűnhetnek; a kettőt összefoglaló elnevezéssel korábban hindusztáni nyelvnek hívták. Ami a szókincsüket illeti, az urdu az arab és a perzsa nyelvből kölcsönzött szavakat, míg a hindi a szanszkritből. A legmarkánsabb különbség a két nyelv között az írásmódjukban van: az urdu a perzsa-arab írást használja, míg a hindi a dévanágarit.

³ Simon Róbert: In memoriam Puskás Ildikó (1942. 10. 23. – 2009. 1. 4.). Egy indológus vallástörténész munkásságához. *Vallástudományi Szemle*, 2009/1. 166.

között mintegy tíz alkalommal járt Indiában, ahol számos előadást tartott, és nemzetközi konferenciákon vett részt. Kitűnő előadó volt, szeretett szabadon előadni. 1984-ben és 1993-ban Pakisztánban is hosszabb tanulmányutat tett.

Egyetemi tanári tevékenységében nagy hangsúlyt fektetett a vallástörténet oktatására. India vallástörténetének két monográfiát is szentelt (*Istenek tánca*, 1984; *Lélek a körforgásban*, 2000). Akadémiai doktori értekezését az Újdelhiben működő Munshiram Manoharlal könyvkiadó kívánta megjelentetni, végül azonban kéziratban maradt. Krisnáról szóló monográfiájához is hatalmas anyagot gyűjtött, amelyet 2007-es nyugdíjba vonulása

után tervezett megírni, de korai halála miatt ez a munka sem készülhetett el. Utazásai során igyekezett beszerezni a munkájához nélkülözhetetlen legkorszerűbb könyveket, folyóiratokat. Egyedülálló indológiai könyvtárát tanítványai előtt is megnyitotta. India két legnagyobb könyvkiadója, a Munshiram Manoharlal és a Motilal Banarsidass tulajdonosaival baráti viszonyt alakított ki. 2011-ben a Bhaktivedanta Hittudományi Főiskola új helyre költözésekor a Puskás Ildikó hagyatékában található indológiai könyveket férje, Simon Róbert a főiskola könyvtárának adományozta. Ez a gyűjtemény körülbelül 3500 könyvet, 1500 folyóiratot, illetve 200–300 egyéb dokumentumot (kéziratokat, gépiratokat, szakdolgozatokat) foglal magába.⁴

Puskás Ildikó Hahn Istvánnal együtt kezdte el szerkeszteni a *Prométheusz Könyvek* című vallástörténeti sorozatot (1984–1987). A Helikon Kiadónál megjelenő sorozat legnagyobb érdemének Puskás Ildikó azt tartotta, hogy minden fordítás az eredeti nyelvből és úgyszólván a sorozat számára készült. Ennek folytatásaként Simon Róberttel közösen indították el a Corvina Kiadó gondozásában megjelentetett *Keleti források – Fontes Orientales* című sorozatot 2006-ban, amelyben szintén a szövegek eredeti nyelvből készült, bőséges jegyzetekkel ellátott fordítására helyezték a hangsúlyt. Puskás Ildikó Simon Róberttel és Hubai Péterrel együtt társszerkesztője volt az Osiris Könyvtár Vallástörténet sorozatának is; itt többek között Mircea Eliade háromkötetes *Vallási hiedelmek és eszmék története*, illetve *A szamanizmus* című köteteit szerkesztette. Havas Lászlóval együtt szerkesztették az *Acta Classica* című folyóiratot (Debrecen, 1988–1991). Szerkesztői tevékenysége mellett tudományos monográfiákat és szépirodalmi műveket is fordított (*A tökéletes feleség*, 1985). Az India történetét összefoglaló munkák közül a *Szkihthiától Indiáig. Az ősrja történelem talányai* és az *India története* című orosz művek fordítása fűződik a nevéhez. (Az utóbbit Major Istvánnal együtt fordította.) Az *India története* című kötetben az ókori és középkori Indiát tárgyaló rész fordításán kívül ő jegyzi a mintegy 120 oldalnyi szó- és névmagya-

⁴ <https://www.bhf.hu/foiskola/konyvtar> (Utolsó letöltés: 2023. április 4.)

rázatot tartalmazó részt is. A *Világirodalmi Lexikon* számos indiai szócikkét írta meg. 1984-ben meghívást kapott az Újdelhiben rendezett „India and the World Literature” (India és a világirodalom) című nemzetközi szimpóziumra, ahol az indiai irodalom magyarországi fogadtatásáról tartott előadást.

Az indológia tudománytörténete is foglalkoztatta. S. K. Lambah indiai nagykövet a magyar–indiai kulturális egyezmény aláírásának huszonötödik évfordulóján kérte fel Puskás Ildikót és Bethlenfalvy Gézárt az *India magyar szemmel* címet viselő kötet összeállítására, amely huszonnégy magyar szerző írását tartalmazza a kulturális, tudományos, kereskedelmi kapcsolatokról, valamint a hazai India-kutatás, az indológia magyarországi műhelyeinek munkájáról. Szintén a nagykövet felkérésére született meg a kétnyelvű *India bibliográfia – India Bibliography* című kötet, mintegy másfél éves munka eredményeként. Puskás Ildikó évtizedek alatt összegyűjtött könyvtára, bibliográfiai kollekciói és lelkes tanítványai jelentették a fedezetet a nagyszabású munka elvállalására, ahogy a kötet bevezetőjében meg is fogalmazta.⁵ A munka az akkoriban rendelkezésre álló bibliográfiák, katalógusok felhasználásával készült, és bár törekedett az elérhető legnagyobb teljességre, a viszonylag rövid idő alatt és adatbázisok hiányában nem tudott teljes képet nyújtani az addig nyomtatásban megjelent, Indiával kapcsolatos cikkekről. Az anyag a tervezetthez képest így is csaknem négyszeresére növekedett. Ebben a kötetben jelezte Puskás Ildikó azt a tervét is, hogy egyszer külön tanulmányt fog szentelni a hajdani főgimnáziumi tanárok, indológiai tanszékkel nem rendelkező vidéki egyetemeken tanító tudósok munkásságának, amely szanszkritfordításaink első vonulatát eredményezte. Sajnos ez a tanulmány is csak terv maradt.

Puskás Ildikó igazi tanár volt, méltó utóda a nagy, iskolateremtő tanáregyeniségeknek. Kitűnő szemináriumi témákat talált ki. Az indiai történelmen, vallástörténeten kívül összehasonlító mitológiával foglalkozó órákat tartott, sőt egy-egy szakdolgozati témához kapcsolódóan egyénre szabott speciális kollégiumokat is. Tanítványainak nemcsak könyveket kölcsönzött könyvtárából, nemcsak publikációs lehetőségekhez, ösztöndíjak elnyeréséhez nyújtott segítséget, hanem személyes szakmai kapcsolataival is hatékonyan egyengette pályájukat.

Tagja volt az MTA Ókortörténeti és Orientalisztikai Bizottságának, a Magyar Ókortudományi Társaságnak, a Kőrösi Csoma Társaság választmányának; a nemzetközi szervezetek közül az Indian History Congress, az Archaeological Society of India, a Numismatic Society of India és a Bhandarkar Oriental Research Institute tagja. 1988-tól 1997-ig a Magyar–Indiai Baráti Társaság főtitkáráként, majd 1997-től elnökeként is tevékenykedett, számos sikeres előadást, rendezvényt szervezett.

⁵ Puskás Ildikó: *India bibliográfia – India Bibliography*. Kétnyelvű kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, 16.

► Műveiből

Az indiai felsőoktatás. Budapest, 1973; *Az ókori India és az ázsiai termelési mód.* MTA II. Osztályának Közleményei, 1975; *On an Ethnographic Topos in the Classical Literature: The Gold-digging Ants.* *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Classica.* Budapest, 1977–1978; *A prae-arya India. A régészeti, nyelvészeti és vallástörténeti források történeti értékeléséhez.* Kandidátusi értekezés. Budapest, 1978; *A védikus társadalom kialakulásának előzményei.* *Századok*, 1978; *Istenek tánca. Rövid áttekintés az indiai vallásokról.* Budapest, 1984; *Az indiai társadalmi struktúra variánsainak és invariánsainak kérdéséhez, kitekintéssel a XX. századi tamilnádui viszonyokra.* In: *Vallások és hagyományok a kultúrák keresztútján.* Szerk. Ecsedy Ildikó és Ferenczy Mária. Budapest, 1990; *Megasthenes and the "Indian Gods". Herakles and Dionysos.* In: *Greece and Mediterranean.* Szerk. Richard W. Clement többekkel, Kirksville, 1990; *Hinduizmus. Források.* Budapest, 1991; *India bibliográfia – India Bibliography.* Kétnyelvű kiadás. Budapest, 1991; *Indian Studies and the Ramayana in Hungary.* In: *Indian Epic Values. Ramayana and its Impact.* Szerk. Gilbert Pollet. Leuven, 1995; *Indo-Mediterranean Crosscultural and Trade Relations in the Second–First Millennium B.C.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1999; *Nőtípusok az ókori Indiában. Leány – anya – szerető – aszkétanő.* In: *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban.* Szerk. Küllös Imola. Budapest, 1999; *Lélek a körforrásban. A hinduizmus születése.* Budapest, 2000; *Myth and Reality. Apollonius of Tyana in India.* *Journal of Indian History*, 2001.

► Róla szóló irodalom

Simon Róbert: In memoriam Puskás Ildikó (1942. 10. 23. – 2009. 1. 4.). Egy indológus vallástörténész munkásságához. *Vallástudományi Szemle*, 2009/1.; Pap Ágnes: Puskás Ildikó műveinek bibliográfiája. *Vallástudományi Szemle*, 2009/1.; Pap Ágnes: Puskás Ildikó. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010.

Pap Ágnes történész, PhD

PUSKÁS JULIANNA

Dr. Pajor Rezsőné Puskás Julianna

Történész

[Szamosszeg, 1929. május 29. – Budapest, 2005. december 5.]

„Ő az első hivatásos magyar történész, aki a magyar és az amerikai forrásokat, valamint a nemzetközi (főként az amerikai történeti és szociológiai) szakirodalmat módszeresen és szorgalmasan feltárva történetírói elbeszélésbe foglalta a tengerentúli magyar kivándorlás és az amerikai magyarság múltját.”¹

A Szatmár vármegyei Szamosszegen született. Édesapja Puskás Béla, édesanyja Balogh Etelka volt. Hárman voltak testvérek. Szülei néhány hold földön gazdálkodtak. A család igen szerény körülmények között élt, az 1930-as években teljesen eladósodott. Hogy az adósságoktól megszabaduljon, apja 1938 tavaszán kivándorolt Amerikába. Egy farmon dolgozott mezőgazdasági munkásként, nem sokat tudott segíteni a családjának. A szülők rövidesen el is váltak. Egy időre megszakadt az apa kapcsolata itthon maradt családjával, majd a háború után, 1947 tavaszán még kiskorú fiát hivatalos úton kivitette magához.²

Puskás Julianna az elemi iskolát szülőfalujában végezte, kitűnő tanuló volt. Tanítója segítségével az édesanyja beíratta a mátészalkai polgári iskolába, majd a szatmári tanítóképzőbe.³ A határok újbóli megváltozása következtében tanulmányait Debrecenben folytatta, ahol 1948-ban kitűnő eredménnyel tanítói képesítést szerzett. Ezután Budapestre költözött, beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának történelem szakára, és népi kollégista lett. Még elsőéves korában, 1949 februárjában férjhez ment az akkor szintén elsőéves Tokody Gyulához (1927–2006), a későbbi történész, egyetemi tanárhoz. Az 1960-as években elváltak.⁴

¹ Gyáni Gábor: Puskás Julianna 1929–2005. *Századok*, 2006/5. 1336.

² Akadémiai Levéltár 200. TMB 557/2.

³ A Szatmári Királyi Katolikus Tanítóképző Szatmárnémetiben működött 1856 és 1922 között; közben a trianoni békediktátummal elkerült Magyarországtól, majd meg is szűnt. Kárpátalja 1939. márciusi visszacsatolása következtében 1942-ben újra megnyitották az intézményt Római Katolikus Líceum és Tanítóképző néven. 1944 novemberétől 1948. július végéig Római Katolikus Magyar Tanítóképző néven működött.

⁴ Kapcsolatuk ezután sem szakadt meg; például 1982-ben Tokody Gyula volt az előterjesztője a Történettudományi Szakbizottságban Puskás Julianna doktori eljárása engedélyezésének. Akadémiai Levéltár 200. TMB 3388/2.

Puskás Julianna 1952-ben kapott diplomát az időközben névváltozáson átesett Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Már egyetemi tanulmányai alatt is végig dolgozott: előbb ipari szakiskolában, majd ipari szaktanárképző tanfolyamokon tanított történelmet és politikai gazdaságtant. Az egyetem befejezése után a Magyar Közgazdaságtudományi Egyetem⁵ Gazdaságtörténeti Tanszékére nevezték ki tanársegédnek. Itt nagy hatással volt rá Pach Zsigmond Pál; az általa szervezett gazdaságtörténeti műhelyből indultak el a 20. század második felének magyar gazdaságtörténetészei.⁶ Puskás Julianna a tanszék munkájához kapcsolódva készítette el bölcsészdoktori disszertációját a hadigazdálkodás kialakulásáról és rendszeréről az első világháború idején Magyarországon, amelyért megkapta az egyetemi doktori fokozatot. Kutatásának főbb eredményeit, amelyek ma is helytállóak, az 1958-ban indított *Történelmi Szemle* első száma közölte. Pach Zsigmond Pál ekkor a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese is volt, így segítségével Puskás Juliannát 1954 októberében áthelyezték az MTA Történettudományi Intézetébe tudományos segédmunkatárssá. 1958 júliusában tudományos munkatárssá nevezték ki, majd 1959-ben az intézet tudományos titkára lett (1964-ig). 1974 óta tudományos főmunkatárs volt.

Az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején szakmai érdeklődése fókuszába – talán az otthonról hozott tapasztalatok hatására is – a magyarországi mezőgazdaság és az agrárnépesség került. Kandidátusi disszertációját is ebből a témából készítette *A földbérletek elterjedése és szerepe a mezőgazdaság tökéletes fejlődésében a 19. század végéig* címmel.⁷ A témával azóta sem foglalkozott senki, erről való ismereteink az ő alapkutatásaira épülnek. A 19. század végi, 20. század eleji agrárstatisztikák módszeres, kezdetben még nem számítógéppel történő feldolgozásával is maradandót alkotott.

Az 1960-as évek második felében új téma kutatásába kezdett: szintén családi indítatásból elkezdte tanulmányozni a kivándorlást, az Amerikai Egyesült Államokba betelepült magyarok történetét. Folyamatosan publikálta a témában született kutatásait. 1982-ben jelent meg angol nyelven a *Studia Historica* sorozatban *From Hungary to the United States 1880–1914* című könyve az Akadémiai Kiadónál. Ugyanebben az évben, 1982-ben jelent meg *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940* című 600 oldalas monográfiája – szintén az Akadémiai Kiadónál –, amelyet 1982-ben be is nyújtott a Tudományos Minősítő Bizottságnak az akadémiai doktori fokozat elnyerése céljából. Sikerral járt: megszerezte a doktori fokozatot.⁸

A kevés magyar történész egyike volt, aki kutatásait nemzetközi tudományos kontextusba helyezte, és mind Nyugaton, mind Keleten érdeklődést keltett. A nemzetközi migrációtörténetet kutatók körében pedig egyre nagyobb megbecsülést és elismerést

⁵ Az egyetem nevét 1953-ban Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemre változtatták.

⁶ Berend T. Iván: Pach Tanár Úr. *Történelmi Szemle*, 1984/1–2. 2.

⁷ Önálló aspiránsként kandidátusi disszertációját 1962 nyarán nyújtotta be a Tudományos Minősítő Bizottságnak, és 1963 nyarán meg is védte.

⁸ Az eljárás megindításakor hivatalos neve dr. Pajor Rezsóné volt, ami arról tanúskodik, hogy időközben újra férjhez ment. Férje Pajor Rezső szemészorvos volt. Mindvégig Puskás Juliannaként publikált.

vívott ki. Ezért a nyolcvanas években vállalkozott egy nemzetközi kutatási projekt megszervezésére. 1984-ben Budapesten rendezte meg a kelet-közép és délkelet-európai tengerentúli kivándorlásról szóló nemzetközi tanácskozást, amelyen hét országból érkezett kutatók tartottak előadásokat. A konferencia anyaga egy általa szerkesztett kötetben jelent meg az Akadémiai Kiadónál *Overseas Migration from East-Central and Southeastern Europe 1880–1940* címmel a *Studia Historica* sorozatban 1990-ben. A kötet párját ritkítja a téma historiográfiájában.⁹

Kutatásaihoz kapcsolódóan többször járt az Amerikai Egyesült Államokban: kétszer IREX ösztöndíjjal, egyszer pedig a minnesotai egyetem irányítása alatt működő Immigration History Research Centertől nyert pályadíjjal kutatott, és interjúkat készített összesen három félében át. A témában született tanulmányai magyar, angol, szlovák és lengyel nyelven jelentek meg.

Az 1990-es évek elején munkahelyet váltott, és a Teleki Intézet munkatársa lett.¹⁰ Innen vonult nyugállományba, de még ezután is dolgozott egy ideig az ELTE BTK Amerikai Intézet óraadó tanáráként. Miközben betegséggel küszködve visszavonult otthona magányába, megírta azt a kivándorlás témájához kapcsolódó könyvét, amely minden kétséget kizáróan hosszú időn át alapműként fog szolgálni a téma nemzetközi történeti irodalmában. A 440 oldalas monográfia a Holmes & Meier Kiadónál jelent meg az Ellis Island sorozatban *Ties That Bind, Ties That Divide. One Hundred Years of Hungarian Experience in the United States* címmel. Puskás Julianna ebben a kötetben összegezte addigi kutatásait: egyrészt feltárta a kivándorlás okait, a hazai kivándorlást beágyazta a nemzetközi migrációs folyamatokba, bemutatta a kivándorlásról folytatott korabeli vitákat, másrészt bemutatta a bevándorlók, beilleszkedők, integrálódók, vagyis az asszimilálódók életének alakulását – térben és időben –, azt, hogy makro- és mikroszinten hogyan váltak magyar-amerikaiakká vagy inkább magyarokká Amerikában. Időben minden korábbinál jobban kiterjesztette a témát: olvashatunk mind a második világháború utáni, mind pedig az 1956-os forradalmat követő kivándorlásról, illetve bevándorlásról. Ennek köszönhetően az amerikai magyarok szerepét is felvázolta a hidegháborúban – a közvetlenül a második világháború után érkezett kitelepítettekre fókuszálva.¹¹

⁹ Gyáni Gábor, i. m. 1336.

¹⁰ Az 1007/1991. (II. 9.) kormányhatározattal a nemzetközi kapcsolatok tudományos megalapozása céljából hozták létre a Teleki László Alapítványt. 1991. szeptember 1-jétől az alapítványhoz került a Külügyi Intézet, a Magyarságkutató Intézet és a Dunatáj Intézet. A Magyarságkutató Intézet átalakításában Teleki Intézetté (1026/91. (VI. 15.) kormányhatározat) jelentős szerepe volt Kosáry Domokosnak, az MTA akkori elnökének; ő lett az alapítvány kuratóriumának elnöke is. Az alapítvány működésének idején az intézetnevek többször megváltoztak; például a Magyarságkutató Intézet Közép-európai Intézet lett, vezetője Kiss Gy. Csaba volt. 1999-ben módosították az alapítvány alapító okiratát, és létrehozták a Teleki László Intézet; igazgatója Diószegi László volt. 2006 végéig működött, amikor kormánydöntés alapján megszűnt.

¹¹ Évtizedek során magnószalagra rögzített interjúinak azonban csupán töredékét építhette be munkáiba, pedig a kivándorolt családok körében készített interjúival egyedülálló oral history gyűjteményt hozott létre. Nem tudjuk, hogy halála után mi lett ennek a páratlan forrásanyagnak a sorsa. Mivel nem tanított egyetemen, nem jött létre körülötte egy migrációtörténettel foglalkozó iskola.

Puskás Julianna élete utolsó éveiben sem maradt tétlen; digitális adatbázist épített a több évtizedes kutatómunkával összegyűjtött történeti forrásanyagokból. Az amerikai magyar protestáns templomok és lelkészeik életútjának adatbázisát építette 1991-től 2000-ig. Úgy tűnt, hogy halálával a munka félbemarad, de nem így történt. Puskás Julianna amerikai magyar református lelkészekről szóló feljegyzései nem veszték el, hanem halála után több mint tíz évvel, 2017-ben Kovács Ábrahám feldolgozásában láttak napvilágot.¹²

Kirobbanó szenvedélyesség és elsöprő életvidámság jellemezte, munkatársai Puskás Jucinak hívták. 2005. december 28-án a Farkasréti temető Makovecz-termében vettek tőle búcsút. Hamvait végakaratainak megfelelően Szamosszegen, édesanyja sírjában helyezték el.

► Műveiből

Adatok a hadigazdálkodás kialakulásához és rendszeréhez Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle*, 1958/1–2.; A tőkés nagybérletek a XIX. század végi Magyarországon (Az 1895-ös mezőgazdasági statisztika adatai alapján). *Történelmi Szemle*, 1959/2.; A földbirtokok bérbeadása Magyarországon az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adatai alapján. *Történelmi Szemle*, 1963/6.; *From Hungary to the United States 1980–1914*. Budapest, 1982; *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Budapest, 1982; Kelet-Európából az USA-ba vándorlás folyamata, 1861–1924. *Történelmi Szemle*, 1984/1–2.; Migráció Kelet-Közép-Európában a 19. és 20. században. *Regio*, 1991/3.; Magyar menekülők, emigránsok – „DP-k” és „56-osok”, 1944–1957. *Aetas*, 1996/2–3.; *Ties That Bind, Ties That Divide. One Hundred Years of Hungarian Experience in the United States*. New York, 2000; Puskás Julianna–Kovács Ábrahám: *Amerikai magyar református lelkészek életútja adattári rendszerben, 1891–2000*. Debrecen, 2017.

► Róla szóló irodalom

Gyáni Gábor: Puskás Julianna 1929–2005. *Századok*, 2006/5.; Pintz Katalin: Puskás Julianna hagyatéka – Hivatás és identitástudat az amerikai magyar közösségek szolgálatában. *Regio*, 2019/3.

Palasik Mária történész, PhD

¹² Puskás Julianna–Kovács Ábrahám: *Amerikai magyar református lelkészek életútja adattári rendszerben 1891–2000*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2017. 293 oldal. Kovács Ábrahám történész, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem habilitált docense.

R. VÁRKONYI ÁGNES

Történész, az MTA rendes tagja

[Salgótarján, 1928. február 9. – Budapest, 2014. december 13.]

Szakmai életútja rendkívül gazdag és összetett, számos szerepben és területen alkotott maradandót; életútjának egy-egy szelete önmagában nézve is önálló és teljes életművet tesz ki. Történelmi teljesítménye szintén sokrétű: ő maga a 17–18. század politika- és társadalomtörténetét, a historiográfiát és a történelmi ökológiát jelölte meg kutatási területeként, de ugyanilyen meghatározóak művelődés- és mentalitástörténelmi eredményei is.

Édesapja Várkonyi József vármegyei tisztviselő, édesanyja Bérczi Mária háztartásbeli volt. Három gyermeket neveltek fel (Ágnes, József, Mária). Férje Ruttkay Kálmán, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkarának angol tanszékén oktatott, és vált iskolateremtő tanárrá. Házasságukból két lánygyermek született (Zsófia és Eszter), illetve három unoka (Kiss Dániel, Rigó Áron és Lili).

Várkonyi Ágnes az elemi és a polgári iskola négy osztályát még Salgótarjánban végezte, majd tanulmányait a cinkotai Magyar Királyi Állami Tanítóképző Intézetben folytatta. Kezdetben a természettudományok érdekelték, és orvosnak készült. Ekkor alakult ki a kertek iránti vonzalma is, amiben meghatározó szerepet játszott a tanítóképzőnek helyet adó cinkotai Beniczky–Batthyány-kastély parkja, ahol minden diáknak külön mikroszkópja és megfigyelésre rábízott saját növénye volt. Nagyszerű tanárainak hatására azonban fokozatosan az irodalom, a történelem és a művészetek felé fordult. A váltást gyermekkori élményei is ösztönözték: a határvidékké vált Salgótarjánban, várak szomszédságában nőtt fel, és unokatestvérei népes hadával biciklin jártak a salgói, somoskői, füleki várak felfedezésére. Édesapja pedig esténként mese helyett Aranyballadákat, a *Toldit*, és Móra Ferenc történelmi elbeszéléseit olvasta fel. Végül a háború nehezen feldolgozható traumái fordították visszavonhatatlanul a történelem felé. Így a háború után a gimnáziumi anyagból is vizsgát tett. 1947-ben kitűnő eredménnyel tette le a tanítói képesítő vizsgát, és ugyanekkor jó eredménnyel érettségizett a Veres Pálné Leánygimnáziumban.¹

¹ Akadémiai Levéltár 200. TMB 886/3.

1947-ben magyar–történelem–filozófia szakon kezdte meg tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetemen (1950-től ELTE). Az első két évben még művészet-történeti és pszichológiai kurzusokat is felvett, sőt bejárt az orvosi kar egyes óráira is. Ez a sokirányú szellemi érdeklődés 1949-ben terelődött egyetlen mederbe Lederer Emmának² köszönhetően, aki kiválogatta az induló évfolyam legígéretesebb hallgatóit az ekkor alapított levéltár szakhoz – Várkonyi Ágnes mellett például Szűcs Jenőt, Kubinyi Andrást, Benczédi Lászlót, Purjesz Istvánt, Varga Jánost és Vörös Antalt. Ez a későbbi nagy történészgeneráció Lederer Emma, Szentpétery Imre, Kumorovitz Lajos Bernát, Maksay Ferenc, Sinkovics István és Mollay Károly keze alatt formálódott, és már egyetemistaként tapasztalt szakemberekkel dolgozhattak együtt a Történettudományi Intézet különböző projektjeiben.

Várkonyi Ágnes I. Tóth Zoltán bibliográfiai munkacsoportjába és a parasztság-történeti munkaközösségbe került. Utóbbiban kapta feladatul a Szabolcs vármegye jobbágyságára és a Rákóczi-hagyományra vonatkozó levéltári anyag kigyűjtését. Itt végzett munkája kétszeresen is kihatott jövője alakulására: államvizsgáját követően 1951 júliusában kinevezték az MTA Történettudományi Intézetébe segédmunkatársnak, kutatási témaként pedig a Rákóczi-korszakot jelölték ki számára.

Pályájának első két évtizedét a Rákóczi-kutatások határozták meg: a Köpeczi Bélával közösen írt II. Rákóczi Ferenc-életrajzok, a szabadságharc erdélyi kibontakozásáról, a fejedelem modernizációs törekvéseiről, politikusairól és hadvezéreiről írt tanulmányok. Az 1950–1970-es évek kultúr- és tudománypolitikájának kiemelt területe volt a Rákóczi-szabadságharc története, mert számos elemét – függetlenségi harc, jobbágypolitika, országépítés stb. – fel lehetett használni a korabeli propagandában és oktatásban. Ennek ellenére az ekkor készült művek nem tekinthetők ma már használhatatlan propagandairatoknak, hiszen jelentős és jól képzett kutatógárda dolgozott a témán: Várkonyi Ágnesen és Köpeczi Bélán kívül többek között Benda Kálmán, Hopp Lajos, Bánkuti Imre és Heckenast Gusztáv. Fontos, addig ismeretlen forrásanyagot publikáltak,³ és a Rákóczi-korszak történetét megújító eredményeik többségében a mai kutatásokban is kiindulópontnak számítanak.

Várkonyi Ágnes a Rákóczi-korhoz hasonlóan a historiográfiával is külső indíttásra kezdett el foglalkozni. Andics Erzsébet⁴ azzal bízta meg, hogy Thaly Kálmán életét és munkásságát úgy mutassa be, mint amely példamutató és tudományosan előrevivő volt. Ennek ellenére végül egy részletes, a romantikus kuruc felfogás hibáit és káros következményeit is bemutató kritikai elemzés és mélyreható bírálat készült (*Thaly Kálmán és történetírása*), amellyel Várkonyi Ágnes a kandidátusi fokozatot is megszerezte 1961-ben.⁵ Historiográfiai kutatásai során fedezte fel, hogy a 19. századi magyar történetírásnak létezett egy a romantikusok által háttérbe szorított, nemzetközi

² Lederer Emma pályaképe is olvasható ebben a kötetben.

³ *Rákóczi-tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról*. I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973.

⁴ Andics Erzsébet pályaképe is olvasható jelen kötetben.

⁵ *Thaly Kálmán és történetírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.

színvonalú irányzata is, és a következő évtizedben erre a vonulatra, a pozitivista történetírókra irányult a figyelme. Elemezte munkáikat, feltárta kéziratok műveiket és szerteágazó levelezésüket. Eredményeit *A pozitivista történetnézet a magyar történetírásban* című kétkötetes művében foglalta össze 1973-ban, amelyre akadémiai doktori fokozatot, akadémiai díjat, kedvező külföldi kritikát és amerikai ösztöndíj-ajánlatot kapott. (Az utóbbi elfogadását azonban nem engedélyezték.)

Várkonyi Ágnes pályájának első harminckét évét az MTA Történettudományi Intézetében töltötte, ahol nagyon fiatalon, már harmincegy évesen kinevezték a Középkori Osztály megbízott vezetőjévé. Ennek megfelelően fontos szereplője volt az intézet közös projektjeinek: a százötven éves évfordulójára készülő Akadémia történetének, a tízkötetes Magyarország történetének és a háromkötetes Erdélynek.⁶ Egy nehéz korszakban, kiemelt fontosságú, de politikailag, szakmailag és intellektuálisan heterogén összetételű intézményben ennyire fiatalon vezetői beosztásba kerülni komoly kihívást jelentett, amelynek konfliktusok és sérülések nélkül nem lehetett eleget tenni. R. Várkonyi maximalizmusa, erőteljes kritikai szelleme, vitakészsége azt eredményezte, hogy megosztó személyiséggé vált. Támogatóinak népes tábora mellett elképzeléseinek mindig akadnak heves ellenzői is. Valójában csak az tudott közömbös maradni iránta, aki nem ismerte személyesen.

Részen a viták hatására, de még inkább új kihívásokat keresve kezdett tanítani 1982-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetemen az akkor még Középkori Magyar Történeti Tanszék vezetőjeként. Mivel korábban nem szerzett tanítási gyakorlatot, férje, Ruttkay Kálmán és egyetemi mentora, H. Balázs Éva – akik körül ekkorra már jelentős iskola épült ki – segítették a beilleszkedésben és tanári elképzeléseinek megvalósításában. Újjászervezte és kibővítette a tanszéket, megalapozta a kora újkori magyar történelem korszerű oktatását, és ezt a tanszék új nevében is érvényesítette.⁷ Az aktuális egyetemi reformhoz illeszkedve bevezette a forráskritikai szemináriumokat, a kurzuskinálathoz gazdaság- és várostörténeti, illetve turkológiai témákkal bővítette. Meghívott előadóként hosszabb-rövidebb ideig tanított itt többek között Szűcs Jenő, Fügedi Erik, Solymosi László, Hegyi Klára és Benczédi László is.

⁶ *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 1825–1975.* Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 11–51., 87–105., 521–531.; *Magyarország története tíz kötetben III. 1526–1686.* Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985, 1987, 1043–1054., 1273–1424., 1577–1635.; *Erdély története II. 1606–1830.* Főszerk.: Köpeczi Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, 784–941., 1153–1170.

⁷ Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, amely 2019-ig működött ezen a néven.

Az egyetemet tudományos műhelynek tekintette, ahol a tananyagba be kell emelni a legújabb kutatási eredményeket. Előadásain és szemináriumain gondolkodni és kérdezni tanított. Kialakította a komplex látásmód, a sokféle megközelítés igényét, megtanította használni a korszerű interdiszciplináris módszereket. Saját bevallása szerint ő maga is rengeteg erőt és inspirációt merített a tanításból, és élete egyik nagy ajándékának tekintette az ifjabb generációkkal való kapcsolatát. A köré gyűlő diákokból az évek során kialakult a többgenerációs Várkonyi-iskola. Tanítványai egyaránt megtalálhatóak az egyetemeken, kutatóintézetekben, állami és egyházi levéltárakban, a legjelentősebb könyvtárakban és múzeumokban, a vidéki tudományos centrumokban. Különösen büszke volt tanári pályára lépő tanítványaira, mert tőlük remélte a hajdani tudós-tanár attitűd újjáéledését.

Politikatörténeti munkássága ebben az időszakban jelentősen gazdagodott: elsősorban Bethlen Gábor, Pázmány Péter, Comenius, Esterházy Miklós és Pál, Zrínyi Miklós és Ilona, valamint Bethlen Miklós és Apafi Mihály került érdeklődésének középpontjába, de a 17. század más szereplőivel is sok írásában foglalkozott. Munkái a korszak magyarországi és erdélyi politikájának mélyebb rétegeit és európai beágyazottságát elemezték, de valódi értékeit a friss kérdések, hipotézisek jelentették. Azok az új kutatóárcok, amelyeknek mentén olyan, a mi korunkat megszólító tematikák kerültek előtérbe, mint például a békekötés kultúrája, az információrobbanás, a politikai közvélemény, a műveltség értékrendszerei, az alternatívák és a megkésetttség vizsgálata, valamint az Európa-tudat és az identitások története. Tanulmányainak inspiratív hatását külön ki kell emelni: az általa felvetett modern kérdések máig futó, meghatározó kutatásokat indítottak el, gondolatait tanítványai, a következő nemzedékek történészei, irodalmárai bontották ki alapvető monográfiákban.

Mivel komplex módon igyekezett láttatni az általa vizsgált kérdéseket, politikatörténeti írásait mindig átszőtték a társadalom- és mentalitástörténeti elemek. Számos kifejezetten életmód- és művelődéstörténeti témájú tanulmányt is publikált. Kutatásai egyaránt kiterjedtek a szellemi és az anyagi kultúrára. A tárgyi környezet, az időfogalom és az időtudat, az öltözködés filozófiája, a korszak viselkedéskultúrája, szimbólumrendszere, technikai vívmányai szintén állandó, visszatérő témái voltak írásainak. Magától értetődően gyűlte össze körülötte és találtak egymásra a különböző tudományágak fiatalabb képviselői, és együttműködésüknek köszönhetően több izgalmas interdiszciplináris tanulmánykötet született. Jellemző, hogy 1987-ben Várkonyi Ágnes szerkesztette az első, kora újkori udvari kultúrával foglalkozó, nagy hatású tanulmánykötetet, a következőt pedig közel két évtized múlva a tanítványai.⁸ A körülötte kialakuló közegbe tudatosan bevonta azokat a határokon innen és túl dolgozó tudományos műhelyeket is, amelyek létrejöttében vagy munkájában szerepet vállalt – például az egri vártörténeti műhelyt, a vajai és a salgótarjáni múzeum kutatóit, a II.

⁸ *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987; *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. Etényi Nóra és Horn Ildikó. Balassi Kiadó, Budapest, 2005.

Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola történészeit, a Pataki Vár Alapítványt és a Magyar Comenius Társaságot.

Örök kíváncsiságát és fogékonyságát mutatja, hogy idősebb korában is nyitott maradt az új törekvésekre, irányzatokra, így vált a történeti ökológiai kutatások hazai úttörőjévé. Tanulmánykötetekben fogta össze az új tudományág iránt érdeklődőket,⁹ új programként pedig beépítette az egyetemi tananyagba. Gyümölcsöző együttműködést alakított ki a Liget Műhellyel, ahol több, ökológiai témájú írásokat tartalmazó kötete is megjelent. Elsősorban a társadalom és a természet párbeszéde vonzotta, a korabeli klímaváltozásra adott válaszok, a vizek és az erdők használata, a kertkultúra. Utóbbi iránti érdeklődése nem korlátozódott a kora újkorra: otthonának, a Dohnányi-villa kertjének a történetét szintén feldolgozta.¹⁰

Élete során számos elismerést és kitüntetést kapott. Négyszer nyerte el az Akadémiai Díjat (1965, 1974, 1986, 1987), a Szent-Györgyi Albert-díjat 1998-ban vehette át. 2000-ben Széchenyi-díjjal, 2003-ban a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztjével tüntették ki. A Royal Historical Society levelező tagja, Nógrád megye és Salgótarján díszpolgára lett, kapott Gróf Mikó Imre és Comenius Emlékérmet, Madách Imre- és Nagy Iván-díjat, kitüntették az egri Dobó Kardja Díjjal. A számára legfontosabb szakmai elismerést, a levelező akadémiai tagságot azonban méltatlanul későn, csak hatodszori jelölésre érte el 2007-ben, 79 évesen.

Csupán hét évig lehetett a Magyar Tudományos Akadémia tagja, de ezt az időt rá jellemzően igen aktívan töltötte, így akadémikusi pályafutása ugyancsak teljesnek tekinthető. 2007 és 2011 között a Filozófiai és Történettudományok Osztálya elnökhelyetteseként, majd 2011-től a Felügyelő Testület és az MTA Művelődéstörténeti Állandó Bizottság tagjaként tevékenykedett. Szintén ebben az évben választották meg a Történettudományi Bizottság elnökének, és 2014 végén ismét neki szavaztak bizalmat – újabb elnöki ciklusát azonban már nem kezdhette meg. Mindeközben több mint ötven publikációja jelent meg, köztük három önálló kötet. Emellett „Magyarország a kora újkori Európában” címmel nagyszabású és sikeres OTKA-projektet vezetett. Újabb eredményeinek köszönhetően 2013-ban az MTA rendes tagja lett.

Várkonyi Ágnes munkásságának szerves része volt az ismeretterjesztés. Egyaránt meg tudta szólítani a gyerekeket, a diákokat és a felnőttek legkülönbözőbb rétegeit; Magyarország-szerte, iskolákban, kultúrházakban, múzeumokban adott elő. Sokat szerepelt a tévében és különösen a rádióban. Egyes műsorok, interjúk mellett emlékeztetések voltak a sorozatai is, mint például a *Rákóczi városai* vagy *A történész századfordulói*. A szerkesztők szívesen dolgoztak vele színesen előadott gondolatai és „mikrofonkész” megfogalmazásai miatt. 2004-ben meg is kapta a Magyar Rádió nívódíját. Valódi közegének az ismeretterjesztésben is az írott szó bizonyult. 1968 és 2002 között több kiadást megért, fiataloknak szóló könyvein gyermekek generációi

⁹ *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról.* Szerk. R. Várkonyi Ágnes, Kósa László és Várkonyi Gábor. Budapest, 1993; *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából.* Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

¹⁰ A Dohnányi-kert Budán. *Dohnányi Évkönyv 2002.* MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 2002, 121–136.

Karácsony a családdal

nőttek fel.¹¹ A történelem iránt érdeklődő idősebb korosztályoknak pedig rendszeresen publikált az *Élet és Tudomány*, a *História* és a *Rubicon* lapjain. 1997-ben tudománypopularizáló tevékenységét „Az év ismeretterjesztő tudósa” díjjal ismerték el, és – Simonyi Károly után másodikként – csillagot neveztek el róla az Orion-csillagképben.

Noha a munka létforma volt számára, és kitöltötte a mindennapjait, egyáltalán nem volt szakbarbár. A történelmen belül minden korszak érdekelte; utolsó éveiben elsősorban az általa is megélt világháború irodalmát követte. Nyitott volt más tudományágak új eredményeire, különösen az agykutatás izgatta. A magyar népdalok és a klasszikus zene rajongója, rendszeres koncertlátogató volt, családi körben maga is zenélt. Amíg tehette, élete szerves részét képezte az úszás, a sok kirándulás. Szenvetélytel kertészkedett, szeretett a kreatív, ügyességet igénylő tevékenységet, barkácsolt, villanyt szerelt, kislányainak játékot készített. Mindezt úgy tudta megvalósítani, hogy intenzíven és hatékonyan töltötte ki reggel

hattól éjfélig terjedő nappalait. Esti telefonjait vagy éjféltájt írt röpké beszámolóit gyakran zárta azzal a megállapítással, hogy aznap sem sikerült megtudnia, mit jelent unatkozni. Ehhez a tevékeny élethez a számára bevallottan legfontosabb dologból, a családjából merítette az erőt és a támogatást. Ruttkay Kálmánnal ötvenhat esztendőn át voltak egymás társai, segítői. Ennek a szeretetteljes, inspiráló családi légkörnek is köszönhető, hogy két gyermekük sikeres felnőtté vált, és még életében mindhárom unokájuk diplomát szerzett.

Egyvalami nem fért bele ebbe a sokrétű, gazdag pályafutásba: az aktív politizálás. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert az 1990-es években voltak olyan hangok, amelyek Várkonyi Ágnes nevét az előző korszak politikai rendszerével próbálták egybeismerni, mégpedig sikeres pályája, Andics Erzsébet korábbi pártfogása és a Köpeczi Bélával való társszerzői kapcsolata miatt. Valójában soha semmilyen pártnak nem volt a tagja. Polgári családból származott, és ennek megfelelő értékrendet vallott. Ha Andics Erzsébet valamilyen, számunkra már ismeretlen oknál fogva nem karolja fel mint szorgalmas és nagy munkabírási fiatal történészt, akkor Várkonyi Ágnes biztosan nem maradhatott volna a pályán, hiszen öccse, József 1952 és 1956 között börtönben ült az egyetemi jogász-per elítélteként. A politika a rendszerváltás után sem vonzotta,

¹¹ *Két pogány közt; Így élt Vak Bottyán; Buda visszavívása; A fejedelem gyerekkora; A kuruc kor hősei.*

bár tanszéki munkatársai közül Für Lajos honvédelmi miniszter, Granasztói György nagykövet, később pedig tanítványa, Hiller István oktatási és kulturális miniszter, míg Giró-Szász András kormánybiztos, majd államtitkár lett. Ugyanakkor mint gondolkodó és cselekvő értelmiségi folyamatosan hallatta a hangját. Interjúiban, esszéiben mindig hangoztatta a bölcsészet, azon belül a történettudomány szerepét és felelősségét, „az értelem bátorságának” fontosságát.

Tanítványai, munkatársai és követői tanulmánykötettel tisztelgetek munkássága előtt, hangsúlyozva, hogy az R. Várkonyi Ágnes által elindított történeti ökológia tökéletes példája az interdiszciplináris kutatásoknak, hiszen történeti forrásokat vizsgál az ökológia módszertanával.¹²

► Műveiből

II. Rákóczi Ferenc. Társszerző: Köpeczi Béla. Budapest, 1955, 1976, 2004; *Thaly Kálmán és történetírása.* Budapest, 1961; *A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban.* I–II. Budapest, 1973; *Török világ és magyar külpolitika.* Budapest, 1975; *Magyarország keresztútjain.* Budapest, 1978; *Erdélyi változások.* Budapest, 1984; *Buda visszafoglalása.* Budapest, 1986; *Magyarország visszafoglalása 1683–1699.* Budapest, 1987; *A fejedelem gyermekkor.* Budapest, 1987, 2000; *A rejtőzködő Murányi Venus.* Budapest, 1987; *Pelikán a fiaival.* Budapest, 1992; *Europica varietas – Hungarica varietas.* Budapest, 1994; *A tűzvész tanúi.* Budapest, 1995; *Alternatívák Mohács után.* A történelem alternatívái. Budapest, 1996; *Megújulások kora. Magyarország története 1526–1711.* Budapest, 1997; *Századfordulóink.* Budapest, 1999; *A királyi Magyarország.* Budapest, 1999; *A megosztottság évszázada 1526–1606.* Budapest, 1999; *A Rákóczi-szabadságharc.* Társszerző: Kis Domokos Daniel. Budapest, 2004; *Zrínyi Ilona. „Europa legbátrabb asszonya” – Ilona Zrínyi. „Avrupa’nin en cesur kadim”.* Budapest, 2008; *Az eddig ismeretlen Zrínyi Ilona.* Budapest, 2009; *Európa Zrínyije.* Budapest, 2010; *Jelena Zrinski, Najhrabrija žena Europe.* Zágráb, 2011; *A Rákóczi-szabadságharc Európában – Rákóczi’s war of independence in European content.* Budapest, 2011; *Rákóczi-tanulmányok.* Budapest, 2015.

► Róla szóló irodalom

Varsányi Erika: R. Várkonyi Ágnes. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010; Herzka Ferenc (szerk.): *Akadémikus portrék. R. Várkonyi Ágnes, történész.* Nők a tudományban. Budapest, 2011; Hausner Gábor: R. Várkonyi Ágnes (1928–2014). *Hadtörténelmi Közlemények*, 2015/1.; Horn Ildikó: R. Várkonyi Ágnes. *Századok*, 2015/3.; Várkonyi Gábor: „Őrszavak” R. Várkonyi Ágnes emlékére. *Egyháztörténeti Szemle*, 2015/1.

Horn Ildikó történész, az MTA doktora

¹² R. Várkonyi Ágnes (1928–2014) emlékére. A Dornyay Béla Múzeum Évkönyve XXXVIII. Dornyay Béla Múzeum, Salgótarján, 2015.

SOMLYAI MAGDA

Molnár Jánosné

Történész

[Debrecen, 1926. január 18. – Budapest, 2012. augusztus 2.]

Az 1945 utáni társadalom- és gazdaságtörténet jeles kutatója volt. Kutatásainak fókuszában az 1944/1945-ös sorsforduló társadalmi és gazdasági következményeinek feltárása állt.

Sturm Magdaként munkáscsaládban született. Édesapja Sturm Márton, a Debreceni Járműjavító vasesztergályosa volt, édesanyja Faragó Mária háztartásbeli. Iskoláit Debrecenben végezte. Az 1937/1938-as tanévben a Debreceni Református Dóczi Polgári Leányiskola értesítőjében mint elsőéves tanuló már Somlyai Magda néven szerepel. Egyetlen órát sem mulasztott a tanévben, és jó tanulmányi eredményéért könyvjutalomban részesült. Itt érettségizett, majd 1947-ben tanítónői képesítő vizsgát tett. Ugyanebben az évben a debreceni Tisza István Tudományegyetemen kezdte meg egyetemi tanulmányait, amit egy évvel később Budapesten, a Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatott (a későbbiekben már Eötvös Loránd Tudományegyetem). 1948-ban először hathetes, majd a következő évben öt hónapos történelem szakosított pártiskolát végzett. 1951-ben az ELTE-n történelem szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett. Férje Molnár János (1927–1990) történész, politikus, aki 1959–1970 között művelődésügyi miniszterhelyettes is volt. Két gyermekük született: fiuk Molnár János (1950-ben) és lányuk Molnár Anna (1954-ben). 1970-ben elváltak, és Somlyai Magda önálló kutatóként folytatta a pályáját.

Egyetemista korában

Az egyetem elvégzése után az MDP öt hónapos pártiskolájában munkásmozgalom- és parasztságtörténetet tanított, majd két év múlva a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet szemináriumvezetője lett. 1953-ban Lederer Emma ajánlásával került az MTA Történettudományi Intézetébe, és lett annak tudományos munkatársa, majd 1965-től 1973-ig tudományos főmunkatársa. 1973-tól a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Új- és Legújabbkori

Együtt a család

Történeti Tanszékének tudományos főmunkatársaként folytatta oktatói és kutatói pályáját, 1976-ig. Ekkor állást kapott az ELTE-n: a Tudományos Szocializmus Tanszékre került, ahol 1987-ig docensként, majd 1993-as nyugdíjazásáig egyetemi tanárként tanított. Mivel a történészhallgatók oktatását sem akarta feladni, továbbra is vállalta a vidéki tanítással járó ingázást. 1988-ig félállásban továbbra is oktatott Szegeden: az 1945 utáni időszakról tartott szemináriumokat és speciális kollégiumokat. 1964-ben a történelemtudományok kandidátusa, 1984-ben a történelemtudományok doktora lett.

Fő kutatási területe a 20. századi magyar történelem, elsősorban az 1945 utáni társadalom- és gazdaságtörténet volt. Tudományos érdeklődése két nagy kérdéskörhöz kapcsolódott: a földkérdés tematikájának kutatásához a 20. században, illetve a közigazgatás formálódásának bemutatásához a második világháború végén, a háborús körülmények és annak kihatásai közepette. Az 1945. évi földosztást, a földreform létrejöttének körülményeit, valamint a parasztság földosztó törekvéseit vizsgáló kutatásai nyomán készült tanulmányai különösen jelentősek a 20. századi történetírás számára. Munkáiban a tekintélyes forrásfeltárás mellett – szaktörténeti munkákra csak ritkán jellemzően – a falukutató irodalmi szociográfiától megérintetten, nyelvi megformálását tekintve is tömör és szép leírást olvashatunk a parasztság korabeli lélekgyötrő hangulatáról, a meginduló földosztás paraszti gondjairól. Ezt a témát dolgozta fel kandidátusi disszertációjában is.

Ahogy érdeklődése az úgynevezett népi demokratikus átalakulás kezdetei felé fordult, figyelme kiterjedt nemcsak az 1944/1945-ös év politika- és gazdaságtörténetét

meghatározó legapróbb részletekre, de ezeken túl a mindennapok történetére is: a lakosság életkörülményeinek, életmódjának, mobilitásának és túlélési stratégiáinak alakulására. Ezzel a mindennapok történetét beemelte a történetírás fő irányvonalába.

Nagyon fontos és értékes munkát végzett nemcsak kutatói, de forrásfeltáró tevékenysége során is. Karsai Elekkel kiadtak egy a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok tevékenységével kapcsolatos, a hazai levéltárakban fellelhető dokumentumokból készült, tudományos igényű megszerkesztett válogatást. Az 1970-ben a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Igazgatósága által megjelentetett, általuk két kötetbe szerkesztett *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez 1944. szeptember – 1945. április* című könyv a korszakról készült egyik legfontosabb alapkötet. 688 dokumentumot tartalmaz. Csakhogy a dokumentumkötet a központi pártpolitika kereszttüzébe került. A két szerkesztő, valamint Varga Sándorné, aki a levéltári igazgatóság helyettes vezetőjeként ellátta a kötettel kapcsolatos adminisztratív teendőket, pártfegyelmit kapott, a könyvet visszavonták a terjesztésből, betiltották és bezúgták. (A tilalom nem járt teljes eredménnyel. Addigra már sokan megvették a könyvet, sőt a könyvtárak is raktároztak példányokat. Ez a rendszerváltás után derült ki, amikor a kötet újra bekerült a katalógusokba.) A szerkesztőket szovjetellenességgel vádolták. Az MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Osztálya, valamint Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztálya 1972. áprilisi jelentése „objektivistá” történelemszemlélettel vádolta a szerkesztőket. Azzal tört pálcát felettük, hogy a válogatásban helyet kaptak „a felszabadított országrészek részben még jobboldali, kommunistaellenes közigazgatási szerveinek dokumentumai, közöttük szovjetellenes iratok is”,¹ több dokumentumban pedig a szovjet katonák erőszakoskodásáról, a lakosság gyűjtőtáborokba hurcolásáról esik szó.

Somlyai Magda visszaemlékezésében így írt a pártfegyelmi után történekekről:

A fegyelmi eljárás lezárulása után elmentem a pártközpontba – addig semmi egyéni lépésem nem volt „magamentésre” –, ahhoz a fontos vezető elvtárhoz,² aki az előző „ügyem” esetében már egyszer irányította az én „fegyelmezésemet”. Nem tudtam, nem akartam megkímélni a véleményemtől, hogy igenis halljon a történekekről a „megtámadott” fél szemszögéből nézve is. Provokálni akartam: ne legyen már annyira nyugodt, annyira kíváncsi, mint mindig. Hát ezt nem igazán sikerült elérnem. Búcsúzóul – talán érezte, hogy valami „érdemit” mégis illene mondania – a következő „felejtethetlen” mondatot kaptam tőle: én is tudom, Magda, hogy úgy történtek a dolgok, mint ahogyan te is tudod, de miért kell ezt megtudniuk az utánunk következő nemzedékeknek is?³

¹ Jelentés a *Sorsforduló* című dokumentumkötetről, 1972. április 11. In: Ungváry Krisztián (szerk.): *A második világháború*. Osiris, Budapest, 2005, 779–781.

² A „fontos vezető elvtárs” Óvári Miklós, az MSZMP Központi Bizottságának ideológiai titkára volt, akivel korábban közvetlen családi-baráti viszonyban voltak. Somlyai Magda közlése Palasik Máriának.

³ Somlyai Magda: *Elszámolás nyolcvan évemmel. Villanások életemből – lírából, történelemből, politikából levezetve*. Önéletrajz, visszaemlékezések. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010, 230.

Kollégákkal egy egri borpincében, balról jobbra: Zsigmond László, Ránki György, Somlyai Magda, Lackó Miklós és L. Nagy Zsuzsa

Somlyai Magda arról is beszámolt, hogy a fegyelmi ügy nemcsak őket, az érintetteket nyomasztotta, hanem igencsak zavarta a szakmai közvéleményt is. Még a régi politikai gárdából is kapott részvétnyilvánítást. Jóval később, összetalálkozva az egyetem folyosóján, Andics Erzsébet például azt mondta neki: „Tudja, a harmincas évek Moszkvájában nem is számított történésznek az, akinek nem volt legalább egy-két pártfegyelmije.”⁴

Saját bevallása szerint ezek voltak élete legnehezebb évei: „Életem talán – vagy nem is talán, hanem egyértelműen – legnehezebb, magánéleti és közéleti gondokkal terhelt három esztendeje volt az 1970–1973 közötti időszak. [...] Mind a magánéletemben bekövetkezett változás – válás –, mind közéleti sérelmem – a szakmai munkámat ért politikai bíráló – jelentős változtatásra ösztönzött. Magánéleti helyzetem stabilizálását, amelyhez szorosan hozzátartozott a felnőttiség határán lévő két gyermekem iránti felelősség, a velük való törődés szükségessége, egyedül, a magam erejére támaszkodó élet felvállalásával véltem a legzökkenőmentesebben megoldhatónak, a közéletit pedig munkahelycserével.”⁵ Ekkor döntött úgy, hogy megválík a Történettudományi Intézet-től, és a szegedi egyetem oktatója lesz.

A pártfegyelmi nem hallgattatta el. Továbbra is árnyaltan fogalmazott, és nem került a „kényes” témákat. Ugyanis 1945 történéseinek értékelése továbbra is érzékeny pontja maradt mind a politikának, mind a történetírásnak. Magda továbbra

⁴ Uo. 232.

⁵ Uo. 239.

sem hallgatta el a családokat ért tragédiákat, atrocitásokat. A kor lehetőségei szerint óvatosan bírálta azokat a korábbi műveket, amelyekben a szovjet hadsereg bevonulása üdvtörténetként jelent meg: „Az eseményeket átélt ember – nehéz tőle zokon venni – gyakran csak az elszenvedett sérelmekre emlékezik, és még fel is nagyítja azokat. Ez [...] tarthatatlan, mint ahogy azoké is, akik később csupán a történelmi haladásra függesztve tekintetüket, semmisnek, nem létezőnek kiáltották ki a szükségszerűen átélt sérelmeket, sőt emlegetésüket politikai vétségként kezelték.”⁶ Húsz év forrásfeltáró munkájának eredményeként 1984-ben született meg a témában akadémiai doktori disszertációja *A népi demokratikus átalakulás kezdetének politikai és társadalmi küzdelmei. 1944 ősze–1945 nyara* címmel.

Somlyai Magda „A földosztás” című előadását tartja Kalocsán a Viski Károly Múzeum előadótermében 1985. május 22-én

Hallgatói szerették. Gondolkodni és vitatkozni tanította őket, hogy tanulják meg kialakítani és felvállalni saját véleményüket. Mind 1945-öt, mind az 1956-os forradalmat árnyaltan tanította. Több évfolyam tőle hallotta először Bibó István nevét,⁷ és tőle kapta kézbe először Bibó szamizdatban kiadott írásait.

Az 1960-as évek elejétől két ciklusban tagja volt a Tudományos Minősítő Bizottságnak, majd ezt követően a Magyar–Szlovák Történész Vegyes Bizottságnak. 1962–1966 között a Magyar Történelmi Társulat titkáráként is tevékenykedett. 2010-ben megjelentette *Elszámolás nyolcvan évemmel. Villanások életemből* – lírából, történelemből, politikából levezetve című önéletrajzi könyvét. Munkássága elismeréseként 1963-ban megosztott Akadémiai Díjban részesült.

⁶ Somlyai Magda: *Történelemformáló hétköznapiak Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében*. Szolnok Megyei Levéltár, Szolnok, 1981, 7., 10., 41.

⁷ *Nemzedékről nemzedékre. 40 éves a SZTE Móra Ferenc Kollégiuma*. Szeged, 2006, 24.

► Műveiből

A föld azé, aki megműveli. *Történelemtanítás*, 1955; Az 1945-ös földreform néhány kérdése. In: Lackó Miklós (szerk.): *Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből*. Budapest, 1955; Túrkevei szegényparasztok küzdelme a földért 1945–1946-ban. *Századok*, 1957; Iratok a tiszántúli szegényparasztság földosztó törekvéseiről 1945-ben. *Történelmi Szemle*, 1958; *Szabadulás és magvetés. Az 1945-ös földreform történetéből*. Budapest, 1961; *Földreform*. Monográfia és dokumentumgyűjtemény. Részben kandidátusi értekezés is. Budapest, 1965; oroszul: Moszkva, 1967; *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. 1944. szeptember–1945. április*. I–II. Társszerkesztő: Karsai Elek. Budapest, 1970; *A felszabadulás krónikája. 1944 ősze–1945 tavasza. Dokumentumgyűjtemény*. Társszerkesztő: Karsai Elek. Budapest, 1970; *Történelmi hétköznapiak*. Budapest, 1970; *Nagy csaták után. Az új élet kezdete Magyarországon. 1944–1945*. Budapest, 1975; *Történelemformáló hétköznapiak Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében*. Solnok, 1981; *A népi demokratikus átalakulás kezdetének politikai és társadalmi küzdelmei. 1944 ősze–1945 nyara*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1983; *Történelemformáló hétköznapiak. 1944 ősze–1945 tavasza*. Budapest, 1985; „... Föl kéne szabadulni már!” 1945. április 4. 12 dokumentum hasonmás kiadásban. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta. Budapest, 1985; A magyar progresszió küzdelme a hazai földbirtokviszonyok reformjáért a huszadik század első négy évtizedében. In: Sipos József–Sipos Levente (szerk.): *Nagy Imre és kora*. Budapest, 2002.

► Róla szóló irodalom

Varsányi Erika: Somlyai Magda. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; *Elszámolás nyolcvan évemmel. Villanások életemből – lírából, történelemből, politikából levezetve*. Önéletrajz, visszaemlékezések. Budapest, 2010; Halálhír. *Népszabadság, Magyar Nemzet*, 2010. augusztus 21.

Nickel Réka történész, PhD

SOÓS KATALIN

G. Soós Katalin

Történész

[Mindszent, 1932. július 27. – Szeged, 2019. július 26.]

Magyarország polgári kori (1867–1945) történelmének nagy tekintélyű tudósa, Ausztria és Magyarország közös múltjának nemzetközi rangú kutatója volt.

Édesapja, Soós Ádám községi tisztviselőként pénztári ellenőr, édesanyja, Joszt Katalin előbb háztartásbeli, majd könyvelő volt. Három gyermekük született, Katalinnak két fivére volt. Szeretetteljes családban nőttek fel. A szülők anyagi lehetőségeikhez képest megadtak nekik mindent, tanították őket. Soós Ádám az Egyesült Izzó osztályvezetője, majd a Tungsram Művek főosztályvezetője volt, dr. Soós András jogász, 1975-től Zürichben élt és dolgozott. Katalin 1954-ben kötött házasságot dr. Gulya Károly történésszel, 1968-ban elváltak. Házasságukból egy gyermek született: Gulya Károly, aki évtizedek múlva a biológia tudomány doktora, a Szegedi Tudományegyetem Sejtbiológia és Molekuláris Medicina Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára lett.

Soós Katalin a háború után fejezte be az általános iskolát Mindszentben. Szegeden érettségizett, és főként édesanyja hatásának, illetve a megváltozott politikai viszonyoknak tulajdonította, hogy ezután továbbtanulhatott.¹ Felvételt nyert a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának történelem szakára, ahol 1954-ben kapott kitüntetéses középiskolai tanári diplomát történelemből. Végzés után azonnal az egyetem Történeti Intézetének Egyetemes Történeti Tanszékén helyezkedett el egyetemi tanársegédként, majd 1960-tól adjunktusi beosztásba került.² 1967-ben hosszabb betegségéből felgyógyulva kérte átsorolását kutatói státuszba.³ Így lett 1969-től az Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék tudományos munkatársa, 1974-től 1993-ig tudományos főmunkatársa. 1993-ban egyetemi tanárrá nevezték ki, és megbízták tanszéke vezetésével. 1996-ig dolgozott tanszékvezető egyetemi tanárként, ezzel

¹ Soós Katalin történész (Mindszent, 1932. július 27.). In: Hatvan jeles hetvenes. *Napút*, 2001/10. 78.

² Közben 1962-ben az egyetem felvette József Attila nevét. 2000-ben egyesült a szegedi és hódmezővásárhelyi felsőoktatási intézményekkel, és azóta ismét Szegedi Tudományegyetem néven működik.

³ Akadémiai Levéltár 200. TMB 348/1.

pályája csúcsára jutott. Ezután professzorként még két évig a tanszéken maradt, majd 1998-ban kérte nyugdíjazását.

Első tudományos publikációit a szegedi munkásmozgalom történetéből írta. Figyelme ezután Ausztria és a magyar–osztrák történeti kapcsolatok felé fordult. Hosszabb időt töltött Magyarország és Ausztria külügyi kapcsolatainak feldolgozásával. Ebből a témából készítette bölcsészdoktori disszertációját *Adalékok Magyarország és az Osztrák Köztársaság kapcsolatának történetéhez: A nyugat-magyarországi kérdés 1918. november – 1919. augusztus* címmel, amelyet 1963-ban summa cum laude minősítéssel védett meg. Ezt követte *Burgenland az európai politikában, 1918–1921* című kandidátusi értekezése 1973-ban. Mindkét értekezés könyv alakban is megjelent az Akadémiai Kiadónál. A Burgenlandról szólót nemcsak itthon, hanem Ausztriában is kedvezően fogadták. Több tanulmánya foglalkozik a két világháború közötti osztrák szociáldemokráciával, az osztrák és magyar legitimisták háború alatti tevékenységével. 1983-ban szintén az Akadémiai Kiadónál jelent meg *Wallisch Kálmán⁴ élete és kora* című monográfiája, amelyben a szociáldemokrata munkásvezér és politikus életét, valamint rajta keresztül a magyar–osztrák munkásmozgalmi kapcsolatokat dolgozta fel. Ezzel a könyvével 1984-ben Ausztriában elnyerte a Viktor Adler Állami Díjat. A könyv átdolgozott, német nyelvű kiadása 1990-ben jelent meg a bécsi Europa Verlagnál. Ez volt az alapja Soós Katalin doktori disszertációjának, amelyet *Wallisch Kálmán. Politikai életrajz* címmel nyújtott be a Tudományos Minősítő Bizottságnak, majd védett meg 1992-ben.

Még az 1980-as évek végén új kutatási témába kezdett: az elsők között kutatta az 1956-os magyar forradalom ausztriai visszhangját. Szintén az elsők között írt erről kismonográfiát osztrák levéltári forrásokra támaszkodva *1956 és Ausztria* címmel, amelyben olyan, addig nem vizsgált kérdéseket dolgozott fel hiteles dokumentumok alapján, mint például a magyar menekültek ausztriai befogadása vagy a hivatalos osztrák politika viszonya az 1956-os forradalomhoz.

A fenti munkákhoz kutatásainak egy részét Ausztriában végezte. 1975 és 2000 között a Collegium Hungaricum ösztöndíjával összesen tizennégy hónapot töltött Bécsben, illetve további hónapokat kutatott a szintén bécsi Ost- und Südosteuropa Institutban.

Meghívott előadója volt nemzetközi konferenciáknak: Volkshochschule Bécs (1987); Salzburgi Egyetem (1988); Internat. Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung – Dr. Karl Renner Institut, Steyr (1989); Osteuropa Institut, Bécs (1990); Magyar–Osztrák Bilaterális Szimpózium, Sopron (1991); SPÖ, Bund der Freiheitskämpfer, Bruck and der Mur (1991); Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung, Linz, Ausztria – több alkalommal (1975–1993); Collegium Hungaricum, Bécs (1996).

⁴ Wallisch Kálmán (Lugos, 1889. február 28. – Leoben, Ausztria, 1934. február 19.): kőműves, 1905-től a szociáldemokrata párt tagja. A polgári demokratikus forradalom idején az SZDP szegedi titkára, a Tanácsköztársaság alatt a forradalmi törvényszék tagja. A tanács hatalom bukása után Jugoszláviába, majd Ausztriába emigrált; Stájerországban részt vett az osztrák munkásság sztrájk- és bérharcaiban. 1934 februárjában Linzben vezette az osztrák munkások fegyveres harcát, ami jeladás volt a bécsi munkásfelkelésre. A felkelés leverése után Wallisch Kálmánt elfogták és kivégezték.

Tanárként is elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchia történetét oktatta, de tartott kurzusokat legújabbkori egyetemes történelemből is. „Történelemtanárok több nemzedékében alakította ki a dualizmus korszerű, tudományosan megalapozott képét, a kiegészítés sok vitát kavarázó tartalmának reális értékelését. Soós Katalin szakmai életútjában különös jelentősége van az egymást követő generációk történelemre tanításának, mert az egyetem első és egyben utolsó munkahelye volt 1954-es pályakezdésétől.”⁵ Tanári munkásságáért 1996-ban Magyar Felsőoktatásért Emlékplakettel, 1998-ban Pedagógus Szolgálatért Emlékéremmel tüntették ki.

1976 óta tagja volt a linzi székhelyű Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung nemzetközi tudományos szervezetnek, amelynek éves konferenciáin – ahogyan fentebb már említettük – több előadást tartott, évkönyveiben gyakran publikált. Szintén szakmai elismerésnek tekinthetjük, hogy 1991-ben a Magyar–Osztrák Történész Vegyes Bizottság tagjává választották.

Ő maga hálás volt mindenkinek, aki tanulmányai és pályája során támogatta. Így írt erről: „Minden tanáromtól tanultam valamit, s nekik ezért köszönettel tartozom. Név szerint Tóth Emma tanítónőnek, aki írni, olvasni megtanított. Ormos Mária⁶ akadémikusnak és prof. dr. Mérei Gyulának, akik javaslatot tettek egyetemen való elhelyezésemre. Prof. dr. Diószegi István kollégám mindig készségesen ellátott jó tanácsokkal; prof. dr. Helmuth Konrad (Graz) pedig kiadta egyik könyvemet Ausztriában, németül. Köszönet érte.”⁷

► Műveiből

A munkásság helyzete és sztrájkharca Szegeden az 1920-as években. *Acta Universitatis Szegediensis – Sectio Historica*, 1957/1.; Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság és az Osztrák Köztársaság kapcsolatainak történetéhez: A nyugat-magyarországi kérdés, 1919. március–augusztus. *Soproni Szemle*, 1959/4.; *A nyugat-magyarországi kérdés: 1918–1919*. Budapest, 1962; *Burgenland az európai politikában, 1918–1921*. Budapest, 1971; *Wallisch Kálmán. Egy baloldali szociáldemokrata munkásvezér élete és kora, 1889–1934*. Budapest, 1983; *Ausztria és a magyar menekültügy, 1956–57*. Századok, 1998/5.; *Koloman Wallisch: Eine politische Biographie*. Wien–Zürich, 1990; *1956 és Ausztria*. Szeged, 1999; 1956-os magyar menekültek a statisztikai adatok tükrében. *Levéltári Szemle*, 2002/3.

► Róla szóló irodalom

Soós Katalin történész (Mindszent, 1932. július 27.). In: Hatvan jeles hetvenes. *Napút*, 2001/10.; Köszöntjük a 70 éves Dr. Soós Katalint. *Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historica*, Szeged, 2002.

Palasik Mária történész, PhD

⁵ Köszöntjük a 70 éves Dr. Soós Katalint. *Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historica*, Szeged, 2002, 5.

⁶ Az ő pályaképe is szerepel ebben a kötetben.

⁷ Hatvan jeles hetvenes. *Napút*, 2001/10. i. m. 79.

SZ. JÓNÁS ILONA

Történész

[Görömböly, 1929. augusztus 26. – Budapest, 2017. április 18.]

Sz. Jónás Ilona ahhoz a történészgenerációhoz tartozott, amelynek a második világháború után indult a pályája, és tagjai az 1980-as évektől a kétezres évek elejéig meghatározó szerepet töltöttek be a hazai egyetemi oktatásban és a tudományos élet egyéb fórumain.

A szűkebb családot kisiparos édesapja, Jónás Lajos és édesanyja, Burján Erzsébet mellett két lánytestvére és férje, Szabó Kálmán (1921–2007) közgazdász, a későbbi professzor és akadémikus jelentette számára. Vele 1957-ben kötött házasságot, és férje első házasságából származó lányával, Judittal is jó kapcsolatot ápolt. Fia, Szabó Kálmán Gábor fizikus; öt unokája Boldizsár, Cecília, Menyhért, Gáspár és Borbála.

Jónás Ilona a ma Miskolchoz tartozó Görömbölyön született 1929-ben. Az 1947/1948-as tanévben Miskolc törvényhatósági jogú város Kereskedelmi Leányközepiskolájában érettségizett, majd az akkor még Pázmány Péterről elnevezett tudományegyetem történelem szakos hallgatója lett. 1954-ben szerezte meg diplomáját az időközben átkeresztelt és immár Eötvös Loránd nevét viselő egyetemen.

Sz. Jónás Ilona miskolci diákékléte

Pályafutásának kezdete tanárához, Gyóni Mátyáshoz kötődik, aki mellett egyetemi tanulmányai végén előbb demonstrátor, majd 1954-ben a Középkori Egyetemes Történeti Tanszék tanársegédje lett. Gyóni Mátyás nevét ma már talán kevesen ismerik, pedig Jónás Ilona egyetemi éve alatt fontos szerepe volt a budapesti egyetemen. Görög filológusként indult, majd 1954-ben a Középkori Egyetemes Történeti Tanszék vezetésével bízták meg. Gyóni elsősorban az Árpád-kori magyar–bizánci kapcsolatok, a bizánci egyház magyarországi hatásának és a románokra vonatkozó bizánci forrásoknak a kutatója volt, és már viszonylag

A család Gellért-hegyi kertjükben

fiatalon komoly elismertséget szerzett. 1948-ban az MTA tagjává választották. Gyóni Mátyás mindössze negyvenkét éves volt, amikor 1955-ben öngyilkosságot követett el. Ez a drámai esemény Jónás Ilonára is mély hatást gyakorolt, és bár ténylegesen nem dolgozhattak együtt hosszú ideig kedves tanárával, az emlékét egész életében megőrizte. Fontos volt számára, hogy egyetemi pályája során végig a Gyóni Mátyástól örökölt íróasztal mellett dolgozott, majd nyugdíjba vonulásakor megvásárolta azt az egyetemtől, és a lakásában használta élete végéig.

További szép emlékű tanárai voltak Szabó Árpád (1913–2001), a neves klasszika-filológus, történész és tudománytörténész, Váczy Péter (1904–1994), *A középkor története* sokat forgatott monográfiájának ismert szerzője, valamint Győry János (1908–1973), a francia, provanszál és magyar középkori irodalom kutatója, aki a *chanson de geste*-ekkel, illetve a francia gesztairás és a középkori magyar krónikák összehasonlító vizsgálatával foglalkozott. Minden bizonnyal ez a tanári, majd kollegiális kapcsolat magyarázza, hogy a francia középkor kutatása, a franciaországi középkortudomány képviselőivel való kapcsolat mindig is kiemelkedően fontos volt Sz. Jónás Ilona számára. 1966-ban kapott először külföldi ösztöndíjat: három hónapot Párizsban, kettőt pedig Aix-en-Provence-ban tölthetett. Itt került kapcsolatba Georges Dubyvel, a korszak legismertebb francia középkorkutatójával, valamint az Annales-kör társadalomtörténeti, művelődéstörténeti módszereivel. Később néhányszor még lehetősége nyílt rá, hogy brüsszeli (1969) és párizsi (1977, 1980) könyvtárakban, levéltárakban kutasson.

A vele egy időben induló történészgeneráció több tagjával is szoros baráti viszonyt ápolt, ugyanakkor ezek szakmai kapcsolatok voltak, amelyek hozzájárultak az őt is jel-

lemző kultúra iránti komplex – művészettörténet, irodalom, zene stb. – elkötelezettség szélesebb körű kibontakoztatásához, ami nem a kor prioritása, legfeljebb generációjának sajátja volt. Ebbe a baráti körbe tartozott Ritoókné Szalay Ágnes (1931–2022), a reneszánsz irodalom kiváló kutatója, Sarkady János (1927–2006) ókortudós, illetve az ő felesége, a szintén pályatársként induló Obermayer Erzsébet, Gerics József (1931–2007) és első felesége, Bolla Ilona (1927–1980), mindketten a középkori magyar történelem meghatározó kutatói. Még az utána következő generáció tagjai között is akadtak olyanok, akikhez hasonlóképpen szorosabb szálak fűzték, szűkebb szakterületük, illetve az ő szélesebb érdeklődése kapcsán. Itt említhető Csűrös Klára (1940–1999) irodalomtörténész, francia műfordító, Prokopp Mária művészettörténész, Marosi Ernő (1939–2021) művészettörténész és Adamik Tamás klasszika-filológus. Mind szakmai, mind személyes tekintetben jó kapcsolatot ápolt H. Balázs Évával (1915–2006),¹ a kora újkor és a felvilágosodás korának neves kutatójával, akivel egy tanszéken tanítottak, és akit 1985-től a tanszékvezetésben is követett. Kettejüket megelőzően ezt a feladatot Székely György vitte 1956 és 1982 között. Székely György, aki 1956-ban lett egyetemi tanár az akkori néven Középkori Egyetemes Történeti Tanszéken, oktatói munkája mellett számos egyetemi vezetői és közéleti feladatot vállalt. A tanszéken folyó munka sikerének záloga így a kettejük közötti, kölcsönös tiszteleten alapuló viszony volt.

Első óráit 1954-ben tartotta, az utolsó, általa vezetett doktori disszertáció védésére pedig 2014-ben került sor. Ez alatt a hat évtized alatt Sz. Jónás Ilona számtalan hallgatót tanított, az oktatást mindig is elsődleges feladatának tartotta. Írt egyetemi jegyzetet, egyetemi tankönyvben önálló fejezeteket. A mai napig legtöbbet forgatott munkája a több kiadást megért *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény (Európa és a Közel-Kelet, IV–XV. század)*.

Mint a kultúra felől közelítő történész, előadásain és szemináriumain arra törekedett, hogy felhívja a figyelmet a tudományterületek közötti kapcsolódás fontosságára, illetve hogy teret adjon a francia történeti iskola (Annales-iskola), különösen Georges Duby (1919–1996) irányvonalának. Szorgalmazta Duby műveinek magyarra fordítását, több művének szakmai lektorálását is vállalta. Különösen fontosnak tartotta *A katedrálisok kora* című ikonikus munkáját,² amely a középkor ezredfordulót követő társadalom- és művelődéstörténetét tárgyalja.

Tanítványait a kutatott korszak lehető legelmélyültebb megismerésére biztatta. Azt vallotta, hogy ennek birtokában a kortüneteket a maguk természetességében kell értelmezni és bemutatni. Tanítványai közül többen tovább viszik azokat a speciális témákat – városi társadalom, természetszemlélet, középkori zene, középkori iskola, hagiográfia –, amelyek az ő munkásságában is fellelhetők.

Kutatásai kezdetben a középkori francia társadalomtörténetre irányultak, de rövidebb írásait rendre a széleskörűen értelmezett kultúra, a természet és a benne élő,

¹ H. Balázs Éva pályaképe is olvasható ebben a kötetben.

² Georges Duby: *A katedrálisok kora. Művészet és társadalom 980–1420*. Gondolat, Budapest, 1984. A fordítást az eredetivel egybevetette, a mutatókat készítette: Sz. Jónás Ilona.

munkálkodó ember számtalan módon való megjelenítése jellemezte. Kedvenc témái között ott volt a vadászat, a játékok, a kert, a természet alkotásai – hegy, víz, fa stb. –, ahogyan megmutatkoznak a középkori ember világában, szimbólumrendszerükkel és gazdag ikonográfiájukkal egyetemben. Szépség és természet, művészet és műveltség, ember és társadalom – alapvető hívószavak lehetnek habitusának és munkásságának megidézéséhez.

Bölcsészdoktori disszertációját az 1313-as adóösszeírás alapján a párizsi kereskedő és iparúzó polgárságról készítette 1961-ben. 1954-től 1963-ig tanársegédként, 1963 és 1978 között adjunktusként, 1978 és 1995 között docensként dolgozott az ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszékén. 1985 és 1995 között tanszékvezető volt. 1977-ben szerzett kandidátusi fokozatot *Párizs adófizető népessége a XIII–XIV. század fordulóján* című értekezésével. 1986-ban egy szemesztert vendégtanárként Lyonban töltött. 1995-ben *A természet a középkori gondolkodásban* című előadásával habilitált, és egyetemi tanári kinevezést kapott. 1997-ben akadémiai doktor lett *Az erőszak megnyilvánulási formái és irodalmi reflexiói a XVI. század második felében* című értekezésével. Alapító vezetője volt a Történettudományi Doktori Iskola Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Doktori Programjának. 1999-es nyugdíjba vonulása után, majd 2002-től professor emeritaként elsődlegesen itt folytatta tovább egyetemi oktatói munkáját.

Hetvenedik születésnapján, 1999-ben a tanítványok és a pályatársak *A középkor szeretete* című kötettel köszöntötték,³ nyolcvanadik születésnapjára pedig elkészült az a saját tanulmányait egybefoglaló kötet, amelyben két új tanulmánnyal és két francia nyelvű tanulmányának fordításával kiegészülve a már könyvtárakban is alig elérhető korábbi munkái kaptak helyet.⁴

Utolsó konferenciaszereplésére 2010. november 30-án került sor Tihanyban, az I. András király halálának 950 éves évfordulójára rendezett konferencián, ahol a királyi temetkezés kapcsán Saint-Denis apátságáról, a francia királyok kultikus temetkezési helyéről adott elő. Utolsó publikációja 2012-ben jelent meg abban az ünnepi tanulmánykötetben, amely Draskóczy Istvánnak, a középkori magyar történelem profesz-szorának 60. születésnapjára készült.⁵

Sz. Jónás Ilona neve összekapcsolódott a középkorkutatás egy sajátos területével, a hagiográfiával. A szentéletrajzok szinte megkerülhetetlen forrásai a középkor kutatójának, ugyanakkor ez nem feltétlenül mondható el az 1970–1980-as évek magyarországi tudományosságáról. Sz. Jónás Ilona úttörőjévé vált az ellentmondás feloldásának, amikor szakavatott történészként megírta Árpád-házi Szent Erzsébet életrajzát (1986),

³ *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére.* Szerk.: Klaniczay Gábor és Nagy Balázs. ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 1999.

⁴ Sz. Jónás Ilona: *Sokszínű középkor. Természet, társadalom, kultúra a középkori Európában.* Szerkesztette Nagy Balázs és Novák Veronika. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2010.

⁵ Sz. Jónás Ilona: Venantius Fortunatus utazása Itáliából Galliába a 6. század első felében. In: *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* Szerk.: Mikó Gábor, Péterfi Bence és Vadas András. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012, 473–479.

Bak Borbálával a visegrádi várban

amely széles körben ismertté vált, és több kiadást megért.⁶ Emellett rendszeresen jelentek meg hasonló tematikájú írásai a *Világosság*, a *Vallástudományi Szemle*, a *Vigília* és a *Rubicon* hasábjain. A hagiográfia forrásait nem csupán felhasználta kutatásaihoz, hanem azt is fontosnak tartotta, hogy az egyetemes értéket képviselő magyar szentek – elsősorban Szent Erzsébet és Szent István – jelentőségére magyar és idegen nyelvű tanulmányaiban egyaránt felhívja a figyelmet.

A tanítás és a kutatás mellett kiemelten kezelte az ismeretterjesztést, már csak azért is, mert a második világháborút követő évtizedekben a középkor nem tartozott a preferált kutatási, oktatási területek közé. A szélesebb közönséget megcélzó munkái közül érdemes kiemelni a középkor kevésbé ismert korszakát, a népvándorlaskort és politikai képződményeit bemutató *Barbár királyok* című könyvét, az ugyanebben a sorozatban megjelent *A középkor nagy császárait*, valamint a *Korszerű történelem* sorozatban helyet kapó *Európa születése* című munkát, amely a középkori latin kultúrkörbe tartozó területek történelmét taglalja. Mindegyiket informatív tömörség, ugyanakkor háttérkutatásból táplálkozó, ezért az érdeklődést meggyőzően felkeltő korszakismeret jellemzi.

A rendszerváltást követően Sz. Jónás Ilona közcélú szolgáló feladatokra is vállalkozott. 1992-ben Pajkossy Gáborral és Margócsy Istvánnal együtt tagja lett a Hunyady György dékán által életre hívott egyetemi bizottságnak, amely azzal a céllal alakult, hogy feltárja a pártállam évtizedei alatt az egyetem hallgatóival szemben elkövetett jogsértéseket és méltánytalanságokat, és általános javaslatokat dolgozzon ki a jogorvoslatra.⁷ Az 1990-es évek egyetemalapítási hullámában nevét és munkáját adta a

⁶ Sz. Jónás Ilona: *Árpád-házi Szent Erzsébet*. Életek és korok sorozat. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, 1989; Sz. Jónás Ilona: *Árpád-házi Szent Erzsébet*. Ecclesia, Budapest, 1997.

⁷ Pajkossy Gábor: Dicséltelen lapok karunk történetéből. Politikai okokból indított eljárások az ELTE bölcsészkarának hallgatói ellen 1951 és 1956 között. In: *Kétezer. Irodalmi és társadalmi havi lap*, 2014/2.

történelemoktatás megszervezéséhez előbb a Baptista Teológiai Akadémia Bölcsészettudományi Karán, majd a Károli Gáspár Református Egyetem 1993-ban létrehozott Bölcsészettudományi Karán. A Károlin 1998-ban részt vett az addig oszdatlanul működő Történettudományi Intézet átszervezésében, ahol az akkori akkreditációs elveknek megfelelően, R. Várkonyi Ágnes és G. Etényi Nóra közreműködésével felállították a tanszékeket. Ettől kezdve két éven át ő vezette a Középkori Magyar és Egyetemes Történeti Tanszéket, miközben kurzusokat tartott a Néderlandisztika Tanszéken is. Visszavonulása után tanszékvezetői posztját Pálóczi Horváth Andrásnak adta át.⁸

Tudományos pályáját számos ösztöndíj, hazai és nemzetközi konferencia, vendégoktatás, szerkesztői, lektori, tanácsadói tevékenység, doktori és habilitációs ügyek, témavezetések fémjelezték, az utókor számára pedig könyvei, tankönyvei, tudományos és népszerűsítő írásai, médiaszereplései mutatják jelentőségét. Munkáinak 1999-ig terjedő bibliográfiáját Kulcsár Erzsébet állította össze;⁹ ezek közül több nehezen hozzáférhető írása helyet kapott a *Sokszínű középkor* című gyűjteményes kötetben. Írásait tömör, szabatos stílus, munkásságát végtelenül letisztult írások jellemzik.

A kollégák és a családtagok köszöntik nyolcvanadik születésnapján a kórház kertjében

⁸ Ennek részletesebb ismertetését lásd: Bubnó Hedvig: Károli 25. In: *Studia Caroliensia* 2018. L'Harmattan–KRE, Budapest, 2019, 139–145.

⁹ *A középkor szeretete*, i. m. 533–539.

Az MTA Középkori Történeti Munkabizottsága és a Magyar–Francia Történész Vegyes Bizottság tagja volt 1991-től. 2009. augusztus 20-án, Sólyom László köztársasági elnöksége idején a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje Polgári Tagozata kitüntetésben részesült.

2017. április 18-án halt meg. Nekrológjait kollégák és tanítványok írták meg.¹⁰ 2019. szeptember 13-án volt munkahelye, az ELTE Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszéke konferenciával tisztelt meg Sz. Jónás Ilona és az egy évvel később elhunyt kolléga és tanítvány, Sággy Marianne (1961–2018) emléke előtt.¹¹

► Műveiből

Fejezetek a késői középkorból. Szerk. Székely György. Társszerző: Székely György, Wittmann Tibor és K. Obermayer Erzsébet. Egyetemi jegyzet. Budapest, 1958; *Párizs kereskedő és iparúzó polgárságáról az 1313. évi adórajstrom alapján.* Bölcsészdoktori disszertáció, kézirat, 1961; *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Európa és a Közel-Kelet, IV–XV. század.* I/1–2. Budapest, 1971, második kiadás: 1978, harmadik kiadás: 1981, új kiadása: Budapest, 1999; *Die gesellschaftliche Lage des Künstlers Cranach während des Epochenwechsels.* In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio Historica*, 1974; *Párizs adófizető népessége a XIII–XIV. század fordulóján.* Kandidátusi disszertáció, kézirat, megvédve 1977; *Note sur un recours de feux dans la baillie de Puget-Théniers en 1343. Provence Historique*, 1977; *Árpád-házi Szent Erzsébet.* Budapest, 1986, második kiadás: 1989, harmadik kiadás: 1997; *A baldachin eredete és szerepe a középkori Európában.* In: *Unger Mátyás-émlékkönyv.* Budapest, 1991; *Európa születése: a középkori latin civilizáció rövid története.* Budapest, 1991; *Saints, patrons et patriotisme en Hongrie.* In: *Histoire et société. Mélanges offerts à Georges Duby.* Aix-en-Provence, 1992; *Szent Honoratusz XIII. századi verses legendája. Századok*, 1992; *Természet és technika a középkori Európában.* In: *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok.* Budapest, 1993; *A középkor nagy császárai.* Budapest, 1993; *Barbár királyok.* Budapest, 1994; *Korai magyar történeti lexikon.* Budapest, 1994; *Les débuts de l'organisation de l'Église de Hongrie.* In: *Gerbert – Europe. Actes du Colloque de Gerbert.* Aurillac, 1997; *Az erőszak megnyilvánulási formái és irodalmi reflexiói a XVI. század második felében.* Akadémiai doktori értekezés, kézirat, megvédve 1997; *Saint Étienne et l'Europe.* In: Sándor Csernus–Klára Korompay (textes réunis par): *Les Hongrois et l'Europe: Conquête et intégration.* Paris–Szeged, 1999; *Klaniczay Gábor (szerk.): Európa ezer éve: a középkor. I–II.* Budapest, 2004; IX. (Szent) Lajos, az ideális középkori király. In: *Történelmi melléknevek. Egyetemes*

¹⁰ Klaniczay Gábor: Sz. Jónás Ilona (1929–2017). *Századok*, 2017/4, 923–926.; Nagy Balázs: Sz. Jónás Ilona (1929–2017). Az ELTE Bölcsészettudományi Karának honlapja, 2017. április 24.; Nagy Balázs: Sz. Jónás Ilona sírjánál. Elhangzott a Farkasréti temetőben, Jónás Ilona temetésén, 2017. május 12-én; Bubnó Hedvig: Emlékezés Sz. Jónás Ilonára (1929–2017). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2019/1–2. 131–136.

¹¹ „Színről színre” emlékkonferencia, 2019 szeptember 13. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Szekfü Gyula Könyvtár. Kapcsolódó kiadványok: Bubnó Hedvig–Nagy Balázs (szerk.): *Írások és megemlékezések Sz. Jónás Ilonáról.* ELTE Bölcsészettudományi Kar Középkori Történeti Tanszék, Budapest, 2019; Bubnó Hedvig–Nagy Balázs (szerk.): *Írások és megemlékezések Sággy Marianne-ról.* Budapest, ELTE BTK Középkori Történeti Tanszék, Budapest, 2019.

és magyar történelmi életrajzok. Szerk. Horváth Ilona. Budapest, 2007; A Saint-Germain-des-Près apátság iskolai műveltsége a 8–9. században. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére.* Szerk. Körmendi Tamás–Thoroczkay Gábor. Budapest, 2009; *Sokszínű középkor. Természet, társadalom, kultúra a középkori Európában.* Szerk. Nagy Balázs–Novák Veronika. Budapest, 2010.

► Róla szóló irodalom

A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. Klaniczay Gábor–Nagy Balázs. Budapest, 1999; Kulcsár Erzsébet: Sz. Jónás Ilona műveinek bibliográfiája (1958–1999). In: *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére.* Szerk. Klaniczay Gábor–Nagy Balázs. Budapest, 1999; Nagy Balázs: A szentek kultusza. Sz. Jónás Ilona nyolcvanéves. In: *Trefort-kert. Az ELTE Bölcsészettudományi Kar kulturális és közéleti magazinja*, 2009/2.; Marosi Ernő: Sz. Jónás Ilona szeretete. In: Sz. Jónás Ilona: *Sokszínű középkor. Természet, társadalom, kultúra a középkori Európában.* Szerk. Nagy Balázs–Novák Veronika. Budapest, 2010; Bognár Szabina: Sz. Jónás Ilona. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010; Klaniczay Gábor: Sz. Jónás Ilona (1929–2017). *Századok*, 2017/4.; Nagy Balázs: Sz. Jónás Ilona (1929–2017). Az ELTE Bölcsészettudományi Karjának honlapja, 2017. április 24.; Nagy Balázs: Sz. Jónás Ilona sírjánál. Elhangzott a Farkasréti temetőben, Jónás Ilona temetésén, 2017. május 12.; Bubnó Hedvig: Emlékezés Sz. Jónás Ilonára (1929–2017). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2019/1–2.; „Színről színre” emlékkonferencia, 2019. szeptember 13. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Szekfű Gyula Könyvtár. Kapcsolódó kiadvány: Bubnó Hedvig–Nagy Balázs (szerk.): *Írások és megemlékezések Sz. Jónás Ilonáról.* Budapest, 2019.

Bubnó Hedvig történész, PhD és Nagy Balázs történész, PhD

T. MÉREY KLÁRA

Történész

[Lengyel, 1927. augusztus 14. – Pécs, 2021. november 10.]

Tudományos tevékenysége úttörőnek nevezhető a magyar történetírásban: az első magyar regionális gazdaságtörténeti mű szerzője volt.

Mérey Klára édesapja Mérey Andor erdőmérnök volt, édesanyja Pummer Lenke. 1957-ben ment férjhez Tóth János középiskolai tanárhoz. Házasságából két gyermeke született: András 1959-ben, Klára Mária 1962-ben.

Elemi iskoláit egy közel 600 fős lakosú kis településen, a Bonyhád és Dombóvár között fekvő, Tolna vármegyéhez tartozó Lengyelen végezte. Tízéves korában édesapját áthelyezték a szekszárdi állami erdőhivatalhoz, ezért középiskolába már a szekszárdi Garay János Gimnáziumba járt, ahol 1945-ben kitüntetéssel érettségizett.

Egyetemi tanulmányait a Pécsi Tudományegyetem Orvostudományi Karán kezdte meg az 1945/1946-os tanévben; év végi vizsgáit eredményesen tette le. Ezután jelentős váltás következett be az életében, ugyanis a következő évben már a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen tanult tovább. Az irányváltást a következőképpen indokolta: „1946-ban megjavult a vasúti összeköttetés a fővárossal – régi vágyamat követve a bölcsészettudományi kar magyar–történelem–művészettörténet szakára iratkoztam be.”¹ Még egyetemi évei alatt, 1948-ban görög nyelvből is érettségi vizsgát tett. Az egyetem befejezése után, 1950-ben középiskolai tanári oklevelet szerzett.

1950 júliusától a pécsi Építőipari Technikumban volt nevelő, majd még az 1950/1951-es tanév kezdete előtt kinevezték a pécsi Állami Tanítónő- és Óvónőképző Intézetbe, ahol két tanévet tanított. 1952 júniusában áthelyezték a Dunántúli Tudományos Intézetbe² tudományos segédmunkatársként: 1960–1968 között tudományos munkatársként, 1968–1990 között tudományos főmunkatársként alkalmazták. 1990-től nyugdíjas tudományos tanácsadóként tevékenykedett.

¹ Akadémiai Levéltár 200. TMB 2488/3.

² Későbbi nevén Magyar Tudományos Akadémiai Regionális Kutatóközpont (MTA RKK) Dunántúli Tudományos Intézet.

Az intézetben a mezőgazdasági munkásság mozgalmainak kutatásával kezdett foglalkozni. 1953 tavaszán Budapesten, a Nemzetközi Történész Kongresszuson már korreferátumot tartott a tárgykörből.³ Ezt követően 1956-ban jelent meg a század eleji dunántúli mozgalmakról írt könyve *A mezőgazdasági munkásság mozgalmai a Dunántúlon 1905–1907-ben* címmel.

A következő években számtalan tanulmánya jelent meg a mezőgazdaságban foglalkoztatottak életéről, a magyarországi agrárszocialista mozgalmak történetéről. Először a századelő dunántúli agrármozgalmait tanulmányozta, azután Somogy agrártörténete következett. Szülőhelye, Lengyel község történetét is feldolgozta. Foglalkozott a parasztság és az agrárproletariátus szociális helyzetével, mezőgazdaság-, település- és ipartörténettel. Ebben a tárgykörben kezdte el kandidátusi disszertációjának készítését. A téma alaposabb elsajátítása érdekében levelező hallgatóként 1954 és 1957 között elvégezte az Agrártudományi Egyetem agrárközgazdász szakának első két elméleti évét. 1961-ben megvédett kandidátusi disszertációjának címe *Somogy megye mezőgazdaság-történetének néhány problémája 1690–1848*.

Tudományos tevékenysége úttörőnek tekinthető a magyar történetírásban: az első magyar regionális gazdaságtörténeti mű szerzője volt. Monográfiájában elsőként összegezte a Dél-Dunántúl ipari fejlődését, feltárta a feudális viszonyokról a kaptalista mezőgazdaságba való átmenet folyamatát. Erről szóló munkája 1965-ben jelent meg *A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba* címmel. Feldolgozta Somogy vármegye, valamint több város és falu gazdaság- és társadalomtörténetét változó időperiódusok (1690–1940) között. Bemutatta egy nagybirtok – a Hunyady-uradalom – gazdálkodását, tőkés üzemmé válását, külön kitérve a parasztság változó-átalakuló életviszonyaira.⁴

Az 1960-as évek végén, az akkor már az MTA-hoz tartozó Dunántúli Tudományos Intézetben az új, komplex tudományos munka miatt áttért az ipartörténet kutatására. Először iparszerkezeti felméréseket végezett a Dél-Dunántúlon, és több mint tizenkét tanulmányt írt egy-egy kisebb tájegység iparának történetéről. Kutatómunkáját a minden részletre kitérő alaposág jellemezte. A téma feltárása érdekében 1979-ben tanulmányt készített Barcs és Szigetvár gazdaság- és társadalomtörténetéről, majd a következő évben a simontornyai börgyárról írt egy összefoglaló munkát.⁵ Feldolgozta továbbá a Dél-Dunántúl gyáriparának fejlődését előbb kisebb periódusonként és megyénként, majd hosszabb távon és a régió egészének vonatkozásában. *A Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején* című akadémiai doktori értekezésével 1983-ban megszerezte a tudományok doktora fokozatot.

³ Dunántúli arató- és cselédstrájkok 1905-ben. In: Lukács Lajos (szerk.): *Magyar Történész Kongresszus (1953. június 6–13.)*. Budapest, 1954.

⁴ Mérey Klára: A Somogy megyei Hunyady-uradalom majorsági gazdálkodása a XIX. század első felében. *Agrártörténeti Szemle*, 1970/12.

⁵ Mérey Kára: Az első évszázad. A gyár megalakulása és története a kapitalizmus idején. In: Szilágyi M. (szerk.): *200 éves a Simontornyai Börgyár*. Simontornya, 1980.

Több mint tizenöt éven át tanulmányozta a Dunántúl iparfejlődését: az egész Dél-Dunántúlt kutatta, különös tekintettel a településhálózatra. Többször visszatért Somogy történetére, könyvet is írt annak nehéz két évszázadáról.

Miután 1990-ben nyugdíjba ment – mivel ő volt az egyetlen történész –, a Dunántúli Tudományos Intézetben közel fél évszázad után meg is szűntek a történettudományi kutatások.

T. Mérey Klára több szállal kötődött a Pécsi Tudományegyetemhez, elsősorban a BTK Történettudományi Intézetéhez. 1988-ban lett a Pécsi Tudományegyetem címzetes egyetemi tanára, 1998-ban pedig a kaposvári főiskola címzetes főiskolai tanára. Nyugdíjazása után az új történettudományi kutatási intézményrendszer kiépítésében – az egyetem doktori iskolájának szervezésében – kapott fontos szerepet. A Dél-Dunántúl levéltáraival és múzeumaival ápolt szakmai kapcsolatainak eredményeképpen a termékeny nyugdíjas évek alatt is sorra jelentek meg tudományos közleményei, dolgozatai – például 1997-ben *A Pécsi Dohánygyár története (1912–1948)*. A PTE BTK Történettudományi Intézetében a doktori iskola tagjaként, oktatóként és vizsgáztatóként is számíthattak rá. A diákok hálásak voltak értő megnyilvánulásaiért és megértő viselkedéséért, kollégái számára pedig meghatározó élményt jelentett, hogy primer forrásokra épülő releváns kutatásait behozta az egyetem falai közé, így azok beépülhettek az oktatási anyagokba.

2000-ben a Tolna Megyei Levéltár jelentette meg a szerző által kiválogatott művekből összeállított tanulmánykötetet *Tanulmányok. T. Mérey Klára: Rendhagyó válogatás egy életműből* címmel. Niederhauser Emil könyvszemléjében kiemelte a válogatás valóban rendhagyó voltát. „Mérey Klára maga válogatott, bevezetésként pedig mintegy önéletrajzba foglalva mutatta be munkásságát, ahogy egyik témától eljutott a következőhöz.”⁶ A recenzió készítője megjegyezte, hogy a szerző „a kutatás tematikájának változásain (másokkal ellentétben) nem azért vezeti végig az olvasót, hogy ezzel saját zsenialitását mutassa meg, hanem hogy elmagyarázza: az élet, a teendők sora miként alakította életpályáját”.⁷ Niederhauser véleménye szerint az elkészült válogatás a szerző következetes és elmélyült, szerteágazó munkáját dicséri; a Dunántúl általa feltárt agrár- és ipartörténetének maradandó alkotásáról van szó, amely a témában ezután készülő tudományos dolgozatok megkerülhetetlen előzményét képezi.

Nyolcvanadik születésnapja alkalmából 2007-ben az MTA Regionális Kutatások Központja műveinek bibliográfiájával tisztelgett T. Mérey Klára tudományos teljesítménye előtt. Mivel a településtörténet, ipartörténet, mezőgazdaság-történet terén egyaránt maradandót alkotott, a közel 270 tételt tartalmazó bibliográfia áttekintést nyújt szerteágazó kutatásairól, valamint a Dunántúli Tudományos Intézetben töltött négy évtized történészi tevékenységéről. A bibliográfia összeállítója T. Mérey Klára

⁶ Niederhauser Emil: Olvasónapló. T. Mérey Klára: Tanulmányok. Rendhagyó válogatás egy életműből. *Magyar Tudomány*, 2001/9. 1132.

⁷ Uo. 1133.

munkásságát követendő példaként, kutatási eredményeit pedig kiváló kiinduló forrásként ajánlotta a következő történészgeneráció figyelmébe.⁸

Egész életében aktív szakmai közéleti tevékenységet fejtett ki: 1969-től 1976-ig a Tudományos Ismeretterjesztő Társaság (TIT) Baranya Megyei Szervezete Történeti Szakosztályának elnöki tisztét is ellátta; ebben a minőségében 1973-ban előadói körúton járt a Szovjetunióban. 1974–1993 között az MTA Történettudományi Bizottságának tagja; 1972–1981 között a Pécsi Akadémiai Bizottság (PAB) II. Társadalomtudományi Szakbizottságának titkára. Részt vett a Magyar Történeti Társulat igazgatóválasztmányának munkájában, egyúttal 1954 és 1992 között a Dél-dunántúli Csoport másodtitkára, titkára, majd elnöke volt. 1967–1969 között az MTA Dunántúli Tudományos Intézete *Értekezések* sorozatának szerkesztője volt.

Nemzetközi történész konferenciákon is részt vett, például 1965-ben Bécsben, 1970-ben Leningrádban, 1973-ban Koppenhágában tartott előadást. 1976-tól bekapcsolódott a Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpózium⁹ munkájába. 1978-ban ennek képviselőjeként Eszéken tartott előadást.

Tudományos eredményeit 1987-ben Baranya Megye Tudományos Díjával, 1988-ban Somogy Megye Alkotói Díjával ismerték el.

► Műveiből

A mezőgazdasági munkásság mozgalmái a Dunántúlon 1905–1907-ben. Budapest, 1956; *Somogy megye mezőgazdaság-történetének néhány problémája. 1690–1848.* Kandidátusi értekezés. Pécs, 1960; *Somogy megye mezőgazdasága 1690–1848.* Kaposvár, 1962; *Az erdőgazdálkodás Somogy megyében 1700–1879. Agrártörténeti Szemle,* 1963; *Somogy megye parasztsága és a földkérdés 1690–1848. Dunántúli tudományos gyűjtemény* 52. Budapest, 1964; *A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba.* Budapest, 1965; *Egy középnemesi uradalom gazdasági felmérése 1839-ben Somogy megyében. Agrártörténeti Szemle,* 1966; *A XVIII. századi határpercek néprajzi és történeti forrásértéke. Ethnographia,* 1967; *A Dél-Dunántúl gyáriparának szerkezete és sajátosságai 1942-ben.* MTA Dunántúli Tudományos Intézet Közleményei. Pécs, 1972; *A jobbágyfelszabadítás eredményei a Zselic somogyi községeiben. Zselici dolgozatok.* II. Pécs, 1973; *A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyady-birtokon. 1767–1867. Somogyi almanach.* Kaposvár, 1975; *Wirtschafts- und Gesellschaftsverhältnisse eines Komitats in Transdanubien 1867–1918.* Pécs, 1975; *A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei.* Társ szerző: Péczely László. Pécs, 1976; *A Dunántúl településtörténete 1767–1848.* 1–2. Szerk. Pécs, 1977; *Az ipar története a kapitalizmus idején egy Duna-menti kistájban – Paks–Mohács között. Levéltári Szemle,* 1979; *A Dél-Dunántúl*

⁸ T. Mérey Klára műveinek bibliográfiája 1953–2007. Összeállította: Sziráki Zsuzsanna. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2007.

⁹ A Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpóziumot Mögersdorfbán alapították. 1969 óta találkoznak itt tudósok, történészek és levéltárosok, hogy megvitassák a pannoni térséghez – vagyis Ausztria (Burgenland és Stájerország), Horvátország, Magyarország (Vas, Zala és Somogy megye) és Szlovénia területéhez –, valamint a tartományokhoz kapcsolódó témákat.

iparának története a kapitalizmus idején. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1982; T. Mérey Klára: *A Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején.* Akadémiai Kiadó, 1985; *Dél-Baranya ipara és kereskedelme a 19. század második felétől az I. világháborúig.* Pécs, 1989; Újjáépítés és konszolidáció, 1711–1790. In: Glósz József–V. Kápolnás Mária (szerk.): *Tolna mezőváros monográfiája.* Tolna, 1992; *A Pécsi Dohánygyár története 1912–1948.* Pécs, 1997; *Tanulmányok. Rendhagyó válogatás egy életműből.* T. Mérey Klára műveinek bibliográfiájával. Szerk. Dobos Gyula. Tolna Megyei Levéltári Füzetek. Szekszárd, 2000; *Bátaszék története 1790–1848.* In: Dobos Gyula (szerk.): *Bátaszék története 1790–1944.* Bátaszék, 2000; *A magyar királyi dohánygyár és Pécs 1909 és 1946 között.* Pécsi Szemle, 2000; *Baranya megye útjai és út menti települései a 19. század elején.* In: *Tanulmányok és források Baranya megye történetéből.* Pécs, 2000; *Kaposvár ipartörténete.* Társsszerző: Kaposi Zoltán. Kaposvár, 2001; *Pécs katonaszemmel a 18–19. század fordulóján.* Pécsi Szemle, 2003; *A Dráva és dunántúli mellékfolyói 1810–1812-ben. Agrártörténeti Szemle,* 2003; *Baranya megye települései az első katonai felmérés idején.* In: *Tanulmányok és források Baranya megye történetéből.* Pécs, 2004; *Település – megye – régió.* Pécs, 2007; *A Dél-Dunántúl földrajza katonaszemmel a 19. század elején.* In: *Geographica Pannonica Nova.* Pécs, 2007.

► Róla szóló irodalom

Niederhauser Emil: Olvasónapló. T. Mérey Klára: *Tanulmányok. Rendhagyó válogatás egy életműből.* *Magyar Tudomány,* 2001/9.; *T. Mérey Klára műveinek bibliográfiája 1953–2007.* Összeállította: Sziráki Zsuzsanna. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2007; Kozák Péter: T. Mérey Klára. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010.; *In memoriam T. Mérey Klára 1927–2021.* Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2021. november 8. https://mnl.gov.hu/mnl/baml/hirek/in_memoriam_t_merey_klara_1927_2021 (Utolsó letöltés: 2023. február 12.)

Schadt Mária szociológus, PhD

ZIMÁNYI VERA

Történész

[Budapest, 1930. január 25. – Budapest, 2021. április 20.]

Zimányi Vera azt kutatta, hogy a magyarországi kora újkori gazdasági és társadalmi jelenségek milyen kontextusban állnak a nyugat-európai folyamatokkal. Megrajzolta a Magyar Királyság XVI–XVII. századi gazdaság- és társadalomtörténetét; a Batthyány-uradalmak története, kereskedelem-történeti tanulmányai, ártörténeti kézikönyve, a Zrínyiek tengerparti uradalmának forráskiadványa vagy a tízkötetes szintézis gazdaság- és társadalomtörténeti fejezetei, életmód-történeti tanulmányai ma is alapvető munkáknak számítanak.

Zimányi Vera (eredeti neve: Mráz Vera) 1930. január 25-én született Budapesten, katolikus polgári családban. Édesapja, Mráz József főkönyvelőként dolgozott Pest-újhelyen, édesanyja – a kor szokása szerint – háztartásbeliként nevelte gyermekeit. A család a Muravidékről, Muraszombatból származott (ma Szlovénia). Veránál két évvel volt fiatalabb testvére, József (1931–2006), a későbbi Széchenyi-díjas magyar fizikus, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja.¹ Zimányi Vera a nagy hírű budapesti Erzsébet Nőiskola növendékeként kezdte meg gimnáziumi tanulmányait. Itt alapozta meg kiváló latin és a modern nyelvekben – német, angol, francia – szerzett nyelvtudását, műveltségét. Az osztályokat végig kitűnő eredménnyel végezte. Nemcsak eminens tanuló volt, hanem tornaversenyt is nyert, sőt kézügyességével, művészi hajlamával is kitűnt.

1948-ban érettségizett, amikor a diktatúra sötét felhői már gyülekeztek az ország egén. Beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar történelem–angol szakára. Harmadéves korában a két főszerző mellé felvette az éppen akkor megszervezett levéltár szakot is. Az előző évben a levéltár szak még csupán „tanfolyam”-jellegű volt, de olyan neves személyek jártak oda, mint Szabad György

¹ Zimányi József a magyarországi magfizika és nagyenergiájú fizika egyik úttörőjeként sokat tett azért, hogy Magyarország 1992-ben tagja legyen az európai nagyenergiás kutatóközpontnak, a CERN-nek. Magyarország tudományos képviselőjeként évekig részt vett a CERN Council munkájában, tagja volt a Magyar CERN Bizottságnak. 2011-ben a család megalapította a Zimányi-medált az elhunyt fizikus emlékére.

vagy R. Várkonyi Ágnes. Zimányi Vera érdeklődése már az egyetemi évek alatt is a gazdaságtörténetre irányult. Szakdolgozatát Bethlen Gábor gazdaságpolitikájából írta: kutatása úttörő jellegű volt, és olyan kitűnőre sikerült, hogy megjelent a *Századok* 1953. évi számában. (Ekkor még Mráz néven publikált. Csak később vette fel apai nagyanyja vezetéknévét, a Zimányit.) Az egyetemi évek alatt tanára és mentora Lederer Emma professzor asszony volt, aki nagyra értékelte Vera tudását, és a végzés után budapesti levéltárosi állást ígért neki. Mivel azonban Zimányi Vera mind a politikától, mind a kommunista párttól távol tartotta magát, tehetsége és kitűnő tanulmányi eredménye ellenére vidékre, a Nyíregyházi Levéltárba helyezték. Nem bírta sokáig az egyhangú és szürke vidéki segédlevéltárosi életet, fél év múlva felmondott. Egy rövid ideig a Kulturális Minisztérium alá tartozó Levéltárak Országos Központjában dolgozott, majd hamarosan bekerült az akkori Országos Levéltárba – amelynek főigazgatója Ember Győző volt –, ahol kezdő szakemberként igen komoly feladatot bízta rá: a szovjet megszállás következtében Körmenden szétdőlt és súlyosan sérült herceg Batthyány család levéltárát kellett újrarendeznie. *Habent sua fata libelli* – miként a könyveknek, úgy a levéltáraknak is megvan a saját sorsuk, így a Batthyány család iratainak is.

A Körmenden szépen rendben tartott, hatalmas családi iratanyag a kastélyegyüttes oldalszárnyában volt elhelyezve. A szovjet katonai parancsnokság a kastélyt először hadikórházzá, majd laktanyává alakította. Ennek következtében a rendkívül értékes levéltári anyagot kidobálták a lóistálló udvarára, majd egy részét kihordatták a mezőre, és felgyújtották. Csupán a hirtelen jött eső akadályozta meg, hogy az anyag teljesen megsemmisüljön. A hatalmas műkincsgyűjteményről nem is beszélve... Mindenesetre az enyészettől megmentett, részben a szobákban felhalmozott alomszalma és fekáliák közül kikapart iratokat Keszthelyre szállították, majd 1952/1953-ban teherautószámra hordták be a Szent István-bazilika padlására és pincéjébe, ahol megkezdődhetett a rendezés. Zimányi Vera odajárt, hogy a munka nagyját elvégezze. Elmondása szerint úgy képzelte el az iratok csoportosítását, hogy a kialakítandó kútfők a kutatók kérdésfeltevései szerint legyenek áttekinthetők – ami ugyan nem a proveniencia levéltári elvén alapult, de Zimányi meggyőzte Ember Győző főigazgatót elképzelésének helyességéről. A munkát olyan sikeresen végezte el, hogy első cikkeit és könyveit ennek az anyagából írta. A Batthyány-levéltár, illetve a Batthyányak szakavatott kutatója lett. Még időskorában is – sok szép sikere mellett – a Batthyány-levéltár rendezését tartotta élete legértékesebb, leghasznosabb munkájának. A rendezéssel azonban nem ért véget a Batthyány-levéltár szomorú sorsa: 1956-ban orosz gyújtólövedék érte az Országos Levéltár épületét, és a tűzben több raktár is megsemmisült, kiégett, köztük a Batthyány-levéltár egy része is. A levéltárosok – többek között Zimányi Vera – a rommá lőtt Budapesten naponta gyalog jártak be a levéltárba, hogy a még izzó anyagot oltás és mentsék.

Az 1957-ben indult *Agrártörténeti Szemle* I. évfolyamának 3–4. számában jelent meg a levéltári rendezés során készített első tanulmánya: *Nezsider (Neusiedl) község történeti statisztikája a XVI–XVII. században* – hiszen a községet Batthyány I. Fe-

renc horvát–szlavón bán a szalonaki uradalomhoz csatolta. Ezután Zimányi Vera – még mindig Mráz Vera néven – szinte évről évre jelentetett meg agrártörténeti cikkeket az *Agrártörténeti Szemlében* és a *Történelmi Szemlében*. Első kötetét (*Der Bauerstand der Herrschaft Güssing im 16.–17. Jh.*) szintén az általa rendezett Batthyány-anyag alapján írta meg. A Batthyányak másik nagy uradalmának történetét is feldolgozta: *A rohonc–szalonaki uradalom és jobbágysága a 16–17. században*. Ezzel a munkájával nyerte el a történettudományok kandidátusa fokozatot 1966-ban.

Szorgalmas és precíz munkáját elismerték. Ennek köszönhetően 1963-ban először utazhatott ki a vasfüggöny mögül Ausztriába, ahol találkozott az idős Batthyány herceggel is, aki nagyon szívélyesen fogadta. Ígéretet kapott arra, hogy lefényképezheti a család által kimene-kített és a tulajdonukban maradt 1526 előtti okleveleket. Nem rajta múlt, hanem az akkori bürokratikus levéltári gépezeten, hogy erre végül nem került sor.

1963-ban Zimányi Vera addigi tudományos munkásságának elismeréseként a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetébe került, ahol nyugdíjba vonulásáig kerekén harminc évet töltött.

Bár az akadémiai intézet elődjét, a Teleki Intézetet megszüntették, az utódintézményben jóval szabadabb volt a tudományos légkör, mint máshol, és az 1970-es évektől az intézet Nyugat felé is nyitott. Ebben az időben a kutatók már járhattak nemzetközi konferenciákra; nemcsak kelet, hanem nyugat felé is, sőt ösztöndíjakat is elnyerhettek. Ekkor élte virágkorát a francia történeti iskola, az Annales-iskola, amely lényegében a német gazdaságtörténeti iskolán alapult. Ennek is köszönhető, hogy az 1970–1980-as években Európa-szerte, sőt a tengeren túl is virágzott a gazdaságtörténeti kutatás. Zimányi Vera ösztöndíjainak köszönhetően – elsősorban Párizsban – megtanulta a gazdaságtörténeti, majd az ártörténeti kutatás módszertanát. Ennek az irányzatnak a kiemelkedő teljesítménye abban áll, hogy a konjunkturális mozgások fogalmát a gazdasági szféráról kiterjesztette a társadalmi élet egyéb területeire is, és a *longue durée*-vel a globális történeti folyamatok legmélyebb, alapvető rétegét vizsgálta. Zimányi Vera azt kutatta, hogy a magyarországi kora újkori gazdasági és társadalmi jelenségek milyen kontextusban állnak a nyugat-európai fejlődéssel. Ez azért volt kiemelkedően fontos, mert az 1945 utáni történetírás a kelet-európai tömbhöz tartozást hirdette, és visszamenőleg is igazolni igyekezett a nyugat-európai fejlődési vonaltól való eltérést, az „elkanyarodást”. Ehhez természetesen alapvető agrártörténeti kutatásokat kellett végezni, sokévi levéltári kutatással ki kellett gyűjteni a mezőgazdasági termelés és termelékenységség adatait.

A történész asszony felvázolta a Magyar Királyság bekapcsolódásának folyamatát a kora újkori világgazdaságba, összehasonlította az európai és a magyar demográfiai adatokat, mélyreható kutatásai során feltérképezte a magyar külkereskedelmet. Leginkább a marhakivitelt vizsgálta a vámnaplók alapján. Az új szemléletű 16–17. századi magyar gazdaság- és társadalomtörténetet ő írta meg. Ez került bele a tízkötetes nagy összefoglalóba is, amelynek megírása során, 1981-ben elnyerte az akadémiai doktori fokozatot. Ennek az összefoglaló munkának az angol nyelvű változata is megjelent. Zimányi Vera jól látta, hogy a magyarországi gazdasági és társadalmi jelenségek önmagukban nem magyarázhatók, pláne nem a kelet-európai folyamatokhoz kapcsolva. Az ország sokkal inkább volt közvetlen kapcsolatban Nyugat-, mint Kelet-Európával – de ezt az elméletet az 1960-as években még nem lehetett leírni, hiszen a marxista „moszkovita” irányzat ennek éppen az ellenkezőjét diktálta.

Zimányi Vera alapos gazdaságtörténeti kutatásainak eredményeként számtalan cikke jelent meg magyarul és idegen nyelven, illetve sokoldalú nyelvtudása révén számos nemzetközi konferencián vett részt: tartott előadást Párizsban, Pratóban, Firenzében, Velencében, Genovában, Leuvenben stb. A nyugat-európai modellt leképező gazdasági fejlődésünkkel megismertette a külföldi szakembereket is, akik között olyan nagyságokat találunk, mint Wilhelm Abel, Fernand Braudel, Jean-François Bergier, Jean Bouvier, Georges Duby, Witold Kula vagy Emmanuel Le Roy Ladurie – hogy csupán néhány nevet említsünk azok közül, akikkel együtt vett részt nemzetközi konferenciákon, öregbítve a hazai történetírás hírét-nevét. Witold Kula szeretetteljes gratuláló levelét a magyarországi ártörténeti kutatásai során elért eredményeihez időskorában is megőrizte.

Munkássága igen széles körű volt. Kezdte a Batthyány-uradalmak történetével, majd kutatásai egyre szélesebb bázison alapultak. Kereskedelem-történeti tanulmányok sorát írta, és a magyarországi ármozgásokról írt cikkeken át eljutott ezek összefoglaló áttekintéséig. A Dányi Dezsővel közösen megjelentetett kötet azóta is kiindulási alap a kutatók számára. A Zrínyiek tengerparti uradalmának hatalmas forráskiadványa szintén az ő nevéhez fűződik. Ezek az írások ma is alapvető munkáknak számítanak.

Szívesen szerkesztett képanyagot a kötetekhez – nemcsak a *Magyarország története 1526–1686. I–II.* kötetéhez, hanem Hegyi Klárával közösen megjelentetett munkájukhoz is az Oszmán Birodalomról, amely nemcsak magyarul, hanem németül és angolul is napvilágot látott.

Gazdaságtörténeti érdeklődése később kiterjedt és kibővült az életmódtörténet-kutatás irányában; a nemesi, a polgári és a paraszti életvitelt is kutatta. Az akadémiai Történettudományi Bizottság tagja volt, számos akadémiai doktori védés opponense, illetve bizottsági tagja, évekig bíráló tagja a Bolyai Ösztöndíj Bizottságnak.

Az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa volt, amikor 1985-ben a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Főiskolai Karának dékánja felkérte: vállaljon aktív szerepet a főiskola egyetemmé szervezésében. Zimányi Vera elfogadta a felkérést, és kiterjedt külföldi kapcsolatrendszerét felhasználva építette

a főiskola egyetemi státuszát. Kinevezett egyetemi tanárként évekig hetente utazott le Pécsre, és tanított ott egyetemes történetet és magyar életmódtörténetet, illetve tartott forrásolvasási gyakorlatot. Előadásaiból összeállított ideiglenes tankönyvét hosszú évekig használták, és még ma is forgatják a diákok. Közvetlen, szeretetteljes egyénisége sok tanítványt vonzott az óráira.

1992-ben a Magyar Katolikus Egyház legfőbb vezetői és világi tudósok újra megalapították a „rég-új” Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karát. Zimányi Vera ebben a munkában is aktívan részt vett; az egyetem alapító tagjai

között tartjuk számon. A Kora Újkori Tanszéken, amelynek rövid ideig vezetője is volt, újkori egyetemes történelmet és forrásolvasást tanított. Alapvető érdemeket szerzett a Történettudományi Doktori Iskola megalapításában is, ahol egészen 2007-ig tanított. 2005-től az egyetem professor emeritája volt. Előrehaladott szembetegsége miatt ezután visszavonult a tudományos élettől, de egy-egy előadást még örömmel megtartott, illetve egykori diákjainak és a doktoranduszoknak szívesen és nagy odaadással tartott konzultációt. Hetvenedik születésnapján egyetemi kollégái és tanítványai ünnepi kötettel köszöntötték.²

Az 1995-ben alapított Professzorok Batthyány Körének tagjai közé választották. Soha nem volt tagja semmilyen pártnak. Kizárólag munkásságáért és széles körű nemzetközi kapcsolatteremtéseiért jutalmazták, több kitüntetést is kapott. Ausztriában megkapta az egyik legmagasabb ottani elismerést (das Große Ehrenzeichen des Landes Burgenland, 1990). A Pázmány Péter Katolikus Egyetem „Diploma honoris”-át (Diploma Honoris Facultatis Philosophiae et Philologicae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae) 2000-ben, a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztjét 2001-ben nyerte el. 2021-ben posztumusz kitüntetésként a Batthyány Kuratórium döntése alapján megkapta a 2019-ben alapított Zichy Antónia-díjat. Ha megérte volna, erre a kitüntetésre nagyon büszke lenne.

Életének 92. évében hunyt el.

² Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. PPKE BTK, Piliscsaba, 2001.

► Műveiből

Mráz Vera néven: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. *Századok*, 1953/4.; Zimányi Vera néven: *Der Bauerstand der Herrschaft Güssing im 16.–17. Jh.* Eisenstadt, 1962; *A rohonc–szalonaki uradalom jobbágysága a XVI–XVII. században.* Kandidátusi disszertáció, kézirat. Budapest, 1965; *A rohonc–szalonaki uradalom és jobbágysága a 16–17. században.* Budapest, 1968; Discussion sur le division chronologique de l'histoire hongroise au cours de l'époque féodale. *Acta Historica*, 1968; Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján, kitekintéssel a XVIII. századra. Társ-szerző: Harald Prickler. *Agrártörténeti Szemle*, 1974/1–2.; *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650.* Értekezések a történettudományok köréből. Budapest, 1976; *Magyarország gazdasági fejlődése Mohácstól a XVII. század közepéig.* Társadalomfejlődés a XVI. században. Akadémiai doktori értekezés, kézirat. Budapest, 1980; *Lepanto 1571.* Budapest, 1983; Fejezetek a *Magyarország története* III/1. és III/2. kötetében. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1985; *Economy and Society in Sixteenth and Seventeenth Century Hungary (1526–1650).* Studia Historica 188. Budapest, 1987; *Az Oszmán Birodalom Európában.* Hegyi Klárával. Budapest, 1986 (németül és angolul is megjelent); *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig.* Dányi Dezsővel. Budapest, 1989; *Monumenta Zrinyiana. Pars oeconomica.* I. Budapest, 1991.

► Róla szóló irodalom

Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Budapest, 2001; Tóth Eszter Zsófia: Zimányi Vera. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010; J. Újváry Zsuzsanna: Zimányi Vera emlékezete. *Agrártörténeti Szemle*, 2021/1–4.; J. Újváry Zsuzsanna: Zimányi Vera (1930–2021). *Történelmi Szemle*, 2021/2.; Forgó András: Zimányi Vera (1930–2021) emlékére. In: *Pontes*, Pécs, 2021.

J. Újváry Zsuzsanna történész, PhD

III. Matematikai Tudományok Osztálya

BALLA KATALIN

Matematikus

[Budapest, 1947. május 28. – Budapest, 2005. június 25.]

Kutatási területe a numerikus és a tágabb értelemben vett alkalmazott matematika volt.

Édesapja Balla Ferenc, édesanyja Sós Stefánia volt. Férjével, Miklós Gábor hivatásos katonatiszttel 1969-ben kötöttek házasságot.¹

Balla Katalin 1965-ben a budapesti Radnóti Miklós Gimnázium orosz tagozatán érettségizett. Ugyanebben az évben felvették a moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem matematika szakára. Diplomáját 1970-ben szerezte meg, szakdolgozatát a konstruktív metrikus terek elmélete témakörben írta.

Tudományos pályáját 1970-ben az MTA Számítástechnikai Központjában (SZKI) kezdte a Numerikus Módszerek Osztály ösztöndíjas gyakornokaként, majd az SZKI jogutódjánál, az MTA Számítástechnikai és Automatizálási Kutató Intézetében (SZTA-KI) folytatta. Élete végéig az intézet munkatársa maradt. 1972-ben tudományos segédmunkatársnak, 1974-ben tudományos munkatársnak nevezték ki. 1974-től 1978-ig a Szovjet Tudományos Akadémia (SZUTA) Számítóközpont Numerikus Módszerek Laboratóriumának levelező aspiránsa volt Moszkvában, témavezetője Alekszander Alekszandrovics Abramov professzor. 1978 decemberében Moszkvában szerezte meg a fizikai–matematikai tudományok kandidátusa fokozatot, dolgozatát a SZUTA Számítóközpontjában működő Tudományos Tanács előtt védte meg. Honosítására a következő évben került sor Budapesten, amikor *Bizonyos közönséges differenciálegyenlet-rendszerek szingulárisperemérték-feladatainak megoldásáról* című értekezése alapján megkapta a matematikai tudományok kandidátusa fokozatot.

¹ Akadémiai Levéltár 200. TMB 1833/6.

1980-ban tudományos főmunkatárssá nevezték ki. Ettől kezdve vezető szerepet is vállalt az intézetben: 1980 és 1985 között a Matematikai Fizikai Osztályt, 1986 és 1990 között a Matematikai Szoftverek Osztályát, majd a Matematikai Kutatások és Alkalmazások Osztályát vezette. Intézeti átszervezések után 1990/1991-ben az Autonóm Kutatóegység Matematikai Fizikai Laboratóriumának, majd 1992-től haláláig az Operációkutatás és Döntési Rendszerek Laboratóriumának tudományos főmunkatársa volt.

Tudományos tevékenységének fő területe a matematika numerikus módszerei és alkalmazásai. Fontos, új eredményeket ért el a közönséges differenciálegyenletek szinguláris peremérték-feladatainak közelítéseiben és a közelítések hibabecsléseiben.

2003-ban írta meg *Differential Algebraic Equations and Their Adjoints* (Differenciál-algebrai egyenletek és adjungáltjaik) című akadémiai doktori disszertációját, amelyet a Doktori Tanács a következő értékeléssel bocsátott eljárásra: „A pályázó kezdetben közönséges differenciálegyenletekkel foglalkozott, numerikus becsléseket adva a megoldásokat előállító sorok konvergenciájára. Jelenlegi kutatási területe, pályázatának témája a lineáris differenciálalgebrai egyenletek. Ezek az egyenletek gyakorlati szempontból is fontosak. A pályázó a numerikus módszerek megalapozásához járult hozzá. Gyakorlati problémákkal is foglalkozott, de pályázata az elméletre koncentrál.”² 2005. június legelején került sor a védésére, ekkor azonban már nagyon beteg volt, túl egy sor kórházi kezelésen. „Balla Kati meggyőző válaszai szívósorító körülmények között zajlottak, és ez az utolsó fellépése talán minden erőtartalmát igénybe vette. A fokozat megítélését sajnos már nem érhetette meg” – számoltak be a védésről munkatársai.³ Az MTA Doktori Tanácsa 2005. szeptember 23-án tartott ülésén Balla Katalinnak posztumusz az MTA doktora tudományos címet adományozta.⁴

A kutatás mellett több egyetemen oktatott, és a helyi matematikai doktori iskolák tagjaként nyújtott kimagasló teljesítményt. Tanított például a Budapesti Műszaki Egyetemen, a Budapesti Corvinus Egyetemen és az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. 1996-ban habilitált a Budapesti Műszaki Egyetemen, majd ugyanott magántanári kinevezést nyert 1997-ben. 2002-től a Miskolci Egyetem Matematika Intézet Analízis Tanszékének kinevezett egyetemi tanára lett. A programozó matematikus szak matematikai analízis tantárgyának előadója volt, a tárgyhoz jegyzetet is készített. 1991 és 2003 között évente visszatérő vendége volt a Humboldt Egyetemnek Berlinben, de kutatott a Bécsi Műszaki Egyetemen és a varsói Banach Központban is.

Kutatási eredményit a következő területeken, illetve intézményekben alkalmazták: numerikus módszerek programkönyvtár-fejlesztések (1970–1975); elméleti fizikai alkalmazások, magfizika (1973–1976, 1995–1999); vázszerkezet-számítások az IKA-RUS számára (1980); kőolajkutatási feladatok megoldása a Szénhidrogénkutató és Fejlesztő Intézet számára (1987–1991); vízszennyeződéssel kapcsolatos modellezés

² Akadémiai Levéltár 201. DT 230/5.

³ Faragó István–Galántai Aurél: Dr. Balla Katalin (1947–2005). *Alkalmazott Matematikai Lapok*, 2007/1. 152.

⁴ Akadémiai Levéltár 201. DT 230/5.

a Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet számára (1980) és környezetvédelmi hatástanulmányok készítése (1998–2000).⁵

Aktívan részt vett több tudományos testület munkájában, az 1990-es években az MTA Matematikai Bizottságában. 1970-től haláláig tagja volt a Bolyai János Matematikai Társulatnak, 1992-től a Society for Industrial and Applied Mathematicsnek, 1993-tól az American Mathematical Societynek. Egyike volt a kezdetben Rózsa Pál nevével fémjelzett, a hazai numerikus matematika nemzetközi megismertetésében és elfogadtatásában kiemelkedő szerepet játszó „Numerical Methods” nemzetközi konferencia szervezőinek.⁶

Az 1980-as években és 2004–2005-ben az *Alkalmazott Matematikai Lapok* munkatársaként is tevékenykedett, és részt vett a *Hungarian Electronic Journal*, *Section Mathematics* szerkesztőbizottságának munkájában. Rendszeresen referált a *Mathematical Reviews* és a *Zentralblatt MATH* szakmai folyóiratok számára.

Kutatói és oktatói munkájának értékét több szakmai kitüntetés, egyetemi elismerés jelzi. 1973-ban MTA SZTAKI Ifjúsági Díjban részesült, két alkalommal kapott MTA SZTAKI-díjat (1996-ban és 1999-ben), az MTA SZTAKI Publikációs Díjat pedig 1997-ben nyerte el.

„A magánéletben a családja és barátai sokat jelentettek számára. Ebben a körben nyitott volt, és a beszélgetések során gondolataival, jó humorával gyakran került a társaság középpontjába. A szakmán kívül sok minden más is érdekelte. Szerette a színházat, a klasszikus zenét: rendszeres színház- és operalátogató volt. Szeretett olvasni, a mai magyar irodalom, azon belül Spiró és Eszterházy volt a kedvence. Ameddig egészségi állapota engedte, gyakran utazott és kirándult” – emlékeztek meg róla pályatársai.⁷

► Műveiből

A kétszeresen fokozatos közelítés. *MTA SZTAKI Közlemények*, 1973; On the replacement of the condition of boundedness for certain systems of linear ODE-s with regular singularity. In: *Colloquia Mathematica Societatis János Bolyai*, 22. Szerk. Rózsa Pál. Amsterdam–Oxford–New York, 1977; Об оценке погрешности замены условия ограниченности решений для систем линейных обыкновенных дифференциальных уравнений с регулярной особенностью. *Zhurnal Vychislitel'noj matematiki i matematicheskoy fiziki*, 1978/2.; Bizonyos közösleges differenciálegyenlet-rendszerek szingulárisperemérték-feladatainak megoldásáról. Kandidátusi értekezés. Orosz nyelven. Moszkva, 1978; On Singular boundary value problems for second order ODE-s. *MTA SZTAKI Közlemények*, 1982; О приближенном решении, основанном

⁵ Uo.

⁶ Az első konferenciát 1968-ban Tihanyban, a másodikat és a harmadikat 1973-ban és 1977-ben Keszthelyen tartották. Ezután rendszeresen Miskolcon szervezték ezt a nemzetközi szinten is számontartott eseményt. Balla Katalin mindvégig aktív szervezője volt a konferenciáknak, illetve a konferenciakiadvány szerkesztésének. Faragó István–Galántai Aurél, i. m. 153.

⁷ Uo. 154.

na teoremahsravneniya dlya skalyarnyh i matrichnyh uravnenij Riccati na beskonечnom intervale. Társszerző: Aleksandr Aleksandrovich Abramov. *Zhurnal Vychislitel'noj matematiki i matematicheskoy fiziki*, 1993/1.; On asymptotic behaviour of solutions to some difference equations. Többekkel. *Proceedings of the 2nd International Conference on Difference Equations and Applications*, 1995; Boundary conditions and their transfer for differential-algebraic equations of index 1. *International Journal of Computers and Mathematics with Applications*, 1996; On a nonlinear selfadjoint eigenvalue problem for a class of differential algebraic equations. *Journal of Computational Mathematics and Mathematical Physics*, 2003; *Differential algebraic equations and their adjoints*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2003; Linear boundary value problems for differential algebraic equations. Társszerző: Roswitha März. *Mathematical Notes*, 2004; Air pollution modeling in action. In: *Proceedings of the NATO ARW on Advances in Air Pollution Modeling for Environmental Security*. Többekkel. NATO Science Series IV – Earth and Environmental Sciences, 2005.

► Fordításai

Bahvalov, N. Sz.: *A gépi matematika numerikus módszerei. Analízis, algebra, optimalizálás, közösleges differenciálegyenletek*. Vicsek Tamásnéval. Budapest, 1977; Bronstejn, J. N.–Szemengyajev, K. A.: *Matematikai zsebkönyv mérnökök és mérnökhallgatók számára*. Társfordítók: Bizám György és Dőry Anna. Budapest, 1987.

► Róla szóló irodalom

Faragó István–Galántai Aurél: Dr. Balla Katalin (1947–2005). *Alkalmazott Matematikai Lapok*, 2007/1.; Varsányi Erika: Balla Katalin. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; Kozák Péter: Balla Katalin. *Névpont*, <https://www.nevpont.hu/palyakep/balla-katalin-3b5dc> (Utolsó letöltés: 2023. május 31.)

Palasik Mária történész, PhD

MARTON KATALIN

Matematikus

[Budapest, 1941. december 9. – Budapest, 2019. december 13.]

A Rényi Alfréd által alapított magyar információelméleti iskola kiemelkedő képviselője volt, amely nem utolsósorban az ő munkássága révén emelkedett a témakör kutatásának nemzetközi élvonalába.

Marton Katalin Mária zsidó eredetű, asszimilálódott értelmiségi családban született. Dédapja Klein Hermann gyapjúkereskedő volt, nagyapja Marton (Klein) Gyula államvasúti főmérnök (vasúti hidak tervezője), édesapja Marton Tibor gépészmérnök, a Ganz gyár alkalmazottja, később a Budapesti Műszaki Egyetem docense, másik nagyapja Wachsmann Zsigmond nyugalmazott cukorgyári igazgató, édesanyja Wachsmann Erzsébet iparművész, bábkészítő, később a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár főkönyvtárosa. Testvére Marton Dénes fizikus. Másod-unokatestvére volt Reiner Frigyes karmester. 1978-ban kötött házasságot Frenkel Andor fizikussal; 1985-ben elváltak, de mindvégig szoros barátságban maradtak. Fiuk Frenkel Péter matematikus.

1944 júniusában a családnak „csillagos házba” kellett költöznie. A júliustól októberig terjedő időszakot a két kisgyerek egy dunaföldvári paraszt házaspárnál, a nyilasuralom idejét pedig egy katolikus zárdában elbújtatva vészelte át. Szüleik másutt bujkáltak.

Fiatalkorában

Marton Katalin korai szellemi fejlődésére nagy hatással volt édesapja, aki széles látókörű, művelt emberként intenzíven érdeklődött a tudományok, különösen a matematika iránt, és erős pedagógiai hajlammal is rendelkezett. Az okos kislányra felfigyelt az ugyanabban a külső-terézvárosi társasházban lakó Neukomm Gyula gimnáziumi matematikatanár, a *Középiskolai Matematikai Lapok* későbbi felelős szerkesztője és tanítványa, Fried Ervin, a későbbi algebra-professzor is.

Tanulmányai során mindvégig kitűnő tanuló volt. 1948 és 1956 között a Budapesti Magyar–Orosz Makszim Gorkij

Iskolába járt. Ide jórészt – de nem kizárólag – szovjet vagy emigrációból hazatérő, illetve vezető beosztású szülők gyermekei jártak. Ő egyik kategóriába sem tartozott, de a felvételi vizsgát kiválóan teljesítette, így felvették. Az oktatás nagyrészt orosz nyelven folyt. Emellett magánúton németül és angolul is megtanult. 1956-ban megszüntették az iskolát, így a gimnázium első három osztályát a budapesti Varga Katalin Gyakorló Általános Leánygimnáziumban, a negyedik osztályt pedig a budapesti Fazekas Mihály Gimnáziumban végezte, végig humán osztályban. (Ekkor még nem létezett speciális matematika tagozat.) Egész életében megmaradt lelkes érdeklődése a humán tudományok és a művészetek, különösen a klasszikus zene és a költészet – mindenekelőtt Mozart és József Attila – iránt. Rengeteg verset tudott fejből.

1960–1962-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem matematika–lélektan szakos, 1962–1965-ben matematika szakos hallgatója volt. (Az akkori rendszerben a hallgatók tanárszakon kezdték meg tanulmányaikat, és csak később szakosodhattak matematika szakra.) Többek között Szász Pál, Fuchs László, Hajós György, Turán Pál, Rényi Alfréd, Rényi Kató, Császár Ákos, Péter Rózsa, Vincze István, T. Sós Vera és Erdős Pál előadásait hallgatta. Rényi Alfrédnek nemcsak valószínűségszámítási, hanem információelméleti kurzusára is járt. Az évfolyam legjobb diákjai közé tartozott. Évfolyamtársa volt Komlós János, Szemerédi Endre és Vámos Péter. Szakdolgozatát multiplikatív számelméleti függvények középértékéről írta. 1968-ban doktorált, disszertációját egy gráfelméleti problémáról készítette. 1975-ben lett a matematikai tudomány kandidátusa, 1999-ben akadémiai doktora. 1965-től haláláig tagja volt a Bolyai János Matematikai Társulatnak. 1965-től 1973-ig a Magyar Tudományos Akadémia Központi Fizikai Kutató Intézete Számítástechnikai Osztályának tudományos segédmunkatársa, majd munkatársa. Eleinte Monte Carlo-módszerekkel foglalkozott.

Férjével és újszülött kisfiával

Rényi Alfréd szemináriuma keltette fel érdeklődését az információelmélet iránt. 1967-ben a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen, egy információelméleti konferencián találkozott a világhírű Roland Lvovics Dobrusin professzorral, majd 1969-ben a Szovjet Tudományos Akadémia moszkvai Információtovábbítási Kutatóintézetének ösztöndíjasaként az ő irányítása alatt kutatott. Itt sajátította el az információelméleti kutatás módszereit; ettől kezdve mindvégig információelmélettel és annak valószínűségi számításbeli alkalmazásaival foglalkozott. Hazatérése után bekapcsolódott a Rényi Alfréd által alapított magyar információelméleti iskola munkájába, amelynek vezetője – Rényi korai halála után – Csiszár Imre volt. Az ő témavezetésével fejezte be ösztöndíjas aspirantúráját 1973-ban. 1972-ben a Bolyai János Matematikai Társulat a Grünwald Géza-emlékdíj II. fokozatával tüntette ki. 1974-től az MTA Matematikai Kutatóintézete, későbbi nevén Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézet tudományos főmunkatársa, 1999-től tudományos tanácsadója, majd kutatóprofesszora, 2013-tól haláláig kutató professor emeritája volt.

Az információelmélet Claude E. Shannon amerikai mérnök és matematikus 1948-as korszakalkotó cikke nyomán fejlődött ki. Shannon alapvető felfedezése szerint számszerűen kifejezhető az egy adott közlésben rejlő információ mennyisége, és ennek alapján egzakt matematikai értelemben feltehető és megválaszolható olyan kérdések, mint hogy adott tulajdonságokkal bíró hírközlési csatornán, alkalmas kódolási és dekódolási eljárás megválasztásával mennyire költséghatékonyan és mennyire kevés hibával tudunk információt továbbítani.

Marton Katalin korai munkásságából kiemelkedik a pontossági kritérium mellett forráskódolás hibaexponensére vonatkozó eredménye. Ennek módszerét Csiszár Imrével és Körner Jánossal közösen az úgynevezett típusok módszerévé fejlesztették tovább, amely ma az információelmélet egyik alapvető módszere.

Az 1970-es évektől az információelmélet egyik központi témája lett a többfelhasználós hírközlési modellek vizsgálata. Ebben az esetben egyszerre több címzetthez kell hatékonyan eljuttatni információt. Marton Katalin számos, alapvetően új eredményt ért el ezen a területen. A legismertebb a kétfelhasználós hírközlés *broadcast channel* elnevezésű modelljére vonatkozó, 1979-ben publikált eredménye, amely belső korlátot ad a kapacitástartományra az általános esetben. Ezzel Cover, van der Meulen, Gelfand és Pinszker speciális esetekre vonatkozó eredményeit általánosította messzemenően, a Kuznyecov és Cibakov által bevezetett úgynevezett multikódolási eljárás ötletét felhasználva. A megelőző legjobb eredményt szintén ő érte el Körner Jánossal: 1977-ben meghatározták az általános *broadcast channel* úgynevezett degradált üzenethalmazokra vonatkozó kapacitástartományát. Ma is megoldatlan kérdés, hogy a Marton-féle belső korlát javítható-e.

Az 1970-es évek második felétől kezdődött együttműködése Körner Jánossal, akihez közeli személyes barátság is fűzte. Tíz közös publikációjuk közül a legnevezetesebb a bináris források modulo 2 összegének kódolásáról szóló 1979-es dolgozat, amelyben elsőként mutatták ki a strukturált véletlen kódok hatékonyságát a többfelhasználós

kommunikációban. Emellett kezdeményezői voltak az információelméleti funkcionálok – például a gráfentrópia – kombinatorikai alkalmazásának és a perfekt gráfok innen kiinduló információelméleti jellemzésének.

Marton Katalin 1977-ben utazott először az Amerikai Egyesült Államokba, ahol részt vett az IEEE Információelméleti Társaság ithacai szimpóziumán. Az 1979/1980-as tanévben az egyesült államokbeli Massachusetts Institute of Technology és a Stanford Egyetem vendégprofesszoraként oktatott. Mindkét intézményben az információelmélet kiemelkedő kutatói dolgoztak: az MIT-n Robert G. Gallager, a Stanfordon Thomas M. Cover és Robert M. Gray.

1986-ban publikálta az úgynevezett felfújási lemmára adott elegáns információelméleti bizonyítását. Ezt a lemmát egy évtizeddel korábban fedezte fel Grigorij Margulisz, majd – erősebb alakban – Rudolf Ahlswede, Gács Péter és Körner János, akik egy fontos információelméleti eredmény bizonyításához használták fel. Maga a lemma Hamming-távolsággal és szorzatmértékkel ellátott szorzatterek geometriájáról szól, és a mértékkoncentráció jelenségének egyik alapvető példáját szolgáltatja: ha a tér egy részhalmaza nem nagyon kis mértékű, akkor egy kis sugarú környezete mértékben majdnem kitölti az egész teret. Az a felismerés, hogy ez a lemma nemcsak alkalmazható az információelméletben, hanem információelméleti eszközökkel bizonyítható is, kiindulópontja lett Marton Katalin későbbi munkásságának.

Az 1990-es években fő kutatási területe az információelméletnek – elsősorban az entrópiára vonatkozó egyenlőtlenségeknek – a valószínűségszámításban és az ergodelméletben való alkalmazása, különösen a felfújási tulajdonság és a mértékkoncentráció jelenségének vizsgálata lett. Ebben a témában információelméleti eszközöket, valamint a mértékek csatolásainak és az optimális transzportnak az elméletét felhasználó új módszereket dolgozott ki és alkalmazott eredményesen. Legismertebb eredménye a valószínűségeloszlások Ornstein-féle távolsága és Kullback-féle I -divergenciája közötti Marton-egyenlőtlenség. Ezt felhasználva ő tudott először mértékkoncentrációt bizonyítani nem független sztochasztikus folyamatokra: Markov-láncokra és Gibbs-mezőkre. Ez a megközelítés olyan kutatókra volt jelentős hatással, mint Michel Talagrand vagy a Fields-érmes Cédric Villani. 1995-ben elért eredményeiért Rényi-díjat kapott. A témakörben kiemelt jelentőségű Paul C. Shields amerikai matematikussal, az Ohio állambeli Toledói Egyetem professzorával közös öt publikációja. Shields meghívására az 1986/1987-es tanév első félévét Toledóban töltötte a Fulbright Program keretében. Ezt több további rövidebb amerikai tartózkodás követte.

Az ezredforduló után a logaritmikus Szoboljev-egyenlőtlenségek témakörében ért el fontos eredményeket, itt is információelméleti módszereket alkalmazva. 2019-ben megjelent utolsó cikkében megmutatta, hogy magas hőmérsékletű Gibbs-mértékek Glauber-dinamikája kielégíti a logaritmikus Szoboljev-egyenlőtlenséget (amely a Markov-láncok gyors keverésének egy erős formája).

Az IEEE Információelméleti Társaság 2013. évi isztambuli szimpóziumán vehette át a Társaság legrangosabb díját, a Shannon-díjat, amelynek mindmáig ő az egyetlen női

kitüntetettje. Ebből az alkalomból „Distance-Divergence Inequalities” címmel tartott előadást. Szintén 2013-ban az MTA Eötvös-koszorúval tüntette ki.

Körner Jánossal közös információelméleti munkájának továbbgondolása vezette Marton Katalint egy hiperkockák közötti, majdnem additív leképezésekre vonatkozó sejtés megfogalmazásához, amelynek erősebb változata, a Freiman–Ruzsa polinomiális sejtés ma is az additív kombinatorika egyik nevezetes megoldatlan problémája volt; 2023-ban bebizonyították. Az eredeti, gyengébb változat bizonyításán Marton Katalin még a súlyos betegen töltött 2019-es évben, sőt élete utolsó napjaiban is dolgozott, ez azonban már nem neki sikerülhetett.

A Shannon-díj átvételén 2013-ban

► Műveiből

Információforrások kódolása pontossági kritérium figyelembevételével. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1973; Error exponent for source coding with a fidelity criterion. *IEEE Transactions on Information Theory*, 1974; Images of a set via two different channels and their role in multi-user communication. Társ szerző: Körner János. *IEEE Transactions on Information Theory*, 1977; How to encode the mod-2 sum of two binary sources. Társ szerző: Körner János. *IEEE Transactions on Information Theory*, 1979; A coding theorem for the discrete memoryless broadcast channel. *IEEE Transactions on Information Theory*, 1979; A simple

proof of the blowing-up lemma. *IEEE Transactions on Information Theory*, 1986; New bounds for perfect hashing via information theory. Társszerző: Körner János. *European Journal of Combinatorics*, 1988; Graphs that split entropies. Társszerző: Körner János. *SIAM Journal on Discrete Mathematics*, 1988; Entropy splitting for antiblocking corners and perfect graphs. Társszerzők: Csiszár Imre, Körner János, Lovász László, Simonyi Gábor. *Combinatorica*, 1990; On the Shannon capacity of probabilistic graphs. *Journal of Combinatorial Theory*, Series B, 1993; The positive divergence and blowing-up properties. Társszerző: Paul C. Shields. *Israel Journal of Mathematics*, 1994; Bounding ϵ -distance by informational divergence: A method to prove measure concentration. *Annals of Probability*, 1996; A measure concentration inequality for contracting Markov chains. *Geometric and Functional Analysis*, 1996; Measure concentration for a class of random processes. *Probability Theory and Related Fields*, 1998; Measure concentration for Euclidean distance in the case of dependent random variables. *Annals of Probability*, 2004; *Felfűzési tulajdonság és mérték-koncentráció nem-független folyamatok esetén*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1998; Relative capacity and dimension of graphs. Társszerző: Körner János. *Discrete Mathematics*, 2001; Distance-divergence inequalities. *IEEE IT Society Newsletter*, 2014/1.; Logarithmic Sobolev inequalities in discrete product spaces. *Combinatorics, Probability & Computing*, 2019/6.

► Róla szóló irodalom

Michel Ledoux: *The concentration of measure phenomenon*. Mathematical Surveys and Monographs. American Mathematical Society, 2001; Licskó György: Marton Katalin. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; Szedlák Ádám: Matek az alapja az internetnek is. *Origo*, 2012. július 17. <https://www.origo.hu/techbazis/20120717-matek-az-alapja-az-internetnek-is-a-shannondijas-marton.html>; M. Raginski–I. Sason: *Concentration of Measure Inequalities in Information Theory*. Communication and Coding, 2nd ed. Foundations and Trends in Communication and Information Theory, Now Publishers, 2014; *Elhunyt Marton Katalin matematikus, az MTA doktora*. <https://mta.hu/iii-osztaly/elhunyt-marton-katalin-matematikusz-az-mta-doktora-110214>; Csiszár Imre–Körner János: In Memoriam: Katalin Marton 1941–2019. *IEEE Information Theory Society Newsletter*, 2020/3.; Csiszár Imre–Pete Gábor–Szász Domokos (szerk.): *Szemelvények a magyar matematika elmúlt 30 évének eredményeiből*. 9. fejezet. https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2021/mta30_matematika.pdf; Abbas El Gamal–Robert M. Gray: Katalin Marton's Lasting Legacy. *IEEE BITS The Information Theory Magazine*, 2022/2.

Frenkel Péter matematikus, PhD

PÉTER RÓZSA

Matematikus, az MTA levelező tagja

[Budapest, 1905. február 17. – Budapest, 1977. február 17.]

Péter Rózsa matematikus életműve kutatási eredményei mellett a matematikatanítás, a tanárképzés és a matematika népszerűsítése terén is nagy jelentőségű. 1905. február 17-én született Budapesten Politzer Rózsa néven, Klein Irma és Politzer Gusztáv jogász gyermekeként.¹ Bátyja Politzer Miklós (1904–1944) orvos, öccse Politzer György (1909–1943); mindketten a holokauszt áldozatai, édesapja pedig a deportálás során szerzett betegségben vesztette életét. Péter Rózsa nem ment férjhez, nem született gyermeke, mégsem volt magányos, mert voltak barátai és kedves tanítványai, akiknek támogatására mindig kész volt.

Középiskolába a budapesti VI. kerületi Felső Leányiskola és Leánygimnáziumba járt, ahol osztálytársa volt Szörényi Erzsébet és évfolyamtársa Széki Pálma.² 1922-ben, amikor Politzer Rózsa érettségizett, alma materét Magyar Királyi Állami Mária Terézia Felső Leányiskola és Leánygimnáziumnak hívták.³

Apja kívánságára vegyész szakra iratkozott be Budapesten, de hamarosan váltott a matematikára. Erről levelező taggá választásakor így vallott: „Az én kitérőkön át kialakult pályaválasztásom onnan ered, hogy az édesapám nem akart meghalni; és ezért bátyámat orvosnak nevelte, engem pedig vegyésznek, várva, hogy feltaláljunk valamit a halál ellen. Szerencsére a kémia szakhoz matematikai tárgyak is tartoztak, és én az első félévi kollokviumok idején, a számomra telefonkönyvszerűen unalmas, terjedelmes kémiajegyzet előtt ülve, csak matematikai problémákon törtem a fejemet.

¹ Szüleiről bővebben: Politzer Gusztáv (Kiskunfélegyháza, 1868 – Budapest, 1946) politikus, jogász, ügyvéd, a budapesti törvényhatósági bizottság tagja, a Központi Demokrata Párt vezetőségi tagja, majd az Egységes Községi Polgári Párt tagja; Klein Irma (1874–1954). Kozák Péter: Péter Rózsa. *Névpont*, <https://www.nevpont.hu/palyakep/peter-rozsa-84cdd> (Utolsó letöltés: 2023. január 19.)

² Mindkettejükről olvasható pályakép ebben a kötetben.

³ Az iskolát 1921 és 1923 között hívták Magyar Királyi Állami Mária Terézia Felső Leányiskola és Leánygimnáziumnak, majd 1932-ig Magyar Királyi Állami Mária Terézia Leánylíceumnak, 1946-ig pedig Magyar Királyi Állami Mária Terézia Leánygimnázium volt.

[...] A gyakorlati hasznosság ellen is vét, aki háttérbe akarja szorítani a 'tisztá' matematikai kutatásokat."⁴

A Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen, az ELTE elődjén kapta meg matematika–fizika⁵ szakos középiskolai tanári diplomáját 1927-ben.

Tanáráiról később is dicsérőleg nyilatkozott, különösen Fejér Lipót és Kürschák József volt rá nagy hatással. Fejér nem kész anyagot közölt az óráin, hanem egy-egy fogalmat számos oldalról vett szemügyre, és így a tanítványok bepillantást nyertek a matematikus gondolkodásmódjába.⁶ Tőle tanulta meg, hogy a jó tanár a matematika közös felfedezésére hívja a tanulókat. Az egyetemen barátkozott össze évfolyamtársával, Kalmár Lászlóval, akivel élete végéig szoros barátságot ápolt, és akit egyúttal igazi mesterének is tekintett. Egyebek mellett Kalmár László hívta fel a figyelmét a rekurzív függvények témakörére, amely Péter Rózsa legfőbb kutatási területe lett, és amely témából doktorált 1935-ben a Pázmány Péter Tudományegyetemen.

Péter Rózsa az egyetemen – még Politzer Rózsa néven. Családnevét időközben Péterre változtatta.

⁴ Az Akadémia új levelező tagjai. *Magyar Tudomány*, 1973/9. 592.

⁵ A szakpár neve ekkoriban mennyiségtan–fizika vagy mennyiségtan–természettan volt.

⁶ Az Akadémia új levelező tagjai. *Magyar Tudomány*, 1973/9. 593.

Aktív kutatói tevékenysége ellenére a második világháború végéig nem kapott állandó állást. A világháborúig különböző polgári iskolákban és középiskolában tanított. Az 1928/1929-es tanévben a Pesti Izraelita Hitközség gimnáziumának óraadó tanára lett. 1930 és 1939 között – miután nem tudott elhelyezkedni – Budapest polgári iskoláiban tanított ideiglenes tanárként, de zsidó származása miatt 1939-ben még ettől is megfosztották. 1940-től ismét a Pesti Izraelita Hitközség gimnáziumának óraadó tanárként tudott elhelyezkedni. 1944 őszén behívták munkaszolgálatra; ezt a nehéz időszakot végül hamis iratokkal, Budapesten bujkálva sikerült túlélnie. A háború alatt írta meg *Játék a végtelennel* című matematikanépszerűsítő könyvét. „A könyvet 1943-ban kinyomtatták, de forgalomba hozatalát a fasiszta törvények megakadályozták. A raktáron maradt készlet nagy része a bombázások során megsemmisült. A megmaradt példányokkal 1945-ben, az első szabad könyvnapokon találkozhatott a közönség.”⁷ A háború után végül polgári iskolai rendes tanárként taníthatott.

Péter Rózsa polgári iskolai tanárként

1947-től a Budapesti Pedagógiai Főiskolán, későbbi nevén Apáczai Csere János Pedagógiai Főiskolán kapott állást, ahol 1955-ig tanszékvezető volt. 1950-ben a budapesti tudományegyetemen a matematika alapjai tárgykörből elnyerte a magántanári címet. Miután az 1951. évi 26. számú törvényerejű rendelet megszüntette az egyetemeken a tudományos minősítést, de lehetővé tette, hogy a címüktől megfosztott tudósok addigi munkásságuk alapján kérvényezzék a Tudományos Minősítő Bizottságnál a

⁷ Ruzsa Imre–Urbán János: Péter Rózsa emlékére. *Matematikai Lapok*, 1975/3–4. 126.

módszer parciális rekurzív. A gépi programok előkészítésében nagy szerepet játszó blokkdiagramok szabatos matematikai megfelelőjeként bevezeti a gráfsémával való kiszámíthatóság fogalmát, s bebizonyítja, hogy e kiszámíthatóság-fogalom egybeesik a parciális rekurzivitás fogalmával.”⁹

Péter Rózsa kutatói munkássága mellett egész életében aktívan és elkötelezetten foglalkozott matematikatanítással. Már tizenöt éves korától magántanítványokat vállalt, és korrepetálásokat tartott. Egyetemi diplomája megszerzése után kutatói állás híján – mint láttuk – polgári iskolai tanárként dolgozott és szerzett tapasztalatokat. A második világháború után aktívan részt vett a matematikatanítás és a tanárképzés megújításában. 1949–1953 között Gallai Tiborral közösen írt egy középiskolai matematikai tankönyvsorozatot. Habár a sorozat az ötvenes években vegyes fogadtatásra talált a matematikatanárok között, nagy hatást gyakorolt a magyar matematikaoktatás megújítására, többek között Varga Tamás 1960-as és 1970-es években megvalósított matematikaoktatási reformjára. Péter Rózsa később Varga Tamás reformmozgalmát is aktívan támogatta. Az 1970-es években tagja volt a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségi Közoktatási Bizottságának, azon belül a Császár Ákos vezette matematika-tantárgyi szakbizottságnak. A Pedagógiai Főiskolán, illetve az ELTE-n a matematika-tanár-képzés megújításában is fontos szerepet vállalt. Többek beszámolója szerint a Pedagógiai Főiskolán töltött évtized élete legboldogabb időszaka volt.

Péter Rózsa számára kiemelten fontos volt a matematika és a művészetek, a bölcsészettudományok közötti kapcsolat építése, ápolása. Maga is foglalkozott művészetekkel, például filmkritikát írt, Rilket fordított. A matematikát az emberi kultúra szerves részének tekintette, és sokféle módon – publikációkban, előadásokban – állt ki a matematika és a művészetek egysége mellett.

Ennek a meggyőződésnek legfőbb lenyomata *Játék a végtelennel* című matematika-népszerűsítő műve, a műfaj egyik kiemelkedő, rendkívül nagy hatású alkotása. A kötet számos kiadást megért, máig kapható, és tizennégy idegen nyelvre fordították le. Péter Rózsa az első kiadáshoz írt előszavában így fogalmaz: „A könyv a nem matematikus érdeklődésű intellektuális embernek szól: az irodalom, a művészet, a humánus embernek. Sok szépet kaptam arról az oldalról, most viszonzásul átnyújtom a matematikát.”

A szöveg megszületését Benedek Marcell inspirálta, aki a matematikához egyáltalán nem értett. Saját bevallása szerint íróként látta igazán kárát a matematikai ismeretek hiányának, mert úgy gondolta, hogy a matematika színes forrása lehet a képiség kifejezőeszközeinek. Ezért Péter Rózsa arra kérte, hogy világítson meg bizonyos matematikai kérdéseket, többek között a differenciálszámítás köréből. Ennek eredménye lett a kettejük közti levelezés, amelyből a könyv szövege megszületett.

A Játék a végtelennel a matematika legegyszerűbb fogalmaitól a korabeli matematika – és különösen Péter Rózsa saját szakterülete, a matematikai logika – legmodernebb eredményeiig vezeti el az olvasót, mindezt izgalmas, regényszerű formában, problémák

⁹ Uo. 132.

és válaszkísérletek során át, amelyek újabb és újabb problémákat hívnak elő.

A mű matematikanépszerűsítő szerepén túl a matematikatanításra is nagy hatást gyakorolt és gyakorol máig: a magyar felfedezettő matematikaoktatás egyik fontos inspirációs forrása, Varga Tamás reformjának dokumentumaiban hivatkozási alap, és külföldön is máig forgatják a problémaközpontú matematikaoktatáshoz inspirációt kereső tanárok.

Péter Rózsa személyiségéről több visszaemlékezés is beszámol. Andrásfai Béla¹⁰ például visszaemlékezésében Péter Rózsát, „a professzor asszonyt, mindenki Rózsa nénijét” széles érdeklődési körű, a játékot és a humort szerető emberként írja le. Hangsúlyozza mások iránti figyelmét és azt, ahogyan megalkuvás nélkül ragaszkodott az igazsághoz és ahhoz, amit maga igaznak tartott – akkor is, ha emiatt sokszor került konfliktushelyzetbe.

Andréka Hajnal humanista, reneszánsz emberként írja le, aki élvezte az élet és a kultúra sokszínűségét. Ő számolt be arról is, hogy Péter Rózsa kiemelten fontosnak tartotta fiatal női tanítványai támogatását. Ebben az időszakban nagyon kevés tudományos fokozattal, illetve nemzetközileg elismert és jegyzett tudományos eredményekkel rendelkező női matematikus volt Magyarországon. 1972-ben az országban összesen százhuszonötten rendelkeztek tudományos fokozattal matematikából, és köztük mindössze négy nő matematikus volt: Fridrich Ilona, Palásti Ilona, Péter Rózsa és T. Sós Vera. (Bár ma már jobbak az arányok, a matematikusok között még ma is jóval kevesebb a nő, mint a férfi.) Andréka szerint a nők jelenlétét a matematikában Péter Rózsa az általa oly nagyra tartott sokszínűség egyik forrásának tekintette, és aktívan hozzájárult, hogy a női matematikusok újabb generációja sikeresen boldoguljon a tudományos életben.

1969-től a Bolyai János Matematikai Társulat tiszteletbeli elnöke lett. 1951-ben Kossuth-díjban, 1953-ban Beke Manó-émlékdíjban, 1967-ben a Munka Érdemrend arany fokozata kitüntetésben részesült. 1970-ben megkapta az Állami Díj I. fokozatát, 1975-ben pedig a Magyar Népköztársaság Zászlórendje második fokozatát.

Éppen születésnapján érte a halál. Emlékét őrzi a székesfehérvári Péter Rózsa Gimnázium és Szakközépiskola és a tanárképző főiskolák 1952-től évente megrendezett matematika feladatmegoldó versenye, amelyet halála után Péter Rózsa matematika-versenynek neveztek el.

¹⁰ Andrásfai Béla Péter Rózsa nevelt fia és hagyatékának gondozója, a matematikai tudomány kandidátusa, a Budapesti Műszaki Egyetem egykori oktatója.

► Műveiből

Az axiomatikus módszer korlátai. *Matematikai és Fizikai Lapok*, 1941; *Játék a végtelennel. Matematika kívülállóknak*. Budapest, 1945, hatodik kiadás: 1978, új kiadás: 2004; *A számok világa*. Budapest, 1948; *Matematika a gimnázium I. és II. osztálya számára*. I–II. Gallai Tiborral. Budapest, 1949, 1950; *Rekursive Funktionen*. Budapest, 1951, második, bővített kiadás: Budapest–Berlin, 1957, angolul: Budapest–New York, 1957, oroszul: Moszkva, 1957, kínaiul: Peking, 1958; *Az úgynevezett döntési táblák matematikai megalapozása*. Akadémiai székfoglaló. Budapest, 1973; *Rekursive Funktionen in der Komputer-Theorie*. Budapest, 1976.

► Róla szóló irodalom

Dömölki Bálint–Makkai Mihály–Ruzsa Imre–Surányi János: Péter Rózsa munkássága. *Matematikai Lapok*, 1965/16.; Császár Ákos: Péter Rózsa. *Matematikai Lapok*, 1974/3–4.; Kardos István: *Sokszemközt – tudósokkal (Péter Rózsa)*. Budapest, 1974; Hajnal András: Péter Rózsa. *Magyar Tudomány*, 1977/6.; Ruzsa Imre–Urbán János: Péter Rózsa emlékére. *Matematikai Lapok*, 1978/3–4.; Andrásfai Béla: Péter Rózsa. *Magyar Tudomány*, 1985/7–8.; Andrásfai Béla: Péter Rózsa élete és munkássága. *Tudomány–Technika*, 1985; Andréka Hajnal: Rozsa Peter (1905–1977). In: Louise S. Grinstein–Paul J. Campbell (eds.): *Women of Mathematics: A Biobibliographic Sourcebook*. New York, 1987; Somogyi Tímea: Péter Rózsa, a matematika nagyasszonya. *Természet Világa*, 2007; *Women in Science*. European Commission, Directorate-Generale for Research, 2009; Palasik Mária: Péter Rózsa. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; Kozák Péter: Péter Rózsa. *Névpont*, <https://www.nevpont.hu/palyakep/peter-rozsa-84cdd> (Utolsó letöltés: 2023. január 19.)

Gosztonyi Katalin matematikus, PhD és Szmerka Gergely matematikatanár

IV. Agrártudományok Osztálya

DEBRECZENI BÉLÁNÉ

Egri Katalin

Agrokémikus

(Gyoma, 1932. január 8. – Budapest, 2020. április 10.)

Debreczeni Béláné Egri Katalin professzor emerita, az MTA doktora, a magyar agrokémiai tudomány nemzetközileg is elismert képviselője a Békés megyei Gyomán született Egri Károly és Nagy Ilona második gyermekeként. Testvérei Ilona (1929) és Károly (1939). Édesapja tímár volt, de a szakmájában nem tudott elhelyezkedni, ezért téglagyári munkásként dolgozott; édesanyja háztartásbeli volt. A falusi élet, a gazdálkodás, a természetközeli gyermekkor meghatározó szerepet játszott pályaválasztásában. A háborús években családjával Baranyában éltek. Elemi iskolai tanulmányait Magyarbólyban végezte (1938–1944), majd Pécsre járt be, ahol magántanuló lett egy szerb papnál. A háború után Pécssett jelentkezett szovjet ösztöndíjas képzésre. Budapestre került, ahol az Arany János Gimnáziumban (1946–1950) a szakérettségi letételekor a továbbtanuláshoz a talajtan szakterületet választotta.

Egri Katalin diákkorában

1950-ben kezdte meg tanulmányait Harkovban a Dokuksajev Mezőgazdasági Egyetem Talajtani és Agrokémiai Karán, ahol agrokémia–talajtan szakon szerzett mérnöki oklevelet 1955. június 30-án. Szakdolgozatát a növénytáplálkozás témakörében készítette.

A harkovi utazás előtt ismerte meg későbbi férjét, Debreczeni Bélát (1930–1991), aki szintén ezen az egyetemen és ugyanazon a szakon végezte tanulmányait, és szerzett mérnöki oklevelet. A harkovi tanulmányok sikeres befejezése után, 1955 őszén kötöttek házasságot. Debreczeni Béla egyetemi tanár, az MTA doktora nemcsak a magán-

életben volt a társa, hanem szakmai munkásságuk is szorosan összekapcsolódott. Férjével, aki maradandót alkotott az agrokémiai módszerek és eljárások kidolgozása terén, a növénytáplálás–trágyázás–szaktanácsadás elvi alapjainak továbbfejlesztésében, valamint egyetemi tanárként az egyetemi oktatásban az agrokémiai szemlélet formálásában, társszerzőkként több szakkönyvet írtak, és évtizedeken át együtt dolgoztak. Két gyermekük született, Katalin (1957) és Zsuzsa (1961), akiket nagy szeretetben neveltek.

Férjével és kislányaival

Az egyetemi tanulmányok befejezése után, 1955-ben hazatérve Debreczeni Béláné a Könnyűipari Minisztérium Helyipari Laboratóriumában, a Szervestrágya-biológiai Laboratóriumban Budapesten kapott tudományos segédmunkatársi állást. Szakmai pályája Kreybig Lajos akadémikus vezetésével indult. Főnöke beíratta a Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézetben szervezett „Sugárzó izotópok alkalmazása a mezőgazdaságban” elnevezésű képzésre, ahol Di Gléria János, a Talajtani és Agrokémiai Intézet (TAKI) akkori igazgatója és Máté Ferenc izotóplaboratórium-vezető tartották az előadásokat.

1959-től Sarkadi János, a trágyázási osztály vezetője tudományos segédmunkatársként alkalmazta az osztályán. Férje az MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézetében dolgozott, majd 1959-ben aspirantúrára jelentkezett Moszkvába, ahová felvételt nyert, és 1961 nyarán tért haza kandidátusként. Ezt követően az új igazgató döntése alapján férj-feleségként nem folytathatták együtt a munkájukat a TAKI-ban.

1961 szeptemberétől férjével Szarvason, az Öntözési és Rizstermesztési Kutatóintézetben kaptak állást. Férje az intézet tudományos igazgatóhelyettese, majd tudományos osztályvezetője lett, Debreczeni Béláné pedig a kutatóintézet Izotóplaboratóriumában dolgozott 1961 és 1968 között tudományos munkatársként. Többször jelentkezett aspirantúrára a TMB-nél, de magyarországi kutatóhelyre nem vették fel. Ekkor döntött úgy, hogy külföldi aspirantúrára jelentkezik a TMB-nél, és így került a Német Demokratikus Köztársaságba.

Fiatal kutatóként

1963-ban Karl Schmalfuß professzor, a hallei Martin Luther Egyetem Növénytáplálási és Talajtani Intézetének (Institut für Pflanzenernährung und Bodenkunde) vezetője témavezetésével kezdte meg aspirantúráját Halléban, ahol 1967-ben a mezőgazdasági tudomány kandidátusa tudományos fokozatot szerzett *Nährstoffaufnahme und Wasserhaushalt des Maises und Winterweizens in Abhängigkeit von unterschiedlicher Nährstoff- und Wasserversorgung* című értekezésével, amelyet a TMB 1968-ban honosított *Kukorica és őszi búza tápanyagfelvétele és vízháztartása különböző tápanyag- és vízellátástól függően* címen. A kutatómunka folytatása mellett négy éven át rendszeresen kiutazott Halléba konzultációkra, ami nem kis áldozatot jelentett kétgyermekes anyaként. Családja megértő volt, férje mindenben támogatta, szakmai sikerei és az aspirantúra idején kötött barátságok, szakmai kapcsolatok pedig kárpótolták a sok nehézséget.

1968-tól férjével a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen (GATE) kaptak állást, ahol Debreczeni Béláné tudományos munkatársként kezdte munkáját a Növényélettani Tanszéken. Nem sokkal később izotóplaboratóriumi végzettsége okán a Mezőgazdasági Kémia Tanszékre került, ahol 1972-ben egyetemi adjunktussá, majd 1980-ban egyetemi docenssé nevezték ki. Ezt követően, 1980–1983 között a GATE Mezőgazdaságtudományi Karán nevelési és tudományos dékánhelyettesi tisztséget töltött be. Oktatói pályája során férjével és önállóan is több agrokémiai tárgyú egyetemi elméleti és gyakorlati jegyzetet írt. Pedagógiai érzékéről tanúskodik, hogy az általa írt egyetemi jegyzetek jól tanulhatóak voltak, a laboratóriumi gyakorlatokhoz készített jegyzetei pedig tudományos módszertani igényességűek és közérthetőek.

Tudományos kutatómunkája során a műtrágyák hatékonyságának vizsgálatával, a víz- és a tápanyagellátás, illetve a tápanyagfelvétel összefüggéseinek kutatásával foglalkozott. Tanulmányozta a növekvő műtrágyaadagok és az eltérő növényvédelmi kezelések hatását a burgonya minőségére. Jelentős eredményeket ért el a silókukorica tápláléértékének karbamiddal történő növelése terén. A növények nitrogéntáplálkozását ^{15}N stabil izotóp segítségével tanulmányozta.

Férje 1982. július 1-jétől rektori kinevezést kapott a Keszthelyi Agrártudományi Egyetemre (KATE), és az egyetem rektora maradt két cikluson át, 1988-ig.¹

Debreczeni Béláné egyetemi docens munkakörben 1983-ban került áthelyezéssel a KATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Karára, a Győri Dániel professzor vezette Talajtani és Agrokémiai Tanszékre. Az Agrokémiai és Talajtani Intézet 1987-es megalakulását követően, 1989 és 1997 között az intézet Agrokémiai Tanszékének vezetője, 1992-től 1997-ig egyúttal az intézet igazgatója volt.

A mezőgazdasági tudomány doktora fokozatot *Az őszi búza és a kukorica fejlődéskori N-felvételének tanulmányozása* című értekezésével nyerte el. Ebben az évben egyetemi tanári kinevezést kapott a Pannon Agrártudományi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar Agrokémiai és Talajtani Intézetébe.

Szeretett férje 1991 augusztusában bekövetkezett, korai halála hatalmas megrázó kódtatást jelentett számára. A munkába temetkezett, a szakmai-szellemi hagyaték ápolása, továbbvitele adott erőt számára tudományos tevékenysége folytatásához. Befejezte a férje által megkezdett *Trágyázási kutatások 1960–1990* című tudományos könyv szerkesztését. Az Országos Műtrágyázási Tartamkísérletek (OMTK) Hálózat sok évtizedes kutatási eredményei két tudományos könyvben kerültek publikálásra. A második kötetet, amely 2009-ben jelent meg, Németh Tamás akadémikussal közösen szerkesztették.

Debreczeni Béláné 1992-től az OMTK Hálózat elnöke lett, a kísérletek országos koordinátora. Ez a szakmai feladat kiemelten fontos volt számára. Fáradhatatlan munkásságának eredményeit hazai és nemzetközi szinten egyaránt elismerték.

1992-ben támogatást nyert tudományos doktori (PhD) képzésre benyújtott pályázata. 1993-tól a *Szántóföldi növények tápanyagellátása és termesztése* akkreditált PhD „A” főprogram és *A növények táplálkozását és a talajok termékenységét befolyásoló tényezők alapismerete* „B” program vezetője lett.

Debreczeni Béláné hallgatók és szakemberek több nemzedékét tanította az agrokémia, a növények ásványi táplálkozása, a növénytáplálás, a tápanyagellátás tudományára, és adta át több évtizedes tudományos kutatói munkásságának eredményeit. Kutatók sokaságát indította el a tudományos pályán a tudományos diákköri munka ösztönzésével, segítségével, majd 1993-tól a Doktori (PhD) Akkreditált Főprogram vezetőjeként, a Doktori Iskola alapítójaként. Számára az oktatói és tudományos kutatói munka

¹ Debreczeni Béla professzor nevéhez fűződik az Agrokémiai Tanszék létrehozásának kezdeményezése és a tanszék megalapítása 1983-ban, majd 1987-ben az Agrokémiai és Talajtani Intézet létrejötte, amelynek igazgatója volt korán bekövetkezett haláláig.

hívás volt, amelyet elkötelezetten, szinte fáradhatatlanul végzett. Diplomaterves, tudományos diákköri és doktorandusz hallgatói, aspiránsai konzultációjára, munkájuk segítésére mindig volt ideje.

Témavezetésével szerzett kandidátusi fokozatot Kiss Erzsébet egyetemi tanár (1986), Lehoczky Éva egyetemi tanár (1989) és Szomolányi Andrea egyetemi docens (1994); PhD-fokozatot szerzett Hafez Shawky Hafez Habash (1997), Csitári Gábor (1998), Kajdi Ferenc (1999), Kalmárné Vass Eszter (1999), Nádasyné Ihárosi Erzsébet (1999), Kulcsár László (2000), Molnárosi Imre (2000), Kárpáti Éva (2001), Májer János (2004), Petróczki Ferenc (2004), Nótás Erika (2006) és Csikászné Krizsics Anna (2009).

Elkötelezett munkája és eredményei elismeréseként 1994-ben felkérést kapott az oktatási és nemzetközi rektorhelyettesi feladatok ellátására; a tisztséget 1997-ig töltötte be.

1996-ban elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia három évre szóló támogatását az MTA PATE Agrokémiai Kutatócsoport létesítésére és vezetésére. Az általa irányított MTA PATE GMK Agrokémiai Kutatócsoport 1999 és 2001 között az MTA Támogatott Kutatóhálózat „társult tagja” volt. A kutatócsoport feladatai közé tartozott az Országos Műtrágyázási Tartamkísérletek eredményeinek összefüggés-vizsgálata, a talajok szervesanyag-gazdálkodásának tanulmányozása és a talajok környezetvédelmi kapacitásának megállapítása.

A Georgikon Karon történt szervezeti átalakításokat követően 2001-től a Kismányoky Tamás professzor által vezetett Növény- és Környezettudományi Intézetben folytatta munkáját, nyugdíjba vonulása után, 2003-tól professzor emeritaként.

Számos hazai és nemzetközi tudományos társaság tagja volt. 1985–1996 között az MTA Pécsi Területi Bizottság Műszaki Tudományos Szakbizottságának, majd 1996-tól Mezőgazdasági Tudományos Szakbizottságának tagja, 1993-tól 2008-ig a Talajerőgazdálkodási és Agrotechnikai Munkabizottság elnöke. Megtiszteltetés volt számomra, hogy 1997-től az Agrokémiai Tanszék vezetésében és 2008-tól a Talajerőgazdálkodási és Agrotechnikai Munkabizottság elnöki tisztségében is követhettem. Ma is működik a munkabizottság, amelynek örökös tiszteletbeli elnöke.

Debreczeni Béláné 2009-ben Budapestre költözött, itt folytatta szakmai és tudományos közéleti tevékenységét. Az MTA ATK Talajtani és Agrokémiai Intézetében meghívásomra² több alkalommal vett részt tudományos üléseken. 2014-ben Buzás István, Fülek György, Kádár Imre, Lehoczky Éva és Máté Ferenc professzorokkal egyik alapítója volt a Magyar Talajtani Társaság Talajtermékenység és Tápanyaggazdálkodás Szakosztályának.³

Megalakulásától, 1995-től haláláig aktívan részt vett az Agrárkemizálási Társaság munkájában, amelynek alapító tagja volt. A társaság 2020. áprilisi ülésére felkérést

² Lehoczky Éva az MTA ATK TAKI igazgatója volt 2013. január 1. és 2015. december 31. között.

³ Az alapításról szóló döntést követően tartott alakuló ülésen a Talajtermékenység és Tápanyaggazdálkodás Szakosztály elnökének Lehoczky Évát, titkárnak pedig Rékási Márkot választották meg, akik jelenleg is (2023) betöltik ezt a tisztséget.

Pálmai Ottó és Debreczeni Béláné 2004-ben

Debreczeni Béláné a szerzővel,
Lehoczky Évával 2012-ben

kapott dr. Pálmai Ottótól, a társaság elnökétől előadás tartására, amelyet örömmel elvállalt, de megtartására már nem volt lehetősége.

Tanítványaként, majd évtizedeken át munkatársaként megismerhettem oktatói, kutatói kvalitásait, igényességét önmagával, hallgatóival és munkatársaival szemben, és nem utolsósorban emberségét. A kemény munka és a szigorú elvárások mellett lehetőséget talált és biztosított munkatársaival közös hazai és külföldi szakmai utazásokra, illetve a szakmai munkán túl a közösség építésére. Hivatása gyakorlása közben gyermekei nevelésében és háziasszonyként is helytállt, szerette, ha vendégül láthatta az otthonában a családot, a barátokat.

Kitartását, kimagasló munkabírást szakmai tudományos munkája iránti elkötelezettsége, hivatástudata táplálták.

A klasszikus agrokémiai iskola tagja, meghatározó alkotó személyisége volt, széles körű hazai és nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett. A harkovi tanulmányok, a hallei aspirantúra, a hazai tudományos műhelyek, saját tudományos kutatói munkásságának eredményei biztos alapot teremtettek számára újjító szellemének megnyilvánulásához az időnként nehéz körülmények között is, többek között a klasszikus módszerekre épülő új üvegházi tenyészedényes kísérleti módszerek kidolgozásához, módszertani fejlesztésekhez és alkalmazásukhoz. Tehetsége, szorgalma és nyitottsága az új megismerésre, az új technikai, informatikai és műszeres analitikai módszerek elsajátítására lehetővé tették, hogy kimagasló tudományos eredményeket érjen el.

Munkásságát számos díjjal, kitüntetéssel ismerték el. Ezek közül különösen kedves volt számára az iskolateremtő tevékenységéért 1998-ban kapott Szent Györgyi Albert-díj, majd a kitüntető Széchenyi Professzori Ösztöndíj (1999–2002).

A pesterzsébeti temetőben, szűk családi körben helyezték örök nyugalomra.

► Műveiből

A tápanyag- és vízellátás kapcsolata. Társszerző: Debreczeni Béla. Budapest, 1983; Az őszi búza gyomnövényeinek tápanyagfelvétele. Társszerzők: Kiss Erzsébet és Lehoczky Éva. In: Bajai Jenő–Koltay Árpád (szerk.): *Búzatermesztési kísérletek 1970–1980.* Budapest, 1985; Debreczeni Béla–Debreczeni Béláné (szerk.): *Trágyázási kutatások 1960–1990.* Budapest, 1994; A tápanyagellátás hatása főbb szántóföldi növények ásványielem-tartalmára és fajlagos tápelemigényére. In: Debreczeni Béla–Debreczeni Béláné (szerk.): *Trágyázási kutatások 1960–1990. Budapest,* 1994; A termőhely–klíma–talajtípus hatása főbb növényeink tápelem-koncentrációjára az OMTK kísérletekben. In: Debreczeni Béla–Debreczeni Béláné (szerk.): *Trágyázási kutatások 1960–1990.* Budapest, 1994; A víz szerepe a növények életében. A vízellátás hatása a növények kémiai összetételére. Növényi tápanyagok. A nitrogén szerepe a növények életében. A légköri nitrogén növények általi megkötése. A foszfor szerepe a növények életében. In: Fülek György (szerk.): *Tápanyag-gazdálkodás.* Budapest, 1999; A kémhatás, mészállapot és műtrágyázás hatása a mikroelemekre. Társszerzők: Blaskó Lajos és Lehoczky Éva. In: Blaskó Lajos–Zsigrai György (szerk.): *Műtrágyázás, talajsavanyodás és meszezés összefüggései az OMTK kísérlethálózat talajain.* Második, bővített kiadás. Karcag–Keszthely, 2003; Mészállapot, kémhatás és a műtrágyázás hatása néhány toxikus elem KCl+EDTA kivonatban mért frakciójára. Társszerzők: Blaskó Lajos és Lehoczky Éva. In: Blaskó Lajos–Zsigrai György (szerk.): *Műtrágyázás, talajsavanyodás és meszezés összefüggései az OMTK kísérlethálózat talajain.* Második, bővített kiadás. Karcag–Keszthely, 2003; Debreczeni Béláné–Németh Tamás (szerk.): *Az Országos Műtrágyázási Tartamkísérletek (OMTK) kutatási eredményei 1967–2001.* Budapest, 2009.

► Róla szóló irodalom

Debreczeni Béláné–Sárdi Katalin–Fischl Gézőné–Máté Ferenc: *A talajtan és agrokémia története a Georgikon Karon.* Keszthely, 2004; Debreczeni Béláné. Szakmai önéletrajz. Kézirat, 2008; Chikán Ágnes: *A talajon nem csak állsz, hanem élsz is. Hatvanéves az MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézete.* Budapest, 2009; Lehoczky Éva: Debreczeni Béláné (1932–2020). *Agrokémia és Talajtan*, 2020/1–2.⁴

Lehoczky Éva agrokémikus, herbológus, az MTA doktora

⁴ A levéltári adatgyűjtést dr. Matusné dr. Sényi Klára, a Talajtani Tanszék egykori oktatója és Pőr Csilla, a MATE Georgikon Campus, Georgikon Könyvtár és Levéltár könyvtárvezetője segítették.

HAJÓS GYÖNGYI

Németh Gyöngyi

Okleveles vegyész

[Szombathely, 1946. április 29. – Budapest, 2006. október 30.]

Fehérjekutató, a táplálkozástudomány és az elválasztástechnika hazai és nemzetközi szinten elismert kutatója, tudományos iskolateremtő volt. Munkásságának közép-pontjában élelmiszer-kémiai fehérjemódosítási eljárások álltak. Úttörőek voltak az élelmiszer-összetevők szerkezet–funkció összefüggéseivel és az élelmiszer-allergének szerepével kapcsolatos kutatásai. Sokat tett az élelmiszer-biztonság és az egészség-megőrző táplálkozás érdekében.

Édesapja, dr. Németh Ferenc a győri Volán jogtanácsosa, édesanyja, Ozsváth Irén az Észak-dunántúli Áramszolgáltató gazdasági vezérigazgató-helyettese volt. Férje dr. Hajós György vegyész, aki később az MTA doktora lett. Két gyermekük született, Cecília és Dániel.

Az általános iskolát és a középiskolát szülővárosában végezte, a szombathelyi Savaria Gimnáziumban érettségizett 1964-ben. Ugyanebben az évben felvételt nyert az ELTE Természettudományi Karának vegyész szakára, ahol 1967-ben kapta meg jeles minősítésű okleveles vegyész diplomáját. 1969 szeptemberétől az MTA Biokémiai Intézetének munkatársa lett. Itt készítette el egyetemi doktori disszertációját, amelyet az ELTE TTK-n védett meg 1974-ben.¹ 1977 szeptemberétől a Központi Élelmiszer-ipari Kutató Intézetben (KÉKI) dolgozott: előbb az intézet tudományos munkatársa, főmunkatársa, azután tanácsadója lett. 1983-ban kinevezték a Biokémiai Osztály Peptid Laboratóriumának vezetőjévé. 1989-ben megbízást kapott a Biokémiai Osztály vezetésére, majd az intézet 2001-ben történt átszervezését követően a nevében megújult Központi Élelmiszer-tudományi Kutatóintézet Táplálkozástudományi Osztályát vezette haláláig.²

¹ Egyetemi doktori disszertációjának címe: *A nyúl vázizom aldoláz 40-tagú N-terminális láncrészének és a Cys-83 szekvenális környezetének elsődleges szerkezete*. Budapest, 1974.

² Bánáti Diána–Gelencsér Éva: Hajós Gyöngyi szakmai méltatása. In: 325. *Tudományos Kollokvium Hajós Gyöngyi Emlékére előadásainak rövid kivonata*. 298. füzet, Budapest, 2007, 2.

A kémiai tudomány kandidátusa fokozatot 1988-ban nyerte el *Élelmiszerfehérjék enzimes módosítása* című dolgozatával. A védés során a bírálóbizottság megállapította, hogy „a jelölt munkája megalapozta egyes enzimes peptidmódosítással előállítható, kedvezőbb aminosav-összetételű, illetve jobb funkcionális tulajdonságú preparátumok előállításának célszerű követelményeit”.³

A Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetemen habilitált 1996-ban; habilitációs előadásának címe: *Fehérjeszerkezet és élelmiszer-allergia*. 2001-ben a Szent István Egyetem egyetemi magántanárrá nyilvánította a kémiai tudományában. *Az enzimes módosítás lehetősége élelmiszer-fehérjék minőségének és biológiai aktivitásának meghatározásában* című értekezéssel 2002-ben elnyerte az MTA doktora fokozatot.

Már az 1980-as évektől sikerrel alkalmazta az elektroforetikus technikákat⁴ az élelmiszer-tudomány, az élelmiszeripar és a minőség-ellenőrzés több területén, úgymint fehérjék szerkezetvizsgálata, fehérjék és peptidek elválasztása, élelmiszer-hamisítások, idegen anyagok kimutatása, fajtanemesítés, különböző eljárások, technológiák kimutatása.

Hajós Gyöngyi és csoportja úttörő munkát végzett az enzimes peptidmódosítás terén, részint esszenciális aminosavakban gazdag peptidek, részint csökkent allergénaktivitású fehérjék kialakítása céljából. A különböző stresszfehérjék képződésére és biokémiai szerepére irányuló kutatások szintén nagy súllyal jelentek meg az intézet kutatási profiljában. Ezen belül vizsgálták a stresszproteinek termesztési és technológiai hatásokra bekövetkező kialakulását, enzimaktivitását és potenciális allergén jellegét.⁵ Külsős kollégák is elismeréssel szóltak a munkájukról.

A fehérjék jellemzése – biológiai, biokémiai, táplálkozástani és szerkezetalkotó funkcióikból adódóan – egyre összetettebb feladatot jelent. A mennyiségi és a kémiai összetételi (aminosav-összetételi) adatok megismerése mellett hangsúlyossá vált a fehérjék finomszerkezetének és összetételének tanulmányozása (frakcióeloszlás, alegység-összetétel, fizikai szerkezet stb.), a szerkezet és a funkció változásának követése különböző közegben (pl. biológiai vagy éppen élelmiszer-mátrixban) és beavatkozások hatására (pH-változás vagy enzimes hidrolízis), valamint az összetétel–szerkezet–funkció közötti kapcsolatok feltárása. Ez a megismerési folyamat alapvetően szükségessé tette a vizsgálati technikák

³ Akadémiai Levéltár 200. TMB 3785/2.

⁴ Az elektroforézis olyan elválasztási technika, amelynek alapja az ionok elektromos térbeli mozgékonyasága.

⁵ Halász Anna, Gelencsér Éva, Adányiné Kisbocskói Nóra, Batáné Vidács Ildikó, Cserhalmi Zsuzsanna, Tömösköziné Farkas Rita, Hegóczki József, Kukolya József, Székács András: Élelmiszer-tudományi és környezetbiztonsági kutatások a Központi Környezet- és Élelmiszer-tudományi Kutatóintézetben (KÉKI). *Biokémia*, 2013/2. 25.

folyamatos és egyre gyorsuló ütemű fejlesztését. Hosszú út vezetett a gélkromatográfia megjelenésétől az elektroforézises technikák rutinszerű alkalmazásán át a nagy hatékonyságú kromatográfiai módszerek vagy a nanotechnológiát használó kapilláris elektroforézises eljárások és műszerek elterjedéséig. Hajós Gyöngyi és mindenkori csoportjának óriási érdeme, hogy az elmúlt évtizedekben – sokszor nem túl kedvező körülmények között is – sikerült követnie ezt a folyamatot, beszerezni, kutatásokban alkalmazni és mások számára is hozzáférhetővé tenni a fehérjevizsgálati technikákat és azt a tudásbázist, ami mindehhez kötődött.⁶

Gelencsér Évával és Polgár Marianne-nal éveken keresztül foglalkoztak az allergiát kiváltó leggyakoribb állati eredetű fehérjékkel. A közös kutatást röviden így összegezték: „A diagnosztikus eljárások kifejlesztésén túl, melyek ma standardizált formában, kereskedelmi forgalomban vannak, cél volt a fehérjék allergén aktivitásának csökkentése. Ezek a vizsgálatok is sokat ígérőek voltak. Ezeknek a kutatásoknak a kapcsán végeztük el tehéntej-allergiás betegek szérumával az emlőszállatok teje és tejtermékeik közötti keresztreakció vizsgálatát immunoblot- és ELISA-módszerrel. Eredményeink igazolták, hogy tehéntej-allergia esetében a kecske, juhtej stb. nem válthatja ki a tehéntejet. A tehéntej pótlására csak az extenzíven hidrolizált fehérjét tartalmazó tápszer alkalmasságát tudtuk igazolni. A tehéntej-allergiások számára marhahús és ezekből készült húsipari termékek fogyasztása sem volt ajánlható, mivel keresztreakciót lehetett igazolni tehéntej-allergiás egyén pozitív szérumával.”⁷ A szerzők három dologra is felhívták a figyelmet. 1. Amikor egészségügyi kockázatról beszélünk, a kezelésben alapvetően nem lehet kihagyni a tünetekért felelős allergéneket, figyelembe véve a keresztreakció lehetőségét is. 2. Alapvető élelmiszerek eliminációja esetében biztosítani kell a hiányzó fehérje mennyiségi és minőségi pótlását, tekintetbe véve a változatosságot és az egyéni ízlést is. 3. Az allergiás egyén számára az egészségügyi kockázat csökkentéséhez nélkülözhetetlen az élelmiszerek pontos feliratozása és a mindenre kiterjedő betegjékoztatás.

Hajós Gyöngyi jelentős nemzetközi kapcsolatokat épített ki. 1982-ben a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség ösztöndíjasaként hat hónapot töltött Karlsruhe-ban, a Biokémiai Intézetben, ahol a röntgenbesugárzott ribonukleáz enzim szerkezetváltozását vizsgálta. 1992-ben a United States Department of Agriculture meghívására két hetet töltött Washingtonban, illetve a Kaliforniai Egyetemen Davisben, ahol az élelmiszer-fehérje-allergia és a fehérjék módosítása témában konzultált. 1993 és 1997 között több kisebb szakmai látogatást tett a Rowett Research Institute táplálkozástudományi részlegében (Aberdeen, Skócia).⁸ Számos hazai és nemzetközi együttműködés kere-

⁶ Tömösközi Sándor, Balázs Gábor, Nádoszi Márta, Szaniszló Tímea: Új elválasztástechnikai módszerek a fehérjevizsgálatban, a LAB-ON-A-CHIP módszer alkalmazása. In: *Tudományos Kollokvium Hajós Gyöngyi Emlékére előadásainak rövid kivonata*. 298. füzet, Budapest, 2007, 4.

⁷ Polgár Marianne, Hajós Gyöngyi, Gelencsér Éva: A keresztallergia egészségügyi kockázata. Uo. 6–7. Hajós Gyöngyi neve fekete keretben szerepel.

⁸ Akadémiai Levéltár 201. DT 372/1.

tében sikerrel alkalmazta a funkcionálisan aktív fehérjék MS-módszerekkel történő azonosítását. Több európai uniós projektet irányított, vagy részt vett ilyen projekteken (COST, PHARE), ezenkívül a Magyar–Koreai, Magyar–Mexikói Kormányközi Együttműködés magyar témavezetője volt.

1989 óta oktató és laboratóriumi gyakorlatokat vezetett elektroforetikus módszereken alapuló elválasztástudományi témákban a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem (később Budapesti Corvinus Egyetem) Élelmiszertudományi Karán, ahol 1992-ben címzetes egyetemi docens lett. 1994 és 1996 között a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen is tanított. Az egyetemi Doktori Iskola tagjaként intézeti osztályán nagyszámú diplomázó PhD-hallgató és fiatal kutató munkáját irányította élelmiszer-tudományi témákban multidimenziós kromatográfias és elektroforetikus technikák alkalmazásával.⁹ Egyetemi kurzusain habilitált docensként, a Központi Élelmiszer-ipari Kutatóintézet laboratóriumaiban pedig mint a tudományos osztály vezetője – 2006-ban bekövetkezett váratlan haláláig – fiatal munkatársak sorát tanította, és adta át nekik az élelmiszer-kémiai analitikai munka elméletét és gyakorlatát.

Számos tudományos testületben viselt tagságot: többek között az MTA Élelmiszer-tudományi Komplex Bizottság Élelmiszerfehérje-kémiai Munkabizottságában, a Magyar Kémikusok Egyesülete Kromatográfias Szakcsoportjában, a Magyar Elválasztástudományi Társaságban (ennek vezetőségi tagja is volt), a Magyar Biokémiai Társaságban, a Magyar Biofizikai Társaság Élelmiszer-fizikai Munkabizottságában és a Magyar Táplálkozástudományi Társaságban. Az MTA Élelmiszer-tudományi Komplex Bizottságának titkáráként kiemelkedő sikerrel szervezte a Magyar Tudományos Akadémia Élelmiszer-tudományi Komplex Bizottsága, a Központi Élelmiszer-tudományi Kutatóintézet és a Magyar Élelmészeti Tudományos Egyesület által negyedévente közösen megrendezett Tudományos Kollokviumokat.

A Központi Élelmiszer-tudományi Kutatóintézet, az MTA Élelmiszer-tudományi Komplex Bizottsága és a Magyar Élelmészeti Tudományos Egyesület közös rendezésében 2007. január 19-én sorra kerülő 325. Tudományos Kollokviumot Hajós Gyöngyi emlékének szentelték.

► Műveiből

Structural investigation of radiation-induced aggregates of ribonuclease. Társszerző: Henry Delincée. *International Journal of Radiation Biology*, 1983/10.; *Élelmiszer-fehérjék módosítása proteázokkal*. Kandidátusi értekezés is. Budapest, 1986; Change of Degree of Hydrolysis in the Course of Enzymatic Peptide Modification. Társszerzők: Halász Anna, Mietsch F. *Acta Alimentaria*, 1988; Elektroforézis és alkalmazása az élelmiszer-fehérjék elválasztásában. *Élelmiszervizsgálati Közlemények*, 1993/1.; Szójaallergia. Társszerzők: Gelencsér Éva, Polgár Marianne. *Élelmészeti Ipar*, 1993; Tehéntej meghatározása hazai sajtokban izoelektromos fő-

⁹ Bánáti Diána–Gelencsér Éva, i. m.

kuszálással. Társszerzők: Molnár Pál, Szerdahelyi Emőke. *Élelmiszervizsgálati Közlemények*, 1995/3.; *Borok könyve*. Felelős szerk. Budapest, 1995, második kiadás: 1996, harmadik kiadás: 1997, negyedik kiadás: 1998; Keresztallergia vizsgálata tehéntej-allergia esetében. Társszerzők: Gelencsér Éva, Polgár Marianne. *Gyermekgyógyászat*, 1996; Hajós Gyöngyi–Zajkás Gábor (szerk.): *A táplálkozás egészségkönyve*. Budapest, 2000; A húsfehérjék humánbiológiai megítélése. *A hús*, 2000; *Az enzimes módosítás lehetősége élelmiszer-fehérjék minőségének és biológiai aktivitásának meghatározásában*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2001; Elektroforetikus és elektrokratográfiás módszerek fejlődése és alkalmazási lehetőségei. 1–2. Társszerző: Idei Miklós. *Kémikusok Lapja*, 2001/11.; Nagy hidrosztatikus nyomással történő kezelés hatása a húsfehérjékre. Társszerző: Farkas József. *A hús*, 2003; Hajós Gyöngyi (szerk.): *Élelmiszer-kémia: a molekulától az élelmiszerig*. Budapest, 2008.

► Róla szóló irodalom

Bánáti Diána–Gelencsér Éva: Hajós Gyöngyi emlékezete, életútjának rövid szakmai méltatása. *Tejgazdaság*, 2006/2., *Hűtőipar*, 2007; Bánáti Diána–Gelencsér Éva: Hajós Gyöngyi szakmai méltatása. 325. *Tudományos Kollokvium Hajós Gyöngyi Emlékére előadásainak rövid kivonata*. 298. füzet, Budapest, 2007; Gelencsér Éva: In Memoriam Gyöngyi Hajós (1946–2006). *Acta Alimentaria*, 2007/1.; Kozák Péter: Hajós Gyöngyi. *Névpont*, <https://www.nevpont.hu/palyakep/hajos-gyongyi-84453> (Utolsó letöltés: 2023. május 31.)

Palasik Mária történész, PhD

LATKOVICS GYÖRGYNÉ

Medve Irén, Latkovics Irén

Agrokémikus, talajtani kutató

[Szerencs, 1927. február 2. – Budapest, 2014. június 16.]

Elsődlegesen a kukorica tápanyagigényét, tápanyagfelvételét és szárazanyag-tartalmát vizsgálta. Kiemelt kutatási témája volt a nitrogénformák átalakulása és talajbeli mozgása. Izotópindikációs módszer alkalmazásával vizsgálta a műtrágyázás és a növényi tápanyagfelvétel összefüggéseit.

Édesapja, Medve Árpád fűtőként a MÁV alkalmazásában állt, édesanyja Tóth Mária. Három testvére volt. 1950-ben kötött házasságot Latkovics György közgazdással.¹ Két gyermekük született, György (1955) és Gyöngyi (1960).

Kislányával az 1960-as évek elején

Elemi és polgári iskolai tanulmányait² Szerencsen végezte. 1946-ban Miskolc város Kereskedelmi Leányközépiskolájában érettségizett. Ezután két évig a Szerencsi Cukorgyárban volt tisztviselő, majd rövid ideig az MDP Megyei Bizottságán dolgozott. 1949-ben ösztöndíjasként a Szovjetunióba került; egyetemi tanulmányait a harkovi Dokucsajev Mezőgazdasági Főiskola agrokémia és talajtan szakán³ végezte. Diplomáját 1954-ben szerezte meg, de már a végzés előtti utolsó két évben bekapcsolódott a Mikrobiológiai és Növényélettani Tanszéken folyó kutatómunkába. Azt vizsgálta, hogy a hőmérséklet és a műtrágyázás milyen hatással van a burgonya termésére és tápanyagtartalmára.

¹ Latkovics György (1925–2016) a közgazdaság-tudomány kandidátusa (1954), agrárgazdaságtannal foglalkozott, és az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Főiskolájának tanára volt.

² Az akkori oktatási rend szerint az elemi iskola négy évét a polgári négy éve követte. Ezután ment középiskolába, tizen-négy évesen.

³ Ennek az egyetemnek a hallgatója volt Debreczeni Béláné is; az ő pályaképe is szerepel a kötetben.

1954-ben Budapesten, az Agrokémiai Kutatóintézetben⁴ helyezkedett el tudományos segédmunkatársként, és nyugdíjba vonulásáig az intézetben dolgozott. Kezdetben a vetésforgóban alkalmazott trágyázási rendszereket vizsgálta. 1955-ben TMB-aspiráns lett.⁵ Aspiránsvezetője Di Gléria János, az intézet igazgatója volt,⁶ így aspiránsi idejét is az intézetben töltötte. Di Gléria igazgatóként arra törekedett, hogy a kutatások témája korszerű legyen, és azokat megfelelő módszerekkel és mérőműszerekkel végezzék. A magyarországi mezőgazdasági kutatások történetében először létesített izotóplaboratóriumot. Latkovics Györgyné témája a Trágyázási Osztály feladataihoz kapcsolódott. 1960-ban védte meg *A műtrágyázás hatása a kukorica tápanyagfelvételére és termésére* című kandidátusi disszertációját. Dolgozatát a kukorica műtrágyázásának szükségességével kapcsolatos szakirodalom részletes értékelésével kezdte, a továbbiakban pedig azokat a kísérleteit ismertette, amelyeket a gazdaságos adag és a megfelelő tápanyagarány megválasztásának elősegítése érdekében az ország több jellegzetes talajtípusán folytattak. Megállapította, hogy a műtrágyák termésmenvelő hatásukon kívül kedvezően befolyásolták a kukorica tápanyagtartalmát is.

Egyedüli nőként az MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézetben

⁴ Az intézetet a földművelésügyi miniszter 28/1955. (Mg. É.12.) FM számú utasításával került 1955. március 1-jétől az MTA felügyelete alá, majd a 7/1957. MTA (A.K.18-19.) sz. utasítás nyomán megváltozott az intézet neve, és 1957. november 1-jétől MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézet lett.

⁵ Akadémiai Levéltár 200. TMB 729/684.

⁶ Di Gléria János (Szombathely, 1899. április 11. – Budapest, 1976. június 21.) vegyészmérnök, egyetemi tanár, a mezőgazdasági tudományok doktora (1952). 1950-ben a Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézetbe került, 1952-től igazgatóhelyettes, 1954–1959-ben igazgató, majd tudományos tanácsadó volt 1976-ban bekövetkezett haláláig. A talajok kémiai tulajdonságainak vizsgálatával foglalkozott, nemzetközileg is alapvetően új eredményeket ért el a tápanyag-gazdálkodási, a vízgazdálkodási és a talajkolloidikai kutatások terén.

1954 és 1967 között az MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézete Trágyázási Osztályán dolgozott, majd az Izotóp Laboratórium tudományos munkatársaként folytatta munkáját. Itt sugárzó izotópokkal megjelölt műtrágyák segítségével pontosan nyomon tudták követni, hogy a növény mikor, milyen intenzitással veszi fel a tápanyagokat. 1967-ben tudományos csoportvezetői megbízást kapott, és a laboratórium vezetője lett. 1956–1973 között, tizenhét éven keresztül az MSZMP intézeti alapszervezetének titkára, majd 1973-tól 1981-ig az intézet tudományos igazgatóhelyettese volt.

Az Izotóp Laboratóriumban 1977-ben

1983-ban *A nitrogén átalakulása és mozgása a talajban* című értekezésével elnyerte a mezőgazdasági tudományok doktora fokozatot. Ezt a disszertációját is hatalmas szakirodalomra támaszkodva készítette el. Hargitai László értékelésében kiemelte,⁷ hogy a mintegy ötszáz szakirodalmi hivatkozás nagy segítséget jelent a hazai kutatásokban és az oktatás területén. A nitrogénkészlet jellemzése, a nitrogénkészletet befolyásoló tényezők, valamint a nitrogén növények általi felvehetőségével kapcsolatos módszertani kérdések elemzése mellett a disszertáció egyik alapvető fejezete tárgyalja a nitrogén-műtrágyák hatásának és átalakulási folyamatainak tanulmányozását ¹⁵N izotóp indikációval. A bírálók szerint új eredményeket hozott az ammónium-nitrát, ammónium-szulfát, kalcium-nitrát és karbamid transzformációjának összehasonlító vizsgálata és az ammónium-nitrát átalakulási folyamataira vonatkozó kísérlete különböző talajtípusok esetében. A szerző adatai megfelelő alapot szolgáltatottak a pillangós növények ökonomikus trágyázási rendszerének kidolgozásához. A karbamid alkalmazására vonatkozó eredményei rámutattak, hogy annak racionális alkalmazása mennyire hasznos a hazai műtrágyázásban.

Szakmai pályafutása során Latkovics Györgyné elsődlegesen a kukorica tápanyagigényét, elemfelvételét,⁸ szárazanyag-felhalmozódását vizsgálta behatóan. A szikes legelőkön végzett többéves trágyázási és talajjavítási kísérletekben kapott eredményei az öntözés, a meszezés és a műtrágyázás – elsősorban a nitrogén-műtrágyázás – hatása, illetve kölcsönhatása mellett meggyőzően igazolták a komplex eljárásoknak a talajra, a növényre és közvetlen környezetünkre kifejtett sokoldalú hatását.

Kutatásai során több mint húsz éven át sikerrel alkalmazta a nyomjelzés technikáját. Az izotópinkindikációs módszer alkalmazása lehetővé tette a növény által a jelzett vegyületekből történő tápanyagfelvétel változásának és eloszlásának nyomon követését.

⁷ Akadémiai Levéltár 200. TMB 2504/1.

⁸ Azt jelenti, hogy a növekedés során milyen ásványi elemeket vesz fel és raktároz a kukorica.

Jelentősek azok a megállapításai, amelyek a különböző növények foszfor- és nitrogénfelvételére, a bevitt műtrágya hatóanyagának hasznosulására és a talajban végbemenő átalakulási folyamataira utalnak. Az ezzel kapcsolatos kutatási eredmények a nitrogén-műtrágya hatékonyságának növeléséhez nyújtanak értékes információkat.

Latkovics Györgyné aktív szervezője és részese volt a korszerű, ismétléses, randomizált kisparcellás kísérletek bevezetésének és elterjesztésének az ország különböző tájain és talajain. Ez a munka meghatározónak bizonyult a tudományterület és a műtrágyaipar további fejlődése szempontjából.

Kutatási eredményeiről részben önállóan, részben társszerzőkkel több mint 120

tudományos dolgozatban számolt be. Nagy népszerűségnek örvendtek az *Agrokémia és Talajtan Kiskönyvtára* sorozatban megjelent kötetek, amelyek egy-egy, a gyakorlatot is érintő témáról adtak áttekintést. 1969-ben jelent meg *A karbamid mint műtrágya*,⁹ majd *A kalcium-nitrát műtrágya* című kiadvány.¹⁰ Ezek segítették az új műtrágyaféleségek megismerését, elterjesztését, bemutatva igazolt hatásukat a szabadföldi műtrágyázási tartamkísérletek eredményei alapján.

Tudományszervezői tevékenysége szintén említésre méltó. Kutatási eredményeiről és a műtrágyázás általános kérdéseiről előadásokat tartott, bemutatókat és vitatkozásokat szervezett (EGB/FAO szervezésében Agroszimpóziumok, KGST-értekezletek, a Vatikán által szervezett „Study Week”, CIEC közgyűlések és kongresszusok, Talajtani Társaság kongresszusai, MAE Talajtani Társaság rendezvényei stb.). A felsőoktatásban mint meghívott előadó és államvizsga-bizottsági tag vett részt.

A Nemzetközi Műtrágyázási Központ (CIEC) főtítkárhelyettese, a Mezőgazdasági Szakemberek Nemzetközi Szövetsége (CITA) vezetőségi tagja, a Nemzetközi Talajtani Társaság (ISSS), az MTA Talajtani és Agrokémiai Bizottsága tagja, az *Agrokémia és Talajtan* című folyóirat szerkesztőbizottságának tagja volt.

Munkáját számos kitüntetéssel ismerték el: 1965-ben a Munka Érdemrend ezüst fokozatát, 1968-ban a Mezőgazdaság kiváló dolgozója kitüntetését, 1979-ben a Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió közötti Tudományos-Műszaki Együttműködés 30.

⁹ Sarkadi János, Latkovics Györgyné, Máté Ferenc: *A karbamid mint műtrágya*. MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézet, Budapest, 1969.

¹⁰ Latkovics Györgyné, Máté Ferenc, Sarkadi János: *A kalcium-nitrát műtrágya*. MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézet, Budapest, 1972.

évfordulója díszoklevelet, 1981-ben – nyugdíjba vonulásakor – a Munka Érdemrend arany fokozatát kapta meg. 1985-ben Treitz Péter-emlékérm¹¹et adományoztak neki.

Kádár Imre, a volt kolléga így búcsúztatta: „Annak a nagy első generációs kutatói kollektívának volt tagja, amely az 1950-es évek második felében és az 1960-as évek elején létrehozta az MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézet kísérleti telepeit, infrastruktúráját. A munka sok nélkülözéssel járt, gyakran esőben és sárban, gumicsizmában dolgoztak a terepen az ország különböző tájain, azonban a szakemberek nagy lelkesedéssel, hivatástudattal vállalták a nehézségeket. [...] Irénke! Mindenki így szólította az Intézetben. Mindenkihez volt néhány barátságos szava, akivel találkozott a folyosón. Ő köszönt először, ő szólította meg a munkatársakat, amint meglátta őket. A fiatal kutatók mindig fordulhattak hozzá szakmai problémáikkal. Mindig segítőkész volt, s talán neki volt köszönhető jelentős részben az a családi légkör, ami uralkodott az Intézetben.”¹²

► Műveiből

Adatok a kukorica műtrágyázásához. *A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományi Osztályának közleményei*, 1963; A kukorica trágyázása és tápanyagfelvétele. *A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományi Osztályának közleményei*, 1963; Nitrogénműtrágyák hasznosulásának vizsgálata ¹⁵N indikációval. Társszerzők: Varga Gyula, Máté Ferenc. *Agrokémia és Talajtan*, 1971; Az őszi búza és a kukorica műtrágyázása hatásának vizsgálata tartamkísérletben (1960–1967). II. Társszerző: Krámer Mihály. *Agrokémia és Talajtan*, 1971; Nitrogénműtrágyák hatásának vizsgálata ¹⁵N indikációval szikes talajon. *Agrokémia és Talajtan*, 1974; A N-transzformációjának tanulmányozása a talajban és a növények által felvehető N-frakciók meghatározása. *Agrokémia és Talajtan*, 1978; A N-műtrágya transzformációjának és a szerves N mineralizációjának tanulmányozása ¹⁵N stabil izotópjelzéssel. III. *Agrokémia és Talajtan*, 1981; Nitrogénműtrágyák átalakulási folyamatainak tanulmányozása modellkísérletben. *Agrokémia és Talajtan*, 1982; *A nitrogén átalakulása és mozgása a talajban*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1983; A szikes talajok N-gazdálkodása. *Agrokémia és Talajtan*, 2001.

► Róla szóló irodalom

Atomtechnika a mezőgazdasági kutatásban. *Csongrád Megyei Hírlap*, 1967. május 28.; Kádár Imre: Latkovics Györgyné 80 éves. *Agrokémia és Talajtan*, 2007/2.; Kádár Imre: Latkovics Györgyné (1927–2014). *Agrokémia és Talajtan*, 2014/2.; Kozák Péter: Latkovics Györgyné Medve Irén. *Névpont*, <https://www.nevpont.hu/palyakep/latkovics-gyorgyne-medve-iren-498f9> (Utolsó letöltés: 2023. május 30.)

Szabóné Kükedi Gabriella kertészmérnök

¹¹ A Magyar Talajtani Társaság emlékérmé. Az emlékérm¹¹et rendszerint olyan kimagaslóan magas színvonalú kutatói, szakmai, illetve oktató munkássággal rendelkező személynek ítélik oda, aki sokat tett nemcsak a talajtan tudományáért, hanem a társaságért is.

¹² Kádár Imre: Latkovics Györgyné (1927–2014). *Agrokémia és Talajtan*, 2014/2.

POLLHAMER ERNŐNÉ

Kötél Zsuzsanna

Növénynemesítő

[Szombathely, 1931. január 24. – Székesfehérvár, 2020. január 18.]

Munkásságának középpontjában a búza és a lisztminőség kutatása állt. Jelentőset alkotott a fajták minőségre történő nemesítésében, a lisztjavító anyagok kutatás-fejlesztésében és az egészséges táplálkozást szolgáló új egészségvédő, kedvező élettani hatású, illetve diétás termékek kifejlesztésében.

Édesanyja Marton Erzsébet. Férje Pollhamer Ernő árpanemesítő, az MTA Mezőgazdasági Kutatóintézet kutatója. Egy fiuk született, Norbert.

1949-ben érettségizett kitűnő eredménnyel, majd minisztériumi kitüntetéssel felvételt nyert a Gödöllői Agrártudományi Egyetemre. Családja nehéz anyagi helyzete miatt azonban nem folytathatta tanulmányait; halasztást kérve beiratkozott az éppen induló nemesítési tanfolyamra. A tanfolyam befejezése után dr. Rajháthy Tibortól meghívást kapott Martonvásárra. Agrármérnöki diplomát 1968-ban szerzett a Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskolán.

Tudományos pályafutását 1950-ben segédmunkatársként kezdte a martonvásári Növénytermelési Kutatóintézetben. Kezdetben a búza- és árpanemesítés területén, a lisztharmin, porüszög, rozsdarezisztencia, mutációs nemesítés és búza-minőségvizsgálat témában dolgozott Pollhamer Ernő irányításával. Nagy szerepet vállalt az első lisztharmin-rezisztens árpafajták előállításában. A mesterséges fertőzést és az ezt követő üvegházi szelekciót önállóan végezte.¹

Ez idő tájt alakították ki a kutatóintézetben a búza-minőségvizsgáló laboratóriumot, és elkezdtek a minőségre történő nemesítést is. A vizsgálatokhoz szükséges módszereket Pollhamer Ernőné a dr. Gruzli Ferenc által irányított Lisztkísérleti Intézetben tanulmányozta. 1959-ben az intézet igazgatója, Rajki Sándor felkérte a minőségvizsgáló laboratórium vezetésére az általa létrehozott búzanemesítési programban. Pályafutása során növénynemesítőként öt martonvásári árpafajta és tizenöt őszibúza-fajta társnemesítője lett. A búza minőségvizsgálatával kapcsolatban több új vizsgálati módszert

¹ Akadémiai Levéltár 201. DT 187/4.

dolgozott ki. Az általa kialakított komplex módszert elsőként a skandináv országokban ismertették és alkalmazták.

A martonvásári minőségvizsgálati kutatások kiterjedtek a vizsgálati módszerek kidolgozására, a különböző agrotechnikai eljárások minőséget módosító hatásának megismerésére, a minőségjavítási lehetőségek felkutatására – keverés és új adalékok alkalmazása révén –, a kiváló minőségű fajták célirányos minőségi szelekcióval történő előállítására, valamint a száraztészta minőségvizsgálati módszereinek kidolgozására.

Munkája közben Pollhamer Ernőné folytatta és befejezte tanulmányait Mosonmagyaróvárott, majd 1969-ben *summa cum laude* megvédte *A különböző időben adagolt műtrágyák hatásának vizsgálata az őszi búzafajták minőségére* című doktori disszertációját a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen.

A fentiekből is kitűnik, hogy szakmai pályafutása későn indult. Tapasztalatai szerint ez abból is adódott, hogy személyi lapján az állt: „Kispolgári beállítottságú, klerikális családból származik, és önálló munkára alkalmatlan.”² Ez a helyzet végül az 1980-as évek elején szűnt meg: ekkor témalapot, majd néhány évvel később kutatói kinevezést kapott. Saját véleménye szerint kandidátusi fokozatot csak akkor szerezhetett, amikor nyugdíjazása után új munkahelyre került, és azon keresztül adta be *A búza minősége, céltudatos minőségjavítása és feldolgozása* című kandidátusi téziseit, amelyekben három évtizedes kutatómunkáját ismertette. Ebből kiderül, hogy igen változatos témákkal foglalkozott, amelyek segítették a búzanemesítőket, a búzatermesztőket, a malomipari és sütőipari szakembereket. A bírálóbizottság megállapította, hogy sikeres eljárást dolgozott ki az enzimszegény lisztek bulátával³ történő javítására, és választ adott néhány agrotechnikai tényezőnek a búzaminőségre gyakorolt hatásáról – így 1987-ben megkapta a mezőgazdasági tudományok kandidátusa fokozatot.⁴

Nyugdíjasként dr. Sinkovics Béla igazgató többszöri meghívására vállalta el a székesfehérvári Sütőipari Vállalatnál a tudományos tanácsadást. Az új ipari munkaterületen eredményesen támaszkodhatott a korábbi, az alapkutatásban elért eredményekre. Sokéves kutatói munkája eredményeinek összefoglalásával OMFB-pályázatot dolgozott ki a vállalat részére az egészségesebb táplálkozás elősegítése céljából. Az elnyert pályázati támogatással új kísérleti laboratóriumot hoztak létre, és kialakították a bulátaüzemet. Pollhamer Ernőné irányította és működtette azt a laboratóriumot, amely megalapozója volt a fejlesztéseknek. Ezen túl tizenöt új termék technológiai eljárását dolgozta ki szolgálati szabadalomként.

Dr. Sinkovics Béla így vélekedett róla: „Pollhamer Ernőné tudományos munkássága az élelmiszeripar és különösen a sütőipar praktikuma szempontjából kiemelkedő jelentőségű. A búza- és a lisztminőség kutatásának terén elért kiemelkedő eredményeire alapozva, a gyakorlati igényekből kiindulva a lisztjavító anyagok kutatás-fejlesztésében, a Magyarországon teljesen új magvas-töretes termékek technológiájának

² Akadémiai Levéltár 200. TMB 4597/2.

³ A buláta csírázott búzából extrudált eljárással készült termék.

⁴ Akadémiai Levéltár 200. TMB 3618/1.

kidolgozásában és az egészséges táplálkozást szolgáló újszerű termékek (müzlifélék) kifejlesztésében alkotott jelentőset. Eredményeit és az e téren született szabadalmait hasznosítva a székesfehérvári Sütőipari Vállalat jelentős szakmai és ezzel együtt jelentős gazdasági eredményeket ért el (BNV és OMÉK nagydíjak, országosan egyedülálló süteménytermelési volumen, számos új termék bevezetése és országos elterjesztése, a sütőszergyártási tevékenység beindítása).⁵

Az eredmények eléréséhez nagyban hozzájárultak Pollhamer Ernőné személyes, emberi tulajdonságai. Nagy munkabírási, céltudatos és határozott volt. A munkatársakat meg tudta nyerni a feladatoknak. Következétesen dolgozott azért, hogy az elméleti kutatás eredményei a gyakorlatban is megvalósuljanak.

1989-ben egy szolgálati úton súlyos autóbalesetet szenvedett, ezután fél évig kórházban volt. A mozgáskorlátozottság erősen gátolta mind a társadalmi, mind a szakmai munkában, de a klinikai halálból visszatérve újult erővel folytatta kutatásait. A vállalat privatizációját követően Album Castrum néven betéti társaságot alapított. A Vasváron kialakított kísérleti telepen ebben a formában folytatta a világos héjú búzafajták Székesfehérváron megkezdett nemesítését.

Pollhamer Ernőné már 1991-ben benyújtotta *Búzafajták minősége és egyéb alapanyagok felhasználása az egészségesebb élelmiszeripari termékekben* című értekezését a tudomány doktora cím megszerzése érdekében. Azonban a Növénytermesztési Szakbizottság a habitusvizsgálat alapján nem javasolta az eljárásra bocsátást, mivel nem tartotta elegendőnek a jelölt tudományos közéleti és publikációs tevékenységét. Úgy vélték, hogy „a munka szűk területet ölel fel”. Pollhamer Ernőné ezt az indoklást nem tartotta elfogadhatónak, és próbálta elérni a döntés megváltoztatását. Levelében leírta, hogy milyen eredményeket ért el, hogy legalább ötven különféle módszert vizsgáltak és vezettek be a laboratóriumban, többek között a Komplex Minőségi Értékszámot (KMÉ) és grafikus elemzését, a komplex jellegű minőségjavítás keveréssel történő fokozásának módszerét, a kemencenyeredék módszerét. Őszi és tavaszi búzánál megkezdtek a speciális minőségre nemesítést a héj és a kenyérbél színére. A teljesörleményű búzák felhasználásával növelni tudták a kenyerek élelmiszerrost-tartalmát, ezzel elősegítve az egészséges táplálkozást. Új egészségvédő, kedvező élettani hatású, illetve diétás termékeket állítottak elő (zabka-tészta, szója-tészta, szója-pepó-tészta). Buláta alapanyag felhasználásával rostokban, vitaminokban, ásványi anyagokban gazdag, kedvező élettani hatású müzliféléket tudtak kínálni a fogyasztóknak stb. Miután nem kapott kedvező választ, 1995-ben visszavonta doktori kérelmét.

Szakmai elhivatottságát, kितartását és lelki erejét jelzi, hogy munkáját tovább folytatva 1999 májusában ismét benyújtotta kérelmét az MTA doktora tudományos cím elnyerésére, és elküldte *Az egészségesebb táplálkozás elősegítése, fajtától a késztermékig* címmel elkészített téziseit.

⁵ Akadémiai Levéltár 200. TMB 4597/2.

Kajdi Ferenc egyetemi docens véleménye szerint⁶ a tézisekből kitűnik, hogy Pollhamerné praktikus gondolkodású, széles látókörű, a gyakorlati megvalósításra törekvő kutató. Ezt csak alátámasztják az 1980-as években Székesfehérváron végzett termékfejlesztései, valamint azok a kutatási programok, amelyek a „Nagy ásványi-anyag-tartalmú élelmiszeripari alapanyagok felkutatása őszi és tavaszi búza nemesítési alapanyagokban”, valamint „A hasznosítási cél által meghatározott, az egészséges táplálkozást szolgáló biológiailag teljesebb értékű búzafajták és termékek előállítása, forgalmazása” és az „Újabb termékek az egészségesebb táplálkozásért” címet viselik. Széles körű feladatmegoldó készségét bizonyítja, hogy saját nemesítői tenyészkeretet tart fenn, ahol a tenyészanyag kiválasztásától kezdődően annak nagyon részletes, minőségi paraméterek szerinti vizsgálatával, majd szelekciójával foglalkozik. Alapvetőek azok a közleményei is, amelyek a hasznosítási cél által orientált természetstést sugallják, meghatározva azokat a fajtától elvárható tulajdonságokat, amelyekre a felhasználás során szükség van. Szintén példamutatónak tekinthetők a minőség komplex értékelésével összefüggő kutatási eredményei, amelyek vizuálisan jól szemléltethetők, és amennyiben a gyors analízisek kimunkálása is megtörténik, digitalizált eredményhalmaz kialakítását teszik lehetővé, biztosítva ezáltal a szelekciók és a nemesítési programok eredményesebb megvalósítását. Nagyon fontosnak ítéltetők továbbá a szeléntartalom biológiailag kötött, természetes forrásból való biztosítási lehetőségeivel összefüggő kutatások eredményei.⁷

Pollhamer Ernőné a 2003 júniusában lezajlott eredményes védés alapján 72 évesen nyerte el az MTA doktora tudományos címet.

Kutatási eredményeit több mint száz, magyar, német és angol nyelvű cikkben publikálta. A liszt és a sütőipari minőség javítása terén elért eredményeit hét kötetben adta közre, kiegészítve ezeket az OMFB részére kidolgozott és átadott legújabb eredményekkel.

Több mint egy tucat szabadalma alapján 2008-ban Jedlik Ányos-díjjal tüntették ki.

2011-ben, nyolcvanadik születésnapja alkalmából a martonvásári Kutatóintézet kollektívája nevében megköszönték lelkes, lelkiismeretes és fáradhatatlan munkáját, a lisztlabor létrehozásával és több évtizedes működtetésével az intézet eredményes nemesítő munkájához való hozzájárulását.⁸

Életének 89. évében, 2020. január 18-án hunyt el. Mosonmagyaróváron, a Mosoni temetőben helyezték végső nyugalomra.

⁶ Akadémiai Levéltár 201. DT 187/4.

⁷ Uo.

⁸ Molnár Dénes: Pollhamer Ernőné 80 éves. *Martonvásár: az MTA Mezőgazdasági Kutatóintézetének Közleményei*, 2011/2. 28.

► Műveiből

A sikerterületenység mint a sütőipari minőség egyik tényezője. *Növénytermelés*, 1964; The complex qualitative index of wheat. *Acta Agronomica*, 1967; Őszi búzafajták egyes minőségi bélyegei. *Növénytermelés*, 1969; *Búza termesztési kísérletek 1960–1970*. Budapest, 1971; *A búza minősége a különböző agrotechnikai kísérletekben. Martonvásár 1963–1971*. Budapest, 1973; Az őrlés hatása a búza minőségére. *Növénytermelés*, 1975; A műtrágyázás hatása a búza minőségére és a „buláta”. *Növénytermelés*, 1980; Oven Increment Determination. *Acta Agronomica*, 1981; *A búza és a liszt minősége*. Budapest, 1981; A tészta minősége fajták, módszerek és a környezet függvényében. *Növénytermelés*, 1982; Fajtakérdés és a hazai tésztagyártás. *Növénytermelés*, 1983; *A száraztészta és minősége*. Martonvásár, 1983; Üzemi sütési kísérletek bulátával. *Sütőipar*, 1984; A sikernyújthatóság növelésének lehetősége. *Növénytermelés*, 1985; A szeletelt búzaszemek sikértulajdonságainak változása a különböző agrotechnikai tényezők függvényében. *Növénytermelés*, 1986; A búzalisztek minősége a gyakorlatban. Társszerző: Sinkovics Béla. *Növénytermelés*, 1988; *A búza*. Budapest, 1988; Őszi búzafajták teljesőrleményének sütőipari értékelése kemencenyeredék módszerével. *Növénytermelés*, 1993; Huminsav, fulvosav és NPK műtrágya hatása az őszi búzafajták minőségére, vegyszermentes talajon. *Növénytermelés*, 1993; *Táplálkozunk egészségesebben, gabonaalapú termékekkel*. Budapest, 2001; A biológiailag értékesebb, nagy ásványianyag-tartalmú élelmiszeripari alapanyagok búzanemesítési törzsekben történő vizsgálata a szem szeletelése által. Társszerző: Kajdi Ferenc. *Mag. kutatás, fejlesztés és környezet*, 2005.

► Róla szóló irodalom

Kozák Péter: Pollhamer Ernőné. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, 2010; Molnár Dénes: Pollhamer Ernőné 80 éves. *Martonvásár: az MTA Mezőgazdasági Kutatóintézetének Közleményei*, 2011/2. Molnár Dénes: Pollhamer Ernőné 80 éves. *Martonvásár: az MTA Mezőgazdasági Kutatóintézetének Közleményei*, 2011/2.

Szabóné Kükedi Gabriella kertészmérnök

V. NÉMETH MÁRIA

Váradiné Németh Mária

Viológus

[Kaposvár, 1924. április 12. – Budapest, 2011. február 9.]

A magyar virológusok a gyümölcsvirológia magyar nagyasszonyaként, tanítómesterükként búcsúztak tőle 2011-ben. Nem csak itthon, az egész világon ismert volt a tevékenysége, mindenütt nagyra becsülték.

Németh Mária 1924. április 12-én született Kaposváron. Édesapja Németh Pál középiskolai tanár volt, édesanyja Lindtner Etelka. Férje Várad Imre textilmérnök, a Budakalászi Lenfonó- és Szövőipari vállalat főmérnöke. Gyermeük nem született.

Gyermekkorában szüleivel Székesfehérvárra költözött, iskolás éveit is itt töltötte. A középiskolát az Árpád-házi Szent Margit Gimnáziumban kezdte, de a háború miatt már Budapesten érettségizett 1948-ban. Még ebben az évben beiratkozott a Magyar Agrártudományi Egyetem Kert- és Szőlőgazdaság-tudományi Karára. Az egykori Kertészeti és Szőlészeti Főiskola akkoriban a szovjet mintára gödöllői központtal létrehozott központi agráregyetem egyik karaként működött Budapesten, a Ménesi úton. Itt szerzett okleveles agrármérnök (kert- és szőlőgazda) végzettséget 1952-ben.

Egyetemi évei alatt és a munkakezdési éveiben sok nehézséggel kellett megküzdenie. Mivel székesfehérvári otthonuk 1944 őszén az amerikai szőnyegbombázás következtében megsemmisült, a családot esztergomi nagynénje fogadta be. Az egyetemre is Esztergomból járt be vonattal. Az 1950-es években azonban már az Esztergomból való bejárás is elegendő volt ahhoz, hogy „klerikális reakciónak és politikailag fejlődésképtelennek” minősítsék. Ennek következtében még a legalacsonyabb összegű ösztöndíjat is megvonták tőle, és csak kitűnő tanulmányi eredménye mentette meg attól, hogy az úgynevezett politikailag megbízhatatlan személyek listájára kerüljön, akiket – diplomázás előtt – eltávolítottak az egyetemről.

Egyetemi káderlapja első munkahelyére, a Kertészeti Kutatóintézetbe is elkísérte, ahol tudományos segéderőként alkalmazták, de később megbízták a növénykórtani laboratórium kialakításával. Az intézetben a kertészeti növények kórtani problémáival kezdett foglalkozni, majd amikor 1958-ban megindult a gyümölcsvirológiai kutatási program, ennek a témának lett a munkatársa, később vezetője. Különös figyelmet

szentelt a szilvahimlő (plum pox) vírusnak egyre gyorsabb terjedése vagy a pontosabb detektálásnak köszönhetően egyre inkább felismert veszélyei miatt, illetve a kutatóintézetben kezdte el az almatermésűek víruskimutatási módszereinek kidolgozását is. Sikeres munkája azonban nemcsak elismeréssel járt, hanem konfliktusokat is okozott: egyre pontosabb vizsgálati módszereivel az intézetben korábban nagy munkával összegyűjtött fajták törzsfáiról mutatta ki, hogy azok bizony vírusokkal fertőzöttek, vagyis új központi törzsültetvény létrehozására lesz szükség. Az új központi törzsültetvényi rendszer kialakítását az Országos Mezőgazdasági Minősítő Intézet (OMMI) és az Országos Vetőmag és Szaporítóanyag Felügye-

lőség (OVSZF) munkatársaival együttműködésben 1968-ban kezdték meg; a munka alapjául szolgáltak a Németh Mária által kidolgozott vírusdetektálási eljárások. Az általa kidolgozott metodika ma is nemzetközi szinten elfogadott a lágyszárú növények indikátorként történő felhasználásával. Ebben a témában jelent meg első könyve 1961-ben a Mezőgazdasági Kiadó gondozásában *A gyümölcsfák vírusbetegségei* címmel. 1972-ben a kertészeti növényvédelem szaktudományból *summa cum laude* kertészettudományi egyetemi doktorrá avatták a Kertészeti Egyetemen.

A kutatóintézetben 1969-ben tudományos főmunkatárssá nevezték ki, majd 1972-ben áthelyezték a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium (MÉM) Központi Növényvédelmi és Karantén Laboratóriumába, ahol – illetve annak jogutódjainál – megbízták a virológiai csoport vezetésével. Itt több évtizeden át irányította és végezte a törzsültetvények és kiindulási anyagok biológiai tesztelését, valamint a hazánkban új gyümölcsvírusok vizsgálatát a velencei Tesztelő Faiskolában és a Virológiai Üvegházban. Az itt végzett alkalmazott gyümölcsvirológiai kutatómunka tette lehetővé egy olyan gyümölcsvírus-mentesítési rendszer kidolgozását, amelyet külföldön is modellként ismertek el. Kandidátusi értekezését 1974-ben, munkássága eredményeit összefoglaló doktori téziseit pedig 1992-ben védte meg, és kapott akadémiai doktori fokozatot.

A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Központi Növényvédelmi és Karantén Laboratóriumában az Országos Mezőgazdasági Minősítő Intézet munkatársaival együttműködve töretlen elszántsággal folytatták a vírusmentes központi törzsültetvény kiépítését és a magyar virológiai vizsgálati rendszer világszínvonalra fejlesztését. A gyakorlatot szolgáló vírusdiagnosztizáló és hatósági feladatokat ellátó tevékenység természetesen továbbra sem nélkülözhetette a felmerülő újabb problémákra – például egyes vírustörzseknek és komplex vírusfertőzéseknek a vírusdiagnózis biztonságára, a terjedés mikéntjére és mértékére, az okozott kártétel nagyságára gyakorolt hatására – vonatkozó kutatási eredményeket.

V. Németh Mária munkája során számos, hazánkban addig nem ismert és világviszonylatban is új gyümölcsfa-vírusos betegséget írt le. Különösen a gyűrűsfoltosság-vírusok és a szilvahimlő-vírus kutatásában elért eredményeit értékeli nagyra nemzetközi viszonylatban. Ilyen jelentős eredmény volt például a szilvahimlő-vírus leírása őszibarackon – a világon elsőként – 1964-ben. Kutatómunkájának mintegy összefoglalását jelentette 1979-ben megjelent *A gyümölcsfák vírusos, mikoplazmás és rickettsiás betegségei* című 630 oldalas könyve, amelyben összefoglalta és elemezte az almatermésűeken, csonthéjas és héjas fajokon külföldön és itthon 1977-ig leírt vírusbetegségek és fitoplazmák irodalmát. Könyvében negyven vírus/vírustörzs és öt fitoplazma Magyarországi előfordulásáról számolt be. A betegségek huszonegy nyelvű szinonimajegyzéke, a kiváló minőségű fotóanyag és a gazdag irodalomjegyzék a magyarul nem értő külföldi szakemberek számára is hasznossá tette a könyvet. Ezt követte a *Virus, Mycoplasma and Rickettsia Diseases of Fruit Trees* című angol nyelvű, 841 oldalas, 402 ábrát és 2167 hivatkozott irodalmat – köztük még az 1986. évi publikációkat is – elemző könyve. A ma is egyedülálló művet nagy elismeréssel fogadta a szakma. Ezt bizonyítja a külföldi szaklapokban megjelent számos recenzió, továbbá az a tény, hogy a könyvet forgalmazó holland kiadónál egy év alatt elfogyott minden példány. A különböző földrészek mérsékelt övi gyümölcsfáin leírt vírusokat ismertető, szinonimajegyzéket és magyarázatos szójegyzéket is tartalmazó könyve Akadémiai Nívódíjat nyert. Mindennél többet mond azonban, hogy ezt a „kék bibliaként” emlegetett művet szerte a világon mind a mai napig kézikönyvként használják a gyümölcsvirológusok.

V. Németh Mária szakmai tevékenységét mindvégig a gyakorlatra támaszkodó, a gyakorlat igényeinek kielégítésére törekvő kutatói munka jellemezte. Külföldi útjait – kapcsolatait felhasználva – szívesen összekötötte fajtabehozattal, együttműködve az akkori nagyüzemekkel (Sasad, Siófoki ÁG). 1974-ben fontos szerepet játszott a Sasad Tsz által szervezett és megvalósított vegetatív csonthéjas, valamint új alma és birs alanyok vírusmentes törzsültetvényének kialakításában. Az állami gazdaságok központja és a Siófoki ÁG, illetve a kutatóintézetek által koordinált fajtaimportot is támogatta – ennek révén lett többek között a *Bergeron* kajszibarack és a *President* szilvafajta társnemesítője, társhonosítója. Az 1970-es években az ő segítségével létesültek az állami gazdaságokban és a Kertészeti Egyetem kísérleti üzemében a nagyszámú külföldi fajtát és díszalmát tartalmazó alma-modellültetvények, amelyek számos új fajta honosítását eredményezték.

Évtizedeken át oktatta a gyümölcsvirológiát a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem és a Gödöllői Agrártudományi Egyetem hallgatóinak. Külső konzulensként évtizedeken át fáradhatatlanul foglalkozott a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetemen szakdolgozatot vagy TDK-dolgozatot készítő hallgatókkal. Diákjai mindig színvonalas munkákat készítettek, többen sikeresen szerepeltek az országos vagy a nemzetközi Tudományos Diákköri Konferenciákon. Több mint harminc éven át, még nyugdíjas éveiben is szívesen vállalta diplomadolgozatok bírálatát. A tudósképzésben is rendszeresen rész vett

Egykori munkatársai még 2010-ben is számíthattak szakmai véleményére, tanácsaira

aspiránsok vizsgáztatójaként, opponensként és bizottsági tagként. Az egyetemi hallgatók oktatásában kifejtett tevékenységéért az Országos Diákköri Tanács 1989-ben Pro Scientia aranyéremmel tüntette ki.

Bár 1986-ban nyugdíjba vonult, ez nem jelentett törést munkásságában: mint nyugdíjas szaktanácsadó tovább folytatta korábbi munkáját a MÉM Növényvédelmi és Agrokémiiai Központnál, majd annak átszervezése után a Fővárosi Növényegészségügyi és Talajvédelmi Állomás Növényegészségügyi Osztályán. Szerződéses viszonya a folyamatosság megszakítása nélkül 2004-ben szűnt meg.

Nemzetközi elismertségét jelzi, hogy rendszeresen tartott előadásokat és mutatott be poszttereket külföldi tudományos szimpóziumokon és konferenciákon. Többször kapott meghívást külföldi egyetemekről is előadások

tartására. A szilvahimlő-vírus kutatásában kifejtett több évtizedes kiemelkedő tevékenységének elismerését jelentette, hogy 1993-ban őt kérték fel az EPPO által Bordeaux-ban szervezett jubileumi Szilvahimlő Konferencia (Conference on Plum Pox) nyitó előadásának megtartására. Rendszeresen részt vett az MTA Növényvédelmi Tudományos Bizottságának munkájában. 1972 óta tagja, majd elnöke volt az International Sharka Virus Working Groupnak. 1979-ben mint az ISHS International Committee for Cooperation in Fruit Tree Virus Research tagja rendezője volt a Gyümölcsfa-vírus-betegségek XI. Nemzetközi Szimpóziumának. Munkássága elismeréseként 1985-ben a Consulat de la Vinnée de Bergerac tagjává, majd 1990-ben a Szlovák Tudományos Akadémia Mezőgazdasági és Élelméztudományi Társaság Közgyűlésének tiszteletbeli tagjává választották.

Miniszteri dicséretet után a mezőgazdaságban kiemelkedő munkát végző kutatók közül elsőként nyerte el a Széchenyi-díjat 1992-ben. 1997-ben vehette át Peter Posnette-ről, a gyümölcsvirológiai kutatások megalapítójáról elnevezett nemzetközi virológiai kitüntetést. A gyümölcsvirológiában elért eredményeiért a MAE Növényvédelmi Társaság 2002-ben Horváth Géza Emlékéremmel tüntette ki. Aranydiplomáját szintén 2002-ben vette át a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetemen. Társ szerzőként tizenegy könyvrészletet írt, emellett több mint 150 tudományos publikációja és népszerűsítő cikke jelent meg hazai és külföldi folyóiratokban. Számos módszertani kiadvány és kézikönyv társszerzője vagy írója és összeállítója.

Hamvait a kelenföldi Szent Gellért-templom urnatemetőjében helyezték örök nyugalomra.

► Műveiből

A gyümölcsfák vírusbetegségei. Budapest, 1961; *A körte és az alma néhány, hazánkban eddig még nem ismert vírusbetegsége.* *Növényvédelem*, 1965; *A csonthéjas gyümölcsfajok hazánkban előforduló vírusbetegségei és az ellenük való védekezés.* Kandidátusi értekezés is. Budapest, 1972; *A gyümölcsfák vírusos, mikoplazmás és rickettsiás betegségei.* Budapest, 1979; GF 31, a Reliable Myrobalan Field Indicator for Rapid Detection of Plum Pox Virus. *Acta Phytopathologica*, 1980; Additional Evidence of Seed Transmission of Plum Pox Virus in Apricot, Peach and Plum Proved by ELISA. *Acta Horticulturae*, 1983; *The Virus, Mycoplasma and Rickettsia Diseases of Fruit Trees.* Dordrecht, 1986; Cherry Leaf Roll Virus in Hungarian Walnut Orchards. *Acta Horticulturae*, 1990; *Gyümölcsvirológiai kutatások a vírusmentes gyümölcsfaszaporítóanyag-előállítás hazai rendszerének kidolgozásához.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1992; *Vírus- és mikoplazma-betegségek.* In: Kalmár Károly–Szönyegi Sándor–V. Németh Mária (szerk.): *Karantén és veszélyes növényi károsítók diagnosztikai kézikönyve.* Budapest, 1994.

► Róla szóló irodalom

Kozák Péter: V. Németh Mária. In: Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.): *Nők a magyar tudományban.* Budapest, 2010; Erdős Zoltán–Kerek Mária Magdolna–Surányi Dezső: V. Németh Mária (1924–2011). Elhunyt a gyümölcsvirológia magyar nagyasszonya. *Kertgazdaság*, 2011/1.; Horváth József: In memoriam V. Németh Mária (1924–2011). *Növényvédelem*, 2011/4.; Kölber Mária–Nyerges Klára–Zsovákné Hangyál Rozália: Búcsú tanítómesterünk-től. *Növényvédelem*, 2011/4.; Szentiványi Péter: V. Németh Mária (1924–2011). *Kertészet és Szőlészet*, 2011/10.

Hrotkó Károly kertészmérnök, az MTA doktora,
Kölber Mária okleveles kertészmérnök,
Nyerges Klára virológus, dr. univ.,
Palkovics László virológus, az MTA doktora

ZSINKA ÁGNES

Tóth Albertné, Juhász-Nagy Sándorné

Orvosbiológus, mezőgazdasági mérnök

[Budapest, 1929. október 12. – Budapest, 2004. március 4.]

Állatkísérletekben kutatta a táplálkozás során a szervezetbe jutó vagy az élelmiszerek előállítása közben keletkező toxikus vegyi anyagok esetleges egészségkárosító hatását.

Zsinka Ágnes régi református családból származott. Édesapja dr. Zsinka Ferenc (1889–1930) történész volt, a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának helyettes igazgatója,¹ a *Protestáns Szemle* szerkesztője, a Kálvin téri gyülekezet parókiális tanácsosa, édesanyja Karácsony Mária (1894–1983).² Zsinka Ágnes első férje dr. Tóth Albert volt, második férje ifj. dr. Juhász-Nagy Sándor (1933–2007) orvos, Széchenyi-díjas keringés-fiziológus, a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Ér- és Szívsebészeti Klinikájának kutatóprofesszora, az OTKA Élettudományok Szakkollégiumának elnöke (1991–1996).³ Két gyermekük született: Juhász Nagy Ágnes (1966) és Juhász Nagy Anna (1969). Zsinka Ágnes írásait T. Zsinka Ágnes, majd J. N. Zsinka Ágnes néven is jegyezte.

Zsinka Ágnes az elemi iskolát Budapesten végezte. 1940-ben a budapesti Baár-Madas Református Leánynevelőintézet Gimnáziumának tanulója lett, és itt érettségizett 1949-ben. 1957-ben az Agrártudományi Egyetem Állattenyésztési Karán állattenyésztő mezőgazdasági mérnöki oklevelet szerzett.

A két utolsó évet már levelező tagozaton végezte, mert 1953. május 16-tól az Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet Táplálkozás-élettani és Kórtani Főosztályán dolgozott, előbb mint tudományos segédmunkatárs, majd mint munkatárs, főmunkatárs, illetve vezető főmunkatárs. 1985-ben a Kórtani Főosztály Kísérletes Toxikológiai Osztályának vezetője volt. Ekkor munkahelyet váltott, és 1985. december

¹ Gyakorlatilag ő vezette a könyvtárat. Részlet a nekrológiájából: „Alig több fél esztendejénél, hogy a Nemzeti Múzeum főigazgatójának bizalmából, annak helyetteseként a Széchényi könyvtár élére került, hol felettese is, kortársai is sokat vártak fáradhatatlan munkabíráásától, nagy igazságérzetétől és érett ítéletétől.” *Századok*, 1930. január–március, 572.

² Karácsony Mária testvére volt dr. Karácsony Sándor (1891–1952) filozófus, pedagógiai író, egyetemi tanár.

³ Ifj. dr. Juhász-Nagy Sándor édesapja id. dr. Juhász-Nagy Sándor (1883–1946) jogász, politikus, igazságügy-miniszter, a Tiszántúli Református Egyházkerület főjegyzője, akinek másik fia dr. Juhász-Nagy Pál (1935–1993) Széchenyi-díjas biológus, ökológus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt.

1-jétől a Központi Élelmiszer-ipari Kutatóintézet tudományos tanácsadója lett (1989. június 30-ig). 1986-tól másodállásban a Kertészeti és Élelmiszer-ipari Egyetem Élelmiszer-kémiai Tanszékén dolgozott. 1987. január 1-jén címzetes egyetemi docenssé nevezték ki, 1989. július 1-jétől 1996. október 31-ig egyetemi tanárként tanított ugyanitt.

Az Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézetet 1949-ben alapították.⁴ Sokrétű kutatási feladatai közül az egyik a hiányos táplálkozásból eredő betegségek megállapítása, feltérképezése volt, és ehhez kapcsolódóan a lakosság befolyásolása a helyes táplálkozás irányába. Ennek érdekében országszerte táplálkozás-egészségügyi szűrővizsgálatokat végeztek, és Zsinka Ágnes is ezen a területen kezdett dolgozni. Munkatársaival a 8–12 éves, állami gondozott, illetve családi környezetben élő gyermekek körében végeztek táplálkozás-egészségügyi vizsgálatot. Ebből a tárgykörből írta az *Adatok a C-vitamin-fogyasztás kérdéséhez* című egyetemi doktori dolgozatát, amelyet 1967-ben a Debreceni Orvostudományi Egyetemen védett meg. Az intézetben végzett vizsgálatok során megállapították, hogy a hatvanas évek közepén a fiatalság (óvodások, iskolások, egyetemisták) csak a nyári és kora őszi hónapokban volt megfelelően ellátva C-vitaminnal. November és május között az ellátottság rendkívül alacsony szintű, a különböző mértékű vitaminhiányra utaló tünetek előfordulása pedig gyakori volt.⁵

A laborban

⁴ A Magyar Köztársaság kormányának 4.182/1949. (163) számú rendelete az Élelmezéstudományi Intézet létesítéséről.

⁵ Juhász Nagyné, dr. Zsinka Ágnes: Mindenható C-vitamin? *Természet Világa*, 1970/2. 66.

Zsinka Ágnes szűkebb kutatási területe az 1970-es, 1980-as évektől a kísérletes táplálkozás-higiéné volt. Állatkísérletekben vizsgálta a táplálkozás során a szervezetbe jutó vagy az élelmiszerek előállítása közben keletkező toxikus vegyi anyagok esetleges egészségkárosító hatását. 1976-ban megszerezte az orvostudomány kandidátusa fokozatot *A pancreas külső secretio experimentális vizsgálatának alkalmazása bioaktív anyagok hygiénés értékelésében* című értekezésével. A bírálóbizottság időszerűnek és fontosnak tartotta a témát, mert azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy az élelmiszerek tartósítására

használt vagy fungicid (gombaölő) hatású, illetve mosogatószerként használt kémiai anyagok milyen hatással vannak a patkányok pancreas (hasnyálmirigy) exocrin (külső elválasztású mirigy) tevékenységére. Eredményes módszert dolgozott ki, amely alkalmasnak bizonyult a korai funkcionális változások megítélésére, az egészségügyi következtetések levonására, ugyanis az enzimek mennyiségi változásai megelőzik a szövettanilag is nyomon követhető módosulások kialakulását. Fontos megállapításokat tett egyes konzerváló szerek, fungicidek és detergensek (szennyeződések tisztító anyagok) pankréászfunkciót károsító hatásáról, illetve azok biztonságos alkalmazhatóságáról.

A későbbiekben Zsinka Ágnes a zsiradékfogyasztás és a lipidanyagcsere-zavarok összefüggésével kezdett foglalkozni. Akadémiai doktori téziseiben is ezzel kapcsolatos kutatásait foglalta össze. A zsíryanagycsere-zavarral kapcsolatos kutatómunka interdiszciplináris, mind az állattenyésztés–állatorvos-tudomány, mind a humán élelmiszer- és élelmezéstudomány egyik központi kérdése. A zsíryanagycsere-zavarra olyan kísérletes állatkísérlet-modellt dolgozott ki, amellyel egyes étrendi tényezők, illetve ezen túlmenően a gyógyszeres befolyásolás hatásait igen érzékenyen változó lipidmutatókkal pontosan lehet regisztrálni. Vizsgálataiban különböző, Magyarországon használt étkezési zsiradékok, valamint keverékeik, illetve technológiai változásaik hatásainak értékelését végezte el. Kutatása „melléktermékeként” különösen értékes megállapításokat tett a magyarországi étkezési zsiradékok összetételével, biológiai hatásával és a hazai zsiradékfogyasztással kapcsolatban. A modellkísérletekben a szérum- és máj-lipidmutatókat az erre a célra használatos legmodernebb módszerekkel és szempontok szerint (például enzimatiszus koleszterin, HDL-koleszterin, triglicerid-tartalom stb.) határozta meg. Zsinka Ágnes kísérleti munkássága alapvető jelentőségű a humán táplálkozással összefüggő, különböző lipidanyagcsere-zavarok formájában jelentkező bántalmak kóroktanának és patomechanizmusának feltárásában. Sikeres védelem után 1989-ben megkapta a mezőgazdasági tudomány doktora fokozatot.

Tudományos munkássága mellett folyamatosan részt vett az orvos-, gyógyszerész- és vegyész-továbbképzésben. 1970-től a Fodor József Egészségügyi Szakközépiskolában, azután az Egészségügyi Főiskolán táplálkozás-élettant és toxikológiát adott elő 1978-ig. 1986-tól a Kertészeti Egyetemen tanított.

Részt vett az MTA–MÉM Élelmiszertudományi Komplex Bizottsága Táplálkozástudományi Munkabizottsága és Fehérjekémiai Munkabizottsága, valamint az MTA Oszályközi Bányaegészségügyi Tudományos Bizottsága Foglalkozás-élettani albizottsága és a Magyar Táplálkozástudományi Társaság munkájában. A társaság 1990. október 18. és 20. között tartott vándorgyűlésén Tangl Ferenc-emlékérmeket adományozott Zsinka Ágnesnek, aki ez alkalomból *Lipidanyagcsere-változások experimentális vizsgálata* címmel tartotta meg Tangl Ferenc-emlékelőadását. 2002-ben szintén a Magyar Táplálkozástudományi Társaság Sós József-emlékéremmel ismerte el munkásságát.

► Műveiből

Adatok a C-vitamin-fogyasztás kérdéséhez. Egyetemi doktori értekezés. Debrecen, 1967; *A pancreas külső secretio experimentális vizsgálatának alkalmazása bioaktív anyagok hygiénés értékelésében.* Kandidátusi értekezés. Budapest, 1976; Acetilszalicilsav szubakut hatása különböző diétán tartott patkányok vékonybél enzimeire. Társszerzők: Földes Vera és Szépvölgyi Judit. – Különböző zsírsav-összetételű zsiradékok hatása patkányok szérum és máj zsírmutatóira. Társszerzőkkel. In: *A táplálkozástudomány helyzete és feladatai Magyarországon.* A Magyar Táplálkozástudományi Társaság 1981. augusztus 23. és 25. között Pécsen megrendezett VIII. vándorgyűlésének tudományos anyaga. Szerk. Jávör Tibor, Mózsik Gyula, Szakály Sándor. Budapest, 1981; *Étkezési zsiradékok hatása experimentális zsíryanagcsere-zavarban.* Doktori értekezés. Budapest, 1988; *Táplálkozás-élettan.* I–II. kötet. I. *A táplálkozás-élettan alapjai.* II. *Betegségmegelőző és gyógytáplálás.* Budapest, 1989.

► Róla szóló irodalom

Kozák Péter: Zsinka Ágnes. *Névpont*, <https://nevpoint.hu/palyakep/zsinka-agnes-3fcd4> (Utol-só letöltés: 2023. április 15.)

Kozák Péter történész

TARTALOMJEGYZÉK

I. KÖTET

AJÁNLÁS.....	1
BEVEZETÉS	3
„TITKOS ELLENSÉGEK KÖZT ÉLI ÉLETÉT” – NŐK A FELSZŐOKTATÁSBAN / Pukánszky Béla.....	6
„A Szentlélek edényei” – Művelődés a középkori női kolostorokban	6
Az első női „egyetemista”, Anna Maria van Schurman.....	7
Nyitás ellentmondásokkal – A nők egyetemjárása a 19. században.....	8
„Kétségbeesett küzdelem hivatásuk” – Nők a 19. századi magyar egyetemeken	11
„Mindent az egyénért, semmit az ügyért” – Hugonnai Vilma oklevélhonosítása.....	12
Századforduló: fejlődés ellentmondásokkal.....	14
Új lehetőségek – Nők a pedagóguspályákon.....	18
Lassú változások – A Műegyetem gyakorlata.....	19
Ígéretes perspektívák – lehangelő valóság.....	21
Irodalom	23
A TUDOMÁNYOS MINŐSÍTÉS MAGYARORSZÁGON A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉS A RENDSZERVÁLTÁS KÖZÖTT / Kozári Monika	26
A Tudományos Minősítő Bizottság.....	28
Az aspirantúra kezdetei.....	29
Az egyszerűsített eljárás.....	29
A kandidátusi és doktori anyakönyvek bejegyzései.....	32
Az aspirantúra és a minősítési eljárások tapasztalatainak felmérése 1956 tavaszán–nyarán	33
Az 1956-os forradalom hatása a tudományos minősítésre.....	35

A kiemelt tudósok rendszerének megszüntetése	37
Keményebb irányvonal 1958-tól	38
1960–1983 között	44
Az 1983-ban bevezetett új szabályok	50
Az MTA Doktori Tanácsának megalakulása és működése	52
Epilógus	56
Irodalom	56

AZ AKADÉMIAI TAGJELÖLÉSEK ÉS TAGVÁLASZTÁSOK

RENDJE / <i>Hay Diana</i>	58
Irodalom	65
Az MTA levelező tagjának jelölt és a közülük megválasztott nők 1949 és 2019 között	67

NŐK A KUTATÓI ÉLETPÁLYÁN

<i>Schadt Mária – Palasik Mária – Hay Diana – Pótó Zsuzsanna</i>	77
Bevezetés	77
Az esélyegyenlőtlenséget meghatározó tényezők	80
A nemek közötti szerepelvárások társadalmi különbségei és az eltérő szocializációból adódó hátrányok	80
A nők tudományos munkájának elősegítésére irányuló intézményi megoldások a Magyar Tudományos Akadémián 1970 és 2021 között	87
Intézkedések és javaslatok a kutatónők tudományos munkájának javítása érdekében az 1970-es években	87
A TMB 1976. február 25-i plenáris ülése	90
Az MTA Elnökségének határozatai, 1976. március	94
Az MTA 1976-os előterjesztésének hosszú távú hatásai	97
Az MTA 2016-os akadémikusválasztása után kialakult vita	100
A Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság megalakulása	105
A Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság tevékenységének első három éve	106
A Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság tevékenysége az MTA 2020. évi tisztújítása után	110
Összefoglalás: nők a tudományban – a változások elemzése	111
Irodalom	116

DOKTOROK ÉS AKADÉMIKUSOK AZ AKADÉMIÁN. ÉLETUTAK..... 119

I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya 121

a) Irodalomtörténészek..... 121

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA / Kozák Péter..... 121

HALÁSZ KATALIN / Palasik Mária..... 126

KOC SIS RÓZSA / Palasik Mária..... 129

MEZEI MÁRTA / Balogh Pirooska..... 133

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN / Sirató Ildikó..... 139

SZŐKE KATALIN / Hetényi Zsuzsa..... 145

TEGYEY GABRIELLA / Palasik Mária..... 151

ZÖLDHELYI ZSUZSA / Hetényi Zsuzsa..... 155

b) Nyelvészek 162

B. LŐRINCZY ÉVA / Zelliger Erzsébet..... 162

BARTHA KATALIN / Kozák Péter..... 168

ECSE DY ILDIKÓ / Salát Gergely..... 175

G. VARGA GYÖRGYI / Palasik Mária..... 180

J. SOLTÉSZ KATALIN / Eőry Vilma..... 184

KASSAI ILONA / Schadt Mária..... 190

KELEMEN TIBORNÉ / Palasik Mária..... 195

MÁTAI MÁRIA / Zelliger Erzsébet..... 199

MIKÓ PÁLNÉ / Kozák Péter..... 204

N. SEBESTYÉN IRÉN / Gáll Orsolya..... 208

VÉRTES EDIT / Csepregi Márta..... 216

c) Zenetudósok..... 222

PAKSA KATALIN / Riskó Kata..... 222

SZENDREI JANKA / Gilányi Gabriella..... 229

II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 235

a) Filozófusok..... 235

ANCSÉL ÉVA / Weiss János..... 235

FEHÉR MÁRTA / Weiss János..... 240

G. HAVAS KATALIN / Weiss János..... 246

HELLER ÁGNES / Weiss János..... 252

NEUMER KATALIN / Varga Péter András..... 259

b) Művészettörténészek 267

AGGHÁZY MÁRIA / Aknai Tamás..... 267

ARADI NÓRA / Aknai Tamás..... 271

BALOGH JOLÁN / Aknai Tamás..... 277

BERKOVITS ILONA / Aknai Tamás..... 283

GARAS KLÁRA / Aknai Tamás..... 288

H. TAKÁCS MARIANNA / <i>Schadt Mária</i>	295
KOVÁCS ÉVA / <i>Aknai Tamás</i>	301
ZÁDOR ANNA / <i>Aknai Tamás</i>	307
c) <i>Néprajztudósok</i>	313
DÖMÖTÖR TEKLA / <i>Svégel Fanni</i>	313
K. CSILLÉRY KLÁRA / <i>Svégel Fanni</i>	318
d) <i>Neveléstudósok</i>	322
FÖLDES ÉVA / <i>Nickel Réka</i>	322
VÁMOS ÁGNES / <i>Palasik Mária</i>	327
e) <i>Pszichológusok</i>	332
BARKÓCZI ILONA / <i>Pléh Csaba</i>	332
KULCSÁR ZSUZSANNA / <i>Oláh Attila</i>	345
MARTON MAGDA / <i>Lászlófi Viola</i>	353
VÁRINÉ SZILÁGYI IBOLYA / <i>Schadt Mária</i>	359
f) <i>Régészek</i>	365
BARANYAINÉ BÓNIS ÉVA / <i>Láng Orsolya</i>	365
BOGNÁRNÉ KUTZIÁN IDA / <i>Bánffy Eszter</i>	369
GÁBORINÉ CSÁNK VERA / <i>Szilas Gábor</i>	375
MOZSOLICS AMÁLIA / <i>Nickel Réka</i>	381
PATEK ERZSÉBET / <i>Kulcsár Gabriella</i>	385
g) <i>Történészek</i>	390
ÁDÁM MAGDA / <i>Borhi László</i>	390
ANDICS ERZSÉBET / <i>Baráth Katalin</i>	398
BÁCSKAI VERA / <i>Szécsényi András</i>	407
DÓKA KLÁRA / <i>Szulovszky János</i>	415
H. BALÁZS ÉVA / <i>Krász Lilla</i>	421
H. HARASZTI ÉVA / <i>Nickel Réka</i>	428
L. NAGY ZSUZSA / <i>Varga Zsuzsanna</i>	433
LEDERER EMMA / <i>Palasik Mária</i>	439
ORMOS MÁRIA / <i>Schadt Mária</i>	449
PÉTER KATALIN / <i>Erdélyi Gabriella</i>	456
PUSKÁS ILDIKÓ / <i>Pap Ágnes</i>	462
PUSKÁS JULIANNA / <i>Palasik Mária</i>	467
R. VÁRKONYI ÁGNES / <i>Horn Ildikó</i>	471
SOMLYAI MAGDA / <i>Nickel Réka</i>	478
SOÓS KATALIN / <i>Palasik Mária</i>	484
SZ. JÓNÁS ILONA / <i>Bubnó Hedvig–Nagy Balázs</i>	487
T. MÉREY KLÁRA / <i>Schadt Mária</i>	495
ZIMÁNYI VERA / <i>J. Újváry Zsuzsanna</i>	500

III. Matematikai Tudományok Osztálya	506
BALLA KATALIN / <i>Palasik Mária</i>	506
MARTON KATALIN / <i>Frenkel Péter</i>	510
PÉTER RÓZSA / <i>Gosztonyi Katalin – Szermerka Gergely</i>	516
 IV. Agrártudományok Osztálya	523
DEBRECZENI BÉLÁNÉ / <i>Lehoczky Éva</i>	523
HAJÓS GYÖNGYI / <i>Palasik Mária</i>	530
LATKOVICS GYÖRGYNÉ / <i>Szabóné Kükedi Gabriella</i>	535
POLLHAMER ERNŐNÉ / <i>Szabóné Kükedi Gabriella</i>	540
V. NÉMETH MÁRIA / <i>Hrotkó Károly – Kölber Mária – Nyerges Klára – Palkovics László</i>	545
ZSINKA ÁGNES / <i>Kozák Péter</i>	550